

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DAGLIGLIV I DANMARK

I DET NITTENDE OG TYVENDE ÅRHUNDREDE

DAGLIGLIV I DANMARK

I DET NITTENDE OG TYVENDE ÅRHUNDREDE

Redaktion

AXEL STEENSBERG

BIND II

*Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck
København 1964*

Redaktion

AXEL STEENSBERG

Billedredaktør

ANDERS BÆKSTED

Tilrettelægning

HARALD H. LUND OG ERNST MENTZE

© Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck A/S

1819

Printed in Denmark

Krohn's Bogtrykkeri, København 1964

INDHOLD

Indledning, Axel Steensberg	7
Familiens forvandling, Gunnar Sandfeld, Struer Gymnasium	11
Folk fester, Iørn Piø, Dansk Folkemindesamling	49
Folk underholdes, Iørn Piø, Dansk Folkemindesamling	99
Folk og scene, Gunnar Sandfeld, Struer Gymnasium	117
Den offentlige mening, Niels Thomsen, Dansk Pressemuseum og Arkiv, Århus	147
Folket i skole, Tage Kaarsted, Aarhus Universitet	195
De troende og de vantro, Knud Banning, København	225
Kunst i hverdagen, Ulla Haastrup, Nationalmuseet	243
Sundhed og renlighed, Gunnar Sandfeld, Struer Gymnasium	275
Velfærdssamfundet, Gunnar Sandfeld, Struer Gymnasium	309
På kant med loven, Svend Egelund, København	331
Folks tøj, Erna Lorenzen, Købstadmuseet „Den gamle By“, Århus	349
God mad – sund mad, Jørgen Slettebo, Sønderborg Slot, og Lilli Friis, Institut for europæisk Folkelivsforskning, Brede, Lyngby	381
Landmænd, Hans Ole Hansen, Institut for europæisk Folkelivsforskning, Brede, Lyngby	407
Lejlighed eller eget hus, Kirsten-Elizabeth Høgsbro, København	439
Husmødre, Lilli Friis, Institut for europæisk Folkelivsforskning, Brede, Lyngby	469
Ekspedient og købmand, J. L. Østergaard Christensen, Museet for Holbæk og Omegn	501
Håndværkere, J. L. Østergaard Christensen, Museet for Holbæk og Omegn .	529
Arbejderne – første slægtled, D. Yde-Andersen, Nationalmuseet	559
Samfærdsel, Gunnar Sandfeld, Struer Gymnasium	579

Fiskeren – havets arbejder, D. Yde-Andersen, Nationalmuseet	611
Gartneri og have, Sigvard Skov, Museet på Koldinghus	637
Bebyggelse og landskab, Axel Steensberg	649
Henvisninger	685
Register	706

Billedteksterne i begge bind, Anders Bæksted.

FARVEBILLEDER

Joakim Skovgaard: Paradisbillederne, vægdekoration i havestuen på Havreholm 1915–18, over for side	10
William Scharff: Børnene leger i mosen, detalje af vægfelt i Børnehospitalet, Vintersbølle ved Vordingborg 1939–42, bekostet af Ny Carlsbergfondet	over for side 98
N. Larsen Stevns: Lars Dyrskjøt, vægdekoration 1936 i Hjørring Centralbibliotek, bekostet af Ny Carlsbergfondet	over for side 194
P. Gadegaard: Dekoration i kontorlokale 1958–60, Fabrikken „Angli“, Herning over for side	242
Vilh. Lundstrøm: Mosaik i damebadet, Frederiksberg Svømmehal, 1932–35 . .	over for side 308
Hans Smidth: En pige fra Ry, sidst i 1870erne, Den Hirschsprungske Samling .	over for side 348
Henry Heerup: Mælkereklame på gavl i skolegården ved Sølvgades Skole, København, 1952, over for side	380
Th. Bingesbøll: Opstilling i Kunstindustrimuseet, København (skabet 1900, to fade og to krukker 1893 og 1897, gulvtæppe vævet 1934)	over for side 438
Dagmar Starcke: Børns leg og færden året igennem, vinter, applikation 1947–49 som væg- dekoration i Carlsberg Bryggeriernes Børnedaghjem, København. Bekostet af Ny Carls- bergfondet	over for side 468
Preben Hornung: Glasmosaikvæg, udsnit, i De danske Sukkerfabrikkers administrationsbyg- ning, Christianshavn, 1956–58	over for side 558
Peter Hansen: På isen uden for byen Fåborg, udsnit, 1901. Statens Museum for Kunst, over for side	648

INDLEDNING

„Den, der vil forstå sin samtid, kommer ikke uden om fortiden“, hed det ved udsendelsen af dette værks første bind. Men omvendt bliver man lettere i stand til at skelne væsentlige træk i tidligere slægtleds livsform, når man har levet sig grundigt ind i vor egen tid, det vil sige den periode, hvorom vi har direkte viden gennem egne oplevelser, eller som vi selv har hørt om af gamle folks mund.

Livet i tiden mellem 1790 og 1870 blev af grunde, som vi har gjort rede for i indledningen til første bind, skildret, uden at der blev taget synderlig hensyn til udviklingen. Bærer første bind således til en vis grad præg af ubevægelighed, bliver indtrykket af tiden fra 1870 til omkring 1963, der er vort emne i dette bind, til gengæld mere flimrende. I nogle kapitler afspejles tidens jag. I andre mærkes mere de gamle traditioner – vi er ikke så moderne, som vi gerne vil tro.

Men selv om udviklingen i begyndelsen af 1800 årene ikke skete med samme fart som i vort århundrede, er der også andre årsager til, at disse „gode gamle dage“ – guldaldertiden i litteratur og kunst – hvad dagliglivet angår fornemmes stillestående, som om folk hvilede i sig selv, harmonisk, idyllisk. Den vigtigste af disse årsager er afstanden i tid. Man kan sammenligne det indtryk, vi får ved at betragte fortiden, med den oplevelse, det er at beskue verdenshavet fra stor højde. Set på denne afstand forsvinder al bevægelse. En rolig flade udbreder sig med skibe, der synes at ligge for anker, bundne til samme plet, skønt man ved, at de skyder en fart af adskillige knob. Langs kysterne tegner brændingen sig som en kridtstreg på en sort tavle, slået én gang for alle, ubevægelig gennem årtusinder. Fra luften ser man også, at der rundt om øer og kyster ligger grunde og undersøiske skær, der ikke kan skelnes af de søfarende. Foretager man imidlertid et dyk ned gennem luften, øjner man flere og flere enkeltheder på selve havfladen, medens dybdeperspektivet samtidig forsvinder. Det billede, der før forekom stillestående, kommer nu i bevægelse. Og befinder man sig endelig nede på selve vandfladen, er det i uroligt vejr næsten ikke til at se havet for bølger.

Gennem denne tænkte manøvre anskueliggøres måske bedst historieskriverens situation, når han efter at have skildret fortiden skal forsøge at beskrive sin samtids dagligliv. Detaljernes tal forekommer uendeligt. Blikket kan intet sted finde hvile i et roligt synsfelt, fordi det, man vil tage nærmere i øjesyn, ustandselig forskydes og forandres – vilkårene er endnu vanskeligere, end om man ville for-

Indledning

klare bølgenes dans på havet. Det ville være forkert at beskrive denne virkelighed som et „mønster“. Ganske vist dukker situationer, der ligner hverandre, op igen og igen. Men utallige strømninger og påvirkninger modarbejder eller understøtter hverandre som en vekselvirkning mellem sammentræffende bølgebevægelser – en „interferens“.

Den menneskelige kulturs malstrøm er vanskelig at skildre. I daglig tale forbindes ordet kultur med begreber lige fra bakteriekultur til teaterkultur. Det eneste disse mange former for kultur har fælles, er, at de betegner noget bevidst, noget villet; men ordets grundbetydning er dyrkning. Man har karakteriseret menneskekulturen med ordet „vaner“, men vaner er indgroede, automatiske handlinger, symptomer på noget, der har været levende, men som nu er dødt som et skelet i jorden. Kun under indøvelsen af de overleverede vaner, hvilket sker under mere eller mindre udtalt modstand og deraf følgende ændringer, er der tale om en kulturproces – en proces, der må henregnes til grundkulturen eller, hvad man med et ikke særlig klart udtryk kalder folkekulturen. Vanerne er ikke i sig selv kultur, men nok mindelser om noget, der engang var aktiv kultur. Dagliglivets mennesker lever stort set i grundkulturen; men man skal ikke heraf forledes til at tro, at det kun er folk i toppen af samfundet, der som specielt uddannede repræsentanter for overkulturen bryder nye veje. Folk, der har evne til at komme i ledende stillinger, behøver ikke nødvendigvis også at være kulturskabere; det sker oftere, end man i almindelighed gør sig klart, at ideer og tanker fostret af medarbejdere knyttes til lederens navn. Tiest kan i virkeligheden ingen afgøre, hvorfra det nye stammer, fordi det er opstået under gensidig meningsudveksling. I dette værk går forfatterne hverken uden om vanerne eller kulturens nybrud. Men hovedinteressen samler sig om det, der er indarbejdet som normale processer i kulturinterferensen – kulturens brydningsforløb – således at vi kan gøre det forståeligt gennem udvalgte typiske eksempler.

Forfatterne af andet bind har bragt sig i en let angribelig situation derved, at de fortæller om en udvikling, som de fleste af læserne selv har taget del i. Enhver kan kontrollere en stor del af vore vidnesbyrds holdbarhed gennem egne oplevelser. Og det er – for at anvende billedet fra før – ikke sikkert, at vore læsere genkender netop de interferensprocesser, som forfatterne har iagttaget og beskrevet. De „bølger“, vi her har at gøre med, er lige så vanskelige at overskue med sikkerhed som de bølger, damperen på havet pløjer sig vej igennem. Men vi mener, at værket ved at præsentere omfattende nyt stof kan give anledning til så nyttige overvejelser, at vi trods store betænkeligheder har vovet at føre skildringen frem til tiden efter den sidste verdenskrig.

I behandlingen af de sidste par årtier kommer vi så nær op ad de aktuelle begivenheder, at det kan blive vanskeligt nok at få hele livsbilledet til at fungere,

Indledning

som parolen lød ved udsendelsen af første bind. Om mange af den nyeste tids skikke og foreteelser mangler man simpelt hen viden. Vi kender dem måske nok, men vi kan ikke afgøre, hvor udbredte og almindelige de er. Ingen har beskrevet dem; thi de forekommer alt for selvfølgelig. Hvad en fjernere fortid angår, er vi desværre tit uvidende om de mest dagligdags begivenheder; derfor kan vi bevæge os med en søvngængers sikkerhed. Men så let kommer vi ikke uden om faldgruberne, hvor det gælder vor egen tid. Vi må i langt højere grad overveje, hvad der har betydning, og hvad der kan udelades som intetsigende særtilfælde. Det er oftest det specielle, folk husker bedst.

Den bedste kilde til dagliglivets historie er arbejdsjournaler, det vil sige optegnelser – uden tanke på offentliggørelse – om, hvad der passerede fra dag til dag, morgen, formiddag, eftermiddag og aften. Egentlige dagbøger er som regel mere farvet af stemninger og rummer bevidste eller ubevidste fordrejelser af det, der virkelig tildrog sig. Men de vil i alle tilfælde være et bedre grundlag at bygge på end erindringer, optegnelser flere år efter tildragelserne. Enhver, der har siddet i en retssal, ved, hvor usikre og modstridende endog samtidige vidners udsagn kan være; men den, der fører en arbejdsjournal, er gerne indstillet på i dagens løb at mærke sig de ting, han agter at fæstne til papiret. Mange ligger sikkert inde med sådanne optegnelser, men de fleste bliver kasseret, når ejermændene dør, eller de forsvinder ved en tilfældig oprydning.

Det, vi har savnet mest ved udarbejdelsen af andet bind, er – trods deres ensidighed – erindringsbøgerne, memoirerne. Ja, flere kapitler har ikke kunnet føres helt frem til 1963, fordi folk endnu ikke har nået at udgive bøger om deres minder og oplevelser. Det gælder især de sidste årtier. Mange vil indvende, at der dog læses et utal af fødselsdagsartikler og erindringer i aviser, årbøger og julehefter. Men de er kun i få tilfælde udtømmende nok til, at de har kunnet bruges. Fortællerne hæfter sig gerne ved tildragelser, som fremkalder visse romantiske minder hos dem selv og hos læserne. Det går efter den traditionelle opskrift: Vi slagtede til jul; mor kartede og spandt; far høstede med le, og mor bandt op; vi fik klø af læreren; konfirmationsdagen var min eneste fridag i hele min barndom; vi var tre i et bådela og købte det og det år den og den båd for så og så mange penge; min far gik på valsen så og så længe; han var dygtig til sit arbejde; vi var så og så mange børn – alt sammen meget godt. Men ikke ét ord om, hvad man egentlig gjorde med den arme gris, fra den blev slæbt ud af stien, til finkerne kom på bordet; hvordan far bar sig ad med sit arbejde; hvad fiskerne foretog sig, fra de forlod havnen, til de vendte hjem igen; hvad de fordrev ventetider med; hvilke tanker de gjorde sig; hvilke historier der blev fortalt – kort sagt levende, afvekslende skildringer, fyldt med alle de små træk, som kunne bringe os nær ind på livet af disse mennesker.

Indledning

Vi nærer stor taknemmelighed over for Dansk Folkemindesamling, Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser og deres meddelere såvel som flere andre institutioner og private, der har stillet stof til rådighed for værket.

Men vore forfattere har, hvad den nyeste tid angår, måttet skaffe stof frem gennem personlig udspørgen, læsning af aviser, tidsskrifter og lignende. Det har dog ikke været muligt i alle afsnit at udnytte og efterprøve avisstoffet efter for-tjeneste, skønt ikke mindst annoncerne er en vigtig kulturhistorisk kilde. Stati-stisk materiale har vi navnlig brugt som en baggrund for udvælgelsen af, hvilke konkrete skildringer der var egnede til at illustrere typiske tildragelser og til-stande. Nærmere dokumentation vil læserne kunne finde ved hjælp af henvis-ningerne bag i bogen.

Kapitlernes rækkefølge svarer nogenlunde til første binds. I et enkelt tilfælde følger to afsnit, Sundhed og renlighed – Velfærdssamfundet, efter hinanden i kronologisk orden og udgør tilsammen en helhed. Det afsnit, der handler om den enkeltes anskuelser i forhold til samfundet, Den offentlige mening, har som følge af emnets voksende betydning fået større omfang end det tilsvarende afsnit i første bind. Der er ikke noget selvstændigt afsnit om bøndergårde og -huse; men emnet er behandlet i Bebyggelse og landskab. Søfartens folk går nu mere og mere i trampfart mellem fremmede havne, hvorfor der ikke findes andet om dem i dette bind end, hvad der kan rummes under afsnittet Samfærdsel. Fiskerne har derimod endnu så fast forbindelse med hjemstavnen, at vi har skildret overgangen fra husmand til fiskeskipper i et særligt kapitel. Handel og håndværk har hver fået deres afsnit ligesom de nye industriarbejdere, hvis daglige tilværelse – navnlig i tiden op til den første verdenskrig – adskilte sig fra hånd-værkernes.

Farvebilagene afspejler, at genremaleriet i vort århundrede er blevet afløst af en kunst, der mere og mere er løsnet fra naturens motiver. Og samtidig med, at malerkunsten er blevet dekorativ, er den trængt ind i næsten alle slags offentlige bygninger: i biblioteker, skoler, børnehjem, svømmehaller, banker, kantiner – ja, selv i fabrikkernes kontorer og arbejdslokaler får kunstneren nu folket i tale. Vi har til andet bind i samråd med direktør Jørgen Sthyr, museumsinspektør Bente Skovgaard og museumsassistent Else Lofthus valgt nogle eksempler på den slags malede dekorationer, som de taler til os i dagliglivet mellem bøger og andre brugsting. Klichéerne til farvetavlerne er fremstillet med tilskud fra Ny Carls-bergfondet, konsul George og hustru Emma Jorck's fond samt fabrikant Aage Damgaard, Herning. Vi takker de nævnte personer og fonds for hjælpen. For tilrettelæggelsen af registeret til begge bind takker vi bibliotekar Inger Banke og for udarbejdelse af henvisningsafsnittet i andet bind stud. mag. Grith Lerche.

Joakim Skovgaard: „Tiger og gazeller“ og „Adam ser Eva“. Paradisbilleder i havsalen på Havreholm i Nordsjælland 1915-18.

FAMILIENS FORVANDLING

En almengyldig skildring af personlige forhold som kønsliv og ægteskab, familieliv og børneopdragelse i fortid og nutid, kan kun gives med forbehold. Mennesker er til enhver tid, trods et uomtvisteligt fællespræg, så vidt forskellige i væsen og karakter, i livssyn og livsholdning, „kultur“ og „dannelse“, at man ved at generalisere let kommer til at fortegne eller direkte forfalske den historiske virkelighed. Dette bør man under det følgende til stadighed holde sig for øje. Hvad her skal fremdrages, bliver udviklingens særligt iøjnefaldende og tidstypiske træk.

Den borgerlige familie efter gammeldags begreber var en fast afgrænset helhed. Dens medlemmer var ikke „frie individer“ i den forstand, at de uden videre kunne gå, hvorhen de ville, eller gøre, lige hvad der lystede dem. Der var traditioner, som ikke turde brydes, regler, der skulle holdes, og hensyn, som ikke måtte glemmes. Alle var indbyrdes afhængige og havde pligter over for hinanden så vel som for helheden. Men samtidig var familien et fællesskab, der lunede, hyggede og betryggede; og selv det, som for en senere tids mennesker kunne tage sig ud som ufrihed og tvang, var jo, nærmere beset, en beskyttelse, et værn mod en ond verden udenfor. Sammenholdet var ligefrem en livsbetingelse for den enkelte i en tid, der endnu ikke kendte meget til offentlig hjælp og omsorg.

Husfaderen var familiens selvskrevne overhoved med uindskrænket bestemmelsesret. Han var det ikke blot som eneste familieforsørger, men i kraft af traditionen og lovens paragraffer. Han var så at sige familiens facade mod verden udenfor; hans ydre anseelse var bestemmende for hele familiens anseelse, og det afhang altså for en stor del af ham, om døtrene blev standsmæssigt gift, og om sønnerne kunne gøre karriere og vinde indpas i fine familier med giftefærdige døtre. „En god familiefader“ kaldte man ham, der sikrede sine børn en solid økonomisk start og med ubøjelig strength beredte dem til selvstændighed og ansvar.

At børn skulle aves og tugtes i tide, stod uimodsagt af alle ansvarsbevidste forældre. „Egenviljen må brydes, når viljen til det almengyldige og gode skal uddannes“, hed det i Martensens „Ethik“. Derfor måtte man kræve ubetinget lydighed; en ordre var en ordre, og der tålte ingen modsigelser. Der var ingen kælen for de ømskindede og ingen pardon for de kræsne. Daglig indskærpedes

Den patriarkalske familie

Paa Rejse.

Fruen: Se, lille Mand, or Udsigten til denne horlige Dal ikke henrivende?
Grosserereren: Vis mig hellere Udsigt til nogle Svigersønner!

Ugifte, hjemmegående voksne døtre var endnu i begyndelsen af 1900 årene ingen sjældenhed i bedre familier. De ønskedes afsat både for deres egen skyld, og fordi de tyngede på budgettet. – Usign. tegning, Ravnén, 1893.

præcision og orden så vel i påklædning som med egne sager, retskaffenhed, flid, pligtfølelse, hensynsfuldhed mod andre og tilsidesættelse af egen bekvemmelighed – og frem for alt sanddrøhed. Hvor „eksemplets magt“ ikke strakte til, måtte spanskrøret træde hjælpende til, og om berettigelsen af dets brug var der ikke megen diskussion blandt folk.

Talrige memoireforfattere, hvis pålidelighed der ikke er nogen grund til at drage i tvivl, har bevidnet en sådan opdragelse – for deres eget vedkommende. Men går vi bag om dem til selve tiden, de skildrer, møder os unægtelig et mere broget billede. For eksempel klagede Erik Bøgh i 1883 over „den sygelige tidligmodenhed hos børnene og den visne blaserthed hos ungdommen, der nu er så almindelig og i de næstforegående slægtled var et særsyn“. Hvor måtte man dog begræde synet af „børn, der er vænnet til fest og halløj og hjemkomst efter midnat, før de kan gå alene, 12–13-årige pyntedukker, der kun tænker på at gå på bal og lade sig kurtisere af yndlingskavallerer, og drenge, som snakker med, når de voksne taler, som cigarkendere, når de er 12, taler avisjargon, når de er 13, og betakker sig for baller, hvor der ikke gives champagne, når de er 14“. Den impertinente pige og den frække, trodsigt skrævende 10-års slubbet, der med begge hænder dybt i bukselommerne giver moderen frejdigt svar på tiltale, var også stående figurer i 70ernes og 80ernes „Punch“. Og i 1898 var man kommet så vidt, skrev forfatteren A. C. Larsen, at forældre bøjede sig viljesløst for deres små tyranner og satte en ære i at kæle for alle deres unoder. „I oldtiden kunne en fader straffe en søn med døden, nu vover han knap at give en mindreårig en dragt prygl“. Når han så tilbage på sin egen barndom i 1840erne, måtte han mindes, hvordan „kravet om pietet var urokkeligt, og den ubetingede lydighed blev taget som noget helt selvfølgelig af børnene“. Men „Den store Bastian“ fra samme tid siger som bekendt noget andet. Og karakteristisk nok har på det ældste eksemplar af bogen, som eksisterer, et barn af den collinske familie kommenteret titelbladets „Vær lydige“ med et blyantskrevet inderligt „Æv!“

Ægteskabet var efter gængs borgerlig opfattelse helligt og ukrænkeligt og hustruen i et og alt sin mand underdanig. Herved kunne der ikke rokkes uden at spotte al religion og moral og samtidig bringe hele samfundet til at ryste i sin grundvold. Århundredet ud var den gifte kvinde juridisk „lige så umyndig som det barn, der ligger ved hendes bryst“. Hun havde ingen ret over de børn, hun selv havde født og båret, og hvis opdragelse, røgt og pleje hun havde det væsentligste besvær med og ansvar for. Hendes eventuelt medbragte formue var hans, og hun måtte pænt bede om hver øre til husholdningen. Alligevel hævdede hun sig i mange tilfælde langt bedre, end man skulle tro. Nok var „hustyrannen“ såre almindelig – han, der gik tavs på gaden et par meter foran hende med

Skal børn og unge have sandheden at vide?

vrupne skridt og iltre stokkeslag i stenbroen og i selskaberne altid vrissende bragte hende til tavshed, når hun glemte, at kvinden skal tie i forsamlinger, og som hjemme var vant til at kunne påkalde hendes og hele familiens forargelse, hver gang der i avisen stod nyt fra kvindesags-fronten. Men faktisk var det ofte *hende*, der tilrev sig næsten enevældig magt, hvad enten det så skyldtes et erotisk herredømme, en personlig overlegenhed i begavelse eller simpelt hen en medfødt herskesyge. Nok så ofte drejede det sig blot om en virtuos spillen på en kvindelig evne til at være på en gang from som en due og snild som en slange og til på den sødeste og uskyldigste måde at få skabet placeret netop der, hvor hun ville have det, uden at han fik fjerneste idé om, at det ikke var ham, der havde ordnet det hele.

Langt de fleste ægteskaber forløb ganske harmonisk, fordi det overvældende flertal af gifte kvinder fandt det fuldstændig naturligt, at deres plads var i hjemmet. De vidste udmærket, at uden dem ville hele familien komme i svære vanskeligheder. Ægteskabet var for dem et ubrydeligt arbejdsfællesskab med en naturlig arbejdsdeling. Men det må på den anden side indrømmes, at en del af det, der tog sig ud som ægteskabelig lykke, blot var tom facade – et dække for elendighederne, sat op af frygt for skandalen og dens mulige følger for familiens sociale position, sønnernes karriere og døtrenes afsætningsmuligheder. Der taltes i 1880erne netop meget om ulykkelige ægteskaber – så meget, at man næsten skulle tro, de var reglen; ægteskaber, hvor manden hver aften gik i „klubben“ til kortspil og billard og ind imellem drog på svir og glade oplevelser med folkets døtre, mens den svegne part hjemme i sin kolde ensomhed sank ned til skabsdranker og nervevrag – hvis hun overhovedet havde færten af hans eventyr; det var ingenlunde altid tilfældet, skrev Harald Høffding.

Egentlig var det slet ikke selve fænomenet, der var nyt. Det ny var snarere, at man nu ganske ugenert talte om det, skrev romaner og tidskriftsartikler om det, ja endda fremstillede det på scenen for alles øjne. Og hvad værre var: man talte ganske åbent om de formentlige årsager til alle ulykkerne. Ondets rod, sagde nogle, var den „borgerlige asketiske og snerpet-moralske opdragelse“, der kvalte al „sund og naturlig kærlighedsdrift“ hos unge piger og gjorde dem „stramme og bittersøde af lutter dyd“ og næsten tvang de unge mænd til „hykleri og udskejelser“.

Den „victorianske“ blufærdighedsfølelse krævede, at der, som Otto Rung har udtrykt det, „mellem barnekammerets umyndige og ægtefælle-soveværelset var et magisk og mystisk forhæng som mellem menigheden og det allerhelligste. Det var en gensidig vedtægt, at de voksne ikke gav sig blottelser overfor deres af-

Skal børn og unge have sandheden at vide?

De paa 20 Aar.

Det kan være en vanskelig opgave for unge mænd at leve op til deres dystre idealer. Da Kierkegaards *En Forførelers Dagbog* var udkommet i 1843, måtte man give rollen som dæmonisk Don Juan, i vore dage skal man spille motoriseret vildmand med fuldskæg. Omkring århundredskiftet var spleen, livslede og arvelig belastning den mode, som måtte pointeres til det yderste. Fænomenet har alle dage frembragt fornøjelige kontrastforhold mellem den ældre generations sunde sans for livets glæder og goder og unge menneskers tunge viden om livets forfængelighed og tomhed. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1904.

kom!“ Derfor måtte de også gribe til alle slags nødforklaringer, når de kom i pinligt forhør hos videbegærlige mindreårige. Siden tidernes morgen havde storken kastet de små ned gennem skorstenene til jordmoderen ved det åbne ildsted. De lukkede skorstene havde naturligvis givet storken større problemer med at få småbørnene bragt indenfor, men det var dog hidtil gået så tåleligt altsammen. Nu kom imidlertid „disse realistiske forfattere“ med den påstand, at „det naturlige er altid rent“. Var der noget, som var umoralsk, sagde de, så var det dette „fejge fortællersystem med løgn og bedrag“ – ja, det var ikke alene umoralsk, men den „rene forkvakling af menneskenaturen“, Erik Skrams skildring af „Gertrude Colbjørnsen“, der selve bryllupsnatten panikslagen flygtede hjem til sine forældre, fordi manden havde „fornærmet“ hende, påstodes at være taget lige ud af dagliglivet. „Lovbeskyttet prostitution – lovhjemlet voldtægt“, ville Ellen Key kalde sådanne ægteskaber, hvor en ung kvinde, uvidende og uforberedt i „sædelighedens“ navn, blev kastet i armene på en mand med an-

skuelser og vaner, som var „tilegnet hos de lavt stående kvinder, der indviede ham i „kærligheden““.

Skulle børn og ganske unge da have sandheden at vide? Det var et spørgsmål, der kastede en brand i sjælene. Hvordan skulle man „få sig selv til at trænge ind på uskyldige børn med oplysninger, som deres naturlige skamfølelse vander sig ved at modtage?“ spurgte en præst. Man burde sørge for ikke at fremkalde børnenes spørgsmål! Men det var ikke så let, for selv bibellæsningen fremkaldte dem jo. Hvilket tænksomt barn ville ikke studse ved englens ord til Maria: „Du skal blive frugtsommelig og føde en søn“ og Marias svar: „Hvordan skal det gå til, efterdi jeg ikke ved af nogen mand“? Bedst var det nok at lade storken flyve og i stedet „roligt og hviskende“ betro børnene, at de engang havde „ligget under moders hjerte“. Det kunne bedst gøres i den fortrolige „mørkningstime“, skrev forfatterinden Thyra Jensen, for „så er det ilden fra den åbne kakkelovn, der farver moders kinder så røde“. Men ville børnene så også vide, hvordan de kom ud, meldte nye vanskeligheder sig. En ærbar huslærerinde i Farsø dyrlægebolig betroede et videbegærligt pigebarn, at de små kom ud gennem skulderen, og det blev overladt til barnet selv „i ensomhed at spekulere over dette besynderlige fænomen“. Det værste var naturligvis spørgsmålet om faderens andel i tilblivelsen. På dette skær strandede gerne ethvert forsøg på frimodighed. „Det spørgsmål bør skydes til side så længe som muligt, helst til barnet bliver voksent“, skrev en lærerkone på landet i 1902.

Mange vidste i virkeligheden udmærket godt, eller de havde i hvert fald anelse om, at deres børn før eller senere modtog al fornøden „vejledning“ gennem alskens mere eller mindre plumrede kanaler. De lukkede øjnene for det i fortvivlet afmagt og håbede hver for sig det bedste for deres egne – troede måske også det bedste, om pigerne i det mindste. I Amerika havde man i 1878 konstateret, at „i en pigeskole, der besøgte af børn fra de bedste familier, havde 43 af pigerne de smudsigste skrifter og billeder i hænde“. Sådan noget var dog vel utænkeligt herhjemme!

En borgerlig piges fremtidsopgave skulle gerne være den at blive en ærbar og dygtig hustru og en sund og god moder i et velforsørget hjem, og hele hendes opdragelse blev anlagt herefter. Derfor blev hun værnet og holdt under vågent opsyn og kontrol – ganske anderledes end drengene. Hun skulle værnes mod vilde drenge og gik derfor i privat pigeskole, hvor både stramtandede og mildtmoderlige kvinder lærte hende dyd og gode sæder og hvad hun i øvrigt behøvede af kundskaber. Og når hun var kommet ud over skole- og legealderen, havde fået lang kjole og dertil hørende manerer, blev hendes egentlige verden den

At finde en ung mand med reelle hensigter

„Hjortens Flugt“ er gået af mode som konfirmationsgave, den er sandelig for barnagtig og uvirkelig. Men da den udkom, i 1855, blev den i adskillige hjem gemt under lås, for at ubefæstet ungdom ikke skulle tage skade af dens pikante, i visse partier sanselige vers. Der er endnu skrapere intimiteter i „Marie Grubbe“, fra 1876, den var slet ikke passende lecture for bourgeoisiets dannede damer og uskyldige døtre. — Usign. tegning, Punch, 1877.

lukkede dagligstue med dens mad-debatter, tøj-snak, visitter og småselskabeligheder og ind imellem lidt broderi og læsning, lidt klavermusik og andre „dannede“ sysler.

Havde en ung mand fattet interesse for pigen, skulle han have „reelle hensigter“ og dertil helst være et „godt parti“. Der lå nyttehensigter bag al erotisk tilnærmelse, begrebet „uforpligtende flirt“ var ukendt, i hvert fald ikke anerkendt. Og forlovelse skulle helst ske før det 21. år, ellers blev der tilløb til panik i familien – mest for faderen, dels af krænket stolthed, dels af bekymring for en vedvarende, måske endeløs forsørgerbyrde. Hun skulle være yndig og attråværdig, som man var vant til at se kvinden hyldet i digt og sang – denne „evige lovsyngen af lokker og kærmindeøjne, af rosenkinder og alabasterarme“, som en af Schandorphs romanhelte ironisk udtrykte det – henrivende uskyldig og huslig, dog uden „skadelige virkninger på de bløde hænder“, og yndigt uvidende, „helst uden anden lektüre end kokebogen“.

Det var ikke let for en yndig ung pige at leve op til sådanne krav. Var hun bare yndig, måtte hun høre ilde for det. Det vrimlede i vittighedsbladene og avisernes petit-journalistik med spottende angreb på disse overklassedukker med kyllingehjerner i smukkeste indfatning. Men prøvede hun at sprælle i nettet og agere letsindig, ryge cigaretter, tale jargon og bevæge sig ind på „vovede“ områder i konversationen, blev der opstandelse. Og allerværst var det, hvis hun gjorde oprør mod sin egen „unyttighed“ og forlangte at arbejde ligesom andre mennesker. Hun ville da ikke tage den kummerlige fortjeneste fra de stakkels kvinder, der var nødt til at brodere eller male porcelæn for de store forretninger? Og ville hun tage realeksamen eller måske endog studentereksamen, blev forfærdelsen endnu større. Vidste hun da ikke, at den slags læsning dræbte kvindeligheden, knækkede, afblegede og visnede kvinden og udygtiggjorde hende til hendes fremtids bestemmelse?

Noget andet var det med de piger, som naturen ikke havde været nådig imod. De kunne blive pilletrillere og etiketteklæbere på et apotek. De kunne også – til nød – blive sygeplejersker. Eller – allerbedst – privatlærerinder i gode hjem på landet, hvor de samtidig kunne hjælpe med i huset, lappe og stoppe og hække blonder til undertøj, skure og skrubbe. De bedst begavede og mest energiske kunne virkelig gennemtvinge et studium. Nogle af dem blev spottende kaldt „blåstrømper“. Det var dem, der, ligesom i trods, fornægtede deres smule kvindelighed og markerede deres alvorlige indre ved bluse og nederdel, kortklippet hår, næseklemme med fangsnor, kantet væsen og bryske manerer og ugraciøs gang med støvlespark i skørterne. Andre holdt sig ranke uden at sætte noget til af deres kvindelighed, lod al offentlig spot og alle familiære drillerier prelle af og tiltvang sig en vis undrende respekt. Men et sørgeligt stort antal ugifte

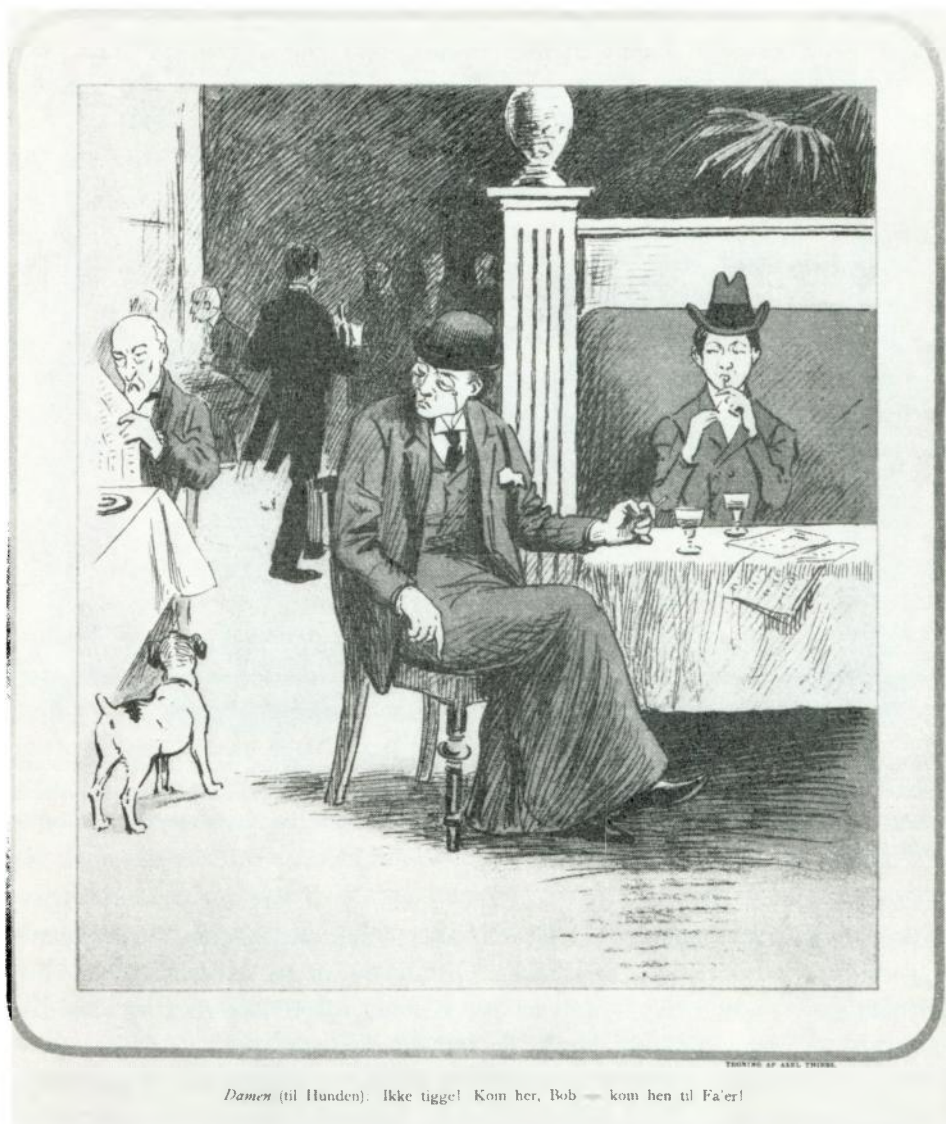
Københavns Universitet, grundlagt 1478, gav 1875 kvinder mulighed for studier og embeds-eksamen. Og i 1884 var der da også tolv kvindelige studenter. Men man forudsatte naturligvis, at piger, der ville studere, var blottede for al ynde og kvindelighed og udstyret med samtlige studentikose uvaner. – Usign. tegning, Ravenen, 1882.

pigers lod blev „skyggetantens“. Det var dem uden særprægede evner og med svage indre drivfjedre, lette at knække. Ofte levede de på nåde hos en gift broder eller søster, udnyttet og ydmyget på det mest hjerteskerende, og altid som værgeløse ofre for vittighedstegneres og komedieskriveres spot.

De unge mænd af „bedre familie“ kunne tillade sig en hel del, og der var en vis forståelse – navnlig hos fædrene – af deres seksuelle behov. Det var stiltiende anerkendt, at en ung mand ikke kunne vente med at få disse behov tilfredsstillet, til han blev 30 og kunne gifte sig med en pæn og ren pige af stand. Heldigvis var der så noget, der hed tjenestepiger og sypiger og andre halv- eller helprostituerede kvinder. Den udkårne borgerdatter var det ikke så let at komme til at forføre, men skete det alligevel, så ramte offentlighedens hårde dom snarere „den faldne engel end den djævel, der havde bragt hende til fald“ – som Harald Høffding udtrykte det.

Selvfølgelig måtte unge mænd, som ville frem, passe på deres rygte. De var

At finde en ung mand med reelle hensigter

Kvindeemancipationen gav sig i de første årtiers overdrivelser visse højst påfaldende udslag. Nogle kvinder markerede deres forsøg på frigørelse ved at iføre sig en slags herretøj for damer, og mange mænd forudsatte i deres sædvanlige indbildskhed, at kravet om ligestilling i virkeligheden beroede på et dunkelt ønske hos kvinderne om at være af hankøn. — Tegning af Axel Thies, Klods-Hans, 1900—1901.

pæne og dannede ved familieballerne. For manges vedkommende var ridderligheden også ægte nok. Tiden skelnede skarpt mellem damer og fruentimmer. Men hyllet i anonymitet på gader og kafeer nægtede unge fløse sig intet. Der

klagedes meget i aviserne over sjofel tiltale og frække tilnærmelser overfor anstændige damer fra velklædte kavallerers side – selv på „fine strøg“.

Om sædelighedsforholdene ude i provinsbyerne meddelte i 1888 fængselspræst S. Hafstrøm på grundlag af indberetninger fra præster, lærere og læger: „For de gifte mænds vedkommende er tilstanden næsten overalt ret god – bedst i de små købstæder, slettest i de store, navnlig hvor der findes offentlige fruentimmer. Derimod er de ugifte mænds sædelighed i mange købstæder slet, ikke mindst i de velhavende klasser og særligt i handelsstanden“. Særlig slet omtalt er havnebyerne Aalborg og Helsingør, hvor „søfolk får henvisninger til berygtede huse af folk, der gælder for hæderlige borgere“. Fra en købstad (af de dårligst omtalte) meddeltes ligefrem, at det „uden overdrivelse kan siges, at man skal have meget ondt ved her i byen at finde en yngling, som er ren i sædelig henseende. Allerede som skoledrenge indvier de hinanden i kønslivets hemmeligheder, og ikke længe efter begynder udsvævelserne. Samtalen mellem store drenge er næsten til stadighed uanstændig. Selvbesmittelse er almindelig. Pigebørn er dog i reglen anderledes, de plejer snarest at være bange for drengene og deres råheder. – Damerne i hjemmet holder sig helst i afstand af herrerne, også fra deres egne brødre. De ved, at deres liv er urent, men mener vist i reglen, at det ikke kan være anderledes; så passer de sig selv, så længe til de bliver gift, og endog i ægteskabet er de vist tilbøjelige til at mene, „at manden nu en gang må gå sine egne veje““.

Det var denne borgerlige „dobbelt-moral“, som i 1880erne kom i søgelyset og fremkaldte en vældig debat om „fri kærlighed“, „frit ægteskab“, „fri skilsmisse“, „frit valg“ og „fri veksling“. En debat, som var yderst pinlig at overvære for alle de mange, der stod udenfor og ikke havde haft skygge af anelse eller erfaring om, hvad der gik i svang, og som med undren måtte spørge, hvordan disse „realister“ roligt kunne lade, som om børn ikke var til.

En i vor tid næsten ukendt nøjsomhed med kost, klæder og daglige fornødenheder rådede i alle borgerlige familier uden for de hovedriges forholdsvis fåtalige kredse. Men det hyggelige, intime aftensæde omkring en bordlampe var nok til en vis grad en dyd af nødvendighed. Der var simpelt hen ikke megen lejlighed til udeliv om aftenen og navnlig da ikke for børnene og de halvstore. For de voksne var der i ny og næ middagsselskaber, familie- og foreningsballer, teater- og musikaftener og for mændene specielt klublivet. Men hjemlivet var dominerende, og man måtte både af tekniske og økonomiske grunde tage til takke med ét oplyst og opvarmet rum.

Sparsommeligheden med lyset var også den egentlige årsag til den meget

værdifulde foreteelse, der kaldtes „mørkningstimen“, familiens stille og fredfyldte samling i skæret fra den åbnede kakkellovnslåge, inden petroleumlampen tændtes. I disse stunder havde fortroligheden friere udfoldelsesmuligheder, og sindene var særlig opladte for eventyr og fortællinger, for gamle minder og dæmpede melodier.

Familielivet hos bønderne på landet lå efter forholdenes natur i endnu fastere rammer, og desuden var ofte her tyendet medinddraget – skønt tendensen nok var begyndt at pege i en anden retning. Her var fællesskab i alle ting. Man var fælles i arbejde, fælles med måltider, fælles i adspredelser og åndelige værdisers tilegnelse. Alt det københavnske postyr med „problemdebat“ og „fri kærlighed“ tog sig højst besynderligt ud her ude fra set. Her trak mand og kvinde i fælles åg deres læs uden selvmedlidenhed, endsig selvbeundring, og uden tanke om, hvad der eventuelt kunne være morsommere eller behageligere. Ipsens „Et Dukkehjem“, som blev forevist inde i købstaden, havde mange beskuet med stille undren.

„Fri kærlighed“ var karle og piger forøvrigt særdeles fortrolige med; de var blot ikke vant til at benævne den så fint. Og børnene havde ingen nødforklaringer behov i forplantningsspørgsmålet. De fulgte sagligt og nøgternt koen til „bedækning“. Dorte Marie Højland i Kølkær, fortæller H. P. Hansen, „pløjede med tyren, og hun hentede mergel med den – bag i vognen sad der så en lille klynge rollinger. Det hændte, at der kom en eller anden med en „åwsen kow“, medens hun ventede på mergel. Så trak manden dem i møde. Dorte spændte tyren fra, og når koen var sprungen, spændte hun atter for og kørte videre“. De havde et selvfølgeligt kendskab til dyrenes „seksuelle adfærd“ – og til menneskenes med. Tjenestedrengen, der delte seng med karlen og ofte måtte afgive yderligere plads for en af pigerne, var i hvert fald ganske uden illusioner.

Byboernes forestillinger om landlivets paradisiske renhed og idyl blev grundigt rystet, da forfatteren Henrik Pontoppidan i „Politiken“ fremsatte den påstand, at „ungdommen på landet parrer sig i flæng“, at der „i bondestanden kun undtagelsesvis fandtes en brud, som ikke var frugtsommelig“, og at „en uberørt pige på 16 år er en sjældenhed“. Og fængselspræsten Hafstrøms undersøgelser fra 1888 afkræftede ikke påstanden væsentligt. Et særligt mørkt billede tegnede han af tilstandene på Fyn, hvilket forøvrigt stemte udmærket med angivelserne i „Danmarks Statistik“ (1885), hvorefter länddistrikterne i Fyns stift havde 13.50 pct. uægte fødsler mod 7.67 pct. i Sjællands stift og 8.50 pct. i Jyllands stifter. Han citerede blandt andet en fynsk præsts udtalelse fra 1880 om „temmelig nykonfirmerede piger“, der kom og lagde sig hjemme hos forældrene for at føde; „helt unge karle, næsten drenge er barnefædre, og der gives kvindfolk som får det ene uægte barn efter det andet, 3, 4 ja 6, stundom ved samme barne-

fader, men stundom også ved forskellige“. Det var dog alligevel ingenting mod en pige i Hobro, der havde fået 12 og oven i købet var mistænkt for at have ombragt det sidste, hvad hun dog ved obduktion var blevet frikendt for. „En uskyldig pige!“ skrev Holstebro Avis. Usædelighedens brændpunkter var de store herregårde, hvor mejeripigerne udviste en „skamløs frækhed – som i de mest berygtede gader i København“ og „de få sædelige piger blev hånet og spottet“.

I Jylland var der ejendommelig store modsætninger. Vendsyssel kappedes med Fyn. Her var ifølge „Vendsyssel Tidende“ 1891 „en håbefuldt yngling på 24 år“ med 11 uægte børn. Han kunne intet selv betale, så de i alt 11 gårdmænd i hans hjemstedskommune havde fået hver et ekstra barn at forsørge; deres eneste trøst var, at han afsonede 3 måneder årligt i arrest, så længe var de i hvert fald „sikrede mod en forøget tilvækst“. Også i Aalborg-Hobroegnen og i Århus-Randersegnen var det rent galt. Bedre var det i Thy og på Horsens-Vejlekanten. Bedst i Hedeegnene og i Vestjylland. Allerbedst på Ribeegnen, hvor der i 10 år næsten ingen uægte børn havde været, når lige undtoges de steder, hvor der var herregårde og – gendarmer!

Påfaldende var det, at sædeligheden stod højest, hvor højskolebevægelsen og de kirkelige vækkelser havde slået rod. I Ryslinge på Fyn var der således kun 1,7 pct. uægte fødsler, mens der i andre sogne kunne være op til 30 pct. Og i Hovlbjerg, Lysgård og Hids Herred i Jylland var der to nabosogne, hvor forholdene i det ene helt formede sig efter Pontoppidans karakteristik, og hvor det mere og mere blev skik, at „den forførte pige nok så ugenert bærer sit eget barn til dåb“, mens forholdene i det andet var sådan: „de sidste 20 år næsten ingen uægte børn og kun få frugtsommelige før vielsen – og det vækker forargelse“. Fra Hammerum Herred havde Hafstrøm næsten lutter gode meddelelser: „Pietismen, som her inde på heden har været mørk ligesom denne, skal have den ros, at den har hjulpet til, at sædeligheden står på en bedre fod her, end den skal rose sig af at stå andre steder i landet“. Kun et lille suk: „rå vittigheder vækker bifaldsgrin“.

Frugtsommelige brude ved vielsen var reglen de fleste steder, meddelte 90 pct. af de forespurgte præster. Meget hyppigt mødte man den udtalelse, at „man ikke gifter sig, før man har haft bruden på prøve“. Mange levede i „polsk ægteskab“, det vil sige uden vielse, og sognerådene forargedes kun, når der kunne ventes børn på fattigvæsenet. Og utroskaben var stor – ofte med den bedste samvittighed i behold: „Vor Herre har skænket mig en lille, kær datter“, skrev en kone, som, mens manden sad i tugthuset, havde levet med en anden, „han har været med mig hele tiden, og jeg håber også nok, at når jeg bliver ved med at holde mig til ham, at han så vil blive ved med at være med mig i alle mine foretagender“.

I tugt og Herrens formaning – eller for lud og koldt vand

Blødsødenhed i opdragelsen kendte bønderne så lidt som de gammeldags byboer. De kunne endda være særdeles hårdhændede. Den opdragelse, som Jakob Knudsen i romanen „Sind“ lader Anders Hjarmsted vederfares, var ikke noget særsyn. Han kendte den af selvsyn. De ulydige kunne på den mest dra-

Nogle familier forudsattes stiltiende at have en vis traditionsbestemt forpligtelse til at opretholde, hvad man forstår ved gammeldags, hjemlig hygge. Det kunne lettest praktiseres i embedsstanden, som trods forholdsvis små kår gennemgående sad i rolige, ordnede forhold. – Søndag Eftermiddag i Præstegaarden, maleri af Carl Thomsen, 1888.

stiske måde blive bragt på bedre tanker. Det hændte således ved midten af 80erne på en gård i Sinding, at en stor dreng, som gentagne gange havde nægtet at efterkomme faderens påbud om at hente kalvene hjem til natten, under henvisning til, at det kunne broderen gøre, fik et sådant spark bagi, at han fløj hovedkuld ud i møddingen ved svinehuset. „Nu var der ikke tale om flere forklaringer. Han måtte af sted efter kalvene med skidtet på“. Men strengheden kunne også ytre sig effektivt på en mere stilfærdig måde. Frode Kristensen mindes fra Fejsøhus i Thorsted, at to af hans søstre besøgte en tredje, der tjente på en gård fem kilometer borte, og – uden forældrenes vidende derom – blev hos hende om natten. De stod tidligt op og skyndte sig hjem. I det fjerne så de faderen komme dem i møde. Han satte sig på en brink og ventede, til de nåede ham, rejste sig så og gik rask hjemad uden at sige et ord. De to søstre travede efter som et par små hunde. Da de kom hjem, vendte han sig om, så strengt på dem og sagde: „Hvis I en gang til er ulydige, bliver I jaget hjemmefra“. Det skar dem i hjertet for resten af livet. Det var ved århundredets begyndelse.

I gammel tid havde der i de lange vinteraftener været meget åndssløvende „dødbideri, uglesøvn i kakkellovnskrogen og tærsken i fedtede kort“, som Landbotidende udtrykte det i 1867. Med den åndelige vækkelse, som gik over landet efter 1864, blev meget her anderledes. De ydre impulser udgik fra præstegårde og lærerboliger, hvor nøjsomheden med hensyn til det rent materielle grænsede til det nærmest utrolige, men hvor der til gengæld i åndelig henseende levedes det rigeste liv med læsning, oplæsning, sang og musik og samtaler, om dagens spørgsmål så vel som om de højeste ting.

Landboernes åndelige vækkelse betød imidlertid også, at hjemlivet for så vidt begyndte at opløses, idet familierne jævnlige udvandrede om aftenen for ad mørke veje at søge hen til skolen, præstegården eller forsamlingshuset til møder og foredrag, oplæsninger, fælleslæsninger og sangøvelser. Men den betød også, at mange unge drog på højskole og vendte hjem med „øjet opladt for, hvad ædle kalder livets lyst“, og med drømmen om og viljen til at „skabe gode hjem, der nu skulle bære vor gamle moder bort fra nattens sky ind i dagen ny“, som en begejstret friskolelærer udtrykte det.

Selv fattige husmandshjem kom med i denne udvikling. Hvor personlighed, karakterstyrke og åndsbårenhed havde til huse, kunne der ligefrem leves et „åndsliv over evne“ med abonnement på Højskolebladet og „Frem“ og anskaffelse af dyre skønlitterære bøger. Til gengæld måtte margarinen skrubes hårdere på brødet, og børnene være fattigere i tøjet.

Men i de små og usle landarbejder- og landhåndværkerhjem med lergulv i stuen, jordgulv i køkkenet og et mosehul til vandforsyning hæmmedes mange gode spirer til familieliv af sultelønnet slid og slæb uden for hjemmet fra tidlig

morgen til sengetid, således at der kun kunne blive tale om lidt samling til fælles hygge ved årets højtider. Eller, som det meget ofte gik, alt opløstes i sløv ligegyldighed, sjusk og slusk, liderlighed og drukkenskab. For dem alle var vinterens kulde og arbejdsløshed en evig forbandelse, og kom sygdom til, stod fattiggården parat med al dens vanære. Først med goernes politiske og sociale udvikling begyndte det at lysne lidt for denne samfundsgruppe.

Endnu værre stod det til i tusinder af familier blandt byernes og navnlig hovedstadens elendige „bærme“. I trøstesløse, uhumske boliger myldrede børn af ligegyldige mødre og fordrukne fædre, børn med „tynde, blege kinder, med kirtler og alle pauperitetens sygdomme og med gryende laster i ord og miner“. „Se dem i byens gader“, skrev en københavnsk læge, „de frække, de altidende og lystne, de løgnagtige og tyvagtige og dyrisk brutale. Enhver lasts stempel står på deres pande, ikke et rent blik i deres øjne. Alt er spoleret fra den første dag, da det første forståelsens lys kom til dem“.

Også i den jævne, almindelige arbejderbefolkning var der tit alvorlige hindringer for udfoldelsen af hjemliv og familieliv – selv der, hvor selvrespekten trods fattigdommens håbløshed var bevaret, og man stræbsomt søgte at holde hjemmet oppe. Mange havde en udpræget familiefølelse og følte stærkt deres ansvar for børnene, ville gerne lære dem at skikke sig vel – efter tidens almindelige strenge metoder, og sommetider – navnlig for fædrenes vedkommende – lovlig meget efter recepten: „Prygl kan man ikke få for mange af“. Visse honnorable ambitioner var heller ikke ualmindelige. Trods overbefolkning af de små lejligheder opretholdt mange en „stadsstue“, som sjældent betrådtes, men som gav følelsen af en vis social standard trods alt. Her kunne være gulvtæppe, plydsmøbler med klunker, mahognibord med snoede ben, bordtæppe og frugtskål, kommode med porcelænsnips, messinghængelampe, sentimentale kunstreproduktioner og mængder af familiefotografier. Men familien var og blev splittet.

Faderen så børnene ikke meget til. Han gik hjemmefra før klokken 7 og kom først tilbage efter klokken 18, dødtræt af dagens hårde arbejde og måske lidt omtåget af de mange styrkende drikke i dagens løb. Hvis han overhovedet kom. Ofte måtte konen hente ham i kælderbeværtningen for at redde de sidste skilinger til familiens underhold. Hjemkommen til familien på den måde var han enten drukkent kværulerende og med næverne løst på skafterne, eller han måtte døddrukken og lallende slæbes i seng. Ikke sådan at forstå, at fænomenet i dag er ganske ukendt; men under den daværende fattigdoms og den billige brændevins forbandelse var tilfældene så uhyggeligt mange gange flere. En sådan far forblev en fremmed for børnene. „Manden“, som Andersen Nexø's lille søster sagde.

Tegning af Axel Jørgensen

Saadan er Fa'r alletider om Lørdagen . . .

Den billige brændevin var dyrt betalt. Det kollegiale drikkeri på lønningsdagen blev i mange tilfælde for arbejderhustruen en uovervindelig hindring for ethvert forsøg på at skabe børnene en menneskeværdig tilværelse. – Tegning af Axel Jørgensen, Gnisten, 1907–08.

Moderen var også tit borte på arbejde. Det var værre for de små, som så måtte klare sig selv. Måske kunne de få lov til at være med, hvis det for eksempel drejede sig om ombæring af aviser. Så var det „en ren svir“, skriver Andersen Nexø; men „ellers fik man mere andel i hendes pligter end i hende selv. Leg blev der ikke ret megen tid til, maden var knap nok og klæderne dårlige; med det vigtigste af alt, *glæden*, var det småt bevendt“. De penge, moderen møj-sommeligt indtjente, kunne hjælpe familien over de mest kritiske skær: husleje-restance eller indløsning af pantsat sengetøj; men ofte befandt de sig i faderens lomme, tvunget derover under trusler eller direkte vold, og derfra gik de videre til beværterens skuffe.

Og børnene selv måtte tidlig hjælpe til med udkommet – som mælkedrenge og avis piger om morgenen og i budtjeneste fra skoletidens ophør til langt ud på aftenen. Hjemmets interesser kunne på den måde blive af udelukkende materiel og økonomisk art. Tankerne måtte først og fremmest kredse om disse elementære spørgsmål: hvordan skaffe mad i munden, klæder på kroppen, tag over hovedet? Og bag det alt sammen lå hele tiden arbejdsløsheden som en truende fare.

Det var i sådanne familier, at socialismen blev mødt som et helt evangelium. Der foreligger mange vidnesbyrd om, at den ligefrem forbedrede tonen i hjemmet. „Det var ikke smukke samtaler, der førtes, når der kom fremmede“, mindes en arbejder fra sit barndomshjem ved Hørsholm. „Det drejede sig mest om drik og usædelighed, jo værre jo bedre. Dog bedredes det, da man først var blevet politisk interesseret, så blev der mere lødige problemer at drøfte“. Når familierne kom sammen, mindes redaktør Oskar Hansen, „så knaldede mændene som oftes ud i en politisk debat“ – ofte til konernes ærgrelse. Men ikke nok med det. Gammeldags tænkende arbejdere så med undren på disse nyvakte folk, som „tog til møder, hvor der blev sunget og talt, og som tog i skoven med kone og børn om søndagen, i stedet for at sidde på værtshus. De bar så galt ugelønnen hjem i stedet for at drikke den op og ville have, at kone og børn ikke måtte gå på arbejde“. Udelivet begyndte at præges af arbejderundervisning, sangforening, populære foredrag og koncerter og politiske møder. Og i hjemmet begyndte bogen at holde sit indtog.

I de jævne småhåndværkerhjem var familien fra gammel tid nært sammenknyttet i et arbejdsfællesskab. Alt var yderst spartansk. „Min far var murer“, fortalte en gammel mand (1953); „om sommeren tjente han og sørgede for at samle til vinterforbrug. Det gik lige. Vi fik det, vi kunne spise, og blev aldrig forkælet med søde sager. Vi havde en stue, der var opholdsstue og soveværelse, det vil sige vi børn lå ude under selve de bare tagsten – det var koldt om vinteren! I stuen var der et bord og 3-4 stole, meget tarvelige, og et gammelt pænt

Ronen. Der kan Du se, Fatter, Vorherre er dog en god Mand; der kommer lille Mine med to dejlige Brød, som Forjanden har tiltaet os, to hver Uge; nu behøver vi da ikke at sulte saa meget.
Manden. Rone! Du ved ikke, hvad Ulykke vi har gjort; de Fattigvæsensbrød er en Judasgave, hvormed de nebertrægtige Løve plyndrer mig for mine borgerlige Rettigheder. Nu staar jeg blandt mine Kammerater som en Høling, der ikke en Gang kan gaa med til Bal; paa en Volsdag. Død og Helvede! Jeg løber mig en Snaps! Jeg briller mig fuld! Uh! Wutter! Det var det værste Stød!

Det gik så småt fremad med samfundets forståelse af, at også de fattigste havde ret til et familie-liv, en lov af 1873 indeholdt forbud mod at lade børn under 10 år udføre fabriksarbejde og at lade børn fra 10 til 14 år arbejde mere end 6½ time i døgnet (skolen skulle jo også passes); og af unge mennesker mellem 14 og 18 måtte fra nu af kun forlanges en 12 timers arbejdsdag; og heri var også indbefattet spise- og hvilepauser. Før 1884 var socialdemokratiet ikke repræsenteret i rigsdagen, men omkring 1880 stiftedes, efter nogle års stilstand, en lang række nye fagforeninger. Agitationen for tilmelding lagde blandt andet vægt på at bibringe arbejderen forståelse af hans ansvar for familiens tålelige og menneskeværdige tilværelse, navnlig uden den i realiteten vanærende fattighjælp, selv om kommende kampe skulle medføre strejke og arbejdsløshed. – Usign. tegning, Ravnén, 1881.

chatol, og så havde vi i grunden ikke mere. Far kom hjem, når han var færdig med sit arbejde, og det kunne være meget forskelligt. Når han brækkede huse ned, sad jeg og min søster om aftenen og gjorde sten rene. Man levede meget sparsommeligt. Det var jo en forfærdelig skam at få af kommunen. Det sad dem i blodet livet igennem. En gang på sine gamle dage kom far til mig – „det kniber så forfærdeligt – de siger, at der er noget, der hedder aldersrente – kan man være bekendt at søge det?“ Det syntes jeg, og så fik han 16 kroner“.

Den lidt bedre mellemklasse, selvstændige håndværksmestre og mindre handlende, havde vel som regel et værelse til, skriver håndværkshistorikeren Rasmus Berg, men det var da – ligesom hos de mere ambitiøse arbejdere – en „stadsstue“, som der holdtes hævd over. Den daglige levemåde var lige så tarvelig som hos de ringere stillede. Til gengæld „sparede man ikke på gensidigt at yde hinanden en håndsækning, når der var brug derfor. Især gav hjælpsomheden sig naturligvis udslag ved mere højtidelige lejligheder som fødsel og død“.

De mere åndelige sysler var der i håndværkerhjemmene hverken tid, råd, lyst eller lejlighed til. At leve var at arbejde. Hvis en af sønnerne mod al forventning viste læselyst og higen efter eksamensskolen, fandt han ingen forståelse, endsige vejledning. „Lige så fjernt man følte sig skilt fra arbejderklassen, lige så langt stod man fra overklassen. „Skomager bliv ved din læst“ og „det er ikke for svin at komme i kancelliet“ var de gængse ordsprog“.

Om den sædelige vandel blandt småbyens brede lag – og det småborgerlige syn derpå, kan følgende skrivelse vidne, afsendt anonymt og udateret til sognerådet i Struer omkring midten af 1890erne fra en person, der åbenbart har haft sit på det tørre: „nøden bryder mig til at påtale denne sag. Det er ikke så sært at vi skal betale så store Udgifter når Sognerådet vil understøtte sådan Rak som L.s Datter, som går nu i Omstændigheder og skal ha en lille og har veneresk tilligemed, og ligeledes hendes Datter som bor ved siden af, se hellere og få sådan Rak af Byen, og ligeledes N.s Datter der er kommen hjem med en Horeunge. Sådan noet Rak skal man betale Skat til. Og L.s Kone bruger Horeprangtionen tillige med. Det er ikke så sært, at Kommunen understøtter dem så godt, så de bliver tykke og fede tilligemed; der er nu Sine V. som osse har fået sig en Horeunge med en gift Mand, vad siger di nu til den som vi må betale store Skat til, la det komme for på Valgdagen. Kan det ikke blive for andet, så bliver der Oprør i Byen. La Gadeluderne komme hjem vær til sit vor de hore hjemme“.

Fra omkring århundredskiftet begyndte industrialiseringens og de sociale omvæltningers indvirkning på familielivet at gøre sig mærkbart gældende. De opgaver, som helt havde påhvilet husmoderen, hushjælpen og familiens øvrige kvindelige medlemmer, blev efterhånden i stor udstrækning overtaget af frem-

mede virksomheder under stordrift. Ganske vist blev der endnu – og langt frem i tiden – slidt og slæbt på gammeldags manér. Endnu blev der bagt og syltet, maset med kakkelovne og petroleumslamper, slæbt vandspande ind fra pumpen og tæpper og møbler ud til behandling med den flettede banker. Endnu blev børn født og syge passet og plejet i hjemmet. Men mere og mere blev det til opgaver for vand-, gas- og elektricitetsværker, vaskerier og strygerier, konserverfabrikker, viktualiehandler og bagerier og – hospitaler. „Hvad er hospitaler andet end syges helbredelse under stordriftsformen, fabrikker for syges helbredelse“, som en historiker skrev år 1900. Hertil kom så alt, hvad industrien efterhånden skabte af tekniske hjælpemidler: gasovnen, aluminiumsgryden, den rustfri kniv, vaskemaskinen, rullemaskinen, centralfyret, det elektriske strygejern, støvsugeren, telefonen og så videre.

Den bevidste børnebegrænsning trængte igennem, med eller uden kendskab til industrielt fabrikerede præventiver. Familierne blev mindre og mindre. To-tre børns familien blev normalen, et barns familien ikke ualmindelig. Til gengæld blev der ved dødelighedens rivende tilbagegang større og større chancer for at beholde de få børn, man havde. Atter resultater af videnskab og teknik.

Få børn og lettere husholdning nedsatte behovet for den stadig dyrere fremmede hushjælp og for den store bolig. Tusinder af småhuse med plads til en eller to familier og vældige lejekaserner med tusinder af små lejligheder, ens som vanddråber, men tidssvarende udstyret, skød op.

De indskrænkede boligforhold betød atter, at de gamle måtte rykke ud og søge egen bolig, hvorved samtidig noget værdifuldt gik tabt: det intime forhold mellem ældste og yngste generation, bedstemors fortællinger og bedstefars spadsereture med de fortroligt pludrende små ved hånden og i et tempo, som ret passede for begge parter. De mere spredte og tilfældige besøg nu henne hos de gamle på alderdomshjemmet, i stiftelsen eller den lille private lejlighed gav næppe fuld erstatning.

Også „skyggetanterne“ forsvandt, men ikke alene af pladshensyn, også fordi de simpelthen „uddøde“. Den stadig fremadskridende kvindefrigørelse hindrede stærkt nye tantes opståen blandt de nye generationer. Det blev mere og mere klart, at familiens døtre havde ret til uddannelse og til at søge lønnet erhverv uden for hjemmet. Forholdene krævede det, og den modstand, det mødte, bundede mest i gamle indgroede fordomme. I virkeligheden ville enhver mand nu betakke sig for at forsørge 3–4 ugifte søstre i sit hus, skrev fru Thit Jensen. Han ville takke sin skaber, at de kunne forsørge sig selv, og det var kun, når andre mænds ugifte søstre trængte ind på *hans* domæne, at han efterplaprede anti-feministerne. Det blev også ganske stille en selvfølge, at selv de kønne piger skulle være studenter, når de havde lyst og evne dertil. Man begyndte endda at

hylde „den søde studine“ i aviser og illustrerede blade. „Blåstrømperne“ var en saga, hed det i 1908, de moderne studiner var lige så lærde, og ved siden deraf var de „de moder Evas døtre, som ene har berettigelse“.

Som hjemmets produktionsenhed og forbrugsenhed var blevet sprængt, således sprængtes nu også dets indtægtsenhed. Hjemmeboende voksne børn fik hver for sig selvstændig økonomi og arbejdede hver for sig ude blandt fremmede. Man kunne så have ventet, at det ville drive til så meget stærkere familiesammenhold i fritiden, så meget mere som denne fritid blev tilmålt menneskene i større og større mængder. Det blev dog ikke tilfældet i almindelighed. Rastløsheden havde grebet menneskene. Der var så meget, der kaldte og lokkede, i forhold til fordums tider, og så mange flere muligheder for at følge denne kalden og lokken. „Kærligheden til hjemmet – ønsket om at danne et virkeligt hjem – bliver ringere og ringere, særlig i de såkaldt bedre lag“, hed det i „Damernes Blad“ allerede i 1903 med henvisning til en sørgmodig ægtemands „karakteristiske udtalelse“: „Mit hjem er som et hotel, hvor jeg nu og da får lov til at præsidere for bordenden. Min hustru har så mange interesser, jeg ser hende sjældent, og i de enkelte øjeblikke, hun er hjemme, er hun ofte udmattet af træthed og nervøsitet. Børnene kan hun ikke tåle at omgås“.

Boligen blev for mange et sovested og et sted, hvor familiens medlemmer samledes til visse måltider – om morgenen, inden de gik hver til sit arbejde, og om aftenen, inden de gik hver til sine adspredelser og fornøjelser. Det, som trak dem ud, var af mange slags: selskabsliv med dame-bridge og herre-l’hombre, forlystelseliv – for de unge især biografteater, for de ældre især varieté og kafébillard – foreningsliv i gymnastikforeninger, foredragsforeninger, dilettantforeninger, husmoderforeninger, kvindesamfund med mere, og friluftsliv, alt det, som tidligere var ukendt eller kun lidet kendt: spejdervæsen og lejtliv, friluftsidræt og strandbadning, cykelture og bilture, siden hen også turisme i indland og udland.

„Døren står i vor tid åben til gaden“, skrev i 1911 pastor Monrad fra Ryslinge. „Ved siden af madspørgsmålet og jordspørgsmålet står hjemspørgsmålet. Og spørgsmålet er ikke løst med de gamles klage: de unge er aldrig hjemme, eller de unges svar: det er I heller ikke. Bysygen grasserer nemlig i alle aldre“. Han beklagede det og var bekymret, men fandt det ganske omsonst at sige „bliv hjemme“, hvor der ikke var noget at blive hjemme for. „Der findes nemlig adskillig overtro på stuen iblandt os. Når man blot er hjemme, er man vel bevaret, siges der. Som om man ikke kan være sur, tvær, treven, doven, gnaven og hidsig også i hjemmet. Hjemmet er ikke de fire vægge, men en sjælstilstand, ikke en form, men et indhold. Hjemmet bør være en skole, hvor der af gamle og unge tages et bevidst åndeligt arbejde op“.

*Fra Kvindernes Deltagelse i Forsvarsbevægelsen.
Paa Session.*

Også uden for den egentlige kvindeemancipation var der i begyndelsen af 1900 årene udadvendt bevægelse i kvindernes rækker, i 1907 begyndte både de Københavnske Kvinders Kaffevegne og Danske Kvinders Forsvarsforening deres virksomhed. Den sidste foreteelse gav naturligvis anledning til adskillig vittig fabulering om kvindekvinnens militære fremtid. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1907.

At leve op til dette krav formåede stadig mange familier, navnlig i de mere afsides egne, men de blev, sandt at sige, færre og færre. Udviklingen og „tidsånden“ nåede også ud til dem efterhånden.

„Mørkningstimen“ forsvandt sammen med kakkelovnen og petroleumslampen, hvor ikke allerede rastløsheden havde aflivet den. Den hvidmalede radiator vakte ingen hyggestemninger. Og hvorfor sidde i mørke, når man kunne skaffe lys øjeblikkelig over det hele blot ved at springe hen og dreje på en knap – og når man slet ikke behøvede at spare mere. Hjemmets samlede højtlesning var også aftaget, efterhånden som der kom lys og varme i alle rum, og den fik yderligere grundskud gennem den strøm af moderne illustrerede ugeblade, som med begærlighed blev grebet af gamle og unge, og de underlødige kriminal-hefter, som drengene dyrkede i smug. Samtidig blev hjemmets musik til „kunst på dåse“ eller ungdommelig klimpren af døgnets melodier på et forstemt klaver.

Særlig efter 1. verdenskrig gik det elektriske lys sin sejrsgang over landet. Den lille grønne ganglampe med den runde skyde-skærm af messing forsvandt.

Selv udendørs og i udhuse strålede det elektriske lys, så „nu skulle der ikke mod til for smådrene at hente brændsel om aftenen“. Snart forsvandt også „de hyggelige lygmænd i byerne, de som varslede, at nu burde småbørn gå hjem“.

Den strenge autoritative børneopdragelse, som endnu hyldedes og for en stor del også praktiseredes af den slægt, der fødtes i årtierne efter 1870, afløstes hos den næste slægt efter 1900 i større og større udstrækning af en mere lemfældig og autoritetsfri. Det skyldtes dels en naturlig reaktion, dels de nye signaler inden for psykologi og pædagogik, som der var skabt røre omkring – ikke mindst gennem den svenske forfatterinde Ellen Keys opsigtsvækkende bog om „Barnets Århundrede“. Det var naturligt, skrev Ellen Key, at man i fordums rå tider gengældte med korporlig revselse „Men siden man har opdaget, at man kan påvirke sjælen med åndelige midler, er prygl lige så nedværdigende for den, der uddeler, som for den, der modtager dem“. Hun forstod så godt den lille fireårs dreng, som i sin aftenbøn med dyb alvor havde bedt Gud rive armene af moderen, så hun ikke mere kunne slå ham. „Intet ville bedre højne opdragelsen, end om dette skete med alle pryglepædagoger; thi de ville da lære at opdrage med hovedet i stedet for med hænderne“. Og det var vel at mærke slet ikke „disse uslinge, der år ud og år ind i hjemmene og særlig i skolerne prygl til døde eller skamslår børn“, hun ville tale om, men kun „de samvittighedsfulde forældre og lærere, der med smerte opfylder deres formentlige pligt mod barnet“ i en fejlagtig tro på „de gode virkninger“.

Hos mangfoldige forældre opstod efterhånden en næsten sygelig angst for principfasthed og straffemetoder i opdragelsen. Og selv de, der nægtede at tro på, at frihedsskranker ubetinget ville hæmme eller direkte forkvakle barnets naturlige udvikling, lod sig mere byde af deres børn, end de selv nogensinde havde drømt om at byde deres egen forældre, blev mere vaklende i deres gode principper, blev lettere at overtale, bortkastede helt spanskkrøret og blev mådeholdne med lussingerne. Uden at forældrene måske egentlig ville det, skabte denne friere opdragelse – i forbindelse med den øgede velstand og den stadig lettere adgang til livsgoderne – en forkælelse af børnene, af en karakter og i et omfang som aldrig før kendt. Børnene blev mere forvante og samtidig mere fordringsfulde.

Der taltes meget om kammeratskabsforhold mellem moderne forældre og deres børn. Men det blev unægtelig i mange tilfælde opfattet som børnenes ret til at svare næsvist, tale respektløst, kalde „de gamle“ ved fornavn, tage avisen før faderen og blive siddende med den i den bedste stol i så utraditionel en stilling som vel muligt, og som – på den anden side – forældrenes pligt til at undlade alle forbud og påbud, give børnene lov til at gå i biografen til hvad som helst, tage på camping med hvem som helst, høre radio og stirre på fjernsyn til langt over

Man må jo håbe, at strenge forældre og lærere, som stædigt hævder gammeldags opdragelsesmetoder, ikke fylder de forsvarsløse små børn med livsvarige komplekser af had og angst; og at de, der med overbevisning hylder de moderne frie principer, ikke giver de aktive, mindreårige bøllefør rodfastet smag for forbrydelser og ansvarsløshed. For øvrigt synes det store flertal af opdragere stadig at gå den gamle mellemvej mellem tugt og forkælelse. – Tegning af Jensenius, Tegnerier, 1952.

sengetid. I mindre grad blev der med kammeratskab ment fortrolige samtaler om personlige problemer eller spørgsmål ud over dagen og vejen. Fortroligheden mellem forældre og børn blev snarere svækket end styrket. De unges belæring og påvirkning modtoges i højere og højere grad gennem skolen og kammeraterne, gennem filmsjournaler og ugeblade, biografier og fjernsyn. Og i tråd med alt dette falder ungdommens oprør mod familietraditionerne, dens svindende familiefølelse, dens mangel på kendskab til og interesse for selv de nærmeste forfædre, endsige slægtens forgreninger, og endelig dens oprør mod selve velopdragenhedsbegrebet. „Hvad er velopdragenhed andet end overflødig hyklery og tom etikette“, skrev en meget ung mand i 1962. „Nej, lad os bede om en ærlig udtalelse, selv om den træder det pæne borgerskab over ligtornene“.

„Gadedrenge“ havde oprindelig været et underklasse-fænomen, for en stor del skabt af usle boligforhold. Det blev efterhånden tillige et borgerligt fænomen på grund af de snævre bylejligheder med én opholdsstue og et par småkamre i etagehuse og rækkehuse. De var lækre og fuldenendt moderne, men tilsyneladen-

Fri børneopdragelse

de kun beregnet til barnløse ægtefolk. Den pæne stue gav ingen plads og ingen mulighed for voldsomme eller spændende lege, ingen næring for børnenes fantasi, ikke noget sted, hvor de kunne „ligge på lur efter en løve, når det regnede“. Så snart billedbogs- og byggeklodsstadiet var overstået, var barnet henvist til fliserne og sandkassen og siden hen til videre omstrejfen. Og for de ældre børn kunne snæverheden blive utålelig, især hvor hjemmets tone tillige var præget af sjælelig tomhed, rastløshed og irritabilitet og manglende indbyrdes forståelse. „Min mor kan jeg slet ikke med“, klagede en 14 års dreng (1960). „Hun er altid efter mig. Hun blander sig i alt, hvad jeg foretager mig. Jeg er helt afskåret fra at komme sammen med piger, og det er så bundkedeligt at sidde hjemme aften efter aften og ikke have noget at foretage sig“. En flok unge i 17–18 års alderen fra „pæne hjem“ i Århus gav (1956) på spørgsmålet: „Hvorfor er de unge ikke hjemme om aftenen?“ disse typiske svar: „Det er for kedeligt“ – „Vi må ikke være der!“ – „Hvad skulle vi lave der!“ – „Man kan jo ikke tage sine piger med hjem“. Deres fritid gik hovedsagelig med biografbesøg og driven om på gaderne. Intet under, skrev den lærer, som havde spurgt, at de blev rodløse, rastløse, uopdragne og lette at lokke til kriminel bande-virksomhed.

En københavnsk Familie 1905.

Hustrannen blev sjælden, familielivet var ikke mere domineret af husets herre, han måtte ofte være glad, blot han kunne tilkæmpe sig den nogenlunde stille krog, hvorfra han skulle opretholde hjemmets økonomi, medens den øvrige familie hengav sig til sine mangfoldige forskellige interesser og adspredelser. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1905.

Skolerne tager definitivt Afsked med Storken.

Fra 1907 måtte man ikke, i hvert fald ikke i skolerne, binde børnene overnaturlige forklaringer på den naturlige forplantning på ærmet, storken blev afskaffet, og det blev overdraget naturhistorielæreren at skitsere det delikate emne på en for børn og unge passende neutral og skematisk måde. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1907.

De små moderne bylejligheder skabte også det nye begreb: „den funktionsløse husmoder“, husmoderen, som var berøvet alt det skabende arbejde og næsten kun havde det vedligeholdende tilbage. I hvert fald kunne det lidt, der var levnet hende af fordums mangfoldighed i husmodergerningen, nu – takket være de tekniske hjælpemidler – besørges i et relativt fåtal af timer og med et minimum af fysisk indsats. Hun var fanget i en „køkken-fælde“, sagde man. Og samtidig var hendes betydning blevet kraftigt nedvurderet. Industrialderens mennesker var blevet indstillet på at vurdere alt arbejde i penge, og efter den værdimåler kan en husmoders indsats jo aldrig fuldt ud måles. Ægtemændene lod tit deres kone høre, at hun førte et „driverliv“ ved „bare at gå hjemme“. Og i den offentlige debat, på møder, i aviserne, i radio og fjernsyn, lød de samme toner: hvorfor blev de dog hjemme, disse unyttige kvinder? De gjorde sig selv til tomme „luksusstykker“ og skadede børnene med usund „moderbinding“. Alle kvinder burde ud i erhvervslivet på lige fod med mændene. Børnene måtte de se at få anbragt uden for hjemmet om dagen. Så kunne familielivet blomstre så meget skønnere om aftenen.

Man blev forholdsvis tidligt stillet over for det problem, at kvindens frigørelse, for så vidt den betød, at hun i højere grad end før blev løsrevet fra sin husmoderlige virksomhed i hjemmet, kunne indebære en vis fare for børnenes rolige udvikling. – Tegning af Sys Gaugin, Tegnerier, 1947.

Fristelsen til at tage udearbejde blev stor for mange gifte kvinder. I mange tilfælde var det ligefrem en nødvendighed, simpelthen fordi det var konen, som var forsøger. Utallige var nemlig de ægteskaber blevet, hvor det endnu havde lange udsigter med mandens færdiguddannelse, mens konen stod parat med en eller anden kontoruddannelse. Der var selvfølgelig også mange tilfælde, hvor konen tog udearbejde, fordi det var hendes liv og lyst. Men som oftest syntes den gifte kvindes udearbejde at være begrundet i familiens øjeblikkelige økonomiske vanskeligheder. „Jeg holder op igen, så snart vi er kommet ud af gælden“, lød det ofte. Eller i trangen til at have nok til opretholdelse af en passende levestandard på linje med naboens, til at klare betalingen af den beskedne lejligheds ubeskedne pris og til at kunne klæde sig selv og børnene, som det sømmer sig en moderne bybo. I sådanne tilfælde kunne det blive svært nok for hustruen at opgive sit udearbejde igen. „Min mand bliver ved at sige, at jeg skal beholde mit arbejde, selv om jeg har fortalt ham det hele sidste år, at jeg ikke *kan* mere“, betroede en kvinde sig til ugeblads-sjælesorgen (1962). „Det er rigtig nok, at vi er vant til at bruge mange penge, men jeg vil med glæde slå af på nogle af mine fordringer, hvis bare jeg kan få tid til at trække vejret og ikke altid skal slide og

jage og have dårlig samvittighed over det, jeg ikke når herhjemme. Han mener, at jeg vil komme til at kede mig, når jeg, som han siger, „bare skal gå herhjemme“. Af andre bevæggrunde til at tage udearbejde blev ofte anført: „Det giver selvtillid“ og „det er rart at komme lidt ud“.

Men der var også hjemmearbejdende kvinder, som bestemt protesterede mod at blive staklet. De kunne ikke begribe, hvorfor man absolut ville have, at de skulle være utilfredse med at „leve et ganske normalt liv som hustruer, således som kvinder har gjort det fra tidernes morgen“, og hvorfor dog „almindelige børn ville få et moderkompleks af at blive opdraget på den måde, som har været naturlig gennem hele menneskehedens historie“. De havde da heller ikke mangel på modargumenter:

For det første var de nu slet ikke så funktionsløse endda, som en moder til tre drenge på 3, 6 og 10 år skrev: „– lukke døre op for dem 150 gange, hjælpe dem på toilet 10 gange, hænge vådt tøj til tørre 17 gange, rydde op 20 gange, lære dem at vaske hænderne, inden de tørrer skidt af i håndklædet, sætte plaster på knæ og baghoveder, hjælpe med lektier, børste tænder på de mindste og alle de tusind ting, der skal læres og gentages hver dag, plus madlavning, vask, rengøring, syning og strikning. Hvis ikke jeg skulle gøre alt det og mere til, hvem skulle så?“

For det andet måtte det siges, at når de udearbejdende tjente gode penge, så brugte de til gengæld også så mange des flere. De skulle være velklædte hver dag, bruge mængder af sko og strømper, altid være „smarte“. Deres husholdning fordyredes ved forjagede indkøb og forjaget tilberedning af maden. De skulle absolut have køleskab. De skulle absolut have bil til weekend-ture „efter en uges indemuring på kontor“. Og så skulle de betale en skat, som tvang dem til at blive ved.

For det tredje havde den hjemmearbejdende hustru uvurderlige glæder og behageligheder. Hun var sin egen herre hele dagen, kunne sætte sig til at læse en god bog, når det passede hende, havde frihed til at dyrke sine interesser – og var frisk, når manden kom træt hjem. „Hvad er det for en masse vrøvl om køkkenfælder og så videre, vi går jo og har det dejligt, og hvis vi går og forsumper åndeligt, har vi kun os selv at takke for det“, skrev en Horsensfrue (1963). „Vi kan udvide vor horisont betydeligt mere end hende, der skriver fakturaer eller lignende“. Eller som en frue fra Brabrand skrev: „Jeg har prøvet at arbejde på en fabrik, og da vidste jeg alt om, hvem der førte seksdagesløbet i den tid, men det kan man også læse om i aviserne, så mon man bliver mere oplyst eller intelligent af at være et sådant sted?“

For det fjerde var der endelig hensynet til børnene. „Jeg vil selv passe mit barn“, var ofte kvindens svar på spørgsmålet, hvorfor hun blev hjemme. Og i dette standpunkt fik hun sagkyndig støtte fra mange lægers side. I en kommentar til familieundersøgelsen „Familien lever“, som udkom 1962, udtalte amtslæge Vagn Christensen, at når det af rapporterne klart fremgik, at næsten alle børnene i de omkring 300 undersøgte familier blev passet „forsvarligt“, ville det i praksis bare sige, at der var en voksen eller en stor skolepige om dem, når moderen ikke selv kunne være det. „Men det er bare ikke nok. Vi startede denne undersøgelse i 1954, omtrent samtidig med, at Bowlby, den engelske børnelæge, var her i København og vist chokerede mange både fag- og lægfolk med at forklare os, hvor meget det betød for barnets udvikling at have sin mor i sin umiddelbare nærhed de første leveår. Især hans beskrivelse af børns reaktioner på hospitalsophold var svære at holde til, når man selv er med til at indlægge børn, der er for små til at føle andet, end at nu svigter min mor mig totalt, jeg ser hende aldrig mere. 70 % af børnene var ikke blevet passet konstant af deres mødre i de tre første leveår, men af skiftende fremmede, på vuggestuer, af bestemødre, naboer eller store skolepiger. Forældres sorg og ængstelse, hvis deres barn får lungebetændelse eller meningitis, er meget stor, men de samme forældre lader tilsyneladende med største sindsro deres lille barn passe af fremmede, til trods for at risikoen for alvorlige følger både af psykisk og af fysisk art er meget større end ved disse alvorlige sygdomme“.

At det kunne være sundt for en kvinde at komme bort fra hjemmet nogle timer hver dag, ville vel ingen nægte. Derimod ville mange bestemt betvivle, at det skulle være sundt, når man ingen hushjælp havde, at være borte otte timer hver dag og så komme hjem til endnu et dagværk med børn og husholdning – og særlig da ikke, hvor manden – hvad særdeles ofte var tilfældet – hverken ville eller kunne opgive tilvante behagelige forestillinger om, hvad der var mands ret og kvindes pligt. Skulle hun træt og uoplagt udføre alt dette hjemmearbejde alene, kunne det let føre til konstant gensidig surhed og gnaveri, skænderier og hysteriske anfald med ægteskabsopløsende virkninger i det lange løb.

Skilsmisernes antal havde fra århundredets begyndelse været i stadig stigen. Det var inden 1950 blevet næsten tidoblet. Mange ville se en væsentlig årsag hertil i de ovennævnte forhold og naturligvis ikke helt med urette. Men alle den slags irritationsmomenter, som fortiden dog heller ikke var ganske ukendt med, ville næppe have kunnet få en sådan virkning, hvis ikke samtidig adgangen til skilsmisse var blevet så meget lettere, den offentlige mening så meget mildere dømmende og den almindelige velstand så meget større, således at den i langt

videre udstrækning end før kunne tillade en mand at dele familien i to husholdninger, og hvis ikke simpelt hen det gamle familieforhold i så høj grad havde mistet sin reelle betydning og inderste mening.

I virkeligheden var de mange skilsmisser i 1900 årene en naturlig følge af en tankegang, som allerede „romantikerne“ i 1800 årenes begyndelse var ophavs-mændene til, og som antiromantiske „realister“ ved århundredets slutning for alvor knæsatte: forherligelsen af individets og følelsernes ret over for alle samfunds- og familiehensyn. Når først det var blevet almindeligt anerkendt, at det var følelserne og ikke samfundets sanktion, der gjorde forholdet mellem mand og kvinde etisk, måtte den logiske konsekvens før eller siden blive, at når følelserne sluknede, måtte forholdet ophøre, ellers blev det jo uetisk – „lovbeskyttet prostitution“.

Andre årsager måtte søges i det mægtige skred, der siden århundredskiftet var foregået i den almindelige borgerlige kønsmoral. På et skolemøde i København 1907 gav man endelig officielt storken afsked fra lang og tro tjeneste og fastslog, at „forplantningsforholdet ikke er uanstændigt i sig selv“. Børnene skulle have oplysning i skolen – begyndende med planterne (støvdragere og støvbærere) for derfra over de æggerugende dyr og pattedyrene at nå til mennesket („Vi bliver til inde i vor moder, fødes af hende, pater hende“). Voksne smilede og børn fnisede. De fleste var så temmelig alvidende om „det“. Hvad mange ganske unge hellere ønskede at vide, var, hvordan de risikofrit kunne hengive sig til kønslige forhold. Og efterhånden som forholdet mellem kønnene udviklede sig mere og mere frit og ukontrolleret, blev også ganske stille begrebet „seksualvejledning“ ændret i overensstemmelse med disse ønsker.

En tidlig modning af de seksuelle funktioner hos de ganske unge i forhold til tidligere slægter og ofte uden tilsvarende intellektuel modning førte til, at mange i meget tidlig alder fandt sig en partner, tit ganske ukritisk og uden hensyn til rent menneskelige kvaliteter. Et uformelt og ganske uforpligtende „gå med“-forhold havde i stort omfang afløst den gammeldags og nu i manges øjne lidt latterlige „forlovelse“. Uforpligtende, men alligevel krævende – i hvert fald fra hans side. Det blev almindeligt at forlange og forvente villighed fra hendes side til samleje og at stemple eventuel modvillighed som enten koketteri eller latterlig snerpethed. „Er der noget forkert i ikke at have haft forhold til en ung mand, når man er over nitten år?“ kunne en rådvild sjæl spørge. „Når unge mænd opfordrer mig, og jeg siger, at jeg aldrig har kendt nogen, så ler de ad mig og siger, at det passer ikke. Er det sandt, at man bliver lidt „egen“, når man aldrig har stået i forhold til en mand?“

Bilen og det ukontrollerede udeliv samt forældres tit næsten forbløffende „liberalitet“ gav her langt bedre muligheder end før kendt. „Lad ikke Deres

hjem være skueplads for teenagerfester, med mindre De selv er hjemme“, fandt aviserne sig foranlediget til at formane de uvidende forældre. „Før omhyggelig kontrol, hvis Deres datter indbydes til at overnatte hos venner“. Pigen vidste fra filmen og ugebladene, hvad der var moderne. Eller hun var måske blot angst for ellers at miste „vennen“. Hun var næppe i ret mange tilfælde uvidende om risikoen, forstod måske endda at tage de nødvendige forholdsregler. Han ligeså. Men derfor var det alligevel ikke sikkert, at de virkelig tog dem. Og følgen blev da tit et alt for tidligt ægteskab, indgået hovedkuls og uden virkelig forberedelse, hverken åndeligt eller materielt, ansvarsløst og uden tanke på, hvad et samliv fordrer. „Jeg ved hverken ud eller ind“, var en stadig tilbagevendende bemærkning i „brevkasserne“. „Er det ikke dumt at gifte sig og bare for at blive gift? Min bedste veninde vil gøre det, fordi alle vi andre fra klassen er forlovede eller gift“.

I de 303 ægteskaber, som blev undersøgt i „Familien lever“, havde 17 hustruer været under 18 år ved vielsen, 24 havde været 18 år, 31 19 år og i alt 236 under 25 år. For mændenes vedkommende havde 1 været 18 år, 10 19 år, og 14 20 år. Det var som oftest barnet, der havde fremskyndet vielsen. Ifølge 1950ernes statistik var op mod halvdelen af brudene gravide ved de københavnske bryllupper, og 60 pct. af samtlige nygifte i København boede i det værelse, som enten han eller hun i forvejen var indlogeret i, eller de boede hos hans eller hendes forældre, sommetider endda hver for sig hos respektive forældre eller hustruen hos forældrene, mens manden var soldat. En ung kone fortalte, at hun havde boet hos sine forældre i en to-værelses lejlighed, hvor der i alt opholdt sig 3 voksne og 3 børn. Hun sov med sin spæde i stuen. Faderen til barnet var soldat i den anden ende af landet. Det gav – som i så mange andre lignende tilfælde – vanskeligheder mellem generationerne, gensidig kritik og irritation.

I almindelighed arbejdede den nygifte kvinde videre i den virksomhed, hun i forvejen var ansat i, men det kunne gerne ikke blive ret længe. Barnet kom, indtægterne sank med en tredjedel eller det halve, udgifterne steg, og vanskelighederne begyndte for alvor. De var for godt vant begge to, forvænt med mange penge til egen rådighed, vokset op som de var i en tid, hvor det var blevet lettere end nogen sinde for unge at tjene penge – og omsætte dem straks i luksusforbrug. Mange af dem var også gennem deres opdragelse – eller mangel på en sådan – blevet forkælede, vant til at gøre, hvad der passede dem, og tage det let med ansvar og forpligtelser. Hertil kom så måske seksuelle vanskeligheder af forskellig art. „Jeg føler ingen tilfredsstillelse ved det, men han bliver bare fornærmet og brutal“, lød de åbenhjertige bekendelser. Mange sagkyndige lagde overordentlig vægt på disse vanskeligheder blandt årsagerne til skilsmisserne, mens

– Undskyld, men kunde vi ikke snart faa Lov til at være i Fred!

Det vrimler med gode og ansvarsbevidste rådgivere, også på sexuallivets område. Men den udbredte interesse for de unges private seksuelle vaner kan i perioder godt antage temmelige påtrængende former. – Tegning af Jensenius, Blæksprutten, 1944.

andre, lige så sagkyndige, hævdede, at langt flere ægteskaber gik i stykker på grund af økonomiske og arbejdsmæssige vanskeligheder og på grund af personlighedskonflikter af en helt anden art end de seksuelle.

Et vidnesbyrd om, i hvor høj grad samfundet fortsat overtog hjemmets funktioner, var den omstændighed, at næsten alle fødsler nu foregik på klinikker eller hospitaler. Kun i 32 af de omtalte 303 familier var fødslerne foregået i hjemmet. Offentlige vuggestuer for de spæde, børnehaver for de større og fritidshjem og ungdomsskoler for de halv voksne groede også frem i stigende omfang.

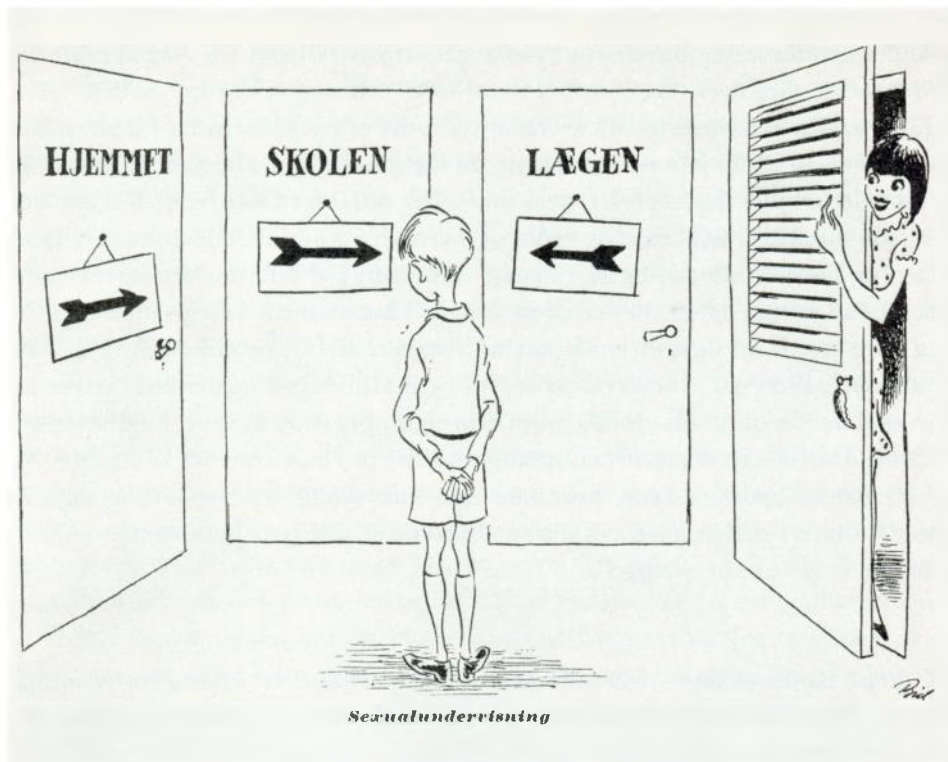
Overraskende på mange virkede den oplysning, at ca. 90 pct. af de 303 familier tilbragte de fleste aftener sammen hjemme. Gik de ud, gjaldt det familiebesøg, biograf, kursus eller organisationsarbejde – i hvert fald når de selv skulle sige det. Der lod ikke til at være megen letsindighed og udsvæven med svir og fjas. Til gengæld havde undersøgerne vanskeligt ved at finde virkelige interesser.

De fandt megen stræbsomhed, påpasselighed med arbejdet og omhyggelighed i den økonomiske planlægning. Men „ideerne, begejstringen, idealismen ses ikke, ingen har et kald. Man er optaget af sit eget, har nok i sig selv og sin familie“. Typisk var også det køligt-korrekte naboforhold. Over halvdelen havde overhovedet ingen nabokontakt. „Vi nikker over hækken“. „Vi hilser, når vi mødes på trappen“. „Det er bedst at passe sig selv“.

Mændenes drøm syntes at være bilen. Det var den, der var målet for deres økonomiske anstrengelser. „Den forbandede bil!“ sagde derimod mange hustruer. Og det smittede på den ældre generation. „Min mand har fået biler på hjernen, men der er jo nok ingen kur for dette“, klagede en ældre frue (1960). „Jeg synes, vi har så meget at være taknemlige for. Vi har eget hus og en dejlig have, men min mand er ligesom blevet bitter og misundelig på alle. Børnene har hver sin bil og giver os tit en tur, men min mand vil helst have sin egen og sidde ved rattet, og nu sparer han op til en bil, så han ikke under sig selv nogen ting. Jeg tror, Gud skabte bilen i sin vrede. Den bringer ulykker, sorg og bekymringer i mange hjem“.

For arbejderklassen betød udviklingen siden århundredskiftet en stærkt iøjnefaldende økonomisk, moralsk og kulturel højnelse. „Det var, som arbejderhjemmet var begyndt at ane, at der var et åndsliv til“, mindes en forfatter fra sit barndomshjem i Frederikshavn omkring 1920. „Den politiske fremmarch havde åbnet sindene hos far og mor. Den kortere arbejdstid havde gjort vinteraftnerne længere. En vekselvirkning mellem mange ting begyndte at gøre sig gældende. Det var i hvert fald tydeligt, at hjemmet var blevet et andet, end for blot få år siden. Mens vi boede i Nørresundby havde jeg aldrig set far og mor læse bøger. Jeg havde heller aldrig hørt dem diskutere kultur. Nu kunne de fordybe sig i mange Skagensminder“. Ikke mærkeligt, at „fars stolthed var hans fagforeningsbog“.

Det rabiat proletariske hos kommuneskolebørnene svandt mere og mere bort. Spankrøret var afskaffet, skrev „Folkeskolen“ 1926, og man hørte ikke mere klager over „pryglelærere“. Det vidnede om en vis kulturel fremgang: „Forældrene har fået bedre levevilkår og kan ofre sig mere for hjemmene. Det er ikke nødvendigt, at far, mor og børn må tage arbejde for at holde hjemmene oppe“. Der var dog stadig – navnlig i 1930erne – megen ødelæggende arbejdsløshed og bolignød. Der var stadig slumkvarterer med umenneskelige boligforhold, hvor „mennesker lever, dør og føder, alt sammen i den samme lille stue og alt sammen i den stue, hvor børnene, de store så vel som de små, også skal være, fordi der simpelthen ikke er noget andet for dem“, som lederen af daghjemmet „Saxoly“ udtrykte det. Og der var stadig børn i mængder, der løb på gaden hele dagen med nøglen til lejligheden om halsen, så de selv kunne låse sig ind og tage det

Hvis børn skal have besked om forplantningens mysterier af forældre eller skole, bør det ske på et passende tidligt tidspunkt. Ellers risikerer man, når man endelig tager mod til sig, at opdage, at de ved lidt ældre, mere vidende og velvillige kammeraters hjælp allerede selv har skaffet sig fornøden oplysning om problemerne, heldigvis i de fleste tilfælde til større skræk for de voksne end til skade for dem selv. – Tegning af Bidstrup, Notabene, 1944.

stykke mad, som moderen havde efterladt på bordet, inden hun gik på fabrikken. Børn, som måske nok kunne holde sulten fra livet – med dårlig og forkert kost – men som måtte savne det væsentligste: et virkeligt hjem og en moders betryggende nærværelse. Hvad det psykisk betød for børnene, kunne man nemt konstatere på daghjemmene; og hvad det fysisk betød, kunne måles på hospitalsindlæggelserne.

„Hvor ville jeg ønske, at vi dog havde et lille hus med en have, hvor alle børnene kunne tumle sig rigtigt“, skrev en arbejderhustru i 1922. „Have foran og sol ind ad ruderne, det ville fryde mig. Men jeg ved godt, at det er en skøn drøm, der aldrig bliver til virkelighed“. Det blev virkelighed, om ikke for hende, så dog for mange andre. Takket være „den anden industrielle revolution“, motoriseringen og den elektriske energifordeling, blev det muligt at sprede indu-

strien ud over landet. Utallige arbejdere kom til at bo i hus med have foran og sol ind ad ruderne; og det gjorde ikke noget, at det lå langt fra arbejdspladsen, for rutebilen eller deres eget motorkøretøj førte dem let og hurtigt derhen.

Efter anden verdenskrig var arbejderens indtægt og levestandard gennemgående hævet op på linje med den jævne middelstands. Det undrede nu ingen at se arbejderfamilier installeret i rækkehus eller villa med oliefy, bil i garage, elektrisk køleskab i køkkenet og radio og fjernsyn i stuen. Familielivet blev borgerligt og livsindstillingen ligeså i mange retninger, i al fald hos den opvoksede generation. „Vores datter, der er elleve år, går i kommuneskole, og vi må ustandselig høre om, hvad de andre må og om de gaver, de får, og om deres rejser om sommeren“, skrev en arbejderhustru (1961). „Min mand holder strengt på, at man skal kende sin plads og ikke, som han siger, begynde at spise kirsebær med de store. Han siger, at pigen må opdrages til det liv, hun kommer til at føre. Vi kunne sagtens opdrage Lene, hvis bare ikke hun stadig sammenlignede sig selv med de andre i skolen, men det gør, at hun bliver utilfreds herhjemme og bare synes, at vi er sure og strenge“.

Ude på landet skabte „den anden industrielle revolution“ endnu større forandringer. Bondesamfundets isolation sprængtes afgørende, og de sidste rester af gammel særpræget bondekultur forsvandt. De ting, som endnu i 1870erne havde været i daglig brug i bondehjemmene, var 50 år senere blevet museumsgenstande eller objekter for velhavende byboers samlermani. Livet på landet havde fået bypræg. Man fik brød fra bageren, kød fra slagteren, mælk fra mejeriet, bryggeriøl fra „Brugsen“ og tekstilfabrikater fra manufakturhandleren. Telefonen, bilen og bankkontoen var blevet selvfølgeligheder. Kvinderne klædte sig som deres medsøstre i byerne og ønskede, som de, „permanente krøller og fin hårfarve“. Det var absolut kun de ældre, der lod rutebilchaufføren ordne købet af en ny hat til dem inde i købstaden. Børnene gik på realskole og gymnasium inde i nærmeste by og var dermed på forhånd gået tabt for landbruget – i hvert fald for flertallets vedkommende. Og rundt om i landsbyerne kunne man, som Johs. V. Jensen i 1930 udmalede det, „se de unge bønderkarle sparke til bolden mellem målene, det ene landsbyhold mod det andet, med bare lyserøde knæ og rendende som leoparder – de samme landsbyer, hvor man for 30 år siden så bondeungdommen stå som pløkket til jorden som træbilleder bag grøftekanten og glo dorsk efter de høje tovlige bicykler, som de narrevorne folk inde fra byerne su-sede forbi på. En bondekarl ude på landet nu, som ikke har cykle?“

De gamle stuehuse blev enten nedrevet og erstattet af nye i villastil, eller de blev indvendig omdannet til ukendelighed. Alle moderne udenomsbekvemme-

ligheder anskaffedes, og stuen fik møbler som i den borgerligste købstadsstue. Forsamlingshusene stod mere og mere tomme, undtagen når der fejredes store familiefester eller afholdtes danseballer – af den slags, hvor „gæster fra stationsbyen kommer og laver brok, mens vore unge til gengæld tager ud og laver sjov ved møder og baller i andre omliggende sogne“, som det forlød i en midtsjællandsk landsby 1936. Man var ikke mere så ivrig efter at høre foredrag, men sad hellere hjemme foran radioen eller TV-skærmen og morede sig sammen med alle byboer, lige fra hovedstaden og ud til den fjerneste stationsby, over „gøglervogn“ og „stjerneparade“, „pop“ og „show“. Eller man drog til bys pr. motor for at høre et berømt jazzband eller se en omtalt film.

Landbrugets arbejdsforhold og indtægtsmuligheder blev mindre og mindre tillokkende for landboerne selv. Bylivet fristede dem. „Min mand er ved at køre træet og har i den sidste tid gået og syslet med tanken om at flytte til København“, skrev en ung husmandskone (1962). „Det gjorde hans bror for en trefire år siden, og det er, synes min mand, gået ham vældig godt. Både min svoger og min svigerinde arbejder på en fabrik, og nu har de egen bil, ferie hvert år og er tilmed ikke så lidt mere velklædte end vi er. De har fornylig tilbragt nogle feriedage hos os, og det har sat blodet i kog hos min mand. Jeg tror især, det er bilen, der har givet ham nykker. Min svigerinde var så sandelig ikke overvældende begejstret for fabriksarbejdet, og hun beklagede sig ikke så lidt over den uhyrlige husleje, de må betale for en lille bitte lejlighed, men det overhørte min mand fuldstændigt. Han bed kun mærke i, at lejligheden var med centralvarme og badeværelse, og han kunne på ingen måde indse, at der var noget kedeligt i, at børnene måtte på fritidshjem efter skoletid. „Det må da være dejligt for dem“, siger han, „sådan en mulighed har vi aldrig haft“.

Her var det manden, men nok så ofte var det måske kvinden, der ikke mere kunne affinde sig med de landlige vilkår. Der var mange som Bitten i Hans Mølbjergs „Gården“ (1949): Bitten sad tavs og ubevægelig. Hun holdt det ikke ud. Hun kom aldrig ud at danse. Der kom heller aldrig noget menneske. Hun snakkede aldrig med noget menneske. „Vi har jo telefon“, sagde Jakob. Det skulle nok ordne sig alltsammen. Det gik godt frem med gården. Der var allerede indlagt rindende vand. De skulle nok få alle moderne bekvemmeligheder efterhånden. „Hvorfor sælger vi ikke gården?“ lød det pludselig hende fra Bittens stol.

Det var blevet svært at få pighjælp på en gård og endnu sværere for en ung gårdmand at finde sig en kone. På mange gårde gik manden alene omkring. Og der var sogne, hvor skolen måtte nedlægges af mangel på børn.

Alligevel var der, trods opbruddet fra det overleverede, fra traditionen og den gamle almueforsagelse, også unge, for hvem livet på fædrenes jord og arbejdet

i og med naturen havde en urokkelig værdi, og som ikke kunne drømme om at opgive den stræben efter uafhængighed og selvstændighed, der – sammen med en vis konservatisme – altid har ligget dybt i bondens sind. Hos dem levede trods alt hjemstavnsfølelsen, familiefølelsen og familietraditionerne videre.

Men både i by og på land var „familiens forvandling“ en kendsgerning. Hele samfundsudviklingen havde uundgåeligt ført den med sig. Og det lå endvidere klart, at det moderne samfund ikke blot havde virket forvandlende, men også direkte nedbrydende på familielivet. Sagen debatteredes ivrigt i mellemkrigstiden. Familiens endelige opløsning og forsvinden blev da forudset – med frygt af dem, der betragtede familien som hele det bestående samfunds bærende pille – og med glæde og forventning af dem, der i familieinstitutionen så „en hindring for et nyt og sandt demokrati bestående af psykisk sunde, frie, selvstændige og samarbejdende mennesker“. Men familien bestod – og består fremdeles, om end i ny og mindre autoritær skikkelse. Det autoritære har stat og samfund overtaget. Der tales nu endda om, at familien i fremtiden vil få øget betydning, fordi menneskene nu engang ikke kan undvære den tryghed, som alene det gode hjem kan yde. Jo mere hård og barsk den ydre verden efterhånden må forekomme mennesker, og jo mere krævende og opslidende deres arbejde må føles, des mere vil de måske længes efter hjemmets hygge, fred og hvile og finde styrke og trøst i familielivet med dets sammenhold i kærlighed, sympati og forståelse. Således taler 1960ernes optimister, ud fra den erkendelse, at et vist fond af lykke altid vil være nødvendigt, om et menneskes liv skal kunne leves fuldt ud og dets arbejde gøres fuldt tilfredsstillende.

FOLK FESTER

Hver gang, der er den mindste anledning dertil, fester folk. Og sådan har det vel altid været; men i tiden fra 1870erne til 1960erne er der sket flere væsentlige forskydninger i den lange række af fester, som folk fejrede før i tiden: de nu af nogle så forkætrede konfirmationsfester er nye, de før af nogle så forkætrede begravelsesgilder er gået af mode; bryllupsfester er stadig bryllupsfester, men man kører ikke mere til kirken med fire forridere og 24 vogne; de nye sølvbryllupsfester er blevet til sognefester; ved årets højtider er det nu gerne børnene, der fester, mens de voksne blot hygger sig ved de gamle traditioner, enten hjemme eller på restauration; ungdomsforeningerne puster nyt liv i gamle festskikke til glæde for hele landsbyen og det nye idrætshus; politiske foreninger gør arbejderens 1. maj-fester til folkefester; folkefester uden indlagt gøgl dør ud; borgerforeningerne gør deres private fugleskydninger til byfester, og turistforeningerne leder med lys og lygte efter nye, „originale“ påfund til de mange sommerfester, som afholdes til gensidig glæde for byens borgere og byens turister.

Initiativrige turistchefer, foreningsformænd og skolefolk, friske spejdere, opfindsomme børn, erfarne kokekoner, betroede skaffere, dygtige husmødre og mange, mange andre sørger for, at folk kan komme til at feste. Det er alle disse festarrangører, der „skaber hverdag om til fest“, som der står i en af 1950ernes største slagere. Vil man derfor danne sig et indtryk af, hvordan folk fester og har festet i de sidste 100 år, må man også have opmærksomheden henledt på de mennesker, som har festlivet „i deres hule hånd“. Men der står også nogen bag dem, der i større eller mindre udstrækning kan siges at arrangere vore dages fester – og det er forretningsfolkene. Det er i løbet af 1900 årene blevet en stadig større forretning at blande sig i festlivet, hvad enten man fabrikerer tønder til fastelavn, nisser med vatskæg til jul, papnæser og anden spøg og skæmt til nytårsaften eller andre festlige lejligheder – eller man skriver og duplikerer lejlighedssange – eller man sælger madvarer, øl og spirituosa.

At arrangere en god fest har altid været en kunst. At hjælpe med hertil er blevet en god forretning.

I oktober 1962 udsendte „Hovedstadens Brugsforening“ til sine medlemmer en fire-sidet reklameavis med titlen „– når De nu skal holde fest“. Anledningen

„Konfirmationen er også noget andet“

var konfirmationerne og – tilføjes det – „efterårets mange fester“. Heri gives en lang række praktiske råd og vink om, hvordan man skal tilrettelægge en familiefest: „Det vil altid være en god idé at begynde forberedelserne i god tid, i stedet for at arrangere noget over hals og hoved med risiko for at noget kikser . . . at noget kunne have været gjort bedre.“ Samtidig lægges der ikke skjul på, „at en af de ting, der skal kæles for, så gæsterne mindes festen med glæde, er middagen – og i særlig grad valget af vine hertil.“ Med specielt henblik på det store „kolde bord“ ved konfirmationsfesterne siges det, at „enten frokosten indgår som et led i festarrangementet eller er selve hovedmåltidet, vil det være festligt – i stedet for det traditionelle øl og snaps – at sætte Vin Rosé på bordet.“

Denne afstandtagen fra de traditionelle drikke har dog ikke hindret reklamefolkene i med endog særdeles fede typer på bagsiden af bladet at skrive, at „HB har snaps uden Oms.“ Men det må retfærdigvis tilføjes, at efter at man har præsenteret et enormt opbud af materielle goder dels til brug for selve festen og dels til brug for konfirmanden, så røber man, at „vi kender en familie, der har den tradition, at starte konfirmationsdagen med at vække konfirmanden og give den unge sin salmebog (i hvidt skind med guldkanter: kr. 23.–) og inden i lægge et lille fint lommeværklæde. Drengens er hvidt og enkelt med initialer (kr. 3.85). Pigens yndigt broderet (kinesisk f. eks.), og i et hjørne er der fornavn og dato (kr. 5.85). Når pigen senere skal giftes, låner mor det igen og broderer bryllupsdatoen i. Det er en sød lille tradition, som på en hjertevarm måde starter dagen og markerer – at nok skal der nyt tøj til – og gæster, gaver og mad – men konfirmationen er også noget andet – og bedre.“

På denne måde tages der skyldigt hensyn til alt – som det synes. Af forretningsmæssige grunde lægges hovedvægten dog på det materielle – selve konfirmationens religiøse indhold må præsterne udlægge under konfirmationsforberedelserne og i de lokale kirkeblade, som de lader uddele til alle husstande, også til ikke-medlemmer af Folkekirken.

Familiefesten i forbindelse med konfirmationen er blevet en tradition – og den skal være af virkeligt format. Den er for mange blevet et prestigespørgsmål. Har man ikke plads nok hjemme, rykker man hen i forsamlingshuset, på kroen, på en restauration, eller man lejer det fælles selskabslokale, som hører til mange større ejendomskomplekser i byerne. Hvis det da er ledigt. Der er som regel mange børn, der skal konfirmeres på samme tid i samme karré.

Hvad pengene angår, så kan man tegne en konfirmationsforsikring, når barnet bliver født. Det var der ca. 300.000 familier, der gjorde i 1940, ca. 400.000 i 1950, men dog kun ca. 150.000 i 1960. Sådanne forsikringer har man kunnet tegne siden 1896, da „Dansk Folkeforsikrings Anstalt“ blev oprettet, og i begyndelsen af 1900 årene varierede forsikringssummen gerne fra 100 til 600 kr.

Alt for Turisterne.

Folkefester inddrages i stigende grad i propagandaen og økonomien. Majfesterne er overtaget af politiske partier; der holdes officielle, nationale taler ved Sankt Hansbålet; turistforeninger får folk i folkedragter til at optræde i festlige optog og folkedanse, så turister får lejlighed til at lære dagliglivet i Danmark at kende. – Tegning af Storm Petersen, Blæksprutten, 1947.

Onde tunger påstod, at pengene blev brugt til indkøb af øl, men en præst ved en københavnsk forstadskirke udtalte i 1920erne, at konfirmanderne ikke ville være i stand til at møde så velklædte i kirken, hvis ikke deres forældre havde haft en konfirmationsforsikring. Dog må det tilføjes, at der også er blevet oprettet en lang række legater, som mindrebemidlede kan søge – netop til indkøb af konfirmationstøj.

I slutningen af 1800 årene spillede festen i forbindelse med konfirmationen ikke nær så stor en rolle. Først i 1890erne begyndte man for eksempel på Stevns „at gøre lidt mere stads af den“, og indtil henimod år 1900 var det på Lyø nok almindeligt, at man markerede overgangen fra barnealderen med – som det hedder i beretningen – „et større knald“; men det blev ikke afholdt på konfirmationsdagen. Der var derimod tradition for, at de børn, som skulle konfirmeres i det kommende år, holdt et stort to-tre dages gilde i juletiden, og den vor-

„Konfirmationen er også noget andet“

For fattigfolks børn kunne konfirmationen være en tung moralsk belastning. Langt hen i 1800 årene blev de sat nederst i rækken på kirkegulvet, og lige til vore dage har sammenligningen mellem egne simple, måske lånte klæder og de rige børns fine tøj og fodtøj ofte bevirket hemmelig, men samvittighedsnagende forstyrrelse af andagten. Så meget muntre følte den påfølgende fest i hjemmet, hvor man ugenert var blandt sine egne. – Tegning af Rasmus Christiansen, Ill. Tid. 1902–03.

dende konfirmand gik selv rundt og indbød sine gæster. Ved siden af de mange andre, traditionelle julegilder holdt man således – når der var brug for det – en stor ungdomsfest for alle dem, man omgikkes til daglig. Men denne fest i juletiden bortfaldt, da julegilderne i al almindelighed gik af mode på Lyø. En fest skulle man imidlertid have, så man kunne få lejlighed til at markere det både vigtige og glædelige, at man nu havde en søn eller datter, som ikke længere var et barn, og derfor henlagde man den til selve dagen for den kirkelige højtid.

Man har set med en ikke ringe foragt på det helt store „halløj“ i forbindelse med konfirmationen; og i sin bog om „Takt og Tone“ skriver Emma Gad i 1918, at „af alle de mærkelige skikke, der på trods af sund fornuft holdes vedlige, i alle lag af befolkningen og særlig i folkelige kredse, er vel kirke-konfirmationens sammenblanden med det verdslige liv en af de besynderligste.“ Når de unge kommer hjem fra kirken, „ja, så modtages de af kødets lyst i form af en fuldstændig guldsmedebutik af gaver, brocher og manchetknapper, guldure og kæder, alt, hvad der lige er egnet til at bortlede den unge konfirmands tanker fra den religiøse handling, han eller hun lige har gennemlevet. Denne forsætlige bortleden bliver kun forstærket ved dagens videre forløb. I stedet for den eftertanke, som en rolig dag bedst ville kunne fremkalde, strømmer blomsterbuketter, telegrammer og urtepotter ind, konditorier bringer et pyntet kransekagehorn med en konfirmand på toppen, og fra bogtrykkeriet sendes festsangen til middagsbordet, mens kogejomfruer og opvartersker etablerer sig i køkkenet, for, når de pyntede gæster ankommer, at servere den fra det nærmeste franske køkken bestilte middag à la carte og så meget pr. kuvert, uden vine, som sendes ekstra fra vinhandleren. Denne selskabelige skik eller uskik går igennem hele befolkningen. Tarvelige håndværkere, som til daglig måske er samfundets fornuftigste lag, bryder ud af alle skranker på en søns eller datters konfirmationsdag.“

Da det imidlertid er en bog om, hvordan man skal opføre sig, tilføjer Emma Gad: „Tag ikke til genmæle over for Deres slægtninge, selv om De synes, at skikken er aldeles ravgal. Bring Deres sonoffer i form af en ring med en turkis eller Carit Etlars romaner i pragtbind. Ønsk bevæget tillykke til den bekræftede dåbspagt og drik champagne til stegen. Det er ørkesløst at ville reformere samfundsskikke med kritik; man har lov til at have den in mente, men man gør klogt i at beholde den for sig selv.“

I 1915 indstiftedes „Foreningen mod kirkelig konfirmation“ – senere kaldet „Foreningen for borgerlig konfirmation“. Og det hedder meget betegnende i de pjecer, som foreningen udsender, at „man ikke bør følge en skik af vane eller tradition.“ Derfor må ethvert tænksomt menneske reagere mod den traditionelle, kirkelige konfirmation, siger de. Allerede i 1827 havde N. F. S. Grundtvig

iøvrigt i sit skrift om religionsfriheden været inde på den samme tanke: „Ungdommen burde i alle samfund borgerlig konfirmeres og derved aflægge et trokabsløfte til staten.“

„Foreningen for borgerlig konfirmation“ har med sine store ungdomsfester med taler, musik og fællessang på rådhus og andre steder landet over vundet stor tilslutning, dog større i byerne end på landet. Det vil sige, at konfirmationsgilderne i hjemmet siden 1915 har kunnet have enten en kirkelig eller en borgerlig anledning. Men det har næppe haft nogen indflydelse på forløbet af den efterfølgende fest.

De unges eget syn på denne fest, der holdes til ære for dem, er det vanskeligt at få rede på. En håndværkerdatter, der var blevet konfirmeret i 1921, fortalte ca. 40 år efter: „Jeg havde en dejlig dag. Jeg startede tidligt med at blive pyntet, og så kørte jeg til kirken i brudekaret med to hvide heste. Kl. ca. 12 spiste vi frokost hjemme, og hele eftermiddagen sad jeg til pynt og tog imod gaver, telegrammer og blomster, som jeg fik bunker af. Kl. 18 var der stor middag hos „Buris“ på hjørnet af Frederiksborggade og Nørrevold. Vi var 50 mennesker til festen.“ Derpå skildrer hun detaljeret menuen, og „isen blev serveret med lys i, og så blev alt lys slukket i salen, som havde spejlvægge. Det så pragtfuldt ud, for isen var formet som svaner og andre figurer. Efter middagen fik jeg lov til at ryge min første cerut og drikke min første likør.“ Festen varede til over midnat – og deltagerne sluttede med natmad.

Sin søsters konfirmation i 1917 huskede hun imidlertid kun, „fordi mine brødre kom op at slås på grund af drikkeri, og at far måtte hen og tale dem til fornuft og beklage det skete over for gæsterne.“ Denne fest afholdtes også på en restauration.

I en barndomsskildring, „Landlig Idyl ved Sortedamssøen“, fortæller en præstesøn i 1926, at „vore konfirmationer (i sidste del af 1800 årene) står for mig som nogle af de smukkeste fester i vort hjem, og hertil bidrog særlig faders stærke og skønne personlighed. Hans mandige skikkelse og hans åndfulde ord løftede os alle op til et højere plan. Mine onkler og tanter med de smukke stemmer sang firstemmige sange, og de gamle i slægten gav festerne det rette præg af højtidelighed og festivitas.“

Anderledes var det i Rantzaugade i København – ikke langt fra Sortedamssøen – engang i 1950erne. Kogekonen, der hjalp til, har senere fortalt, „at allerede inden desserten var spist, var der vild opstandelse ved bordet, og konfirmanden kom grædende ud i køkkenet til hende, og dér sad han, til hun gik ved 3-tiden om natten.“ Og i bogen „Ung i de gode Tidens Land“ fra 1961 fortæller en tropsfører, at en af hans spejdere, en 15-års dreng, „stillede på sin konfirmationsdag iført smoking og spurgte, om han ikke måtte falde inden for og

få en sludder. De obligate festtaler og skåler var overstået. Han følte sig nu overflødig og var gået.“

I 1959 offentliggjorde „Frederiksborg Amtsavis“ et brev, hvori en læser opfordrer til at rette en appel til hjemmene angående spiritusforbruget ved konfirmationsfesterne. Men journalisten „Mr. graa“ tilføjede, at det, at man for nogle år siden havde indført konfirmationsrejser til udlandet, til alt held havde betydet, at „pengene som var sparet op gennem mange år blev da i almindelighed brugt til noget bedre end til dyr spiritus og til gilder. Der rejses vist også endnu en del, og der er stadig fester, som ikke slutter helt på samme pæne linje, som de begyndte. Jeg har imidlertid en fornemmelse af, at forholdene har ændret sig til det bedre, og at konfirmationen nu mange steder former sig som de pæne familie-sammenkomster, man må ønske, de skal være. Det er svært at fastslå, hvor man har den fornemmelse fra. Måske er fornemmelsen for optimistisk, og muligt er det, at der stadig drikkes mere end heldigt er.“

Hvorom alting er: festen er i mange hjem snarere blevet de voksnes fest end konfirmandens. Andendagsgildet har imidlertid altid helt været de unges egen fest: dagen efter eller nogle dage efter mødes konfirmanden med sine kammerater – og så har snakken altid gået om „dagens høst“.

Man har også fra 1900 årene beretninger om, at folk festede og blev fulde under det gilde, man holdt i forbindelse med begravelsen. En fynsk gårdejer blev således omkring 1905 så fuld under formiddagsgildet i anledning af sin kones begravelse, at han ikke kunne komme med i kirken. Og en sønderjysk fisker fortalte i 1937, at „der drikkes endnu den dag i dag ved begravelser. Det er en sjældenhed, at de kommer ædru hjem, og ikke sjældent ser de høje hatte, de har på til begravelse, ud som en to hopen klapte harmonikt (en sammentrykt harmonika).“

Tidligere tiders gravøl, hvor man drak tæt og visse steder – i en god og ærlig mening – lagde for med „det salig ligs skål“, kan ikke siges at være helt uddøde. I de fleste familier er disse fester dog blevet afskaffet. Kommer de pårørende langvejs fra, inviterer man dem på et godt måltid mad; bor de lige i nærheden nøjes man med at give en kop kaffe med wienerbrød og lagkage til i hjemmet, på kroen eller på en restauration, der ligger lige ved kirkegården. En sjællandsk præst udtalte i 1960, at det almindelige er, at umiddelbart efter jordpåkastelsen takker en af den afdødes pårørende de fremmødte, og „efter takken for deltagelse indbydes der af og til, men sjældnere og sjældnere til måltid eller kaffedrikning“ – og han tilføjede: „det er i vore dage heldigvis ved at blive sådan overalt, at kun den nærmeste familie samles til en – som regel – beskeden spising på begravelsesdagen.“

Det er noget nyt i 1900 årene, at man ikke mere fester ved en begravelse, ligesom en række af de gamle skikke i forbindelse med denne livets sidste højtid er gået af mode. Sjældent er det imidlertid, at man helt præcist kan datere, hvornår en gruppe mennesker selv ligefrem tog initiativet til at ændre de verdslige begravelsesskikke. Men fra Sønderjylland foreligger et sådant vidnesbyrd. I 1879 trådte bymændene i Terkelsbøl i Tinglev sogn sammen, og i fællesskab udfærdigede de et dokument, som indledes med ordene: „Vi undertegnede beboere af kommunen Terkelsbøl har under dags dato (11. oktober) efter fælles overvejelse taget den beslutning for fremtiden at give slip på en del af de sæder og skikke, som ved begravelserne hidtil var de herskende iblandt os, og vi forpligter os for os og vore gensidig til fra denne dag af ved forekommende dødsfald at iagttage følgende bestemmelser:

1. Såfremt et dødsfald indtræder, bliver samme, som skik og brug hidtil var, ved en af husets folk bekendtgjort for naboer og venner, uden at der finder et såkaldt „strålæg“ sted, også det såkaldte „kistelæg“ falder for fremtiden ganske bort.

2. Indbydelsen til at følge den afdøde til graven sker, hvis der ligger en søndag mellem dødsdagen og begravelsesdagen, fra prædikestolen og lyder ikke blot til byens beboere, men til enhver i hele sognet, som agter at bevise den afdøde den sidste ære. Kan indbydelsen derimod ikke ske på en søndag, har vedkommende at drage omsorg for, at sådant sker på anden måde, for eksempel ved en kort skrivelse til enhver af sognets skoler. Bærerne og andre, som skulle overtage bestillinger, bliver indbudt af den afdødes nærmeste pårørende.

3. På begravelsesdagen bliver gæsterne om morgenen trakteret med kaffe, smørrebrød og så videre uden at der dog gøres større opvartning, som hidtil skik og brug var. Efter endt jordefærd vender enhver tilbage til sit hjem, kun den afdødes nærmeste slægtninge tager ind i sørgehuset, og ingen uden disse indbydes til noget måltid.“

Underskriverne af dette dokument tilføjer dog, at vi har „troet for den nærmeste fremtid at måtte gøre en undtagelse med hensyn til dem, som allerede ved kontrakter eller på anden måde har overtaget en forpligtelse imod deres endnu levende forældre; dog skal denne undtagelse alene komme til anvendelse i det tilfælde, at den afdøde udtrykkelig har forlangt at jordes efter gammel skik og brug. For alle andre tilfælde forpligter vi os ved vor egenhændige underskrift til, hverken at lade udgå eller modtage nogen indbydelse, som strider mod denne vor beslutning.“

Omkring 1870 rejste en række fremtrædende læger og bakteriologer det spørgsmål, at der kunne være forbundet en ikke ringe sundhedsfare ved de stadig større og større arealer, der blev inddraget som kirkegårde, og de foreslog

Der er Eroter i Luften.

Dr. Næsgaard holder borgerlig Konfirmation i Nicolaj.

„Thi I bærer i Jer de store Muligheder
– deriblandt de erotiske Livskræfter, der
ligger til Grund for al Skabning.“
Af Talen til Børnene.

Også modstandere af den kirkelige konfirmation fandt det rimeligt, at de unges overgang fra børn til voksne blev markeret ved en fest med musik og fællessang og en tale, der højtideligt introducerer den unge i de voksnes samfund med dets rettigheder og pligter. – Tegning af Jensenius, Blæksprutten, 1931.

derfor, at man indførte ligbrænding; men det var man fra kirkens side en skarp modstander af. I de første år nægtede præsterne simpelt hen at medvirke ved en sådan form for begravelse. I øvrigt var der heller ikke mange mennesker, der overhovedet kunne forlige sig med den tanke, at de skulle brændes, når de var døde: „Grav mig ny'er, grav mig ny'er, brænd mig itte, når jeg dy'er“ som en gammel mand synger i en vise fra slutningen af 1800 årene.

I 1881 blev imidlertid „Foreningen for Ligbrænding“ stiftet, og i foreningens årsskrift for 1960 udtalte provst N. J. Rald, at ligbrændingen ikke strider mod den kristne opstandelses tanke, for ser man nøjternt på det, siger han, „kan man næppe tænke sig, at en tilintetgørelse af legemet på 1 time principielt skulle stille et menneske anderledes end en tilintetgørelse, der strækker sig over 20–30 år.“

Ligbrænding er altså en ny begravelsesskik, som præsterne i løbet af 1900 årene også begyndte at godkende. Men som et andet nyt og væsentligt træk ved

begravelse bør nævnes, at der ifølge lov af 13. februar 1903 blev åbnet mulighed for, at også medlemmer af Folkekirken kunne blive begravet (eller brændt) uden kirkens medvirken. Det kan dog kun ske, hvis den afdøde udtrykkelig har fremsat ønske herom i sit testamente.

„På vejen til kirken ville nogle beboere vise brudeparret den sædvanlige hyldest: at affyre nogle skud,“ skrev „Frederiksborg Amtstidende“ i 1893, og „til den ende var der opstillet syv skytter inde i en rugmark, så de altså ikke kunne ses. Da nu brudeparret kører forbi, affyres hele salven, hestene bliver sky og giver et ryk fremad og – vær så artig, der ligger brud og brudgom i alt sølet midt på vejen, heldigvis uden at tage skade på liv og lemmer.“

Endnu i slutningen af 1800 årene var denne skik almindelig, men det var naturligvis kun, når den blev årsag til en go' historie, rent pressemæssigt set, at den blev omtalt i de lokale aviser. Skikken gik imidlertid af mode. Ligesom så mange andre skikke i forbindelse med brylluppet blev også den dog lejlighedsvis og egnsvis genoptaget. På Sejerø genoptog man den således i 1940'erne, „men det er ikke alle brude, der synes om den.“ I 1920'erne genoptog man i Sønder Vilstrup sogn skikken med at smykke bruden med den sølvkrone, som i tysker-tiden havde været opbevaret i præstegården; og i 1909 bemærkede et dagblad, at „man ved et bryllup forleden i Albæk havde genoptaget den gamle skik med forridere og musik i brudetoget.“ Undertiden har denne genoplivelse af de gamle bryllupsskikke en særlig anledning: „Som ung var jeg engang i 1890'erne med til en ældre venindes bryllup i Hellum, Torup sogn (i Himmerland). Hun var eneste barn, og da hendes forældre var gammeldags folk, skulle brylluppet fejres på gammeldags vis, skønt der dengang var kommet andre og nyere skikke.“

Visse steder, særlig i de mindre øsamfund, viderefører man dog de gamle bryllupsskikke som en kærkommen anledning til at styrke sammenholdet beboerne imellem. En musiker, som igennem mange år har spillet ved festlige lejligheder på landet, fortalte i 1950 om et bryllup, han netop havde været med til på Langeland – på professionens vegne: „Hvor er det dejligt at være med til sådan en bryllupsfest, hvad enten man er gæst eller medarbejder“, skriver han, og han understreger, at „skafferen er en såre vigtig person ved et sådant øbobryllup, hele arrangementet fra først til sidst er lagt i hans hånd, og han forstår på en myndig og fornøjelig måde at dirigere det hele.“

Skafferen er også i 1900 årene et begreb flere steder landet over. Mange sogne har i årevis haft den samme skaffer, det er et betroet job, og man sætter sin lid til ham – ligesom til kokekønen. „Trind og glad går skafferen Chr. Brams i hvid jakke omkring og sørger for, at ingen vansmægter“, hedder det i en beretning

Brudeparret hyldes

Brylluppets form og festlighed veksler efter tid og sted og stand, men er overalt en udpræget familieøjeblik, hvor slægtens ældste og yngste led flokker sig lykønskende om brudeparret, enten hun nu er helt i hvidt eller, som det var almindeligt på landet i lidt ældre tid, bærer slør og myrtekrans til mørk kjole. – Bryllup i en vestjysk stationsby, foto omkring 1913.

om et bryllup i Himmerland i 1949. Det er om formiddagen, før man skal til kirken, „køkkenet er overfyldt – af mennesker og mad. Dufte af steg og kaffe trænger ud derfra. Kogekonen kommanderer og unge piger rumsterer. Pouline, værtinden selv, et sat til side. Hun må nøjes med at snakke og byde velkommen. Manden i huset, statshusmand Jens Larsen, er gået i stalden med nogle af de mandlige slægtninge. Han ta’r situationen med ophøjet sindsro. En dreng kommer og hilser. – Far, spørger han, skal vi ikke afsted til kirken? – Jo, men jeg skal da først ind og ha’ mit tøj på.“

Efter vielsen i kirken opløste menigheden sig, „men det er for at samles på ny – til fest i Hjeds forsamlingshus.“

Det er en god, gammel skik flere steder på landet, at man også holder et andendagsgilde efter et bryllup, som til eksempel på en sydfynsk gård i 1951: „Alt står på gården som fra dagen i forvejen. To store æresporte, den ene smykket med kulørte elektriske lamper, byder gæsterne velkommen og understreger, at der er fest i gården. Denne æresbevisning er en hyldest fra brudeparrets kammerater og venner i den stedlige idrætsforening.“ Under en tredje æresport

Brudeparret hyldes

står brudeparret og tager imod gæsterne, heriblandt også den stedlige reporter fra „Fåborg Avis“, som ikke blot „refererer“ de lokale ulykker, men også den lokale lykke, noget der i øvrigt er et væsentligt træk ved provinsens aviser. Og for læserne fortæller han dagen efter, at da „alle er samlet, bydes der til bords i det store trætelte på gårdspladsen, der nu også er helt forvandlet til en bilpark, mens cykler, motorcykler og „knallerter“ har måttet parkere uden for gården. Et jazz-orkester leverer musikken, og snart er hele selskabet bænket om de festdækkede borde med levende lys og alle de lækkerier og hjemmelavede madvarer, ferme kogekoner kan trylle frem af en slagtet gris.“ Efter middagen rejste man sig for at strække benene og trække frisk luft, hvorefter man på ny samledes i „teltet, hvor brudeparret dansede salen rundt, mens publikum under stadige håndklap sluttede kredsen tættere og tættere om dem for til sidst helt at lukke dem inde i en levende ring. Først da brudgommen havde trykket et kys på brudens mund, åbnede kredsen sig igen, og nu afsluttedes dansen med, at alle deltagere på gulvet dansede med i en fejende vals.“

Det er gerne brudens forældre, der giver festen, og det er i al fald i byerne det almindeligste, at man sender skriftlige invitationer ud. En københavnsk lagerarbejder havde i efteråret 1958 købt de så populære kort, der forestiller en farvestrålende rosenbuket, som det ved et teknisk raffinement fra industriens side er lykkedes at få til at dufte på den mest fortryllende måde. Selve indbydelsen havde faderen formuleret i en række vers, hvori han uden patos gik lige til sagen:

Kære venner, blot et ord:
vor ældste datter skal være mor.
Håber ej I får en prop:
Willy har knaldet Conni op.

Den vi derfor fester
og håber, I vil være gæster.
I kirke hun skal stå brud,
I sikkert finder vej derud.

Derefter går turen til vej,
hvor vi kl. 14 får sild og steg.
Håber vi får et svar i tide,
for ellers er vi godt ude at skide.

Vel er det ikke poesi, der funkler i disse hjemmegjorte vers, men de er dog et talende vidnesbyrd om, at man i visse kredse foretrækker at sige tingene

Brudeparret hyldes

ligeud. Der er ikke noget luskeri i denne invitation. Der er ingen grund til at fortie, at pigen er kommet galt af sted – og selvfølgelig skal hun både have kirkebryllup og en efterfølgende fest.

Det er gået mange, som det gik Willy og Conni i 1958; men helt usædvanligt er det dog ikke, at unge mennesker i en lignende situation er blevet smidt ud hjemmefra af deres lidet forstående forældre. Kirkebryllup blev det da ikke til, men til „5 minutter på rådhuset“, hvorefter de sammen med nogle venner har fejret brylluppet under mere beskedne, men alligevel festlige former i et lejet, møbleret værelse eller på den nærmeste beværtning. Og hvad nyttede det så, pigen utallige gange havde været til „globryllup“ med sine veninder og havde set bruden komme kørende til kirke i karet, forspændt med to hvide heste og med en gammel, men strunk herre i liberi som kusk. For trods det at hestekøretøjer er blevet sjældne i bybilledet efter den anden verdenskrig, har enkelte vognfirmaer dog specialiseret sig i at holde denne smukke tradition med brudekaretten i hævd mod en ikke alt for urimelig stor betaling.

Brud og brudgom må ikke se hinanden inden brylluppet – ellers bringer det ulykke. Det er en gammel overtro, der stadig respekteres, dog ikke ved borgerlige vielser, hvor man af praktiske grunde lader denne skik fare. Men hvad enten der er tale om en kirkelig eller en borgerlig ramme om vielsen, vover næppe mange at lade sig vie den 13. i en måned: „De koldingensiske ægtefolk in spe er overtroiske, og derfor har giftfogden, byrådssekretær Rasmussen, en travl eftermiddag i dag“, skrev et lokalt blad den 12. december 1952, „ikke færre end tre vielser skal han forestå, og det er meget usædvanligt på en fredag. Langt de fleste vielser finder sted om lørdagen, men i morgen bliver der slet ingen. Kalenderen og den nævnte overtro får skyld for travlheden. Lørdagen falder nemlig i denne uge på den 13. – og det betragtes altså ikke som nogen heldig dag til at starte et ægteskab.“

Det er en gammel tro. Af nyere dato er imidlertid den til overtro grænsende skik, at brudeskoene skal købes for et stort antal sammensparede kobberénører. Morsomt er det i øvrigt at følge nogle vidnesbyrd om denne skik, som på forskellig måde afspejler tiden: I 1952 ville en ung pige fra Sydstejns „sikre sig den del af lykken, der efter sigende er knyttet til evnen til at betale brudeskoene i énører. Derfor mødte hun op i en af Storeheddinges skotøjsforretninger med en 7 meter lang „kobberslange“. Hun havde i de sidste år samlet 5050 énører og trukket dem på en ståltråd. En af byens mælkehandlere, som hver dag har døjet med at skaffe énører i sin omsætning, har nu med glæde befriet skotøjshandleren for den besværlige betaling.“ I 1960 måtte én ung pige af med 4550 énører i Fåborg og en anden med 5000 i Assens; men i 1962 var det ved at gå galt i Slagelse. Lige siden hun var 10 år, havde en ung dame samlet énører sammen,

og „Dorthe var nået op på 5500 énører, da hun i går gik i byen for at købe sine brudesko. Pengene var sirligt samlet i små plasticposer med 100 i hver. Men der var ikke nok af dem. Dorthe måtte skyde en snes én kroner til for at kunne få de sko, hun lige bestemt ønskede sig til sit bryllup.“

Trods det stigende antal skilsmisser anses et bryllup stadig for en så vigtig begivenhed i to menneskers liv, at der – så at sige nødvendigvis – må være knyttet megen overtro dertil. Den „lille overtro“ trives stadig ved en sådan lejlighed – som når brudeparret efter festen alene drager af sted, fulgt af tilråb og gode ønsker samt en regn af risengryn: „Ved bryllupper har det altid været et sikkert tegn på lykke“, fortalte en sjællandsk daglejer i 1917, „når man kastede ris i ansigtet på brudeparret; man går endog så vidt, at man standser vognen, hvori de kører for at komme til at kaste risengryn på dem.“ Og man binder undertiden tomme konservesdåser, gamle sko eller tøfler til bilen, der da kører af sted med en lang, støjende hale efter sig. Eller man kan – som man gjorde det i en jydsk by i 1953 – binde en vaskebalje til „brudekareten“: „De mange, som ved „strøgtid“ i aftes passerede hovedgaden, morede sig over en bil, som kom kørende med et brudepar, men som bagefter sig i et stykke reb slæbte en mægtig vaskebalje, der for øvrigt i hovedgaden holdt et frygteligt spektakel. Ud for fotograf Tranholm blev brudeparret sat af for at blive fotograferet; men bilen fortsatte med vaskebaljen slæbende efter sig. En forbipasserende mente, det var en gammel brudeskik, man holdt i hævd. Personlig ved jeg ikke“, skriver journalisten, „hvorvidt dette er rigtigt; men det kunne jo egentlig være morsomt at få genopfrisket nogle af disse gamle brudeskikke.“

Hertil må siges, at det er en moderne udformning af en gammel skik, og dermed et godt eksempel på, hvordan en skik kan tillempes en ny tid.

I 1851, den 14. juli, viedes skræddersvend Christian Christiansen til jomfru Christiane Marie Bruun på Københavns Rådhus. Det var det første par i Danmark, som lod sig borgerlig vie.

Indtil 1922 skulle man enten være udmeldt af Folkekirken eller tilhøre et ikke anerkendt trossamfund, hvis man ville giftes på Rådhuset. Derfor var der ikke mange, der blev det; men efter den tid blev det mere og mere udbredt. Mellem 1923 og 1952 var der således for eksempel i Ålborg flere borgerlige end kirkelige vielser.

Under den anden verdenskrig og efter kom det imidlertid igen på mode at lade sig kirkelig vie.

I Ålborg foregår den borgerlige vielse i byrådssalen på det gamle rådhus på Gammel Torv: „Vielsen er ganske vist en embedshandling“, sagde den stedlige giftefoged i 1951, „men vi søger at gøre den så højtidelig som mulig. Vi

Uden for Kirken ved et Bryllup.

„Globryllup“ kaldes det lidt nedsættende, og „kikbryllup“, men det er dog egentlig ganske naturligt, at den, der ikke er direkte deltager, søger at få så meget som muligt med af festligheden ved i hvert fald at være tilskuere. – Udenfor Kirken ved et Bryllup, usigneret Tegning, Ill. Tid. 1868-69.

kender for eksempel ikke til massebryllupper som i København. Hvert ægtepar kommer ind for sig, og hvad enten de møder med slør og myrter eller i almindeligt søndagstøj, enten de kommer helt alene, eller de har hele slægten med, giver vi denne embedshandling et festligt præg.“

Under rubrikken „Diverse personlige“ havde Kristine og Peter Christiansen i Lille Valby indrykket følgende meddelelse i „Sorø Amtstidende“ den 16. juli 1962: „Eventuel opmærksomhed til vort sølvbryllup frabedes venligst. Bortrejst.“ Under rubrikken „Teater og musik søges“ kunne man samme dag læse følgende to annoncer i „Politiken“: „Det bedste orkester (Sølvbryllupsmusik). Høje hatte. Taga 3710.“ – „Sølvbryllupsmusik (4 blæsere). Høje hatte. Taga 3710. Westerlund.“

Sølvbryllupsfesten er en af de nye fester på livets festkalender inden for de sidste 100 år, og det at sølvbrudeparret i Lille Valby var bortrejst på dagen forrykker ikke dette billede. Til gengæld siger det noget om, at det ikke blot er konfirmander, der tager på en udenlandsrejse – som det gerne er – i stedet for at feste hjemme. Det er i øvrigt ikke ualmindeligt, at venner og bekendte i fæl-

„Når man er gift, så er man jo gift“

lesskab ligefrem giver sølvbrudeparret en rejse i gave. Men det hyppigste er vel, at festen bliver holdt.

Tidligt om morgenen vækkes parret med hornmusik. De nærmeste er mødt op for at overvære dette stemningsfulde, musikalske ritual, hvori „Det er så yndigt at følges ad“ altid indgår. Stående i vinduet, i gadedøren, der aftenen før er skabt om til en æresport, eller på den festsmykkede gårdsplads tager sølvbrudeparret imod den venlige hyldest og inviterer musikerne og de øvrige fremmødte inden for til kaffe og bajere.

På landet er aftenen en fest for hele sognet. Inden festen har de, der gerne vil deltage i hyldesten, skrevet sig på en liste hos købmanden, og de har samtidig lagt et pengebeløb på disken. Denne kontante praksis afløser den gamle skik, hvor festdeltagerne bragte „føring“ med til gildet i form af naturalier. Kogekonen og skafferen kigger da hver dag ind til købmanden, for at de undervejs kan være underrettet om, hvor omfattende indkøb der skal gøres. Laura Thulstrup, der i 35 år har været en af Viborgegnens mest benyttede kogekoner, blev i 1957 spurgt om, hvor store selskaber hun havde lavet mad til: „Det har tit været til mange“, svarede hun, „blandt andet til uddelerens sølvbryllup i Klejtrup, da var vi 535, og vi havde 47 terriner i gang.“

I 1949 holdt bageren i Vadum sølvbryllup: „Vore kunder og bekendte, som ønsker at glæde os den 24. ds., er velkommen i vort hjem klokken 17 prc. De bedes venligst melde Dem hos S. Nielsen, telefon 48, eller S. Jensen, telefon 39, inden den 10. ds. Sigrud og Niels Chr. Christensen, Vadum Bageri.“ Sådan lød invitationen i den lokale avis; 450 mennesker meldte sig, og trods det at invitationen gjaldt til kl. 17, kom de første 100 gratulanter allerede kl. 6,30 om morgenen. Fire trompetister spillede, et sangkor på 50 sang, fire salutskud affyredes med en luftbøsse, og brudeparret kvitterede med sildeanretning, kødrand med grøntsager, koldt bord og kaffe. Men det var blot indledningen til en fest, hvor et ugeblad, der ellers kun plejer at referere selskabeligheden i de højeste kredse, fik lov til at møde op, repræsenteret ved en kvindelig fotograf: „Billed-Bladet, der normalt ikke indfinder sig ved sølvbryllupper, gør her en undtagelse og besøger det festende Vadum.“

Men det eneste specielle ved denne fest var i virkeligheden, at dette ugeblad lavede en billedreportage derfra.

Også andre jubilerende brudepar fejres eller fejrer sig selv. Har man været gift i 12½ år fejrer man sit kobberbryllup, hvor venner og bekendte møder op med gaver af kobber. Også de mindre bryllups-jubilæer har navne efter forskellige stoffer. Dog er der ikke helt enighed fra familie til familie om betegnelserne, men følgende synes at være almindelige: 1 år – papir, 2 – bomuld, 3 –

„Når man er gift, så er man jo gift“

Femogtyve år er ikke noget langt tidsrum, men dog altid et kvart århundrede, og tredjedelen af et menneskeliv: Med god grund vækkes sølvbrudeparret ved hornmusik tidligt om morgenen og ser sig hædret med den blomstersmykkede æresport, som venlige naboer og slægtninge har listet sig til at rejse i nattens løb. – Sølvbryllupsæresport i Kirke Søby 1955, foto i Dansk Folkemuseum.

læder, 4 – keramik, 5 – træ, 6 – sukker, 7 – uld, 8 – bronze, 9 – pil, 10 – tin, 11 – stål, 12 – silke, 13 – knipling, 14 – elfenben, 15 – krystal, 20 – porcelæn, 30 – perle, 40 – rubin, 45 – safir, 55 – smaragd. Disse bryllupper giver dog næppe anledning til større fester, men mange byboere markerer dem ved at spise en god middag ude for derefter at gå i teatret.

Har man været gift i 65 år, kan man fejre krondiamantbryllup, og det kunne en gammel fisker i Ærøskøbing og hans kone gøre i 1940: „Klokken 7 om morgenen spillede et orkester foran hjemmet, der var smykket med guirlander.“ Og dagen igennem strømmede det ind „med gratulanter, blomster og telegrammer.“

Men et krondiamantbryllup er så sjældent, at det er godt avisstof, og derfor slår det næsten aldrig fejl, at en journalist møder op for interesseret at udspørge det gamle ægtepar om, hvordan de i sin tid fejrede deres bryllup: Den 92-årige Carl Iversen „ser ud til at være en kende mere aflægs end Ane“, hans 87-årige hustru, stod der den 14. august 1941 i en fynsk avis, „han sidder i sofaen i den lille stue og bakker tavs på sin store „spred-møg-pibe“. Han siger kun meget lidt, men Ane sidder i gyngestolen og snakker om kap med strikke-

pindenes klirren: „ . . . det var såmænd så mildt og dejligt vejr, den dag vi blev gift i Hårby kirke i 1884. Vi var 14 vogne til kirke og to musikere, der spillede på fiol hele vejen. Det var sådan en skik dengang, og de spillede til bal bagefter hele natten, ja, lige til den lyse morgen. Men som vi dansede til sådant et bryllup i gamle dage!

– Hvordan bærer man sig ad med at leve sammen i 65 år?

– Nej, det var da også noget at spørge om, når man er gift, så er man jo gift.

– Men hvis man nu ikke kan enes?

– Jamen, man kan da enes, ikke også Carl? Men i vore dage har folk tit mere travlt med at rende fra hinanden end med at få det til at gå godt, og det er så synd for de stakkels små børn.“

Og gennem dette helt traditionelle avisinterview fik læserne endnu en gang at vide, at i gamle dage var alting ikke bare anderledes, men også bedre.

Så snart de nye kalendere ankommer til et kontor, pakker personalet dem ud i en fart. Spændende er det nemlig at se, hvordan julen, påsken og pinsen falder i det nye år. Og grunden til at disse højtider har det moderne menneskes allerstørste bevågenhed er den, at de indebærer en række fridage.

Årets store højtider er nemlig først og fremmest kommet til at betyde ferie: juleferie, påskeferie og pinseferie, og den nye tid har skabt begreberne juletrafik, påsketrafik og pinsetrafik, fordi disse ferier også betyder, at man kan komme ud at rejse: til familien på landet eller i byerne, på camping eller til sit sommerhus – og jetflyvningen har medført, at også en ferie på kun 4 dage kan bruges til en rejse til Mallorca.

Men selv det mest moderne menneske bruger dog i almindelighed juleferien til at fejre julen og nytåret i på traditionel vis. I påskeferien kan man undgå at købe påskeæg, hvis man hverken har børn eller små nevøer – og pinseferien betragtes af de fleste slet og ret som en generalprøve på sommerferien. Og netop om sommeren er der et utal af fester, byfester og landliggerfester, som trækker i tusindvis af festhungrende mennesker til sig. For også i ferien vil man underholdes.

Julen har altid været – og er trods alt stadig – den traditionelle festtid. Foråret er det ikke mere – det var det indtil for 100 år siden. I løbet af 1900 årene er det sommeren – ferietiden med dens landligger og turister – der er blevet årets store festtid.

„Det er jul“, skrev pastor Børge Wilsdahl i en avisartikel i 1953, „men højtiden er ikke, hvad den har været, siger de 70–80-årige. Og deres øjne ser tværs gennem den moderne juls flitterstads og flimner og kan ikke længere finde en

mening. Alle snakker om jul, men det er alligevel ikke på samme måde som før – noget hemmelighedsfuldt og uforklarligt er forsvundet. Juleskikke er der stadigvæk, flere end nogen sinde, men ingen tager dem rigtig alvorligt, de er blevet til en slags leg, en lang – efterhånden noget trættende leg, som vi lokkes til at være med i, hvad enten vi har lyst eller ej.“

Samme jul som sognepræsten på Agersø skrev dette, fortalte en ganske almindelig, borgerlig familie i Roskilde i et brev til nogle slægtninge i Jylland om, hvordan de fejrede julen:

„Kære venner! Vi siger rigtig mange tak for julehilsenen. Du skriver, Signe, at der kommer flere æbler, og det siger vi tak for, men det må godt vente lidt endnu, da vi jo desværre ingen kælder har, og vi har ikke spist op endnu. Oda, Jens og drengene kom som sædvanlig til juleaften, og et par dage før havde de sendt en stor and; vi spiste ved 17-tiden, og efter at have sunget nogle julesalmer og set gaverne, drak vi kaffe, så var klokken bleven 20.30, og familien fra Nyborg kørte så om til Odas forældre, hvor de fortsatte til et stykke ud på aftenen med kaffe og måske lidt natmad. Juledag kom de her til frokost, hvorefter vi spillede lidt kort, „500“ eller „Amerikansk Joker“, som det også kaldes, og derefter drak vi kaffe, og umiddelbart derefter tog de afsked, og kørte om til Odas søster og svoger til aftensmad og kaffe. 2. juledag var de gæster hos Odas forældre, og hen på eftermiddagen gik turen tilbage til Fyn. Vi håber, I har det godt. Kærlig hilsen, Sofie og Hans.“

Dette brev, der ikke er skrevet for eftertiden, men fra én familie til en anden i 1953, giver i al sin korthed en usmykket skildring af, hvordan julen blev fejret og med hvem. I julen mødes familier, og selvfølgelig spiste man festmad og sang julesalmer og gav gaver. Om aftenen i øvrigt bar præg af at være en stemningsfuld fest, melder brevet ikke noget om. Men selvfølgelig gjorde den det. Dog, hvorfor skrive om det til en fjerntboende gren af familien, der hellere ville høre kontant nyt? Og selvfølgelig duftede huset af andesteg, og børnene gik rundt i spændt forventning og glædede sig, mens deres mor hjalp tante Sofie i køkkenet, og mens deres far og onkel Hans drøftede verdenssituationen i al almindelighed. Alle glædede sig – de voksne til den gode mad og børnenes glæde over gaverne, børnene mest til gaverne. Juletræet omtales ikke, men hvem havde ikke det i 1953? Og hvem pynter ikke lidt op i stuerne til jul? – med kravlenisser i gardinerne og på skilderierne, med selvklæbende plasticnisser og andre julemotiver på døre eller vinduer, med juledekorationer på bordet og i vindueskarmen – måske hænger der også én på hoveddøren? Og fra utallige vinduer i byernes etagehuse skinner store julestjerner, ophængt med lys indeni. Mulighederne for at danne en ramme om den hjemlige hygge i julen er mange – er blevet mange i løbet af de sidste 100 år.

Allerede i slutningen af november køber man en julekalender til børnene: et nissecircus, en nissebog, en nissekarrusel – eller et af århundredets tekniske vidundere, garneret med nisser: et nisetog, en nisseflyvemaskine eller en nisseraket. Med møj og besvær samles de: „Nummer 1 bukkes efter de to linier, og på undersiden af nummer 8 anbringes splitten med skålen midt i hullet og med benene til hver sin side ind i ridserne, og naturligvis så hulningen i skålen vender nedad, når stykket nu sættes ind i de opadbukkede sider på nummer 1.“

Den 1. december åbnes den første lille klap: man ser en trompet. Julefesten har holdt sit indtog i hjemmet.

De første julekalendere kom frem i begyndelsen af 1930erne. De var etplans. Bare til at hænge op på væggen – og de var lavet i England og havde derfor ikke nissemotiver; men Santa Claus var der, og trommer og gyngheste og Rudolf med den røde tud og juletræer. Men i mange hjem har det, længe før disse moderne julekalendere blev lanceret, været skik, at man selv lavede en festlig tæller af dagene op til jul. Man smelter 24 stearinlys fast på et brædt og lader ét brænde ned hver dag. Eller man hænger en lang julekalender af stof og inddelt i 24 felter op på væggen. I hvert felt hænger man en lille bil, en lille dukke, et stykke chokolade eller lignende, således at børnene langsomt – og på en kontant måde – føler, at nu nærmer juleaften sig – og dermed også den helt store gaveuddeling.

Lysene i adventskransen tæller søndagene op til julen. Den første søndag i advent tændes det første lys, den anden tændes to – og søndagen før juleaften alle fire lys: „Som 15-årig kom jeg til Næstved for at tjene i et lægehjem, og så her for første gang i julen 1943 den smukke skik med adventskransen,“ fortalte en ung dame i 1959, „i min begejstring over dette nye, som jeg syntes varslede julens komme på en smuk måde, fortalte jeg det hjemme hos min mor om denne skik og brug. Min bedstefader boede på dette tidspunkt hos mine forældre, og jeg husker ganske tydeligt, at han svarede hertil: Ja, og så er det kun en gammel tradition, som du aldrig har haft lejlighed til at opleve før. Men ser du, i mit barndomshjem, min far var hjulmand i Engelstrup (i Sydsjælland), dér havde vi faktisk også denne krans. Det var ganske vist på en anden måde, vi kaldte den for „julekærten“. Den bestod ikke af fire lys, men af 24 tællelys. Min mor havde støbt dem ekstra tykke til dette brug. Lysene blev derefter sat i et vognhjul, der hængte ned fra loftet i tykke jernkæder. Disse kæder blev pyntet med gran og kogler. Der blev tændt et lys hver aften fra den 1. til 24. december, og imens lyset brændte ned, skulle man være flittig og gøre sine nytteting og gaver, for når lyset gik ud, var aftenen forbi. Disse hjul skulle

Den smukke skik med adventskransen

Om julen fester alle, rig og fattig efter evne. Det har i tidens løb givet anledning til mange sentimentale sammenligninger mellem de ulige fordelinger af livets goder. – Den riges og den fattiges Jul, usigneret (formodentlig tysk) tegning, Ill. Tid., 1869–70.

min tipoldefar efter sigende være god til at forarbejde, og særligt de store gårde havde været gode aftagere til storstuer og folkestuer.“

Først i 1940erne blev adventskransen almindelig. På den tid begyndte blomsterforretningerne at fremstille den; og i 1950erne begyndte man at kunne købe „løsdeler“ til kransene, så man selv kunne samle dem, når man kom hjem: Røde bånd, undertiden violette – hvad der er det rigtige ifølge traditionen – fire lys med holdere, og kransen kan være lavet af træ eller endog af plastic.

I 1946 blev adventskransen afbildet på årets julefrimærke, og det kan betragtes som et udslag af, at nu var den blevet anerkendt som almindelig udbredt juleskik herhjemme. Allerede omkring 1900 var man imidlertid enkelte steder i landet fortrolig med den, for eksempel i et arbejderhjem i Silkeborg, men der var det, fordi faderen, der arbejdede på papirfabrikken, havde set den i sine tyske kollegers hjem.

I Sønderjylland var adventskransen almindelig i 1930erne. Før den tid optrådte den også dér kun i enkelte hjem, og en sønderjysk, tyskfødt overlægenke har i 1960 fortalt om baggrunden for, at den blev indført i Åbenrå. Det var i 1914 omkring advent, hvor hun følte sig knuget af ensomhed og stor ængstelse: „min mand var ved fronten, og jeg havde ikke hørt fra ham – vidste ingen ting – og tænkte, at jeg måske aldrig så ham mere. Så gik jeg ned til gartneren i Hovedgaden, men gartneren anede ikke, hvordan en adventskrans så ud. Han måtte i forbindelse med en gammel kollega, der stammede fra Oberschlesien. Han kunne forklare, hvordan den skulle laves. Og jeg fik min adventskrans og også én til min mands sygehus. Næste år 1915 fik præsten ved Sct. Nikolaj også en krans til ophængning i kirken, og den var der så hvert år i den følgende tid. Men før den første verdenskrig var der ingen i Åbenrå, der brugte adventskrans.“

Det vil sige, at under den første verdenskrig fik mange mennesker i Åbenrå lejlighed til på to offentlige steder at stifte bekendtskab med skikken. Og det har sikkert gjort sit til, at den er blevet indført i mange hjem. Pastor Aage Bundgaard, som særlig har beskæftiget sig med denne skiks historie, skriver, at det, at adventskransen blev så udbredt i Sønderjylland under den første verdenskrig, sikkert skyldes, at netop „de ydre usikre forhold kalder på samling om hjemmets bedste traditioner. Mange danskes første møde med adventskransen skriver sig sikkert fra besættelsestiden, og mange, der så den første gang i disse mørke og usikre år, kom til at holde af den og virkede med til, at skikken bredte sig med vældig hast.“

„Min barndom faldt i 1880erne og begyndelsen af 90erne, meget var den gang helt anderledes, end det er nu. Stedet var Københavns Vesterbros side-

gader. Jeg mindes ikke, at der blev gjort større anstalter i anledning af julen på de kanter, hvor jeg voksede op. Noget blev der vel nok gjort, men ikke så meget, at det har efterladt blivende indtryk hos mig.“

Det var, hvad en ældre mand i 1959 havde at berette om sin barndoms jul – uden gaver og uden juletræ. Og det var i virkeligheden ikke noget særsyn herhjemme på den tid. En jævnaldrende mand fortalte således om sin barndoms jul på samme tid i et parcellist- og fiskerhjem på Tostrup Marker ud til Stege Nor:

„Julegaver kendtes ikke – ej heller juletræ, men i mit syvende år fik jeg set et sådant. Jeg var sendt til Katrinedal til fru Johansen med fisk, og hun sagde til sine børn, de skulle tage mig med op i salen og vise mig deres træ, og hvilket eventyrligt syn var det ikke! Da jeg gik, havde jeg i kurven fået forskellige småting, blandt andet en marcipantrompet med en tone i mundstykket.“

Denne dreng så altså et juletræ for første gang, da han var syv år; men derfra og så til at få det indført i sit eget hjem er der et langt spring. R. K. Nielsen i Guldborg på Falster fortæller således, at hans moder meget vel kendte juletræsskikken, idet hun havde „haft pladser både i et lærerhjem, i et hjem i byen og var kommet meget i Majbølle præstegaard.“ Men der skulle en ydre anledning til, at hun kunne tage initiativet til at indføre skikken i sit eget hjem i Soesmarke i 1894: „I Donnemosehus var der kommet en ny skovfoged, som hed Frelsen. Han havde haft juletræ, og det var i halvhelligdagene sat ud i gården. Det havde min bedstemors plejedatter set, og efter samråd med min mor blev det besluttet, at hun skulle gå ned til skovfogdens hus og bede om at få træet. Hun fik det, og glad travede hun tilbage til Soesmarke med sin dyrebare nyerhvervelse. Og så blev der travlt i den lille stue med at få træet anbragt og med at få lavet pynt til det. Mor fandt i sine gemmer sølvpapir og kulørt indpakningspapir, og så blev tændstiksæsker (selve æsken) beklædt og forsynet med hank – og blev altså nydelige små kurve. Æg blev pustet ud, og skallen ligeledes beklædt med sølvpapir og hængt på grenene med sytråd. Kræmmerhuse, hjerter, engle og stjerner blev klippet og hængt på sammen med æbler og nødder, vat blev lagt på grenene, og til sidst blev lysene anbragt. Da de nytårsaften blev tændt, var træet en himmelsk åbenbaring i den lille lavloftede stue.“

I 1800 årene kunne det være vanskeligt nok for mange mennesker overhovedet at skaffe sig et grantræ til jul, men „nu er det jo meget anderledes“, skriver H. F. Feilberg i 1904, „Hedeselskabets mangfoldige plantninger, den lette transport ad jernvejen har gjort det muligt for alle, der ønsker det, at få træer.“

Det almindeligste er, at juletræet bliver pyntet med levende lys; men i mange hjem er man dog gået over til at sætte nogle specielt konstruerede, stearin-

lysformede, elektriske pærer på træet. Denne moderne skik er i allerhøjeste grad dikteret af praktiske hensyn, idet det kan være forbundet med brandfare at have et grantræ med levende lys stående i en lille lejlighed, hvor mange mennesker er forsamlede. Og hvert år læser man da også i dagbladene om et ret stort antal juletræsbrande.

På de i fri luft stående juletræer er den elektriske illumination naturligvis en nødvendighed. Det første udendørs juletræ herhjemme blev rejst på initiativ af „Politiken“ i 1914 på Rådhuspladsen i København – „det havde min far, nu afdøde Sofus Christensen været med til at montere, og det var min far med til i 34 år som fast ansat elektriker på „Politiken“ til sin død 1947. Mine forældre havde da hver jul efter 1914 elektrisk lys på deres juletræ, som stod på terrassen i deres villa på Erantisvej på Amager. Min mand var også elektriker og hjalp min far i 25 år med at montere „Politikens Juletræ“, men vi har altid selv haft levende lys på vores juletræ i de 46 år, vi var gift til min mands død i 1960. Vi syntes, det var hyggeligere og smukkere, jeg har 8 børn, som er gift, og alle har levende lys endnu.“

På Amager har man således allerede i 1914 kunnet se et udendørs stående juletræ med elektriske lys foran et privat hjem. Omkring 1920 blev for første gang et sådant træ set i Klampenborgkvarteret på hjørnet af Traverbanevej op mod Charlottenlund skov. Det stod på altanen, og det ragede op over altandøren. Lysene var gule og blå – for villaejeren var svensk af fødsel. Senere bredte skikken sig, men den praktiseredes kun af de bedrestillede, for dels var elektriciteten dyr – træet skal jo tændes hver aften i det meste af december måned – og dels var lysene kostbare at anskaffe. Elektrikeren på Amager havde sikkert fået sine til indkøbspris! Først i 1950erne begyndte industrien at kunne fremstille dem til en mere overkommelig pris, og det indebar, at nu kunne de fleste mennesker med hus eller rækkehus indføre denne moderniserede juletræsskik – hvis de ellers brød sig om den – side om side med det traditionelle indendørs juletræ.

Uden for hjemmet – på gaderne, i forretningerne, i dagbladene og ugebladene – er julen blevet en hujende og skrigende markedsplads. Der profiteres af julen. Og december er de handlendes største måned. Omsætningen af alle slags varer er blevet enorm. Hver jul er en „rekordjul“, men der bliver jo også hvert år flere og flere forbrugere, og julemad og julegaver skal de alle have. „Forretningerne gejler os op, hidser os som tamburinen hidser sydens dansere“, skriver forfatteren Flemming Bergsøe i 1948, „Lysene stråler fra hvert butiksvindue. Varerne væltes frem bag glasset og stadses op med glimmer og englehår. Bøger, chokolade, brokbind, slips, isenkram og så videre, alt bliver fra nu af serveret

som ideelle julegaver. Det myldrer i vinduerne med gode gammeldags nisse-mænd og allerkæreste glamour-girls i pikante nissedragter, det stråler fra tusinder papmaché-julelys. I damelingeributikkerne stikker murstykker af pap frem mellem silketrusser og brystholdere; hos grønthandlerne er der bygget grotter af vat, med rødlys ud over kartoflerne; det svirrer for vore øjne med juleklokker, stjerner, engle, funkisklunker og sygevatboller på snor.

Bibelhistorie, folkesagn og pornografifabler løber i ét for de begejstrede vinduesdekoratører. Små snedækte kæmpehøje, stalde med julekrybber og elverhøje på glødende pæle optræder i én forvirring, og ud og ind mellem varer og pynt danser Nordens nisser og Østens vismænd, Christel-piger og elverfolk hånd i hånd“.

Lysten til at profitere af julen er naturligvis ikke ny:

- Goddag, min gamle ven, hvor vil du hen?
- Åh, jeg skal til Marstal og købe lidt til husbehov nu til julen.
- Ja, der har jeg såmænd også været, for noget skal der jo til.
- Så kan du jo sige mig, hvor vi bedst og billigst køber sådanne sager?
- Ja, jeg køber altid hos Mogensen på hjørnet af Kirkestræde og Kongensgade i den nye forretning dér, for hans varer er altid gode, og priserne er altid lave i forhold til varerne.

Det er blot en af de næsten helt moderne reklametekster, som står i „Fører i Marstal og Ærøskjøbing ved Juleindkjøbene 1892“:

Bagers Isenkramforretning i Marstal reklamerer med, at man „nu til forestående jul (åbner) en i enhver henseende flot assorteret juleudstilling, som hermed bringes i et æret publikums velvillige erindring“.

Max Kristin i Tværgaden sammesteds „anbefaler sig til julen med et smukt og stort udvalg i marcipaner og sukkerfigurer samt en del andet passende til julen for børn og voksne“, og Bertine Löschenkohl, ligeledes i Marstal, skriver i sin annonce: „i Prinsessegades 50-øres bazar er hjemkommen mange nyheder, som særlig anbefales til julegaver“.

Man vidste, at der var et behov til stede for at købe i juletiden; kunsten bestod i at gøre dette behov større og større, og det er i den grad lykkedes for de handlende, at det er nødvendigt for de største af dem at forberede julehandelen og de dertil hørende juleudstillinger allerede få måneder efter en netop overstået jul.

Besøg på stormagasinerne juleudstillinger i de større byer er blevet en fast tradition. Børnene må ind og hilse på den udklædte julemand, og de får lov at lægge deres ønskeseddel i hans sæk, og er de heldige ved lodtrækningen, får de også en gave fra julemanden selv.

Selve besøget er en larmende affære. Der støjes og larmes og tudes og skældes, akkompagneret af julemusik „kastet ud over“ forbrugerne: „Bjældeklang“,

Juleenglene og markens hyrder og de hellige tre konger er julefestens ældgamle ledsagere, lidt tilbøjelige til at optræde altfor lystigt og verdsligt. Julemanden og julenisserne er mere moderne, her til lands vel kun godt et hundredår gamle, hyggelige fyre, som trods uniform og vatskæg vides at stå mennesket såre nær i tænke- og handlemåde. – Magasin du Nord's julemand 1950, foto i Dansk Folkemuseum.

„Glade Jul“, „Nissernes Vagtparade“, „Højt fra Træets grønne Top“, „Nisserock“ og mange andre nye og gamle julemelodier imellem hinanden.

Stormagasinerne udstillinger er hvert år bygget op omkring en idé, som man allerede afslører i de omfangsrige julekataloger, der udsendes gennem postvæsenet. Men efter at man i et sådant varehus igennem årene havde prøvet en lang række forskellige ideer, besluttede man i 1962 følgende: „I år er det rigtig hyggejul hos „Illum“. Det vrirler med nisser og gran og med kræmmerhuse og kurve af den rigtige, klassiske slags, hvis oprindelse ligesom julenissens skal søges helt tilbage i forrige århundrede. De kan som sædvanlig få Deres gaver fint indpakket for et lille beløb pr. pakke, og gaverne kan bestilles pr. telefon. Forlang blot Telefon-Ordre-Service på Central 4002. „-koster mange penge“. Jamen en trøst og hjælp er det, at De kan samle Deres juleindkøb på en Jule-Konto og betale den over ti måneder, også selv om De i forvejen har en løbende konto hos os.“

„Davs julemand, kom indenfor og få en bajer“

Med mellemrum vender altså også forretningsverdenen tilbage til den „gode, gamle jul“, idet man dog helt tilpasser den efter den nye tid med de behov, som de handlende selv gennem årene har været med til at forøge. „En rigtig hyggejul“ i et varehus er hjælp til selvhjælp.

Det er begribeligt, at mange med bekymring har set på, hvordan størstedelen af det danske samfund i juletiden, denne hellige højtid går helt amok. Julens dybere, kristne mening synes helt glemt, en mistanke man får bekræftet, når et varehus i 1962 kunne skrive: „Dansk jul har fået et nyt indslag. Samtidig med adventskransen holder en række morsomme julesymboler nu deres indtog i hjemmet. Det kan være papirklip, adventskrybber og kalenderlys, eller det kan som her være et dekorativt sceneri af den talentfulde Per Højholm: Maria, Josef og Jesusbarnet i selskab med kongerne Melchior, Kaspar og Balthasar samt et par søde, små lam.“

Den kristne juls symboler kunne altså i 1960erne genlanceres som en virkelig nyhed.

Også i 1900 årene går man dog meget i kirke juleaftensdag – en tradition som for mange ellers-ikke-kirkegængere er blevet en kær pligt, og som for visse samtidig er en praktisk skik, idet husmoderen så i fred og ro kan lave julemaden færdig. Selv efter at både radio og TV bringer julegudstjenesten, er der mange mennesker i kirken, og det gerne flere end ved dåb, konfirmation, bryllup og begravelse.

Men det inderligt-religiøse er blevet afløst af det sentimentalt-religiøse. Julen er ikke mindst siden midten af 1800 årene blevet en borgerlig fest med „venlige“ og „hyggelige“ hentydninger til, at den siden kristendommens indførelse først og fremmest var en religiøs højtid.

Julevelgørenheden er steget i takt med denne udvikling. Hvor det før følte naturligt, at de, der havde noget, bare gav til dem, der ikke havde, for at de ikke skulle lide nød i de hellige juledage, dér er nu alting sat i system. Der arrangeres juleindsamlinger gennem dagspressen, radio og TV. Uegennyttigt giver man en skærv – tilsyneladende da. I bedste fald er det en form for moderne aflad.

Studerterne – de af dem der skulle klare dagen og vejen selv – fandt også ud af, at de kunne være med i juletidens „godgørende“ kapløb. De gav sig i slutningen af 1940erne til at sælge juletræer og adventskranse, og de fik flere drikpenge og mere salg end mange af de andre handlende; og i 1950 fandt den snedigste af studenterne på, at man kunne lave en speciel service, hvor folk kunne henvende sig, hvis de ønskede at få besøg af en julemand. Hver student, der havde meldt sig til dette julejob, skulle så påtage sig at nå en 10–12 steder

„Davs julemand, kom indenfor og få en bajer“

juleaften, men „jeg havde besøgt samtlige steder, som jeg skulle besøge, nogle dage før jul“, fortæller Jørgen Hansen, der var med på det første hold af studenter-julemænd. „Vi havde så aftalt et eller andet signal, så de voksne kunne tage imod mig første gang, hvorefter jeg fik fyldt gaverne i en sæk og gik igen, for så lidt senere på ny at ringe på, eller, hvor det var muligt, banke på ruden. Jeg havde også kort fortalt, at jeg kunne være der et kvarters tid, det lød da pænt, der var afsat nøjagtigt 12 minutter pr. besøg. Mit distrikt, eller min rute, startede på det yderste Nørrebro og gik op til rækkehusbebyggelsen på Bellahøj. Det første sted, jeg kom, det har vel været ved 7-tiden, var man netop blevet færdige med at spise. Man sad i skjortærmer, uden flip, med håndbajere, og jeg blev mødt med udbruddet: „Davs julemand, kom inden for og få en bajer“. Det aftalte signal om diskretionen ved min første tilsynekomst var glemt. Jeg opretholdt af hensyn til børnene, så godt jeg nu kunne, illusionen om, at jeg var en institution. Det gik nogenlunde, indtil man forlangte af mig, at jeg skulle kysse bedstemor. Nå, jeg klarede også den affære, men fik ikke rigtig gjort noget ved det program, som jeg havde forklaret, at jeg ville gå igennem med børnene, da jeg aflagde min høflighedsvisit før jul: Først et par salmer, og så et par af de gode gamle julesange, så gaveuddeling og så væk var julemanden. De havde ellers syntes, at det lød så godt. Nå, efterhånden fik jeg forklaret, at den ikke gik med flere bajere og æbleskiver, da jeg jo skulle besøge mange andre steder, inden jeg selv fik tid til at holde jul.

Jeg oplevede selvfølgelig også steder, hvor børnene blev rædselsslagne, men det endte dog næsten alle steder med, at vi blev forsonede. Der var også de frække, der skulle vise, at de sgu da godt var klare over, at jeg var fup, og som derfor skulle forsøge at rive mig i skægget.

Men det mærkeligste var dog nu det sted, hvor jeg kom som aftalt, fik gaverne i sækken og gik ud for at banke på ruden. Jeg kom ind til en ret stor familie med flere børn i forskellige aldre og flere generationer af voksne. Hele tonen og stemningen var imidlertid så dybt religiøs, at jeg virkelig følte mig som en påfaldende hedensk attribut, der var kommet ind i et helt forkert selskab, hvor jeg absolut ikke hørte hjemme. Der er i sådan en situation ikke andet at gøre end at aflevere sit program, som man plejer. Det var de også informerede om i forvejen. Men det faldt ikke i god jord. Salmerne gik an, selv om jeg godt kunne se, at jeg havde valgt nogle, der var lidt for glade i tonen, sangene tog man på sig som en straf for den synd, at man var faldet for fristelsen til at gøre noget for børnene ved at indkalde mig og mit kostume, men jeg var dum nok til at løbe linen helt ud og, som sædvanligt, slutte med Lumbyes Julegalop: „Tsching da da da“ – nå, selv dér fik jeg en lille skilling i drikkepenge, man må ikke bære julen ud.“

Juledagene går med familiebesøg. Det er der tradition for. „Der er ganske vist lidt for mange af dem, fordi helligdagene er for mange,“ skriver Emma Gad i 1918, „det mører ikke de unge synderlig dag efter dag at spille lotteri om småting med gamle tanter, hvorfor de stræber, hvad de kan for at komme af sted til julegens dansefester på de store hoteller. Det virker ikke altid helt elskværdigt, idet julesammenkomsterne har deres berettigelse som et samlingsmærke for familien. Til anden adspredelse er året langt nok.“

Juleaften er for de allerfleste en udpræget hjemmeaften, der fejres i familiens skød. Og sådan kan nytårsaften også fejres. Om en familie på landet omkring 1900 hedder det, at den aften „forlader man nødig hjemmet, man sidder helst i en fortrolig klynge og venter på midnatsstunden, medens der drøner skud på skud lige uden for vinduerne eller langt borte. Og når klokken så begynder at slå, lukkes døren op til en anden stue, man stiller sig i en række bagved hinanden, og så hopper man efter hinanden over dørtrinnet – ind i det ny år.“

I mange hjem har man sine egne private familietraditioner i forbindelse med nytårsskiftet. Men der har dog altid været nogen, som tog sig af den udendørs festlige salut for nytåret, og inden for de sidste 100 år var der ét nytår, som i ganske særlig grad blev fejret og „skudt ind“. Eller rettere to, for der var nemlig nogen uenighed blandt folk om, hvornår århundredskiftet skulle markeres, men så ville tilfældet, at Københavns Magistrat havde valgt natten til 1. januar 1900 til at indvie de nye rådhusklokker, og den nat var det halve København på benene. Men det var man også natten til den 1. januar 1901: „Man tænke sig op imod et hundrede tusind mennesker beskæftigede med det ene: at brænde fyrværkeri af! Fra alle kanter spruttede, gnistrede og knaldede det. Bengalske flammer kastede hist og her deres skarpe røde skær over den råbende og hylende mængde.

Og så pludselig dyb tavshed! Oppe fra det høje Rådhusårn, københavnernes glæde og stolthed, lød det første dumpe drøn fra den mægtige malmklokke. Alle var grebne af øjeblikkets stemning – i dette nu holdt det tyvende århundrede sit indtog.“

Efter at århundredskiftet nu var blevet fejret to gange på Rådhuspladsen i København, blev det en fast tradition, at det var dér, københavnernes hver nytårsaften skulle give deres begejstring fri luft. Men det kom samtidig til at betyde noget andet. Tidligere politiinspektør Einar Møllerup fortæller således, at det mange år før århundredskiftet havde været skik, at der for eksempel i Saxogade var en række „grove optøjer: juletræer blev slæbt ud på gaden og stukket i brand, latrintønder væltedes ud på gaden eller ned i kælderhalse. Det var en yndet spøg for bisserne at tage opstilling foran en sådan væltet tønde og

Helligtrekongerskikke

kaste sten mod politiet for at have den glæde at springe til side i sidste øjeblik, så betjentene, når de stormede frem med stavene for at høvle løs, havnede i alle disse uhumskheder.“ Men, siger han, „det er en gammel politimæssig kendsgerning, at bøller først rigtig kan udfolde sig i ly af en sværm af nysgerrige eller pæne mennesker, hvorimellem de kan forputte sig, og de tusinder af mennesker på Rådhuspladsen nytårsaften er jo det rigtige operationsområde for bøllestreger. Fra Nørrebro og Vesterbro drog hujende sværme ind mod byens centrum.“

Disse nytårsoptøjer var i mange år et problem; men så fandt chefen for ordenspolitiet på at sætte „spærrekæder ved alle indgange til Rådhuspladsen og med hård hånd afvistes alle bøllesværme. Samtidig havde magistraten engageret et orkester, der spillede fra Industribygningens tag og bidrog til at skabe en helt ny stemning blandt publikum.“

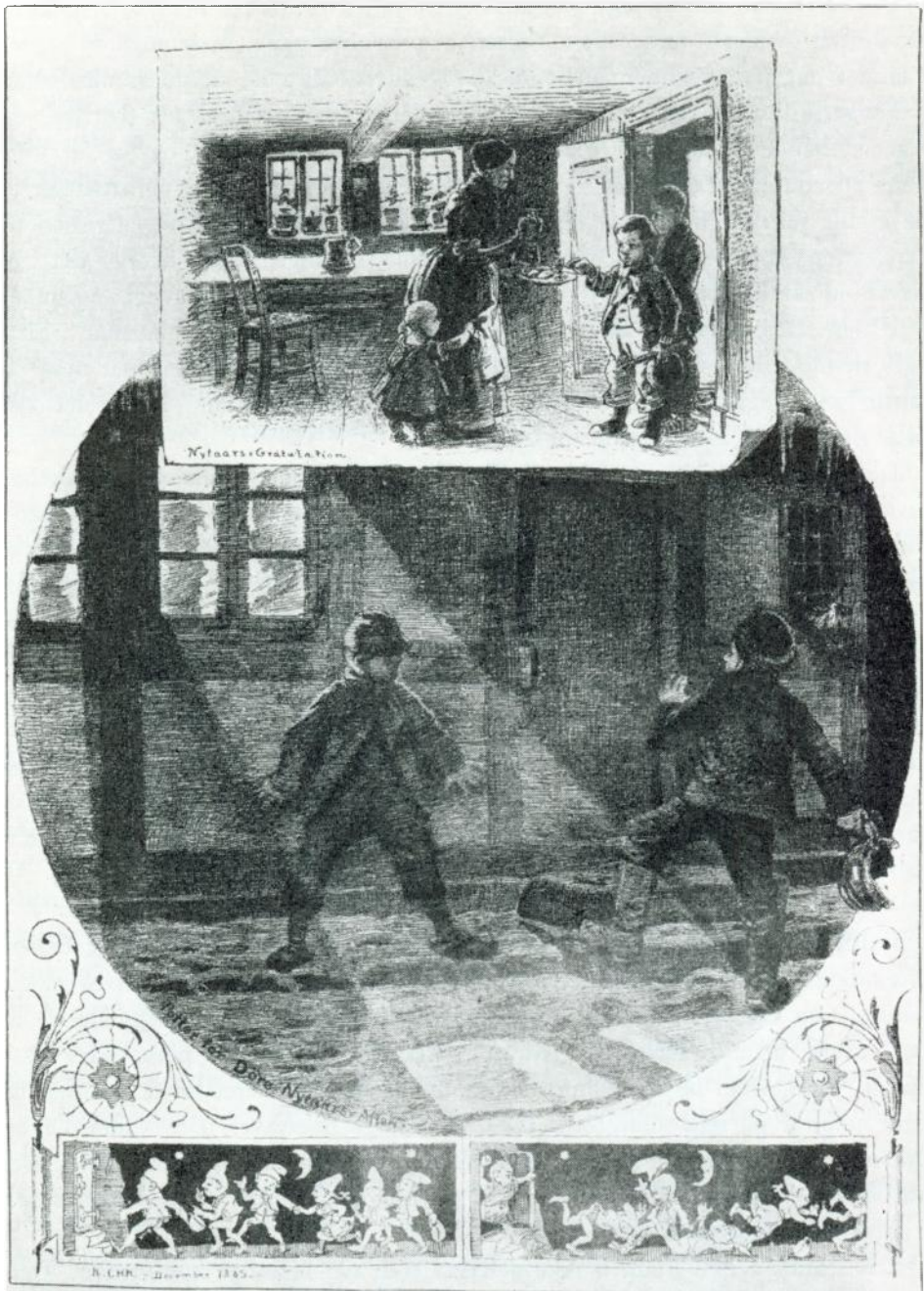
Og hertil kom, at det efterhånden blev mere og mere almindeligt, at folk fejrer nytårsaften hjemme, siddende ved radio- og TV-apparatet, eller på restauration. Selvfølgelig skydes nytåret stadig ind uden døre, og salget af fyrværkeri er meget stort: „Salget af fyrværkerisager er frit hele året rundt“, udtalte formanden for fyrværkeri- og fabrikantforeningen i 1961, men „tidligere var det jo sådan, at fyrværkerisalget var forbudt ved lov i december. Den lov blev aldrig overholdt. Derfor afskaffede man den. Med den heldige bivirkning, at ulykkerne forsvandt. For hvad skete der tidligere efter 1. december? Børn og barnlige sjæle, der ikke havde fået købt fyrværkeri i tide, gav sig til at bikse noget sammen selv. Man hældte krudt på stumper af jernrør, og disse hjemmelavede sager voldte mange ulykker. Nu gider ingen dét mere. Men hvad der også bidrager til at øge sikkerheden er, at fabrikanterne har taget den farlige top af de i handelen værende fyrværkerisager. De helt store kanonslag af sejlgarn er udgået af produktionen.“

I 1866 udgav brødrene Krohn „Peters Jul“. Det var en „lille, bitte bog, ikke større end tobak for en skilling“. Først da den i 1870 udkom i større format, blev der lagt mærke til den. Da den imidlertid i så høj grad skildrede julen i et bedrestillet borgerhjem i byen, har den næppe spillet nogen nævneværdig rolle for børn på landet. Men bybørn var begejstrede for den igennem mange år. Indtil 1960erne er den blevet optrykt og udgivet i titusindvis af eksemplarer.

I „Peters Jul“ regnes helligtrekonger for julens afslutning:

Se nu er da julen straks forbi,
det er helligtrekongraften!
Så ender den rare jul, men vi
er glade for, at vi har haft den.

Helligtrekongerskikke

Nogle festsikke fastholdes og fortsættes, andre går ad glemme. Nytår fejres stadig med glædeskud over hele landet, men den gamle skik at knuse askefyldte potter mod naboens døre findes i vore dage sjældent som levende tradition. – Tegning af Rasmus Christiansen, Ill. Tid., 1885–86.

Det er ganske almindeligt, at man regner julen til aftenen før den 6. januar. Den aften tændes i mange hjem juletræet for sidste gang. Men nogle få steder i landet har man igennem århundreder vedligeholdt visse af de gamle helligtrekongerskikke: enkelte steder i Sønderjylland, men fremfor alt på Ærø og Agersø. Beboerne aflægger i store skarer besøg hos hinanden, og de „er iført mere eller mindre fantastiske dragter og omhyggeligt maskerede, og adskillige af de gamle smukke bondedragter, der omhyggeligt opbevares fra generation til generation, kommer ved denne lejlighed atter for dagens lys,“ hedder det i et referat af skikken på Agersø i 1930erne. De maskerede personer synger og spiller i de hjem, de besøger, og de bliver så beværtet med, „hvad huset formår“. Men også denne gamle skik er ved at uddø – „maskerede Agersø-boere var også på færde i mandags“, skriver en avis i 1959, „men dog så få i antal, at det slet ikke satte sit præg på aftenen som før i tiden.“

Dette synes dog ikke at gælde på Ærø, hvor man i øvrigt gennem flere år har lavet reportager om skikken både i radioen og i ugebladspressen; og en „aktiv folkedanser“ i Sønderborg kunne i 1962 udtale, at „efterhånden er det slet ikke så få steder, folk muntre sig med at klæde sig ud og derefter gå på besøg hos venner og naboer helligtrekongeraften. Og jeg glæder mig over, at den gamle udklædningsskik breder sig. For en del år siden holdtes den, mig bekendt, kun i hævd i Adserballeskov og Kettingsskov samt på Sydals, Lysabildskov. Men nu praktiseres den både i Broballe og Oksbøl, Guderup og Notmark og på Broagerland og en række andre steder, og det skulle ikke undre mig, om man også tog den op i Sønderborg med tiden. Men det kræver takt og tone. Det er ikke solde-ture, der skal praktiseres, men hyggelige besøg, der så i reglen slutter med sam-vær i kroen.“

Indtil henimod den anden verdenskrig spillede fastelavnstidens maskeballer, ofte kaldet præmiemaskerader, en stor rolle i det danske forlystelsesliv over hele landet. Om det første maskebal i et nordjysk forsamlingshus i begyndelsen af 1900 årene fortæller Kræn Bjergen, at „reklamen var voldsom, plakaterne vakte opsigt, ja ligefrem højspænding. Aldrig før havde der været limet så brølende store papirer på telefonmasterne med så vældige bogstaver. Der kunne vindes præmier af de to mest komiske herremasker og de to smukkeste damemasker. Der var dog den bestemmelse, at for at få præmie, skulle man være i salen senest 1 time, før maskerne faldt.“

Selv kunne Kræn Bjergen ikke deltage. Han var blot lige konfirmeret. Derimod kunne han være tilskuer. Og det var han. Han betalte de 50 øre i entré, penge som han tjente „ved at malke for en af pigerne, som havde travlt med at sy en dragt, som ingen måtte se før den store aften.“

Præmieringen af udklædningen var festens clou, og den ene af de to førstepræmier tilfaldt „en lille trind pige, som havde fået det fortvivlede indfald at lave sig til en svane. Forfra så hun nogenlunde ud, for barmen lignede godt nok et brusende svanebryst. Vingerne var heller ikke gale, men den lille struttende hønsehale var ansat temmelig højt oppe, så det blev hendes egen fyldighed, der dominerede billedet. De ældre tilskuere sad og forargedes, skønt de mandlige ikke kunne vende øjnene fra alt „det bare“, de så.“

Maskeradetraditionerne er uddøde på visse undtagelser nær, heriblandt de særlige kunstnerkarnevaller, som stadig afholdes på Kunstakademiet i København. Vel er de ikke mere i sig selv københavnerbegivenheder, men de bliver det, ved at pressen og TV møder op og laver billedreportager derfra, og herigennem får andre mennesker ikke sjældent lejlighed til at forarges – skønt de mandlige ikke kan vende øjnene fra alt „det bare“, de ser.

De fleste af de gamle årsfester er i løbet af 1900 årene blevet til hjemmefester, hvor man hygger sig lidt ved de gamle traditioner. Husmoderen optræder her som festarrangør, når man ser bort fra Mors dag (den 2. søndag i maj) hvor det er meningen, at faderen og børnene skal opvarte moderen.

Ideen til Mors dag fik en amerikansk dame, Jane Jarvis, i 1913, og hendes motivering for en sådan dag var den, at man i det mindste én gang om året burde samle tankerne om moderen, éns levende eller døde mor.

Grunden til, at denne dag snart blev meget populær i U.S.A., var den, at året efter brød den første verdenskrig ud, og netop under en krig, hvor mange mænd var væk fra hjemmet, måtte en Mors dag få en meget nærliggende aktualitet. Først i 1928 blev denne dag indført i Danmark, og initiativet hertil tog forretningsverdenen. Men på trods af at dagen er indført af de mere kommercielt tænkende medborgere, så tiltalte den dog snart mange mennesker. Mors dag er blevet en fast tradition i mange hjem.

I 1935 fulgte forretningsverdenen succesen op ved også at lancere en Fars dag. Hvem der fik ideen herhjemme, ved man ikke med sikkerhed. Det var vistnok en købmand i Esbjerg. Man nedsatte en komité, og den besluttede, at dagen skulle afholdes den 5. juni – på Grundlovsdagen. Efter nogle års forløb flyttede man imidlertid dagen til den 2. søndag i november, altså 6 måneder efter Mors dag. Det gjorde man efter svensk og norsk mønster. Men man glemte at informere pressen om denne flytning, og derfor troede folk, at dagen „officielt“ var blevet afskaffet. Da den i mellemtiden var blevet en tradition i mange hjem netop den 5. juni, besluttede komitéen at fastholde denne oprindelige dato. I 1960 forsøgte man i øvrigt endnu en gang at „aktivisere“ dagen i

4. maj-lys og andre festlys

folks bevidsthed ved at vælge „Årets fader“. Og man valgte Victor Borge, som netop det år var blevet valgt til årets TV-fader i U.S.A.

Både Fars dag og Mors dag er nye dage på årets fest- eller hyggekalender fra påsken og til mortensaften. Og som et udtryk for, at man ved, at de fleste mennesker kan lide at hygge sig ved de gamle traditioner, udgav „Det jyske Haveselskab“ i Århus i 1961 en lille bog med titlen „Blomster og Fester“. Og den er til brug for husmoderen: „Hver fest har et eller flere symboler knyttet til sig, og de er udmærkede udgangspunkter for en bordpyntning. Find derfor altid, før De går i gang med pyntningen, det som bedst og mest slående, ja gerne overraskende symboliserer anledningen til at feste. Giv alle pyntninger en idé – med symboler. Pyntningen (bliver) i begyndelsen måske lidt skematisk, men i hvert fald uangribelig og velproportioneret. Når man siden får øvelsen – og hvis man desuden har en smule form- og farvesans – kan man variere og supplere, så uniformiteten forsvinder.“

Disse bordpyntninger i forbindelse med visse retter til visse fester er den sidste hyggelige afglans af tidligere århundreders rigt nuancerede årlige festkalender.

Da frihedsbudskabet lød fra London den 4. maj 1945, fandt mange mennesker på at sætte levende lys i vinduerne. Under besættelsen havde man brugt stearinlys som nødlys, når elektriciteten blev afbrudt – nu blev de taget frem og brugt som festlys. Mørklægningsgardinerne blev revet ned, og de levende lys sat i vinduerne. I mange hjem opstod skikken spontant den aften, og journalisterne skrev om den i deres reportager: „Ud på aftenen tændtes stearinlys i mange vinduer, levende og varme lys, som brændte for fredens og menneskelighedens sejr.“

Men det var langt fra alle, der overhovedet havde stearinlys: Frihedsaftenen „oplevede jeg i Kalundborg,“ fortalte en dame i 1963, „og kort efter frihedsbudskabet tændte vi lys over hele huset og rullede den forhadte mørklægning fra, så lyset frit kunne stråle ud. Jeg husker, at enkelte forretninger pyntede vinduer den aften med et stort levende lys, velsagtens gemt til lejligheden, men jeg erindrer ingen levende lys i private vinduer. Mon ikke den skik stammer fra 1946? Jeg tror det næsten. For så vidt jeg husker, eksisterede der næppe ret mange lys i året 1945. Det var dengang mangelvare. Jeg blev gift i 1945, og jeg husker tydeligt det besvær, jeg havde med at skaffe lys til både vort første og vort andet juletræ.“

Sikkert er det imidlertid, at skikken bredte sig fra det følgende år. 4. maj-lysene var nu en fast tradition i titusindvis af danske hjem, men i 1963 kunne man dog læse følgende i dagspressen umiddelbart før den 4. maj.

„De 400 deltagere i Verdensveteranforbundets 10. generalforsamling, der

holdes i København 4.-10. maj, vil blive modtaget med levende lys i vinduerne, som det er dansk skik på frihedsaftenen. Veteranerne skal den 4. maj om aftenen på tur gennem København, og forlods er der tilsagn fra SAS-hotellet, Rådhuset, Tivoli og Nimb om – i den udstrækning det er muligt – at sætte levende lys i vinduerne.“

Disse forlodstilsagn måtte man sikre sig, for skikken er stærkt i aftagende i 1960erne – selv om speakerpigen i TV i nogle år har haft et levende lys ved sin side, hver gang hun på årsdagen for frihedsaftenen dukker op på skærmen og annoncerer programmerne.

Dette at man illuminerer med levende lys i vinduerne er imidlertid en skik, som har været kendt mange steder i landet før den anden verdenskrig, og fælles for flere af disse lidt ældre vidnesbyrd er, at det udtrykkelig siges, at lysene blev anbragt „i stager som trapper“. Allerede i 1800 årene var det ikke ualmindeligt, at man illuminerede på denne måde ved både bryllupper og guldbryllupper, og til eksempel fra Skive fortælles det, at „hvis en eller anden var død i sit hjem og skulle bisættes fra hjemmet, så brugte naboer, bekendte til afdøde og andre, der ville hædre vedkommende på den sidste færd, at tænde levende lys i vinduerne langs sørgetogets rute.“ Det var i begyndelsen af 1900 årene.

I 1890erne brugte man også denne hædrende illumination i Vejle. Når fuglekongen i Vejle Skyttelaug var blevet valgt i Nørreskoven, blev han fulgt til sin bopæl, når han var hyldet i Skyttehuset, og festen var forbi. Det skete med sang og hornmusik, og vejlenserne satte lys i vinduerne.

Fra Kolding fortælles det, at man satte levende lys i vinduerne på Christian 9's og Dronning Louises guldbryllupsdag i 1892, og det skete på den måde, at når de små flag, man havde haft i vinduerne, blev taget ned om aftenen, satte man levende lys i stedet. Man må jo ikke flage efter solnedgang.

„Jeg kan huske, at min fader, der var en trofast højremand, satte lys i vinduerne engang i 1888. Vi boede da i stuen i den gade her i byen (Helsingør), der da hed Brøndstræde og nu (i 1963) hedder St. Olaigade. Anledningen var Christian 9's 70-års dag eller også hans 25-års regeringsjubilæum“. Begge dele fandt sted i 1888.

Lignende private illuminationer på sådanne nationale festdage kendes også andre steder fra i landet.

Langt op i 1800 årene måtte børnene klare sig selv, når de skulle feste. Der var ingen lag, foreninger eller organisationer, som specielt tog sig af børnenes årlige festkalender. Det klarede de selv, og de gjorde det i stor udstrækning ved at efterligne karlenes og pigernes festsikke. Men de kunne også selv få en god idé. Indtil omkring 1875 var det således flere steder i Ribe og Ringkøbing

Skyttelaugenes historie rækker århundreder tilbage i tiden, den dag i året, hvor den gamle fuglekonge træder tilbage, og den ny konge efter et dygtigt eller heldigt skud tiltræder, er rig på traditioner. Og enten laugets er gammelt eller ungt, fornemt eller jævnt, er processionen med faner og klingende spil gennem gaderne et vigtigt og højtideligt afsnit af festen. – Skyttelaugets procession i Bogense 1959, foto i Dansk Folkemuseum.

amter almindeligt, at drengene længe før pinse for deres spareskillinger købte et stort antal flasker mjød og brændevin. „Forsynede med disse drikkevarer og med et lille glas i trøjelommen samt et stykke reb (nogle favne langt), begav drengene sig ud af byen på de mest befærdede steder (veje), som forbandt byen med omverdenen. Når de nu mødte fodgængere og køretøjer, som ville til byen, spærrede drengene dem vejen med rebet. Drengene tog da glassene frem og skænkede et glas mjød eller brændevin for de folk, som de spærrede vejene for.

For dette glas lod drengene sig så betale 2 eller 4 skilling. Så fik de vejfarende lov til at gå eller køre videre. Men de slap hurtigst forbi, når de gav 4 skilling. Dog måtte drengene tit „drikke dem til“, som det hedder. Dette medførte ofte, at drengene til slut fik sig en rus, og mange gange opstod der slagsmål imellem drengene indbyrdes, når rovet skulle deles. Ret ofte udartede det til tumult og optøjer på gaden. Øvrigheden måtte da skride ind.“

I Vendsyssel og visse steder i Midtjylland havde drenge og piger en mere fredelig skik, som de holdt fast ved til et stykke ind i 1890erne. Sankt Hansaften pyntede hyrden førerkoen i hvert koppel med blomster og grønt: en krans om hornene og guirlander ned langs ryggen. Derpå drog hyrderne med alle køerne i procession fra gård til gård – „de fik som regel 2 skilling hvert sted, og da de var i stivede skjorter, som gjorde, at de ikke kunne få hænderne i bukselommerne, puttede de skillingerne i munden. Når de kom ruten igennem, havde de i den grad munden fuld af penge, at de ikke kunne give en lyd fra sig.“

Den 13. december er Lucias helgendag, natten før kunne unge mennesker i Danmark i gamle dage tage varsel om deres tilkommende ægtefælle, i Sverige, som har bevaret flere skikke fra den katolske tid, går unge hvidklædte piger tidligt om morgenen i procession gennem huset med lys i krans om hovedet. Den smukke skik har bredt sig og har i de senere år også vundet sikkert fodfæste i Danmark. – Luciabrud på Århus Katedralskole 1957, foto Ib Hansen.

I løbet af 1900 årene er det blevet stadig mere ualmindeligt, at i al fald de mindre drenge og piger på egen hånd praktiserer nogle af de gamle skikke. Tilbage er kun „tiggeriet“ ved fastelavn og æggelegene i påsken, som regel på en dertil velegnet bakke. Medens fastelavnstiggeriet altid har været kendt over hele landet, er æggelegene først i 1900 årene blevet almindelige langt flere steder, end der i 1800 årene var lokale traditioner for. Og det skyldes ikke mindst avisernes og ugebladenes børnesider, hvor der – traditionen tro – hvert år gives anvisninger på sådanne lege. I „Landet“ kunne man i 1944 læse om tre forskellige æggelege, heriblandt „trille med æg“: „Måske får du af mor lov til at lave en sandhøj i stuen op ad en væg, men er det tilstrækkelig varmt i vejret, laves den udendørs. Der opstilles tre æg for foden af højen, et i hver side og et i midten. Hver deltager møder med et æg, der fra højen trilles ned. Det gælder om at ramme et af æggene ved foden, lykkes det, er det den trillendes ejendom.“

Visse fastelavnsskikke og visse påskeskikke er stadig overladt til børnenes eget initiativ; men derudover er børnenes årlige festkalender i 1900 årene blevet mere og mere vel tilrettelagt af børnehaver, danseskoler, skoler, spejderorganisationer, politiske organisationer, lejerforeninger og de mange forskellige faglige og selvkøbelige foreninger, som også arrangerer fester for medlemmernes børn. Det gælder ikke mindst tøndeslagningsfester og juletræsfester samt luciaoptog, der visse steder – i tillempt overensstemmelse med den oprindelige svenske tradition – afholdes selve luciadag den 13. december.

Denne juleskik blev i 1940erne indført på visse skoler på initiativ af foreningen „Norden“, idet man både under og efter besættelsen ønskede at anskueliggøre det nordiske samarbejde for børnene. Skikken har langsomt bredt sig. I 1959 skrev en eftermiddagsavis: „På Højdevangens skole (i København) indledte man luciadagen i dag på festlig vis. Før undervisningen begyndte, gik en lucia-brud med levende lys i håret og fulgt af talrige terner med lys i hænderne syn-gende gennem skolens mange, lange gange. Skoleinspektør Gunnar Gjerløv tog i fjor initiativet til denne festligholdelse af dagen, og mange forældre indfinder sig på skolen for at få et glimt af optoget, som består af nyligt konfirmerede piger, som har deres hvide kjoler i behold.“

Også uden for skolerne har man taget skikken op. Den er nu tradition på flere hospitaler, ligesom pigespejderne undertiden drager i procession gennem alderdomshjemmene for på den måde at indvarsle julens komme.

På flere skoler har man længe haft sine særlige traditioner ved årets højtider. På Kolding gymnasium har man siden skolens oprettelse afholdt en årlig maj-fest. Siden 1921 har der været tradition for, at de mindste skolebørn fra Åbenrås to kommuneskoler „bærer sommer i by“. De marcherer ud til Hjelm skov om formiddagen, hvor der bliver leget, og hen mod middag begynder hjem-

marchen med skoleorkestret i spidsen. Børnene bærer dannebrogflag og bøgegrene igennem byen tilbage til pladsen ved Nygade skole, hvor skoleinspektøren holder en kort tale, hvorefter børnene får fri.

I afgangsklasserne står eleverne selv som arrangør af de særlig efter den anden verdenskrig meget udbredte sidste-skoledags-traditioner, som er blevet til rene karnevalslojer ved skoleårets afslutning i juni måned. Man nedsætter komitéer og festudvalg, og resultatet bliver dels et festligt skolebal om aftenen og dels et fantasifuldt optog igennem byen hen til skolen, hvor eleverne som regel på en harmløs måde demonstrerer det traditionelle „had“ til lærerne. Men ved Vestjysk gymnasium antog optoget i 1963 dog en mere nidagtig karakter end ellers.

„Med vældigt halløj i skolegården og i Tarms gader markerede eleverne sidste skoledag, men,“ tilføjer et lokalt blad, „de måtte dog konstatere, at det bliver sværere og sværere at gå i skole. Normalt plejer lærerne ved denne lejlighed at være direkte skydeskive for den ungdommelige kådhed, men i år havde lærerne nægtet enhver direkte deltagelse, og af den grund var det hele faktisk ikke helt så sjovt som ellers. Elevernes utilfredshed med lærernes „fine fornemmelser“ gav sig udslag i masser af plakater med skrappe tekster, for eksempel denne:

Gak til frøken . . . hen, og se den sidste mode,
så ska' De hatte se, som passer hendes ho'de.

Og i den landbrugsvogn, hvor ellers lærerkollegiet skulle have haft sæde, var i stedet anbragt balloner med navne på skolens lærere. Under vældig fryd blev hver eneste ballon knaldet under den afsluttende rundtur i skolegården, alt mens orkestret spillede besynderlige toner, der i sig selv var straf nok for både lærere og rektor.“

H. J. Wejs, der er født og opvokset på Vardeegnen, har i sine erindringer fortalt om foreningslivet dér på egnen i 1880erne og goerne:

„Til fremme af fælles interesser er der oprettet den ene forening efter den anden Lad mig nævne dem: foredrags-, afholds-, hesteforsikrings-, husmands-, skytte-, gymnastik-, husmoder-, ungdoms-, kvægavls-, brugs-, hesteavls-, biblioteks-, borger-, håndværker-, sygepleje-, og selskabelig forening, Good Templarloger og boldklub med meget mere, plejehjemsforeningen, de forskellige politiske foreninger og jagtforeningen. Selv om det er mange foreninger, så har hver jo sit formål at arbejde for, og jeg har for mit vedkommende været medlem af 14 af disse foreninger.“

Alle disse foreninger optrådte også som festarrangører. Foreningerne er blevet såvel ungdomslagene som gårdmandslagene afløser. Den energiske forenings-

Forening og ungdomsklub som festarrangør

formand er den ny tids „gadebasse“ eller „oldermand“, og fælles for by og land synes det at være, at mange af disse foreninger i det mindste i perioder har fået en vis slagside i retning af det selskabelige:

„Om sommeren lejede Foreningen (Håndværkerforeningen i København) gerne at foretage en skovtur eller en større udflugt; i 1874 fandt den således sted den 9. juli, en torsdag. Alt i alt manglede der således i disse år i halvfjerdserne ikke festlige og oplivende momenter i foreningslivet. Derimod var foredragsvirksomheden gået helt i stå i denne periode fra 1862 til 1879. Ganske vist blev der på generalforsamlingen den 28. oktober henstillet til bestyrelsen at få arrangeret nogle foredrag i den kommende sæson, og bestyrelsen gav opgaven til to af dens midte, Chr. Bødker og Chr. Nøthen, og der blev derefter holdt et par foredrag af overlærer Flemmer fra Roskilde i december; men derved blev det. Det var det selskabelige liv, der var trådt i forgrunden.“

I Viborg Stifts Folkeblad kunne man den 17. marts 1911 læse følgende: „Ringridning afholdes ved Engelsborg mølle på søndag klokken 10 præcis. Dans i forsamlingshuset om aftenen. Engelsborg Ungdomsforening.“

Det var en ny skik, som snart blev meget udbredt, at man begyndte at indbyde til fest gennem dagspressen. 1900 årenes provinsaviser har bragt et utal af lignende meddelelser.

Festerne har altid spillet en vigtig rolle for landungdommen, og det er et karakteristisk træk ved mange ungdomsforeningers festliv, at det i al fald langt op i århundredet både tager hensyn til de gamle traditioner og til en ny tids skikke. Og når der samles ind ved de fester, som hele sognet kan deltage i, går pengene altid til et „godt“ formål: til sportsbaner, idrætshaller og lignende, som ungdommen kan have glæde af på længere sigt. Ungdomsforeningen arrangerer fester med et dobbelt formål.

Også byerne fik i løbet af 1900 årene deres ungdomsforeninger, og blandt dem bør særlig fremhæves de klubber, som er blevet dannet af unge mennesker, der bor i samme ejendomskompleks. De største af disse ungdomsklubber udgiver månedlige, stencilerede blade, og heri bringer bestyrelserne deres meddelelser om, hvornår de agter at indbyde medlemmerne til fest – som for eksempel i 1961 i „Socialt Boligbyggeris Ungdomsklub“ i København:

„Vi trænger til lidt fest i hverdagen i SBBU. Til daglig hygger vi os godt nok, men det helt store blafrende skæg har manglet i denne sæson. Karnevalstiden er en udmærket chance for os til at slå os lidt løs, som det gøres andre steder i verden. Med sang, dans og højt humør, i mærkelige dragter og forklædninger kan klubberne lave en af årets virkelige fester.“

Der er nogle, der ikke kan lide at klæde sig ud. „Pjank og fjas i børneklubberne“, siger de. Men det er da klart, at er man ikke selv indstillet på at more

sig, kan man gå et hvilken som helst sted hen – og dødgede sig. Alverdens bestyrelser, festudvalg m. m. kan ikke redde aftenen for en, hvis man er sur, når man kommer. Og det viser sig jo altid lidt hen på aftenen, at under et karneval, er det de „civilt“ klædte – der lægger en dæmper på stemningen – det er jo aldrig sjovt, når en del af selskabet alene i påklædningen demonstrerer, at de egentlig helst ville være et andet sted – gerne hjemme i seng.“

Disse ungdomsklubber arrangerer selv deres fester. For børnene er der specielle børneklubber, og også de voksne slutter sig sammen, når der skal festes. Blandt beboerne i et stort ejendomskompleks i Kalundborg har der således siden besættelsen været tradition for en årlig „kælderfest“ – og i august 1962 skrev lejerforeningen „Aladdin“ på Amager til sine medlemmer:

„Den i det store og hele ret triste sommer er nu ved at gå på held. De glade feriedage er forbi, børnene har påbegyndt deres skolegang, og efteråret er ved at gøre sit indtog. Inden overgangen til den mørke tid vil vi for en aften glemme alle besværigheder, såsom dårligt vejr, OMS og andre ubehageligheder. For dette formål arrangerer lejerforeningen en forhåbentlig hyggelig og morsom „sensommerfest“ lørdag den 25. august kl. 19–23,30 i ejendommens gård. Gården vil blive illumineret, og det henstilles til beboerne at være med til at skabe hygge om arrangementet ved at oplyse alle vinduerne, eventuelt med levende lys eller på hvad måde den enkelte bedst kan arrangere sig. Det pæneste vindue vil blive præmieret. I gården forefindes forskellige boder, blandt andet med is, Coca-Cola, pølser og æbleskiver. Muligvis serveres også kaffe. Prisen for festtegn er kun 50 øre, men for at rette lidt på økonomien anmodes beboerne om at tage godt imod sælgerne af nogle Amerikanske lotterier.“

Aftenens program var følgende: „19–20 musik til at komme på, 20–23,30 dans i gården til tonerne fra det kendte danseensemble „The Funnys“. I pauserne forskellig underholdning. 23,30 festen slutter med festfyrværkeri.“

I virkeligheden kan man tale om, at de gamle landsbyfællesskaber i 1900 årene begyndte at genopstå i de store byer, dog med den forskel, at det ikke er det daglige arbejde, man er fælles om, men derimod sine fritidssysler og sine fester.

Inden for arbejderorganisationerne og spejderorganisationerne har man særligt i tiden mellem den første og den anden verdenskrig med nogen ængstelse set på den dynamiske udvikling, som folks festliv har undergået. Folk var ikke mere festglade, de var blevet forlystelsessyge. Selvfølgelig havde man lov til at feste og til at more sig, men der skulle være en mening med enhver fest. En idé.

I det officielle organ for det danske spejderkorps, „Nordisk Spejderkorps“, hedder det således i 1926:

„Sund og god ungdom kan ikke finde næring i jazzmusik og de mængder af tarvelige films, som vore biografteatre fortrinsvis fremviser. Vi har tidligere slået

til lyd for en fornyelse af ungdommens tidkort ved genoplivelse af vore gamle folkeviser og de gamle folkedanse.

Andetsteds i bladet vil findes en artikel om de smukke skikke (August F. Schmidt: Majfest eller Sommer i By), som tidligere var knyttet til forårets komme. Mange troppe – navnlig i provinsen ville sikkert have glæde af at arrangere en majfest for byens borgere.

På et centralt og et smukt sted rejses en majstang; og til denne drager spejderne – drenge- og pigespejdere – eventuelt med bøgeløv i hænderne og på standere, og med musik: helst harmonika i spidsen. Folk opfordres til at slutte sig til toget.

Ankomsten til majstangen danses folkedanse og synges forskellige forårs- og majsange. Her er en række: „Kom, maj, du søde, milde!“, „Grøn er vårens hæk!“, „Se det summer af sol over engen!“, „For alle de små blomster –!“, „Når vinteren rinder –!“, „Nu er dagen fuld af sang!“, „Storken sidder på bondens tag!“, „Valborg ved døren ud til sommertide“ (Thøger Larsen) og Martin Borups „In vernalis temporis“, som er oversat af Vilhelm Andersen. Der er jo mange flere.

En god mand fortæller kort om de gamle majfester og holder en „majtale“ til ungdommen.

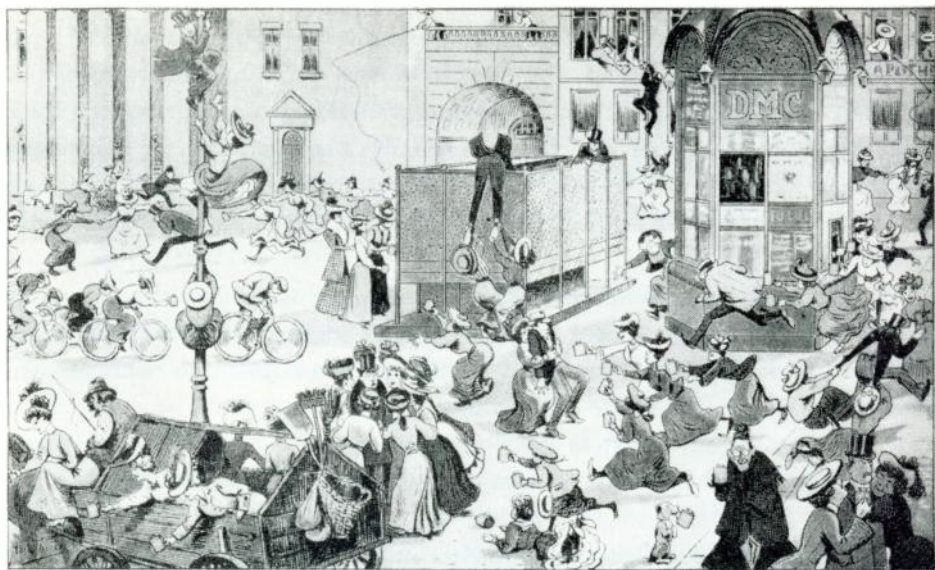
Måske kan dagen ende med, at spejderne bringer majgrene til hospitalerne, alderdomshjemmet og de ensomme gamle i byen.“

Selv om disse genoplivningsforsøg ikke altid har vist sig at være „levedygtige“, så viser motiveringen for dem dog noget væsentligt ved tidens folkelige kulturliv: man søgte inden for en stor og ansvarsbevidst ungdomsorganisation også på denne måde at dæmme op mod den moderne underholdningsindustri, som man dels vidste tjente penge på børn og unge, og som man dels mente ødelagde dem, kulturelt set.

„Vi er forpligtede til at forsøge at fravriste den kapitalistiske forlystelsesindustri det mest mulige“, hedder det i Christian Christiansens håndbog for foreninger, „Arbejderfester“, der udkom i 1932: „Vi har her i landet mere end 5000 foreninger, der hører til arbejderbevægelsen. Alle disse foreninger holder mindst én fest om året – nogle af dem sikkert endda flere.“ Spørgsmålet er da, hvordan man skal tilrettelægge en „rigtig arbejderfest“, så den kommer „på højde med den øvrige virksomhed inden for den danske arbejderklasse.“

Forslagene er mange i denne meget vigtige håndbog, som ikke blot skildrer festerne, som de burde være, men også som de var i den første tredjedel af 1900 årene:

„Umiddelbart efter jule- og nytårstidens højtidsfulde fester kommer der en periode med spraglede farvemættede fester, der benævnes maskerader og kar-

Den årlige børnehjælpsdag, med de storstilede indsamlinger til gode formål, fandt første gang sted i København i 1904. Den har siden bredt sig til provinsen også, lige fra begyndelsen i festlighedens tegn, men de første meget beskedne i sammenligning med de nyere, som formår at skabe store dele af hovedstaden om til en munter Dyrehavsbakke. – Axel Thiess, tegning i Blæksprutten, 1905.

nevaller. Disse fester er vel af gammel oprindelse; men egentlig hører de slet ikke hjemme inden for arbejderorganisationernes foreningsliv. Denne festform burde være for primitiv til at kunne svare til arbejderens nuværende stilling, og den er for latterlig til at kunne forenes med det mål og de idealer, som en socialistisk bevægelse arbejder for. Ingen fest angler i den grad til pjattet og vrøvlet, intet kan antage et så usmageligt og utiltalende indhold som netop maskerade og karnevaller. Uden større modsigelse kan det slås fast, at den slags fester hører til de kulturelt laveststående; herom kan der ingen tvivl være mulig, når man ser på en række af de forskellige programmer, som disse fester averteres med. Det var ønskeligt om maskerade og karnevaller snarest forsvandt – eller i hvert fald blev stærkt indskrænkede som festarrangement inden for arbejderorganisationerne. Naturligvis er der vel nok mennesker også inden for arbejderklassen, der finder, at karnevallerne er glimrende og bør bevares, men det var dog at håbe, at der stadig blev færre, der følte trang til at mæle sig ud og stille deres åndelige habitus til skue i en klovnragt. Lad en degenereret overklasse få lov til at beholde denne form for „kultur“-virksomhed. I en fremadstræbende og socialistisk bevidst arbejderbevægelse hører den på ingen måde hjemme.“

Inden for visse dele af 1900 årenes festarrangerende kredse har man således gjort sig sine kritiske tanker i 20erne og 30erne.

„Husmandsmøderne på Dynæs løftede og udvidede sig til mægtige folkefester, der trak folk til sig fra Himmerland til Varde. Og folk fra alle mulige stænder og klasser“, skriver Johan Skjoldborg, hovedarrangøren af disse møder, „men de var altid klart socialt betoned.“ – Halvøen Dynæs i Julsø ejedes fra 1908–15 af Skjoldborg.

Den største af Dynæsfesterne afholdtes den 6. juli 1913. Der var ca. 20.000 mennesker forsamlede – og også „mange såkaldte gøglere og folk med forskellige slags spil var mødt og bad om at måtte stille op, hvor sådan en mængde mennesker var til stede. Jeg sagde bestemt Nej.

De ville betale godt for at få lov.

Lige meget. Det her er ikke et almindelig marked – det er en folkefest i ny og stor stil . . .“

Ligesom mange andre ledende skikkelser inden for de forskellige bevægelser, bondebevægelsen, højskolebevægelsen og arbejderbevægelsen, havde Skjoldborg sine tanker om, hvordan man kunne få folk til at mødes og feste for en idé, for en sag. Og han har selv givet udtryk for, at når deltagerne i en Dynæsfest atter drog hjem, var de alle „beriget med mindet om en stor dag og opildnet af begejstring for småfolkets mægtige folkesag.“

Disse store møder, masse-møder eller „folkefester“, som bevægelserne selv kaldte dem, havde karakteren af folkevækkelser, hvor man fra bevægelsernes side ønskede at gøre de forskellige „folkelaug“ klassebevidste. Det var på én gang politiske møder og møder med et alment kulturelt sigte. Man sørgede for den bedste kunstneriske underholdning – og udelukkede „gøglet“.

Folkefesternes største tid var i årene fra 1870erne og indtil omkring den første verdenskrig. Efter den tid ebbede de langsomt ud, men nu havde de forskellige bevægelser vel også i stor udstrækning nået de mål, de havde sat sig.

Men selv fester, der var blevet til omkring en samfundsvigtig „sag“, kunne ikke i det lange løb leve videre, uden at festarrangørerne tog skyldigt hensyn til det traditionelle gøgl. Og om arbejdernes majfester, grundlovsfester og sommerstævner hedder det meget realistisk i bevægelsens feshåndbog, at „én ting bør i alle fald fastslås: skal vi have gøglet til vore fester, da må det enten holde inde med „skydningen“ (lirekasser, karruseller og så videre), indtil den alvorlige del af festen er sluttet, eller også må det være fjernet så langt fra tribunen, at det ikke kan genere det alvorlige festarrangement.“

I 1915 deltog en 12-årig dreng i sit første 1. maj-optog sammen med sin far: „Det var en festlig oplevelse. Vi samledes på torvet i Nørresundby og drog i samlet procession over den gyngende pontonbro til Aalborg, hvor vi sluttede os til majoptoget dér. De røde faner under den blå forårshimmel var et syn, der levede længe i mit sind. Men måske var det de malede transparenter med de slående fyndord, der betog mig mest. – Gør Din Pligt, Og Kræv Din Ret! – Leve Internationale! – Og ikke mindst kravet: 8 Timers Arbejde, 8 Timers Frihed, 8 Timers Hvile!“

1. maj-festen er en ny fest, som har fået sine egne traditioner. Det var på den internationale arbejderkongres i Paris i 1889, at arbejderne i alle lande skulle have deres egen dag, og kongressen fastlagde, hvordan denne dag med protestoptog, taler, sang og talekor skulle forme sig. Allerede året efter afholdt man den første 1. maj-dag herhjemme.

I 1932 kunne det danske socialdemokrati imidlertid i sin håndbog om arbejderfester skrive, at „den gamle tids maj-idé er måske ikke så aktuel mere. Kravet om 8-timers dagen er på det nærmeste fuldt gennemført. Vi må derfor forsøge at tilføre majdagen og majfesten ny form og nyt indhold som en særlig arbejdernes festdag. For den socialistiske arbejderbevægelse er den 1. maj en kampens og en glædens dag. Før var majdagen kun en kampens dag. I dag er glæden kommet til, og vore majfester kan således tjene det dobbelte formål: dels give glæde og dels vække kampmodet hos den arbejdende befolkning. Derfor må majfesten både være en demonstration og en fest. Begge dele lader sig uden store vanskeligheder forene i en demonstration i det frie om eftermiddagen og en fest formet som en indendørsfest om aftenen.“

Om opstillingen af processionen hedder det, at den „må være planmæssigt ordnet i forvejen, således at marchen gennem byen bliver stilfuld og regelret: 1. en rød fane uden inskription forrest, 2. majdagens talere sammen med festens ledere, 3. musikken, 4. DUI og DSU, 5. partiets fane, 6. de forskellige fagforeningsfaner.“

Og „processionens orkester må spille arbejdermelodier. Kan det dem ikke, må vi kræve, at det lærer dem. Engang deltog jeg“, skriver håndbogens forfatter, „i en procession, som både var festlig og velordnet, men musikken spillede på den lange tur, der varede ca. 1 time, ikke én eneste arbejdermelodi. Alle musiknumre var tilfældige og ligegyldige melodier, som lige så vel kunne være spillet for eksempel for de borgerlige skydebrødre på deres march fra skydebanen med fuglekongen i spidsen.“

I 1963 afholdtes Fagenes Fest på Østerbro stadion i København den 16. juni: „Nordens største hornorkester, ca. 700 mand deltog i indmarchen og bar „Amalienborgmarchen“ ud over hele Østerbro, så det knaldede mellem gavlene,

gav ekko i det røde Idrætshus og blev serveret lige foran tribunerne som en hil- sen til kongen og prinsesserne.“ Sådan refererede dagbladet „Aktuelt“ åbnin- gen af denne fest, som altid omtales mest udførligt i den socialdemokratiske presse.

Idéen til Fagenes Fest fik en koksafbærer i 1938. Han havde hørt, at skralde- mændene i Paris hvert år arrangerede et stafetløb med bøtterne på nakken. Selv var han vant til at bære i snesevis af hektoliter koks på loftet, og han tænkte da, at han og hans kolleger kunne lave en lignende konkurrence på Københavns gader. De forskellige firmaer skulle stille mandskab til rådighed, og der kunne passende blive samlet „lidt mønter sammen“ til for eksempel „Børnenes Kontor“. Han gik til „Social-Demokraten“s sportsredaktør, som straks blev interesseret; stafetløbet blev henlagt til Østerbro stadion, og samtidig lod man andre fag få lejlighed til at vise deres specielle øvelser. Og denne idé smittede: der er nu ikke en landsdel, ikke en større by, uden at den har sin årlige Fagenes Fest og mange steder i udlandet har man lavet lignende fester med den københavnske udform- ning af Fagenes Fest som forbillede.

Denne konkurrencebetonede leg med de hjælpemidler, man bruger i sit dag- lige arbejde, er der gode traditioner for. Ved ringridningen viste karlene deres færdigheder i at ride, ved dystløbene i søkøbstæderne viste søfolkene, at de kun- ne balancere på en båd. Men Fagenes Fest kan også sammenlignes med 6-dages- løbene og de store fodboldlandskampe, „fodboldfesterne“, som sportsreferenter- ne siden 1930erne har kaldt dem. Også her er der tale om en slags folkelige forlystelser, hvor noget konkurrencebetonet „afvikles“ under festlige former. For at skabe den rette stemning åbnes en landskamp undertiden af en af de mange „bygarder“ bestående af en flok spillende piger med lange, flotte ben – det gæl- der særlig den kvindelige tambourmajor, der også tiltrækker sig opmærksom- heden, fordi hun elegant svinger taktstokken mellem sine fingre. Og under 6-dagesløbene sørger forskellige entertainere at holde feststemningen ved lige, støttende sig til en stak grammofonplader.

Folk går til Fagenes Fest – hvor det gælder arbejdspladsernes ære – med næ- sten den samme indstilling, som når de går til en landskamp eller et 6-dages-løb – hvor det siges at gælde nationens ære. De „vil have stemning og fest“, og de vil se, „hvem der klarer sig bedst“, som der står i 6-dagesvalsen, disse marathon- cykelløbs slagsang.

Blandt sommerens utal af byfester er der tre store grupper, som hver på sin måde afspejler nogle væsentlige sider af 1900 årenes almindelige holdning over for alt, hvad der hedder traditioner.

En ting er det, at nylagt asfalt i modsætning til toppede brosten ligger som et indbydende dansegulv. En anden ting er det at få øje på muligheden og realisere den. Men i 1930 kunne „Blæksprutten“ i en Neu-Ruppiner rime: „Hele Befolkningen danser paa Gaden i Nykjøbing / Af Glæde over Asfaltens vellykkede Nystøbing“. Og borgmesterens gode fest-idé blev tradition i byen og efterlignedes snart andre steder. – Asfaltbal i Nykjøbing P., tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1931.

Til den første gruppe hører de sønderjyske ringriderfester. I overskriften til en præsentation af festen i Åbenrå i 1960 hed det meget betegnende i en lokal avis, at det er „festen, hvor gamle traditioner og nye idéer smelter sammen“. Og i avisartiklen fortaltes det, at „inden for Åbenrå amts ringriderforenings bestyrelse har man allerede (forberedt) festen i adskillige måneder, og det første resultat er Ringrideravisen, der i år udelukkende er lavet af Ringriderforeningen selv Man har i år mere end nogen sinde før lagt an på at gøre festen til en virkelig byfest Programmet er mere varieret end tidligere år.“

Allerede omkring 1800 var der i flere byer og sogne, dengang lidt syd for grænsen, ringriderforeninger, som hvert år holdt deres fester. I 1800 årene fandt disse fester for eksempel på Als og Sundeved sted først ved bøndergårde, senere også ved gæstgiverier, og de samlede mange ryttere og tilskuere. I 1877 oprettedes i Sønderborg et ringriderkorps, og i 1888 afholdtes dér i byen den

første af de sønderjyske amtsriderfester. Af en samtidig beretning får man et godt indtryk af, at der er tale om en byfest i svøb. Foruden selve ringridningen har man nemlig også tænkt på, at når folk nu alligevel kom, kunne de ligeså godt få lidt mere morskab ud af det med det samme: „En karrusel sørgede for videre underholdning, men især samlede dog interessen på den del af pladsen, hvor der var folkeforlystelser, leg for drenge og piger, som æselridning, stangklatren, trillebørvæddeløb og æggeløb.“ I 1891 var der for første gang over 10.000 tilskuere, og lederen af ringriderkorpset i Tønder amt var til stede for at lære festen at kende. Det var meningen, at Tønder amt skulle have en lignende fest. I de følgende år forøgedes forlystelserne stadig, og i 1899 noteres det med stolthed, at det var det første år, hvor Sønderborg by smykkede sig med flag og grønt for at byde de fremmede gæster velkommen og på gensyn.

Det var nu ved at blive en egentlig byfest, og man var begyndt at tænke på turisterne også.

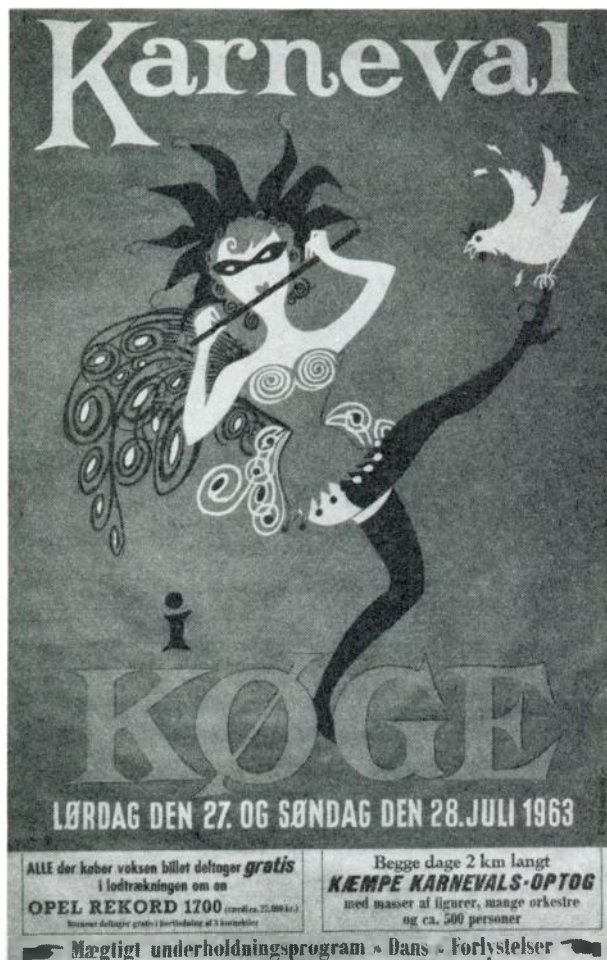
I 1912 fejredes denne fest for 25. gang, og tre udenbys firmaer optog kinematografiske billeder derfra. Og det kan i den forbindelse nævnes, at der siden 1950erne har været tradition for, at udenlandske fjernsynsselskaber har lavet reportager fra festen, der er en af landets største byfester. I 1963 deltog ca. 40.000 mennesker.

Ringridningstraditionen lever videre i Sønderborg og i mange andre sønderjyske byer, fordi man har tillempet den efter den ny tid: man har bygget en byfest op omkring den – uden at røre ved selve ringridningen, som foregår på samme spændende måde og efter de samme strenge regler, som den altid har gjort det.

Om „Sønderhodagen“ skrev et lokalt blad i 1963, at denne festdag formede sig som „et møde med den gamle tids skikke, og Sønderhoningerne og de faste sommergæster samt alle de mange tilrejsende bliver aldrig trætte af at se de gamle danse og skikke blive genoplivet på denne dag. Der afholdes mange byfester i vort land, men det er, som om der over „Sønderhodagen“ hviler et præg af ægthed og naturlighed, som er sjælden i vor tid.“

„Sønderhodagen“, der blev indført i 1928, hører til den store gruppe af by- og sommerfester, hvor man fremstiller scener af oplandets gamle folkekultur: for eksempel dåbshandlinger, bryllupsskikke, høstskikke og sømændenes hjemkomst. Adskillige af disse fester opstod i 1920erne, men der er næsten hvert år siden blevet taget initiativ til lignende dage over hele landet. „Samsingerdagen“, „Mandødagen“, „Fannikerdagen“ og mange andre. Det er fester, som søger at tilfredsstille folks drømme og ønsker om at se den gamle nu uddøde almuekultur i „levende live“.

Det koster penge at bygge en svømmehal, at anlægge en sportsplads, at redde en nobel gammel bygning fra ruin, at indlægge centralvarme i byens historiske museum, mange penge. Så griber byen da til den udvej at holde en mægtig fest i håb om et mægtigt overskud til det gode formål. Og opfyldes håbet, som ofte sker, er der grund til at afholde en byfest hvert eller hvert andet eller hvert tredje år, for der er altid nok af store og kostbare opgaver, som venter på at blive løst – Karneval i Køge 1963, plakat af Brøndum, Dansk Folkemindesamling.

Den tredje gruppe byfester afspejler imidlertid helt den moderne tid og dennes krav til underholdning. Asfaltballet i Nykøbing Sjælland, der første gang blev afholdt i 1930, er en af dem. Ideen hertil fik borgmesteren, der dengang også var formand for Odsherreds Turistforening: den brolagte hovedgade i Nykøbing var nemlig det år blevet asfalteret, og det mente han, at man passende kunne fejre ved et stort bal på selve gaden. Man har fulgt traditionen hvert år siden, dog ikke under besættelsen.

Men asfaltballet er også i Nykøbing blot en del af denne byfest. Turistforeningen har således gennem årene tilrettelagt en række helt imponerende optog bygget op om en historisk eller aktuel idé, og hvori både byens borgere og de gennem årene mest trofaste landliggere deltager. Og ud over optoget og asfaltballet er der optræden af populære kunstnere, arrangementer for børnene, et

Byfesterne hærger landet

særligt areal bortliciteres til de omrejsende gøglere, der møder op med karruseller, luftgynger, skydetelte og andre forlystelser, og festen, der varer i to dage, afsluttes med et stort fyrværkeri.

Næsten hver by har i løbet af 1900 årene fået sin „kulørte“ byfest: „Det er tunge tider,“ hed det i „Politiken“s satiriske At tænke sig-rubrik i juni 1958, „byfesterne hærger landet. Vi bringer følgende katastrofemeldinger:

Vejle: Alle kvinder tillægger sig fuldkæg til den store Jellingfest, hvor borgmesteren vil hoppe fra den ene høj til den anden på tungen. Aalborg: Stor „Hul-i-hovedet“-fest. Byrådet er gået i spidsen og har allerede længe haft hul i hodet. Festens motto: Se Århus og dø. Nørre Snede: Her har vi inviteret Vagn Bro, der skal springe bardut i Ole Lukøje-natkjole til byfesten. Hele festugen skal alle indbyggerne gå på hænder. Feltråbet er: Bonden i vejret!“

Samme år blev Vagn Bro interviewet i anledning af Karnevallet i Køge, som blev afholdt for anden gang:

„ naturligvis har jeg været lidt betænkelig ved, at denne søde unge frk. Bak ligefrem møder op i natkjole, jeg havde nu tænkt mig en prinsessedragt – men hvad, det nytter jo ikke at falde sammen over så lidt, da det drejer sig om at få penge til vores museum, så det kan holdes åbent hele året rundt. Bortset fra idéen med natkjolen synes jeg, det er nydeligt med sådan en ung pige, og det er vi mange sunde mænd hernede, der er enige om.

– Hvad skal hun symbolisere?

– Tjæe . . . hun skal jo være karnevallets prinsesse og den store Josephine Baker dronningen – to yderpunkter, der altså vil klæ’ hinanden kolossalt, tror jeg, så pengene kommer hjem. Ser De, jeg tror at turde sige til Dem, hr. redaktør, at Køge trods sine gamle seværdigheder er en udpræget fabriksby, og formålet med disse festligheder er et treenigt: at skaffe midler til museet, til sporten, som er sakket noget agterud, og til turistforeningen.

Men altså: jeg ser hen til mandag med ganske overordentlig stor glæde. Alle her i landet har jo taget pænt imod disse løjer, men derefter er vi alvorsmænd igen og ta’r fat på vore problemer.“

William Scharff: Børnene leger i mosen, detalje af vægfelt i Børnehospitalet i Vintersbølle ved Vordingborg 1939-42. Udsmykningen bekostet af Ny Carlsbergfondet.

FOLK UNDERHOLDES

„ . . . Intet værksted kunne være så morsomt som et gammeldags skomageri, hvor mester og svende arbejdede så intimt sammen og virkelig hørte sammen ved fælles oplevelser fra deres rejsetid. Jeg har aldrig hørt så mange viser synge og så mange melodier fløjte, som når jeg kunne se mit snit til at sidde og høre på dem og se på mesters og svendes arbejde,“ fortæller Rasmus Berg i sine erindringer om 1870ernes og 80ernes Århus. „Tit var også mester og svende på et værksted musikalske. Én spillede violin, en anden fløjte og så videre, så arbejdet ofte blev afløst af en lille munter koncert. – De viser, der blev sunget, er nu vist for størstedelen glemte. Mest yndede var de lidt sentimentale: „O Strassburg, o Strassburg, du underskønne stad“, „Peder Skøtt i barndomsalder“ og så videre, en forsumpet fortsættelse af den gamle folkevise, der stadigt forøgedes med de små trykte viser fra Jul. Strandbergs forlag. – Også eventyret florerede, og man kunne ikke gøre et værksteds besætning nogen større glæde end ved at læse Grimms eventyr og lignende højt for dem.“

Rasmus Berg har med denne lille skildring af dagliglivet på et værksted i slutningen af 1800 årene givet os et udmærket indblik i, hvordan man underholdt hinanden under arbejdet. Underholdningen betød noget i et sådant fællesskab. Den var ligefrem produktionsfremmende. Man bestilte mere, når man kom i den rette stemning.

„Men,“ fortsætter Rasmus Berg, „hele dette værkstedsliv forsvandt mere og mere og i grunden forbavsende hurtigt. Fabrikkerne trængte sig frem, og de handlende, der efter den nye næringslov kunne sælge, hvad de ville, trykkede yderligere håndværket ned.“

Industrialiseringen opløste mange af disse små arbejdende fællesskaber, hvor man havde en nær og personlig kontakt med hinanden. Men også på en fabrik ønsker arbejderne underholdning, og fabrikkens ledelse understøtter gerne disse ønsker, netop fordi man ved, at underholdningen ligefrem kan være produktionsfremmende. Først da det blev almindeligt med højttaleranlæg på de fleste fabrikker, kunne ledelsen imidlertid give denne stimulerende underholdning til arbejdet enten fra en pladespiller eller fra radioen. Også oplæsninger bliver arrangeret mange steder. På C. W. Obels fabrikker i Aalborg har en

„Den syngende mand på bølge og land“

skuespiller således siden 1952 læst op en halv time hver dag for arbejderne. „Tidligere havde en af arbejderne selv læst op for kammeraterne,“ fortæller deres tillidsmand. „Firmaet har installeret højttaleranlægget, men det er arbejderne, der selv betaler skuespilleren og selv vælger de bøger, der skal læses op af. De kommer med en fem-seks forslag, hvorom der så bliver holdt afstemning. Det drejer sig om al slags litteratur, alvorlig og spøgefuld på skift.“

Danmarks Radio indså meget hurtigt, at man på arbejdspladserne havde et stort behov for underholdende programmer, og man har derfor indført en fast udsendelse med titlen „Musik til arbejdet“ – et non-stop-program. Og i virkeligheden er radioens 3. program – Melodiradioen – netop i høj grad baseret på at skulle give folk musik og underholdning, mens de arbejder. Og transistorradioen har gjort det muligt, at man kan „medbringe“ underholdning, lige gyldigt hvor man arbejder. Det er således ikke usædvanligt at se såvel murere på stilladserne som landarbejdere i marken med en sådan transportabel batterimodtager stående i deres umiddelbare nærhed.

Den væsentligste forskel mellem underholdningen på de små værksteder i slutningen af 1800 årene og på de større eller mindre fabrikker i 1900 årene er imidlertid, at den gang underholdt man hinanden under arbejdet. Nu bliver man underholdt af professionelle entertainere.

I kølvandet af den almindelige industrialisering industrialiseredes også underholdningen.

Lige så vel som skoindustrien afløste skomageriet, afløste underholdningsindustrien underholdningsmageriet.

Og Julius Strandberg var den første underholdningsproducent af format. Han var typograf af fag, men arbejdede også i nogle år som journalist ved forskellige blade, indtil han som 27-årig i 1861 oprettede sit eget forlag i en butik på hjørnet af Vingårdsstræde og Holmensgade i København. I de første år lod han sine småskrifter trykke hos forskellige bogtrykkere, men i 1869 købte han sammen med typograf Bernhard Wennstrøm et trykkeri, og derefter arbejdede de to sammen indtil Strandbergs død i 1903.

Strandberg var en meget energisk forlægger. Han udgav en lang række opbyggelige småbøger, lægebøger, kogeboøger, landvæsensbøger – og i 1867 „Den kloge kones bog“, der allerede på udgivelsesdagen blev solgt i 150 eksemplarer. Selv skrev han en række fortællinger over temaer, som han også havde udgivet i viseform: „Hjalmar og Hulda“, „Hagbard og Signe“, „Tovelille“ og mange andre. Han udgav adskillige anekdotesamlinger til brug for folk, der gerne ville kunne brillere i selskaber, og han optrykte de gamle populære folkeboøger som „Melusine“, „Griseldis“, „Magelona“ og „Uglspil“.

„Den syngende mand på bølge og land“

Folk vil underholdes, og musikeren skal også eksistere, han gør sin kunst til et levebrød, så godt hans talent og forretningsans tillader. I de små gader og gårde kunne Fløjte-Karl og andre af byens musikalske vagabonder samle sig småskillinger til et nødtørftigt livsophold ved deres præstationer. Men grammofonens og radioens billiggørelse og spredning af den store musik har ødelagt det meste af denne intime og vemodige og samtidig forretningsmæssige udøvelse af kunsten. – Fløjtespilleren, maleri af Carl Bloch, 1869.

„Den syngende mand på bølge og land“

Men mest bekendt er han dog for sin omfattende udgivelse af viser, skillingsviser, hvoraf han selv skrev de fleste – og det var han rutineret i: han kunne skrive en vise på 10 minutter. Han solgte dem dels i sin butik og dels til forhandlere over hele landet, der videresolgte dem mod en rimelig avance. På disse betingelser fik en kone i Regnegade i København således den 20. maj 1864 udleveret ca. 1000 viser, og Skærsliber-Nielsen fik igennem mange år sendt pakker med flere hundrede viser til de byer, han nåede frem til på sine rejser landet rundt.

I 1865 begyndte Strandberg udgivelsen af en fortløbende samling af visehefter under fællesbetegnelsen „Visebog for Hvermand“, og i 1883 udkom det første bind af ottebindsudgaven af „Danmarks (Den) syngende Mand paa Bølge og Land“. Strandberg skriver i forordet:

„Iblandt de i denne samling optagne viser vil der findes en stor del, som ikke opfylder de fordringer, man nu til dags stiller til en sang, og som ikke har ringeste værd andet end det, at almuen tidlig og sent har efterspurgt dem, fordi det netop var disse gamle primitive vers, man ville have, og ingen andre. At rette på disse viser, der ofte er udgåede fra aldeles ulærde sømænd eller bønder, er omtrent umuligt, og man har derfor undladt det, og betragtet denne samling ikke som en tilvækst til litteraturen, men ligefrem som en handelsvare, der retter sig efter køberens ønske, og som med alle sine mangler har det fortrin, at den tilfredsstillende den kreds, for hvis skyld den er udgivet.“

Hele landet var Strandbergs kunder. En ung husassistent, Selma Nielsen i Kalundborg, havde også et par bind af „Den syngende Mand“, men de fleste af sine viser havde hun dog ikke lært sig derfra. Dem havde hun fra sin far, en jyde der havde sejlet på langfart, og fra mormoderen, der var fra Odsherred.

Selma Nielsen, der i 1909 blev gift med en togfører i Kalundborg, kunne ca. 150 viser: „Jeg elsker de gamle viser og synger dem tit; der er i mange af dem en skær og rig poesi,“ skrev hun i 1921.

Størstedelen af hendes viser var imidlertid „af den Strandbergske art“. Viser om aktuelle begivenheder er der dog ingen af. Derimod en lang række af de bredt fortællende, roman- eller novelleagtige viser, som for eksempel visen om den skønne Selinde, der som barn blev bortført af „to lumske zigøjnere“, der senere solgte hende som slavinde i Tyrkiet. Men en aften, da „fuldmånen var tændt“, dukker en russisk officer op, og efter flere tilsyneladende ganske håbløse situationer får de hinanden, og officeren kan endog – for ligesom at fuldende det lykkelige billede – en skønne dag meddele hende: „Din slægt er udfundet, din broder er her, / kaptajn er han ved kompagniet.“

Efter at den ca. 50-årige Ingeborg Munch i 1960 havde sunget visen, hvis første vers lyder:

Ugebladsnoveller og føljetoner

Jeg elsket haver en fattig pige,
hun var mig tro, til graven huld,
men da min fader fik det at vide,
han kunne ikke den pige lide,
hun var for ringe udaf sin stand.

blev hun af folkemindesamleren Thorkild Knudsen spurgt, om hun havde „nogen idé om, hvorfor der er blevet lavet så mange viser, og hvorfor der bliver sunget så mange viser?“

„Nej“, svarede hun, „det har jeg såmænd ikke tænkt på. Jeg har bare tænkt på, at alt som stod i dem, det var sandt. Sådant én, som jeg hørte fra barn af, den gik jeg op i, for jeg mente, at sådan var det gået den karl, der skrev visen, det havde han oplevet. Det var ikke sådan en historie eller eventyr, det var virkelig noget, han havde oplevet. Og derfor har jeg gået og holdt på det og gemt på det, fordi jeg troede, det passede.“

De fortsatte romaner og noveller i ugebladene har afløst de lange, fortællende viser. Allerede i slutningen af 1800 årene var man begyndt at producere denne form for underholdningsstof, som i øvrigt også har mange lighedspunkter med de gamle folkebøger. I „Louis de Moulins Revue“ møder man i 1896 for eksempel titler som „Den hvide nonne“, „Kulsvierkongen“, „Zigeunersken eller den røvede prins“, „Flodens datter“, „Sypigens erindringer“, „Drankeren eller møl-lerens arving“.

Ugebladenes noveller bliver „slugt“ af folk. En aften i 1920erne sad en gammel husmand engang og læste i „Ugens Nyheder“. Petroleumlampen havde han stående på selve bladet, for han måtte have meget lys, thi læsekyndig var han ikke. Men han kunne dog stave sig frem gennem den fortsatte roman. Det bankede på døren, men han hørte det ikke. Den fremmede, der kendte husmanden godt, gik dog alligevel ind, og han hørte ham da famlende læse højt for sig selv: „Fort, fort, her er mørkt og skum-melt, sag-de han og svang pi-sk-en.“

Udgivelsen af nye ugeblade kulminerede i sidste fjerdedel af 1800 årene. I 70erne dukkede 94 nye blade op, 124 i 80erne og 141 i 90erne. Men heraf „overlevede“ dog kun henholdsvis 10, 5 og 13 – og af disse eksisterer blot de fire i 1960erne: „Femina“ (fra 1874, dog først under navnet „Nordisk Mønster-Tidende“), „Illustreret Familie Journal“ (fra 1877), „Hus og Hjem“ (fra 1896) samt „Hjemmet“, der i 1904 afløste „Damernes Blad“, der blev grundlagt i 1898.

I 1932 kom disse blade i et samlet ugentligt oplag på ca. 1 million eksemplarer. I 1960 steg tallet til ca. 2,3 millioner.

Det var nu blevet en god forretning at skrive romaner og noveller til ugebladene. En af underholdningsforfatterne, Erling Poulsen, kunne således i et interview i „B.T.“ i 1959 fortælle, at han havde skrevet ca. 1000 noveller og 8 føljeton'er: „En jævn dansk føljeton betales med 5–10.000 kroner, det afhænger af længden. Topforfatterne får adskilligt højere honorar, og Erling Poulsen hører til topforfatterne. Også derfor er han glad for sin metier.“

Men hvilke tanker gør en underholdningsforfatter sig, når han skriver for så stor en del af den danske befolkning? Han spørger sig selv, sagde Erling Poulsen, om, hvad „fru Jensen i Hobro siger“:

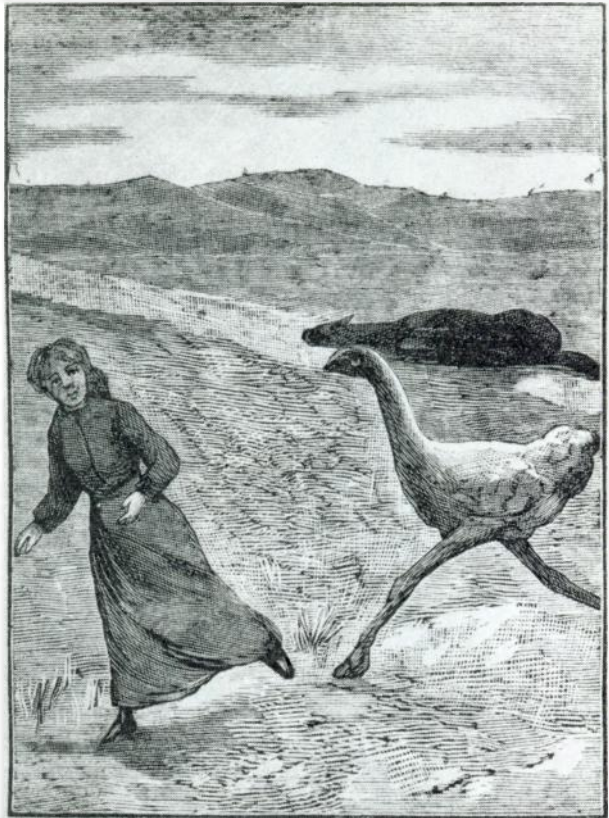
„Bliver hun rasende, bevæget eller glad? Før tænkte jeg kun på pengene, nu tænker jeg også på fru Jensen. Hvad mon hun siger denne gang, sidst var hun jo så ked af det. For fru Jensen fortæller mig det hver gang, det er forbløffende, hvor mange breve man får fra publikum. Og når læseren tager historien alvorlig, skulle så ikke også forfatteren gøre det?“

Og „B.T.“ fortsætter: „Erling Poulsen kan ikke give nogen bestemt opskrift for ugebladsnovellen, bortset fra at handlingen skal være så enkel, at om ikke alle, så dog de fleste kan følge med. Og den må være skrevet med så megen menneskelig følelse, at læseren genfinder noget af sig selv i den. Miljøet er ikke underordnet, men har dog ikke den betydning, man gerne tillægger det. Herregården eller luksushotellet kan nok fremkalde gunstige associationer, men kun hvor handling og miljø går op i en enhed. Heller ikke ugebladslæseren nøjes med tomme kulisser.“

Den 3. oktober 1884 brændte Christiansborg Slot, og en af de mænd, der deltog i den følgende tids oprydningsarbejde hed Hans Jørgensen. Han var født i Jersie i 1856 og var kommet til hovedstaden året før, hvor han den første tid kun havde kunnet få løst arbejde som kusk, blandt andet kørte han is fra Damhussøen til Carlsberg.

Hans Jørgensen købte tre slotsbrandviser, alle skrevet og udgivet af Julius Strandberg. Og de to af disse viser er betegnende for den måde, hvorpå en skillingsviseproducent, der kan sit håndværk, „tilrettelægger virkeligheden“ til brug for et publikum, der gerne vil vide mere, end hvad der blot skete. Det er viserne om de to omkomne soldater, hvor Strandberg først meget nærgående skildrer, hvordan de kom af dage – hvorefter han fortæller om de omkomnes pårørende. Om artilleristen Fr. Nielsen hedder det: „Derhjemme sad hans kære viv / med børn og aned ej, / at manden voved sit liv.“ Og om den ugifte ingeniørsoldat O. P. Heilmann fra Næstved: „Derhjemme sad de forældre stille, / de aned ikke, at sorgens kilde / snart skulle åbnes i deres sind.“

De trykte skillingsviser var mest beregnet til udenadslæren med påfølgende foredrag i sang, behovet for litteratur egnet til stillelæsning og oplæsning blev, og bliver stadig, imødekommet af pressen. Mange blade bringer en fra nummer til nummer fortsat roman eller længere novelle, en føljeton. Og både for spændingens og forretningens skyld er det naturligvis bedst, hvis teksten afbrydes midt i en særlig drastisk skildring: Fortsættelse følger i næste nummer. – Illustration til „Den sorte Dolk“, Revuen, Illustreret Familieblad, 1912.

Den sorte Dolk: Forfulgt af Strudsen startede hun affed.

I den første af viserne fortæller Strandberg videre om, hvordan soldaten „vistnok“ sendte hjem: „en hilsen og et suk til dem, / før nu de gik til blund.“ Og i den anden uddybes det, hvor meget forældrene havde ventet sig af deres søn, og i den prosaberetning, som står trykt efter visen, hedder det, „at det var et hårdt slag for forældrene, der siges tidligere at have mistet en søn på søen.“

Først når disse følelsesbetonede momenter er blevet lagt til skildringen af det grufulde, som virkeligt skete, har visernes jævne og uskoledede publikum fået lejlighed til at forstå, hvor frygtelig en ulykke det egentlig var. Det er to kontante situationer, som folk selv med stor lethed kan „leve sig ind i“, og som de derfor kan forstå til bunds. Set fra et „forbrugersynspunkt“ er disse viser Strandbergs bedste om branden – og dem købte Hans Jørgensen altså også med det samme!

I 1884 solgte Strandberg i alt „noget over 405.000 viser . . . Der blev altså solgt 88.000 viser mere end det store år ifjor,“ skriver han i sin dagbog, „dette meget store antal hidrører fra 2 lejlighedsviser, nemlig om grosserer Gamel og

En ond Husbond.

En Opvarter i Tivoli mishandler sin 15-aarige Tjenestepige efter først at have tvunget hende til at klæde sig af.

Skildringer af gruopvækkende og forargelige begivenheder har altid haft en stor kundekreds, og længe før fotografiet og muligheden for dets gengivelse i pressen tiltrak forskellige bladets tegninger og træsnit med effektfulde motiver det københavnske publikums interesse. – Tegning i *Gazetten*, 1889.

studenten, samt Christiansborg slotsbrand, hvoraf der solgtes respektive 50.000 og 60.000 eksemplarer i kort tid.“

Ligesom sine mange kolleger forstod Strandberg at lancere mord, brande, skibskatastrofer og togulykker som underholdningsstof, en kommerciel praksis som fandt sin afløser i eftermiddagsbladene, de senere frokostaviser, der nu læses af mennesker, som før netop ville have købt nyhedsviser af „den Strandbergske art“. I 1950erne kunne man læse følgende i „Ekstrabladet“:

„Den seks-årige bornholmerpige Lilian Pedersen, der i onsdags blev offer for et oprørende mord, var et kønt, kærligt og tillidsfuldt barn, og det blev hendes tragiske skæbne. Da hun ensomt spadserede hen ad landevejen på vej til sit hjem, gjorde hun holdt ud for en kløvermark. Hun stod og beundrede nogle blomster, ukrudt måske, men i hendes øjne så smukke, at hun ville have en buket med hjem til sin mor, der var så meget alene for tiden, fordi far var på natarbejde . . .

Marken lå oppe på en høj skrænt, men den lille pige klatrede rask op ad den og gav sig til at plukke blomsterne, da den 32-årige lagerarbejder Gunnar Ingolf Sørensen kom kørende forbi på knallert. Synet af den søde lille blomsterplukkende pige ville have glædet ethvert normalt menneske. Sørensen følte det på en anden måde.“ – „Jeg havde her og der drukket en bajer på grøftekanten og havde vel fået i alt otte, da jeg fik øje på den lille pige. Jeg klatrede op på marken og listede mig ind foran hende. Jeg blev panikslagen ved hendes gråd og vikled barnets trøje om hendes hals.“

Men skillingsviseforfatteren har fået endnu en arvtager: „fotografhyænen“, som man har kaldt den pressefotograf, der med forkærlighed tager billeder af de omkomnes nedbrudte pårørende, af trafikdræbte der ligger med blodet ud af munden på gaden eller af de gaver, som en far netop havde givet sin lille datter, før han myrdede hende. I den forbindelse skriver fotograf Herbert Davidsen i 1958:

„I pressebilledets barndom (i 1870erne) skete der ikke noget. Tænk på hine byprospekter, hvor trafikanterne tegnede sig som sære skygger hen over billedfeltet – for man kunne da ikke kræve generalstop for et fotografis skyld, der skulle ha’ et par minutters eksponeringstid. Nej, så var der ganske anderledes knald over tegnerens litograftryk, hvor mere eller mindre højaktuelle begivenheder blev sat op i dekorativ stil. Men hvor var det altsammen stereotyp og ens i alle lande – Panoptikon uden menneskeskildring og kunstnerisk talentløst. Det var først et godt stykke ind i vort århundrede, at det fotografiske „snap“ med held kunne optage kampen med denne rutinefabrikation. Teknikken havde muliggjort at indfange tidens hast, begivenhedernes nervøse jag. Ja, der var næsten ingen grænser for, hvad man kunne snappe takket være teknikken. Og der kom mere teknik – men hvad med ansvaret?

Det aktuelle fotografi kan ligesom det skrevne ord ha’ sit budskab, skabt af ansvarsfølelse. Men når man nu legede så godt med det nye legetøj – og når smarte forretningsfolk ville lege med og startede store, specielle billedblade, hvor salget baseredes på det mere eller mindre sensationelle billedstof, ja, så kunne ansvaret nu og da gå hen og lægge sig. Også i dag. Hvor ligger pressefotografens ansvar? Har han noget? – Både og. Selv om han på en måde er slet og ret håndlanger og bare skal gi’ et billede af det, han ser – autentisk. Men han fristes ofte over evne af kæmpehonorarer, og så kan det være praktisk og sjovt at lave fiksfakserier med billedet, der forringer dets autencitet. Notabene uden at redaktøren bemærker det (så smukt kan det gøres).“

Kommer fotografen for sent til at „snappe“ et autentisk billede af en blødende og døende trafikdræbt, og er blodpølen på gaden vasket væk af politiet, så kan den – ved et teknisk raffinement – fremtræde på filmen alligevel.

Revyvise, schlager og „lykkerefræn“

I 1943 mødtes nogle af Kolding Hjemstavnsforenings medlemmer og snakkede om „gamle dage“. Den 68-årige metalarbejder Philip Bang sagde: „Jeg sidder og tænker på revyen, vi skal ha' den 6. november. Det minder mig om de gamle sommerrevyer i Kolding. Ka' I huske dem? Oppe hos fatter Rasch på Stejlbjerg. Alle madammerne i Bjergegade hang ud a' vinduerne, når folk drog til revy. Men hva', de havde vel ingen anden fornøjelse.“ Hvortil den 65-årige filmfotograf Marius Holdt svarede: „Ja, du kan tro, jeg husker revyerne. Jeg solgte selv programmer deroppe, mens jeg var dreng. Den nuværende general-konsul Ernst Carlsen sad for resten samtidig og solgte billetter.“ – „Ja,“ bifaldt den 69-årige rentier Jens Martin Jensen, „og de sjove viser husker I vel nok?“ Hvorpå han sang for dem:

I ly af kirken bygged vi et hus,
det var ej stort,
en slags asyl for trængende.
Jeg si'r, den er kold,
og på den dør man læse kan,
at her man mester træffe kan
hver dag fra 10-12.

„Ja, måske mangler der nogle linjer. Det er jo et par dage siden. Men visen lavede de, dengang smed Frost byggede et toilet lige ved kirken.“

Revyer, skrevet og fremført af de lokale kræfter selv, dog undertiden med professionel assistance udefra, begyndte at blive almindelige over hele landet i slutningen af 1800 årene. På samme tid blev de københavnske revyer levende realiteter i tidens forlystelseliv: „Indtil ind i 80erne,“ skriver Carl Arctander, „havde revyerne egentlig de samme gæster som de musicerende ølhaller og „sangerindepavilloner“, men til sidst tiltrak den nye kunstart, om man tør bruge en så dristig vending, delvis den samme tilhørerkreds som alle de andre teatre.“

Revyviserne indgik nu langsomt i folks forråd af viser. Man sang dem gerne, og mange af dem blev spredt over hele landet ved hjælp af skillingstryk, siden tiden omkring den første verdenskrig dog almindeligvis på postkort. Én fortæller dog, at „det var vel ofte fra lirekassen, man hørte revyviser, og da var det jo mest melodierne, man lærte.“ Dog kunne hun endnu i 1961 huske både tekst og melodi til „For det første, hvor ligger Korea“ og „Min kære Caroline.“ Men viserne kunne også være „hentet“ direkte fra en københavnsk revyscene: „Min bror rejste med sin mester til København, og når han kom hjem, ih, hvor han sang disse revyviser for os; det var en oplevelse for os derude på landet.“

Revyviserne blev mere og mere populære, spredtes i vide kredse, blev sunget direkte fra postkort af tjenestepigen, hamredes af husets datter på det opretstående klaver, klang rigtigere fra lirekasse og grammofon, senere fra radio. Og overværer man den lokale revy, får man bedårende, usandsynlig dejlig øjenlyst oven i købet. Koret på Beiers Hotel i Aalborg, cirka 1920. Fot. Vrønding og Kirkegaard, Aalborg historiske Museum.

I 1920erne sang man viser som „Maggiduddi“, „Sov, dukke Lise“ og „Som ungkarl har man det godt“. Og tjenestekarlene foretrak revyviser, der stod åbne for en tvetydig tolkning: „Én er for lille, og én er for stor“, „En lille skat med pagehår“, „Vi går aldrig hjem“, „Ka’ du mærke blinket i mit katteøj“.

Revyernes guldalder regnes almindeligvis til omkring 1915, men senere, ikke mindst under besættelsen må man dog betænke, hvor stor en betydning revyvisen, når den var bedst, kunne have som talerør for folk – som når Poul Henningsen skrev „Man binder os på hånd og mund“, sunget af Liva Weel.

Og selv om man vel ikke mere i så stor udstrækning synger revyviser, så indgår de dog i folks bevidsthed som veloplagte kommentarer til det samfund, vi lever i. Gennem grammofonplader, radio og TV bliver de ivrigt aflyttet over hele landet. Det gjaldt i 1963 ikke mindst Oswald Helmuths vise fra Helsingør-revyen „Det er ikke til at se det, når man ikke lige ved det!“, der blandt andet handler om visse fremtrædende personers ydre i forhold til det erhverv, de har.

Revyvise, schlager og „lykkerefræn“

I 1961 udtalte komponisten Edvard Brink, der har skrevet revymelodier siden før første verdenskrig, at man må „ikke glemme at viserne dengang blev befordret via revyerne, at forskellen på det, man benævnte refræn'er dengang og nu, er, at de i hine tider blev født som viser, i mange tilfælde skrevet til en bestemt kunstner. Viser med syv-otte vers, som bagefter blev spillet til dans og derved automatisk gled over i folks bevidsthed som dansemusik med refræn'er, man sang med på“.

Og Alfred Holck, der begyndte som husforfatter til „Lorrys Riddersal“ i „guldalderetiden“, og som siden fortsatte med at skrive blandt andet til Fønix-teatret, udtalte på samme tid, efter at han for en snes år siden var gået over til at skrive refræner uden tilknytning til revyer:

– Ja, det var dengang, revyen lå på sygelejet – da refrænerne kom frem, født af den mekaniserede tidsalder? Jeg havde fra starten så at sige alle de store ting.

– Hvad for eksempel?

– Husker De „Dumme Gigolo“. Min største succes:

Dumme gigolo, stakkels gigolo – nu er
det for sent at græde.

Spillet er i gang, syng en lille sang
– en der skaber fryd og glæde.

Det blev en schlager. Det var en vise „med slag i“, og allerede i slutningen af 1800 årene kunne en vise på et skillingstryk præsenteres sådan – eller som „Den nyeste slagvise“. Ordet „schlager“ er dog et påfund fra 1900 årene, og det er samtidig blevet betegnelsen for små, gerne lyriske tekster på iørefaldende dansemelodier, som virkelig har slået an. Og det var fortrinsvis dem, man solgte på postkort, senere også i små hefter. Siden 1950erne har dette salg dog været stærkt på retur, dels fordi folk nu foretrækker at købe schlagerne på grammofoonplader med spraglede omslag, og dels fordi ugebladet „Tempo“ siden 1942 hver uge har optrykt fire tekster, som kan klippes ud og heftes sammen. Ligesom folk selv gjorde det med de skillingsviser, de købte i forrige århundrede. Nu foregår det blot under mere organiserede former. Ugebladet udsender hvert år et register til de aftrykte slagertekster samtidig med, at man tilbyder et samlebind til dem.

„Da jeg var i lære 1919–24, sang svendene viser med vovede og lumre refræner. Da jeg blev svend, købte jeg rejsegrammofon og plader af „Rædselskomponisten“ og Victor Cornelius med flere. Det var ligegyldige tekster, men vi unge kunne dem, sang dem og dansede efter dem, og jeg kan høre og glæde mig over

Hjemmets Stolthed.

Fjernsynet er vore dages vigtigste underholdningsfaktor, det giver alle og enhver mulighed for at få del i den store, fælles, demokratiske underholdning, omhyggeligt udvalgt, tilrettelagt og varieret, så den taget i gennemsnit passer fortræffeligt til det gennemsnitlige kulturelle niveau. Og apparatet behøver ingen at undvære, det kan købes på billige afbetalingsvilkår. – Tegning af Chr. Hoff, Blæksprutten, 1958.

ungdommens rytmedans. Jeg mener, lette tekster passer til lette melodier,“ fortalte en ældre mand i 1961.

Med mellemrum har man i det mindste siden oplysningstiden i slutningen af 1700 årene diskuteret, om det var sundt eller ej, at folk lod sig underholde af de „forsumpede sager“, som driftige underholdningsmagere i det hele taget solgte dem i form af folkebøger og skillingsviser. Nogle oplysningsmænd blandede sig direkte i denne debat ved blandt andet at skrive nogle „bedre“ skillingsviser for folk, og i 1961 fik Danmarks Radio en lignende idé, som imidlertid heller ikke blev en succes. På samme tid skrev en husmoder:

„Med hensyn til refrænerne synes jeg, at man skal tage dem for det de er, nemlig en musik, man skal hygge sig til, når man sidder og laver håndarbejde, eller når man, som jeg har gjort, mange gange har ligget på hospitalet lige på

ryggen uden at kunne røre sig, og hvor man så virkelig har fået radioen som ven, ja, da synes man, at ønskekoncerten er velkommen ind imellem alle de oplysende foredrag, hvor man får udvidet sin horisont, så er ønskekoncert en hvile.

Ja, jeg vil sidestille det med Morten Korchs romaner, noget man hverken vil blive god eller dårlig af, hvis De forstår, hvad jeg mener, og hvorfor skal vi altid lægge det op i et plan, hvor ikke alle kan være med, og radioen er jo for alle, så jeg synes ikke, at man skal højne det kvalitetsmæssige. De skal se, de har nok deres mission her i tilværelsen, selv om man til tider kan grine ad den sentimentalitet, de giver udtryk for. Ak ja, livet er jo helt anderledes, men folk kan lide det alligevel.“

Sentimentaliteten har en lang række af 1900 årenes „lykkerefræner“ fælles med underholdningsforfatteren Morten Korchs omfattende, populære produktion, hvoraf det meste er blevet filmatiseret. Sjældent er det, at disse publikumssuccesser modtages gunstigt af dagbladskritikerne, men det sker dog. I en anmeldelse i „Børsen“ i 1962 hed det således: „kan man bebrejde nogen blandt publikum, at man hygger sig med en sådan film? . . . Er det ikke Morten Korchs ånd, man savner i det daglige, hvor alt ser så usikkert ud?“

I 1948 åbnede Gilleleje badehotel igen efter krigen, og i en reklamebrochure hedder det, at om aftenen mødes man i Gildeshallen „efter moleturen til fornøjelig dans fra klokken 20 til 1 til kapelmester Eigil Mortensens velbekendte show-band og transmissionsorkester. Vi er overbevist om, at De vil nyde hans musik, og han og hans fire solister skal nok bringe Dem på dansegulvet. – For den øvrige underholdning sørger revyskuespilleren Erik Feveile (Onkel Fip), som her optræder som konferencier, sanger og legeonkel. Han vil i sommerens løb arrangere forskellige fester (amatøraftener, skønhedskonkurrencer, blomsterfester med meget mere), og hans motto er: „Hver aften sin fest“, så kedeligt bliver her ikke. Onkel Fip vil sørge for afvekslende underholdning. – Køkkenet sørger for den materielle del af underholdningen i form af lækkert smørrebrød, små varme retter eller hvad De ellers kunne tænke Dem, og så er der iskolde drinks.“

Når man ser bort fra sensations- og ugebladspressen får man hermed et godt eksempel på, hvad begrebet underholdning indebærer. Og Eigil Mortensen, der ikke blot har et „band“, men et „show-band“, og Onkel Fip er „underholderne“, entertainerne. Det er dem, der leder underholdningen, og en dygtig entertainer skal kunne aktivisere sit publikum. Dansen er et af midlerne, amatørkonkurrencerne et andet. Folk, der bare kan synge eller spille den mindste smule, træder frem og vinder store præmier. En „aktiveringsform“, som også radio og TV har overtaget i udsendelser som „Week-end-hytten“, „Prøv lykken“ og „Vinter-

haven“. I skønhedskonkurrencerne, som begyndte at florere i 1920erne, kræves begribeligvis kun et tiltrækkende ydre. En ung, smuk kandidat, Pia fra Parmagade, sagde ved en sådan konkurrence i et interview i 1958 ganske åbenhjertigt: „Ærlig talt, jeg ser ingen stor fidus i at læse.“

Refrænsangerne „svarer nærmest til publikums-indpiskerne på sportsbanerne,“ skrev Carl Arctander i 1935. Og entertainernes historiske forudsætning er markedsgøglerne og udråberne. Professor Labri var blot en af dem: „Når en flok unge bønderpiger,“ fortæller Harald Skodshøj om markederne i Herning omkring 1910, „havde slået sig sammen arm i arm og drog fra bod til bod og fra telt til telt, var de genstand for alle de unge karles levende opmærksomhed, og selv professor Labri på forhøjningen uden for sit telt slog lidt stærkere på trianglen, løftede på den høje hat og fik varmere farver over sit sprælske ordforråd. Og pigerne fnisede, når professoren afleverede sin anbefaling af „Frikadellens flugt over plankeværket“, kæmpekvinden Viola, den fem-benede kalv, vildmanden fra Borneo, tryllekunstnerens konge Jakani, eller de mange andre mærkværdigheder, han skiftedes til at fremføre.“

Om vinteren optræder markedsgøglerne i alle mulige slags foreninger. Nogle af dem henvender sig på et engageringskontor, som derpå udsender reklamer som denne i 1940erne:

„Hr. festarrangør! Hvorfor er Orla Lund i stadig engagement? Fordi Orla Lund altid er i strålende humør. Repertoiret er morsomt og afvekslende, parodierne og viserne godt udført og kostumerne i orden. – Revyviser, kabaretviser, parodier og monologer. Ja, kort sagt alt hvad der forlanges for at more et publikum – men dertil kommer hans fænomenale evne til at arrangere morsomme konkurrencer for både damer, herrer og børn. Ved at sætte Dem i forbindelse med os, kombinerer vi gerne Orla Lund med et af vore populære tourneorkestre eller shows. Orla Lund kan naturligvis også engageres solo og optræder til Deres lokale musik – men prøv alligevel at lade os sætte en forestilling op til Dem som vil falde i Deres medlemmers smag.“

„Humoristen ved vore underholdninger og fester med sit pjattede og ofte sjofle program bør ikke mere have plads på vore festprogrammer,“ skrev Christian Christiansen i 1932 i sin håndbog for de socialdemokratiske foreninger: „De gængse vittigheder er de samme – de er jo næsten internationale, men banale er de – set fra et arbejdssynspunkt. Vittighederne handler altid om kvinder, svigermødre og spiritus. Vi må sige til kunstnerne, at vi ønsker en anden komik end den fortærskede borgerlige. Vi vil have noget nyt, virkelig alvorlig satire over tingene.“

Inden for arbejderbevægelsen foreslog man derfor, ligesom inden for så mange andre bevægelser, at underholdningen skulle gøres lodigere. Christian

Christiansen udtrykker det skarpest: „Det bør ingen sinde overlades til kunstneren alene at bestemme, hvad der skal fremføres.“ Særlig indtil under den anden verdenskrig var der en hel hærskare af entertainere af en helt anden slags end dem af Orla Lund-typen, som drog rundt i landets utal af foreninger: som for eksempel luthspilleren og visesangeren Saxtorph-Mikkelsen, H. C. Andersen-oplæseren Jacob Texière, skuespilleren Henrik Malberg, Aakjær-fortolkeren Martin Sørensen, oplæseren Thomas P. Hejle og mange andre.

Markedsgøglet har skiftet karakter i løbet af 1900 årene. Vel møder man det under de store by- og sommerfester, men Johs. Hansen, direktøren for tivoli-parken „Sjælland“, måtte dog i 1963 bekende, at „nu er også den rejsende gøgler blevet forretningsmand. Det er sket med strip-tease danserinderne, ildslugerne og de dinglende trapezkunstnere. Johannes Hansen har kun spåkvinden Corinta med som repræsentant for en svunden tid. „Hun klarer sig vel, fordi hun rammer rigtigt nogle gange,“ mener han. Tivoliparkens 15 moderne vogne indeholder nu især fine gevinster i rustfrit stål, spilleautomater, der kan koste helt op til 12.000 kroner stykket, og – først og fremmest – radiobiler.“

Markedsgøglet, såvel som de fleste andre grene af underholdningsindustrien er blevet stadig mere „strømlinjet“, men „i en tid, hvor blasetheden fejrer triumfer som ingen sinde før, og den raffinerede underholdning, den sjæl- og hjerteløse pop, tyranniserer os fra morgen til aften, i motorvejenes, bilernes, plastic'ens, fjernsynets, højhusenes tid, finder vi „Cirkus Arena“ på en grøn mark ved vejkanten.“

Sådan skriver den unge, cirkusbegeistrede forfatter K. Møller Madsen i programmet til „Cirkus Arena“, som i 1963 er et af de få, der på næsten alle punkter er helt i overensstemmelse med en gammel underholdningstradition, der er ved at uddø. Kun fem optræder i manegen – dertil kommer to staldknægte, en slik-sælger og direktør Berdinos kone, som er kasserer. Men disse fem tryller, jonglerer, klovner, falder på halen, fortæller, river brandere af sig, spiller og imponerer, kort sagt: underholder på livet løs – og i forskellige forklædninger. „Mister George“ er for eksempel identisk med „Larno“ og den ene af „2 Paletos“, og da han som „musikalkomikeren Splint“ spillede „Jeg sender mine tanker“ på murske, udbød en ældre sjællænder under en forestilling i 1963: „Det er meget han kan“. Men da han på sav spillede „Nu går våren gennem Nyhavn“, udbød sjællænderen: „Det er saftsuseme godt!“

„Også til underholdningen stilles der krav“, skrev Julius Bomholt, den senere kulturminister, i 1935, „sandt nok – der gives et fyraftenshumør, der har trang til – og ret til – problemløs og harmløs underholdning. Det erhvervstrætte men-

neske trænger til adspredelse. . . . Efter en ensformig arbejdsdag trænger nerverne til lette og behagelige reaktioner, en hurtig fortryllelse, der efterfølges af en hurtig glemsel. Variation. Små muntre overraskelser. Pikanteri. Et par vitser. Og godt med brandere. Tidligere kunne man nøjes med skuespil, der var mere komik end komedie: en helt i underbukser, en besoffen herre med blank cylinder, forvekslingsintriger og en gang imellem et brag af knuste tallerkener. Der var underholdningsspecialister, der søgte den nærmeste genevej til det såkaldte danske grin. Genren er ikke uddød, og dog tør det siges, at det brede publikums smag er blevet mere differentieret og mere bevidst. Den lette underholdning må være mere end et lad-stå-til. Der gives et vist plan, som må respekteres.“

Filmen, grammofonpladerne, radioen og TV har gjort folk mere kræsne. Siden disse opfindelser kom frem, har man kunnet se og høre entertainere fra hele verden. Gennem massemedierne underholdes folk – på en nem måde. De behøver ikke selv tage andet initiativ end det, der skal til for at købe en biografbillet, en plade eller lukke op for radio- eller TV-apparatet. Og mange benytter sig af denne mere passive udvej, når det gælder underholdning.

En ting må folk dog savne, når de siddende foran TV-apparatet i deres lænestole ser på shows af internationalt tilsnit, produceret af tyske selskaber, der har specialiseret sig i TV-underholdning, eller på Melodie Grand Prix'er i „lækre“ og „smarte“ opsætninger, hvor refrænsangere afholder dyst om Europas største schlager – og det er stemningen ved et festligt samvær med andre mennesker, mens man bliver underholdt.

Her har de store forlystelseetablissementer stadig deres chance. Siden 1914 har man for eksempel kunnet gå i „Lorry“ i København, hvor der er „festligt, folkeligt og fornøjeligt“. Her bliver man underholdt, mens man spiser, snakker, støjer og drikker, og fællessangen er et fast programpunkt. På et vist tidspunkt af aftenen spiller orkestret alle de go'e gamle og nye schlagere. En sanger synger for, og for at man kan være sikker på, at alle kan synge med, viser man på et lærred teksterne i form af lysbilleder.

Aalborg har „Kilden“, hvor Kaj Julian i mange år genoplivede – i moderne form – den gamle „liegstow“ (legestue)-tradition, som man kender fra ungdomslagene langt op i 1800 årene. I „Ambassadør“ i samme by har man derimod indrettet hele fire afdelinger, som hver på sin måde afspejler de forskellige former for samvær, som gæsterne ønsker, når de vil ud og underholdes. I brochuren præsenteres de sådan:

„Valhalla er livsglædens paradys, hvor unge og ældre står op på bordene, svinger ølkrusene og synger med på de muntre fællessange. Her er gæsteoptræden af publikumsdirigenter, gammeldags dansemusik afvekslende med inciterende latin-amerikanske rytmer, hot og sweet i netop den passende humør-

TV, Lorry og Algier-Bar

fyldte blanding, der simpelt hen gør, at man gerne kommer i Valhalla og morer sig“ . . . og hver onsdag er der ballondans, konkurrencer, præmier og overraskelser – det er „ugens sjoveste Aalborg-aften.“

„Galejen er en hyggelig krostue, hvor piratstemningen, musikken og dansen er et fornøjeligt akkompagnement til nydelsen af et par stykker godt belagt og en skummende, velplejet pilsner.“

„Pulterkammeret er uden overdrivelse Danmarks skøreste restaurationslokale. Men De skal være på tærne, hvis De vil knibe Dem en plads på løjbænkene, ved øltønderne eller i klædeskabet . . .“

Og „Algier Bar er Europas mest elegante bar-salon . . . et intimt lokale, hvor den eksotiske orientstemning breder sig fra bord til bord. Nyd lidt raffineret lækkert – der er virkelig mange specialiteter at vælge imellem – og vore internationale bartendere ryster drinks til populære bar-priser. Dansegulvet er Deres – musik og floor-show i udsøgt topklasse – den særprægede oplevelse venter Dem i Algier Bar.“

Her går tjenerne med fez, og pigerne blandt stamgæsterne, der er helt almindelige kontorpiger om dagen, har pyntet og pudret og nedringet sig. Lamperne er lyserøde og giver mindst muligt lys. Tykke tæpper og portierer dæmper al støj, og der er et lille plaskende springvand med små projektører i et hjørne af lokalet. Dér kan man få sine refrændrømme realiserede:

Oh, Suleima, mit hjertes fé,
mød mig i nat bag den gamle moské!
Stjålne kys er herlig – især –
salem aleikum – i halvmånens skær.

FOLK OG SCENE

I en tid, hvor man lige så lidt kendte til biografer, radio, fjernsyn eller billige bøger, som til sport, bilisme og turisme, måtte teatret ganske naturligt for mange mennesker blive noget mere centralt, end det nu i vore dage gennemgående er tilfældet. Teatret var stedet, hvor man, alt efter sine forudsætninger, søgte åndelige værdier, litterær oplevelse, romantiske drømmerier eller ren og skær tidkort og underholdning. Mødet med scenisk kunst var dog ingen hverdagsbegivenhed, således som det nu er ved at blive; derfor levede man også meget længere højt på en teateroplevelse og kendte langt mere til forventningens glæde. De mennesker, som nu måske kommer to gange om ugen i biografen, og som kan lukke op for fjernsynets teknisk fuldendte skuespiludsendelser, når det behager dem, kender ganske naturligt ikke de stemninger, der fyldte mange af den tids mennesker – ungdommen ikke mindst – i dagevis før en teaterforestilling, og den andagtsfølelse, der greb dem, når de endelig sad der og ventede på, at tæppet skulle gå op.

Teatret var for mange af de ganske unge borgersønner og -døtre noget nær en åbenbaring. Døtrene kunne naturligvis kun gå i teatret i familiefølge; det følte de helt i sin orden; de tænkte som Antonie i „Sparekassen“ blot på dette ene, at det er „en stor lykke“ at gå i teatret, for „dér kan man både le og græde og somme tider begge dele på én gang, og videre kan vi mennesker ikke drive det“. Men sønnerne kunne gå alene – så langt lommepengene strakte. De kunne fra Det kgl. Teaters billige galleripladser opleve fru Hennings' og brødrene Poulsens kunst så mægtigt, at de følte det, som skred de „gennem en portal ind i åndens lysverden“. Eller de kunne, hvis de var mere anlagt for ren underholdning, for 1 kr. og 25 øre købe sig en ståplads i Casino for at nyde vidunderne i „Jorden rundt“ eller Anna Norries „guddommelige velskabthed og skælmske smil“ i „Den skønne Helene“. Det gav en egen følelse, fortæller den senere rigsadvokat Aug. Goll, at stå ud for de første rækker i parkettet på linje med grever og baroner, være på nik med kontrollørerne og genstand for små, stumme opmærksomheder fra scenen. Alene det var jo næsten pengene værd, og dertil kunne man „i nogle timer drømme sig ind i tilværelsen som en af de udvalgte, én af de vicomter, man læste om i de gule franske romaner à 3 frs 15, og man

nød livet, alt medens man i forestillingens mange løb ustandselig skiftede det ene ben med det andet, for dog mod slutningen at være dødtræt i dem begge“.

I hovedstaden havde teaterpublikum'et rig lejlighed til at vælge og vrage efter smag og behag. Her var omkring 1880 tre teatre – og et fjerde udenfor: Morskabsteatret på Frederiksberg – hvert med sit særpræg. I Det kgl. Teater var parkettet og balkonpladserne præget af adelen og bourgeoisie, hvad enten de så var grebet af den hellige ild eller de blot gjorde en dyd af selskabelig nødvendighed. Her sad også kunstens, litteraturens og videnskabens repræsentanter, samt alt, hvad der faldt ind under begrebet dannelse og kultur. I etagerne sad jomfruer af god familie og enker, som havde kendt bedre dage, og på galleriet en broget skare af mindrebedemlede, men begejstrede dyrkere af teatrets kunst. Casino var for børn og barnlige sjæle af alle stænder, for alle elskere af prægtige og spændende eventyr. Og i Folketeatret henrykkedes specielt småborgerligheden, alle disse jævne folk, hvis dagligliv var præget af slidsomt stræb for udkommet; deres forbindelse med litteraturen indskrænkede sig til den tarvelige kolportageroman og ugebladene fra „Familie-Journalen“ og „Nutiden“ og nedefter til „Thyra“ og „Hulda“; de kendte hverken Ingemann eller Carit Etlar, endsige da I. P. Jacobsen og Schandorph; men de kom meget gerne i teatret for under illusionens tryllemagt at lade sig føre ind i den skønhedens og poesiers verden, som deres hjerter i hverdagen inderst inde higede efter. Dybest indtryk gjorde måske nok de stykker, som skildrede folkeligt liv og folkelige anskuelser, og som foruden at more dem gav dem „noget at tage med hjem“. „Mine forældre“, skriver Robert Neiiendam, „jævne borgerfolk, elskede teatret, der for dem var et folkeuniversitet, som de skyldte deres uakademiske dannelse. De opdrog deres børn i kærlighed til og respekt for teatret. Ikke for dets pjat og tids-spilde, men for dets oplysning om og kendskab til mennesker. Folkekomedierne, som den litterære kritik ikke levnede megen ære, havde opdragende betydning for mange. Jeg mindes, at en jysk købmand engang fortalte, at opførelsen af „Kvægghandleren fra Steiermark“ betød et vendepunkt for ham i hans liv. Han stod i begreb med at gøre noget galt, da han ved at se denne komedie, lærte, hvad det ville føre til. „Det stykke vakte min samvittighed,“ sagde han“.

København fik i tiden mellem 1880 og 1914 et stadig stigende antal teatre, som hver for sig indrettede sig efter sit stampublikum, bredere og folkeligere, jo fjernere de lå fra centrum. Disse teatre havde for største delen rummelige tilskuerpladser og velindrettede scenerum, ligesom de gennemgående var forsynet med faste og godt sammenspillede ensembler.

Noget anderledes stod det til rundt om i provinsen. Her byggede alt teater før 1900 på turnerende selskaber af højst forskellig kvalitet og med repertoire efter den „blandede landhandels“ princip til at lokke al slags publikum med i

I Offenbachs muntre operette Den skønne Helene gjorde Anna Norrie, svensk af fødsel, furore omkring århundredskiftet. Men selv det bedste fotografi formår kun at fastholde et usikkert og stivnet minde om den skønne virkeligheds charme. – Anna Norrie i „Den skønne Helene“, postkort, fot. Harry Paetz, Kgl. Biblioteks Billedsamling.

stedets eneste og oftest miserable skuespilhus. Mangelfuldt var provinsteatret i højeste grad, i teknisk henseende altid, tit også i kunstnerisk; men de fleste var glade for det, de kendte ikke bedre.

Provinsbyens „fine portion“, de højere embedsmænd, handelens og industriens „spidser“ med fruer og døtre, som halvårligt eller kvartårligt havde lejlighed til at besøge de københavnske teatre, kunne nok indtage en nedladende kritisk holdning over for det lokale teater; de tog dog i ny og næ til takke – i mangel af noget bedre; og når kunstnere fra Det kgl. Teater gæstede byen, stillede de på stribet: „Amtmandens, borgmesterens, herredsfogden, apotekeren og den rige brændevinsbrænder fra Sønderbro“, som Svend Leopold, teater-hotelejerens søn fra Vejle, udtrykker det. „Også præsten var der med sine damer, der var i sort silke med hængepatcher og sølvkors foran på kjolelivene. Alle damer i teatret

Frederiksborgs Morskabstheater, der senere blev til Betty Nansen Teatret, var i sidste halvdel af 1800 årene, som gamle plakater viser, et bredt og billigt folkeligt centrum for forlystelse og æstetisk dannelse af mangfoldig art. – Plakat af P. C. Klæstrup, Kgl. Biblioteks Billedsamling.

havde sorte handsker på. Jeg stod ved indgangen og så dem komme anstigende med miner mere højtidelige, end om det gjaldt en begravelse i St. Nicolaj“.

Det mere trofaste publikum var den brede solide mellemstand af handels- og håndværksfolk, folk fra etaterne og forvaltningen og de frie erhverv, læger, sagførere, skolefolk med flere. Særlig ivrige var de kvindelige familiemedlemmer, medens mændene nok af og til kunne ømme sig svært over konens og døtrenes usalige forlystelsessyge. Således var der i 1895 i Ringkøbing en mand, der i fortvivelse over, at hans kvinder ikke var tilfredse med det, de havde overværet i vinterens løb, men absolut også ville se de københavnske sommerturneers forestillinger, røg i blækkuset for gennem avisen at protestere mod de „græshoppe-sværme“, som hærgede og brandskattede landet:

„Man vil måske straks indvende, at folk kan lade være med at gå i teatret, og det altid er en frivillig sag, om man vil lade sig brandskatte. Jo, pyt, det er en rar frivillighed. Først tager aviserne fat med at blæse i trompet eller basun om „første rangs kunstnydelse“ og om, at vor by ikke i lang tid vil få adgang til en så nydelsesrig aften og så videre. Og når aviserne tager trompeten fra munden, så begynder „den kære familie“. Og så ved De nok, kære læser, hvordan det går. Man slipper ikke uden et større eller mindre antal kroner, eftersom den kære familie er mere eller mindre talrig. Når så endelig det store øjeblik oprinder, så sidder man 3–4 timer i en overhedet sal, sveder og gisper efter luft. Og til alle de øvrige plager kommer så den, at man bagefter skal gå omkring og lyve i høje toner om „en uforglemmelig aften“, „præstationer af høj rang“ og så videre, og så videre. Atter her er det naturligvis aviserne, der synger for. Gud må forstå, at de gider!“

Han fik svar fra „lille Henriette“, der mildt bebrejdede ham, at han kunne nænne at skrive sådan. „Da jeg i går sad ved mit hæklearbejde og i tankerne gennemgik, hvad jeg havde set og hørt på vort teater i den forgangne uge, kom min fader ind med „Amtsavisen“ i sin hånd og sagde med alvorlig mine, idet han lagde avisen foran mig: „Læs det stykke her, lille Henriette, så skal du se, hvad Jokumsen skriver om det, du kalder kunstnydelse.“ – Kære hr. Jokumsen, det er synd af Dem at skrive sådan om kunsten, og De er skyld i, at både jeg og flere andre kommer til at give afkald på en nydelsesfuld aften“.

Det var nok den samme Henriette, der efter den kongelige ballets optræden i Ringkøbing henført udtalte folkets dom med disse enkle ord: „Åh, hvor var det dejligt!“

Småårsfolk havde i provinsen, såvel som i København, yderst ringe forbindelse med teatret. Deres arbejdsdag var for lang og deres løn for ussel, og desuden var det fast indgroet i deres bevidsthed, at man aldrig skulle forsøge på at „spise kirsebær med de store“. Deres oplevelse af scenisk kunst indskrænkede sig

for det meste til de marionet- og pantomimeforestillinger, som gæstede byen på de store markedsdage. Fattige drenge, som led af ulykkelig kærlighed til teatret, havde dog chancer for at opleve andet end synet af plakaterne og det festlige opbud af pyntede borgere i karet og til fods uden for teatrets port. De kunne opnå en fribillet til en beskeden balkonplads, hvis de for eksempel hjalp gardebekonen eller løb ærinder for skuespillerne om eftermiddagen. En fattig dreng fra en bagbygning på Dæmningen i Vejle, der havde tjent 40 øre ved at stå og holde heste i tømme, ville så gerne se „Ridderen af Randersbro“, men en plads på børnebænken kostede 50 øre. Efter forgæves forsøg på at følge en broders underfundige råd: „Gå hen til billethullet og bed om for 40 øre Ridder af Randersbro“, kom han under vejr med, at han kunne komme helt gratis ind til alle forestillinger ved at være bud for en skuespiller. „Det blev hos Carl og Maria Schmidt. Og fru lærte mig desuden en masse om, hvordan en høflig dreng opførte sig: pænt banke på døren, pænt bukke og så videre. Også at gå baglæns ud af døren, lærte jeg – til stor moro for os begge“. Der var endda mulighed for at opleve teatret indefra – som medvirkende så at sige. Den senere finansborgmester i København, Peder Hedebøl, har fortalt om, hvordan han som fattig Vejle-dreng tit i „Jorden rundt“ var med til at „vippe med rumpen under et grønt tæppe og således tilvejebringe det oprørte hav, hvor de skibbrudne med møje bjærgede livet“. Det var så spændende, at også „pæne folks børn“ gerne ville være med. I Randers for eksempel var det latinskoledrengenes yndlingsforøjelse. Dyrslæge Riisager i Hjørring fortalte siden hen gerne om sine oplevelser som „tredje bølge fra højre“ på det gamle Randers Teater: „Der lugtede infamt i den submarine verden under det grønne klæde – og man gik glip af det afgørende punkt i forestillingen. Men flot var det nu at være på den rigtige side af rampen“. Bagefter kom så hjemme den sure svie, når støv og snavset spindelvæv på bukseben og bluseryg røbede, hvor drengen havde været henne. På Casino i København var bølgegangen et yndet job for raske Nyboderdrenge. Også her måtte man nemlig sceneteknisk i vid udstrækning forlade sig på menneskelig muskelkraft; og det var derfor en sælsom oplevelse for publikum, da drengene engang for sjov havde lukket sig selv inde i et rum bag scenen, at se det mest fuldkomne havblik – trods stormens hvinen og tuden fra kulissen.

Børn fra borgerlige familier var ikke forvænt med teater. „En teaterbillet var en sjældenhed,“ siger en københavnsk departementchefs søn, og realskolebestyrelsens søn fra Struer bevidner, at han ingen erindring har om „alle de mange forestillinger, der muligvis er opført der omkring århundredskiftet. Jeg kom der ikke, rimeligvis fordi det var for dyrt“. Dog var det i mange familier en fast skik, at børnene kom med til anden juledags-premieren, vel at mærke, hvis stykket passede for dem. De blev da stuvet sammen med andre børn på den forreste,

Helt og heltinde

Dagmar Hansen i sin glansperiode. Fotografi i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Det forlyder at Dagmar Hansen – Oh, Dagmar, oh, Dagmar! – i virkeligheden slet ikke kunne synge, og i hvert fald var de pikante og sentimentale visetekster, man overdrog hende, i enhver henseende ubetydelige. Men hele København og en del af provinsen med, jublede af henrykkelse. – Dagmar Hansen i tricot, i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

umagelige „børnebænk“ uden ryglæn og med et generende voksdugsbetræk, som gav lyde fra sig, hver gang de søgte at flytte på deres svedige bagdele.

Hvad provinsteatret betød for provinsens borgerskab, ikke mindst dets kvinder, er der utallige vidnesbyrd om. Alene et teaterselskabs ankomst var en begivenhed. Man løb til vinduerne og talte fingersprog til genboerne, når en skuespiller med vuggende hofter og fremskudt bryst skred gaden ned. Skoledrengene listede langsomt forbi disse fremmede og bekiggede dem måbende. De unge piger fulgte dvælende efter dem med nysgerrige, smægtende og beundrende øjne

og drøftede dem ved kaffebordene med mødre og tanter, som derved selv kom i hel sværmerisk stemning ved mindet om deres ungdoms foretrukne. En lille lægedatter i Horsens (den senere kgl. skuespillerinde Anna Bloch) klippede sin yndlingshelt, Julius Jacobsens navn ud af teaterplakaten og lagde strimlen på et stykke smørrebrød, og idet hun sank den dyrebare mundfuld, følte hun det, som om Julius Jacobsens kunstnerånd dalede ned i hende. Hun klappede også altid kærligt hans hund, når hun mødte den på gaden, for den havde hans navn i halsbåndet. „Anna, der kommer hunden!“ drillede veninderne. „Hvorfor går du så underligt, Anna? Har du ondt i fødderne?“ Nej, hun prøvede bare at gå ligesom Julius Jacobsen! Veninderne var forøvrigt ikke spor bedre selv. De hvi-skede og tiskede om deres helte og skaffede sig adgang til deres værelser, når de var ude, for at kærtegne og tilbede, hvad de kunne finde af hellige attributter.

De unge mænd sværmede tilsvarende på deres façon. Den unge Johannes Fønss havde gennem kontrolløren adgang til Århus Teater, så tit han ville, og det var fire gange om ugen. „Både det og mine hyppige forelskelser i skuespiller-

Provinsens teaterglade publikum nød godt af de rejsende selskabers solide repertoire af både højliterær art og god folkekomedie. I Albert Helsingreus selskab, og senere ved Aarhus Teater, vandt Gerda Christoffersen, der senere selv blev en betydelig teaterdirektør, berømmelse og folkeyndest i en lang række roller af vidt forskellig art. – Gerda Christoffersen i M. V. Bruns folkekomedie fra 1881: Ridderen af Randers Bro (efter Ingemanns roman: Prins Otto af Danmark). Postkort i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

inderne lagde stærkt beslag på min tid og mine tanker. Ak, hvor jeg dog tilbad primadonnaen ved Albert Helsingreens selskab, frk. Gerda Christophersen, hvis navn jeg ridsede med blyant på næsten hver side i mine skolebøger“. Og Knud Oldendow mindes sine trængsler i anledning af „Dollarprinsessen“ i Viborg 1909: „Jeg blev vildt forelsket i den overjordisk dejlige primadonna. Jeg måtte se hende atter og atter. Om natten skreg jeg klagende hendes elskede navn, så jeg vækkede mine forskrækkede forældre i værelset ved siden af“. Han solgte i smug sine gamle bøger for at skaffe sig de fornødne midler til en beskeden balkonplads.

Men også på en anden og dybere måde virkede teatret. „Teatret og hele dets dragende tryllekreds betød meget for min udvikling“, skriver Svend Leopold ved mindet om Vejle Teater i 1880erne. Aldrig glemte han sit første indtryk af fru Hennings som Nora – særlig hendes dans; opgøret med Helmer interesserede mindre. „Min betagelse var grænseløs,“ fortæller skuespilleren Valdemar Wil-lumsen om den „Aladdin“-forestilling, han som lille Roskilde-dreng oplevede ved sit første besøg i Det kgl. Teater. „Hvert optrin fæstede sig dybt i mit sind. Den himmelske musik fyldte rummet med en klangskønhed, jeg end aldrig havde drømt om – jeg havde jo aldrig hørt virkelig orkestermusik“. To 18-årige bondeknøse tog en vinteraften i 1903 en gå- og løbetur på 10 kilometer til Silkeborg for at se en af disse forestillinger, der stod så meget om i avisen. De havde regnet med ståpladser, men alt undtagen 1. parket til 4 kr. var udsolgt. „4 kr. var det samme som to daglønninger til en arbejdsmand, men vi vovede livet og købte de dyre billetter,“ fortæller den ene af dem 59 år senere. De følte, at de, trods stadstøjet og det vandkæmmede hår, var kommet i alt for fint selskab, hvad deres omgivelser heller ikke på nogen måde lod dem være i tvivl om. Det var meget pinligt. „Men så gik alle de strålende lys i den fine teatersal ud, tæppet gik op, og vi førtes ind i en hel anden, en meget større og lysere verden med helt andre menneskelige problemer. Det var et stykke af Bjørnson: „Poul Lange og Thora Parsberg“. Glemte var de pinlige omgivelser. Det var mit første møde med teatrets verden. Uforglemmelig, som det første lille håndtryk fra pigen, man var forelsket i“.

Bøndernes indstilling til teatret var i øvrigt blandet. Det var ingenlunde almindeligt, måske knap nok rigtig velset, at bønderkarle drog til staden for at gå i teater. Det gjorde kun de særlig „vågne“. Derimod var det ret almindeligt, at velstillede gårdmandsfamilier med egen befordring trodsede mørke, regn og kulde for at komme på komedie i købstaden. Det hændte endogså, at teaterselskaberne arrangerede specielle „landboforestillinger“ om eftermiddagen. Så lavede skuespillerne gerne de vildeste fastelavnsløjer på scenen i den formening, at bønder „ikke forstod sig på agurkesalat“. Indrømmes må det, at der var mange,

Landsbyteater

der forventede den slags af teatret, jublede, når Nille lod krabasken danse på Jeppe's ryg, og var henrykte, når Jeppe som baron slog sin tjener pandekagen i hovedet, og som enten tog alt, hvad de så på scenen, i fuldeste bogstavelighed og højroestet kommenterede det, eller modsat ganske manglede indlevelsessevne – som manden, der med sin kone var kommet til „Hakon Jarl“ inde i Varde: Hun var levende optaget af det, hun så og hørte, og ved Thoras slutreplik „Så est du nu da skrinlagt, Hakon Jarl,“ brød hun ud i stærk hulken; men *han* slog koldt vand i blodet: „Å, herregud, bette Maren, er du ett klogere end tude over sådan nouet; det er jo slet ett virkelighed, men båhr løwn det hiele!“ Men der var også bønder af en helt anden slags, som for eksempel den „teatergænger fra landet“, der i Vejle Amts Folkeblad 1897 først takkede teaterdirektøren, fordi han havde sat Hostrups moderne problemstykke „Eva“ på programmet ved en landboforestilling, og derpå beklagede den ellers almindelige undervurdering af det landlige publikum, som gav sig udtryk både i de tarvelige stykker, der præsenteredes, og den sjuskede måde, hvorpå de fremførtes.

Længere ude på landet, i landsbyerne og de små stationsbyer, som i jernbanelænderen var groet op alle vegne, var befolkningen uden anden forbindelse med teatret end det dilettanteri, den selv famlede med eller blev præsenteret for af disse små, jammerlige 3. og 4. rangs selskaber, som alle anstændige teaterledere

Planerne for de tournerende teaterselskabers optræden i by efter by lå ofte noget stramt, det skete, at et stykkes tekst måtte beskæres temmelig vilkårligt, for at afrejse kunne finde sted til rette tid. – Tegning af Storm Petersen, Berl. Tid., 1942.

Store skuespillere er sjældne fugle, middeltalenter er mere almindelige og ingenlunde at foragte. Der er i årenes løb spillet megen fortræffelig dilettantkomedie, til lige glæde for optrædende og tilskuere, i de mangfoldige kroer og forsamlingshuse. – Dilettanter i Lov, fotografi ca. 1900, Næstved Museum.

kaldte „skampletter på standen“. Det var ved sådanne selskaber, at „Jeppe“ kunne være så overbevisende fuld, at han blev ved med at sove, indtil tæppet atter gik ned, og man fik ham vækket på en noget mere håndfast måde end den, Holberg foreskriver. Først med Fritz Boesens „landsbyteater“ fra 1905 blev landboerne forsvarligt betjent i dramatisk henseende – bortset naturligvis fra de ofte ganske parodiske sceneforhold. „Omvendte vaskebaljer“ kaldte man disse scener, men selv på sådanne lod Ibsen og Bjørnson sig fremføre. „Man skulle ikke tro, det var muligt,“ skrev et københavnsk blad. „„Rosmersholm“ bevæger sig på bjergenes tinder, helt oppe over skyerne. Det skulle derfor synes vanskeligt at drage det ned til forståelse i en sfære som Nørre Nebels“. Og det *var* heller ikke altid let i begyndelsen, indrømmede Fritz Boesen: „Det kneb med at få stilhed – men det var godt ment. Publikum fulgte så godt med, at det måtte finde udtryk på en eller anden måde. Det kunne blive så stærkt med den talen sammen, at jeg måtte afbryde og gøre dem opmærksom på, at deres uro gene-

Dilettantbegejstring

rede både dem og os. – Der var en brandmand i kulissen, der lo højt ad „Rosmersholm“, fordi det var så morsomt! Og i Svend Langes „En Forbryder“, hvor Hansen kvæler ågerkarlen, jubede og lo publikum. Men det var i begyndelsen, da en stor del af vort publikum mødte i træsko og med piber. Nu konkurrerer damerne i toilettepragt med købstæderne“.

Købstadens teaterpublikum var nu heller ikke altid eksemplarisk. Der blev leet på de forkerte steder også her og gabt højlydt, når stykket ikke var så grinagtigt som forventet. Drengene snakkede ugenert med, knækkede nødder med fødderne og spyttede fra balkonen ned i parkettet. Tørstige herrer drak øl og knaldede med propperne midt under forestillingen, og fik de for meget, begyndte de at blande sig i den. Således gik under en opførelse af „Nøddebo Præstegård“ i Grenå 1892 en handelsrejsende hen til rampen og inviterede præsten og hele hans familie på en lille genstand inde i teaterrestaurationsen, og i Horsens var der ved en opførelse af „Svend Dyrings Hus“ i 1897 en herre, der havde fattet sympati for ridder Stig under hans forsøg på at trænge ind i Regisses kammer og derfor utålmodigt tilråbte hende et „så luk ham dog ind, for pokker!“

Dilettantkomedien florerede på landet, dengang som nu – blot i endnu højere grad. Næsten daglig bragte aviserne annoncer om komedie ude i landsognene, snart her og snart der, på kroen eller i forsamlingshuset, og stykkerne, der spillede, var om ikke lødige så dog i hvert fald anstændige og harmløse. Underholdning skulle det være, let og munter, intet andet, så skyede til gengæld publikum ingen hindringer: hverken vintervejr, lange veje eller knebne pladsforhold. „Man mærkede i begyndelsen, at det var et roligt landpublikum“, hedder det om en forestilling i Bjerre Kro 1891, „men da det gode humørs repræsentanter på scenen først en tid havde holdt publikums lattermuskler i jævn bevægelse, så blev tavsheden brudt“. Om kvaliteten af den slags forestillinger har man jo lov til at have sine tvivl; de mange begejstrede tilskuere manglede forudsætningerne for en virkelig vurdering; dog hed det om den nævnte forestilling i Bjerre, at „selv gamle, godt vænnede teatergængere indrømmede, at de på provinsteatrene sjældent så lignende stykker bedre udført af professionelle skuespillere“.

I købstæderne førtes traditionerne fra de „dramatiske selskabers“ dage videre af folk med utrættelig ildhu. Dilettantbegejstringen kunne rundt om i Danmarks byer være så stor, at den somme tider blev ligefrem generende for teaterselskaberne. Det hed således om Randers, at borgerne dér i virkeligheden allerhelst ville se deres egne på scenen, så når dilettantkomedien var godt igang, måtte de professionelle helst gå uden om byen på deres rundrejse. Ligeså i Lemvig. „Det ser næsten ud til,“ lød det her i 1901, „at fremmede skuespillere kan spare sig for at rejse til Lemvig, eftersom selve byen har så begavede kræfter, at de langt

bedre kan tilfredsstille et teaterelskende publikum end professionelle skuespilere“. Vitterligt var der her og der virkelig store talenter, der formåede at give deres publikum rige oplevelser. I Horsens for eksempel spillede den senere fru Anna Bloch strålende komedie i et næsten jævnbyrdigt ensemble. En af dem, der i 1883 overværede opførelsen af Heibergs „De Uadskillelige“, mindedes endnu i sin høje alderdom 70 år efter, hvor betaget han blev: „Hvorledes disse øvede Horsensdilettanter spillede, kan jeg jo ikke dømme om nu, men jeg husker helheden som et fornøjeligt, muntert, intelligent sammenspil, hvor intet forstyrrede vaudevillens muntre skønhed. – En sådan teateraften var min store og rige oplevelse, det var musernes dans, jeg så med undrende, modtagelig sans“. I Hjørring havde de i de første årtier efter 1900 blandt mange andre en barber Walbom, der kunne slå Carl Alstrup i at „sige en vise“, så pointen sad og al dens charme kom frem; og i Struer kunne man i goerne jævnligt skilte med ingen ringere end forhenværende kgl. solodanserinde Anna Tychsen som gæst blandt amatørerne. I øvrigt havde hver by en rigdom af større eller mindre dramatiske talenter, som mere end villigt ofrede tid og kræfter på deres kunst, og som troligt holdt ud – trods intriger og kontroverser om rollefordelingen eller instruktørens kompetance. Arbejdet kunne i den grad sluge dem, at de næsten aldrig var hjemme. Om en tandlæge i Kolding hed det således, at han under arbejdet med et arrangement i dagevis havde et skilt hængende udenfor sin klinik med påskriften „Kommer straks“.

Også København havde omkring århundredskiftet en vældig dilettant-aktivitet – akkurat som ved forrige århundredes begyndelse. Det vrimlede med foreninger med de mærkeligste navne som „Sylvia“, „Faust“, „Laboremus“, „God Grund“ og „Samhold“, 32 i alt. Men præstationerne her hævede sig åbenbart ikke på nogen måde over provinsens. „Den gældende smag, hvis det i det hele taget kan kaldes smag“, hedder det i medlemsbladet 1903, „er i de fleste dramatiske foreninger så ussel, at enhver, der har en smule fornuft, må væmmes ved det. – Det er dilettanternes egen skyld, at betegnelsen „dilettant“ næsten er blevet en hån, for det er dumt at tro, at det er morsomt, når Kragelund i „Dalby Præstegård“ slår sig på låret og hopper over en stol, eller når Emmy i „Den tredie“ under sangen „Fader siger –“ som eneste plastik krampagtigt folder hænderne i skødet ganske som en Vartovkone, der har mavepine“. De enkelte føler sig sikre i deres indbildte fortrinlighed, hedder det videre, men det er en ynke at høre og se, hvordan den læspende „elsker“ lægger sine kødfulde kraprøde hænder som to kæmpekoteletter om pigens snørede midje“, idet han beder om lykke og kærlighed „med samme mine og tonefald, hvormed han anmoder sin ven om en cigar, når han har glemt sit etui“, og hun „skænker den lykkelige alt dette med samme velvillige smil, hvormed hun byder ham en kop the“.

Dilettantbegejstring

I købstaden var det som regel muligt at samle stedlige talenter nok, enten man nu prøvede sine evner på et litterært teaterstykke, eller man foretrak at spille et åbenbart for tilfældet skabt værk af revyagtig karakter med en kulisse, der troværdigt gengav byens torv. – Dilettantforestilling hos gæstgiver madam Bentzen i Vinhusgade, Næstved. De seks optrædende er en skomager, en skrædder og en maler samt tre barberere. Fotografi ca. 1900, Næstved Museum.

Også børn og ganske unge spillede komedie ved enhver lejlighed, ved fødselsdagsfester og familiebesøg, eller så snart de bare var sammen i flok. „Fine folks“ børn og „jævne folks“ børn, alle spillede de komedie; i byerne i spisestuer, på lofter, i gårde, magasiner og udhuse; på landet i havestuer, skolestuer og højskoleers gymnastiksale. Alt kunne bruges, og fordringerne var små. I en havestue eller spisestue anbragte man hen over gulvet et bræt på højkant og skilte ved et tæppe rummet i en større og en mindre del, tilskuerplads og scene; en række lys foran brættet ind mod scenen og et par døre i baggrunden var fuldt tilstrækkeligt. Mere frit slag havde man på de store lofter, hvor man kunne udnytte kasser og skabe, snavsede lagener fra kister eller rene, der hang til tørring, gamle møbler og alt det skrammel, der samler sig på et loft ind under tagskråningen. Helt vidunderlige var også de gamle købmandsgårdes store kornmagasiner, når de blev tømte. Her kunne endda somme tider en lem i gulvet med hejseværk give

Når de helt unge vil spille komedie, er der mange besværligheder at overvinde: lokale, kulisser, kostumer og publikum er det vanskeligt at fremskaffe. Nu og da tager skolerne opgaven op, under en kyndig lærers instruktion kan et stykke af Holberg eller den uopslidelige Hostrup gøre fortræffelig virkning. Men forresten kan de unge menneskers fortolkning af moderne, psykologisk prægede roller ikke sjældent være af mærkværdig dybde og forståelse. – Skolekomedie på Sorø Academi. Fotografi i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

anledning til sceneeffekter, som selv det rigtige teater nede på hotellet ikke kunne opvise bedre. Og så spillede man på livet løs hjemmelavede stykker eller tillempninger af en eller anden folkekomediesucces på det rigtige teater.

På mange måder fik den dramatiske trang udløsning. Fra omkring 1880 blev dukketeatret den store hobby for alle teaterinteresserede drenge, som havde råd, en hobby, som først begyndte at tabe sig, da radioen kom, og som nu i fjernsynets tidsalder er ved at dø helt bort. Dukketeatret havde – ligesom det rigtige teater – sin sæson. Der var visse tider af året, hvor det skiftevis var toppen, stilterne, hinkestenen eller dragen, der fangede børnenes interesse. Men når så aftenerne begyndte at blive lange, kom dukketeatret frem, blev støvet af og fikset op, og spillet kunne atter begynde. En svaghed ved dukketeatret var, at det kunne knibe for tilskuerne at bevare illusionen ubrudt over for de flade papfigu-

rers ubevægelige stivhed. Gøngernes kampe med svenskerne kunne, trods affyring af hele bundter af kinesere i kulissen, ikke virke rigtig ophidsende og illuderende. Og dukkeføringen havde sine problemer. Figurerne væltede så let, når de under udføringen stødte på en kulissekant, under skadefro latterbrøl fra tilskuerpladsen. Men når Ringens Ånd dalede ned fra luften, eller Mefisto steg op af lemnen, dæmonisk og gådefuld i skæret af små røddlys i sidekulissen, og når sneen dryssede tæt og længe ved Fort Kearney, eller Phileas Foggs jernbanetog kom rullende på malede gartrisser med en lang vattot i skorstenen, så blev der alligevel andagtsfuld stilhed. Og selve dekorationerne udløste altid beundrende „åh“ og „næh“, når deres maleriske skønhed, som fremragende kunstnere jo var mestre for, belystes på rette måde fra de små blafrende oljelamper i rampen eller – hvad der var allerbedst – fra små julelys i sidekulisserne.

Med det ny århundrede opstod et helt nyt teater med et – til dels – helt nyt publikum, „teatret for levende billeder“ eller, som det snart almindeligt kaldtes, „biografteatret“, hvor enhver kunne gå lige ind fra gaden og hente sig for 25 eller 50 øre underholdning. Og tilstrømningen var lige fra begyndelsen enorm. „Levende billeder er tidens løsen“, hed det i 1907, da dette nye på afgørende måde havde hævet sig over det markedsgøgl, hvortil man fra først af havde henregnet det. „Det er de mindre velståendes teaterforestillinger, hvor man ler og græder over en fuld mands genvordigheder eller de elskendes adskillelse. I København er der biografteatre i hver anden gade, og hver eneste velrenommeret provinsby har sit biografteater – om ikke flere“. Det blev bemærket, at der „selv på hverdage“ kunne være fuldt hus; masser af menneskers arbejdstid strakte sig jo dengang langt ud på aftenen; men det var ikke mindst børnene, der fyldte op, og der var – til en begyndelse i hvert fald – almindelig glæde blandt voksne over alle de dejlige naturbilleder og interessante aktuelle reportager fra ind- og udland, som deres børn her fik lejlighed til at se ved siden af de mange vilde og barokke farcenumre med falde på maven –, sætte sig i lagkage – og hælde vand ud ad vinduet-komik, som udgjorde største delen af programmet for en times forestilling. De lokale aviser var ikke langt fra at betragte disse biografteatre ligefrem som templer for folkeoplysning og slog derfor vældig på tromme for dem.

Ingen havde foreløbig øje for filmen som en helt ny kunststart; man betragtede den i mange år helt og holdent som den jævne mands surrogat for teatrets kunst. Det sås tydeligt, da producenterne begyndte at se deres interesse i at skabe også „litterære“ film. De forgreb sig da på verdenslitteraturens mesterværker som „Hamlet“ og „Klokkeren fra Notre Dame“ – frimodigt trængt sammen til 10–15 minutters spilletid – eller gamle, prøvede teatersuccesser som „Elverhøj“ og „Ridderen af Randersbro“. Rent „teater“, monotont gengivet, som om kamera-

manden blot havde placeret sig i 2. parket en almindelig teateraften. Men fra 1912 blev producenterne mere og mere klare over, hvad filmen var, og hvordan den skulle bruges. De begyndte at indse, at filmens store publikum var et ganske andet end teatrets, helt blottet for kulturtraditioner og kunstnerisk interesse. Det var et publikum af tjenestepiger og deres kavalerer, af soldater på orlov, støjende læredrenge, fnisende butikspiger og sindige arbejdere med familie, folk, der af filmen krævede og ventede det, de før havde fået af den billige kolportageroman: „næring til deres ønskedrømme om at hæve sig over deres enkle stand, at blive elsket af kønne overklassedrenge og syndigt fascinerende vampirer“, udløsning for deres seksuelle behov og deres eventyrtrang. De ville se skurke med mundklæde, der bandt heltinden til jernbaneskinne, mens eksprestoget nærmede sig, og helten, der samtidig for frem på galoperende hest og i yderste sekund fik pigen revet til sig og lagt ind til sit hjerte, eller cowboys, der kom jagende, vildt skydende til alle sider, ind i den lille far-west by for at storme en beværtning og etablere alle tiders slagsmål med en udsøgt samling slubberter. Så blev der jubel i det lille biografteater. Jo værre, des bedre, når blot det hele endte godt til sidst. De ville underholdes, de ville bringes til at le og til at gyse; men græde ville de ikke. Hellere end gerne så de mord og drab; voldtægt og tortur i miljøer, der var dem fremmede; men rent menneskelig tragedie i en hverdag som deres egen kedede og mishagede dem. „Hvorfor skulle de pæne mennesker dø?“ spurgte nogle biografgængere fra Hillerød i 1914. „Hvorfor måtte Psilander ikke blive lykkelig med Christel Holck, hun var dog så sød. Vi er mange, der med beklagelse har set den udvikling hen imod det tragiske, filmkunsten har taget. Det er rigtig nok, at livet ikke er lutter lagkage, men det går vi ikke i biografen for at få at vide“.

Har film noget med kunst at bestille? blev der spurgt, og svaret var et næsten enstemmigt nej fra forfattere, videnskabsmænd og kunstnere – ikke mindst skuespillere og teaterledere – og fra alle dem i det hele taget, som havde nået deres manddoms alder, før filmen opstod. „10 m mord, 15 m brystsyge, 25 m kys og 15 m rørstrøm – godt og ondt, helligt og profant, komisk og tragisk i ét folkeligt sammensurium“ kunne måske nok mere og fornøje, mente en forfatter, men kunst blev det aldrig. „Stumme kan ikke tale, og talen er menneskets vigtigste udtryksmiddel“, fastslog en skuespiller. Og en redaktør fandt i filmen som i „automobilen, småbladene og automatcafeerne“ et slående udtryk for massernes kulturmangel. Typisk for de teaterinteresseredes indstilling var følgende dom over filmatiseringen af Sophus Michaëlis' skuespil „Revolutionsbryllup“ i 1915: „Det er en succes, men hvor er digterens skønne replikker henne? Nå, bevares, når publikum vil have simili, lad det så få det!“ „Thalia græder“, skrev et teaterblad ved samme tid; hun havde „kæmpet og lidt for atter at få den rene kunst ind i de hellige haller, men ak, forgæves“! selv teatrene var ved at om-

dannes til biografer! Hun havde træt og mismodig begivet sig til sit teater i Randers for at „søge hvile i dets tomme haller“. Men i stedet for scenens stilhed fandt hun et overfyldt hus, der nød „Hævnens Bloddråber eller Sidsel Kræn Niensens mærkelige Oplevelser“ i 123 afdelinger“.

Men direktør Ole Olsen på Nordisk Film var ganske uanfægtet. „Jeg er filmens Georg Brandes“, sagde han. „Jeg gør på mine rejser den erfaring, at folk kun vil se levende billeder. I filmen ligger der milliarder“. Og han tjente i hvert fald millioner.

Endnu alvorligere end det kunstneriske spørgsmål fandt man det moralske. Det måtte jo desværre indrømmes, at der var ved at snige sig lovlig meget både råt og pikant ind i mange billeder. Hvordan værne børnene, som udgjorde en fast og stor bestanddel af biografernes publikum, mod denne farlige gift? Der var ganske vist politi-kontrol med filmene i hver by, men den var højst uensartet, bestemt, som den var, af de lokale politifolks forskellige begreber om kunst, smag og moral, så at for eksempel en film, der var forbudt i Skanderborg, udmærket kunne være tilladt i Århus. Overalt lød der nu fra skole og kirke og forældre-kredse protester mod den stigende umoral i almindelighed og biografernes skadelighed i særdeleshed. Men overalt gik naturligvis også biografjerne til modangreb, idet de påviste deres virksomheders „opdragende, morende og belærende“ betydning og samtidig tillod sig at spørge, hvorfor ingen protesterede, når det „rigtige“ teater spillede „Manden med 3 koner“ eller „Pigernes Alfred“, eller når børnene dér strømmede til uhyggegyserne som „Oliver Twist“, „Den sorte Hånd“, „Den røde Bande“ og så videre. Hvorfor ikke også gøre indsigelse mod børnenes læsning af Ingemann, Cooper og 1001 Nat? spurgte en biograf-ejer i Nykøbing F. I modangrebene deltog også „frisindede“ pressefolk og kendte filmskunstnere. Asta Nielsen, for eksempel, gjorde det tankeeksperiment, at en mand ville oprette et teater for det allerbredeste folk, hvor enhver for en 25 øre kunne gå hen og blive grebet af „Kong Lear“ eller „Røverne“; hvor mange ville da ikke hylde denne idealist for hans fortjentfulde handling! „Men mord og drab, vold og gift skulle ligefuldt daglig vises for de brede lag“. Om man berøvede Shakespeare og Schiller alle sværd, dolke, knive og giftflasker – „der ville da ikke findes et eneste af deres stykker, der nåede sin 3. akt“.

Men rent bortset fra, at der virkelig også nu og da blev protesteret mod teatrenes forestillinger – både deres revyer og deres Pariser-operetter – kunne filmens modstandere ikke på nogen måde anerkende, at det kunne tjene til biografernes forsvar, at teatrene måske virkede lige så moralsk slappende. Teatrene havde længe været under censur. Hvad man nu krævede, var en filmcensur, fælles og ensartet for hele landet og med nøje angivelse af og kontrol med, hvilke film der måtte ses af alle, af ingen eller kun af personer over 16 år. En sådan cen-

Den danske filmshistories store mand, den legendariske Ole Olsen, grundlagde „Nordisk Film“ i 1906 og ville tjene penge på spænding og sensation. Det lykkedes med Løvejagten, der opførtes trods protest fra dyrevener og forbud fra justitsminister Alberti. Nu er successen fra 1907 kun kuriøs historie om den trætte menageriløve, den udslidte krikke, urtepottepalmerne og tropeplanterne af crepepapir på den lille ø Elleore i Roskilde Fjord. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1907.

sur blev også endelig vedtaget i 1913 og trådte i kraft 1. januar 1914. Men den gav alligevel ikke fuld trykthed. For, som Hernings politimester allerede i 1911 havde udtalt: „det er nemlig ganske sikkert, at billeder, der kan præsenteres i København og større byer uden at vække forargelse, meget godt kan vække stærk anstød i Vestjylland, hvad jeg har særlig erfaring for her i Herning“. I Skjern havde sognerådet i 1925 betænkeligheder ved at forny biografbevillingen, dels fordi de unge brugte for mange penge i biografen – hvad nogle dog mente var bedre end at bruge dem til cigaretter – og dels fordi filmene var så skadelige. Kunne man ikke rent lokalt forbyde en film, selv om den var godkendt af censuren? blev der spurgt. Det kunne man ikke. Man lavede så i 1926 et lokalt tilsynsråd, der forud skulle se alle film og henstille til biografefejeren ikke at fremføre dem, hvis de fandtes anstødelige. Men uden positive resultater. Ved samme tid klagedes der i Horsens over, at så mange ganske unge piger kom på gale veje, navnlig efter aftenens sidste biografforestilling. Hvad beskæftigede mon byrådets tilsynsudvalg sig med? Og sådan spurgtes der i alle Danmarks byer, fordi de alle havde de samme problemer at slås med.

Man prøvede med særlige eftermiddagsforestillinger for børn. Men enten var

Indtil første verdenskrig var dansk films placering på verdensmarkedet imponerende, der produceredes mange film, og ikke alle scener kunne optages på Ole Olsens atelier i Valby eller hos Frede Skaarups Fotorama i Århus, men måtte henlægges til gade og torv til fryd for et tilfældigt publikum, der uventet blev øjenvidner til voldsomme optrin. – „Der filmes“, tegning af Storm Petersen, Blæksprutten, 1912.

de så kedelige, at den moralsk belærende pegefinger næsten kunne ses på lærredet, og kun voksne ledsagere kunne finde dem yndige. Eller de var fyldt med pjankede tegnefilm og klownefarcer af den slags, som børnene akkurat lige så godt kunne gå hen og se i biografen til en almindelig aftenforestilling. „Børnene vil helst se Fyrtårnet og Bivognen“, erklærede en københavnsk biografejer (Johs. Fønss) i 1926, „og dem kan de næppe tage skade af at se. De mere dramatiske film interesserer dem ikke“. Og en fader udtalte i 1932 de drastiske ord: „Børnefilm lader jeg i hvert fald ikke ungerne gå til, så da næsten hellere de forbudte!“ Hermed var samtidig rørt ved et andet alvorligt problem. Det var nemlig en almindelig kendt – og nær sagt anerkendt – sag, at velvoksne unge i alderen 13–15 år glat væk slap ind til forbudte film, og at de særlig foretrak netop disse for at se, hvorfor de var forbudt.

Mange af filmens tidligere modstandere lod sig i årene før og efter 1920 helt besejre af Victor Sjöströms Selma Lagerlöf-film og A. V. Sandbergs Charles

Dickens-film. „Den stumme kunst fejrede triumfer“, hed det efter „David Copperfields“ premiere på Københavns Paladsteater i 1922. „Det var en aften, der hævede sig højt op over mangan „rigtig teateraften““. Og efter „Lille Dorrits“ premiere i 1924: „Alt, hvad byen endnu har tilbage af kendte navne fra fortidens parket var i aftes forsamlet til Paladsteatrets Sandberg-premiere“. Ud over hele landet skabte disse film en uhørt tilstrømning.

Det var i 1920erne blevet en selvfølge, at selv de mindre købstæder havde både 2 og 3 biografteatre, og i stationsbyerne begyndte de at dukke op et efter et, mange steder dog endnu kun som ambulante foretagender eller på primitiveste måde installeret i krosale og foreningslokaler. Herved overvandt også efterhånden ældre landboeres mistro til filmen og deres frygt for biografen som stedet, hvor pæne mennesker intet havde at bestille. Et par husmandsfolk, der i 1923 med den sorteste samvittighed havde sneget sig til Give Bio for at se „Ben Hur“, følte sig meget lettede, da de til deres overraskelse så en af egnens store gårdmænd og hans kone i færd med at tage overtøjet af ude i gangen: „Ja, når de tør wow sæ i æ biograf, så gør vi wal å –!“ Hvorefter de satte sig ind og jublede over „Ben Hur“. Og således gik det i disse år mange andre.

En amerikansk statistiker, der omkring 1930 sendte spørgeskema til alle skoleledere i U. S. A.: „Hvad har størst indflydelse på børns og unges karakterdannelse – skolen, hjemmet eller kirken?“ fik i 70 pct. af tilfældene svaret: „biografteatrene!“ Og det samme kunne han vel have oplevet i Danmark. Med de bedre lønforhold og den forkortede arbejdstid, der gjorde det muligt for flere og flere at se så godt som alle film, der gik i den lokale „bio“, fik filmen en overvældende indflydelse på børn og unge. Den endeløse strøm af amerikanske film med overdådigt opbud af mandlig og kvindelig skønhed og charme kom til at præge befolkningen helt ud i de fjerneste provinsbyer. „Filmstjerne“-begrebet fæstnedes, og filmstjerne-dyrkelsen begyndte for alvor at florere og præge navnlig de unge pigers frisure, klædedragt, gangart og fremtoningspræg i det hele taget. Pigerne identificerede sig med elskerinden på lærredet og drømte om den smukke elsker, tilbødte ham og kastede sig over alle illustrerede blade, der ikke blot viste hans billede i roller og dagligtøj, men også røbede noget om hans privatliv. „Mandfolk går på variete og i revyteater for at se på skønne kvinder, men kvinder går i biografen for at se kønne mænd. Det er et faktum, vi slet ikke kan komme udenom“, sagde en erfaren københavnsk biografdirektør, Sophus Madsen, i 1925. „Selv hæderlige borgerkoner bliver grebet af vild forelskelse i en mand, de aldrig har kendt“, skrev „Vore Damer“ i 1926. „Det skader jo ingen, ikke engang ægtefællen. Det kan jo endog holde konen på dydens vej. De lokale Don Juan'er bliver alvorligt handicappede af disse uventede og ukendte rivaler“. Postkort med filmsskuespillere var glimrende forretningsobjekter, men der var

risiko ved det, for popularitets-kurserne svingede. „Engang var det Douglas Fairbanks, men ham er der nu ikke en sjæl der spørger efter mere“, udtalte kunstforlægger Olsen i 1925. „Milton Sills og Valentino er i øjeblikket de mest solgte. – Novarro? – jævnt hen. – Tolnæs? – er i aftagende, svært i aftagende. Han er vist ved at blive for gammel og for fyldig – og stiv! Han kan jo slet ikke stå mål med de sportstrænede amerikanere. – Hjemlige filmere? – afgjort ikke! Vi har ingen siden Psilanders dage. *Han* gik i hundredtusindvis“.

De unge piger krævede endnu i 1920erne glatragede filmshelte. „Hvis Valentino i en film blot har en lille engelsk „tandbørste“, går de igen“, sagde direktøren Sophus Madsen. Og rent galt var det, da Milton Sills i „Havørnen“ ikke blot havde overskæg, men også „fip“! Men kvindeidealet var ved at svinge over mod det udprægede „sexede“. Man svigtede „hele verdens sweet-heart“, Mary Pickford med strygebrætfigur, kyske slangekrøller og lillepigeben, til fordel for de svulmende skønheder, der med våde, halvt adskilte læber, klistrede vipper og forførerisk vuggende hofter bugtede sig af sted, „lade og skæbnsvangre for alt mandkøn“.

Og hvad selve filmstitlerne betød for ungdommens tilstrømning, det kunne biograffolkene tale med om. Sophus Madsen havde „gang på gang set et par gå hen og læse plakaten og så enten udbrude: „Forført – den er god nok!“ og derpå købe billet. Eller: „Hemmeligheden – den er vist kedelig!“ og så gå igen“. Titlen „Forført“ havde han selv lavet, indrømmede han; den engelske film hed egentlig „Den lille hvide Rose“; men han var straks klar over, at med den titel ville den blive „dumpelår“ – som det hed i biograf-jargonen. Den ny titel var ganske vist fuldstændig misvisende, men det havde mindre at sige, når blot folk stormede teatret for at se filmen. Og det gjorde de.

Biografteatrene blev finere og finere; der kæledes mere og mere for publikums stigende mageligheds- og luksusbehov. Træstolene med de hårdt bumpende klapsæder afløstes af dybe, bløde lænestole med askebægre i armlænene, de kolde, matte lyspærer i stukloftet erstattedes af varmt-dulmende indirekte belysning, og det grelle hvide lærred på endevæggen fik dybde og indramning og farvestrålende folderige gardiner, lydløst glidende i vammelsød belysning. Endvidere kom der tykke, bløde tæpper, sagte dyssende hvert skridt. Men dermed fik biografteatrene rigtignok også et lidt mere fornemt præg end tidligere. „I Hobrobladene averterer Biografen, at folk med træsko på kan ikke inklades til forestillingerne“, skrev Holstebro Avis i 1925. Hvad mente den stedlige Kosmorama-direktør om den sag? Man stillede i Holstebro så sjældent over for dette problem, svarede han. „Det er mest drenge, det gælder, og vi ser gennem fingre med det; men nægtes kan det ikke, at træsko ikke er den bedste fodbeklædning for vore tæpper og så videre“.

Filmens skildringer af livet, som det burde være, og som det formodes at kunne forme sig alle andre steder end netop her: fornemt, skønt, spændende og lidenskabeligt, har en mærkværdig evne til for en (heldigvis kort) stund at omskabe os til ædle og interessante individer på højeste livsplan. – Massesuggestion, tegning af Bo Bojesen, Politikens Magasin, 1947.

Fra omkring 1930 forsvandt endelig også pianisten bag det grønne klæde under lærredet. Tale- og tonefilmen havde holdt sit indtog – under stærk forhåndsreklame fra Amerika og hjemlige højspændte forventninger. Dog var der megen reservation hos kritikken og naturligvis stærk afstandtagen hos dem, der endelig havde vænnet sig til stumfilmen. „Den store tilstrømning er endnu for stærkt beslægtet med gadeopløbsnysgerrighed til at afgive nogen målestok for en virkelig succes“, hed det i efteråret 1929. Og en kendelse af juni 1930 var sålydende: „Talt, vejet og fundet for let. Folk vender sig med udbredte arme mod stumfilmen og dens vederkvægende hvile for det trætte sind. Skuffelsen er almindelig, og det gamle teater ånder lettet op“. Ville dette „talende og tonende, men døde lærred“ nogen sinde for alvor kunne konkurrere med det gamle teater med dets intime forbindelse mellem scene og tilskuerplads? Og ville det nogen sinde kunne fordunkle mindet om stumfilmen, når den var bedst? „Den, som lever, får at se“, skrev en kritiker, og folk blev ikke så mange år ældre, før de virkelig fik ganske forbavsende ting at se.

Som man i juli 1885 forbløffedes over, at det var lykkedes at føre samtale pr. tråd mellem København og Fredericia – endda „med tydelig genkendelse af de enkelte stemmer“, således forbløffedes man ikke mindre i januar 1922 ved meddelelsen om „en mærkelig koncert i Lille i Frankrig“, hvor en sangers røst havde nået tilhørernes øren „båret af æterens bølger fra Eiffeltårnet i Paris 250 km borte“. Men allerede et år efter sad man rundt om i Danmarks hotelsale og lyttede spændt til omrejsende teknikeres demonstrationer af dette nye vidunder. „Radiobølgen går over landet“, proklamerede aviserne, „og dette interessante fænomen tager folk med storm“. Der lovedes orkestermusik fra England; men det lykkedes nu ikke altid, og selv hvor det virkelig lykkedes at opfange nogle toner, var der endnu folk, som nødig ville anses for godtroende og derfor satte en ære i at afsløre bedrageren: „De har bare en grammofon i kassen!“ I øvrigt var publikum gerne mere end tilfredse med blot at høre morse-signaler fra Orlogsværftet.

Så hurtigt udvikledes dette nye tekniske underholdningsmiddel, at man allerede i 1926 kunne kaste et muntert-ironisk tilbageblik på den fjerne primitive tid omkring 1923, da ivrige amatører – mest store drenge og unge mænd, men også en del ældre folk – sad med deres „krystalapparat“ eller „lampemodtager“ – alt efter formue og lejlighed – fra tidlig eftermiddag til langt ud på natten, glemmende lektier, biograf og alting, for at „høre et enkelt hyl eller lyd, der tilkendegav, at der et eller andet sted i verden sad en mand og klaprede på sit telegrafapparat“. Rene festaftener blev det, hvis de opfangede en meddelelse om en skibsposition – for ikke at tale om en stump af et musikstykke. Men ve den øvrige familie, hvis den snakkede eller blot rørte sig. Selv den svageste gyngen af et gulvbræt kunne sætte et krystalapparat ud af funktion. Nu i 1926, hed det, var „enhver amatør villig til at tage kursus i revolverskydning for at kunne plaffe samtlige professionelle radiotelegrafister ned“ – og dertil alle de naboer, der sad og „hylede“ med deres „gnistrulle“, så „tankeløst og uforskammet, at de komplet opnåede at supplere Orlogsværftet i dets pauser“.

Ret hurtigt var det dæmret for en og anden, at dette her var mere end et legetøj for teknisk begavede: en kulturspreder – eller måske en fordummelsesspreder – med hidtil uhørte perspektiver.

„Lyt i radioen i aften!“ lød avisernes opfordring den 20. februar 1924. „Gennem direktør A. Christensens radiostation i Maribo vil man ved 9-tiden i aften søge at rundkaste „Lykkebarnet“, der opføres på Nykøbing Teater. Bølgelængde 330“. Hermed var den første svage spire lagt til „det trådløse teater“. Naturligvis tvivlede man på dets fremtidsmuligheder. Moderne skuespillere havde vænnet sig fra den klare, tydelige diktion, som her måtte være absolut nødvendig, ligesom de havde aflagt den gamle spille måde med front mod publikum; de talte nu både

Sjældent er vel noget heldigere valg truffet, end da kammersanger Emil Holm i 1925 blev valgt til leder af den da nyoprettede statsradiofoni. I radioens første halve snes år var det ham, energisk og drevet af sin forståelse for radioens fremtid som folkelig kulturspreder, der ledede institutionens vældige udvikling fra de enkle og fattige forhold i det ældste radiofonistudie, den såkaldte „omvendte flødebolle“ i Købmagergade. – Tegning af Jensenius, Blæksprutten, 1926.

til siderne og til baggrunden, og det gav „huller“ i radiogengivelsen. Bedre end teatertransmissioner var naturligvis specialaftener fra selve radiofonistationerne, men selv her ville lytterne jo komme til at mangle det, som for de fleste måske var det væsentligste ved en teaterforestilling: alt hvad der kunne glæde øjet. Demo-

kratiske optimister anede imidlertid snart et lykkeligt fremtidsperspektiv: et virkelig folkeligt teater, som ikke kendte forskel på 1. parket og galleri, og som med tiden helt ville kunne ophæve det „borgerlige kultur-monopol“ og give selv de bredeste folkemasser „adgang til nutidens og fortidens betydeligste værker på den dramatiske kunsts område“. Man forudsatte altså en almindelig udbredt kulturhunger, som kun ved de herskende sociale forhold hidtil var blevet hindret i at blive mættet. Men denne optimistiske tro blev snart hårdt anfægtet ved høj-røstede krav om „god folkelighed i det dramatiske og musikalske program“, hvorved nærmere beset hovedsagelig forstodes letfattelig, problemløs og jævnt gemytlig underholdning. Krav fra anden side om „noget værdifuldere“ og mere „moderne“ blev imødegået blandt andet med, at man dog først og fremmest måtte tænke på de mange gamle, syge og ensomme mennesker: „Vi andre har så mange veje at gå til livets frodige agre. Men der gives mennesker, for hvem radioen er den eneste forbindelse med livet og verden omkring dem, og det er som oftest enfoldige og nøjsomme sjæle, der trænger til letfattelig underholdning“. Man måtte også passe på ikke at forarge disse små. I teatret og biografen gik folk jo på eget ansvar; men radioens programmer kom på „æterens bølger“ til intetanende værgeløse mennesker. At folk simpelt hen kunne lukke for kassen, når der kom noget, som kedede eller foragede dem, faldt åbenbart de færreste ind.

Radioen var omkring 1930 ved at blive hvermands eje og kunne aflyttes af en hel familie samtidig, idet de besværlige hovedtelefoner i bøjle over håret og med lange uregerlige ledninger hen til apparatet for længst var afløst af „højtaleren“, først som et skrækkeligt tågehorn oven på kassen – akkurat ved den tid for øvrigt, da grammofonen kom i skab og sagde farvel til den grønne, liljeformede tragt – og siden i indbygget anlæg. I utallige hjem gik nu radioen fra morgen til aften som en vanesløvende, snart fuldtonende, snart dæmpet baggrundsstøj til alle slags husmoder- og familiesysler, hvorved dens lovpriste kulturelle betydning blev gjort højst problematisk. Og så alligevel! Der var dog ikke så få, som både forstod at udvælge og at lytte, i grosserervillaen så vel som arbejderkasernen, i bondegården så vel som fiskerhytten. Og for mange af dem blev radioen en stor og uvurderlig oplevelse. Den „seriøse“ og „højtidelige“ musik, som lige fra begyndelsen, trods lytterprotester på stribe, fik en temmelig fremskudt plads på programmerne, vakte megen slumrende musiksans til live. Og da man endelig fandt frem til det originale „hørespil“ med fuld udnyttelse af radioens specielle muligheder og virkemidler, blev der herved virkelig skabt et helt nyt og folkeligt teater, som, ubundet af tid og sted og med selve ordet som vigtigste virkemiddel, kom til at øve en stærk og intens virkning på opmærksomt lyttende, modtagelige sind.

Radioen med sin højtaler formår på en langt mere intensiv måde end dagbladet at bringe hjemmets snævre kreds i forbindelse med skelsættende begivenheder ude i den store verden. – Tegning af Jensenius, Blæksprutten, 1926.

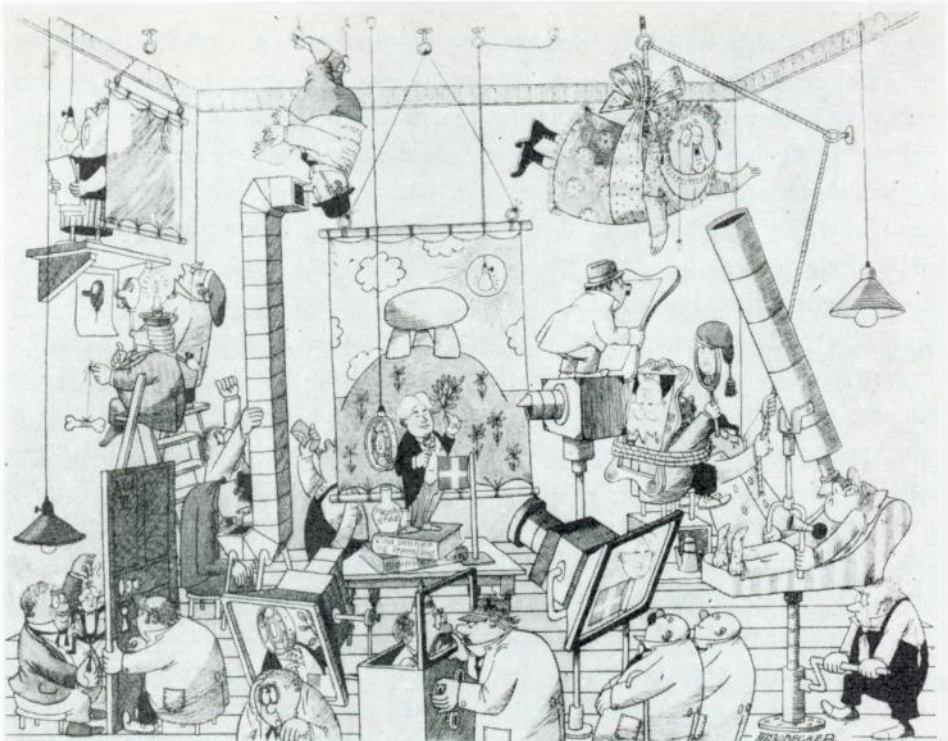
Fjernsynet talte man allerede i begyndelsen af 1930erne om som noget nært forestående. Der skulle dog gå mere end tyve år, før det begyndte at blive almindelig udbredt i Danmark. TV kaldtes det snart med den „forjagede“ tids typiske hang til nemme ord. Og alle de „børnesygdomme“, som radioen netop var ved at overstå, måtte TV selvfølgelig også igennem. Som man i radioens første tid mest hæftede sig ved dette vidunderlige, at man i det hele taget kunne høre noget, og derfor sad som tryllebundet og drejede på knapperne fra station til station, således hæftede man sig nu først og fremmest ved det mærkelige, at der kom levende billeder lige ind i stuen til en. Hvad det var for billeder, var underordnet. Man stirrede betaget på alt, om det så blot var et ur med sindigt roterende sekundviser; og man så helt bort fra, at det var disse sort-hvide billeder, som man ikke gad ulejlig sig i biografen efter mere. Og som radioen havde gået på „non-stop“ uden hensyn til eventuelle gæsters ønsker, således nu TV. Gæster, som kom lidt efter kl. 8, kunne risikere selv at måtte finde ind i en mørk stue og dér, under værtsfolks og andre tilstedeværendes fuldkomne ligegyldighed eller lettere irritation, søge at nå frem til en siddeplads og så i øvrigt tie stille – ganske som en forsinket teatergænger, der sniger sig frem i en balkonloge efter tæppeopgang.

Hjemme ved fjernsynet

Det typiske aftenliv i en dansk gennemsnitsfamilie omkring 1960 sagdes at forme sig omtrent således: „Klokken 20 tændes der automatisk for kassen, og så glos der vedholdende ind i den, til der ikke kommer mere. Iført TV-sutter sidder man i TV-stole og drikker the af TV-kopper og drysler aske i TV-askebægre på det specielt udformede TV-armlæn, og fra sit skjul bag apparatet kaster en speciel TV-lampe sit lys op over væggen, så stuealteret kan stå i det rette blide skær. Og når programmerne er forbi, rejser man sig sukkende og lukker for kassen, strækker sig og gaber, for man er blevet så fordømt søvrig af al den stirren, og hvad nu? Nu er aftenen forbi“.

TV virkede familiesamlende i en splittet tid, blev det fremhævet. Desværre var det ikke ensbetydende med hyggespredende. „Jeg kan godt lide at se fjernsyn – en gang imellem,“ skrev en husmoder i 1962 fortvivlet over familietyraniet foran skærmen, „men for mig erstatter det ikke de gode aftener, vi havde før, hvor vi sad og sludrede eller skiftedes til at læse højt, mens jeg samtidig kunne få mit strikke- og sy- og stoppe- og lappearbejde fra hånden – alt det, man ikke når om dagen“. Det er næppe sandsynligt, at der ikke i dette hjem før fjernsynet fandtes en radio; snakken har altså åbenbart tidligere gået livligt til radioledsagelse, samtidig med at alskens husligt arbejde gik fra hånden. Den brevskrivende kvinde kom derved indirekte og uden selv at vide det til at pege på et åbenbart fortrin hos TV, benyttet på rette måde, vel at mærke, som virkelig kulturspreder. Der kan ikke snakkes og arbejdes med andre ting til TV. Opmærksomheden holdes udelt fangen af det, der foregår på skærmen, hvorved der også bliver større mulighed for, at helt nye eller slumrende interesser vækkes. Givet er det, at TV-teatret og de direkte billeder fra koncertsalene vandt flere tidligere modvillige, vrangvillige eller blot køligt uforstående mennesker for den store, lødige kunst, end radioen nogen sinde formåede det. Det gik mange som den jyske arbejder og hans kone, der lige ud erklærede, at de altid havde lukket radioen for torsdagskoncerter, operaer, klassiske tragedier og „al den slags“. „Nu har vi stor glæde af at se og høre det alt sammen. Balletten „Svanesøen“ var pragtfuld. Og operaen „Martha“! Man lytter også ligesom mere til musikken, når man sådan ser hele orkestret.“

Men man så også snart, at TV netop ved sine billeders enormt suggerende magt kunne blive et endnu farligere middel til forsimpning og fordummelse end radioen, når den kom i urette hænder. Man mødte nemlig også straks her den sædvanlige tendens, kendt fra teater, film og radio: at „gi hvad folk ka li“ – tarvelig og flad underholdning af den „bastante jovialitet, vi her i landet ynder at kalde humor,“ som en forfatter udtrykte det i 1961, nedkaldende alle gode magter til værn herimod. Og der var jo også det særlige problem med børnene, der – billed-hypnotiserede, som børn altid har været – uhindret tog plads foran

Fjernsynet var konstrueret allerede i 1920'erne, men endnu ved århundredets midte underudviklet og uanvendeligt i praksis. Man kunne dog med fuld sikkerhed forudse den nye kulturspreders snarlige fuldkommengørelse og fremtidige anvendelse. – Tegning af Bodecker, Blæksprutten, 1951.

skærmen for at se „Aktuelt“ med ulykker og negermishandlinger, „Filmsorientering“ med uddrag af film, forbudt for børn, „TV-teater“ med for dem ganske uforståelige, måske endda absurde og perverse dramaer og „U-landsudsendelse“ til kl. 3 nat.

Hvordan stod det så til under alt dette med folk og scene i gammeldags traditionel betydning? Det „virkelige“ teater – ikke mindst provinsens omrejsende – havde følt sig hårdt trængt, først af filmen, så af radioen og nu sidst af fjernsynet, som tillige ramte filmen hårdt og – for en tid i hvert fald – skubbede radioen stærkt i baggrunden.

For de unge, som var børn af en barsk mellemkrigstid, stod det gamle teater som noget forældet og dem uvedkommende, uinteressant og livsfjernt. Det var i biograferne, de mente at finde det livsnære og de stærke oplevelser, som de mere trængte til. Når de på kommunale fribilletter i ny og næ blev lukket ind til

klassisk drama på Det kgl. Teater, medbragte de alle mulige biografvaner og skabte i deres kedsomhed og uforstand en hidtil ukendt uro på tilskuerpladsen, som i høj grad generede de vante teatergængere. Og i provinsens små, prunkløse teatre kunne man se gymnasiaster, der havde forvildet sig ind til „Hamlet“ med regnfrakken på, shagpiben i munden og det mest blaserte udtryk i ansigtet. Den gamle feststemning, som jo også det pæne tøj havde bidraget sit til, forsvandt mere og mere, og med den andagtsfølelsen og forventningsglæden.

Hvem var teatrets kunder i dag? spurgte forfatteren Leck Fischer i 1935, og han gav selv svaret: hovedsagelig kvinder, mest ganske unge og så „de let grånende tanter, der skal solde en bridekasse op – tanter, der gasser sig, så stolene knager, når de ser et rigtig hyggeligt stykke (endelig ikke eksperimenter) – og som går mere efter skuespilleren end efter digteren.“ Heri lå selvfølgelig en malicøs overdrivelse. Men et uomstødeligt faktum var det, at teatret havde mistet en stor del af sit gamle trofaste, solidt borgerlige publikum og aldrig havde formået at komme i kontakt med de store brede masser. De kunne vindes, hævdedes det fra socialistisk og kulturradikal side, hvis man skabte en „folkets scene med folkets problemer“ og med let og billig adgang som i en biograf. Men de fleste teaterledere betvivlede eksistensen af nogen større folkelig hunger efter „socialt drama“ og betakkede sig for at regne med den. De trætte arbejdere, sagde en folkekær teatermand, bryder sig ikke om problemer som aftenunderholdning; de går i teater for at glemme deres genvordigheder. „De skal have lidt let musik, de skal se dejlige piger, og de skal have vrøvl og sludder, så de kan få sig en sund latter.“

Efter aviser, tidsskrifter og ugeblade at dømme var folkets teaterinteresse i tiden efter anden verdenskrig overmåde stor. Men meget deraf var uden tvivl af rent sekundær art. Der var megen skuespillerdyrkelse, som intet havde at gøre med teatret som kunst, og som for øvrigt nok så meget var inspireret af filmen og TV som af selve teatret. Der var endvidere en del folk, som mest gik i teatret af en slags kulturel pligtfølelse uden større interesse for teatret som sådan og med udtalt sky for alle modernistiske eksperimenter. Og så var der endelig dem, som meget gerne ville underholdes behageligt i teatret, men som dog fandt andre ting vigtigere: bilen, oliefyret, køleskabet, fjernsynet, campingudstyret, lyst-yachten, sommerhuset og så videre, og som derved havde pålagt sig selv så store afbetalingsbyrder, at de måtte nøjes med at læse om teaternyt og teaterdebat – og så i øvrigt følge med i radio og TV.

Men der var dog omkring 1960 visse tegn på en virkelig vågnende interesse for og forståelse af teatrets betydning som noget helt særpræget og uundværligt ved siden af filmen, radioen og fjernsynet og hele det store „pop“-maskineri, som nu kværner døgnnet rundt.

DEN OFFENTLIGE MENING

Ved nitiden fredag aften den 15. juli 1870 ilede Ritzaus bude og medarbejdere fra Højbro Plads ud i byen. De fik telegrammer slået op i Tivoli og flere andre steder, mens teksten samtidig blev telegraferet til de provinsblade, som var abonnenter på bureauets stof (de fleste andre skyndte sig at blive det). At en begivenhed, som var sket i Paris fredag over middag, således var kendt af københavnernes før midnat, og at den nåede de fleste købstadsfolk med lørdagsavisen, kunne nok give anledning til overvejelse. De ældre huskede, hvorledes for eksempel Februarrevolutionen 1848 først havde stået i Berlingske Tidende en uge efter. Men senere havde den elektriske telegraf forbundet Danmark med selv så fjerne lande som Kalifornien og Kina; og løjtnant Ritzaus bureau, som oversatte og forkortede stoffet fra verdensbureauerne i Berlin, Paris og London, havde fra 1866 gjort det overkommeligt for bladene at bringe en del telegramstof.

Men herpå tænkte ingen, thi Frankrig havde erklæret Prøjsen krig, og Danmark kom nok også med. Folk råbte hurra, når Tivolis orkester eller Nyborgs Tappenstreg spillede Marseillaisen og derpå Den tapre Landsoldat. På varietéerne lød refrainer som „Hvad gør det, vi dør / når blot Slesvig vi frelser af tyskernes klør“. Thi her var jo chancen for at genoprette nederlaget i 1864. De 10–15.000 unge i skyttekorpserne havde længe forberedt denne dag; ved sommerens skyttefester havde de mellem kapskydningerne sunget „Til våben, brødre“ og „I vor barndom vi hørte kartovernes brag“. Nu eksercerede de febrilsk, og selv 15–16-årige håbede at komme med. Feberen holdt sig ind i august. Der indløb klager over Ritzaus dårlige telegrammer. Men efter Sedanslaget tabte man håbet, nøjedes herefter med at strikke strømper til franskmændene og samle ind til de efterladte.

Krigen i 1870 blev et vendepunkt. Skønt tysk taltes bedre og hyppigere end noget andet fremmed sprog, vedblev Tyskland at være arvefjenden og den eneste tænkelige modstander i en ny krig. Modsætningsvis nærrede man sympati for vestmagterne. Men kun de færreste tænkte nu på Danmark som en aktiv størrelse i storpolitikken. Vi var tilskuere. Det samme gjaldt endog Slesvig. Genforeningshåbet lå dybt overalt, og forskellige sønderjyske foreninger arrangerede foredrag og indsamlinger – et par gange endog store gæstebesøg, hvor flere

Efter fremkomsten af de hurtige kommunikations- og meddelelsesmidler i 1800 årene kunne den offentlige mening, der i gamle dage for det meste groede langsomt og sindigt frem, tage form i løbet af få timer. Det var Ritzaus telegrammer, der ved krigens udbrud i juli 1870 muliggjorde den øjeblikkelige sympatitilkendegivelse for Frankrigs sag, en offentlig mening som stimuleredes stærkt af håbet om det nederlag for Preussen, der ventedes at ville medføre Slesvigs genforening med Danmark. – Krigstelegrammer på opslagstavler i Tivoli, Ill. Tid., 1870.

hundrede sønderjyder indkvarteredes privat og deltog i folkefester. Men for flertallet hørte Slesvig til blandt de sværmeriske længsler, som ingen virkelig del havde i de voksnes konkrete hverdag. Udlandet var noget, man læste om i avisen – og den bragte bare en halv eller hel spalte af Ritzaus tørre telegrammer.

Til gengæld kom de indenrigspolitiske brydninger til at optage sindene i en hidtil ukendt grad. 70erne og 80erne igennem foregik der en politisk vækkelsesproces, som fik overordentlig betydning for menigmands stilling i samfundet.

Klarest fremgik udviklingen af folketingsvalgene, der for de fleste stadig stod som højdepunktet på deres politiske aktivitet. De ydre former var de samme som tidligere: et offentligt møde under borgmesterens forsæde på den største plads i den by, som var kredsens valgsted; efter talerne stemte de tilstedeværende vælgere ved kåring (håndsoprækning) eller ved efter tur at meddele navnet på den foretrukne kandidat til den mand, der førte valgprotokollen (jævnfør bind 1 side 657). Men det hele fik i disse år en ganske anden karakter – mindre festlig,

Vælgermøder

men mere alvorlig. Det var ikke mere 6–800, men gennemgående et par tusind mennesker, som stemte. Thi valgdeltagelsen steg meget stærkt. Mens man i 60erne havde klaret sig med kåring i cirka 50 af de 102 kredse, var dette 1872–84 kun tilfældet i 20–30 kredse, omkring 1890 kun i en halv snes. Valgdeltagelsen i kredsene med skriftlig afstemning steg i samme tidsrum fra 30–32 pct. til lidt over det dobbelte (66–69 pct.). Et bedre barometer for interessen er udviklingen i de kredse, hvor taberen fik over halvdelen af vinderens stemmer – hvor der altså kunne være tvivl om udfaldet; her stemte sidst i 60erne cirka 35 pct., 1873–81 ret uforandret 56–57 pct., derpå stigende til 73 pct. i 1887 og 1890. Geografisk var der fra midten af 80erne ringe forskel. Men det var først omkring 1875, at Jylland og Fyn nåede op på højde med Sjælland, og København kom overhovedet først med i 1884.

Det politiske gennembrud begyndte hos bønderne, da Det forenede Venstre i 1870 krævede, at Folketinget skulle bestemme regeringens sammensætning, og at det overhovedet var vælgernes flertal, der skulle have det afgørende ord i stat og kommune.

Bonden var nu økonomisk uafhængig og ligestillet med andre over for loven. Men mange købstadsfolk så ned på ham – sagde „du“ og ventede „De“ igen. Herremanden havde stadig magt ved sit forspring i hartkorn og driftsmetode, han gav arbejde og lejemaal til mange bondebørn. Og ikke mindst følte bonden sig behandlet som umælende undersøgt af de embedsmænd, han selv lønnede. Politisk var bønder og andre jævne folk blevet gjort til „anden klasses borgere“ ved indførelsen af privilegeret valgret til Landstinget i 1866; det følte som en krænkelse på linje med den almindelige fortabelse af valgretten, der hørte til fattighjælpens mest frygtede virkninger. Tørstende efter anerkendelse sluttede bønderne nu massivt op om flertallets ret; de var selv flertallet, thi landsbyens småfolk støttede dem eller holdt sig i ro.

Der var visse egne, de såkaldte „døde pletter“, hvor bønderne ikke ville være med, således det traditionelt kongeligsindede Nordsjælland og det missionske Thy. Og visse steder havde proprietærerne så megen magt over småfolk, at gårdejerne kom i mindretal. Men i de øvrige kredse, hvor landbovælgerne dominerede – i alt cirka 70 – valgtes venstremænd, ofte med 70–90 pct. af stemmerne. Efter valgene 1872–76 var Venstres folketingsflertal urokkeligt i en menneskealder.

Mobiliseringen af disse 100.000 landbovælgere mellem 1870 og 1885 var i høj grad sket gennem de politiske møder.

Oprindelig havde kandidatens og stillerens taler og besvarelse af spørgsmål på selve valgdagen været den væsentligste form for valgagitation. Fra 70ernes

Vælgermøder

Folketingskredsene 1876–1892.

Socialdemokrater valgtes i Københavns 5. kreds (1884, 1887, 1890, 1892), i Københavns 9. (1884, 1890, 1892) og i Skjolddelev (1890). De er her regnet til Venstre.

Vælgermøder

begyndelse blev valget imidlertid regelmæssigt forberedt med diskussioner og prøvevalg rundt om i kredsen; her vurderede man kandidaternes talegaver og deres kundskaber – der kunne være tale om ondsindede eksaminationer – og man samlede sig om de mest egnede. Omkring 1880 gled kandidatopstillingen ud, men diskussionerne bibeholdtes. Man fik herefter de fleste steder op til en snes vælgermøder, der ofte begyndte i de fjernere landsbyer et par uger i forvejen og sluttede med et massemøde på byens største gæstgivergård dagen før. Ved disse lejligheder mødte så de lokale partigængere frem så talrigt som muligt og forsøgte ved deres stemmekraft og sejrssikkerhed – som ofte var stimuleret ved flere genstande – at dominere forsamlingen. Mange møder forløb med højroestet sang, med klappen, trampen og uafladelige tilråb af den mest usaglige art. Det kunne være næsten umuligt for taleren at få ørenlyd i en fjendtlig forsamling, og udsigten til fysisk overlast hang truende over mindretallet. I begyndelsen følte højrepolitikerne og mange af deres vælgere sig for fine til tobaksosen og grovhederne på disse møder; men hen i 80erne kom der også fra den side talere, som kunne spille på tilhørernes harme og sentimentalitet eller afvæbne modstanderne med en håndfast vittighed.

Endnu omkring 1870 var nogle kandidater gået fra dør til dør for at påvirke vælgerne ved personlige samtaler. Denne form blev snart uoverkommelig, men mange foretrak at holde i hvert fald en del af deres møder på egen hånd. I disse tilfælde blev det oftest tilhængerne, som dominerede, og tonen blev sagligere. Endnu mere gjaldt dette, når kredsens folketingsmand – som det efterhånden blev skik – ved samlingens slutning om foråret, forklarede sin egen og partiets politik for en udvalgt kreds. Folketingsmanden, som stadig i reglen var en mand fra egnen, havde jo i øvrigt selv i disse kampår også andet at tale om end folketingsparlamentarisme – for eksempel de lokale jernbaneanlæg.

2–300 regnedes for en ret god tilstrømning og halvtreds var ikke noget lille tilhørertal på landet. Men endda kunne det knibe med at få lokaler. I reglen fandt man husly i kroerne eller i bøndernes storstuer. Men også skolestuen kunne bruges; læreren var jo hyppigt bondesøn og gik ind for den folkelige sag. Det var også ham, der sammen med gamle højskoleelever fik arrangeret bibelske og historiske foredrag, som tiltrak snesevis af bønder langvejs fra. I 80erne kom der endnu stærkere gang både i de oplysende foredrag, som nu fandt emner i livsanskuelsedebater og samfundsspørgsmål, og i de politiske møder. Skytteforeningerne, hvis medlemstal steg stærkt, behøvede også et lokale til eksersits og gymnastik. Da regeringen lukkede skolerne for al denne folkelighed, skillingede bønderne da sammen sognevis og fik oprettet et par hundrede forsamlingshuse. Frem til 1914 voksede antallet til ca. 1300 – et forsamlingshus i næsten hvert sogn.

Men allerede tidligere kunne der holdes større møder, udendørs. Oprindeligt havde der været fælles grundlovsfester for alle i kredsen; op til et par tusind mænd, kvinder og børn samlede i et flagsmykket anlæg tæt ved byen. De taler for kongen, grundloven, fædrelandet og eventuelt for „kvinden, vor moder“, som holdtes af rigsdagsmænd og lokale spidser, var da affattet i brede tværpolitiske vendinger. Men omkring 1870 sneg partifølelsen sig ind i talerne, bønderne (eller borgerne) blev krænkede og besluttede at holde deres egen grundlovsfest, som fik klar politisk farve. Fra 1871 begyndte Venstres førere også på andre tider af sommeren at arrangere store møder over hele landet; undertiden blev det til egentlige folkefester, hvor tre–fire talere vekslede med fællessang og spisning. Folk kom da kørende langvejs fra. Ved midten af 70erne kunne man samle 3–4000 mennesker, senere endnu flere. Ved Venstres fire store landsdelsmøder i 1883 mødte 5000 i Saksøbing, 6000 i Højby på Fyn, 10–12.000 i Herthadalen på Sjælland og angiveligt 20.000 i Skanderborg.

Ved de store sommermøder optrådte ved siden af de lokale folketingsmænd partiets store talere, som i øvrigt også fandt vej til kredsen op til valget, hvis det så ud til at knibe. Blandt dem, man huskede, var den voldsomme Lars Bjørnbak, Klaus Berntsen med hans mundrappe fynske humor, den heftige Jens Busk med de grovkornede ravjyske slagord, sjællænderen Hørup, hans dræbende ironi og ulmende lidenskab – ja også verdensmanden Holstein-Ledreborg, som legende elegant reducerede modstanderne til nul og niks. Men ingen nåede Christen Berg, der utrætteligt var på farten; under hans systematiske opdyrkning af Jylland rejste han i sommeren 1872 5000 km og talte dagligt. Bergs svulmende lyriske talemåde gjorde ham komisk i de fines øjne – „han anser åbenbart alle retoriske kombinationer af bryst, hjerte, banner og så videre for ny og ægte veltalenhed“ – og hans buldrende opfarende skræmte dem. Med skikkelsens højde og drøjde, stemmens klang og kraft, foredragets enstrengede enkelthed og måske især den næsten håndgribelige overbevisningvarme bag det hele vandt han lydhørhed og sympati i enhver landboforsamling. De gamle rettede sig og de unge vakttes, når han fastslog: „Folkets vilje skal være landets lov; det skal ikke sende mænd til Rigsdagen for at tigge smuler fra herrernes bord, men for at de med kendskab til folkets tarv og trang kan kræve dets ret gennemført“.

Blev møderne hyppigere, så var de dog ikke daglig kost. Det blev derimod avisen. Før 1866 stod de 60 provinsblade med 6–8 undtagelser købstadsfolkene nær både i emnevalg og sympatier. Ved grundlovsændringen i 1866 og især efter Venstres oprettelse 1870 blev denne tendens endnu stærkere; også blade, som hidtil havde været ret åbne for debat, lukkede sig og blev aggressive mod Venstre, ja stedvis endog mod bondestanden. Bønderne havde aldrig i større

Når det lykkedes for vælgermødets taler at påvise og fastholde, at de fremmødte vælgeres enkelte meninger om en sag lod sig naturligt formulere i et stort og fælles krav om sagens gennemførelse, kunne han med nogen ret hævde, at han havde en offentlig mening bag sig. – Jens Busk på talerstolen ved vælgermøde i Ribe 1903, foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

grad købt disse aviser, og nu ville de ikke. I stedet fik de deres egne. I tyve byer blev der mellem 1865 og 1875 oprettet venstreblade på initiativ af bønderne og deres politiske ledere. Enten skillingede 100–200 gårdejere fra egnen en halv snes tusind kroner sammen i et aktieselskab og lønnede en mand – hyppigst en skolelærer – for at redigere avisen og lede det lille trykkeri. Eller de fik en folketingsmand eller en ærgerrig typograf til at oprette bladet og støttede ham ved indskudslån og forudbetalt abonnement. Under alle forhold følte bønderne sig nært knyttede til bladet, kiggede jævnlige op på redaktionen, når de var i byen.

På de fire sider, som først omkring 1890 var vokset til vor tids format, fandtes – foruden landbrugs- og beklædningsannoncerne og en romanføljeton – især referater af rigsdagsforhandlingerne og forskellige møder, lidt spredte nyheder fra egnen, hovedstaden og udlandet; fremfor alt dog en længere spidsartikel, hvor redaktøren eftertrykkeligt satte de politiske modstandere på plads. Men

avisen var landbohjemmenes første regelmæssige kontakt med den større verden, og sammen med de gode råd, novellerne og moraliserende strøtanker i blade som „Ugens Nyheder“, var den tillige det første større læsestof ved siden af bibelen og diverse almanakker. I de ledige stunder, som der var mange af især om vinteren, læste man avisen med begærlighed og inddrak dens lærdom uden større skepsis.

De fleste provinsblade gik i 70erne over til at udgå dagligt, i reglen ved seks-syvtiden om aftenen. Landpostruternes hastige vækst i de samme år bragte avisen ud til stadig flere bondehjem allerede dagen efter. Det almindeligste var dog fortsat, at man hentede avisen og den øvrige post ved „udvekslingsstederne“ hos købmanden eller ved kroen – og det skete ikke hver dag. Men denne forsinkelse gjorde ringe skår i glæden – der var alligevel folk, som gemte alle aviserne til om søndagen. Værre var det, at de tre kroner, kvartalsabonnementet kostede, nok kunne mærkes. Derfor gik mange landboere sammen i „avislaug“, hvor bladene gik på omgang mellem 6–8 familier. Der var i det hele ret mange, som sagde avisen af i sommerhalvåret. Når avislaugene samledes i april for at dele de gamle numre, var der endnu nogle, som sagde, at de ville gemme deres for at læse dem igen til næste vinter.

I 1885 rådede Venstre over 45 provinsblade (typisk kaldet Folkeblad, Tidende og Dagblad), som med et oplag på ca. 50.000 var jævnstærke med modstandernes. Endnu gik der over fire husstande på én avis på landet, men dette betød en fordobling af avisholdet siden 1870.

Med møderne og aviserne bredte interessen sig som ringe i vandet. Hørte hjemmet til dem, hvor „politik var en ret ukendt størrelse“, kunne de unge måske få sig en snak med de håndværkere, som kom til gården eller med en af de naboer, som „rendte til møde“. Der var også en mulighed, hvis man kom ud at tjene, og måske allermost når man i soldatertiden traf sammen med folk fra andre egne og andre klasser. Efterhånden var det jo også omtrent hvert andet bondebarn, som kom nogle måneder på højskole; politik stod ganske vist ikke på timeplanen, men emnet dukkede jævnlige op under de frie diskussioner, og også lærerne var i reglen ivrige venstremænd.

Gennem højskolerne øvede de grundtvigianske ideer efterhånden betydelig indflydelse på de yngre bønder. Der blev højere til loftet i mange jævne hjem; man sang sammen og kunne drøfte religiøse og sociale spørgsmål med børn og tyende uden autoritær fanatisme. Adskillige venstrebønder stod dog fjendtligt over for det, de opfattede som nordisk-nationalistisk føleri og løsagtig optimisme over for livets realiteter. Det gjaldt bjørnbakkerne på Århusegnen og i Vendsyssel, det gjaldt mange sjællændere, som i 80erne var modtagelige for Hørups

„antimilitarisme“. Bønderne kunne da nok diskutere indbyrdes. Men først og fremmest var de venstremænd, og de ønskede, at partiet stod sammen.

Når bønderne i 70erne kom til købstaden, diskuterede de undertiden med de konservative handlende. Man drøftede også emner som møntreformen 1875, da kroner og øre erstattede rigsdaler og skilling; denne reelt ret simple omveksling havde vakt mistro hos menigmand overalt – i København var der strejker blandt i øvrigt upolitiske arbejdere. Men især var det partipolitikken, som holdt for, og her blev diskussionerne efterhånden bitre.

Mange steder, hvor bønderne hidtil var blevet beværtet med „kanaster“ og sød snaps, følte de sig ikke mere velkomne. Thi den politiske kamp følte i meget høj grad som en kamp mellem land og by.

Var de fleste bønder i 70erne venstremænd, så stod overklassen og byboerne dem næsten samlet imod. Embedsstanden, godsejerne og borgerskabet så ingen grund til at nogle folketalere skulle være ministre, blot fordi de selv ubeskedent krævede det og taktfast understøttedes af 60–70 bønder i Folketinget. Med deres plebejiske sparekrav ville bønderne skade kunst og videnskab, deres mangel på indsigt ville bringe landets selvstændighed i fare og deres tvivlsomme dannelse ødelægge dets anseelse i udlandet. Landsbydegne var næppe „salonfähige“ i diplomatiske kredse! Man nærrede dyb afsky for grundtvigianerne „der gik med bulehatte, talte bragesnak og åd af fad med tjenestefolkene“. De havde allierede, der var endnu værre: de unationale, materialistiske bjørnbakkere og den „såleløse intelligens“ – et par studenter og nogle gyseligt oprigtige romanforfattere, der sluttede sig til den unge jødiske Dr. Brandes' oprørende meninger om moral og litteratur. Der var også socialisterne med deres hemmelighedsfulde sekteriske møder og deres rædselsvækkende taler og sange; kun de færreste vidste dog rigtigt, „hvad det var for noget uhyggeligt udenlandsk noget,“ og det sås endnu i lyset af galskabens vilde, men virkelighedsfjerne romantik. „Det kunne måske tillades en livlig ung mand for en tid at begejstres for Socialismen, men for Det forenede Venstre! Nej, der gik grænsen, det *kan* man ikke“.

Ud fra denne holdning glemtes snart, hvad der tidligere havde skilt national-liberale grosserer og professorer fra den jordejende adel og royalistiske småborgere. De stemte Højre fra en kant, og deres aviser gjorde fælles sag mod „Snoldeleverne og Transtøvlerne“, stort set også mod den nye realistiske litteratur. Det gjaldt alvorlige opinionsblade som „Fædrelandet“ og „Dagbladet“ og den nye „Nationaltidende“, men også godsejernes raske „Dagens Nyheder“ samt den gammelfine, halvofficielle „Berlingske Tidende“; og måske ikke mindst „Folkets Avis“ og „Dagstelegraphen“, der købtes af småborgerskabet. Disse blade, som i den nævnte rækkefølge hver havde oplagstal mellem fire og femten

tusind, udøvede i 70erne et frygtindgydende monopol på meningsdannelsen i hovedstaden.

For arbejderne og deres lige var politik endnu i 1870 en helt fremmed verden; kun de nationale stemningsbrud nåede lejlighedsvis herved. Men det gamle uudtalte nid mod „de store“ var netop nu ved at finde udtryk – til dels fordi industrialiseringen satte klasseforskellen i relief. Pariserkommunens blodige drama satte fantasien i bevægelse. Den første socialistiske agitation i Louis Pios glødende taler og „Socialisten“s artikler fik arbejderne til at diskutere indbyrdes for og imod dette nye. Flere tusinde blev grebne af de stærke paroler – „målet er fuldt“, „med loven eller uden den“, „nu eller aldrig“. Andre var usikre, men deltog i strejker for højere løn. Slaget på Fælleden i 1872 og de påfølgende domsfældelser viste, at magthaverne var de stærkeste, og at den socialistiske fremtidsstat ikke lå lige om hjørnet som mange havde troet. Socialismen tabte da magten over sindene. I provinsen døde den helt hen. I København var der endnu 2–3000, som abonnerede på Social-Demokraten og stod i fagforening. Men de havde ringe forbindelse med arbejdernes store flertal. Det var arbejdsløshedsår og ikke tider til at risikere noget.

De ti københavnske folketingskredse lå da fortsat sikkert på Højres hænder; kun på Nørrebro mønstrede socialisterne en tredjedel af stemmerne. Men valgdeltagelsen lå helt nede på 30–40 pct. Læste arbejderne avis var det fra 1873 i reglen „Aftenposten“, hvor hverdagens smånyheder blandedes med oplysende notitser og en blodrig føljeton. Den solgtes i 15.–20.000 eksemplarer, da den kun kostede halvanden krone i kvartalet og desuden kunne fås overalt i løssalg, hvilket var så temmeligt nyt. Bortset fra den velvillige interesse for kongehus og kirke – der havde sangbund i mange triste småkårshjem – var bladet blottet for politisk tendens.

Men i løbet af 80erne voksede fagforeningernes medlemstal til ca. 30.000 og partiets vælgerhær til ca. 20.000. Bagved lå den pågående og taktfaste mødeagitation med talere fra arbejderne egne rækker: den uforstyrreligt sikre skrædder P. Holm, den sagligt tungtrustede handskemager P. Knudsen, den drastiske pianofortearbejder Holst. Mest så man til den flammende lyriske A. C. Meyer, som med sine ca. 100 møder om året viste flaget også i helt små og forud skeptiske landboforsamlinger.

Utrættelig gik også folk fra dør til dør i arbejderkvartererne. Til at holde sammen på de vundne sympatisører havde man „Social-Demokraten“. Den snævre teoretiseringen var her blevet afløst af artikler, som i stærke, unuancerede udtryk og ud fra konkrete eksempler angreb kapitalisternes og myndighedernes vilkårlighed og hårdhertethed over for underklassen. Oplaget tidobledes på få

år og var i 1890 23.000 – mest på ugeabonnement. Fra 1884 var der også et lille dagblad i Århus.

I første omgang, da en ny ideologi byggedes op i strid med de traditionelle tankebaner, havde socialismen ingen basis i det hjemlige milieu – således som tilfældet var for både Højre og Venstre. Tværtimod var koner og mødre ofte mistænksomme overfor de mange mødeaftener og ængstelige for strejkernes økonomiske følger. Det var snarere samværet i arbejdstiden – der med sine 11–12 timer var længere og løsere end siden – som virkede tilbage på hjemmene. På værkstederne diskuteredes der livligt, når en af kammeraterne vidste besked eller kunne læse op af bladet. De meget ivrige gjorde afstikkere til den næste drejebænk for at give manden dér et ord med på vejen. Nogle steder skete det, at „brændevinen og den løse tale gled i baggrunden; frokosttiden helligedes helt og holdent indlæg for og imod arbejderklassens politik“.

Thi teorierne havde direkte forbindelse med virkeligheden. Hidtil havde hver af svendene aftalt en bestemt løn med mesteren, som siden satte den op eller ned efter mandens dygtighed. Nu forlangte de fællesaftaler og strejkede, hvis mester pillede ved tariffen eller nægtede de krævede forhøjelser. Hver anden dag kunne man nu i avisen læse om en ny „skrue“ eller „strike“, og i de fleste tilfælde fik arbejderne helt eller delvis deres krav igennem. Det skete dog også, at en tabt strejke måtte aflæses, eller at mester fik sin vilje efter lock-out. Værst gik det til i sommeren 1885, da 1000 organiserede smede gennem fire måneder var udelukket fra 24 københavnske virksomheder, som videreførtes med indforskrevne eller frafaldne. Smedeforbundet nåede kun med møje et forlig og tabte medlemmer til skruebrækkerforeningen „Arbejdernes Værn“, der i 1887 havde 2600 arbejdende medlemmer og 800 bidragydende(!).

Endnu nogle år øvede konservatismen en virksom modindflydelse mod socialisterne i arbejderkredse. Højre havde fået et mere konstruktivt arbejderprogram og tog fat med en håndfast jovial agitation, der slog dels på fædrelandet og religionen, dels på socialistforernes påståede dovenskab og vellevned. Der var også et personligt pres på den enkelte arbejder. Mange steder havde man endnu „afskedssedler“, hvor mestrene skrev bemærkninger ikke blot om arbejderens dygtighed, men også om hans indstilling. Nogle brancher førte sorte lister over „urostiftere“. Statens og kommunens virksomheder gik hårdest frem ved generelt at udelukke socialister og fagforeningsmedlemmer.

Men allerede omkring 1890 havde et flertal af de store byers faglærte sluttet sig til organisationerne, og de fleste mestre måtte forhandle med dem. Der strejkedes nu ikke blot om lønnen og arbejdsledernes optræden, men også mod usaglige afskedigelser og „dårlige kammerater“. Hertil regnedes efterhånden både skruebrækkere („hædersmænd“) og spytslikkere („fedtstikkere“). Mod dem

var presset overhovedet meget stærkt. I konfliktsituationer blev de truet og pryglet, deres navne sat på tryk med krænkende tilføjelser. Thi hele bevægelsens nøgleord var solidaritet. Og dette sammenhold gjaldt hverdagens klassekamp. Lønftalerne, de sociale „affærer“, sliddet for at få indflydelse i stat og kommune tog lidenskaben og kraften. Som P. Knudsen udtrykte det: Det gjaldt om 10 øre mere om dagen og igen om 10 øre og så igen om 10 øre. Herunder blegnede de store revolutionære syner. Bevægelsen fik nu sit præg af solide håndværkere og familiefædre – ikke mindst fra det endnu halvt provinsielle Nørrebro.

Også i borgerskabet skete der store ting i 80erne. I København havde der i 70erne næppe været flere venstremænd „end de kunne samles om en oksesteg“. Men omkring 1880, da den moderne realistiske litteratur stod sejrrigt, bredte oprøret sig hos den akademiske ungdom, som i Georg Brandes' kundgørelse af den frie tankes ret overfor nedarvede nationalistiske og religiøse fordomme fandt en logisk tilfredsstillende forklaring på tidens virkelighed. Og da de nye tanker måtte kæmpe sig frem mod alle autoriteters sammenbidte modstand, blev denne litterære og filosofiske opposition politisk det vil sige venstreorienteret. I 1882 brød 500 studenter og ældre akademikere ud af den gamle konservative Studenterforening („slavekirken“) og oprettede „Studentersamfundet“. Her indbød man det litterære gennembruds mænd, men det var dog mest oppositionens politikere, som talte ved møderne og især repræsentanter for Hørups „europæiske“ Venstre, som tiltrak disse kredse langt mere end grundtvigianere og socialister. Samfundets livlige lørdagsdiskussioner bød ikke på megen komfort; men de var tæt besøgt, og de unge følte sig som soldater i fremskridtets hær. De brød med det traditionelle akademiske hovmod og søgte kontakt med „folket“ gennem deres aftenskolekurser for 1500 københavnske arbejdere og siden ved store politiske fællesmøder med Venstrebønderne.

Højres monopol på „dannelsen“ var tydeligvis brudt. Selv en del af „formuen“ vaklede 1883–84, da fremtrædende storhandelsfolk vendte sig mod Estrups stillestående godsejerregimente. Venstrebladene kunne nu sælges i hovedstaden. „Morgenbladet“ havde ganske vist ikke mere end 2500 abonnenter, men det næsvise boulevardblad „Dagsavisen“, som var tre-fire gange større, støttede samme sag. Og et par år efter sin oprettelse i 1884 nåede Hørups talentfulde „Politiken“ 6500. Sammen med socialdemokraterne vandt de „liberale“ halvdelen af de københavnske stemmer og mandater i 1884, da valgdeltagelsen med et ryk sprang op til 63 pct. Også i de største provinsbyer gik oppositionen frem.

Samtidig var kampstemningen blandt bønderne steget. Fra sommermøderne

modtog kongen i 1883 masseresolutioner om ministerskifte, og da han afviste dem, mødtes han på et landbomøde i Aalborg med råbet „Ned med Estrup“. De unge grundtvigianere strømmede til skytteforeningerne, hvis medlemstal steg fra 10.000 til 23.000. De valgte nu venstremænd ind i bestyrelserne, og det lå i luften, at våbnene også kunne bruges mod frihedens indre fjender. I de „riffelforeninger“, som oprettedes andre steder, var tonen endnu tydeligere. Københavns skytteforening fik Venstre ikke erobret, skønt man havde rustet sig ved diskrete masseindmeldelser. Men ophidsede menneskemasser vandrede i gaderne på denne februarsøndag i 1885. Nogle demonstrerede uden for Estrups vinduer, andre måtte med magt drives tilbage fra Amalienborg Slotsplads, hvor garden holdtes i beredskab. Man hørte venstres nye slagsang: „Skal vor grundlov brydes led for led af Hr. Estrup og hans tros? Vor forfatning trampes hånligt ned under junkerslængets ros . . . Nej, ned med Estrup, Scavenius og Ravn! Vi vil ingen revnet grundlov ha' i folkets København!“

Da Estrup den 1. april 1885 udstedte den „provisoriske“ finanslov og derved tilsidesatte Folketingets bevillingsret, rejste der sig da en storm af harme over hele landet. Udtryk som grundlovsbrydere, tyskere, landsforrædere, rakkerpak, banditter, pøbel og indbrudstve nåede fra de private samtaler op på talerstolene. Selv i større forsamlinger hørtes råbet: „Ned med kongen“. Direkte truende sprog – om at „vove trøjen“, „skræmme de karle“ og så videre – hørtes fra riffelforeningerne. De prøvede at skaffe sig våben; i et enkelt sogn indsamledes på nogle dage 3000 kr. hertil, og vendelboerne bestilte en større ladning i Belgien. Rundt omkring holdtes der skydeøvelser. I Horsens overvejede man en overrumpling af kasernerne – lignende tanker havde spøgt i København, hvor unge fra Studentersamfundet havde organiseret sig i hemmelige „timandsforeninger“.

Under pres fra Venstreførerne bøjede skytterne sig for et våbenforbud („Riffelprovisoriet“). Men de holdt sig parat og indøvede stokkeslag med kærlig tanke på „vise frihedsfjendske rygstykker“. Voldsanvendelse var stadig en mulighed.

En del gårdejere nægtede at betale statsskat – når skatterne ikke var bevilgede, betød det jo, at staten stjal. Når udpantningen fandt sted, skønt flere sognefogeder gik af, vankede der knubs og grove ord. Brædstrup arrest ved Horsens var en tid overfyldt med bønder, som således havde fornærmet øvrigheden. Politiet blev lagt for had. Om en hidtil afholdt landbetjent digtedes smædevisen: „Å de va den tyk å fied Pæ Mølgoer, han va osse mej å pant“.

I november 1885 indførtes der et hvervet gendarmeri til at hjælpe politiet. Skønt korpset kun talte ca. 500 mand, syntes folk at se gendarm overalt –

Stillet magtesløst og uden øjeblikkelig mulighed for direkte aktion kan den offentlige mening give sig udtryk i en tydelig og påfaldende tavshed og tværhed. Det kunne iagttages hos manden på gaden i hans forhold til de tyske soldater lige efter overfaldet i 1940. Følelser af lignende art, men af mindre styrke, havde grebet landbefolkningen i 1885 over for Estrups gendarmere og blev skildret humoristisk i en mesternovelle af Henrik Pontoppidan. – Rasmus Christiansen, illustration til Henrik Pontoppidan: *Den første Gendarm, Juleroser*, 1890.

paraderende til hest på landevejene, snusende efter våben og sammensværgelser i landsbyerne, nidkært indgribende mod enhver sammenstimlen. De „lyseblå“ eller „forglemmig-ej’erne“, som de kaldtes efter uniformen, blev på landet betragtet som „samfundets værste udskud“ – nidstirret af de gamle, drillet af børn og unge.

Samtidig havde man fået „straffelovsprovisoriet“, som forbød ophidsende tale mod andre klasser og mod regeringens foranstaltninger. Herefter risikerede også almindelige mennesker at komme i fængsel for et ubesindigt ord ligesom redaktører og folketalere. Ved sådanne retssager demonstreredes der tit uden for tinghuset, og i hvert fald modtoges de straffede med takketog ved løsladelsen.

Var bønderne vrede, så var borgerskabet nu også kommet i krigshumør. Europæere og socialister angreb jo nu åbent de højeste værdier, og riffelforeningerne og massemøderne virkede som en fysisk trussel. Højre havde nu også en „livssag“: landets uafhængighed måtte sikres ved, at København blev befæstet – en tanke, som havde bred appel, fordi tyskfjendtligheden optrådte som en dæmpet underlægningsmusik. Forsvarsforeninger over hele landet holdt 1880–85 8–900 møder herom, og i 1883 havde 106.119 mænd over 18 år skrevet under på en adresse.

Størstedelen af borgerskabet gik da på forhånd ind for provisoriet, og da det var udstedt, takkede man kongen for det på hans fødselsdag. Estrup, hvis handlekraft skabte respekt, blev genstand for en vis førerdyrkelse – navnlig efter det mislykkede attentatforsøg i 1885, da mange tusinder mødte op for at hylde ham. Forsvarssagen tog et yderligere opsving. Gennem en kampagne for „frivillig selvbeskatning“ indsamledes fra ca. 25.000 bidragydere godt 1,3 millioner kroner; de gik til Københavns befæstning, især bygningen af Garderhøjfortet, hvis indvielse (1886) var en glædesdag for forsvarsvennerne. Ligeledes genoprettedes „Kongens Livjægere“ – af radikalere og gadedrenge benævnt „hornfiskene“ efter de grønne bukser til den flotte, men lidt antikverede uniform. Foruden forberedelse til forsvar af fædrelandet ved skydeøvelser og lignende havde dette frivillige korps også som opgave at stå „vagt om kongen“ over for nedbrydende kræfter. I denne brogede skare af brave håndværkere, afgåede officerer og løjsere var der en tid næsten tilløb til en „hvid garde“. Nogle promenerede i byen på en ret udfordrende måde, og i harme over Politikens drillerier lovede man Hørup klø. En forårsnat eskorterede ca. 500 tilhængere ham hjem under udveksling af næveslag med livjægere, som fra fortovet råbte „Ned med landsforræderen!“

Højremændene mødte nu flittigt frem ved valgene. Deres stemmetal steg i 1887 til 87.000 eller med over 50 pct., og i København fik de 23.000 mod oppo-

sitionens 17.000. Deres grundlovsfester i Kongens Have samlede i 1885 20.000 mennesker, senere 42 à 45.000. Det var naturligvis ikke bourgeoisiet, som fyldte her, men småhåndværkerne med deres lavsmærker, høkere, bestillingsmænd og tusinder af arbejdere. Højres nye pågående kamporgan „Avisen“ fik henvend 10.000 læsere og mest fra de brede lag.

Provisorierne styrkede altså Højre i København.

I provinsbyerne stod partiet endnu stærkere. Selv i de store byer mærkede man ikke meget til socialister og liberale – bortset fra Århus, hvor de udgjorde godt en trediedel af vælgerne. I små købstæder samlede venstrekandidaten kun en halv snes bystemmer over for for eksempel 2–300 konservative. De få venstreblade, som traditionelt havde læsere i byen, følte det sociale pres på deres abonnenter. „Alle byfolkene var højremænd – lige fra hendes nåde på godset og etatsråden og konsulen, postmesteren og apotekeren – og lige ned til fattiglemmerne på spindehuset. Og Gud nåde den bymand, der vovede at sympatisere med bonderakket. Han blev koldskuldret, boykottet og udnævnt til forrædder mod både Gud, konge og fædreland“, hedder det fra Køge. „Hvad går der af ølhandleren under Hotel Phønix – han stemte Venstre ved sidste valg“, hørte man i Assens. Søfolkene, mange steder også fiskerne var blandt de ivrigste højrefolk – de var fremmest, når Korsørs vælgere taktfast mødte frem i Slagelse med deres egen kampsang „Plads for Korsør!“ De faglærte arbejdere skilte sig heller ikke ud. For dem var modsætningen til mester mere en aldersforskel end en klasseforskel; de ugifte boede hos ham og spiste dér. Betalte han dem ikke til tiden, strejkede de, – men indfandt sig til måltiderne. De stod da selvfølgelig sammen med de andre byfolk mod bønderne. Det kunne være hårdt for en brav håndværker, når sønnen blev socialist derinde i København, skønt brevene hjemmefra advarede ham mod „fordærvelsens vej“.

De økonomiske interesser spillede en rolle for kampens bitterhed. Før 1885 havde bønderne fået deres egne sparekasser og var begyndt med andelsmejerier og brugsforeninger. I provisorieårene tog denne bevægelse yderligere fart. Der oprettedes 45 brugsforeninger årligt, og medlemstallet steg fra ca. 20.000 i 1885 til 70.000 i 1892. De 82 andelsmejerier var i 1895 blevet til 832, der tegnede sig for størsteparten af smørproduktionen, ligesom 17 andelsvirksomheder nu slagtede de fleste af svinene. Samtidig tog bønderne magten fra proprietærer og godsejere i landboforeningerne, hvis medlemstal steg til 42.000 i 1890. At den politiske følelse spillede ind ses også af de demokratiske stemmeregler i alle bøndernes virksomheder.

I en række tilfælde fik denne bevægelse karakter af, at man helt direkte ville kue sine politiske modstandere med „økonomisk krig“. Højresindede købmænd

Folkestemningen, den offentlige mening, er til tider mere afhængig af borgerlig besindighed og mistillid til voldsomheder, end man skulle tro. Estrup ville man til livs som ingen anden, med alle midler. Men en fanatikers mislykkede attentatforsøg mod ham den 21. oktober 1885 var der ikke mange, selv blandt hans ivrige modstandere, der kunne billige. – Typograf Julius Rasmussens attentat på Estrup, Ill. Tid., 1885–86.

og håndværkere blev flere steder udsat for organiseret boykot, som tvang dem til at lukke munden eller endog yde befordring til Venstres møder. Omvendt kunne bysparekasser og godsejere finde på at opsigte prioriteter hos de mest krigeriske venstrebønder. Regeringen gik i øvrigt i spidsen ved at afskedige et par oppositionelle lærere, som ikke efterkom „mundkurvcirkulærets“ bud om at holde sig fra politisk agitation.

Dette forøgede naturligvis bitterheden på begge sider. Mange steder kunne højremænd og venstremænd ikke være i stue sammen. „I hjemmene dyrkedes intolerancen som en hellig pligt“, hedder det fra et embedsmandshjem. En præst, som fik uventet besøg af en venstresindet skolekammerat, ville ikke afvise ham, men sendte i hast bud efter nabopræsten for ikke at være alene med ham. En dame erfarede, at den herre, som netop havde konverseret hende på det nydeligste, var venstremænd; hun bad om vand til at vaske sine hænder – „at tænke sig, at jeg har taget sådan en i hånden“. En officer ville ikke have sin lille pige i frk. Zahles institut – hun risikerede at sidde på bæk med venstremænds

døtre. Naturligvis var det ikke alle, som var fanatiske nok til at bryde med bekendte, men heftige sammenstød var da ikke til at undgå.

De politiske lidenskaber trængte i disse år helt ned til børnene. På landet skete det, at de små skulle spille højremænd i stedet for tyskere og have bank af de store, som byttede rollen om fra danskere til venstremænd. 10–15 københavnske arbejderbørn gik dagligt til grundlovgiveren Frederik 7.s statue og lovede at kæmpe for friheden. En 13-årig dreng i Silkeborg modtog efter dom ti slag ris for at have råbt „ned med Estrup“. I nogle skoler sloges man, så blodet flød.

På selve valgdagen havde det allerede i 70erne kunnet knibe med de parlamentariske former. Nu var stemningen uhyggelig og hadefuld, „når vadmelsslædte bønder kom langvejs fra og erobrede den lille by“. (Frederiksværk). „I endeløse vognrækker kom de rullende til by med store fuldskæg, med sorte slips, med sure træpiber – og vredfunklende blikke op til byboerne i vinduerne og på stentrapper“. (Køge). I Nykøbing S. råbte kun de få konservative med på dirigentens leve for kongen – fra de andre kom der rådne æbler. Patriciersønnen frastødtes inderligt af scener som denne (Ribe): „da der ved en eller anden tildragelse pludselig opstod uro ved et af gadehjørnerne, bølgede de tætte bonde-masser uordentligt frem og tilbage på pladsen, en gruppe stormede valgtribunen, hvor valgbestyrelsens formand, borgmesteren, ringede med sin klokke, det kom til håndgemæng mellem bønderne og tililende gendarmen ... man så hævede stokke, knyttede næver, blodige ansigter.“

Valgtrykket blev et endnu mere fremherskende træk end i 70erne. Navnlig fulgte mange proprietærer og forpagtere interesseret med i, hvem deres lejemænd og landarbejdere stemte på. Som en skovrider sagde til sine arbejdere: „Ja, i dag stemmer I folk. Men i morgen stemmer fanden galeme jeg!“ Nogle steder kom herregårdsarbejderne kørende i lange lastvogne og under utilsløret opsyn. Bagefter var der så traktement for de trofaste; således stillede højremanden Jac. Scavenius store punchekar med spølkopper frem i gæstgiveriets gård. Stemte mange småfolk Højre af frygt og slaphed, var der dog også dem, som gjorde det af tilbøjelighed – især af modvilje mod gårdejerne, som efterhånden var højrumpede, fedtede med lønnen og købte maskiner. Godsejerne var i øvrigt ikke ene om valgtrykket. Bønderne holdt øje med de handlende. Og i visse københavnske kredse stod arbejdere truende omkring valgbordet og råbte: „Efter klokken ni stemmes kun på Holm“. Andre steder førte formænd og mestre kontrol med statsværkstedernes arbejdere, og nogle fabriksledere søgte at trække fyraften ud, så deres arbejdere ikke kunne nå at stemme.

I de store københavnske kredse blev vælgerskaren til et frygtindgydende uberegneligt kollektiv, som ved høje råb tyranniserede dirigenten og tilkendegav sin

utålmodighed over den lange ventetid. I 5. kreds (Nørrebro) foregik valget på Gothersgades eksercerplads. Larmen fra de 30.000 tilstedeværende overdøvede talerne helt, og længe før de var færdige, stod vælgerne i lange rækker foran valgbordene. Resultatet forelå først ved ti-tolvtiden om aftenen.

I 1887 valgtes P. Holm med kun 30 stemmers overvægt: „Og som en ild fór det gennem mængden: Han er valgt! Der løftede sig et sejrsskrig, som hørtes viden om, og tusinde hatte og hænder fløj i vejret – denne scene i det usikre lys på den store plads mellem de ængstelige, de overraskede, de rasende og de sejrberuste – alt dette blandede sig sammen til et ubeskriveligt billede“. Højre havde generobret de fire andre hovedstadskredse, det havde tabt i 1884. Men arbejdernes jubel over den ene fattige sejr i „femte“ bidrog utvivlsomt til, at de frygtede uroligheder blev undgået. Livjægerne, der var udkommanderet med våben til Kastellet, pakkede sammen i stilhed.

De korporlige kampmidler, var ellers velkendte. Man tugtede lejlighedsvis modstanderbladens referenter. Social-Demokratens medarbejdere bar en tid revolvere og knøjern for at kunne værge sig. Der vankede knubs ved mange møder. „Det var ikke godt for liv og lemmer at rejse sig dengang, når nationalsangen (Kong Christian) blev sunget, det var næsten lige så farligt at undlade det. Det gjaldt om, hvilken mening, der var overvejende“. Værst var det naturligvis, når de to parter begge var mødt talstærkt frem, thi først efterhånden lærte man at undgå fællesmøder.

Allerede i 1883 var der regulære slagsmål både ved Hillerød og i Jyderup, hvor venstrebønder slog løs på modstandere og politifolk med gærdestave og ølflasker. Fra et fællesmøde i Ballerup krohave i foråret 1885 hedder det: „Det er ikke for meget sagt, at forsamlingen var lidt urolig. Det regnede ned over talerne med tilråb og afbrydelser. Pludselig som på et signal fór stokke, paraplyer og afbrækkede grene til vejrs, og der vankede bang og tju, så det stod efter. Vildt rasede kampen mellem stole og bænke og havens buske og træer, indtil højremændene måtte give op og i vild flugt sætte over havegærdet og søge frelse på de omliggende marker“.

Heftigst gik det til på Brønderslev marked i september 1886. Da gendarmer arresterede en beruset slagsbror, faldt hundredevis af rasende landboere over dem. De trak blank, men trakteredes med pisk og stokkeslag og måtte retirere, til der kom forstærkning. 28 markedsgæster blev siden dømt. – Ingen af de nævnte bataljer var dog så blodige som „Slaget“ på Nørrefælled (4.5. 1872), da husarerne huggede ind på de demonstrerende arbejdere; to gange måtte mængden trænges tilbage til Nørrebros „Rhabarberkvarter“, og lovens håndhævede talte her 97 sårede.

Når de store sammenstød blev undgået i provisorieårene, skyldtes det givetvis, at politi og gendarmen veg uden om dem. Folkemøderne var ellers store og urolige nok. I sommeren 1886 fejrede 15.000 mennesker Bergs løsladelse fra fængslet ved en fest i Helsingør; da de syv chartrede skibe løb ud af havnen med 8000 københavnere om bord, dundrede det forbudte feltråb taktfast „Ned med Estrup, ned med Estrup.“ Og ved en tilsvarende fest i Kolding, som skønmæssigt samlede 40–50.000 mennesker, lød råbet igen, uden at der blev grebet ind. En anden sag var, at myndighederne rent administrativt søgte at spænde ben.

Ikke mindst ramte dette socialdemokraterne. De havde i 1878 kunnet flytte deres indendørs møder fra dansesaloner som „Aftenstjernen“, „Phønix“ og „Valkyrien“ til deres eget forsamlingshus i Rømersgade. Men hvad de store folkemøder angik, var de afhængige af kommunen. I 1890 kunne de dog holde deres første majfest på Nørrefælled, hvor man talte 50.000 deltagere.

Gennem den politiske aktivisering i 70erne og 80erne ændredes menigmands forhold til samfundet stærkere end i nogen tidligere og senere periode. Standpunkterne var i disse år klare og skarpe, fordi man kæmpede om principper, lidenskaberne var stærke, fordi man i så høj grad tog parti ud fra indgroede klassefølelser. I den påfølgende snes år frem til 1914 nåede aktiviseringen nye befolkningslag. Men navnlig skete der det, at meningsdannelsen nu samledes om mere håndgribelige problemer og derved fik langt flere afskygninger. Dette ændrede igen de politiske former, der var skabt i kampårene.

Efter at Rigsdagen havde genoptaget det parlamentariske arbejde, stilledes den hektiske politiske aktivitet noget af i goerne. Valgdeltagelsen i kredse med skriftlig afstemning lå nu omkring 60 pct. – i de tidligere nævnte „usikre kredse“ dog omkring 70 pct. Men just i disse afspændingsår ændredes den politiske grundholdning i de forskellige befolkningsklasser meget stærkt. Socialdemokraternes stemmetal voksede fra 17.000 til 42.000, Venstres fra 123.000 til 142.000, mens Højres gik tilbage fra 92.000 til 56.000.

I København voksede oppositionen fra 20.000 til 31.000 stemmer. Højre faldt fra 24.000 til 16.000; det tabte al magt over arbejdervælgerne og svandt i den gamle 5. kreds ind til en tredjedel. Endnu alvorligere var svækkelsen blandt kærnetropperne. Mange af borgerskabets unge fandt det bornert og gammel-dags at „være Højre“. Studenterforeningen styrtede i 1893 sin konservative ledelse („de 30 tyranner“) og indbød både Hørup, Georg Brandes og en fagforeningsleder til at tale. De færreste af disse unge var dog aktive liberale, hellere var de blaserte og lidt verdenstrætte. Den kristeligt-nationale romantik var tilbagelagt; men 70ernes fremskridtstro syntes for naiv, og de nye forfattere

hørte til den æstiserende, skeptisk-sværmeriske „symbolistiske“ skole. Også blandt de ældre følte den nye tid. I visse hjem blev politik noget stygt og umoralsk, og da slet ikke noget for børn. Andre forældre var fortsat Højre, men blev saglige og tillod med et smil de unge at have andre meninger.

Det lavere borgerskab begyndte så småt at gå sine egne veje. Man diskuterede høkerstandens og bestillingsmændenes særlige interesser med blik for hvad andre kunne byde. Gennemgående var det, at man mistede troen på Højres ret eller evne til at regere uden om alle andre. Den klasse, man hidtil havde kaldt „den nuværende uduelige bondestand“, aftvang nu respekt alene ved sin økonomiske magt. Og de fleste mestre måtte ihvertfald fra 1899 fastsætte arbejdslønnen ved overenskomst med fagforeningerne. Thi tre fjerdedele af byens arbejdere var nu organiserede, og ikke mere bare de faglærte.

Endnu omkring 1890 havde „håndlangerne“ eller „sjoverne“ stået udenfor; deres horisont var snæver og solidariteten ringe, blandt andet fordi mange kom lige fra landet. Men nogle strejker i de følgende par år havde vækket dem. I 1892 opnåede renovationsarbejderne gennem otte dages strejke 20 pct. forhøjelse af en løn, der havde stået stille i årevis. Denne „natmandsstrejke“ og andre småsejre blev udnyttet kraftigt, når agitatorer som den lille iltre Lyngsie ved hektograferede løbesedler havde samlet en flok arbejdsmænd på den nærmeste bekvæmhed. Hver gang der blev slået plankeværk op om en ny byggeplads, mødte Lyngsie op for at modtage indmeldelser og kontingent. I 1900 havde hans forbund da 27.000 medlemmer – 12.000 alene i København. Det kunne være besværlige folk, stridbare og bitre både mod arbejdsgiverne og mod de faglærte, der holdt på lønforskellen og nægtede at spise ved bord med dem på arbejdspladserne. Men udadtil var arbejderbevægelsen en taktfast sejrrig hær. Ved folketingsvalgene omkring 1900 fik Socialdemokratiet overtaget i 8–10 københavnske yderkredse samt i provinsens bykredse: Århus, Aalborg, Odense, Helsingør og Horsens.

De mindre købstæder kom med en efter en. Ofte begyndte det med, at en agitator fra København – nu vel især den storslåede patetiske Borgbjerg, som på et år nåede 200 møder – fik samlet en snes arbejdere og overtalte dem til at starte en fagforening eller en partiafdeling. Mange gange måtte der senere begyndes forfra igen. Men til sidst var flokken stor nok til at vise sig i optog med de røde faner, og fattigfolk vænnede sig til at komme til den lokale forretningsfører med deres klager og ønsker. Også her udsattes bevægelsens lokale ledere for latterliggørelse og pression, når de første strejker og sociale „affærer“ rejstes. Men nu var opmuntring og økonomisk hjælp at hente i de større byer.

Allerede ved århundredeskiftet fandt man både i København og andre byer jævnlige det grundfæstede socialdemokratiske arbejderhjem: At alle standsfæl-

ler med respekt for sig selv var socialdemokrater, stod sammen og organiserede sig, var her lige så selvfølgelig som solens op- og nedgang. Religionen var et overstået stadium; og når samtalen hævede sig over trivialiteterne, eller når man læste, var det politik, det drejede sig om. Man sang de „røde“ sange og havde ofte partiførerne på væggen. Grundtonen var ikke teoretiske fremtidssyner, men den sociale, medmenneskelige harme – „fattigdommen kunne ikke tåles“. Mødrene var undertiden lunkne over de alt for langvarige møder og strejkerne. Men gjaldt det nøden i andre fattige hjem, var de med – allermost naturligvis når Peter Sabroe med brændende indignation fremdrog, hvorledes børn blev mishandlet af øvrigheden og vantrivedes i armoden. De unge voksede her op med en dyb forankring i bevægelsen og sikker tro på dens sejr.

Arbejdernes fremmarch og borgerskabets forvandling fik også virkning på de kommunale valg. I København havde kun folk med over 1000 kr. i årlig indkomst valget til Borgerrepræsentationen, mens byrådene i provinsen valgtes halvt af de almindelige vælgere og halvt af de mere velhavende. Da den sejrende liste i reglen besatte alle pladser, havde Højre tidligere haft fuldstændig kontrol over alle byerne, og valgdeltagelsen var ganske ringe, kun sjældent over 30 pct. Men i goerne kom mange arbejdere i København til at tjene over 1000 kroner, og andre satte sig i skat af denne sum for at opnå valgetten. Mens liberale og socialdemokrater i 1890 kun havde haft en fjerdedel af stemmerne, sejrede deres liste fra 1897 hvert eneste år. I købstæderne begyndte de at gøre sig gældende i 1894, og i 1900 erobrede de den almindelige vælgerklasses mandater i Århus, Horsens, Helsingør og mange andre byer. Valgdeltagelsen fordobledes på ti år og var i 1900 66 pct. – fuld så høj som ved folketingsvalgene, thi byråds kandidaterne kendte man jo, og de afgjorde så nære ting som fripladser på sygehuset, tilskud til de „frie fattigkasser“ og bygning af bedre kommuneskoler.

Ved byrådsvalg stemte de almindelige vælgere nu lige såvel som de privilegerede. Det samme gjaldt landstingsvalgene. De foregik indirekte og efter udviklede regler, hvorfor valgdeltagelsen altid var ringe. Men i 1906 – hvorfra de første tal stammer – stemte af de menige vælgere 50 pct. i København og 59 pct. i købstæderne, af de „højstbeskattede“ kun henholdsvis 38 pct. og 46 pct. Mandatmæssigt betød det ingen ting, men det vidner om svækkelsen af borgerskabets politiske selvhævdelsestrang – den svækkelse, som førte til at mange højrefolk i 1901 med dybtfølt lettelse lod regeringsmagten gå over på stærkere hænder. Dog naturligvis ikke til arbejderne, men til bondevenstre.

På landet havde den voldsomme harme fra de første provisorieår lagt sig i beyndelsen af goerne. Blandt de unge var der en vis skuffelse over, at „riffelrummelen“ og de store ord fra 1885 ikke havde ført videre til handling, men at Ven-

Strejker har vist sig at være et virksomt middel til at opnå højere betaling for ydet arbejde. Da natrenovationens folk strejkede i 1892, prøvede man at lade andre udføre arbejdet, men med lidet held: En af grundene til, at de gamle kuskere gik af med sejren, var den, at de nye ikke kunne finde rundt på ruterne med deres mangfoldige aflåsedede porte og døre. I en Blækspruttevis fra nævnte år læses: De fik vel vore Nøgler, fem Tusind og halvfems, – Men de ku' ikke lugte, hvilken Nøgle der var hvems. – Usign. tegning i Blæksprutten, 1892.

stres ledere tværtimod kivedes indbyrdes. Man begyndte at vænne sig til „Estrupiatet“, sammenstødene blev færre, ja her og der kom befolkningen i et tåleligt forhold til gendarmerne, som jo ihvertfald holdt igen på de værste slagsbrødre og drukkenbolte. Endelig var der også andre problemer end provisorier og fæstning. En „agrarføring“, der ville have landbruget „ligestillet“ med andre erhverv, holdt i 1893 hundredvis af møder og samlede 75.000 medlemmer blandt proprietærer, gårdmænd og husmænd.

Da rigsdagsvenstres fløj indledte forhandlingspolitikken fra 1890, sprængtes partiets vælgerskare og dets foreninger under hidsige indbyrdes udskældninger. Og efter forliget 1894, da „provisorierne“ blev „gjort lovlige“ – uden at Højre alligevel opgav regeringsmagten, blev de moderate gradvist „røget ud“ af deres folketingskredse og bestyrelsesmandater. Men den nye flertalsgruppe „Venstre-reformpartiet“ fulgte både i Folketinget og i sin agitation en forsigtig, sagligt

argumenterende kurs – velegnet til at køre regeringen træt, men ikke til at opflamme tilhængernes hidstigste lidenskaber. Kamptiden var forbi.

Den dybeste årsag til denne politiske udvikling var bøndernes sociale og økonomiske opstigning. Den gav selvtillid og skabte et naturligt grundlag for kravet om, at bønderne skulle have magten i statsstyret – som de trods den privilegerede valgret forlængst havde det i sognerådene, fra 80erne til dels også i amtsrådene. Men den ændrede også synet på de andre samfundslag og deres politiske og sociale stræben. Over for godsejerne havde man ikke længere større interessenmodsatninger, efter at fæstevæsenet var døet hen, og bøndernes mejerier og foreninger økonomisk havde taget føringen. I stedet for det gamle nag trådte ofte en vis fjernhed, men i mange tilfælde var der tale om sympatisk forståelse. Navnlig gjaldt dette den moderne, mere usnobbede godsejertype, vågne landmænd, der tog konkret på tingene. Heller ikke havde bonden noget større udestående med byernes næringsdrivende borgerskab, som jo nu anerkendte hans indsats; kontakten var i øvrigt nok ringere end før, efter at stationsbyerne og brugsforeningerne var skudt frem.

Varigere var modviljen mod embedsstanden. Men også her skete en udglatning; nogle mente at spore en vis bedring i embedsmændenes opførsel efter den 24. juli 1901, da kongen udnævnte det første venstreministerium. Det var en glædesdag, og flagene gled til tops. Det var den brede befolknings børn, som nu var ministre. En hed Hansen, en Sørensen, en Madsen, en Christensen – jævne danske navne, som siden 1864 kun var båret af hver tyvende „excellence“. To var tidligere skolelærere, een var gårdejer (departementschefen fik næsten et chok). Hen på efteråret holdtes der fester for „systemsiftet“. Fra festen i Rosenborg Have gik en tusindtallig skare med valgte udsendinge fra provinsen i takketog til Christian 9. 80ernes had mod kongen og militarismen var borte. Man ønskede fortsat reformer af valgret og beskatning, men mange mente, at det væsentlige nu var nået.

Anderledes med arbejderne. I 80erne havde der været en vis følelse af samhørighed. Bønderne var fjendtlige over for socialisternes „fremtidsstat“ og deres teorier om ejendomsretten. Men de så velvilligt på byarbejdernes krav om bedre kår, og de støttede dem flere gange under de store strejker. I 1885 sendte de flæsk eller penge til smedene, og de tog deres børn på feriefophold. De gjorde det igen så sent som ved storlockouten i 1899. I provisorieårene vandt socialdemokraterne endda så megen sympati ved deres konsekvente linje, at unge landboere kunne få anfægtelser. Men allerede omkring 1890, da agitationen tog fart mellem landarbejderne, var der mange bønder, som mente, at partiet var blevet for stærkt. Truslen mod ejendomsretten dukkede op også i det moderate Venstres valgagitation. Mere typisk var det dog nok, at man vendte sig mod

kravene til stat og kommune om større socialhjælp, dyrere skoler og højere løn. Sådanne fordringer var urimelige og uigennemførlige, „de kunne være rigtige nok andre steder, men herude på heden måtte man nøjes med noget mindre“. Efterhånden kom hertil en stærk irritation over socialdemokraternes pågående interesse for gårdejernes karlekamre og fattigforsørgelsen i landsognene og deres blades stadige udfald mod „storbønderne“.

Den sociale og politiske vækkelse blandt landarbejderne var dog endnu meget begrænset. Denne klasse havde som før nævnt hidtil mest deltaget i samfundsdrøftelserne som stemmekvæg (jvf. s. 164). Mange havde endnu ikke valget, nemlig de, som havde fået fattighjælp og de, som ikke havde egen husholdning. Et tilløb til fagorganisation skete omkring 1890 med det kristeligt-sociale „Dansk Arbejderforbund“, som på højden nåede 3000 medlemmer. I 1901 samlede Lyngsies arbejdsmandsforbund lige så mange i særlige landafdelinger, men kun en del af dem var egentlige landarbejdere. På samme måde opnåede Socialdemokratiet repræsentation i et halvt hundrede sogneråd, men helt overvejende der, hvor der fandtes teglværker og lignende fabriksvirksomheder. Agitatorer som Borgbjerg, Harald Jensen fra Århus og den hjertevindende Oskar Jørgensen var uafslædig på farten. Men resultaterne blev magre og skrøbelige, nyoprettede foreninger opløstes i reglen efter kort tids forløb. Bedst virkede den personlige kontakt, som her og der fængede for alvor; formen gav sig i øvrigt af sig selv, for oftest var det kun en halv snes tilhørere, som samledes i et af de ludfattige hjem. En københavner kunne her opleve, hvordan der kom liv og glæde i øjnene på de træge og mutte folk, når læren blev udlagt, og socialistmarchen sunget med andagt. I herregårdsfrøkenens øjne så det naturligvis anderledes ud; familien var chokeret, da daglejerne pludselig en dag over frokost krævede højere løn: „Mærkelige oprørsblade var nået også her ud . . . der var en maskeret smugkro, hvor man tømte flasker og satte landets sager på plads . . . det var som om folkene ikke sang og fløjtede så meget som før, når de red hestene i marken“. Strejker var der dog næsten ingen af, og det var først under den første verdenskrig, foreningerne fik bedre fat blandt landarbejderne.

Men antallet af egentlige daglejere og udearbejdende lejemænd var netop i disse årtier i tilbagegang. Lovgivningen begunstigede oprettelsen af småbrug, og de fik en chance, fordi andelsmejerierne stod åbne for dem. De 60.000 selvstændige husmandsfamilier udgjorde både i livsvaner og tænkemåde en mellemgruppe. De havde produktionsinteresser fælles med gårdmændene og stod i reglen på god fod med dem; samtidig sympatiserede de dybt med landproletariatets ønsker om jord og bedre kår. Den hårde, slidsomme tilværelse levnede ikke de fleste megen tid til politiske overvejelser, men hvor de selv kunne bestemme,

havde de hidtil i reglen fulgt gårdmændene, som tog dem med i vognen, når de skulle ind og stemme. Både på Rigsdagen og i sognerådene sad der nogle husmænd blandt de mange bønder.

I årene lige ved århundredeskiftet fik husmændene lidt mere albuerum rent økonomisk, de kunne holde avis og gå til møder. De tog fat på sognevis at oprette deres egne foreninger. I første række drøftedes her afgrøde, husdyrtyper og andre rent faglige sager. Men de fælles økonomiske problemer, som den tyngende pantegæld og de irregulære jordlodder, trængte sig på. Efterhånden samledes man da om forskellige jordpolitiske tanker, for eksempel statshusmandsbruget og standsning af den fordyrende grundspekulation. Husmandsforeningernes medlemstal var i 1904 9000, i 1910 allerede 35.000.

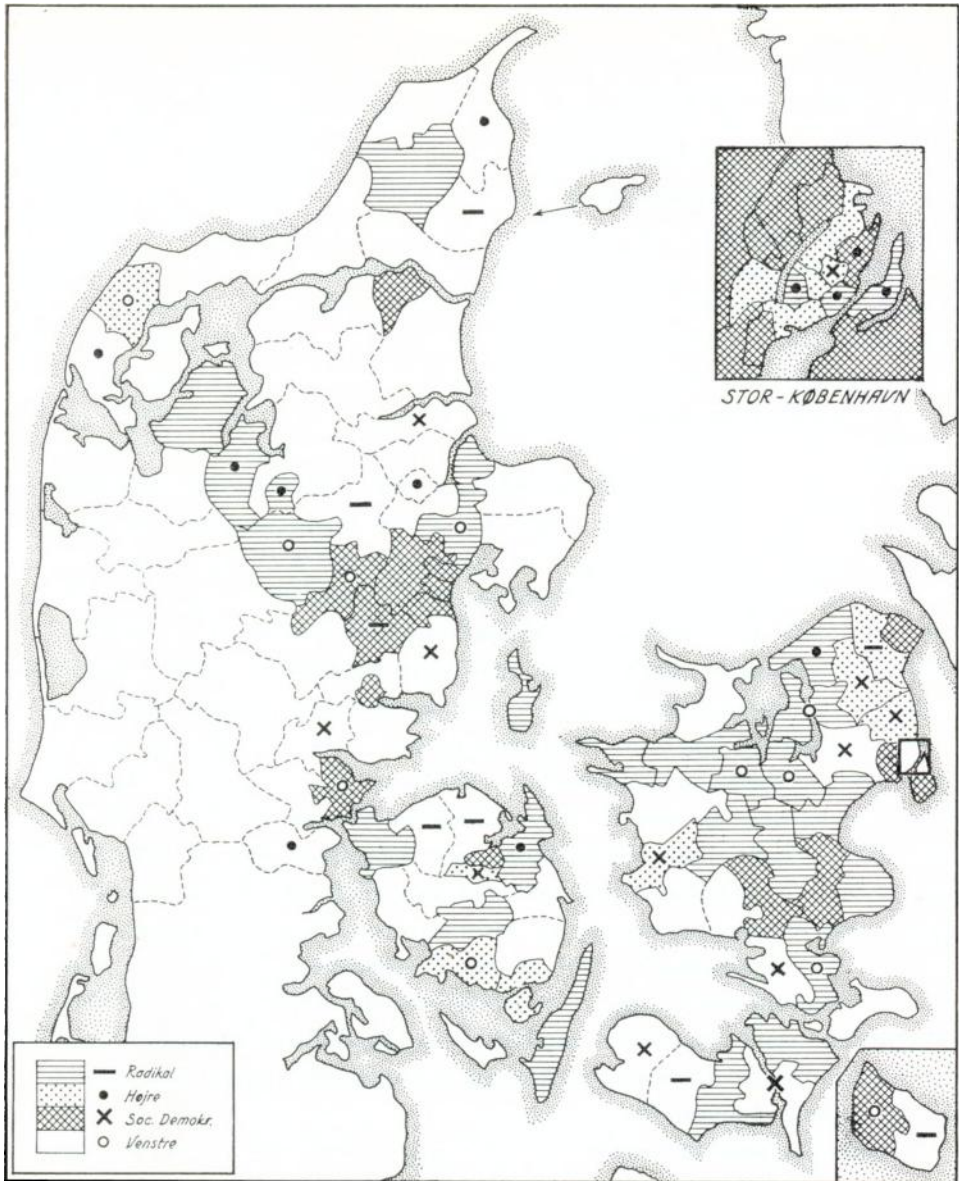
Dette opbrud faldt sammen med, at Venstres radikale fløj i 1905 brød med regeringen, som antoges at ville svigte partiets gamle demokratiske program, ikke mindst i forsvarsspørgsmålet. I det nye parti fandt mange husmænd et rimeligt udtryk for ønsket om at optræde uafhængigt af det lokale gårdmands-aristokrati og for deres jordpolitiske krav. Mens husmandsforeningernes ledere blev radikale, var der dog mange af de menige, som ikke fulgte dem – helt bortset fra de forholdsvis talrige socialdemokrater. Foreløbig fulgte delingen mere geografiske grænser end sociale, således at et flertal af både gårdejere og husmænd i én kreds støttede de radikale udbrydere, i den næste regeringsvenstre. Modsætningerne mellem flertal og mindretal fik vistnok sjældent nogen skarp og personlig karakter på landet; væsentlig var det, at den religiøse indstilling ikke var indblandet, der fandtes således grundtvigianere i begge lejre. I nogle år kunne dog nok en husmand føle bitterhed, fordi „det var svært at være radikal“.

I byerne var det anderledes. I dele af bourgeoisie og ikke mindst blandt de yngre akademikere var det moderne at være radikal; det gav en følelse af at repræsentere en overlegen og frigjort intelligens overfor en svindende tids forvrøvlede moraliseren og hurranationalisme. Borgerskabets flertal anså stadig Højre som „de gode hjemms parti“, det eneste solide værn mod demokratiet. Men „salonradikalerne“ blev accepteret på grund af deres dannelse og manerer.

I årene op til 1914 stod befolkningen ligesom Rigsdagen delt i fire partier, som faldt i to politiske hovedgrupper. Ved valgene før 1914 stod socialdemokraternes godt 100.000 og de radikales ca. 65.000 stemmer over for Venstres 110.000 og Højres 70–80.000. Hvert af partierne havde fodfæste i en bestemt befolkningsgruppe og i dens interesseorganisationer, men intet af dem var socialt ensartet.

En vis forestilling herom får man ved at opdele partiernes kandidater ved folketingsvalgene 1909–13 efter deres oprindelige erhverv (procenttal):

Firepartisystemet før 1914

Valgene til folketinget 1909, 1910 og 1913.

Kredse som alle tre gange valgte kandidater af samme parti er ens skraverede. I kredse, som én gang valgte en kandidat fra et andet parti, er der indsat en enkeltsignatur svarende til skraveringen for det pågældende parti.

Firepartisystemet før 1914

	Højre	Venstre	Radikale	Social- demokrater
Sagførere, læger, apotekere	11	6	6	1
Andre akademikere	14	14	19	2
Officerer, postmestre, stationsforstandere . . .	20	3	2	2
Seminarieuddannede lærere	5	17	18	9
Håndværksmestre, detailhandlere	7	4	5	12
Faglærte arbejdere	—	—	—	50
Ufaglærte arbejdere	—	—	—	7
Godsejere, proprietærer	22	3	2	—
Gårdejere	16	39	32	2
Husmænd	1	11	10	10
Andre erhverv (incl. skribenter)	4	3	6	5

Bag denne betydelige spredning lå blandt andet forskellen i politisk tradition fra egn til egn (jfr. kortet side 173). Nye stærke folkebevægelser, som gennemskar klasseforskellene på en anden led, påvirkede også partivalget, skønt de med rette bedyrede deres upolitiske karakter. En sammenbidt menigmandsvækkelse som Indre Mission skabte stedvis forskelle mellem gårdmænd og småfolk eller mellem et sogn og et andet – hyppigt til gavn for konservatismen. Afholdsforeningerne, som i 1916 havde samlet 200.000 medlemmer om forbudskravet og om nidkær jagt på lokale udskænkeres lovovertrædelser, havde tilhængere i alle lejre, men mange steder stod lederne radikalismen eller Venstre nær. Senere kom kvinderne til at spille ind. Tidligere havde kvinder vel kunnet overtale deres mænd til at tage ind og stemme eller endog skifte parti, men de fleste var passive, ja kedede sig ved den politiske snak. Fra 1898 samledes imidlertid et par tusind i foreninger, der ønskede kvindevalgret, og fra 1905 præsenterede de jævnligt dette krav på offentlige møder. Da kvinderne i 1908 kom med ved indførelsen af almindelig valgret til de kommunale råd, var deres valgdeltagelse ringere end mændenes (50 pct. mod 76 pct.). Og småårskvindernes passivitet bevirkede, at socialdemokraterne ikke gik nævneværdigt frem, skønt arbejderne nu vejede langt tungere til.

Allerede før grundlovsændringen af 1915, som ophævede det privilegerede landsting og gav også kvinder og tyende valgret til Rigsdagen, var den politiske bevidsthed trængt ned i alle befolkningslag. Naturligvis var der mange mennesker, som stod helt udenfor – som skagensfiskeren, der, da den mangeårige justitsminister havde meldt sig for bedragerier på 15 millioner, spurgte: „Hvem var han i grunden, denne her Alberti?“ Men i hver større gruppe var der nogle, som fandt et livsindhold og mange flere, som fandt adspredelse og samtalemøder i politik. Og interessen var stigende.

Den mere aktive og udadvendte indstilling, som efter goernes omstillingsår mærkedes både i erhvervslivet og i kulturen, registreredes også ved valgene. Valgdeltagelsen steg jævnt fra 61 til 75 pct. (i de usikre kredse til 77 pct.), og efter 1903 bortfaldt kåringen helt som valgmetode. Den stigende positive interesse faldt sammen med et langt mere behersket forløb – en tendens, som allerede var slået igennem i goerne. Dirigenten kunne lede valghandlingen uden at blive mødt med kasteskyts og høje råb. Efter valgkredsomlægningen i 1895 stemte der i København højst 6–8000 vælgere i hver kreds, i provinsen normalt 3–4000. Deltagerne faldt nu i snakkende smågrupper, som forkortede ventetiden ved at diskutere chancerne – indbyrdes eller med de tre fire rastløst omvandrede kandidater. Muligheden for at udøve valgtryk var helt bortfaldet, efter at afstemningen i 1901 var gjort hemmelig (i København allerede 1892). Og frem for alt lå vægten slet ikke på selve valgdagen.

Antallet af vælgermøder i hver kreds var steget til mellem 20 og 30. Den dominerende form var nu klart det firkantede møde, hvor alle partierne var repræsenteret både på talerstolen og i forsamlingen. Afbrydelser og lydelige meningstilkendegivelser hørte til dagens orden, men de vurderedes nu mere efter deres underholdningsværdi end efter deres indre lidenskab. Debatten, som endnu i goerne kunne være meget grov og personlig, blev efterhånden om ikke mere saglig, så dog mere civiliseret i den forstand, at man anerkendte modstanderens ret til at have en anden mening. Det blev den drevne slagfærdige debattørs periode. Kendt i dette rollefag fra hundredevis af møder landet over var højremænd som gamle Lars Dinesen og unge Asger Karstensen, Venstres uopslidelige Klaus Berntsen og den seje Anders Nielsen, den allestedsnærværende radikaler Slengerik samt socialdemokrater som Marott og K. M. Klausen. Særlig socialdemokraterne arbejdede endnu meget med de store massemøder, hvor Borgbjerg og Peter Sabroe tordnede løs. Venstre havde en folketaler af tilsvarende format i den djærve hårdtslående landbodemokrat Vilhelm Lassen. Men i stigende grad lå vægten på de indendørs møder med overkommeligt tilhørertal og flere talere. Thi interessen samlede sig nu om konkrete sager – forklaringen og forsvaret af partiets stillingtagen til love, ændringsforslag og bevillinger, til en udtalelse af en modstander eller et punkt i dette eller hint program.

Af betydning blev derfor også arbejdet i foreningerne. De „folkeforeninger“, der var blevet oprettet i 1860erne, var de fleste steder allerede sygnet hen i 70erne, og Venstres forsøg på fra 1877 at rejse en „grundlovsværnsforening“ med afdelinger over hele landet, var efter et par års forløb gået i sig selv. Reglen var da, at partiførerne og den lokale folketingsmand opretholdt kontakten med kredsens vælgere gennem uofficielle tillidsmænd – en lærer, en gårdejer eller

en redaktør; de korresponderede stadigt og mødtes, så snart politikeren var på gennemrejse – hyppigt nok blev det til sene aftenråftelser efter vælgermødet. Men 80erne stillede krav om en mere bevidst indsats. Derfor oprettede venstremænd i årene 1880–85 i næsten alle kredse en vælgerforening – i reglen kaldet „demokratisk forening“ – som arrangerede møder, foretog kandidatopstilling og hjalp med at betale partiets „krigsomkostninger“, blandt andet idømte bøder. På Ringstedegnen organiserede den også skattenægtelsen. Medlemstallet varierede fra sted til sted; størst var „Københavns liberale Vælgerforening“ med 5–6000, forholdsvis langt større for eksempel „Demokratisk forening“ på Langeland med 1200. Alt i alt blev måske halvdelen af Venstres 140.000 vælgere på denne måde organiserede.

Fra 1881 var også Højremændene begyndt at samle sig både i vælgerforeninger og i såkaldte konservative klubber (hvori også unge og andre ikke-valgberettigede kunne optages). I provisorieårene samledes 30.000 medlemmer i „Højres Arbejder- og Vælgerforening“ i København, i Maribo amt 2000, i Århuskredsen 2300, i Odense 1100 og så videre, i alt vel over 50.000 – deriblandt dog i hvert fald enkelte unge mennesker, der var indmeldt tvangsmæssigt af arbejdsgiveren! Socialdemokratiet, hvis organisation gik tilbage til 1878, havde i 1890 14.000 medlemmer, i 1910 43.000. Og de radikale vælgerforeninger, som enten var fulgt med ud af Reformpartiet i 1905 eller oprettet senere, samlede i 1913 20.000. I alt var det vel en tredjedel af vælgerne, som i disse årtier stod tilknyttet en vælgerforening. Det vidner om en ganske bred interesse, men behøvede ikke at indebære noget stort offer – kontingentet var ikke meget højere end en krone om året. Lige så betydningsfulde for meningsdannelsen var undertiden de andre foreninger på stedet. I byerne kunne der typisk være tre eller fire af almen-selskabelig type, for eksempel „Harmonien“ for de fine, „Handelsstandsforeningen“ og „Håndværkerforeningen“ for mellemlagene og „Sømandsforeningen“ for de simple. I 70erne og 80erne havde disse stedvist reelt fungeret som vælgerforeninger – kommunalt typisk i indbyrdes konkurrence, rigspolitisk i konservativ samdrægtighed – og endnu kunne deres meninger have stor vægt. Og på landet mødte man vel ikke sjældent venstreforeninger organiseret sognevis, men andre steder løstes tilsvarende opgaver for eksempel af en foredragsforening.

Med foreningsvæsenets almindelige opblomstring blev der langt bedre plads for drøftelsen af samfundsproblemerne, hvad enten det nu var Indre Mission, Afholdsbevægelsen eller de politiske bevægelser, som først havde vakt interesse.

Avislæsningen på landet var i stærk fremgang i disse år. Mens folks indtægter steg, var abonnementsprisen nærmest blevet mindre – to eller tre kroner i kvar-

talet indbefattet postpenge – og man fik mere for pengene, da de fire sider nu voksede til et uhyrligt „lagenformat“ (for eksempel 80×55 cm). Det var ikke bare indholdets mængde, der steg; de mere moderne venstreblade som for eksempel „Aalborg Amtstidende“, „Fyns Tidende“, „Sorø Amtstidende“ og „Aarhus Amtstidende“ bragte nu ved siden af den lange politiske leder og referaterne en mængde lokale nyheder, og de interesserede sig indgående for dyrskuer, dyrkningsmetoder og andelsmejeriernes drift. Samtidig var postvæsenet nået så vidt, at de allerfleste landboere kunne få bladet allerede dagen efter udgivelsen. På denne baggrund gik både gårdejere og husmænd før 1914 over til at abonnere på egen regning, så at avislaugene snart helt forsvandt. Landarbejderne stod vist nok i reglen udenfor. I provinsbyerne var det derimod efterhånden et ringe fåtal, som ikke havde deres egen avis. I 1913 var provinspressens oplag nået op på 350–400.000 eksemplarer – en tredobling på 25 år og medregnet salget af hovedstadsblade blev derfor gennemsnittet noget nær fire aviser til fem familier. En halv snes af provinsbladene blev derved anseelige virksomheder med oplag på 8–10.000.

Denne mægtige avishunger i befolkningen skyldtes formentlig også de politiske forhold. Aviserne var i provisorietiden blevet om muligt mere partiprægede end tidligere. Det groft fortegnede referat af den politiske modstanders udtalelser og den personligt nærgående polemik sås jævnligt i næsten alle blade. I sig selv havde dette en vis underholdningsværdi. Det krævede imidlertid, at de mange læsere, som gjorde sig til ét med en bestemt klasse eller med en bestemt idé, kunne vælge en avis i overensstemmelse hermed.

Denne forudsætning var efterhånden til stede i rigt mål. Omkring 1891–94 revnede mange bladselskaber, og udbryderne startede nye blade, så at der i 16–18 købstæder i nogle år fandtes organer både for Venstrereformpartiet og de moderate (de sidste i reglen de største). I 1905 fulgte 8–10 venstreblade de radikale, som i de følgende år oprettede ligeså mange til. Og „Socialdemokraten“s overskud havde allerede 1896–1907 financieret ti nye selvstændige partiorganer i provinsen. Resultatet var, at der i 1914 fandtes to, tre eller fire hovedblade (og eventuelt en aflægger) af forskellig partifarve i de fleste af de lidt større købstæder. De 47 venstreblade havde nu næsten lige så stort et oplag som de øvrige provinsblade til sammen; thi med bøndernes stigende betydning som kunder og den ideologiske svækkelse i borgerskabet havde de fra goerne vundet fodfæste i mange byer. Højrebladene var herved i flere småbyer ophørt med at være „byens avis“, og i nogle af de større blev de overfløjet af den lokale „Socialdemokrat“. Den nære forbindelse mellem avis og politik sås også derved, at der endnu var en vis overensstemmelse mellem partiernes valgstyrke og deres presseorganers oplag.

I hovedstaden havde man i goerne set en parallel til udviklingen i provinsbyerne. „Politiken“s oplag voksede til 20.000, og med den overlegne journalistiske kvalitet både i lederspalten, i det lødige kronikstof og i de raffineret-næsvise petitistykker blev bladet en uomtvistelig autoritet i den avancerede del af bourgeoisie. Den virksomste konkurrence kom fra „nationale“ venstreblade, som „Dannebrog“ og efter århundredeskiftet det kvikke og pågående „København“ (1889–1931). Thi Berlingske stagnerede, og „etatsråd Ferslews klapprende bladfabrik“ bestående af fire til dels samdrevede aviser: Nationaltidende, Dagens Nyheder, Dagbladet og Aftenposten gjorde sig med et samlet oplag på 55.000 i 1902 nok stærkt gældende rent materielt, men glimrede ikke ved åndelig eller politisk holdning. Derimod voksede „Social-Demokraten“s indflydelse i arbejderbefolkningen; bladet solgtes i 1901 i 42.000 eksemplarer. Et vidnesbyrd om synsfeltets udvidelse var i øvrigt de nye blade, som tog til orde for andre bevægelser end de politiske: Indre Missions „Kristeligt Dagblad“, „Afholdsdagbladet“ (Århus) og flere andre.

Et helt nyt træk i billedet var i disse år opkomsten af en række populære middagsblade som for eksempel „Aftenbladet“, „Folkets Avis“, „Middagsposten“ med flere. De nåede som prisbillige løssalgaviser efter tur betydelige oplag (30–40.000) især i de jævner lag, som gennem dem fandt vej til den daglige avislæsning. Her var ingen stiv fornemhed hverken i emnevalg eller udtryksmåde; til overmål fandt man her tydeligt udskregne ulykker, nærgående politistof, fantasirige og småfrække noveller samt grovkornet injurierende polemik. De fleste af disse blade bar en bramfri arbejdsvenlighed til skue, men under „demokratismen“ stak stedvis byproletariatets sorteste instinkter som antisemitismen og voldsdyrkelsen sine bukkefødder frem.

Denne „gule“ presse af mere end tvivlsom moral var på sin vis en udfordring til den traditionelle presse med dens slagside af politisk-litterær opinionsjournalistik. Svaret kom i 1905, da „Politiken“ gik over til det moderne format og en planmæssig præsentation ved hjælp af billeder, udførlige overskrifter. Nyhedsstoffet, som nu blev vurderet efter sin almene læseværdi, fik førstepladsen i avisen både med hensyn til mængde og placering – nye emner som trafik, sport, moder, byggeri udvidedes stærkt, og de gamle politisk-kulturelle temaer behandledes med en friere hånd. Nogle intellektuelle reagerede surt, men oplaget steg rask til 50.000, og de andre morgenblade fulgte efter i løbet af nogle år. Skandaleaviserne gled herunder gradvist ud, folk læste morgenbladene, hvis stof nu appellerede til langt videre kredse; og de middagsblade, som købtes, var af noget lødigere tilsnit – det reformerede „Aftenbladet“, „Ekstrabladet“ og senere „B. T.“.

Pressen, avisen i alle dens former, hovedstadsbladet med sit kæmpeoplæg, den beskedne provinsavis, har ved siden af nyhedsstof og underholdning til opgave at give udtryk for de offentlige meninger. Men pressen er partifarvet, en anden af dens opgaver er den, både åbenbart og indirekte at påvirke disse offentlige meninger i politisk retning. – Provinsbyavis, foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Et af de områder, aviserne omtalte fyldigere efter århundredeskiftet end tidligere, var begivenhederne i udlandet. Ritzaus telegrammer blev længere og fik en mere fremtrædende plads, og nogle af de største blade bragte førstehåndsberetninger fra egne korrespondenter i storpolitikens brændpunkter. Der er vidnesbyrd om, at den hjemlige politik forekom nogle læsere mindre spændende end for eksempel den græsk-tyrkiske krig i 1897, Dreyfusaffæren, den russisk-japanske krig 1904–05, opløsningen af den norsk-svenske union, balkankrigene 1912–13.

Sympatierne var stort set de samme som før. Ved Wilhelm 2.s besøg i 1888 overdøvedes den fremmødte tyske kolonis hyldest af københavnernes hyssen. Senere kejserbesøg forløb vel uden episoder, men altid under mærkbar kølighed. Bjørnstjerne Bjørnsons tanker om „pangermanismen ved Kongeåen“ vakte forargelse i 1906, som de havde gjort det i 1872. Da en engelsk eskadre i 1905 løb ind i Esbjerg Havn, var kontrasten iøjnefaldende: „Det var ikke øvrigheds-

Under den første verdenskrig

personer, der efter ordre og ensomt måtte varetage værtspligter, men det var borgerkomitéer, som under tilslutning fra hele folket indbød gæsterne til fester af alle slags“. Særlig efter århundredeskiftet var der – trods nogen modvilje mod Boerkrigen – en stærk og positiv interesse, ja et vist snobberi for engelske livsvaner og idéaler fra sproget og de politiske institutioner helt ned til five-o'clockteen og fodbolden. Også mod Frankrig var der velvilje. Over for Rusland var opinionen delt; demokratiske kredse afskyede selvherskerdømmet og jublede over dets nederlag 1904–05.

De tyskfjendtlige følelser hvilede solidt på uviljen over for fortynkningsbestræbelserne i Nordslesvig. Mens visse radikale kredse en tid havde været betænkelige ved de ideologiske følger af et alt for vidtrevet „sønderjyderi“, var denne uvilje fra Køllerpolitikken tid helt overvejende. Og dog mærkedes med generationsskiftet en tendens til en mindre følelsesbetonet og mere nuanceret bedømmelse af Tyskland – paradoksalt nok især i den voksende borgerligt-liberale opinion, som gradvist fjernede sig fra tyske synsmåder i kultur og samfundsopfattelse. Afgørende var det her, at ønsket om at holde Danmark fjernt fra storpolitikken farer grundfæstedes yderligere. I videre kredse fandt dette udtryk gennem Fr. Bajers „fredsvenner“, som i goerne ved foredrag og lysbilleder skildrede krigens gru i alle landets forsamlingshuse. Foreningen nåede henved 10.000 medlemmer og samlede i 1893 240.000 underskrifter på en resolution om „Danmarks neutralisering“. Denne aktivisering om et udenrigspolitisk synspunkt, var dog et aldeles isoleret fænomen. Omverdenen betragtede man typisk med turistens øjne; som det genspejledes i avisernes udlandsspalter, der med forkærlighed dvælede ved selskabs- og folkelivet i de europæiske storbyer.

Illusionen om uafhængigheden af omverdenen brast i de første dage af august 1914. Den 5. om morgenen løb der rygter om et tysk ultimatum og et forestående angreb. Midt i ængstelsen var der stemning for at slå igen om nødvendigt. Et socialdemokratisk optog, som viste sin pacifisme ved at bære røde faner og spille „Internationalen“, splittedes af mængden foran Dagmarteatret. Der fandtes endog – for eksempel i det mobiliserede Akademiske Skyttekorps – folk, som glædede sig til afbrydelsen i hverdagens kedsomhed.

Skønt de fleste havde regnet med en kort krig, vedblev de rædselsfulde beretninger fra krigsskuepladserne at fylde sindene og samtalerne helt til den bitre ende i 1918. Der var stærkt stigende salg af aviser, ikke mindst af de morgenblade, som bragte flest krigsnyheder – „Politiken“, „Dagens Nyheder“, „Berlingske Tidende“ og i provinsen „Jyllandsposten“ og „Fyns Venstreblad“. De store fortællende overskrifter slog helt igennem, og der var mange ekstraudgaver. Bladene arrangerede også en ny informationskilde i „Telefonavisen“.

Eftersom afgørelsen trak i langdrag, var alle indstillede på at holde Danmark uden for krigen. Det monotone, industrialiserede masseslagteri fulgt af gas, dysenteri, lus og sult, fik enhver krigsromantik til at blegne. Men så vidt der var sympatier i offentligheden, var de afgjort for vestmagterne. Tyskland betragtedes som angriberen; en særlig vrede vakte traktatbruddet over for Belgien og de minesprængninger og torpederinger, som kostede 6–700 danske søfolk livet. De ganske få, som tog til orde for tyskerne, blev imødegået ved skarpe artikler i bladene, en foredragsholder i koncertpalæet endog med demonstrationer. Der var imidlertid nuancer i opfattelserne. Borgerligt-konservative kredse var tilbøjelige til at mene, at regeringen tog for meget hensyn til tyskerne både handelspolitisk og ved at svække det militære beredskab – synspunkter, der fandt udtryk i aviser som „København“, „Hovedstaden“ og det rabiate højreblad „Vort Land“, skønt pressen var under tryk fra regeringen. Den radikale opinion hævdede deroverfor, at „ententechauvinisternes“ højresthed bragte den balancerede neutralitetspolitik i fare. Endnu mere gjaldt dette socialdemokraterne, som trods skuffelsen i 1914 endnu fæstede nogen lid til det store tyske broderpartis evne til at tilvejebringe en forhandlingsfred. Da de opretholdt forbindelsen sydpå og blandt andet skaffede ekstra kul til danske arbejderhjem, kom de under beskyldning som „kejsersocialister“ både fra borgerlige og fra tidligere meningsfæller.

Folk mærkede også krigen i en mere direkte forstand. Dyrtiden, spekulationen, arbejdsløsheden og de mange huller i de økonomiske reguleringer skabte stigende sociale kontraster, hastig omflytning af formuer og en sprængning af tilvante begreber om sund praksis og god moral i forretningslivet. Herved skiftede synet på kunst, kønsliv, pæn optræden og meget andet. Og politisk voksede nye holdninger op netop i de år 1914–1918, hvor ellers en „borgfred“ bremsede debatten mellem de store partier.

Til dels inspireret af revolutionen i Rusland og Mellemeuropa var der i 1918–22 socialrevolutionære dragninger i arbejderungdommen – en revolte både mod forholdene og mod den stedse mere samfundsbevarende „ministersocialisme“ i partiets og fagbevægelsens ledelse. Syndikalisterne, som ville „direkte aktion“ og rent foragtede parlamentariske midler, anførte spontane strejker og demonstrationer. Socialdemokratiets Ungdomsforbund SUF og et flertal af dets 10.000 medlemmer brød med partiet og optrådte fra 1920 som „venstresocialister“, senere som kommunistisk parti i tilknytning til Moskva-internationalen. Brandrøde aviser som „Solidaritet“, „Klassekampen“ og „Arbejdet“ dukkede frem. Ved valgene fik ekstremisterne næppe en halv procent af stemmerne. Men de gjorde sig gældende i offentlighedens bevidsthed, terroriserede socialdemokra-

ternes møder ved at slukke lyset og banke talerne, knuste ruder og sloges med politiet – for eksempel da de søgte at storme Børsen eller ved de store Grøntorvsspektakler, da den sociale revolution udråbtes fra taget af en sporvogn. Og de var aktive i disse års arbejdskampe, de største, man havde set siden 1899. Antallet af organiserede arbejdere steg 1917–20 fra 224.000 til 362.000, af hvilke en tiendedel var i strejke alene i løbet af 1919. Formålet – og resultatet – var naturligvis lønforhøjelser og 8-timersdagen. Men i mange tilfælde drøftedes tillige bedriftsråd. Og der var flere arbejdsretligt ulovlige aktioner imellem, især hos havnearbejderne og i beslægtede fag, hvor Lyngsie tabte kontrollen over „kasketdrengene“, som han kaldte dem.

Også i de mere sindige vælgergrupper var der opbrud, i høj grad fordi økonomiske interesser nu var mere direkte inddraget i den politiske kamp end tidligere. Før 1914 stredes man vel om udstykning, skatter og socialforsikring. Men at produktion og handel stort set regerede sig selv efter frihedskonkurrenceprincippet var selvklart for alle. End ikke socialdemokraterne stillede deres fremtidssyner i konkret forhold til de aktuelle problemer. Men med krigsårenes reguleringspolitik vågnede i visse kredse tanken om, at det offentlige også i fredstid skulle sikre social og økonomisk balance. Omvendt vakte de nærgående indgreb i den økonomiske handlefrihed en dyb modvilje mod „det radikale tvangsstyre“ blandt bønder, handlende og industridrivende – ja, efter evne omgik mange loven med god samvittighed. Venstre blev i disse år bevidst „liberalt“ i sin økonomiske tankegang; de andre samfundsgrupper burde hævde sig i frihed og ved egne kræfter, som bønderne havde gjort det. Det konservative Folkeparti, som Højre hed efter at have accepteret den almindelige valgret, så en hovedopgave i at værne ejendomsretten og erhvervsfriheden. Der var også en vis frygt for videregående sociale omvæltninger, som man så dem i udlandet.

Samtidig skyllede en national stemningsbølge hen over landet. Allerede omkring 1910 havde der været tegn på fornyet interesse for forsvaret i en del af den borgerlige ungdom. Og blandt de impulser, krigen sendte over grænserne, var også betydningen af den kollektive vilje og livets irrationelle kræfter. Da Tysklands nederlag skabte udsigt til generhvervelse af Sønderjylland, rejstes en voldsom stemning for, at Flensborg og andre områder, hvor danskheden var bragt i mindretal ved den tyske magtpolitik efter 1864, ikke skulle forblive hos Tyskland. En resolution i denne ånd fik i 1919 116.000 underskrifter. I vinteren 1919–20 holdtes et stort antal møder, af den nykonservative forening „Det unge Danmark“ alene 92, hvor 17.000 var til stede, og 12.000 underskrev „Flensborg-resolutionen“. Fra et møde i Cirkussalen den 7. marts 1920 gik en procession på 30 til 40.000 mennesker under sang, musik og hurraråb til Amalienborg, hvor slesvigske og kongerigske Flensborgmænd udvekslede taler med kongen. Flens-

borgbevægelsen havde sin ryggrad i det traditionelt højrepatriotiske borgerskab, men kunne registrere en vis tilslutning også blandt landboere og hos enkelte arbejdere. Efter den 14. marts, da 75 pct. af flensborgerne stemte tysk, så lederne ingen anden vej end at få den radikale regering styrtet.

De stærke spændinger i foråret 1920 – Flensborg, arbejdsmarkedet, en rigsdagskonflikt om valgloven og bagved den økonomiske politik – udløstes, da kongen den 29. marts kl. 12 afskedigede regeringen Zahle. Halvanden time senere nåede harmdirrende ekstraudgaver af „Social-Demokraten“ med biler til Rådhuspladsen og snart ud i brokvartererne, hvor folk rev aviserne til sig. Næste aften samledes arbejderne til et kæmpemøde i Fælledparken, hvor Borgbjerg og hans partifæller fra tagene på taxabiler tordnede mod „statskuppet“ og det nyudnævnte, formentlig flensborgsindede forretningsministerium. Mængden var i en halvt revolutionær stemning og ivrede for generalstrejken, som besluttedes af den kompetente forsamling dagen efter. Den skulle træde i kraft tirsdag den 6. april efter påskedagene, men de borgerlige blades typografer og enkelte andre gik i gang straks. Om aftenen var Rådhuspladsen ét stort folkemøde. „Time efter time sprang ordene som gløder over forsamlingen, fængede og sydede“. De yderligtgående partiers talere tiltvang sig opmærksomhed og krævede „rådsrepublik“. Påskelørdag gik Borgerrepræsentationen til Amalienborg fulgt af en umådelig skare, som på slotspladsen hørte improviserede taler og taktfast råbte „re-pu-blik- re-pu-blik- re-pu-blik“. Endnu lystrede mængden socialdemokraternes paroler, og uroligheder blev undgået. Men ungdommelige ballademagere provokerede politiet; og ingen vidste, hvad der kunne ske, når strejken trådte i kraft om tirsdagen. I provinsen, hvor uroen var væsentlig svagere, var der i borgerskabet vistnok stemning for at stå fast; men i København var der megen ængstelse. Enden blev et forlig, hvor generalstrejken og en langt tidligere indvarslet stor-lockout afblæstes, mens et tværpolitisk forretningsministerium indsattes indtil valg kunne afholdes.

Feberen lagde sig hurtigt; men vreden på begge sider var fortsat stærk, som det viste sig på møderne, når talerne og tilhørerne udvekslede beskyldninger om det skete. Langt hen på sommeren hetzedes der fra borgerlig hold mod de radikale, „rudeknusernes kammerater“. Deres blade, der havde været undtaget fra strejken i påskedagene, ramtes af organiseret annonceboycot og overtalelseskampagner blandt abonnenterne, som faldt fra i tusindvis. De radikale mistede for bestandig en stor del af deres borgerlige vælgere, over en trediedel af det samlede antal. Socialdemokraterne, der nu krævede republik – ligesom i øvrigt den radikale ungdom – gik frem; men nettoresultatet blev et rent borgerligt flertal og en venstreregering. Strejkerne vedvarede til ind i 1921, da de afløstes af en

mindst lige så voldsom bølge af lockouter, hvor arbejdsgiverne under store prisfald og betydelig arbejdsløshed fik „vognen vendt“ og lønningerne nedsat. Flensborgbevægelsen døde dådløst hen, og de antiparlamentariske arbejderpartier mistede under hidsige brydninger snart enhver indflydelse. Man nærmede sig „normale tilstande“ økonomisk og politisk. Men vilkårene var vanskeligere, og luften mellem erhvervene og partierne var koldere end i årene før 1914.

Noget af det, der i sommeren 1920 bidrog til at mildne bitterheden over det politisk-soziale opgør, var genforeningen med Sønderjylland. Møderne over hele landet den 9. juli, kongens ridt over grænsen og den højstemte folkefest på Dybbøl den 11. – med sine 100.000 deltagere vistnok den største forsamling, der hidtil var set – var for tusinder en følelsesudladning af stor dybde. Men hverdagens problemer fulgte efter.

De godt 150.000 hjemvendte sønderjyder havde mellem 1864 og 1914 oplevet en samfundsborgerlig modning af samme dybde som det øvrige Danmark. Men de problemer, som samlede og aktiviserede, var andre her, hvor striden mellem dansk og tysk dominerede i den offentlige debat. Sociale modsætninger samlede således nok betydelig interesse, men mest ved den måde, hvorpå de påvirkede den nationale kamp. I købstæderne nordpå var således en stor del af det bedre borgerskab tyskpræget fra gammel tid, og efterhånden stemte mange hundrede arbejdere på det tyske socialdemokrati trods deres danske rod og sprog; men på landet var 80–90 pct. dansksindede. Længere sydpå var de fleste småkårsfolk danske, middelstanden tysk; omvendt hvilede danskheden andre steder især på et gammelt kongeligsindet gårdmandsaristokrati. Stærkest virkede nok på den enkelte sproget og indstillingen i hjemmet. Men myndighedernes forskelsbehandling, den systematiske påvirkning i skolen og militæret og vel ikke mindst den daglige omgang med de mange tilflyttere sydfra spillede stærkt ind – delte mange milieuer og familier, ja spaltede mange sind.

Fra 80erne havde sønderjyderne været organiseret politisk, kulturelt og økonomisk i omtrent samme omfang og til dels på samme måde som landsmændene i moderlandet. I 1914 var der i den danske vælgerforening 8214 medlemmer, i sprogforeningen 6534, i skoleforeningen 11.431 og i ungdomsforeningerne ca. 5000. De havde et halvt hundrede forsamlingshuse, ca. 200 danske bogsamlinger, desuden landboforeninger, andelsmejerier, sparekasser, en kreditforening og så videre. De tilsvarende organer i Danmark rejstes af enkelte befolkningsklasser i en vis samklang med deres politisk-soziale stræben. Hernede, hvor en politisk bevægelse byggede direkte på et sprogligt og kulturelt fællesskab, blev forbindelsen mellem politisk og folkeligt arbejde endnu snævrere, ja i grunden blev det samme sag.

Ikke mindst gjaldt dette pressen: „Modersmålet“ i Haderslev (oplag: 6000), „Hejmdal“ i Åbenrå (4500), „Dybbølposten“ i Sønderborg (2000) og det stærke landsdelsblad „Flensborg Avis“ (10.000) med dets aflæggere og billig-udgaver. Drivkraften var at opretholde dansk sprog og livsvilje, og på begge punkter ydede pressen en overordentlig stor indsats, blandt andet fordi dens indflydelse rakte ud over sindelagsgrænsen mellem dansk og tysk. Det samlede oplag var over 20.000, det danske stemmetal kun 17.000; navnlig synes hundredvis af socialdemokrater i byerne at have læst danske aviser. Modsætningen mellem bladene afspejlede dybest set den uenighed om strategien, som fandtes i hele bevægelsen. De to førstnævnte støttede H. P. Hanssens smidige kurs; i de to sidste anlagde Jens Jessens arvtagere en stejlere og agitatorisk mere offensiv linje. Thi enigheden om det fundamentale hindrede ikke heftige debatter både offentligt og privat. At opfatte H. P. Hanssens Åbenråfløj som Venstre og Flensborgfolkene som Højre – således som mange gjorde det i kongeriget – var nok en uberettiget forenkling. Men modsætningerne var ikke langt fra at have tilsvarende styrke.

Agitationen og organisationsarbejdet havde aldrig udfoldet sig helt frit i Sønderjylland. En stram og halvautoritær statsmagt greb uafslædigt ind med retssager, udvisninger og forskelsbehandling. Endnu hårdere blev trykket i krigsårene 1914–18, men sønderjyderne fastholdt deres tro og kunne i 1920 stemme sig til Danmark med et flertal på 75 pct. Resultatet var dog ikke upåvirket af Tysklands nød og nederlag, mange „blakkede“ havde stemt dansk, og endda var der et lille tysk flertal i Åbenrå og Sønderborg, et stort i Tønder. Ved afvandring og frafald sank vel tyskernes andel af de afgivne stemmer snart til ca. 15 pct.; men det lod sig ikke nægte, at mange af de genforenede områder var nationalt blandede, og 2oerne igennem rasede kampen videre med skoleoprettelser og jordkøb. Desuden skar striden om Flensborg dybe skel blandt de dansksindede, hvor Åbenråfløjen bekrigedes hidsigt af grænserevisionisterne – bladligt udtrykt i kampen mellem H. P. Hanssens „Hejmdal“ og Flensborgfolkernes „Modersmålet–Dannevirke“ og „Dybbølposten“. De danske partier etablerede sig hurtigt organisatorisk og pressemæssigt. Men på basis af en udbredt national og ideologisk rodløshed skabte landbrugets omstillingsvanskeligheder tidvist spontane bevægelser for selvstyre og økonomisk reform. Sønderjylland var i 2oerne en politisk heksekedel, hvor det øvrige lands problemer blandedes med strømninger af lokal og udenlandsk inspiration.

For det øvrige Danmark blev 2oerne derimod en relativ stabil periode, hvor de fire etablerede partier stod over for hinanden i to jævnbyrdige blokke. Strids-spørgsmålene var i første række de økonomiske problemer, valuta, told, skatter og så videre, som havde meget direkte forbindelse med folks pengepunge, men

som ikke uden grove forenklinger lod sig begribe af menigmand. Noget lettere var det med forsvarsspørgsmålet, der da spillede en sagligt set ganske uforholdsmæssig rolle i agitationen både fra den side, som mente, at landets eksistens var truet, og fra den, som udmalede gas- og flyverkrigens rædsler. Den politiske interesse syntes vel i det hele lige så stærk som før 1914 med en valgdeltagelse mellem 75 og 80 pct., og det må i den forbindelse huskes, at kvinder, tyende og en del af ungdommen nu havde valget. Men nogen vækst skete der ikke i dette tiår, hvor også partiernes indbyrdes styrkeforhold havde en vis konstans, skønt Socialdemokratiet fik mobiliseret 200.000 af de nytilkomne vælgere og derved satte sin andel af stemmerne op fra 32 til 37 pct. I 30erne lå valgdeltagelsen et par procent højere, og da var forskydningerne mellem grupperne helt anderledes kraftige, ligesom nye partier for alvor slog igennem.

Blandt de mere øjensynlige ændringer, som i mellemkrigstiden indtrådte i de politiske former, må først nævnes, at selve valghandlingen mistede det meste af sin umiddelbare interesse efter indførelsen af forholdstalsvalg 1918–20. Der var nu langt flere valgsteder – mindst ét i hver kommune – og udfaldet i den enkelte opstillingskreds var uden interesse. Folk gik derfor hjem, så snart de havde afgivet deres stemme og erfarede først resultatet i avisen næsten morgen. De mest interesserede kunne samles i skarer foran bladbygningen og under lydelige kommentarer følge stemmetallene, der ophængtes på store tavler. Men med radioen blev også dette træk mindre iøjnefaldende.

Inden for dagspressen, der efter 1914–18 havde fået indpas i så godt som alle hjem, videreudvikledes de mere moderne aviser i retning af den bredere orientering: det udenrigspolitiske og økonomiske baggrundsstof, politi- og retsreportagen, sporten. Og læserne i større byer viste tendens til at samle sig om de blade, der i stærkest grad frigjorde sig fra den politisk-litterære opinionsjournalistik og fra den partipolitiske farvning af stoffet. Det gjaldt „Politiken“ og „Berlingske Tidende“, som i 1938 med oplag på henholdsvis 151.000 og 121.000 helt havde overfløjet alle konkurrenter, og det gjaldt for eksempel Stiftstidenderne i Århus og Aalborg. Afpolitiserede i dybere forstand var dog kun middagsbladene, hvor læserinteressen efter tur samlede sig om den flade „Rulckoneavis“, „Aftenbladet“ (der kulminerede i 1919 med 70.000), midt i 20-erne om den lille nemme og smilende frokostavis „B.T.“ (40.000 i 1925), i 30erne om det aggressivt polemiske „Ekstrabladet“, der i 1939 nåede 68.000 – tendenser, som uden tvivl genspejler stemninger hos den jævne mand. Bortset herfra var partibåndene overalt ret faste. Især gjaldt dette de lidt mindre byer, hvor firebladssystemer vedblivende var fremherskende, skønt balancen umærkeligt forrykkedes til fordel for ét af bladene. Det samlede oplag vedblev at stige noget og var i 1938 1.230.000 over for de 1.110.000 husstande. Avisens indhold

udvidedes endnu kraftigere. Sidetallet i hovedstadsbladene voksede fra 14 til 28, i de større provinsblade – som 1914–20 havde accepteret både det moderne format og de latinske bogstaver – fra 8 til 14. En del af tilvæksten lå dog på de store illustrerede annoncer for biler, sæbepulver, margarine, havregryn, kaffe-tilsætning og andre mærkevarer.

Avisen var imidlertid nu hverken den eneste eller den første budbringer i hjemmene. Det mærkedes ved en formindsket interesse for de ekstraudgaver, som endnu omkring 1920 var blevet revet væk. Fra 1922 havde nogle yngre entusiaster på til dels hjemmelavede apparater opfanget radioudsendelser fra et par private danske stationer, og allerede året efter havde et par store dagblade ad denne nye vej udsendt nyhedsoversigter. Efter Statsradiofoniens oprettelse 1925–26 kunne man hver dag få 6–8 timers underholdning hjem i sin egen stue ved at ofre de 100 kroner på et radioapparat og 10–15 kroner årligt på licensen. Godt halvdelen af sendetiden optoges ganske vist af musik, og oplæsninger og hørespil vejede godt til. Men fra starten var der plads til enkelte foredrag også om aktuelle samfundsproblemer; lejlighedsvis var der en minister ved mikrofonen; og fra 1929 havde partiførerne ordet i dagene før valget. Vigtigst fra vor synsvinkel var dog nok „Pressens Radioavis“, et kvarters oplæsning af de største nyheder kl. 19 og kl. 22. I 1925 fandtes der officielt 28.000 radioer i landet, i 1929 250.000, i 1933 500.000 og i 1939 800.000, således at det store flertal af hjemmene var dækket. Udsendelserne strakte sig nu over 13–14 timer dagligt. Mens smagen blandt lytterne på det kulturelle område gik i retning af det jævne, viste undersøgelser stærk interesse for det aktuelle stof og ikke mindst nyhederne. Omkring midten af 3oerne udvidedes da også den politisk-socialt orientering gennem diskussioner og foredrag. Og radioavisen bragte friskere og mere selvstændigt nyhedsstof.

De egentlige vælgermøder holdt stort set den stilling, de tidligere havde nået. Når man ikke mere kunne nøjes med repræsentanter for fire partier, men efterhånden nåede op på 7–8 talere, kunne det dog knibe med at få samling på diskussionen; og i København – hvor også yderliggående partiers tilhængere kunne give for megen uro – begyndte man så småt at undgå de kantede møder, således at hvert parti holdt sine egne. I almindelighed kan det siges, at agitationen efterhånden fik et mere organiseret og kollektivt præg, naturligvis sammenhængende med forholdstalsvalgmanen: når hele landet var én valgkreds, tænkte både agitatorer og vælgere mere efter partilinjer og mere på landsplan. Den enkelte menige politiker trådte tilbage i bevidstheden, thi hans muligheder for at hævde sig på grundlag af tilslutning fra vælgerne i sin egen kreds formindskedes. Til gengæld trådte de politiske førerskikkelser stærkere frem. Mænd som

Folkeafstemningen

Onsdag den 24. Maj 1939

Blot I vil hjælpe os endnu denne ene Gang —
saa skal vi nok klare os selv i Fremtiden!

Forstandige Vælgere

indser, at vi udmærket godt kan leve vort politiske Liv videre under den nuværende Grundlov.

Modne Vælgere

førstaar, at den fornødne Modenhed til som Vælger at deltage i Bestemmelsen af de politiske Retningslinier, først kommer med Aarene, naar man er kommet ind i Erhvervs livet og har laaet en Familie at forsørge. Saa har man Skoen paa, og ved, hvor den trykker.

Det er derfor meningsløst at udvide Valgretsalderen nedad til de Tusinder umodne. Og Hensigten hermed er ogsaa kun at sikre Socialdemokratiet Magten og udelukke alle andre fra politisk Indflydelse en lang Række Aar ud i Fremtiden.

Besindige Vælgere

stemmer derfor *Nej* til Grundlovsændringen, eller undlader helt at stemme, hvilket har den samme Virkning.

Det er ikke altid, den offentlige mening er lige levende, sofavælgere søger man at vække til dåd med højtalende eller vittige plakater. — Plakat fra folkeafstemningen i 1939 om grundlovsændring og ændring af valgretsalderen, Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Stauning, Madsen-Mygdal og Christmas Møller dyrkedes med stor varme af deres partifæller. Radioen, som bragte spidserne i direkte kontakt med titusinder over hele landet, bidrog givetvis hertil. Måske skabte også de dårligere konjunkturer trang til at søge tryghed hos en „høvding“ eller en „landsfader“ i en periode, hvor verdenspolitikken vrimlede med stærke mænd. Tendensen viste sig i en bevægelse henimod store møder, som var iscenesat omhyggeligt med hornmusik, faner og så videre. Rent teknisk var mulighederne for disse kæmpesamlinger i øvrigt blevet bedre. Fra 1924 benyttedes der højtaleranlæg, og byerne havde nu bygninger, som kunne rumme de store antal – København for eksempel Idrætshuset, K.B.-Hallen og Forum. Også friluftsmøderne anvendtes dog. I 1938 og 1939 samlede den socialdemokratiske 1. majdemonstration ifølge opgivelse 100.00 mennesker i Fælledparken.

På linje hermed fremkaldte behovet for en forenkling af de udviklede, men påtrængende økonomiske problemer en række fængende slagord: „den ærlige krone“, „nedskæring“, „tilpasning“ og så videre. Omkring et administrationskontor som „valutacentralen“ blev der oparbejdet meget stærke følelser. Denne reklameagtige, massepsykologiske påvirkning nåede hele befolkningen ad nye kanaler: højtalervogne toges i brug i 20erne, tryksager omdeltes i brevsprækkerne, og plakater skød frem på plankeværker og husmure – „Stauning eller kaos“ fra 1935-valget er et eksempel herpå.

De utraditionelle metoder kendetegnede også på anden vis 30ernes politik. I disse økonomiske krisear opstod der yderliggående retninger, som i voldsomme vendinger og med antydninger af voldelige midler angreb den parlamentarisk urokkelige arbejder- og husmandsregering og dens moderate reformpolitik. Tusindvis af betrængte bønder svigtede Venstre og de gamle liberalistisk indstillede ledere i andelsbevægelsen og landboorganisationerne ved at gå over til L. S. (1932–34). De iværksatte uroligheder ved tvangsauktionerne, truede med produktionsstrejke og gik i et antal af 40.000 til kongen med deres krav om støttelovgivning. Under den kæmpemæssige arbejdsløshed vandt kommunisterne fra 1932 tilslutning hos en snes tusind vælgere, og de gjorde sig bemærkede ved strejker og demonstrationer. På den modsatte fløj opstod der små nazistiske grupper, og navnlig mærkedes i visse konservative kredse en aggressiv, halvautoritær indstilling, der tydeligt var inspireret af udlandets fascistbevægelser.

Det karakteristiske for dette forløb var nok, at de politiske ungdomsorganisationer kom til at spille en ganske anderledes fremtrædende rolle end før. De var stort set opstået efter århundredeskiftet, men først efter valgretsalderens nedsettelse til 25 år i 1915 nåede deres samlede medlemstal op over 10–15.000. I 20erne voksede de støt, især VU, som i 1930 nåede 34.000 medlemmer; men de virkede mest som forskoler for partiernes tillidsmænd samt som almindelige

foredrags- og balforeninger. Bortset fra S.U.F.s optræden i 1920 viste de unges indstilling ingen større forskel fra de ældres. Krisen ramte imidlertid hårdere og følte hårdere blandt de unge. Mellem 1930 og 1935 fordobledes KU's medlemstal til 30.000, mens tonen på møder og i sangene blev stedse mere taktfast og krigerisk over for „de røde“; „S-T-kolonner“ i skjorteuniform og lange støvler var parat til fysisk angreb mod „urostiftere“. D.S.U. var også i fremgang og fik mere militante former med „ordensværn“ og „trepilemærker“. Kommuniste og nazister holdt sig ikke tilbage. I disse år var der da adskillige slagsmål omkring politiske møder og flere sammenstød mellem politi og demonstranter. Hårdest gik det til i København samt i Sønderjylland, hvor tyske nazister og danske L.S.-folk yderligere øgede konfliktmulighederne. I reglen var disse uroligheder dog ublodige – af dødsopfre registreredes vistnok kun et enkelt. Senere virkede uniformsforbuddet (1934) stærkt afsvallende; og K.U. fik under ny ledelse udskilt de uroligste elementer.

Det politiske klima mildnedes overhovedet noget sidst i 30'erne. Fascismens ideologiske og magtpolitiske sejrsgang i Europa måtte virke befordrende på de absolutte standpunkter, og yderpartierne vandt faktisk lidt frem. Men de gamle, parlamentarisk indstillede partier havde over 90 pct. af vælgerne bag sig; og der var tegn til, at deres indbyrdes modsætninger, som i de værste kriseår havde været temmelig bitre, kunne udjævnes. Udsigten til en ny krig og truslen mod grænsen sydfra øgede sammenholdet. Thi de storpolitiske kriser i 1938–39 fulgtes med intens opmærksomhed i dagbladene og især i radioavisen, som nu bragte op til 16 ekstrasendelser i døgnet, og som fra 1939 kunne høres hver eneste middag. Meget populære var Nic. Blædels kommenterende artikler og radioforedrag, som stærkt og personligt afslørede diktatorernes opmarch. Den forsigtighed, som i øvrigt prægede den offentlige omtale af begivenhederne, afspejlede dog nok ikke blot regeringens henstillinger, men også befolkningens holdning: neutralitet for næsten enhver pris.

Besættelsesårene betød i sig selv en voldsom aktivisering af befolkningen, til dels under helt nye former. Skønt censur og påtrykning klart kunne erkendes både i radioudsendelserne og i dagbladenes spalter, skete der 1940–43 en meget betydelig vækst både i pressens oplagstal (ca. 10 pct.) og i antallet af radiolyttere (15 pct.). Åbne møder undgik man af frygt for spektakler og angiveri fra de danske nazister, men der var stærk tilstrømning til de lukkede, hvor taleren turde tage bladet fra munden, og til studiekredsene, som holdtes af politiske foreninger og ungdomsorganisationerne.

Så længe denne aktivisering blot gav sig udslag i en mere principfast afvisning af de nazistiske idéer og det videre perspektiv i „nyordningen“, var den i

I de store, afgørende situationer giver en offentlig mening sig tydeligt og højroestet udtryk, der holdes massemøder, der demonstreres i gaderne, stemningen er på kogepunktet. Men samtidig kan den også give sig udtryk med mere stilfærdige midler. På befrielsesaftenen i 1945 var gader og pladser fulde af glade mennesker, men det var de tændte lys i vinduerne, som fortalte om de følelser, der lå bag. I foråret 1920, da sønderjyderne skulle stemme sig til Danmark eller Tyskland, propageredes der med møder og demonstrationer, taler og tryksager. Og samtidig førtes der en mere stille kamp mellem danske og tyske flag, helt ned i de små gader. – Flagning i Ole Samsons gang i Flensborg på afstemningsdagen 14. marts 1920, foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

samklang med samlingsregeringen og det øvrige officielle samfund. Så sent som i marts 1943 gav et folketingsvalg ved rekorddeltagelse (90 pct.) de fem „gamle“ demokratiske partier 93½ pct. af stemmerne. Men utålmodigheden over de mange indrømmelser var mærkbar fra efteråret 1941, og de ret stærke uroligheder og strejker i sommeren 1943 betød reelt, at vide kredse nu så med sympati på den begyndende aktive modstand. Samarbejdspolitikken var undermineret; regeringen, partilederne og pressen var ved at miste kontrollen over en befolkning, som i stigende grad fandt sin orientering og meningsdannelse i illegale blade og udenlandsk radio. Fra den 29. august 1943 blev parolerne fra modstandsbevægelsen efterhånden retningsgivende for den politisk mere bevidste del af offentligheden og ikke mindst for ungdommen. Folkestrejken i sommeren 1944 viste tydeligt denne forskydning af autoriteten.

Efter den kolossale udløsning af glæde, håb og had i befrielsessommeren „normaliseredes“ de politiske forhold ret hurtigt fra efteråret 1945. Folks ønsker og synspunkter kanaliseredes gennem de gammelvante kanaler – valg, møder, aviser, lønaktioner og så videre. På flere punkter havde krigen dog afsat dybe spor, og udviklingen såvel i vort eget samfund som i verden omkring os har i en række tilfælde fastholdt eller forstærket de nye tendenser.

Den ideologiske mobilisering over for nazismen og dennes nederlag betød, at den højrevendte antiparlamentarisme, som havde vist sig i 30erne, døde brat hen, og at vælgerne som helhed sluttede stærkere op om folkestyret. Om den politiske interesse måles med deltagelsen i folketingsvalgene, har den været større end tidligere – faldende fra 86 pct. i 1945–47 til 81 pct. i 1953, men derefter på ny stigende til 86 pct. i 1960. Derimod har der været mindre interesse for de politiske organisationer. Vælgerforeningernes samlede medlemstal steg i løbet af 40erne fra ca. 450.000 til 650.000, men siden er tallet stagneret, således at vælgerne organisationsprocent er faldet fra ca. 32 til 26. Ungdomsafdelingerne har vel mærket tendensen endnu stærkere. Der kan næppe være tvivl om, at folks binding til de politiske partier er blevet svagere. Det fremgår også af den større bevægelighed i stemmeafgivningen. Før 1945 havde ingen andre partier end de fire gamle opnået over 3,2 pct. af stemmerne; men kommunisterne fik 12,5 pct. i 1945; Retsforbundet fik 8,2 pct. i 1950 og Socialistisk Folkeparti 6,1 pct. i 1960.

Dette forhold skal formentlig delvis forklares ved udjævningen af standsforskellene og klassesolidariteten i gammeldags mening og med funktionærgruppens hastige vækst. Økonomisk set er de forskellige erhvervsgruppers omsorg for egen trivsel ingenlunde blevet mindre. Af alle forbindelsesleddene mellem menigmand og samfundet er de stærkeste vel i dag fagforeninger, landbofore-

Sjældent har vel den offentlige mening udtalt sig så tydeligt og enigt herhjemme som under den folkestrejke, den totale arbejdsnedlæggelse, der brød ud i sommeren 1944, den københavnske befolknings reaktion på den tyske besættelsesmagts overgreb. – Blomster til de af værnemagten dræbte i Istedgade, foto i Museet for Danmarks Frihedskamp.

ninger, brancheforeninger og de andre interesseorganisationer, som tilsammen tæller henved halvanden million medlemmer. Et par gange er det kommet til hårde opgør som ved de store strejker 1946–47 og igen i 1956 eller ved landbrugernes leveringsstop i 1961. Men under den almindelige velstandsstigning har konflikterne i reglen kunnet betragtes og løses på et konkret økonomisk og ikke alt for lidenskabeligt plan. På samme måde har de andre politiske spørgsmål været behandlet ud fra en praktisk snarere end en principiel synsvinkel. Kun de færreste søger nu et livsindhold i en social eller politisk ideologi – også fordi teknikken og den større købekraft åbner andre muligheder for udfoldelse.

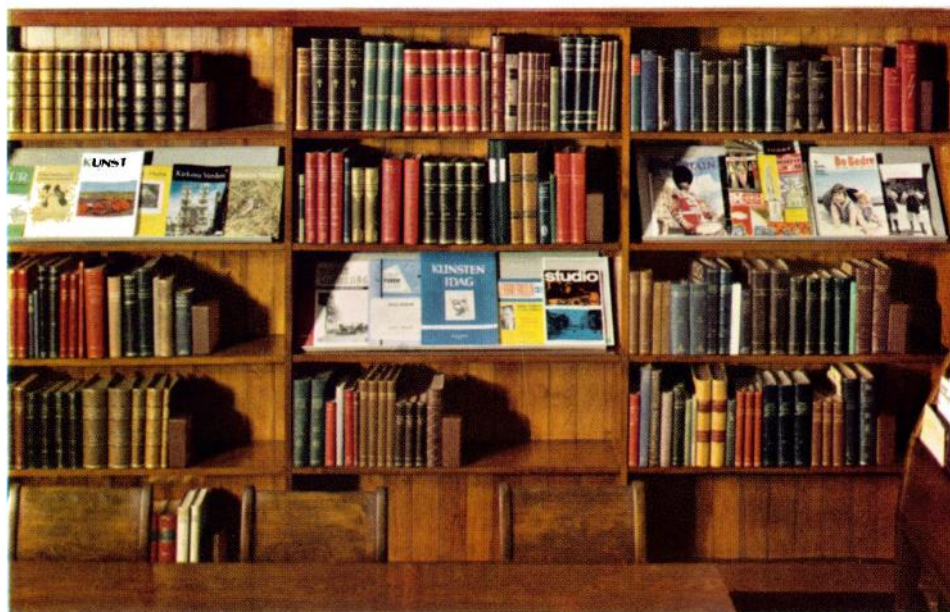
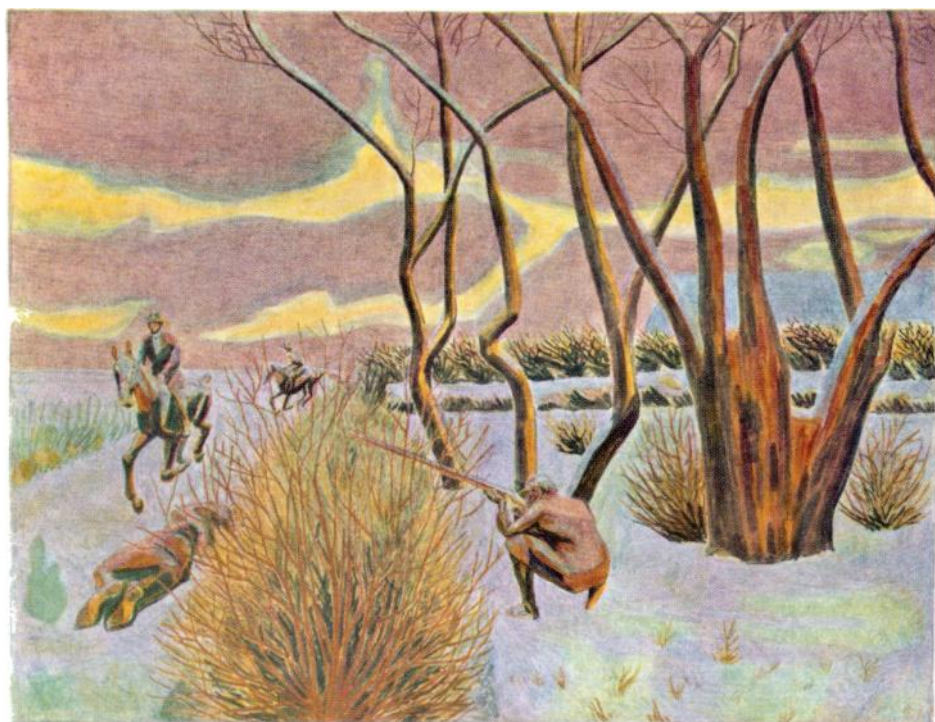
Det kan måske siges, at det følelsesmæssige engagement er blevet mindre, mens modenheden – det vil sige virkelighedssansen, respekten for argumentet og ønsket om at dømme selv – er øget. Folkeafstemningen i juni 1963, hvori 70 pct. af vælgerne deltog, vidner om en betydelig politisk interesse. Karakteristisk er

det nok, at det høje tal nåedes på noget så konkret som jordlovene, mens tidligere folkeafstemninger, der omhandlede mindre ændringer af forfatningen, havde opvist langt svagere fremmøde: 49 pct. i 1920, 48 pct. i 1939, 58 pct. i 1953 og 37 pct. om valgets aldersnedsættelse til 21 år i 1961.

I sammenhæng med denne udvikling – men også selvstændigt inspireret af partiernes samvirke i besættelsesårene – har der været en tendens mod større saglighed og roligere former i den politiske debat på møderne og i de valgte forsamlinger. For vælgermøderne har dette muligvis virket svækkende. Når tilstrømningen har været mindre end før, skyldes det dog rimeligvis fuldt så meget, at de andre muligheder for tilsvarende orientering er blevet væsentligt forøgede. Radioen har bragt et stort antal diskussioner og siden 1947 transmissioner fra de vigtigste folketingsdebatter. Også nyhedsformidlingen er steget stærkt. Radioavisen havde fra 1947 fem daglige udsendelser, fra 1962 endog ti, og fra 1945 gives der i „aktuelt kvarter“ kortfattede baggrundsorienteringer. Endnu mere betydningsfuldt er formentligt fjernsynet, som i årene 1956–63 vandt indpas i over halvdelen af hjemmene. Allerede ved valget i 1960 fandt nok en afgørende del af agitationen sted her.

Dagspressens rolle kan i forhold hertil synes mindre end før. Faktisk har dens oplag siden 1950 stået stille ved omkring 1,6 millioner eksemplarer dagligt, og en stærk koncentrationsbevægelse har 1945–63 formindsket antallet af selvstændige aviser fra 123 til 70; i hovedstaden er 86 pct. af salget nu samlet om de to store morgenblade og deres middagsaviser, mens det gamle politiske „fireblads-system“ i provinsen er afløst af lokale monopolaviser. På den anden side kan læseren nu oftere end før i sin avis finde den solide og objektive baggrundsorientering og den åbne debat, der føles som en nødvendighed i en periode, hvor fællesanliggenderne udvides, og verden bliver større.

Verden *er* blevet større, og efter 1945 har udviklingen i det øvrige Europa, efterhånden også i de andre verdensdele, været fulgt herhjemme med langt større interesse end nogen sinde før. Muligheden for overgreb på folkets selvbestemmelsesret og frygten for udslettelse i en moderne storkrig har jævnlige fordunklet den hjemlige politik både i avisernes spalter og i de private drøftelser. Ingen diskussioner har været tilnærmelsesvis så bitre som de, der førtes mellem kommunisterne og næsten alle andre om Tjsechoslovakiet i 1948, om Korea-krigen 1950–53 og om Ungarn i 1956. Noget lignende gælder debatterne om NATO, Tysklands genoprustning og fællesmarkedet. Og ingen sag har fænget i så vide kredse af ungdommen som de sidste års kampagne mod atomvåben. Denne forskydning af interessen over mod den større verden, er vel den vigtigste ændring, der er sket i vor offentlige mening gennem den sidste menneskealder.

Niels Larsen Stevns: Lars Dyrskjot skyder tre svenskere før han selv falder, 1936. Fresco. Hjørring Centralbibliotek. Udsmykningen bekostet af Ny Carlsbergfondet.

FOLKET I SKOLE

„Gulvet i den lille forstue var belagt med mursten. Gik man lige frem kom man ind i en firefags skolestue, der var godt belyst fra tokarms vinduer i syd og to ditto i vest. Der stod tre rækker tommandsborde i stuen, men den midterste række fra lærerens pult bestod kun af to eller tre borde. Så var der en reguleringsovn, en tørvekasse og et lille bord med en blikpote med vand til fælles afbenyttelse for tørstende sjæle. På væggen hang et Danmarks- og et Palæstina-kort, og i vinduerne var der blomster. Det sandstrøede bræddegulv blev fejlet hver dag . . .“

Således så der ud i Gullestrup skole, da H. P. Hansen – den senere folke-mindeforsker – begyndte sin skolegang i 1886. Denne skole var snarest lidt finere end de fleste: blomster i vinduet og frisk sand på gulvet hørte næppe til dagens orden i ret mange skoler. Men ellers stemmer billedet. Lav og stråtækt lå skolen og skutede sig; i den ene ende degnens bolig – i den anden skolen, der år efter år modtog sognets syvårige for syv år efter at sende dem ud i livet. Kække og oplyste, flittige og gode, som det hed på frihedsstøtten. Meget afhang af, hvad der gik for sig i skolestuen.

Hver anden dag mødte de små i „lille klasse“, hver anden de større børn i „store klasse“. Nogle steder gik om sommeren de små i skole fire dage om ugen, de store kun to halve dage, om vinteren omvendt. Begrebet skolehygiejne kendtes kun lidt. I Honum skole i Østjylland proppede man i 1890erne 50 elever i store klasse, 5 eller 6 børn måtte dele et firemandsbord, og et par drenge måtte derfor sidde på tørvekassen nede ved kakkellovnen. Der sad de varmt og godt, men en dag brast låget, og en af drengene drattede til kammeraternes morskab ned på tørvene. Læreren måtte så lave et nyt låg.

I lille klasse skrev børnene med en griffel på skifertavle. Skulle en side slettes ud, spyttede man på tavlen og gned den af med undersiden af et ærme. Andre steder brugtes dog en klud eller en svamp, hvis ikke pogen var den lykkelige ejer af en harefod.

De vigtigste fag blev banket ind – ofte i bogstaveligste forstand. Det var læsning, skrivning, regning, bibelhistorie og Balles lærebog – sidstnævnte bog udlagde Luthers katekismus til udenadslæren og har været i brug helt op til vor tid. – Der udover stod det ofte nok sløjt til. I én skole havde man hverken sang

eller gymnastik, fordi læreren ikke kunne nogen af delene. Og bondedrengen, vi mødte før, beretter: „Danmarkshistorie og geografi var det meget småt med, og diktat kendte vi næsten kun af navn.“

Men eksamen holdt man hvert år. I denne skole – som i mange andre – gik det for sig ved, at børnene i anden klasse skrev „prøveskrift“ og „prøveregning“ på et kvart ark papir. Siden 1875 skete det med latinske bogstaver i stedet for gotiske. Imens besvarede andre af børnene på den øverste bæk mundtligt spørgsmål i bibelhistorie og katekismus, men derefter svarede resten af eleverne i munden på hverandre. På vægtavlen prøvede man børnenes regnefærdighed.

Den hele ceremoni blev overværet af lærerens foresatte, præsten eller provsten, der ofte selv gik eleverne på klingen for at konstatere deres kundskaber. Endnu langt ind i det nye århundrede regnedes lærerne på landet for halvt gejstlige funktionærer og var underkastet kirkens tilsyn.

Skolebørn har altid lavet løjer, men de var måske noget grovere dengang end nu. I én skole medbragte en dreng en hel æske fuld af mus, som blev lukket ud i timen. Skolen kom i vildt oprør, pigerne hoppede skrigende op på bordene, drengene hujede, og læreren for rundt i skolen og kvaste musene med sine træsko. I en anden skole, hvor der ellers var god orden, sprang en dreng gennem vinduet, da han skulle ud for at drikke vand. Ved tilbagekomsten til skolestuen blev han mødt med en varm lussing, hvorover drengen blev så balstyrig, at han for ud af døren, kravlede op på loftet og råbte med den frygteligste stemme: „Kom her din gamle Satan, så skyder jeg dig.“ Først da lærerens voksne sønner kom til, fik man kalorius halet ned.

I en østjysk landsbyskole ville de store drenge drille lærerinden. De bombarderede hendes landlige retiradedør med snebolde, så hun ikke kunne slippe ud. Først da læreren ved frikvarterets slutning fløjtede sine elever ind, blev hun befriet, rød i hovedet af raseri.

Prygl var daglig kost. Hårde slag med en lineal på den fremstrakte håndflade var én metode, men den hyppigste var ris, rotting eller spanskrør på bagdelen. En sjællandsk lærer brugte at holde synderens hoved fast mellem benene, mens afstraffelsen foregik. Det var navnlig én bestemt dreng, som måtte holde for, men en skønne dag var fyren blevet for stor, og pludselig rejste han sig og løb ud i skolegården med degnen på skuldrene. I beretninger om disciplinen i datidens skoler møder man af og til slagsmål mellem elever og lærer. I en vest-sjællandsk skole var degnen særlig hård ved en noget forhutlet daglejerdreng, der jævnlige fik prygl. Men en dag kunne drengen løfte en stor sæk korn og følte sig da stærk nok til at klare degnen, der den næste dag på det nærmeste blev slået bevidstløs og til børnenes rædselsblandede glæde måtte kravle på alle fire ind i lærerboligen.

Lærerkraefterne i den helt lille og tarvelige bondeskole var for det meste i hvert fald ikke overkvalificerede til deres embeder. Men den første undervisning i grundkundskaberne: læsning, skrivning, regning og den lille katekismus krævede heller ikke stor lærdom hos pædagogen. – Pogeskole paa Skagen, maleri af Michael Ancher, 1881, Hirschsprungske Samling.

Et særligt problem udgjorde de mange tjenestedrenge, som af og til tog sig en blund i timen. De mødte om sommeren på arbejde kl. 4 om morgenen, om vinteren kl. 5, og så måtte de arbejde hårdt nogle timer inden skolegangen. Det er ikke svært at forestille sig, at søvnen let meldte sig i skolen. Nogle steder blev

Provste-Visitats.

Provsten: Véd Du da stét ikke noget, min lille Ven?

Drengen: Jou, je ve'ed nok noued.

Provsten: Men, hvad er da det?

Drengen: Jammen han møe itte sied.

Provsten: Nej da?!

Drengen (hvisker): Je ve'ed vo dæret is Fuvlere'e.

Skolemester: Hvad er det, Drengen siger?

Provsten: Han siger, han véd, hvor der er en Fuglere!

Drengen: Ja, sa je'ed itte nok, han ku' itte tie mæed!!

Tilsynet med skolerne påvilede fra middelalderen til langt hen i 1900 årene de kirkelige myndigheder. Præst og provst havde at visitere for gennem børnenes kundskaber og kristendom at danne sig et indtryk af lærerens embedsiver og brugbarhed. I visitaternes spor blomstrer en rig flora af lystige anekdoter om episoder, der viser den forunderlige forskel mellem børns og voksnes vurdering af nyttig viden. – Usign. tegning, Punch, 1882.

de vækket med et slag i hovedet af degnens lange pibe, andre steder lod han dem måske sove. Også de andre børn måtte som regel hjælpe til ved landbruget. Lektielæsning var det ofte småt med; hvad der lærtes, lærtes i skolestuen.

Billedet af skolen på landet kan tegne sig nok så dystert: terperi, udenadslæren og klø – dog vel ikke i de grundtvigske friskoler, som efterhånden fandtes flere steder, eller i de almindelige skoler, hvor der var en fornuftig lærer, og sådanne fandtes selvfølgelig også uden for friskolen.

Forholdet var altså, at alt afhang af læreren. Der var almindeligvis kun én ved hver skole, og var han en dygtig pædagog, ja så kunne han år efter år i mere end en menneskealder sende det ene kuld veluddannede elever efter det andet ud, men var han ringe, kunne sognet åndeligt mørkelægges i måske et halvt århundrede.

Heldigvis var der talrige gode og dygtige lærere. Det skulle være en sær snegl, der ikke fik noget ud af det, når vor lærer fortalte bibelhistorie og Danmarks historie, så levende var det, beretter en østjysk dreng. En vestjysk bondeknøs fortæller om sin skolegang, at der var hverdagsundervisning om vinteren, men i forårs- og sommertiden kun en halv dag om ugen! Så var det arbejdet i marken, det gjaldt, men siger han „denne halve dag var en hel festdag for mig, og jeg ville ikke undvære den for meget; thi dér fik jeg sans for, at verden var stor, og at der var passeret meget. Han (læreren) forstod nemlig på en fængslende måde at få øret lukket op på en videlysten dreng, og han var i det hele en ypperlig mand til at undervise . . .“

Denne lærer oprettede også en sognebogsamling, noget, der dengang var sjældent. Andre lærere viste initiativ ved om aftenen at undervise i husflid.

Men landsbyskolerne var ikke de eneste. Netop efter 1870 voksede de danske købstæder i takt med samfundets stigende industrialisering. Flere og flere af folkets børn kom i byskole.

I byerne var skolerne store bygninger med larmende legepladser og lange retiradebygninger. Sådan var det i al fald i København, hvor en lille dreng fra et fattigkvarter ængstelig begav sig på vej i skole. Det var i 1876, og på vejen blev drengen instrueret af sin ældre bror: „Du skal bare sidde stille som en mus på din plads, så får læreren måske slet ikke øje på dig. Men hos „Tykke Madsen“ nytter ingenting noget, for han kan ikke fordrage dovne drenge, men han blir også ond i sulet, når man gør sig umage. Hvis han siger til dig om at komme op og fange en lus i hans skæg, skal du bare pille ham i skægget, som du ledte rigtig for alvor . . .“

Undervisningen var ikke morsom. Børnene sad indeklemmt på bænke med en pult foran og brægede i kor, fortæller samme dreng. Hænderne skulle ligge foran

på pulten, benene måtte ikke dingle. Heldigvis var lærerinden dog et rart menneske, der kunne mildne overgangen til den ny og barske tilværelse. Men så rykkede drengen – Martin Andersen Nexø hed han – fra pogeklassen op i næste klasse: „Skolens lærere var alle ens; om undervisning var der overhovedet ikke tale, enhver skulle selv klare det, han hade for. Kunne han ikke det, vankede der knubs af mangehånde varieret art.“ Drengene i denne skole mente ligefrem, at lærerne havde studeret alene for at kunne torturere eleverne. Til gengæld var der åben og stedsevarende krigstilstand mellem lærerne og eleverne.

Elefskaren bestod også af skurvede hoveder – i bogstaveligste forstand. „En skabet, snottet bande“ kaldte gymnastiklæreren børnene, der måtte få det indtryk, at de i lærernes øjne ikke just var små menneskesjæle, men snarere en hoben snavset, ildelugtende småkravl, som lærerne var fordømt til at være i rum sammen med. Nej vist, det var næppe morsomt at være lærer for disse børn, der ikke var Guds bedste, og som var kirtelsvage, snavsede og utøjsbefængte. Hvad børnene syntes, var der ingen, som spurgte om.

En dreng fra landet blev i 1886 sat i Suhmsgades betalings-skole efter at have gået i en god og fredelig landsbyskole. Det var en brat overgang. I den nye skole spillede spanskkrøret en fremtrædende rolle. Behandlingen var brutal – også drengene imellem. „Niels Bondedreng“ lød råbet, og det gjorde kun ondt værre, at Niels blev blandt de bedste elever, fordi han havde gode elementære kundskaber med fra landsbyskolen. Nej, for de københavnske drenge var det en sport at „pjække den“ og så tage kløene med anstand.

Også for provinsens skoler er beskrivelsen kras. Om en skole i Århus hedder det: „Jeg erindrer ikke, at vi lærte noget i borgerskolen, men de kundskaber, vi forlod skolen med, var i hvert fald blevet banket ind i os.“ Var man robust, stod man det igennem uden at tage skade, ja nogle blev så vant til pryglene, at de slet ikke kunne undvære dem, påstår i al fald politikeren Jens Smørum i sine erindringer. For de robuste var legepladsen et eldorado. Der skete noget. „Vi legede tit en spændende leg, som vi havde fået ideen til fra Ingemanns roman „Kong Erik og de fredløse“. Der var heldigvis ikke – som i vore dage – opsyn på legepladsen. Vi fik lov til at lege uforstyrret. Det gik tit meget hårdt til. „Marsk Stig“ og jeg delte hæren imellem os. Det gik til på den måde, at jeg først udtog den dreng, der efter mit skøn var bedst til at slås. Derefter valgte „Marsk Stig“ sin mand, og sådan skiftevis, indtil vi til sidst kom ned til de helt små pjevs, som vi ikke regnede meget med. Når så flokken var opstillet, gik vi løs på hverandre efter den regel, at der ikke måtte bides, sparkes eller slås i ansigtet. Det lyder jo meget humant, men i slagets vilde tummel skete det alligevel, at en og anden fik en blodig tud eller et blåt øje.“ Slagsmål var heller ikke ukendt i andre egne af landet. Da en niårig vestjysk dreng i 1915 rykkede op i

På landet klarede man sig længe med de gammeldags småskoler, lavloftet bindingsværk og stråtag som de andre bønderhuse, legepladsen måtte tillige, udstyret med såre simple apparater, gøre tjeneste som gymnastiksal, når vejret tillod det. – Legepladsen ved Skolen i Ry, maleri af Hans Smidth, 1888.

anden – og sidste – klasse, organiserede de store drenge i frikvartererne slagsmål mellem de nye for at få afgjort, hvem der var stærkest. Den der først gav sig til at tude, havde tabt, og de kæmpende var omgivet af både piger og drenge, der siddende eller stående på borde og bænke hidsede de to op mod hinanden.

Ofte stod det sløjt til med skolemateriellet. Nogle steder satte de kommunale myndigheder sig med hænder og fødder imod fornyelser, skønt bygningerne kunne være gamle og skumle. Rengøringen var ofte under al kritik, og klasserne var hyppigt overfyldte.

Beretningerne, der stemmer overens med mange andre, giver et grelt billede af byfolkets skole. Det afspejler de dårlige sociale forhold. Kunne skolen være meget anderledes på baggrund af tidens mentalitet og dens drøje vilkår?

Helt uden lyspunkter var skolegangen naturligvis ikke. Skoleudflugten var mange steder årets festligste begivenhed. Ikke alene skulle man ikke høres i lektier, men man kom også ud at se sig om. Til det fastsatte tidspunkt stillede man i galla med smørrebrød i papir og lemonadeflaske. Var det i København, kørte man måske med jernbanen ud i den grønne skov og travede til Kirsten Pils kilde. Hvad gjorde det, at smørret flød gennem papiret og lemonaden kogte.

Det var dog noget andet end skolen. I Jylland kunne man sejle med „Hjejlen“ og trave op til Himmelbjergets top for at erhverve sig en Himmelbjergstok, andre steder marcherede man med hornorkester og faner til jernbanestationen for at tage til Fanø.

Og efter alskens leg og sliksolderi endte skoleskovturen så ved aftenstid med, at man holdt mandtal over de trætte og snavsede unger inden hjemturen. Skoleskovturen blev i årene efter den anden verdenskrig trængt tilbage i børnenes bevidsthed, og mange skoler aflyste den. Bilen var blevet alle mands eje og børnene ofte for blaserte til at værdsætte en skoleudflugt, når de fra sommerferie og weekendture var vant til længere og mere komfortable udflugter med klapbord, nedkølet madpakke og transistorradio.

Lærerne fik deres uddannelse på seminarierne, der lå spredt ud over landet. Navne som Nørre Nisum, Jelling, Ranum, Silkeborg, Gedved, Skårup og Jonstrup har sin egen glans i vor folkelige kulturs historie. Her mødte „manden fra ploven“ op med den uundværlige violinkasse under armen, og efter et par års undervisning kunne han så med angst og bæven rejse til København, Odense eller Århus for at fremstille sig for eksamenskommissionen for seminarierne. Her gik det undertiden ret hårdt til. Eksamenskommissionen syntes af og til, at nogle af seminaristerne vidste for lidt. Ved eksamen i praktik i 1890 dumpede over halvdelen af de indstillede. I 1894 blev seminarietiden imidlertid sat op til tre år, og i 1897 blev eksamen henlagt til seminarierne. Siden da kunne eksamenstidens små dramaer udspilles inden for murene, men længe holdt erindringen om de skrækkelige eksamensrejser sig.

Næsten hvert seminarium havde sit præg, nogle hældede til den indremission-ske retning, andre til den grundtvigske. På alle seminarier spillede religionsundervisningen en stor rolle, teologiske kandidater var derfor at finde i de fleste lærerkollegier – ofte blev de sat til at undervise i alt muligt ved siden af. Ikke få seminarielærere – og forstandere – var betydelige personligheder og dygtige pædagoger, der prægede deres elever for livet. Men her som i tidens andre skoleformer kunne kvaliteten variere stærkt fra seminarium til seminarium, og inden for det enkelte seminarium fra tid til tid.

For seminaristerne var seminarietiden næsten altid deres livs oplevelse, især bagefter, når eksamen var overstået, og de gik ud i den trølse hverdag til en stor arbejdsbyrde og ofte et ringe udkomme. Seminariet havde givet dem et fond af kundskaber, som mange ganske vist aldrig fik udvidet, men som dog i de fleste tilfælde rakte til. Og blandt kammeraterne blev venskaber stiftet, som holdt op gennem årene, næret ved brevveksling og gensidige besøg.

Om Blaagaard Seminarium, hvis elevkreds nok var mere alsidig sammensat

Når læreren på den første skoledag spørger ud i klassen, om nogen allerede kan bogstaverne, gør han det ikke i håb om et bekræftende svar, men for at danne sig et skøn over, hvilke vanskeligheder foreliggende forskelle vil volde for den jævnt fremadskridende oplæring af holdet som helhed. Nogle er helt blanke, fra andre kan han få svar som den lille vestjyske drengs: Å, ve do et skid', A ka løs' aviser. – I alle tilfælde vil i de første par år et stiltfærdigt samarbejde mellem hjem og lærer være nyttigt, forældre, som har tid og mulighed, kan støtte både barn og skole ved selv at følge med i undervisningen. – Lektien gennemgaas, maleri af Anna Ancher, 1885, Statens Museum for Kunst.

Bonden bliver seminarist

end de fleste seminariers, fortæller en gammel elev om tiden før århundredeskiftet: Blaagaardister, – et sælsomt folkefærd! Et broget sammensurium af dialekter fra landets mange egne, et selskab i vadmelklæder og lærredsfrakker, i sorte degnekjoler og i tærnede hylstre; en samling af de mest forskelligartede hidtidige livsvirksomheder: håndværkere og studenter, gartnere og kommissar, mejerister og skuespillere, landvæsenselever og fiskere; folk fra Sjælland og folk fra Bornholm, syngende fynboer og hakkende færing, djærve jyder og blaserede københavner; og på åndelige områder lige så forskellige: elementer fra enhver politisk lejr, enhver kirkelig underafdeling, ethvert socialt område.

Blaagaards forstander var den vidt bekendte politiker Jeppe Tang, hvis særprægede personlighed, jyske væsen og ejendommelige talemåder altid stod skarpt i erindringen hos hans elever. Han ville for enhver pris forstås, og det faldt ham ikke unaturligt at forklare en skjoldmø med sådanne vendinger: „Det er en umådelig stor kvinde, forstoer I, en kæmpekvinde med bryster som Jellingehøjene og patter som kakkellovne – kan De se hende for djer indre blik?“ Tang indførte en „Selvtilsynsbog“, hvori eleverne skulle „bekjende djer indre svagheder, De ville derved få frihed under ansvar, forstoer De, og lettere ved at drukne den gamle Adam ved daglig anger og bod.“ Tang var ikke blot en levende fortæller; han forstod også at samle en dygtig lærerstab.

Seminarierne var begyndt som enkelte oplyste og idealistiske præsters private bestræbelser for at uddanne dog nogenlunde brugbare skolelærere. Nu ligger de spredt som store institutioner landet over. Allerede 1809 flyttedes et seminarium fra hovedstaden til den tidligere klædefabrik i Jonstrup. – Jonstrup Seminarium, tegning af E. Wennerwald, Ill. Tid., 1891–92.

Latinskolerne, blandt hvilke et par gamle og berømte kostskoler, lå længe som stærkt konservative, grundige forberedelsesanstalter for drenge, der i kraft af milieu og tradition ventedes at vise sig egnede til at gå embedsvejen. Det ahang ganske af den enkelte elevs natur, om han befandt sig vel ved kammeratskabets robuste, gensidige opdragelsesmetoder og den akademiske lærerstabs autoritative optugtelse. – Stengangen på Sorø Akademi, maleri af Chr. Dalsgaard, 1871, Kunstmuseet i Sorø.

På Jonstrup Seminarium havde man sin egen „nationalsang“, der gik tilbage til 1850erne: „Og hør, du gode, gamle borger, vil du aldrig vågne mer?“ Sammenkomster sluttede med en „raket“. En sådan affyredes ved, at man klappede i takt hurtigere og hurtigere, mens man satte sig på hug; anføreren hyssede, og raketten sluttede med, at eleverne strakte deres kroppe i vejret og råbte et skingrende hurra. På dette seminarium som på mange andre dengang prægedes livet af, at de fleste af eleverne boede og spiste på seminariet. Det gav større sammenhold – og anledning til improviserede punchegilder og anden morskab; men det muliggjorde også, at eleverne læste sammen og diskuterede de problemer af pædagogisk, faglig og almenmenneskelig art, som dagens undervisning rejste.

Den ufolkelige latinske

På Skårup Seminarium optrådte omkring 1903 forstanderen og nogle af lærerne med „havelock“, indenunder bar de diplomat eller i det mindste jaket. Her blev eleverne kørt i stramme tøjler, men efter skoletid havde de deres fulde frihed – også til at gå på kroen. Udskejelser var der næppe tale om, det forbød alene seminaristernes økonomiske forhold. Endnu dengang kunne man møde en elev, der gik med gammeldags „smækbukser“ og skaftestøvler.

Naturligvis var der grænser for, hvor megen lærdom man i løbet af to-tre år kunne fylde på seminaristerne, af hvilke mange kom med meget få forkundskaber. Og udtrykket „halvstuderet røver“ mødte ofte seminaristen, når han efter sin eksamen gav sig til kende i den offentlige debat. Undertiden følte han uberettiget mindreværd overfor den akademiske dannelse, undertiden det modsatte. En kendsgerning er det imidlertid, at uden seminarieuddannelse kunne folkets skole aldrig blive en ordentlig skole.

En skoleform var endnu ikke ved århundredskiftet blevet folkets, nemlig den lærde skole eller latinske. I første halvdel af 1800 årene var det en rigtig latinske, eller snarere latin- og græsk-skole, thi disse to sprog var hovedfagene. Eksamen aflagdes ved universitetet i København; skolen var altså udelukkende en forberedelse til universitetsstudier. Eleverne var få og kom næsten alle fra præste- og embedsmandshjem. Folkelig var den ikke, og måske skulle folkets børn kun glæde sig: latinske var otte-årig med syv timers skoledag og kun 14 dages sommerferie.

Efter enevældens fald kom der også en folkelig luftning ind over latinske, men rigtignok kun en svag. Nye strømninger var oftest latinske fremmede. Nu fik skolerne eksamensret, og der undervistes også i realfag. Skoletiden var seks år. Lidt flere af folkets børn kom vel med nu, men ikke mange. Latinske-lerne var få, det betød for mange betaling af kost og logi, og overgangen fra almueskolen til latinske var næsten kun mulig ved privat forberedelse.

Var latinske ikke folkets skole, så spillede den dog en stor rolle for samfundet, hvis præster og embedsmænd fik deres grundlæggende akademiske forskoling her.

Kravene til hjemmearbejde var store, og der var ofte et svælg mellem lærere og disciple. Legemlige straffe anvendtes i stor udstrækning for ikke at kunne sin lektie, for snyderi, for uro i timerne, for at komme for sent og for groft sjusket påklædning. Men der var ingen bitterhed mod lærerne, siger en tidligere latin-skoleelev: „Sådan var det nu een gang at gå i skole.“

Nok lyder der kritiske røster om latinskolernes undervisningsformer og disciplinære forhold, men i næsten alle erindringer opvejes denne kritik af respekt for det, skolen gav eleverne. Måske hænger det sammen med, at de ved deres

påfølgende akademiske uddannelse og senere livsstilling måtte få sympati for denne skoleform og dens strenge krav.

Der lyder for eksempel mange lovord om Viborg Katedralskole. Det skyldtes i høj grad skolens frisindede og grundtvigsk prægede rektor. Men i almindelighed kan dommen vistnok sammenfattes således: prygl og streng omgangsform som i de øvrige skoler, en vis selvtilstrækkelighed oftest forbundet med dyb konservatisme, men tillige et afgjort præg af kultur. Mange af lærerne var kundskabsrige og noble, og eleverne fik en sum af solide kundskaber, en indøvelse i at arbejde og tænke sig om tillige med stærke indtryk af klassisk og dansk litteratur.

Sådan lyder elevernes karakteristik. Alligevel var udviklingen ved at løbe fra latinskolerne. Som de var, kunne de ikke blive folkets skoler. Adgangen til dem var for vanskelig, og deres åndelige indhold var ikke tillokkende for folket.

Ved siden af alle disse skoler fandtes et stadigt stigende antal folkehøjskoler, de fleste båret af Grundtvigs skoletanker. Grundtvigs mageløse pædagogiske opdagelse var hans idé om at lade de unge mennesker i 18–25 års alderen komme på skolebænken igen og ved det levende ord at appellere til deres følelser og fantasi.

Netop i tiden efter 1870 fik højskolebevægelsen sit gennembrud. Navne som Askov, Vallekilde og Testrup var landskendte, men talrige andre højskoler voksede op. 1872 fandtes 52 højskoler, i 1890 75. 1866–67 var der ca. 1000 elever på højskole, femten år efter var antallet oppe på 4000.

Mange steder var der til at begynde med modstand at overvinde i hjemmet, før de unge kunne komme af sted til højskole. En gammel bonde besværede sig over, hvor rædsomt det var, at de unge karle gik og dovnede på højskoler om vinteren, og når de kom hjem, så holdt de tidsskrifter og læste bøger og ville selv have meninger. Samme repræsentant for en almue-reaktionær indstilling føjede til om højskolepigerne: Havde de endda så lært at strikke et par uldvanter.

Men år efter år kom det ene hold unge efter det andet i den mest modtagelige alder og satte sig på højskolernes stive bænke. Så man et hold an efter et par ugers forløb, som forfatteren Jens Thise gjorde, ville man se, at nogle af eleverne var livlige og meddelssomme, andre forsigtige og tilbageholdende, enkelte kunne gå rundt med et ansigt, som om de allerede havde slugt langt mere visdom, end de kunne fordøje. Men de allerfleste af de ungdomsfriske ansigter afspejlede en umiddelbar livsglæde. Alle befandt sig godt på skolen.

„Hver dag var som en fest,“ siger en tidligere højskoleelev om sit ophold på Vrå Højskole. Når klokken ringede straks efter morgenkaffen, strømmede alle

Faget præger sin mand, og lærerstanden gik vel mindre end nogen anden klasse ram forbi, den var længe en let ramt skive for vittighedsmageres skarpsindige pointering af dialektale særpræg og små ejendommeligheder i ydre type, psyke og optræden: Maa jeg advare Frøkenen mod at spise for mange af disse Kartoffler, for de vil rulle i Maven. – Tegning af Hans Tegner, Punch, 1878.

eleverne ind i samlingsalen. Ind gennem døren fra gangen trampede 80 karle, fra køkkenet kom pigerne, og fra privatboligen fremtrinede forstanderen med statelig hustru og tre døtre. Og så sang man af karsken bælg gode danske sange.

Efter morgensang begyndte undervisningen. Hver time begyndte med sang som på alle højskoler. „Rent musikalsk lød det vist ikke særlig godt,“ fortæller eleven, „men vi oplevede gennem sangen en følelse af samhørighed og fællesskab.“ På denne skole var forstanderens historiske foredrag det centrale. Med verdenshistoriens store skikkelser og begivenheder som udgangspunkt foretog han strejftog ind over menneskelivet og ind i menneskesjælen på en måde, der vakte tilhørernes begejstring. Deres sind åbnedes for nye værdier. I den veltalende højskoleforstanders mund blev ordene levende. Hans røst blev, fortæller en anden gammel elev, vor hele omverden og snart forvandlede den „til en næsten umærkelig bro over til åndens rige“.

Foredraget med alle dets fordele – og mangler i form af flygtighed og ved dets tendens til at hindre elevernes selvvirksomhed – var hele tiden højskolens vigtigste instrument, både når det gjaldt vækkelse og kundskabsmeddelelse.

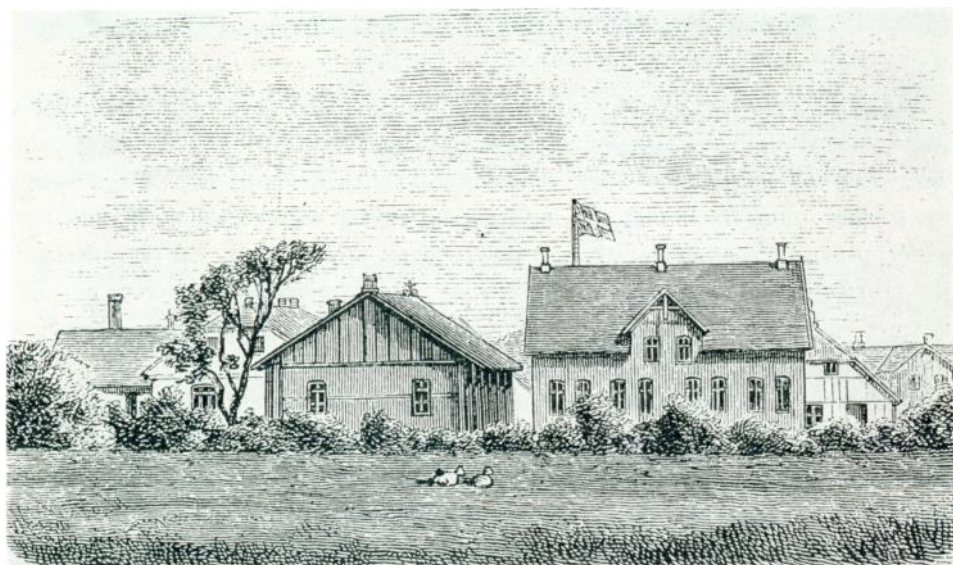
På en og anden højskole var måske ikke alle lærerkræfterne af kvalitet. På en bornholmsk højskole var læreren i verdenshistorie og verdenslitteratur en

falleret gårdmand, der om sommeren rejste i margarine og kunstgødning. En anden havde bare et højskoleophold som baggrund for sin lærervirksomhed. Før fysiktimerne sagde han: „I må helst ikke stille mig spørgsmål, for a er jo kun en nybegynder i videnskaben.“ Men også her var forstanderen god – „en klar og forstandig mand, der aldrig prøvede at fange folk ind ved deres søndagsstemning, men gav dem jævnt og solidt besked om jordiske ting“, siger Martin Andersen Nexø, en af skolens elever.

Martin Andersen Nexø kom siden til Askov. „I begyndelsen var jeg som en forsulten hund, der havde fået fat i en alt for stor luns kød“, fortæller han. Han var ved at forsluge sig på alt det, Askov Højskole kunne byde på. Men han satte sig selv på ration og begejstredes som så mange andre af Poul la Cours undervisning.

En anden gammel højskoleelev, frimenighedspræsten Niels Dael, vidnede siden: „I fem vintre har jeg siddet under Ludvig Schrøders mægtige forkyndelse; derved var min skæbne givet.“ Schrøder talte så indtrængende og personligt, at den unge Dael sig selv uafvidende svarede ham højt igen – midt i forsamlingen!

Om sit ophold på Askov Folkehøjskole fortæller politikerens Bertel Dahlgaard,

Højskoler af vidt forskellig art ligger nu landet over fuldt udbyggede, hvad lokaler og lærerkræfter angår. De er groet af de gamle, jævne og beskedne folkehøjskoler fra midten af 1800 årene. Askov udvidede Folkehøjskole, som den kom til at hedde i 1878, nu nærmest for et folkeuniversitet at regne (allerede i 1896 blev den i Frankrig omtalt som: Et Bondecakademi), havde sin rod i Rødding Folkehøjskole fra 1844. Efter tabet af Sønderjylland måtte den genoprettes nord for Kongeåen. – Askov Højskole i 1878, Ude og Hjemme, 1877–78.

at det i de modtagelige ungdomsår er en mærkelig følelse at blive stillet over for en undervisning, der er fuldstændig blottet for tvang. Man blev stillet frit for, hvad man ville modtage, men samtidig mødte man særprægede personligheder blandt lærerne, der lidt efter lidt ligesom førte én ind under ansvaret – ansvaret for sit eget liv – førte én til forståelse af, at livet er en gave, som man selv skal forvalte, som man kan misbruge, men som også åbner mulighed for enhver, der har vilje.

Var der romantik over livet på Askov, spørger Bertel Dahlggaard, og han svarer: „Ja, på en måde, men det var en romantik, der knyttede forbindelser til nutiden og til virkelighedens verden. Vi blev ikke fodret med bragesnak, hvis virkninger på de unges sind ofte forduftede, når man fra en højskole vendte tilbage til det praktiske livs trælsomme slid.“ „Bragesnak“ er det udtryk, der anvendtes, når man ville ironisere over visse højskolelæreres rigelige anvendelse af den nordiske gudeverden i undervisningen.

Beretningerne om de store højskolelæreres betydning har lettest ved at slå igenem, og man kan let forledes til at tro, at disse navnkundige institutioner øvede den største indflydelse. Det gjorde de kan hende også ved at danne forbilleder. Men man må ikke undervurdere den betydning, de små skoler havde. Lærerne var måske – som på den bornholmske – langt dårligere udrustet end Askovs store navne; men de stod eleverne meget nærmere og havde lettere ved at få dem i tale.

Det kan være svært at måle, hvad der havde betydet mest for de unge mennesker, når de forlod højskolen, karlene efter fem måneder, pigerne efter tre – mere behøvede piger ikke. Først og fremmest dækkede højskolen et kontaktbehov mellem unge fra landet. De havde svært ved at snakke om andet end høst og rocoptagning med deres lige, og over for deres „overmænd“ var de ofte stumme. Højskolen bidrog til at gøre disse unge mere frigjorte, de generede sig ikke længere så meget for hinanden. Almueblufærdigheden over for livets højere materier var borte, og de kunne tale sammen om „åndelige ting“.

Mens højskoleopholdet stod på, følte det også som et lille himmerig ikke at skulle op at malke kl. 5 om morgenen eller arbejde hårdt i marken. På højskolen skulle man alene lytte, diskutere og finde hinanden, fatte tillid til andre unge, lære at udtrykke sig og danne sig meninger om det ene og det andet, også politisk. Var der folketingsvalg kunne al fritid på højskolen genlyde af lidenskabelige politiske diskussioner. Blader man en stabel vandrebøger fra en højskole igennem, går glæden ved de fornøjelige timer sammen igen og igen, og kammeratskabet prises, et kammeratskab, der udfoldedes uden at være under hverdagens arbejdspress.

„Det var gode dage, vi havde i vinter,“ fortæller en jævn karl, „det kan man

Ludvig Schrøders åndshistoriske foredrag på Askov Højskole virkede som dyb personlig forkyndelse, en ansporing for den enkelte til dåd og dygtigt arbejde. Og om ham samlede, i højskolens store tid, mænd, hvis navne havde vægt, komponisten Heinrich Nutzhorn, politikeren Jacob Appel, fysikeren Poul la Cour, H. F. Feilberg, filolog og folkemindeforsker, og flere. – Ludvig Schrøder taler på Askov Højskole, maleri af Erik Henningsen, 1902, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

først rigtig mærke nu, da man kom ud igen og kom til at bestille noget – det var jo ikke sjov til at begynde med; men det var jo blot en overgang. Når jeg går i marken, vender mine tanker tilbage til Skals højskole, og de mange gode minder dukker frem en efter en, både dem vi havde i timerne og dem i vores ti minutters pause.“

En anden satte udbyttet af sit højskoleophold på vers, mere velmente end kunstneriske:

Skønt tiden her så hastig er gået,
et videre livssyn vi dog har fået,
hvad før for os var skjult i mørke,
blev klaret her trods varme og tørke.

Tørken gælder ikke her elevernes behov for oplysning, men sommerens klimatiske forhold.

Foredragsholderen (om Trearskrigen): — »og den ædle Nordmand Løvenskjold stormede frem i Spidsen for 2det lette Jægerkorps, men da ramte ham den dræbende Kugle, og han styrtede til Jorden, idet han raabte: Hu —! han vilde have raabt: Hu-rra! men Heltens Liv var udsukt paa den første Stavelse.» — —

Onde tunger påstod, at højskolens foredragsholdere var noget tilbøjelige til, for at holde deres tilhørere i ånde med en efterklang af gamle Grundtvig, at gribe til pudsige retoriske vendinger. — Usign. tegning, Klods-Hans, 1899–1900.

En tredje siger: „Store kundskaber nåede vi selvfølgelig ikke ved et tre måneders ophold på højskole, men vi fik begær efter kundskaber og et godt greb på, hvordan vi skulle vinde dem, og det var måske nok så meget værd.“ Højskoleopholdet gav hos mange lyst til, som man kan læse i en vandrebog, at stræbe efter det gode og skønne i livet, som blev vist på skolen. For andre betød det udvidede kundskaber, eller barnetroens bekræftelse, atter andre lærte at synge og kunne tage et fond af sange med sig hjem til at synge ved arbejdet i marken. For nogle betød det, at de fik mere klaring på, hvad det betyder at være med i et fællesskab om værdier, som de troede på aldrig ville gå til grunde. „Det bedste jeg fik . . . var opdragelsen til selvansvar og selvudvikling, både kristeligt og folkeligt,“ siger en gammel elev. Jeg kom som et sovende menneske, men rejste derfra „lysvågen for alt skønt og stort hernelen.“

Hvad højskolen betød for den enkelte elev, kan til sidst sammenfattes i en udtalelse af Andersen-Nexø, der i meget var kritisk over for højskolen: „Hvad

jeg havde imod højskolens undervisning udlignedes . . . af den varme, der skabtes i den unges sind mod en institution, som hjalp ham over det ikke mindst dengang næsten uoverstigelige skel mellem håndens og åndens arbejde.“ Man fik luft under vingerne, der kom mening og sammenhæng i tingene.

For hver enkelt gælder, at højskolen gav minder at ty tilbage til og glædes ved. Hvad højskolebevægelsen kunne betyde for et sogn, ved forfatterinden Thit Jensen at berette om. Alt var drikkeri og usædelighed, men så kom der åndelig rørelse til sognet: „Ungdom af begge køn stimedede til højskolen og kom hjem som nye mennesker med nye synspunkter på menneskeværdig livsførelse.“ Hjemkommen trak højskoleeleverne de unge fyldebøtter ud af kroen og holdt foredrag for dem. Det er nok en skildring, der overdriver højskolens betydning, men sikkert er det, at det på livet i et sogn kunne mærkes, om åndelige rørelser som højskolebevægelsen eller indre mission passerede uden om.

Digteren Sophus Claussen ironiserede over højskolens særlige talemåder, over „mundheltene“, som sagde Soer for Sorø og gribetøj for fatteevne. Om et stort højskolemøde i 1891 skrev han, at det var som „en forsamling af kristnede ejnherier eller som en slags maskerade i oldtidsstil. Man vadede om i barokke grundtvigske lignelser, som slæbte den ene på en altfor stor hjælm, den anden på en altfor stor brynje, den tredje på en overmægtig stridskølle . . .“ Men bag ordene og den sære klædedragt fandt digteren alligevel, hvad han kaldte „levende væsner af gennemsnitsstørrelse med menneskelig ånde og med sjælene opfyldte af nutidsspørgsmål.“

Hans konklusion var, at højskolens græsplæne måske blev den grønneste plet i manges landbos slidfulde liv, og skolebygningen med de lyse rum måske som et billede på valhal.

Skyggesider var der midlertid også. En og anden mindre befæstet sjæl kunne måske, når han kom hjem, føle, at han havde forpagtet al verdens visdom. Der var dem, der selvfølede kunne tale om „min højskoledannelse“ eller om „min højskolevirkelighed“. En vis selvsikkerhed og selvfølelse, ja måske følen sig bedre kunne tid efter anden skinne igennem. Let komisk blev det, når gæsterne ved et bryllup alle bar til skue, at de stod højskolen nær: mændene ved at bære fuldskæg, hustruerne udslagent hår! Mange unge piger bar sort fløjlsbånd over håret efter Charlotte Schrøder, og senere kunne Ollerup-delingsførere skilte med et OD i sølv i blusen eller i knaphullet. Enkelte elever følte sig for fine til det hårde legemlige arbejde, der ventede dem ved hjemkomsten, og så måske deres tidligere omgangsfæller over hovedet. Sådanne undtagelser kan naturligvis ikke kompromittere højskoletanken. En svaghed var derimod den sociale slagside, højskolebevægelsen havde i de første mange år. I Jacob Knudsens roman „Fremskridt“ siger højskoleforstanderen: „Ja, vort bondearistokrati

– de danske gårdmænd – har nu foreløbig ikke så lidt mere sans for *det åndelige* og derfor også for *det hele*, end socialisterne har . . .“

Denne bemærkning rører ved noget væsentligt. Højskolen var de danske gårdmænds. Næsten alle dens elever var gårdmandsbørn. Husmænd og landarbejdere havde ikke råd til at sende deres børn på højskole, og byernes befolkning fik højskolen ikke i tale. Men for landboklassens store middelstand fik højskolen afgørende betydning ved at befri den for rester af gammel mindre værdsfølelse.

I landbruget foregik i tiden op mod århundredeskiftet en gennemgribende omlægning til fremstilling af forædlede produkter, andelsbevægelsen voksede sig stærk. Takket være højskolen stod – som det er sagt – „en vågen og oplyst bondestand rustet til at bekæmpe tidens nød med de våben, som frembød sig.“

Ved indgangen til det ny århundrede var skolen og dens indre liv – bortset fra folkehøjskolen – præget af stilstand. Som skolen var i århundredets sidste årti, havde den groft sagt også været ved århundredets begyndelse efter den store reform af almueskolen i 1814.

„Vort skolevæsen har på mange steder frembragt død ligegyldighed for alt åndeligt i stedet for levende kristendom og fædrelandskærlighed, træghed og dumhed i stedet for lærelyst og oplysning,“ sagde en fremtrædende skolemand om folkeskolen ved århundredets midte. Karakteristikken vakte allerede dengang modsigelse. Den er naturligvis også stærkt forenklet; men helt ved siden af ramte den ikke, hverken i 1850 eller op mod århundredeskiftet, selv om meget nyt var begyndt at spire frem.

En ny tid stod for døren, både åndeligt og politisk. Det politiske gennembrud blev af stor betydning for det åndelige. Thi de ydre rammer, lovgivningen i 1900 årene skabte for skolens virksomhed, bidrog til at forny skolens indre liv, at rive den ud af stilstanden og at lette de åndelige strømningers indpas, der rørte sig i folket.

I den lange politiske ørkenvandringens tid frem til 1901 var det vanskeligt, ja ofte umuligt at få reformer gennemført. Ved systemskiftet i 1901 ændredes dette forhold. Nu knæsattes parlamentarismen, regeringen skulle være i overensstemmelse med folketingets flertal. Derved blev i de første år landbomiddelstanden den dominerende faktor i dansk politik. Og sammen med bønderne rykkede deres talsmænd, lærerne, frem.

Lige siden folkestyrets indførelse i 1848 havde der været „politiske“ degne. En mand som Christen Berg ragede højt op blandt Venstres ledende mænd. Men på grund af Højres styre nåede disse folk aldrig ind i den kreds af mænd,

der som ministre og lovgivere direkte formede samfundet. I det kommunalpolitiske arbejde gjorde lærerne derimod ofte en praktisk betonet indsats.

I Estrup-tiden knyttedes også talrige bånd mellem højskolen og den politiske bevægelse. Flere af Venstres mest fremtrædende førere var tidligere højskoleforstandere eller på anden måde nært knyttet til højskolen. Der var en levende vekselvirkning mellem højskolen og det politiske liv med alle dets forgreninger gennem dagblade, foreninger og møder omkring i landet.

Men hvad Berg og hans fæller ikke nåede, blev i rigt mål det næste slægtled beskåret. Systemskifteministeriets mægtigste mand var just en landsbydegn, J. C. Christensen, der oven i købet varetog posten som minister for kirke- og undervisningsvæsen. Systemskiftet, der i meget var forberedt af højskolen, gav nu magten og æren til gårdmandsklassen, hvis betydeligste talsmænd på tinge i høj grad bestod af lærere: Klaus Berntsen, Jørgen Pedersen, N. P. Madsen-Mygdal, Anders Thomsen, Ingvard Jensen og K. L. Fogtmann – foruden en række mere ukendte tingmænd. Af 180 rigsdagsmænd havde i 1902 de 55 sidet på højskolebænk, mens de i 1888 kun havde været 17 af 167.

Ved et, som det synes, lykkeligt samarbejde mellem landsbydeggen J. C. Christensen og frisindede universitetsfolk kom nu en skolereform i stand, der banede en vej for folket til den ellers så fjerne latinskole. Efter fem år i folkeskolen fulgte en fire-årig mellemskole, som efter endnu et år kunne sluttes med realeksamen, eller efter tre år med studentereksamen.

Der var nu skabt en organisk forbindelse fra folkeskolens yngste klasser til universitetet. Mellemskolen blev den sociale opstignings skole. Mange småårshjem, der hidtil ikke havde set nogen udvej for at give deres børn en videregående uddannelse, fik gennem den nye skole en mulighed herfor.

På landet kom der i adskillige stationsbyer særlige realskoler, der førte frem til præliminæreksamen, så at også landbefolkningen fik mulighed for at få en undervisning, der rakte ud over landsbyskolens. Real- og præliminæreksamen krævedes for at opnå de eftertragtede stillinger som trafik-, told- og postassistent.

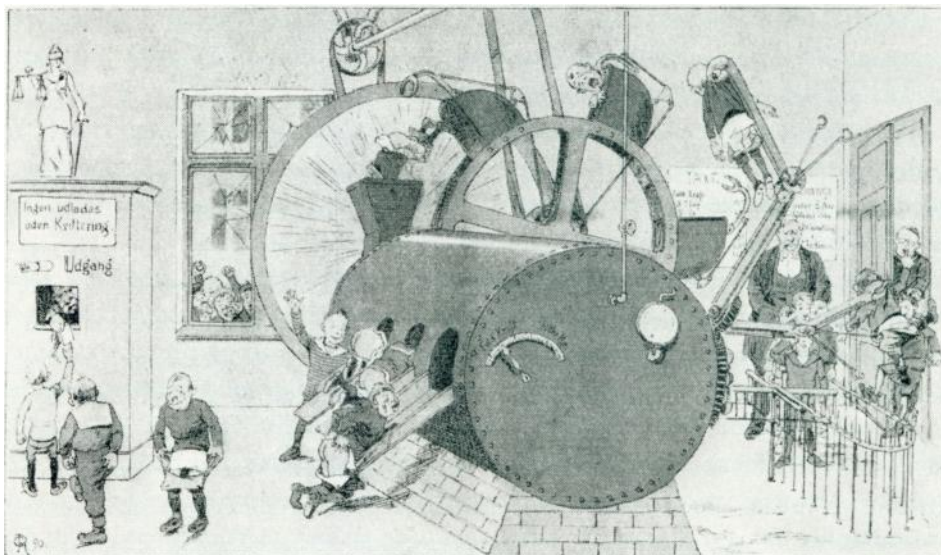
Men ét er skolens ydre rammer, et andet dens indre liv. Også på dette punkt ændredes forholdene. Det gik langsommere, men det skete. To ting fik her betydning. Den ene var det mere moderne, frihedsbetonede pædagogiske syn, som fra udlandet kom til Danmark – den anden og sikkert mest afgørende var den indflydelse, der udgik fra „ånden i folkehøjskolen“, og som påvirkede de øvrige skoleformer.

Først i perioden fra den første verdenskrig og frem til årene efter den anden kan man for alvor tale om „folket i skole“, også for den videregående undervisnings vedkommende.

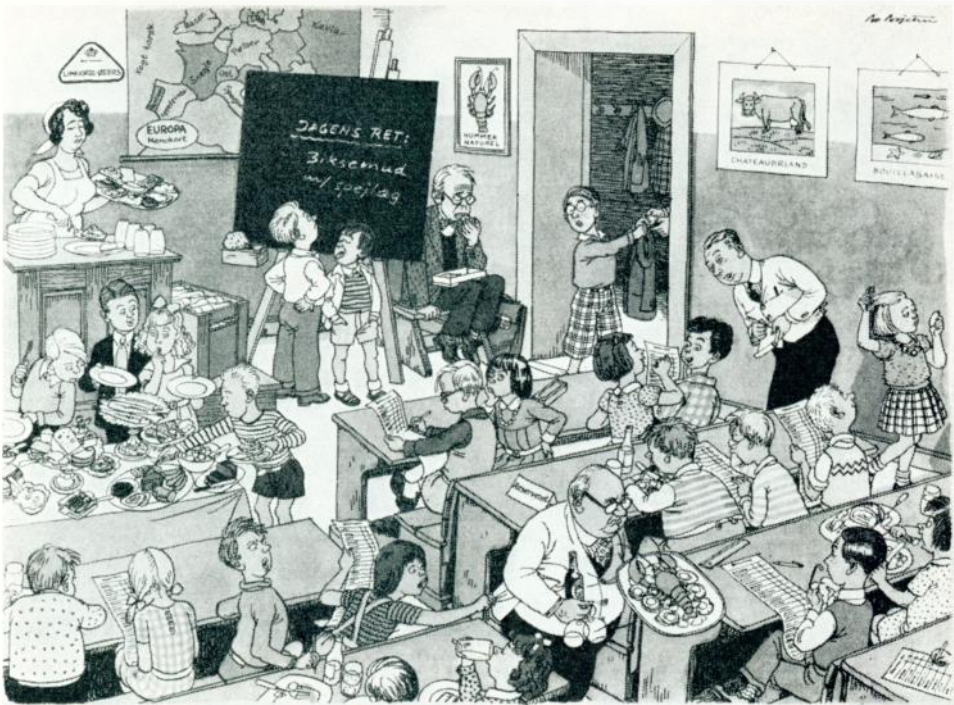
Centralskolen oprettes

I landsbyskolen var meget mange steder uforandret både i 1914 og i 1940erne. Fagene var de samme som langt tilbage i tiden, og i adskillige egne var der stadig kun hverandendags undervisning – selv i 1950erne. Men har læreren taget eksamen efter 1930, har han forberedt sig i fire år. Nu blev hans fagkunderskaber bedre, ofte også suppleret med ophold på Danmarks Lærerhøjskole. Kom der inspektion i skolen, hvad kun sjældent skete, blev den ikke længere udført af præsten eller provsten, men af en amtsskolekonsulent, der selv havde været lærer på landet.

I tiden op mod den anden verdenskrig gik man i gang med at bygge centralskoler. I nogle sogne skete det ikke uden strid, fordi det enkelte distrikts skole måtte forsvinde, og børnene fik lang skolevej. Men en udvikling var sat i gang. Hele landet skulle dækkes af centralskoler med faglokaler, gymnastiksale, skolekøkkener med mere, og målet var en landsbyskole på højde med det bedste i byerne. Den anden verdenskrig satte en langvarig stopper for skolebyggeriet, men i tiden derefter byggedes den ene centralskole efter den anden, ofte flere sogne om hver skole. Hvor før de små traskede af sted til den lille skole tæt ved hjemmet, spejdede de nu efter skolebussen med dens muntre og levende indhold, der

Diskussioner om betimeligheden af legemlig afstraffelse i skolerne satte med mellemrum sindene i bevægelse. Også i 1890. Ved årets slutning bragte Blæksprutten en tegning, som blev berømt, ledsaget af følgende tekst: Den megen Tale frem og tilbage om, hvorvidt Skoledrenge faar for meget eller for lidt Bank, vil nu ophøre, da de forenede Saddelmageres fælles Tæppebankemaskines geniale Opfinder i sin utrættelige humane Virksomhed har opfundet et Apparat, hvormed Drengene kan faa deres reglementerede, uden at en Lærers personlige Følelser faar Lejlighed til at gøre sig gældende. – Tegning af Carl Røgend, Blæksprutten, 1890.

Der klages over, at den gratis Skolemad ikke er oppe paa de rette kulinariske Højder.

– Tjener, hvad er det varme?

Skolebespisningen begyndte i 1880 som en slags privat organiseret fattighjælp, 3 gange ugentlig varm mad til skolebørn, som trængte dertil. Senere har man fundet ud af, at måltidets nyttevirkning i høj grad afhænger af lysten til at fortære det, og at velmagende, indbydende, vitaminrig skolemad ikke bør være forbeholdt en samfundsklasse, der efterhånden kun eksisterer som absolut mindretal. – Tegning af Bo Bojesen, Blæksprutten, 1950.

afliveredes ved skolens port om morgenen for atter at blive hentet om eftermiddagen.

Oprettelsen af centralskoler betød nye tilstande for andre end børnene. Den lille landsbyskole ophørte med at være et slags kulturelt midtpunkt for skole-distrikt eller sogn. Et par århundreders tradition ændredes, men de moderne trafikmidler gjorde ændringen mindre følelig, og ofte blev centralskolerne til lige sognegårde med mødelokaler for ungdommen, med bibliotek og svømmebassin. For læreren var forandringen måske størst. Fra at være en del af landalmuen blev han funktionær i et moderne samfund. Man forventede ikke læn-gere, at han skulle tale ved alle sognets bryllupper og begravelser og være med til at festligholde barnedåb. I folketinget og de offentlige forsamlinger blev han i mindre grad bøndernes talsmand. Det havde de lært at klare selv.

Den skolelov, som folketinget efter den højskoleprægede Jørgen Jørgensens for-

slag vedtog i 1958, betød udbygning af fremskridtene i landsbyskolen, hvis elever nu fik lige så mange fag og linjer at „vælge imellem“ som bybørnene.

I købstadskolerne trængte den mere humane og frie indstilling måske langsommere igennem. Elevtallet var meget større i byskolerne, og eleverne havde ofte et mere ustabil og uroligt miljø som baggrund end landbobørn. Sligt vanskeliggør indplantningen af en ny ånd.

„Disciplinen var afgjort hårdere end i dag“, skriver en Århus-dreng, der begyndte sin skolegang i 1914. „Spanskrøret var fast inventar, og det blev flittigt brugt.“ Når drengene badede om sommeren, sås talrige stærkt stribede bagdele. En dreng i denne skole havde skulket og stjålet, og skulle sendes på børnehjem, men inden dette skete, blev klasserne pebet ud, og den 10–11 års dreng „blev kommanderet til at stå strambuks, og så slog den store sportstrænede lærer af al sin kraft ned på den lille drengemås og trak det smidige, tynde rør, så det sved som ild. Drengen rettede sig op med et sæt, skreg af pine og greb sig bagi, men der var ingen skånsel. Syv gange hvinede røret, og syv gange skreg han af smerte og rædsel, og til sidst blev han ført grædende ud.“ Det var skolens farvel.

Denne scene vidner ikke om nogen ny indstilling. Der var dog også fornuftige og flinke lærere i skolen. Undervisningen var tør, men man fik lært at læse, at skrive, at bogstavere og at regne. Fornøjelser som skolebal, skovtur, skolekomedie, fotografering, forældremøder og lignende kendtes ikke. Denne århusianske borgerskole var både for drenge og piger, men de to køn holdtes skarpt adskilt i to skolegårde.

Ofte var skoletiden delt, så at de små klassers timer lå om eftermiddagen fra kl. 13–17 eller 14–18, mens de store gik om formiddagen. I et typisk arbejderkvarter kom næsten alle drenge til skolen i træsko beslået med jernringe, der kunne slå gnister mod fliserne. I tornystret havde man så kludesko, der blev taget på, inden man gik ind i klassen. Træskoene blev anbragt over hinanden i små båse på gangene. Nogle børn gik i vinterhalvåret rundt med et stort hvidt kort i en snor om halsen. Det gav adgang til skolebespisning og mærkede altså tydeligt sin bærer som fattig.

I andre skoler var der dog allerede på denne tid – omkring 1920 – et andet forhold til børnene end det, vi har hørt om foran. Her var lærerne levende meddelere, som kunne liste svære ting ind i eleverne på en måde, der fangede deres interesse. Om sommeren kunne en interesseret naturfagslærer tage børnene med ud i mark og skov.

Nye fag holdt deres indtog i skolen. Fysik kom nu også til at omfatte elevforsøg. Ved forårstide begyndte eleverne at rykke ud på ekskursioner eller lejrskoler. Klasseværelsets atmosfære blev ombyttet med oplevelser i naturen.

Mellemskoleprøven rider
mange Hjem som en Mare.

*– Go'nat min Dreng. Hvis du skulde blive sovning, før du er færdig
med Opgaverne, kan du varme dig en Kop Kaffe!*

Småbørn, der tidligt gav udtryk for intelligens og vågen interesse, kunne derved, på grund af forældrenes ambitioner, allerede i 10års alderen komme til at starte den kædereaktion, der begyndte med en enkelt ret uskyldig optagelsesprøve, og som fortsatte i en lang række terminsprøver, årsprøver og eksaminer. – Tegning af Valdemar Larsen, Blæksprutten, 1948.

I 1920erne og 30erne kunne eleverne formidlet af lærerne holde særlige børneblade, der, når de udkom, kunne give anledning til livlige drøftelser i klasserne. Skolesparemærker forhandlede af lærerne; en gang om ugen kunne børnene købe et – eller flere – femøresmærker, som blev klæbet i en bog. Når bogen var fuld afleveredes den med stolthed af eleven, og ved årets slutning bar en sparekassebog vidnesbyrd om den udviste sparsommelighed. Efterhånden kom skoletandpleje og skolelæge til. Skolens opgaver mangedoblede på få år; pessimisterne ville sige, at skolerne påtog sig for meget og glemte „grundvidenskaberne“: læsning, skrivning, regning; optimisterne derimod hævdede, at det var til gavn for børnene og dermed for samfundet, at der var større alsidighed i skolens liv.

Sammenligner man skolens ydre hjælpemidler fra århundredeskiftet med dem, der stod til rådighed 50 år efter, er forskellen slående. Nye moderne skoler med gode hygiejniske forhold og med veludstyrede faglokaler kom overalt til

– Og her, Born, har jeg saa to Blomster og en Humlebi . . .

Fagens mangfoldighed bliver mere og mere overvældende, skolen må i stedse stigende grad tage sig af oplysning, som tidligere enten ansås for overflødig, eller som bibragtes børnene af forældrene eller af erfaringen eller slet ikke. Og det kan godt blive en trykkende situation for en lærer at skulle undervise i et fag, som hans tilhørere i forvejen behersker. – Sexualundervisning, tegning af Valdemar Møller, Politiken, 1937.

at høre med i bybilledet. Stat og kommuner – efterhånden også dem på landet – lærte at betale, hvad det kostede.

Men ingen roser uden torne. Mellemskolen berøvede til en vis grad folkeskolen dens bedste elever. Den visnede i toppen, sagde man. Forældrepresset på eksamensskolen var stort. Kun gennem den kunne man „blive til noget“, mente mange. I ikke få tilfælde følte det som en ulykke, hvis Peter ikke bestod optagelsesprøven til mellemskolen, skønt han måske var blevet særskilt manuduceret. I de fleste tilfælde gik det dog nok udramatisk til ved denne „embedseksamen i 11-års alderen“, som politikerne og videnskabsmanden Hartvig Frisch ironisk kaldte den. Men nægtes kunne det ikke, at det stigende antal mellemskoleaspiranter viste, at folkeskolens 6. og 7. klasser ikke nød nogen kvalificeret tillid. For at råde bod på denne misere og da også, fordi for mange elever gik ud af mellemskolen efter to-tre års forløb, indførte man i 1937 en såkaldt eksamensfri mellemskole. Lige lidt hjalp det, eksamensmellemskolen stod stadig i høj kurs, nogle mente for høj, og den eksamensfri mellemskole blev en fiasko. For at lykkes måtte den kræve de dygtigste pædagoger, men de søgte fortrinsvis over i eksamensskolen med dens mere begavede elever og dens bedre aflønning. I 1958 afskaffede man begge retninger.

Såvel mellem købstadsskolerne som mellem landsbyskolerne var der store forskelle; det var der også mellem de enkelte lærere. De fleste steder blev spansk-røret dog lagt bort. Eleverne blev mere tillidsfulde. Lærerne magtede bedre deres fag og kunne alene af den grund bedre fange elevernes interesse.

Trods alle nuancer gik det mod større frihed, færre prygl og bedre undervisning. Folkeskolens formål – at fremme og udvikle børnenes anlæg og evner, at styrke deres karakter og give dem nyttige kundskaber – lå nærmere inden for rækkevidde end nogen sinde før i skolens historie.

Om sine tre gymnasieår under første verdenskrig afsagde digteren Kaj Munk denne dom: „Terpe, terpe, terpe, årsprøve. Terpe, terpe, terpe, årsprøve. Terpe, terpe, terpe-terpe, studentereksamen.“ Lærerne var utilnærmelige gudestøtter, „med velplejede hænder og værdige bevægelser stoppede de rationer i kødmaskinerne, på det at der kunne komme eksamensfars ud.“

I dette toner den sorte skole endnu lyslevende frem. End værre skildrer forfatteren Hans Scherfig et københavnsk gymnasium omkring 1920 i „Det forsømte forår“. Her spilder ungdommen sin tid eller rettere: skolen er direkte skadelig, i den hersker døden, udenfor livet. Lærerne er på det nærmeste alle gale, og en af dem bliver ligefrem ombragt af en ulykkelig elev. Men digtere som Munk og Scherfig søger i højere grad ånden bag virkeligheden, end de skildrer virkeligheden selv i dens mindre dramatiske hverdag.

Om denne hverdag i det klassisk-sproglige gymnasium i 1940ernes begyndelse beretter en tidligere elev. Der var tid til ved timernes begyndelse at tilse klassens kaktusser, i ny og næ at tage på nøddetur, at indgå væddemål i timerne og ved diskussion at blive oplært i veltalenhedens kunst. Dog sprogene glemtes ikke, med flid og iver baksede man med græsk og latin under ledelse af en beåndet lærer, hvem man titulerede med det mindre åndfulde tilnavn „Snøge“. Cæsars dødsdag i marts fejredes med recitation, karameller og anden højtidelighed. Den sidste dag før jul gravlagdes adventskransen i skarnbøtten med latinsk tale. „Aldrig tror jeg, har en klasse i spøg som i alvor fået så meget ud af deres gymnasietid,“ kan denne elev slutte beretningen om sin skolegang i et jysk gymnasium.

Lad være, at denne elev måske har været særlig heldig. Skildringen rammer meget godt det moderne gymnasiums frigjorte holdning samtidig med dets store kundskabskrav. Det mærkes, at tiden ikke er gået i stå. Måske tør man fastslå, at den sorte skole døde i 1930erne. Selv en Grundtvig ville i dag ikke længere kunne kalde gymnasieskolerne for „skolastiske forbedringshuse“. „Livets blomst“ vokser og „åndens skabertime“ eksisterer nu også i gymnasieskolen – som i de andre skoleformer.

Mellemskolen gav hurtigt gymnasiet et bredere socialt grundlag. Antallet af gymnasieelever steg stærkt, ikke alene på grund af det voksende befolkningstal, men også fordi nye befolkningklasser nu kunne sende børn i gymnasiet. Men trods dette var der endnu i 1950'erne ikke nær så mange børn fra arbejder- og husmandshjem som børn fra mere velstillede hjem. At dette i høj grad skyldtes økonomiske grunde er sikkert, men også forhold som læsetradition eller mangel på samme spillede ind. Af træghed sagde mange stadig: Hvorfor læse, når man straks kan begynde at tjene penge selv.

Da Ungdommens Uddannelsesfond i 1961 blev udstrakt til også at give tilskud til gymnasieelever, blev økonomiske vanskeligheder ryddet af vejen for mange. Og da der samtidig oprettedes gymnasier i byer som f. eks. Grindsted og Års, fik også befolkningsgrupper, der af geografiske grunde havde været udelukket, mulighed for at føre deres børn frem til studentereksamen.

I takt med gymnasiets mere folkelige rekruttering var der også sket en frigørelse fra klassiske traditioner, der havde hæmmet udfoldelsen af meget nyt. Nye læseplaner bidrog hertil, men også en ændring i lærernes mentalitet. Den gamle hører-type blev sjældnere og sjældnere.

I løbet af 1900 årenes første halvdel trængte mange af højskolens ideer og ikke lidt af dens form således ind i den offentlige skole. Jo stærkere dette skete, des mindre behov måtte der blive for højskolen. Hvorledes bekom da denne udvikling folkehøjskolen?

Elevtallet holdt i tiden efter den første verdenskrig næppe trit med befolkningsforøgelsen. Det skyldtes nok i nogen grad den store indvandring til byerne. Thi selv om der oprettedes arbejderhøjskoler, hentede højskolen stadig de fleste af sine elever blandt landboungdommen. I 20'erne og 30'erne søgtes højskolerne årligt af 6–7000 elever og landbrugsskolerne af 2–3000. Det svarede groft regnet til en tredjedel af en årgang unge på landet. Antallet dalede af højskoler fra 82 i 1911 til 60 i 1942. Det var navnlig de små højskoler, som bukkede under, mens de store som for eksempel Askov og Rødding fortsat trivedes.

Højskolen var altså stadig en betydningsfuld faktor, men nægtes kan det ikke, at den i den vanskelige mellemkrigstid ikke havde været det salt, mange havde håbet, og som mange følte, man trængte til. Disse ord er sagt af en ven af højskolen, politikeren Thorkil Kristensen. Og han fortsætter: „I den nationale rejsning, som vi dog til en vis grad har haft under den tyske besættelse af landet, har højskolen og bondestanden, der jo især har været dens elever, ikke været førende.“ Det var svært at være tredje generation, og bondebefolkningen var på retur, bymæssige former bredte sig.

Men ligesom den offentlige skole i meget ændrede indhold, således skete det også med højskolen, blot i modsat retning. I mange højskoler strammedes nu kundskabskravet, studiekredse og udvidet faglig betonet undervisning indførtes. På en måde bevægede „den sorte skole“ og højskolen sig mod hinanden.

Hvilken særlig opgave havde da højskolen? En elev, der var på Askov i 1930erne, kunne under middagen høre den anskuelse fremsat, at „højskolens opgave var den som en gammel bedstemoder at føre ungdommen i ledebånd, vise den de veje, den helst skulle vandre på, og i det hele taget bevidst retlede de strømninger, der var i tiden.“ Mod denne håndfaste målsætning måtte eleven reagere; efter hans opfattelse ville højskolen så med det samme blive et agitatorisk reklamebureau med devisen: Køb denne vare, bedst og billigst! Nej, sagde han, „højskolen skal sprede saglig oplysning om de varer, der ligger på markedet, og så må konsumenterne ud fra det behov, de føler, selv træffe deres valg.“

Der kan næppe være tvivl om, at den sidste opfattelse var den, der bedst dækkede højskolens situation op mod vor tid. Højskolen vil nok vække, men til en mere intellektuel betonet overvejelse over livets forskellige muligheder.

„Ønsket om at få mest muligt ud af tilværelsen og blive andet end fagidiot fik mig til at tage på . . . højskole,“ sagde en ung københavner i 1956. En anden ung berettede om sit højskoleophold: „Nogle kom herved, fordi de var kørt fast på en eller anden måde måske i deres arbejde og derfor ønskede at se noget nyt, samle friske indtryk og kræfter; andre, fordi de måske ikke kunne finde ud af, hvilket erhverv de skulle vælge, og følgelig gerne ville have tid til at finde ud af det; atter andre tog bare herved, fordi de havde lyst . . .“ Alle var klar over, at det var en chance „til at tænke, lytte, lære, læse, suge til os af alt og være sammen fra morgen til aften med andre, der også havde problemer at slås med i deres daglige tilværelse . . . men det væsentligste for mit eget vedkommende er den indstilling til tilværelsen, jeg har mødt herved gennem lærerne og gennem selve atmosfæren, nemlig den, at man fremfor alt må være et positivt menneske i alle livets forhold.“

Højskolens elever er så godt som alle vendt tilbage til deres tidligere livsstillinger. Herved nåede skolernes indflydelse vidt ud både i skole, kirke, andelssag og politik. Samfundet anerkendte da også på et tidligt tidspunkt højskolens værdi ved at yde statsstøtte både til skolerne og til elevernes ophold på dem.

Gennem den sidste menneskealder er Danmark blevet stadig mere bypræget. Skal højskolen leve videre, må den evne at få byungdommen i tale. Kan den ikke det, vil den sygne hen, i takt med vandringen fra land til by.

Måtte højskolen altså erkende en vigende tendens i tiden op mod århundredets midte, kunne den til gengæld med glæde se helt nye skoler blomstre, nemlig *ungdoms- og efterskoler* samt ikke mindst aftenskoler.

I disse skoler kom ungdommen af lyst, ingen var af myndighederne tvunget til at besøge dem. Skolerne var et tilbud til ungdommen. Efterskolerne havde eksisteret helt siden 1870erne; de fandtes kun på landet og blev som oftest drevet enten i tilknytning til en friskole eller som fortsættelsesklasse ved en offentlig skole. Der var videregående undervisning i de almindelige skolefag samt ofte i sprog.

Til efterskolerne føjedes i 1942 ungdomsskolerne. De henvendte sig særlig til byungdommen, idet de var tilrettelagt med henblik på de ufaglærte 15–18-årige. De faglærte unge måtte jo besøge handels- og tekniske skoler. Ungdomsskolen var frivillig, og den lagde vægten på praktiske fag. Ungdoms- og efterskolerne har, hvor folkelige de end var, aldrig samlet den store elevskare.

Virkelig folkelig tilslutning har derimod aftenskolerne haft. Før den anden verdenskrig besøgte aftenskolerne af ca. 100.000 elever pr. år, men under krigen steg tallet til det dobbelte. Aftenskolen holdtes på stedet, hvor man boede – og uden for arbejdstiden. Alle kunne være med.

På landet kunne man i vintertiden på nogle af ugens aftner se unge mennesker valfarte til skolen for at få et par timers undervisning i dansk og regning eller andre fag som sprog eller husflid – alt efter den lokale lærers formåen. I byskolerne var der hele vinteren igennem et summende liv, ikke bare til den almindelige skolegangs ophør ved 14–15-tiden, men også senere på eftermiddagen og om aftenen. Det var ofte de store oplysningsforbund med tilknytning til de politiske partier, som udnyttede aftenskolelovens bestemmelser. Og der var næsten ingen grænser for det, by-aftenskolerne kunne byde på: bogholderi, maskinskrivning, syning og husgerning, men også litteraturforståelse, dramatik og moderne sprogundervisning.

Eleverne var en broget flok. Her sad unge fra alle samfundslag, og ind imellem også en og anden lidt ældre, der søgte at indhente noget forsømt, eller som dyrkede en speciel interesse. Her var virkelig tale om et helt folk i skole.

Det 20. århundrede kendetegnes først og fremmest ved de store tekniske og materielle fremskridt. Men går man på vandring i den danske skole i 1870erne og atter i 1960erne, kan det nøgternt fastslås, at fremskridtene ikke alene var tekniske. Også i åndelig forstand blev der højere til loftet. Man havde det bedre, og man lærte bedre i folkets skole.

DE TROENDE OG DE VANTRO

I tiden indtil 1850 var den gudelige forsamlingsbevægelse vel den mest påfaldende nyhed i de danske sognes religiøse liv. Den havde bredt sig ad bugtede og krogede veje og vandt efterhånden en del tilhængere – i enkelte sogne taltes i hundredvis, i andre var der kun nogle få sjæle, der lod sig frelse. Bevægelsen kendtes let på de små opbyggelige møder, „gudelige forsamlinger“, som tilhængerne holdt. Fundamentet i denne vækkelse var en tydelig pietisme, der forkyndte bod, omvendelse og helliggørelse, men denne tro kunne nuanceres i flere retninger. Den kunne for eksempel let udvikle sig til baptisme, når spørgsmålet om det rette forhold mellem tro og dåb blev afgørende, og den kunne nærme sig en grundtvigsk forståelse, når gudstjenesten og sakramenterne blev tilkendt omtrent samme betydning som de private møder og den tydelige, oplevede omvendelse. Men overalt mærker man en tilbøjelighed til at sætte et synligt skel mellem troende og vantro, og i århundredets slutning, da vækkelsesbevægelserne svulmede op som en flod i tøbruddet, blev det tilværelsens store problem for mange mennesker, om de befandt sig på den rette side af dette skel. Det var først og fremmest Indre Mission og Grundtvigianismen der stillede problemet, og det er især om disse to retninger og om forholdene i København, at det følgende handler.

Det var nogle sjællandske forsamlingsfolk, der i 1853 stiftede en forening med det formål at drive mission her i landet. I det første par år gik arbejdet ikke godt – det var først, da pastor Vilh. Beck i 1861 overtog den reelle ledelse, som han beholdt til sin død i 1903, at der kom grøde i arbejdet. Men så blev foreningen også kendt af hvermand, og der fandtes efterhånden næppe nogen, som ikke havde et godt eller et ondt ord at sige om Indre Mission.

For missionsfolkene blev det religiøse livs midtpunkt egentlig ved med at være det samme som i forsamlingsbevægelsens dage, nemlig de små, opbyggelige sammenkomster, nu ofte kaldet „samtalemøder“. Her læste man op af opbyggelige skrifter, sang, bad og drøftede småt og stort om den smalle vej, der gennem den snævre port fører ind i himmelriget. Alle havde adgang til at sige noget, men det kom først og fremmest an på lederen, om der kom noget ordentligt ud af mødet. En vidende, forstandig og anset ordfører var meget værd, for han kunne imødegå sekteriske tendenser og hæve samtalen op over en debat om, hvem der var troende,

hvem der var „på vej“, og hvem der var fortabt her og hisset. Det kunne nemlig meget let ske, at man delte folk i sådanne grupper, for de vakte havde en udtalt tilbøjelighed til at føle sig som de helliges samfund i modsætning til verdens børn.

Stødet til at komme med i bevægelsen kunne komme på mange forskellige måder. Måske var det en ny tjenestekarl, der selv hørte til Missionen, der fik vakt „alvorstanker“ hos husbond og madmoder. Det kunne være en søn eller datter, der kom hjem fra en tjeneste i et fremmed sogn og fortalte begejstret og henført om et nyvakt og bevæget trosliv, der rev mange med. Eller det kunne være en nabo, der ved et par stilfærdige spørgsmål satte en udvikling i gang. Breve fra nyvakte venner og bekendte, som ellers aldrig skrev, men nu var blevet bekymrede for andres evige skæbne og derfor greb pennen, kunne også gøre et stærkt indtryk.

Men fremdeles kunne det volde store betænkeligheder at slutte sig til Missionen. Det skyldtes, at man derved let kunne komme på kant med folk i sognet, som man hidtil havde levet i et godt og traditionelt forhold til. Det var ikke let at bryde det gamle sammenhold i landsbyen, som også havde farvet den kristelige forståelse. Men på den anden side kunne mange vanskeligt nægte, at spørgsmålet om frelse og fortabelse, som Missionen stillede det op, måtte besvares først og var vigtigere end alle andre ting i livet. Sådanne overvejelser kunne fremkalde svære konflikter hos den enkelte, i familien og i sognet, og de er med til at forklare, at der ofte kom et helt andet og nyt præg over livet hos de vakte.

Det var uundgåeligt, at Missionen og dens organisation kom til at spille en stadig større rolle for medlemmerne rundt om i sognene. De fik at vide, at der mange andre steder var folk, der delte deres tro, og de kunne ikke undgå at bemærke, at vækkelsen greb om sig fra sted til sted. Det skyldtes åbenbart den faste ledelse og det planmæssige arbejde, og derfor var det naturligt, at man sluttede sig nær til foreningen, fulgte den med stor opmærksomhed og støttede dens arbejde med konstanter – ofte meget store beløb.

Medlemmerne blev bundet til hinanden ved Missionens blade, hvoraf „Indre Missions Tidende“ og „Kristeligt Dagblad“ fortsat er de kendteste. Gennem årene er de blevet læst fra ende til anden i mange hjem, og deres betydning må skønnes at have været enorm – derigennem kunne lederne til stadighed påvirke og præge medlemmerne, så de holdt sig på de rette stier og bevarede mod frafald og sektvæsen. Det egentlige missionsarbejde overgik også til foreningen og blev ikke betruet alle og enhver. Bestyrelsen autoriserede kolportører og indremissionærer, som skulle udbrede evangeliet i husene. Det var en broget og uensartet, til tider meget egenrådig flok, der herved kom i Missionens tjeneste. Nogle af de ansatte var meget betydelige mænd, hos andre var den åndelige udrustning beskeden, men alle var de drevet af nidkærhed efter at stille folk over for spørgsmålet: „Hvordan har du det med Jesus – er du frelst?“. Også missionshuse skød op sted

Vilhelm Beck, Indre Missions fører fra 1861 til 1903, var i mange år plaget af smertefuld sygdom. Hans samtidige tænkte, at han var et gennemsuget og stærkt menneske. Det forstås man godt, når man ser de bevarede fotografier af ham (på flere af dem ligner han en gammel oberst i civil), når man tager hans slagfærdige vid og hans muntre alvor i betragtning, når man måler resultaterne af den gerning, som var hans. Ham selv og et godt stykke af den danske kulturs historie lærer man at kende i hans: *Erindringer fra mit Liv*, en af de store bøger i vor nyere memoirelitteratur (1901). – Vilh. Beck med hustru Nina og datter Marie, fot. o. 1900 under et af de kurophold i Karlsbad, som hans nyrelidelse nødvendiggjorde. Kgl. Biblioteks Billedsamling.

— Indremissionæren: — Der gaar nu En, som er paa Vejen til Himmerig.
— Bondemanden: — No hinner — Sessel Mari? A mint æggenli, te hun vildt
op te æ Høker!

Det kunne i Missionens første dage godt være svært for en jordbunden omend velvillig forstand at fatte, at den, man daglig så traske på landsbygaden i livets små gøremål, samtidig kunne være en gæst i støvet, en vandrer på den palmestrøede vej til Himlen. — Usign. tegning i Puk, 1897.

efter sted – det første indviedes i 1874 – og de blev, når de var gældfri, overdraget til foreningens bestyrelse, som derved let kunne skabe en frikirke med egne bygninger, om den havde villet. Missionshusene blev efterhånden rammen om en forøget mødevirksomhed, for sammenkomsterne voksede i art og tal. Der holdtes møder for samfundet, for børn, for unge og for Ydre Mission, og hertil kom særlige missionsuger, hvor man mødtes aften efter aften.

Iveren efter at skabe vækkelse var således altid meget fremtrædende, og i missionshuset kunne man få mange i tale på én gang. Det kunne ske, som på Skagen i 1896, at vækkelsen pludseligt bredte sig og rev mange med. Det skyldtes i nogen grad, at forkyndelsen forandredes en del – den lutherske kirkelighed, der lagde vægt på sakramenterne og altid fastholdt, at mennesket var en synder, omend benådet, var ved århundredskiftet ikke så fremtrædende som tidligere. I stedet lagde man ofte vægt på at skabe et sjæleligt gennembrud, så frelsen kunne smages og sanses. De gamle kirkesalmer var heller ikke enerådende mere. Nu fandt engelske, amerikanske og svenske vækkelsessange til smægtende melodier indpas – især med sangbogen „Hjemlandstoner“ fra 1895. Således kunne Missionens tanker let komme ud i alle lag af befolkningen.

Men Indre Mission var næppe blevet en folkelig bevægelse, om der ikke havde været præster, der sluttede sig til foreningen. De kom til at spille en dobbelt rolle i sognene: de antog sig fortrinsvis „de hellige“ – blandt „de vantro“ var de missionsnære. Det fik ofte til følge, at sognets folk holdt sig fra deres kirker, men deres pladser indtoges af missionsfolk, som kom vandrende flokkevis fra hele omegnen. Af præsterne var navnlig Vilhelm Beck kendt over hele landet – han rejste meget i flere år, og hans prædikener og taler gjorde et overvældende indtryk, fordi han talte frisk og appellerende, trak modsætningerne op i klare træk, hvor alle nuancer forsvandt, og fordi han havde en ualmindelig evne til at skabe en besk og saltet replik, man huskede for livet. Han bekæmpede hårdnakket gammeldags fromhed og borgerliggjort kristentro og fremhævede ideligt, at spørgsmålet om frelse og fortabelse er langt vigtigere end politiske, kulturelle og nationale sager. En anden berømt missionspræst var Carl Moe, der 1877–85 virkede i Harboøre. Her fandt han en trofast gammeldags kirkelighed, der stundom var blandet med enfoldig overtro. Således oplevede han, at en gammel fisker bad om lidt vin som medicin til sin syge kone – men det skulle være af den slags, der var „læst over“. Carl Moe satte sig for at erstatte denne gamle kirketroskab med en bevidst pietisme, og da han i 1893 holdt en begravellesprædiken over 23 omkomne fiskere, kom hans navn i folkemunde, fordi de fremmødte journalister fra hovedstaden, der var vant til skønne og fredfyldte ligtaler, rystedes over Moes ligefremme ord om de omkomnes evige skæbne. Sognets folk var nærmest af den opfattelse, at det kun var, hvad de var vant til at høre, og at sådan burde det være.

Indre Missions lægprædikanter og kolportører havde siden slutningen af 1870'erne arbejdet på Skagen. Møder kunne i godt vejr holdes på stranden, men missionshuset blev bygget i 1896, samme år som den store vækkelse brød igennem og her som så mange andre steder drog sit skel mellem hellige og vantrø. – Anna Ancher: Et Missionsmøde, 1908, Skagens Museum.

Fra Becks og Moes erindringsbøger skal der fremdrages et lille træk, som er fælles for dem begge. I Becks første sogn (Uby ved Kalundborg) skete det engang, at et ligfølge kom dinglede til kirke med kisten – man havde åbenbart drukket tæt og godt forinden. Ved en bibellæsning kort efter sagde Beck: „Hold dog op med at begrave eders døde som mennesker, når I dog lever og dør som dyr. Læg den døde krop midt i stuen og lad de unge danse om den, medens de gamle spiller kort på den, og tag så den døde på nakken som et andet dødt kreatur og bær det op på kirkegården og grav det ned som et selvdødt dyr og lad præst og degn blive hjemme. Så er det som det passer til eders dyriske gilder“ – Carl Moe kom ud for noget lignende i Harbøre, hvor mange af de gamle skikke „duftede af brændevin“. Engang måtte han således afbryde en vielse, fordi brudgommen var beruset og kun blev holdt oppe af bruden, en stor og stærk kvinde. Da vendte han sig imod drikkeriet i en fasteprediken, hvor han viste, at det var fremkaldt af Djævelen, der ville føre folk til helvede, ødelagte på sjæl og legeme. Virkningen var spontan: mange gik hjem og hældte brændevinen ud, og den kom ikke mere på bordet ved festerne. I eftertiden kunne man høre om forhold og begivenheder, at de havde fundet sted så og så længe efter „brændevinspredikenen“.

Vækkelsen gennem Indre Mission

Disse eksempler viser, hvor robuste og ligefremme Missionens præster kunne være, og hvorledes de tog kasteskovlen i hånden for at rense ud i loen. Men de viser mere, nemlig at ædrueligheden og dermed praktisk initiativ og foretagsomhed vandt frem, hvor Missionen fik sat snapsen på porten. Det er næppe noget tilfælde, at i flere egne af Jylland fremmedes landbrug, fiskeri og erhvervsliv, samtidig med at Missionen fik indpas og forenede sig med jysk nøjsomhed. Det fortælles, at en indremissionær spurgte en væverske i Hammerum: „Har du en salmebog?“ „Ja,“ lød svaret. „Har du en andagtsbog og en bog med prædikener?“ „Ja.“ „Får du så noget sat i sparekassen?“ „Ja.“ „Så er det godt“. Det var ikke blot på det kirkelige og religiøse område, at Missionen trak synlige skel mellem troende og vantro.

Det kunne være et træls arbejde for en troende præst at vække et indsovet sogn. Det lykkedes for Vilhelm Beck, da han i 1856 som ung var blevet kapellan hos sin syge fader i Uby ved Kalundborg. Skønt gammel sædvane, efter Becks mening: gammel uvane, stred imod, fik han efterhånden sin kirke fyldt med både indensogns og udensogns folk: „De Gamle var sejge, og det var kun nu og da, at en enkelt listede sig til at omvende sig. De var skrækkeligt bundne af hverandre dels ved Gilder og Svir, dels ved gamle indgroede Sædvaner. Bryllupper og Begravelser fejredes med 3 à 4 Dages Æden og Drikken, ved Bryllupper naturligvis forenet med Dans, ja i et Nabosogn endog Dans ved Begravelser.“ – Litografi efter tegning af M. Jepsen, 1865: Vilh. Beck i Uby kirke.

Grundtvigianerne var rundet af den samme rod som missionsfolkene, nemlig den gudelige forsamlingsbevægelse. Fra 1830erne var det hist og her blevet debatteret på de små møder, om det kunne være rimeligt, hvad Grundtvig påstod: at trosbekendelsen stod over bibelen, at dåben var vigtigere end omvendelsen, ja at det oven i købet var muligt at omvende sig efter døden – ofte skurrede sådanne påstande fælt i de vaktens ører, og det var velkendt, at Grundtvig ikke kunne døje de gudelige forsamlinger. Men alligevel stod han som en præst, der mere end andre var blevet forfulgt for sin tro. Også han holdt på, at ingen skulle være tvunget til at lade sig kirkeligt betjene af sin sognepræst, som man måske ikke delte tro med, men frit skulle have lov til at søge til præster i andre sogne. Sådant forstod mange af de vakte i hvert fald Grundtvigs tanker om sognebåndets løsning, og det var netop, hvad de selv havde drømt om at opnå. Hertil kom, at Grundtvigs tilhængere blandt præsterne blev flere og flere, og de knyttede sig ofte nært til den gamle vækkelse, hvor de fik indpodet en større sans for gudstjenestens og sakramenternes værdi.

Efterhånden blev flere og flere lægfolk vundet for grundtvigske anskuelser, og kom de til København kunne de få et betagende indtryk af den gamle patriark og hans menighed i den lille kirke i Vartov. Det var ikke Grundtvigs prædiken, som måtte være uforståelig for de fleste, men mere hans person, hans hjertelige indbydelser til at deltage i nadveren, den levende salmesang og i det hele taget stemningen: at her var Herren lyslevende tilstede i sit folk, der virkede overvældende og betagende på kirkegængerne. Indtrykket kunne fæstne sig og bevares for livet som et dyrebart mind. Og det viste sig, at havde man først en gang oplevet et sådant fællesskab i kirken, var man tilbøjelig til at søge det på ny, hvor det fandtes. For her lød noget nyt og andet end pietisternes idelige formaninger til bod, omvendelse og helliggørelse. Her var det på en måde den opstandne Herre selv, der var begyndelsen og enden, og derfor blev sakramenterne og trosbekendelsen så væsentlige – noget andet var, at man med trosbekendelsens ord let kunne måle sin egen og andres tro og dermed afgøre, hvor skellet gik mellem troende og vantro. For mange blev dette næppe det mindst væsentlige.

I det daglige fik de grundtvigske nok at slås med. De blev snart ugleset af missionsfolkene, ja forholdet voksede ikke sjældent til bittert fjendskab. Og det var alt andet end tilfældige skærmydsler, der satte splid, for grundtvigianernes udvikling var ført ind på et helt andet spor end missionsfolkernes. Grundtvig havde fra 1830erne slået til lyd for, at de unge skulle have en særlig uddannelse, så de blev bedre og dygtigere borgere i samfundet. Det spillede en voksende rolle for ham – ikke mindst kirkeligt – at han var dansk, og med ordet „menneske først og kristen så“ gav han udtryk for sin tro på, at en voksende sans for menneskelivets forhold og vilkår efterhånden ville forankre folk i kirken. Sådanne tanker smittede af på

I novemberstormen 1893 omkom 26 fiskere af Harboøre sogn. Præsterne Moe og Madsen talte ved den store fællesgrav og roste ikke de døde for at trøste de efterladte. Talerne vakte opsigt og vrede hos tilstedeværende pressefolk, ikke hos Harboørfolkene selv, de var vant til tonen. Der var altid god grund til alvor. Niels Bjerre begyndte på sit billede, det som han først gav titlen „Guds Børn“, i 1893. Inden det blev færdigt, var to af de afbildede fiskere omkommet på havet. Bjerre har ikke alene set, han har også lyttet til baggrunden for billedets tunge ansigter og talende hænder, ikke den daglige fælles kamp for livet, men den enkeltes kamp for det evige liv, den som kunne sprænge alle bånd mellem nærtstående og skille venner: „Saad'n skuld' wi befæstes i Guds Ord, og hver enkelt blyw en Personlighed, te ingen skal ta' vos med til Helvede, hverken wor Faar heller Mowr heller Kown' heller hvemsomhelst“ (Citat i Tilskueren, 1932, II, s. 27). – Niels Bjerre: Bønne-møde, Harboøre, 1897.

hans tilhængere, som af den grund ofte tog del i tidens kulturelle, nationale og politiske kampe. Missionsfolkene samlede sig først og fremmest om det „ene fornødne“, og i deres øjne tog adskillige grundtvigianere alt for let på omvendelsen og helliggørelsen – de ville ind i himmelriget ad den brede vej og vide port.

Men også inden for den grundtvigske lejr var der megen uro og mange kampe. Efter Grundtvigs død i 1872 savnede man den selvskrevne leder af bevægelsen, der aldrig blev samlet i en fasttømret forening – det var „ånden“ og „friheden“, der skulle skabe alt godt, og en organisation kunne kun hemme livets frie udfoldelse. Resultatet blev, at man delte sig i adskillige kredse, hvis forhold til hinanden

og til Grundtvigs tanker var omskifteligt og stærkt varieret. Således var der nogle, der fastholdt, at man ikke skulle bryde med folkekirken, før det var umuligt at forblive deri – de henviste blandt andet til, at Grundtvig aldrig var udtrådt af statskirken og folkekirken. Fra denne politisk og kirkeligt konservative gruppe, der en tid kunne arbejde sammen med Indre Mission, adskilte andre sig, som især fremhævede de frihedsideer, Grundtvig havde hyldet. De fandt sig bedst tilpas i valg- og frimenighederne, og de var blandt dem, der ofrede flest kræfter på at udvikle højskolen og friskolen. Til tider kunne modsætningerne mellem de forskellige kredse træde stærkt frem og give anledning til megen debat ud over landet. Det skete for eksempel i 1880, da nogle grundtvigianere støttede valget af den radikale politiker Edvard Brandes, der var kendt som overbevist atheist. Det kunne man gøre, fordi politik og kristendom ikke måtte sammenblandes, og netop fordi Brandes ærligt bekendte sin atheistiske tro, kunne man stole på ham i andre sager. Forskelle i livssyn skulle dog ikke forhindre, at man valgte en god dansk mand til rigsdagen. At et sådant standpunkt faldt andre grundtvigianere for brystet, viste den følgende debat med al ønskelig tydelighed.

Under så brogede forhold var det naturligt, at lokale og personlige omstændigheder kom til at spille en afgørende rolle for bevægelsens mange tilhængere. Men til de mest iøjnefaldende træk i grundtvigianismen hører det utvivlsomt, at der hist og her var folk som ikke blot sagde sig løs fra deres gamle tilhørsforhold til sognet, men selv skabte nye menigheder. Hovedsagen var „en slags familieliv, der føres og leves af dem, der kan have med hinanden at gøre“ og „at de, som hjerteligt har sluttet sig sammen, også får lov til at være sammen i samme kirke og få deres kirkelige handlinger udførte“, som en lægmand udtrykte sig. Det var dog ikke let at få tilladelse til at oprette en sådan menighed inden for folkekirkens rammer, men pastor V. Birkedal fra Ryslinge på Fyn, der var den første, som samlede en valgmenighed om sig, fik – da sognekirken blev lukket for ham af rent politiske grunde – en talrig skare til gudstjeneste i præstegårdens lo og senere i Boltinggaards lade ved Ringe. Valgmenighedsloven, der gennemførtes i 1868, tillod under visse betingelser, at mindst 20 husstande dannede en særlig menighed inden for folkekirken, og i tidens løb har man flere steder over hele landet benyttet sig af denne mulighed. Men allerede i 1883 forså valgmenighedspræst Rasmus Lund på Mors sig mod den folkekirkelige orden, da han tillod sig at tage en ung pige til alters før hendes konfirmation. Det havde pigen og hendes forældre ønsket, og som god grundtvigianer bøjede Lund sig for „livet“ og dets krav, der var vigtigere end øvrighedens regulativer. Resultatet blev, at han mistede sin anerkendelse som valgmenighedspræst. Menigheden fulgte ham ud af folkekirken og dannede en grundtvigsk frimenighed. Af sådanne frimenigheder opstod der efterhånden enkelte, de fleste i Jylland.

Siden 1830erne havde flere og flere, både præster og lægfolk, sluttet sig til Grundtvig og hans anskuelser, grundtvigianismen voksede sig stærk og blev, i væsentlig grad ved de påvirkninger der udgik fra højskolen, en af de kulturelle grundstrømninger i Danmark. Og lige til 1872 havde man i Vartov kirke i København kunnet opleve det betagende møde med oldingepæsten i sin menighed. – Grundtvig under salmesangen i Vartov kirke, maleri af Chr. Dalsgaard, 1868.

Livet i disse valg- og frimenigheder støbtes utvivlsomt efter forbillede fra Var-tov. Her var det ikke præstens person eller prædiken, der spillede hovedrollen, og man mærker en udpræget tilbøjelighed til at gøre gudstjenesten jævn og enkel. Det væsentlige deri var det betagende fællesskab, som udsprang af troen på, at den opstandne Herre selv var til stede i menighedens dåb og nadver. Om valgmenighedspræst Niels Lindberg i Kerteminde blev det sagt, at han ikke var veltalende, men „bedst var han ved badet og bordet“ (dåben og nadveren). Det giver et tydeligt indtryk af, hvor det grundtvigske folk fandt livets kilder.

Den friheds- og selvstændighedstrang, som kommer til udtryk i disse menighedsdannelser, styrkedes af de grundtvigske højskoler. Også her brød man med traditionelle former og ideer, for i disse skoler skulle unge ikke terpe lektier og have eksamen, men især ved sang og foredrag om historiske og litterære emner vakte man elevernes sans for det brogede menneskeliv i dets mangfoldighed og mangehånde modsætninger. Man skabte „skolen for livet“, hvor skolelærerens fortælling og højskoleforstanderens foredrag, der på samme tid var „oplysning“ og „oplevelse“, bandt og nærede en meget stor del af landbougdommen – og med landbrugsskoler, husmandsskoler, håndværkerskoler og lignende skød dette folkelige skolevæsen bestandigt friske skud. Og når højskolerne var nært forbundet med valgmenigheder – det var blandt andet tilfældet i Askov ved Vejen og i Ryslinge – kunne det slet ikke undgås, at de grundtvigske kirketanker kom til at præge højskoleeleverne.

Dette egenartede skole- og kirkevæsen skabte en folkelig dannelse, som ikke var kopieret efter borgerskabets og overklassens verden, og som gav almuen selvbevidsthed og udviklingsmuligheder. For mange af de grundtvigske spillede menighedslivet og søndagens fællesskab om dåb og nadver den væsentlige rolle i tilværelsen, og når det menneskelige ikke hos dem skulle underordnes det kristelige, var det forståeligt, at man nærede en mere end almindelig interesse for kirkelige, politiske og kulturelle begivenheder. Højskolesangbogen med dens store og brogede udvalg af salmer og sange blev benyttet i hjemmene og ved de talrige møder, som holdtes. „Højskolebladet“ og „Dansk Kirketidende“ – for blot at nævne nogle af de grundtvigske blade – skabte et naturligt interessefællesskab, og det samme gjorde de mange foredrags- og højskoleforeninger. Selv om mangt og meget i bevægelsen efterhånden kom langt bort fra Grundtvigs egne ideer, er der ingen tvivl om, at de har været med til at gøre livet rigt for mange jævne mænd og kvinder.

I København kom udviklingen til at forløbe helt anderledes end på landet. Nok samlede Grundtvig sin lille kirke fuld hver søndag, og store dele af borgerskabet var kirkeligt indstillet. Men i tiden mellem 1800 og 1900 voksede byen til en storstad, og det skyldtes først og fremmest, at industrien blomstrede, og at ar-

Et nyt og kærkomment Medlem i Ungdomsarbejdet indføres.

Da Pastor Gad mente, at det vilde gavne Sagen, om KFUK'erne og KFUM'erne kom hinanden nærmere.

Også religiøst betonedede bevægelser har en mærkelig tilbøjelighed til at stivne i de fra først af afstukne baner. Så vækker det opsigt når en reformator pludselig foreslår nye veje og uprøvede metoder. – Tegning af Jensenius, Blæksprutten 1934.

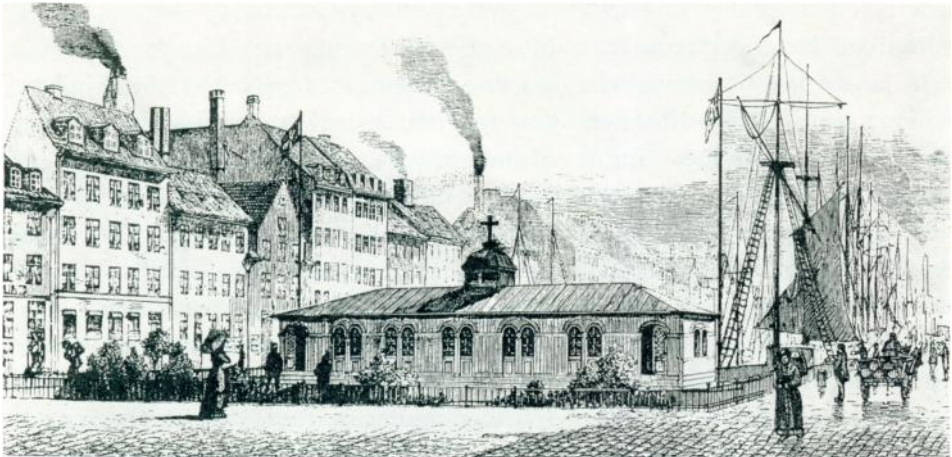
bejderklassen voksede. Mange af arbejderne boede i usle lejekaserner på Nørrebro og Vesterbro, og herfra var der langt til kirke. Det varede længe, før de meget store sogne, hvor der boede indtil 80.000 mennesker, blev delt, og det tog tid at få opført nye kirker. Længe var borgerskabet og store dele af gejstligheden mærkeligt uforstående over for de sociale og kirkelige problemer, som byens og arbejderklassens vækst rejste – til forskel fra „fine folk“, der kunne betale, blev jævne mænd og kvinder viet ved „bunkebryllupper“, og tilsvarende forskelle blev der gjort ved dåb og begravelser. Stadig større dele af arbejderklassen blev socialister, og dem var præsterne længe enige om at forkætre i tide og utide.

Enkelte præster forsøgte dog at skabe en vækkelse i hovedstaden og at aktivisere lægfolket, men den afdeling af Indre Mission, der stiftedes i København i 1865, kom først for alvor i arbejde, da den unge præst ved den nyoprettede Diakonissestiftelse Harald Stein i 1875 kom ind i bestyrelsen. Året efter holdt han nogle skelsættende foredrag i foreningen: „Hvad vil den Indre Mission?“, hvor han drev på, at den kristne tro skulle vise sig i en bevarende, frelsende og lindrende

kærlighed. Den skulle omfatte børnene, der ofte gik for lud og koldt vand, og for dem skulle missionsfolkene indrette vuggestuer, børnehaver og fritidshjem. Sypiger og tjenestepiger førte en kummerlig tilværelse, og for dem burde der holdes møder og indrettes billige logi- og spisehuse. Drankere, forbrydere og prostituerede måtte man også tage sig af, så de kunne vende tilbage til et normalt liv i samfundet. For de kronisk syge skulle der indrettes gode hospitaler og plejehjem, og fattigforsorgen burde reformeres, så de fattige virkelig blev hjulpet.

Det var tydeligt, at Stein ikke prædikede til omvendelse og helliggørelse, som missionsfolkene på landet gjorde det. Det var også åbenbart, at hans reformiver i lige så høj grad var fremkaldt af frygt for socialismen som af kristen næstekærlighed. Men hans ideer var i virkeligheden fuldt moderne, og mange lægfolk fandt ind i Københavns Indre Mission, hvor der snart begyndte et blomstrende arbejde – især efter at foreningens store hus „Bethesda“ på Grønttorvet var blevet indviet i 1882. I længden viste det sig dog, at Steins praktiske linje trængtes noget tilbage, og det forkyndende arbejde – efterhånden fordelt på for eksempel søndagsskoler, gårdmission, fabriksmission og almindelig bymission – vandt frem, stærkt støttet af lægfolk. Et særligt arbejde var midnatsmissionen, hvis arbejdere virkede ved nattetid i byens tvivlsomme kvarterer. Her var den tidligere gård-ejer, gårdmissionær R. B. Clausen med – han var så kendt, at det i en revyvisse fra århundredskiftet hed om den danske reformator Hans Tausen, at han „nok var saadan noet omtrent som vor Tids Gaardmissionær Clausen, om ikke ganske saa bekendt“. Fra Clausens dagbog citeres: „23. januar. Vagt i Hummer- og Dybensgade fra kl. 10–1. To mænd, som kom kørende til utugtshuset, steg ud, og den ene, som var noget beruset, tumlede hen i nærheden af mig, og udbød forskrækket, da han så mig: „Er De også her, højstærede!“ hvorpå de begge skyndsomst forlod gaden. En ung mand, som jeg advarede, var meget rå og ondskabsfuld. Men den alvor, hvormed jeg vidnede om Jehovas straf, gjorde, at han hurtigt forlod gaden. – En fin bølge kom hen til mig, da jeg stod og advarede en ung mand, og gav mig et sådant slag i ansigtet, at læberne svulmede op; som følge deraf måtte jeg gå hjem lidt over 12. Tak, Herre Jesus, for al din ufor-skyldte nåde!“

Men selv om den praktiske linje ikke blev dominerende i arbejdet, var missionsfolkene næppe dem, der havde mindst forbindelse med så store organisationer som „De samvirkende Menighedsplejer“ og „De samvirkende Menighedsbørnehaver“. Mest kendt af de store foreninger, som missionen havde forbindelse med, var dog „Kristelig Forening for unge Mænd“, KFUM, hvis hovedstadsafdeling fra omkring 1900 fik enorm betydning, især vel for middelklassens ungdom. Det skyldes en enkelt mand, nemlig pastor Olfert Ricard, som

Ved Nyhavns bolværk mod Kongens Nytorv lå Sandkisten, hvor sandmændene tidligere havde hentet deres forsyninger til dagens detailsalg. Nu var den blevet overflødig, og i 1880 blev pladsen overladt til Sømandsmissionen, som her anbragte den gamle norske brig Neptun, ombygget og udstyret med mødesal, læsesal, kontor. Den holdt, så længe den lod sig pumpe læns, men blev med årene så brøstfældig, at vandet ved højvande kunne stå flere tommer over gulvet. Og i 1906 måtte da Københavns Bethelskib nedlægges, men blev rigeligt erstattet af Sømandshjemmet Bethel, Nyhavn 22, der på samme tid blev opført. – Kjøbenhavns Bethelskib, tegning af Carl F. Andersen efter J. V. Dahlerup, Ill. Tid., 1881–82.

med sin fornemme kultur og ualmindelige talenter for at tale og skrive gjorde et uforglemmeligt indtryk. Han appellerede til ungdommens følelse og vilje, og ved hjælp af en stor skare ungdomsledere blev KFUM efterhånden en meget alsidig organisation med „Borgen“ i Rosenborggade som centrum. Man drev sport, tog på lejre og udflugter, holdt fester og så videre – i denne forening kunne en ung mand tilbringe det meste af sin fritid, og der blev altid sørget for hans religiøse opbyggelse. Det blev ikke af mindst betydning, at KFUM også kunne tage et arbejde op blandt soldater og gymnasiaster. Også på den kristne studenterbevægelse øvede man en ikke ringe indflydelse, og spejderkorps og „Frivilligt Drengesforbund“ blev uundgåeligt mærket af de religiøse strømninger i KFUM's ungdomsarbejde. Nok kan man debattere, hvor lødig den kristne forkyndelse var i disse organisationer, og hvor værdifuld den var for en mere kirketro kristendomsforståelse, men det synes ubestrideligt, at store dele af den københavnske ungdom ad den vej fik en forbindelse med kristendommen, som den ellers ikke ville have fået.

Det er tydeligt nok, at organisationer som Københavns Indre Mission og KFUM arbejdede med „Bethesda“ og „Borgen“ som centre og ikke støttede sig nævneværdigt til sognet og sognekirken. Det var der flere grunde til. Længe så det ud, som om kirken skulle løses fra sit forhold til staten, og i København vok-

sede befolkningstallet så hurtigt, at de enkelte nye kirker, der blev opført på initiativ af kirkelige kredse med støtte af det offentlige, slet ikke slog til. Skulle den danske kirkes traditionelle opdeling i sogne med sognekirker også danne rammen om hovedstadsbefolkningens religiøse liv, måtte der tages et andet og langt kraftigere initiativ. En ny tid indvarsledes, da tre unge damer i 1889 fik indviet en lille kirke (Bethlehemskirken i Blågårdsgade). De havde forinden stiftet „Foreningen til Opførelse af små Kirker i København“, som endnu virker, og det lykkedes dem ved indsamling at skaffe midlerne til købet, driften og præstens løn. Det var en ny linje, der hermed var lagt for arbejdet med kirkesagen – nu drejede det sig om at skabe små sogne med små kirker, hvor kvarterets befolkning kunne føle sig hjemme. Det var dog især „Det københavnske Kirkefond“ (stiftet 1896), der ved hjælp af frivillige midler magtede den utrolige opgave at gøre hovedstaden nogenlunde velforsynet med kirker. Målet var, at der skulle være 1 kirke med 2 præster for hver 10.000 indbyggere. Selv om alle forventninger ikke er indfriet, siger det dog noget, at man ved udgangen af 1960 havde bygget 42 sognekirker og havde mere eller mindre fremskredne planer om at opføre mere end 30 andre i hele hovedstadsområdet!

Livet omkring disse nye kirker blev et helt andet end ved de gamle i hovedstadens kerne. Det blev virkelig kvarterets befolkning, der kom til gudstjenesterne – håndværkeren kom i sin bluse og konen med barnet på armen. Det skortede på stilfuldhed og ro, og for at dæmpe de uroligste gemytter måtte man undertiden danne et frivilligt politikorps. Alligevel udeblev forstyrrelserne ikke. „Der var tider, hvor så godt som hver eneste gudstjeneste blev forstyrret udefra eller indefra. Ituslagne ruder, kinesere, skrubbudser eller andet fyrværkeri kastet ind i kirken, sten kastet op på bølgebliktaget, hvorfra de raslede ned igen med stort spektakel – alt sådant var jo meget barnagtigt, men ikke lige morsomt, selv om man bagefter kan smile ad det“, hedder det fra Gethsemanekirke på Vesterbro omkring århundredskiftet. Af nok så stor betydning som kirkebygninger blev det vel, at kirkefondspræsterne ikke tilhørte det højere borgerskab, men var jævne mænd, der havde forståelse for småfolks kår og arbejdede på at afskaffe forskellene i kirkens behandling af rig og fattig. En del af den is, der adskilte arbejderne fra kirken, smeltede, når præsten kom på husbesøg og afviste at tage mod penge for en begravelse for derpå at holde en hjertelig og personlig tale ved graven, eller når det viste sig, at også han læste „Social-Demokraten“ grundigt.

En af Kirkefondets pionerer, senere stiftsprovst Henry Ussing, havde i nogle foredrag i 1889 benyttet indretningen af Jerusalems tempel som billede på, hvorledes kirken efter hans mening burde være: det allerhelligste var fællesskabet om nadveren, det hellige var „menighedssamfundet“, i forgården fandtes alle de

døbte, som ikke bekendte en bevidst tro, og yderst fandtes de udøbte og vantro hedninger. Sådanne „menighedssamfund“ indrettedes efterhånden ved kirkefondskirkerne og udgjorde kernen af menigheden, den troende og aktive medarbejderstab. Det første samfund af denne art oprettedes allerede i 1890 i Helligkors sogn på Nørrebro, hvor „fjenden var stærkest og kirken svagest“. Det kirkelige arbejde skulle ikke overlades til præsterne, og kræfterne burde ikke spredes på mange slags kristeligt foreningsarbejde, men samles om menigheden, hed det i en lille pjece fra 1892. Det anførtes deri, at samfundet hvilede på fire søjler: bekendelsen til Kristus som menighedens herre, på samfundstugten, på det kirkelige embede – man ville arbejde i forening med præsterne – og på forbindelsen med sognet. Ved det første møde var 25 mænd (næsten alle håndværkere) samlede. De udpegede 3 ældste til at forestå ledelsen, og man aftalte at mødes to gange om måneden i samfundets lokale og desuden ved altergangen på den første søndag i hver måned. De ældste skulle især lægge vægt på at befæste alle medlemmerne i troen og undersøge den hos folk, der søgte om optagelse. De valgte også samfundets kasserer og fulgte det udadvendte arbejde – omsorgen for de fattige overdroges dog fire valgte diakoner. Medlemmerne skulle først og fremmest missionere i deres nærmeste kreds, men nogle tog sig også på at uddele søndagsblade og ledede en stærkt voksende søndagsskole. Om fredagen holdtes der møder for særligt indbudte. Kun to gange om året var de (af frygt for uro) offentligt tilgængelige.

Det var efter de samme forbilleder, hentet fra Det nye testamente, at det ene menighedssamfund efter det andet skød frem ved kirkefondskirkerne. Således gik det til, at der efterhånden blev sat nogenlunde skik på de kirkelige forhold i København, hvor alt en overgang så ud til at skulle blive kaos. Også her lykkedes det at få gennemført en tålelig sogneinddeling, og ved kirkefondskirkerne fremgik det klart, at en menighed var andet end et tilfældigt udsnit af det gode borgerskab, og at præsten var evangelisk prædikant, ikke skøntaler og kulturpersonlighed. Her kunne menigmand komme til, for under de nye former blev det en ikke ringe del af livet for kirkelige københavnere, at man gik til møder i en eller flere af de mange kirkelige foreninger, at man gav en hånd med ved uddeling af blade eller ved kaffeborde, at man talte i søndagsskolen og tog med den på udflugter, og vel først og sidst, at man både med sin person og sine penge var med til at give udtryk for en kirkelig idé.

Foruden de omtalte bevægelser fremkom der flere frikirker og sekter, som vandt et skiftende antal tilhængere. Blandt de mere kendte af de kristne bør nævnes methodisterne, pinsebevægelsen, Frelsens Hær og adventisterne. Hos mormoner og Jehovas Vidner er der kun tale om en kristelig islæt i typiske blandingsreli-

gioner. Men det var dem alle magtpåliggende at skabe et bevidst og synligt religiøst liv og således sætte skel mellem troende og vantro. Hos medlemmerne af disse samfund og tilhængerne af de folkekirkelige retninger kom religionen ofte langt tydeligere frem i det daglige liv end hos folkekirkens almindelige medlemmer, og derfor har de været så lette at få øje på. Også folkekirkens og kristendommens fjender er det nemt at fortælle om – de skrev og talte både højt og vredt. Angrebene rettedes dels mod kristendommen, ja mod al religion overhovedet, dels mod kirken og præstestanden, der ofte betragtede tilværelsen med borgerskabets øjne og ikke antog sig de fattiges og forkomnes sag som sin egen.

Hverken vækkelsesretningernes folk eller folkekirkens fjender satte folkekirken højt, og begge parter ønskede egentlig at ophæve den. Men et var, hvad man drømte om, noget andet var at føre tanken ud i livet. Det kunne kun ske ad politisk vej, men det viste sig overraskende nok uigennemførligt. Tværtimod kunne folkekirken styrkes ved de kirkelige love af 1903 og 1922, som blandt andet ved indførelse af menighedsråd gav de almindelige medlemmer og altså ikke blot de troende, en langt større indflydelse end tidligere.

Denne lovgivning har på en mærkelig måde vist sig at være i pagt med udviklingen. Efterhånden mistede angrebene på folkekirken ikke så lidt af deres brod, og i vore dage fornemmes de kirkelige retningers virksomhed næppe som et arbejde, der vil nedbryde folkekirken. Det er også bemærkelsesværdigt, at socialdemokraterne ikke har holdt sig uden for det kirkelige liv, men er gået ind i menighedsrådene. Folkekirken står vel så stærkt som nogensinde, den er den naturlige ramme om menigmands religiøse liv – ja, måske langt mere end det. Fortsat kan man høre nedsættende ord om den, men selv for mange kritikere er den det naturlige tilflugtssted ved livets store højtider, og når det drejer sig om moralbelæring og ungdommens opdragelse, hører den også med. At denne folkelige religion ikke kan gøres op i tal og tabeller, at den ofte er modtagende i stedet for aktiv, gør den dog ikke mindre virkelig og levende. Man kan altid diskutere, hvor „ægte“, „personlig“ eller „kristelig“ denne religion er, men der kan ikke være tvivl om, at den er vidt udbredt og knytter sig nært til folkekirken – til trods for alle de skel, man har søgt at rejse mellem troende og vantro.

Paul Gadegaard: „Rummaleri“. 1958–60. Indretning og udsmykning af kontorlokaler i skjortefabrikken Angli, Herning.

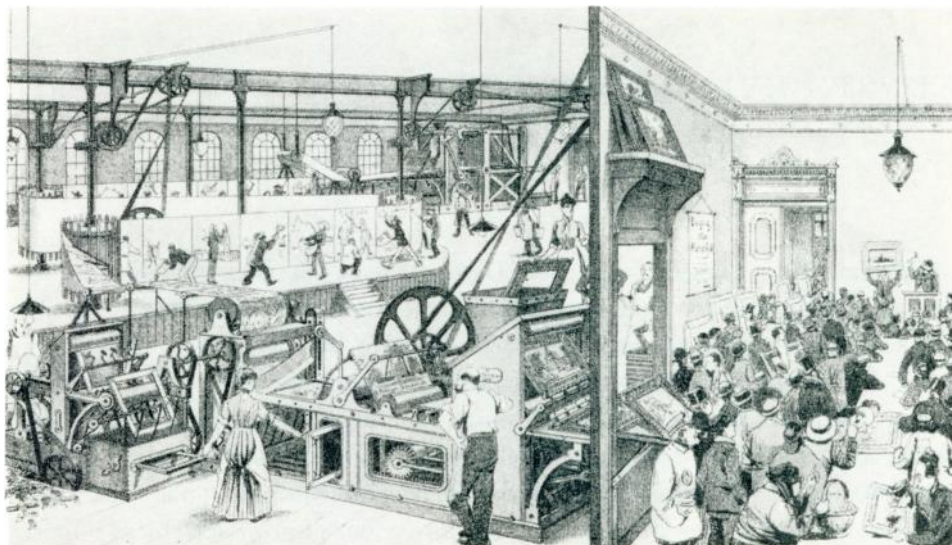
KUNST I HVERDAGEN

En dame bad i et læserbrev til „Vore Damer“ i 1925 om råd angående indretningen af en dagligstue med gamle mahognimøbler og beskrev sine billeder således: „På væggene forgyldte rammer“. For denne dame – hvis lige findes i alle perioder – var den dekorative ramme lige så væsentlig som billedet eller endog mere. En anden læserinde spurgte: „Jeg har en masse raderinger, kunne de ikke anvendes i denne stue (spisestue i birk) i gammel-guld rammer eller skal det være kobberstik?“ Svaret lød: „Selvfølgelig er kobberstik ikke obligatoriske, gode raderinger i gammelguld eller matte sorte rammer er henrivende.“ I et proletarhjem i 20erne slog manden i huset et balbillede med uniformerede herrer og festklædte damer op på væggen. Det var et udklip af „Illustreret Tidende“. Billedet blev ikke sat op af kunstglæde, men der var et stort hul, som skulle dækkes.

I almindelighed har folk dog nok haft andre grunde til at vælge deres billeder. De store kunstneres værker kan i åbne øjeblikke skabe den fulde kunstneriske oplevelse hos beskueren, men sjældent flere daglige. De færreste kan i længden holde ud at have dem hængende hjemme, fordi man enten trættes af det kunstneriske chok, så man knapt ser på billedet mere, eller også virker det irriterende. Nogle vælger deres billeder på grund af kunstneriske kvaliteter, farve, form og linjespil; men de fleste begynder med motivet; og det store flertal forbliver tilfreds med dette alene. En gruppe dansk-amerikanere bestilte hos en fidusmaler et halvt hundrede tusinde billeder med bestemte motiver: en bøgeskov og et landskab med en stråtækt gård. For disse mennesker betød netop disse motiver alt det, de længtes efter i det Danmark, de havde forladt. Hvis man betragter de billeder, som „almindelige mennesker“ har hængende, kan man se, at visse motivgrupper går igen og igen: Folkelivsbilleder, genrebilleder, landskaber, bybilleder, blomster, opstillinger og dyrebilleder. Det abstrakte maleri er endnu ikke for alvor slået igennem i hjemmene, men det er på vej i møbelbutikkerne, og så varer det ikke længe.

Valget af billeder kan også være afhængigt af folks plads i samfundet og deres økonomi. Malerier af et kendt navn godtages som en ligeså blivende værdi som en god pels eller ægte smykker. En slags værdipapir, som samtidig er, hvad psykologer kalder et „statussymbol“, det vil sige et tegn på social position. Mærkeligt nok er det ofte netop disse malerier, der viser sig at være tredje rangs billeder af

„Den tomme væg, hvad gør vi med den?“

Det billige oliemaleri florerede omkring århundredskiftet og i årtierne derefter. Ingen behøvede mere at undvære ægte malerier på sin væg, når sådanne fremstilledes i tusindvis, ofte som en slags serieproduktion baseret på producenternes og sælgernes sikre kendskab til de af det jævne publikum yndede motiver. Men folk, hvis mere udviklede kunstforstand havde svækket den umiddelbare glæde over motiv og lighed, betragtede naturligvis sådanne fidusmalerier og fabriksfremstillede trommesalsbilleder med afsky og dyb foragt. – Produktion og Afsætning, usign. tegning, Blæksprutten, 1893.

en berømt maler eller – for køberens pengepung endnu værre – forfalskninger. Så giver fidusmalerens „Mosters hus på landet“ eller en reproduktion sat op med tegnestifter, ejeren mere uforstyrret glæde.

„Den tomme væg, hvad gør vi med den?“ Dette spørgsmål har mange familier stillet sig, når de var flyttet ind i nye omgivelser, havde møbleret, tapetseret og hængt gardiner op. Kun de færreste har råd til at købe den store, dyre originalkunst. Og i stedet har vore oldeforældre, bedsteforældre, vore forældre og vi selv anskaffet enten det, man kalder fidusmaleri, det vil sige massefremstillede, „håndmalede“ billeder, eller olietryk, kobberstik efter malerier og raderinger. Før den første verdenskrig købte man fotogravurer, senere farvereproduktioner. Mange reproduktioner tog man fra ugeblade, hvor de enten fandtes på omslaget eller som en slags tillægsbilleder. I tyverne brugte især unge mennesker billeder fra bladene – engelske damer eller „yndige blomster“ – til gipsbilleder. Man lavede dem selv ved hjælp af en tallerken, hvori man anbragte billedet med bagsiden op; derover hældte man gips, og når den var tør, havde man et glatsiddende billede på en gipsplade lige til at hænge på væggen. Hvis det ellers ville holde sammen.

De store fotografiske gengivelser af malerier eller skulpturer, ofte holdt i en mørk-brun tone, købte man indrammet hos glarmesteren. Mere berejste folk købte sådanne dyre fotografier i udlandet.

Da „Politiken“s søndagstillæg – Magasinet – præsenterede en ny og for sin tid meget fin illustrationsteknik, anvendtes billeder skabt af kunstnere som Valdemar Andersen, Hallman, Ib Andersen, Ungerman og Sikker Hansen. Disse billedreproduktioner kom i indrammet eller tegnestiftet stand til at pryde mange tomme vægge. De blev en formidler af moderne kunst, særlig tegnekunsten, og skabte et måske specielt dansk reproduktionsmateriale. Tegneren Sikker Hansen fik netop gennem aviskunsten under den anden verdenskrig en sådan succes, at hans lidt tunge kvindeskikkelser og heste i tusinder af gengivelser fandt vej til de mange hjem, så vel som hans plakat med den ammende mor til fordel for difterivaccinationen og hans reklamer for Hovedstadens Brugsforening.

Fra 1945 til 1963 har der været en rivende udvikling på dette område. I unge hjem er det nu skik og brug at have farvereproduktioner og et eller to olie billeder, mens den foregående generation stadig holder fast ved „rigtige“ malerier på lærred. Dette har reproduktionsfabrikanterne søgt at imødekomme ved i nogle tilfælde at oplæbe papirbilledet på lærred for at give det „struktur“. Den moderne reproduktionsteknik har nået et højt stade, men alligevel ser man billedgengivelser i strålende farver, som tiltaler umiddelbart uden derfor at ligne originalen. Man træffer ikke sjældent mennesker, som bliver skuffede over, at maleriet ikke er så farvestrålende, som deres reproduktion hjemme, ja som ikke bryder sig om det „rigtige“ billede.

Folkelivsbilledet eller genrebilledet, det vil sige figurbilleder med en fortællende handling, var på vore oldeforældres tid en meget elsket motivgruppe. Dette fortællende maleri har været meget yndet også efter 1900, og er det endnu. Jeppe Aakjær siger i sine erindringer: „Jeg holder mest af det billede, der giver den rette topografi eller en stump novelle . . .“.

I 1897 kunne Alfred Schmidt tegne en karikatur af Bjørnstjerne Bjørnson, der på en udstilling i Tyrol ser bekymret på et billede af en agerhønes rede, som belures af en ræv. Næste scene viser en glad og lettet digter, som på billedet har skrevet: „de blev reddede“. I en nøddeskal giver det, hvad man følte for motivet i et billede i slutningen af forrige århundrede. Men forresten kender alle til dette, at motivet kan gribe en, og man lever med.

Den unge, engelske digter Edm. Gosse opholdt sig i Danmark i 1872 og 74 og har senere udgivet sine dagbogsoptegnelser (1911). Heri fortæller han om udstillingen i 1874 . . . „hovedsagelig landskaber, portrætter, og nogle få, men tit særligt udmærkede genremalerier. Der var intet overvældende, intet stødende, hverken i

Det gælder for billeder som for bøger, teater, films: inderst inde foretrækker normale mennesker den gammeldags „Happy Ending“. – Alfred Schmidts illustration til den kendte anekdote om Bjørnson og maleriet af ræven ved fuglereden, Blæksprutten, 1897.

emne eller behandling, intet som direkte lagde an på udstillingseffekt: alt var indrettet til hjemlig brug. I Danmark var det, at samle småmalerier, som man ellers samler porcelæn eller gammelt sølvtøj, just blevet højeste mode; og denne mode gjorde mange kunstnere velhavende. Maleren Exner, hvis navn da var på alles læber, og hvem jeg snart efter traf, excellerede i små billeder af bondelivet, yderst fint udførte, med lyse og muntre farver, ikke just i det tyvende århundredes smag, men en dygtig kunst med sin egen strålende ynde, og stærkt efterspurgt af kendere . . . “. Exners atelier, som Gosse besøgte, var næsten tomt for billeder, og selv det billede, han malede på, var bestilt.

Exners figurer har altså, lige fra han malede dem, været efterspurgt. Originalerne blev købt af rige folk. De mindre velhavende fik dem som billeder fra Illustreret Tidende og senere som farvereproduktioner. I dag kan de købes som forsider til festtelegrammer i kioskerne: Besøget hos Bedstefaderen, Slutningen af et Gilde, Morgenstund 1860, Præsentation for en Kender (en bondedreng spiller på violin for spillemanden, som slår takt med foden; moderen ser stolt til). Det er en kunst, hvor alle detaljer er medtaget. Derfor er Exners billeder et glimrende grundlag for studiet af livet og bohavet hos velhavende bønder på Amager og

Fanø. Det var søndagsbønder, han malede: Elskelige gamle, kønne unge bondepiger, flotte knøse og yndige velernærede, rødkindede børn. Chr. Dalsgaard har også ved sine bondeskildringer – med mere vægt på et sjæleligt indhold – vundet stor udbredelse. Hans billede: Landsbysnedkeren kommer med Barnekisten, 1857, er et af hans kendteste malerier; Udpantning hos en fattig Bødker paa Landet, 1859, et andet.

En lidt ældre kunstner, som levede lige til 1873, W. Marstrand, havde i sine folkelivsbilleder fra København – Gadescene i Hundedagene, 1833 – og fra Italien skildret de kønne piger (En Albanerinde) og de noget karikerede munke. Gengivelser af disse malerier blev meget solgt. Mellem de tidlige danske farvetryk var Marstrands Holberg-illustrationer: Erasmus Montanusbilledet, 1843, og Barselstuen, 1844.

Så kom Carl Bloch. Han malede allerede i 1860erne ting, som man kunne lide, En romersk Gadebarber, mest kendt i kobberstik; men det han malede i 70–80erne, var simpelt hen lige, hvad man ønskede sig. Hans billeder spillede på det anekdotiske ligesom Marstrands, hvem han var elev af. Carl Bloch havde en fortrinlig karakteriseringsevne og en flot, måske lidt udvendig malemåde, men han forstod at tilspidse en situation, så det dramatiske indhold blev klart og tydeligt for enhver. Også han malede italienske folkelivsbilleder. Det mest berømte og elskede er: Scene i et italiensk Osteri, hvor to kvinder ser ud mod beskueren tværs over bordet; ægtemanden kan på kvindernes fine smil forstå, at der foregår noget bag hans ryg; han vender sig rasende og ser skinsygt ud på beskueren, som åbenbart formodes at smile til hans kone. Et illusionsmaleri hvor beskueren er deltager i dramaet. Dette billede fra 1866 blev gengivet i „Illustreret Tidende“ og i 1895 i „Hjemmet“. Da farveproduktionen kom, blev billedet igen taget op, og i mange glarmesterbutikker kan man i dag købe den snart 100-årige klassiker. Hans munkemotiver blev også meget yndede: To munke sidder oppe over en hulvej; den unge munk ser meget interesseret ned på de forbipasserende unge piger; den gamle vender hovedet bort og tager sig en snus til trøst. Billedet med de samtalende munke, hvoraf den ene er døv, kendes også fra olietryk. Endelig er der det danske folkelivsmaleri: To gamle koner står i døren og fortæller hinanden en skrækelig sladderhistorie, hvis man skal dømme efter den udadventes ansigtsudtryk. Billedet blev malet i 1874, og i 1963 reklamerer man endnu for det i et reproduktionskatalog. Det farveglade anekdotiske billede kan stadigvæk købes i fin gulddramme hos glarmesteren i Hvidovre.

Ved århundredskiftet interesserede malerne sig ikke mere så stærkt for bønder, men de begyndte at søge sig modeller i deres nærmeste familie og deres eget hjem. Viggo Johansen er typisk for kunstnerhjemmenes malere: Det hyggelige hjemmeliv omkring en gultskinnende petroleumslampe, som i sin lyskegle samler tegnende

og legende børn, en syende mor og en læsende far. Eller det elskede billede af kakkelovnskrogen, hvor børnene bliver vasket i den store balje af pigen og moderen – en hverdagssituation, fremstillet med stor hjertelighed. Her så man kunstnerens egne børn og hans kone, der med bagen i vejret ordnede ungerne (jfr. s. 302).

Et tilsvarende yndet billede – gengivet i „Hjemmet“ i 1895 – er Otto Haslunds Barnekoncert i Atelieret: De store spiller på klaver, de mindre synger, og den mindste skriger i vuggen – stor larm og hygge. I Carlsbergs villa hang, selvfølgelig i original, brygger Jacobsens børn malet af samme maler.

Fra slutningen af firserne til omkring 1910 var Skagensmalerne på mode, og krodatteren Anna Ancher malede interiørbilleder – også med personer, gamle koner og unge piger, men det var ikke folkeliv på samme måde som Exners, det var koloristiske motiver. Hendes mand Michael Ancher blev specialist i fiskerbilleder. Det var folkelivsskildringer af en mere heroisk og dramatisk art: Hverdagens helte, som „klarede pynten“. Billedkompositionerne overtog Michael Ancher blandt andet fra Rafaels fresker. Hans billeder af forskellige fiskertyper blev solgt som varmt brød allerede i hans levetid. Mest yndet blev portrættet af fiskeren med sydvest og snadde i munden. Endnu ser man en kraftigfarvet reproduktion af det i mange glarmesterbutikker; og i Istedgade kan man købe det, trykt i farve på stramaj, lige til at sy med korssting og montere til sofapude. Skønt familien Ancher efter københavnske forhold levede beskedent, hørte de til overklassen sammenlignet med de meget fattige Skagens-fiskere. Anna Ancher gik som en herregårdsfrue ud med mad og hjælp i sognet. Michael Ancher holdt af at gå på jagt og at sidde på stranden – på sin stol – og male fiskerne. I dårligt vejr i sin store skindforede pels. Han og hans kone malede fiskerbefolkningen uden selv at tilhøre den; og motiverne fik måske derfor en lettere tilgængelig og behageligere drejning, som gjorde billederne til folkeeje. Arbejdere og bønder bryder sig ikke om billeder af sultne, magre tiggerbørn udenfor den rige gård (L. A. Ring; se bd. 1, side 271) eller af billeder af arbejdere på sultegrænsen i storbyens triste gader; men de vil gerne have Murillos leende og runde spanske tiggerdreng, som spiser vandmeloner, eller dårlige efterligninger heraf og heroiske fiskere. Et billede af fattige bønderfolk på landevejen malet af Brendekilde var for en velhavende direktør omkring 1900 så tilpas meget „kunst“, at motivet ikke generede ham, hængt op på det imiterede gyldenlæderstapet i en kunstfærdig ramme med påsatte metalblomster-ranker i skønvirkestil.

L. A. Ring malede de sjællandske bønder, han levede sammen med, i en anden manér, lidt ubehjælpsomt og dybt moralsk indigneret over småfolks kår på landet. Hans billeder af Den berusede Mand i Landsbyens Gade, Husmandsfolk i den lille stue med pelargonier i vinduet blev først efter krigen værdsat i videre kredse. Derimod har det store farvelitografi af Kalkemanden (1908) der iført

Nyere reproduktionsmetoder, litografi og fotografvure, var nemme og billige og gav det brede publikum mulighed for at pryde sine vægge med gode gengivelser af både ældre og yngre, fremmed og hjemlig billedkunst. – Kortspillerne, litografi af Kittendorff efter Carl Blochs maleri, 1864.

blåt tøj kalker huset i det blålige forårslys, været bestseller i 40erne–50erne. Det sociale motiv er heller ikke her det mest fremtrædende.

Hans Smidts folkelivsmalerier fra Jylland er – ligeledes efter krigen – kommet på mode og sælges nu i farvereproduktioner, for eksempel Træskomageren udenfor sin Hytte, malet i 1880erne.

Mange af de folkelivs- og genrebilleder, man har hængende i hjemmene, er af udenlandske kunstnere: Franz Hals' Leende Kavalier, van Ostades og Browsers bonde- og krolivsbilleder, Rembrandts Nattevagt og selvportrætter, Pieter de Hoochs hollandske byinteriører, Holbeins Købmand, Reynolds Blaa Dreng og de moderne klassikere Toulouse-Lautrec's Moulin Rouge plakater og Degas' balletbilleder.

Udenlandske kunstnere og ældre danske malere har skabt forbillederne for næsten alle de religiøse fremstillinger: Rafaels Sixtinske Madonna, Dresdner Madonnaen – eller udsnittet med „Rafaels engle“ her fra – Michelangelos skabelsesbillede fra det Sixtinske kapel og Fabiolas sødladne Madonnehoved, som i de senere år er blevet meget solgt. I den landlige digters værelse hang i begyndelsen

af 1930erne et farvetryk af Fra Angelico. Dansk religiøst maleri repræsenteres næsten udelukkende af Carl Bloch (De religiøse billeder fra Frederiksborg) og af J. Skovgaard. I 1920erne kunne man møblere karlekammeret med Skovgaards billede af den unge drengagtige Kristus, som leder efter det tabte får, og et billede af Sodomas undergang – formentlig af Dorré. Den moralske pegefinger var tydelig. I fattige hede hjem hang omkring 1930 portrætter af Luther og Melancton og Brorson sammen med bibelske billeder. Sådanne portrætter af kirkens mænd var meget almindelige; i grundtvigianske hjem kunne man for eksempel ikke undvære et billede af den skæggede gamle salmedigter.

De historiske monumentmalerier på Frederiksborg og i Universitetets festsal fra perioden 1875–90 malet af Carl Bloch, Otto Bache og Rosenstand og indledt med Marstrands Christian 4. paa Trefoldigheden blev gradvis folkeje. Kristian 2. som Fange paa Sønderborg Slot, Drabsmændene rider bort fra Finderup Lade og senere Zahrtmanns Leonora Kristinebilleder; Genforeningsbilledet med Christian 10. paa den hvide Hest blev elsket som politisk, nationalt symbol. Den sidste generation bruger vel næppe den slags billeder mere.

„Stilleben“ malerier gouterede man meget i periodens begyndelse især til at hænge over skænken i spisestuen: Store opstillinger med frugter, døde fasaner og harer, halvskrællede appelsiner og fint porcelæn – i smag med nederlandske nature mortestykker. De fleste var godtkøbsmalerier eller reproduktioner i olietryk af tyske malere. Af danske malere blev kun én repræsenteret med en opstilling; det var mærkelig nok Lundstrøms kubistiske kande og skål, en udstillingsplakat der også solgtes uden tekst til indramning. Den blev solgt i et meget stort oplag.

Blomsterbilleder og dyrebilleder hører også til de forholdsvis neutrale motivkredse. Damer malede i forrige århundrede mange sådanne nette billeder, med dronning Louises lyserøde rosenbilleder som det store forbillede. Senere blev den slags næsten kun fidusmalerarbejde. Mange kender billedet med rosenbuketten i den store vase, den ene rose taber nogle blade, og en enkelt blomsterstilk ligger henslængt på bordpladen. Så kom van Goghs solsikkebillede i reproduktion med stærke farver; og det kæmper stadig med roserne om publikums gunst.

J. Th. Lundbye malede heste og tegnede Kalve i en Stalddør så indsmigrende, at mange anskaffede billederne i fotogravurer. Otto Baches Heste ved Stranden og Christian 9. til Hest ved Fredensborg eller det højtelskede Et Kobbelt Heste udenfor Lindens Kro, 1878, blev solgt i så mange olietryk, at man endnu kan finde bevarede eksemplarer af det hængende rundt omkring. Denne hestemalers maleri af To Hunde ved et Frokostbord, 1882, figurerede øverst på listen over fotogravurer i en annonce i „Illustreret Tidende“ 1904: Ved et veldækket bord sidder en stor hund og savler, artigt på stolen, mens en lille fræk, arrig

Det kunne ikke undgås, at de moderne reproduktionsmetoder i nogen grad ensrettede middelstandens billedudvalg, man kunne i årtierne efter 1900 være temmelig sikker på hos venner og bekendte at gense et eller flere af de billeder, der prydede ens eget hjem. – Ung Kone venter sin Mand hjem fra Søen, litografi af N. Haldkjær efter A. Dorphs maleri, 1901.

silkepudde æder maden. Det varede længe, før Philipsens malerier fra det forblæste Saltholm med køer og heste kunne konkurrere med hundene. Trommesalsbilleder af kattekillinger i kurve og hundehvalpe med store øjne hænger stadig i mange hjem. Fuglebilleder slog først rigtig an med Johs. Larsen. Hans træsnit blev trykt og sammen med farvereproduktioner solgt, særlig under og efter besættelsen. Men hans „døde fugle“ kunne ikke sælges og gik også i original billigt på auktioner. Fra midten af 50erne er trykket med den galloperende kinesiske tuschhest solgt i tusinder af eksemplarer.

„De var uden for en kunsthandel (på Østergade) og måtte holde rent stille; man kom ikke frem, sværmen stod helt ud på gaden. – Her kan man s'gu altid holde karantainen, sagde kusken. Det var et par franske sirener, man ville se, der prangede i stærkt lys – i halv legemsstørrelse – i udhængsskabet, indrammede af makartbuketter. Alle stod med opadvendte ansigter og smilte foran yndighederne“. Dette citat fra Herman Bangs „Stuk“ fortæller om den type malerier, man i slutningen af forrige århundrede i velhavende grossererhjem hængte op i herreværelset. Det var skovnymfer i bad eller mytologiske scener med rigelig anvendelse af nøgne kvindeskikkelser. En lidt dristigere smag blev imødekommet ved „franske stik“, som ofte var af en så dårlig kunstnerisk kvalitet, at kun billedernes alder kunne redde dem fra betegnelsen pornografi. Sædne skiftede efter den første verdenskrig, og efter den anden nåede man et sådant punkt af frisind, at man uden omsvøb kunne have billeder af nøgne kvinder hængende. Det er den type, som i glarmesterbutikker hedder „studier“, og hvis fineste repræsentanter er Sikker Hansens tegninger. De er ofte gjort i rød-

Man skulle tro, at de to småengle ved foden af den sixtinske Madonna, Emil og Olaf kaldte Gustav Wied dem, var det bedste, Raffael nogen sinde havde malet. Frigjort fra det store maleri spredtes de i gode og mindre gode kobberstik, stålstik, fotogravurer af hjemlig eller fremmed tilvirkning til de tusind hjem, hvor de i nogen tid havde hæderspladsen i stuen, men efterhånden, som ofre for nye smagsretninger, blev forvist til pigekamre, entreer og gæsteværelser. – Stik fra omkring århundredskiftet, import fra Tyskland.

Paa vort Forlag er udkommet:

„FLORENTINEREN“

ORIGINALRADERING

af

HANS NIK. HANSEN

Pladens Størrelse 36 × 27 Ctm.

Der er kun trykt til Forhandling:

25 Kunstnertryk à 25 Kr. og

75 alm. Tryk à 15 Kr.

hvorefter Pladen deponeres i Kunstindustrimusæet.

V. WINKEL & MAGNUSSEN

ØSTERGADE 18

Omkring århundredskiftet og i årene derefter blev raderinger moderne, og flere udmærkede kunstnere lagde sig efter denne teknik. En vis begrænsning af oplagets størrelse kunne sikre kunstværket mod faren for forfladigelse ved masseproduktion. – Annonce for radering, Kunstbladet, 1898.

kridt. I Korsgade i København hang der i 1955 hos en malermester i soveværelset en modelstudie i halv legemsstørrelse over ægtesengen. I stuen var der landskaber købt hos fidusmaleren. Tilsvarende billedfordeling kan man møde i mange hjem i dag.

Mens det for genrebilleder gælder, at de næsten altid købes i form af reproduktioner eller kopier efter berømte maleres værker, så tegner det sig helt anderledes, når man ser på de landskabelige billeder. Sådanne køber man oftest som oliemalerier, hvad enten man nu kalder det for „Trommesalsmaleri“ – et ord der kommer af de maleributikker, som fandtes i Vesterport på området, hvor tidligere auktionshallen for kvæg lå – „fidusmaleri“ eller det mest dækkende „sofastykke“. Måske kan forklaringen findes i det forhold, at selv ukritiske kunstsamlere ønsker, at figurer – især hvis de forudsættes at stå i forbindelse med hinanden – både ligner mennesker og deltager i handlingen. Det kræver en vis kunnen, som sikkert ofte overstiger en mindre professionel kunstners evner.

Landskabsmalerierne, som hænger rundt om i almindelige menneskers hjem,

er anonym kunst. Det er vanskeligt at beskrive disse billeder, fordi variationerne i tid og miljø er store, men nogle eksempler valgt i flæng kan belyse det. Omkring århundredskiftet var der endnu megen hede tilbage. Man sværmede for små billeder med vid udsigt over blomstrende lyng, en øde snoet vej og et lille ensomt hus. En dansk nyudsprungne bøgeskov blev et af de mest elskede motiver her i landet, mens det på de træløse Færøer simpelt hen var symbolet på Danmark. Hos en færøsk lærer, som havde taget sin eksamen i København, hang i 1947 et fidusmaleri af en lysegrøn bøgeskov. Det hang på den ene side af en stor døråbning; og på den anden side hang som pendant nøjagtig samme billede udført på maskine af samme fidusmaler. Bøgeskoven var så dejlig, at man ikke kunne få nok af den. Skoven med de høje stammer og nyudsprungne anemoner i skovbunden, en lille bæk med mosgroede sten, eventuelt et rådyr i baggrunden, er en type landskabelig skønhed, som er blevet indprentet flere slægtled gennem mere eller mindre kunstneriske produkter. At en gruppe malere slutter sig sammen under betegnelsen „Dyrehavens malere“ og igennem mange år udstiller billeder fra „den danske skov“, må tages som tegn på et umådeligt publikum for dette særlige landskabelige motiv. En halvfjerdsårig fidusmaler fra Jyderup fortalte i 1963, at han på maskine med en slags tapetklicheer havde lavet 10.000 eksemplarer af Peter Lieps hus i Dyrehaven. Men det kunne man nu ikke mere sælge. Peter Lieps hus havde været det ideelle motiv: En kombination af det kønne gamle hus i en grøn skov og samtidig et almenkendt sted, hvor man havde det rart. Meget ofte er det landskabelige billede topografisk bestemt, for eksempel: Møens hvide klint med blå vand eller Frederiksborg slot i solnedgang. Solopgangsbilleder kunne fidusmaleren tidligere sælge i læssevis; men det er ikke på mode mere. Nu er det bjerglandskaber fra Tyrol og Norge eller rejsebilleder fra Italien, der sælges mest.

Martin A. Hansen har i sin bog om dansk vejr karakteriseret det danske landskabelige fidusmaleri således: „Ikke få landmænd er så skarpøjede, at de på en fjerdingssvejs afstand i klart vejr godt kan se forskel på ung havre og ung hvede, skønt der da udelukkende er tale om en meget fin nuanceforskul inden for en fjern blågrøn farve. Ikke des mindre kan det være, at sådan en klarsynet bonde hjemme på sin væg har hængende et billede, som han sætter megen pris på, et primitivt maleri, hvor træer og marker har samme mosgrønne farve, der aldrig forekommer i kornsorterne eller grønjorden, uden da i lucerne som er ramt af tørke. Han skulle jo bedre end alle andre, kolorister undtaget, kunne se, at billedet ikke stemmer. Men det er, som han vil have det. Hvordan kan det være? Man må vel forklare det ved, at hans bestemmelse af kulturplanterne ved hjælp af deres farver er rent teknisk. Deres farve er ikke noget i sig selv, men blot en

„Fire pensler, dyppet i hver sin farve“

Heller ikke den jævne mand behøvede at savne den fornøjelse at have billeder af pæne bare piger på sin væg. Juleroser og andre kunstnerisk udstyrede publikationer bragte farvetryk, stadig bedre og bedre, af de store maleres berømte billeder også af denne art, lige til at sætte i ramme. – Maleri af Anders Zorn, farvereproduktion i Juleroser, 1917.

egenskab ved dem, endda en underordnet. Hin blågrønne nuance er ensbetydende med havre, denne med hvede, de eksisterer kun som havre og hvede. Men i et billede er den yndede mosgrønne den eneste rigtige, den er så at sige symbolbærer for alle slags grønne. En fisker kan af de lette farveskifter i havet udlæse mangt om vejr og strøm, og et hvast øje, som bemærker fine afskygninger i vandfladens valører, leder ham hen til den gode fiskeplads. Men af de billeder, som ofte hænger i fiskerhjem, kan man se, at mange fiskere foretrækker, at havet males som ensformigt mørkeblåt, når det skal på billede.“ Det er ikke billedet som sådan, folk køber, men symbolet på det motiv, de holder af. Selv hvor det drejer sig om gengivelser af huset eller landskabet, som ejeren af fidusmaleriet selv bor i, er kravene om en naturalistisk nøjagtig og sandfærdig gengivelse forbløffende små. Det betyder dog ingenlunde, at man ville være tilfreds med en mere eller mindre abstrakt fantasi over stedets former eller farver. Derimod gør det ikke noget, at den omrejsende tegner efter en hurtigt skitse af gården hjemme hos sig selv laver en stor kultegning med ikke eksisterende træer og et vindue i gavlen, som aldrig havde været der. De fleste af naboerne er i besiddelse af tilsvarende billeder. Sådanne kultegninger af jyske gårde, tegnet i tyverne, afløstes i fyrrerne hos velhavende gårdmænd af oliemalerier; men i realiteten var det den samme manér. „Ovenover skrivebordet hang et stort maleri i mahogniramme“, hedder det hos Hans Mølbjerg. „Det var gjort i store træk med lineal og fire pensler dyppet i hver sin farve. Det var gården med vindmotoren og haven under en påtrængende blå himmel. Samme maleri hang med varieret antal vinduer i stadsstuen hos Antons brødre. Det var pænt og ordentligt malet“.

Snart skulle disse landskabelige godtkøbsvarer, „originale oliemalerier på lærred“ på væggene, få selskab af reproduktioner af de store maleres landskabsbilleder. I et velhavende Koldinghjem havde man omkring 1910 „empiremøbler og gamle kobbere af Claude Lorrain“, og i J. Paludans „Torden i Syd“ var der i amtmandsgårdens stuer landskabsmalerier af Kyhn og P. C. Skovgaard. Sådant niveauet i kulturhjem med meget arvegods. – Da „Hjemmets“ 1. årgang kom i 1895, bragte man gengivelser efter de malere, som var på mode, og af landskabsmalere var der netop billeder af V. Kyhn, Anton Melby (Fyret) og G. Rump (En Skovvej). Alle tre malere repræsenterede det senromantiske landskabsmaleri med store voldsomme, jyske landskaber under drivende skyer og skiftende belysninger. Ved at købe ugebladet var alle i stand til at holde standarden og følge moden.

Men det mest solgte billede var Lundbyes Et Boelsted (Lodskov ved Vognserup 1847): Den snoede vej, den stille røg op af skorstenen og svalen og koen var den fuldendte og typiske danske idyl. Lundbye, som netop i sin kunst

stræbte efter ved en sammenstyknings af udvalgte detaljer at male det typiske sted, – han kaldte sit store strandbillede (1842) *En dansk Kyst* – blev med litografens og fotografens hjælp virkelig, som han selv ønskede det, en folkemaler, og hans billeder rendyrkede eksempler på „ideale landskaber“. Det var 50–75 år efter hans død.

Den reaktion på guldaldermaleriet, som fynboerne i virkeligheden repræsenterede omkring begyndelsen af dette århundrede, trængte først igennem i almindelige menneskers smag i slutningen af 30erne og begyndelsen af 40erne. Sybergs fynske, tidlige forårsmarker med sne i plovfurterne og stynede pilehegn reproduceredes i kunsttryk. Hans akvareller blev mest solgt til de unge hjem. I 40erne vandt impressionisternes kunst indpas på væggene; først Monet og Pissarro, og i deres følge Philipsen, som havde lært den nye stil igennem Gauguin. De meget moderne hjem lukkede også op for van Gogh. Hans Arles' kornmarker og cypresser og skærende stærke sol er sammen med Gauguins Tahitibilleder nutidens landskabskunst, hængt op i hvide eller naturfarvede rammer. Van Gogh døde i 1890, så nu er det tiden for hans popularitet, cirka 75 år efter at han malede sin sjæl som landskaber.

Som et produkt af den skiftende smag ændredes trommesalsmalerierne i samme retning. Farverne blev stærkere og farvelaget tykkere pålagt. Blandt danske landskabsmalerier var bornholmske motiver foretrukne, – farveorgier af rødt, grønt, gult og blå. Sydens sol synes at skinne over de grålige danske farvetoner. Det er ikke mere en gengivelse af virkeligheden, man ønsker over sofaen, men et dekorativt maleri med farver.

Udbudet af billeder har i sidste fjerdedel af 1800 årene ikke været så overvældende, som det er i dag – takket være industrialiseringen og reproduktionsteknikken. Men denne spredning som følge af øgede muligheder har endnu ikke ændret billedtyperne. Stadig vælger folk deres billeder efter motiverne, men tilpasser billedvalget og rammen efter „møblernes stil og væggenes farve“. Hos en fidusmaler i en omegnskommune kunne man i sommeren 1963 se en gadeudstilling efter parisiske forbilleder. Alle oliemalerierne var lavet af samme mand; og de kunne meget let opdeles efter følgende motiver: Landskaber med stråttækte bondegårde, Skovbilleder, Marinebilleder med skibe, Kanalmotiv fra Venedig, Bjerglandskab (Østrig), Gammel Strand med fiskerkonerne, Lille pige med kat, Balletpige, Zigeunerske med blottet overkrop og forførende smil og endelig En vase med blomster.

Den gamle fidusmaler sagde om folk, som købte hans billeder: „Kan man ikke få smør, må man spise margarine. Ja, der er dem, der foretrækker det sidste, uden at de bliver ringere af den grund!“ I dag kan alle få „smør“, det

Man havde på fornemmelsen, at original er bedre end reproduktion, og ægte oliemalerier var der nok af, de kunne købes hos glarmesteren og af rejsende handelsmænd ved døren, og når man ikke lagde vægt på kunstnernavn og kunstnerisk individualitet, kunne man godt få et kønt landskabsbillede, der passede til væggen over sofaen, for en billig penge. – Usign. maleri i lærerhjem, 1920erne.

vil sige stor kunst i reproduktioner til en billig penge; men alligevel foretrækker mange „margarinen“. Nu et halvt århundrede efter at de første nonfigurative malerier blev skabt, kan man i en reklame for reproduktioner fra 1963 få tilbudt 34 billeder, hvoraf ingen er abstrakte, selv om en maler som Picasso er repræsenteret med 9 billeder. Disse er med stor omhu valgt således, at de ikke viser malerier, som er karakteristiske for hans nye billedopfattelse; ingen af menneskefigurerne har for eksempel to øjne på den ene side af næsen. Kun ét dansk billede er kommet med, C. Blochs Sladrende Koner. Det skyldes sikkert først og fremmest forretningsmæssige hensyn, at den hjemlige kunst i modsætning til tidligere ikke er med. De store oplag kan man kun lave i udlandet; derfor bliver reproduktionskunsten udenlandsk.

Af den rørende genre med børn er der 5 billeder (2 af Picasso, 2 Renoir og 1 Rembrandt: Kokkepigen), 5 landskaber (2 van Gogh: Arles, 2 Gauguin: Tahiti og 1 strandbillede af Manet), 3 opstillinger (1 Chardin og 2 Matisse, de hører

til mellem dennes mest naturalistiske). Kunsten før impressionisterne klares med 1 etruskisk billede (i tre formater), 1 istidsokse, 1 Rembrandt og 1 Charadin. 2 bybilleder af Utrillo, 3 cirkusbilleder af Fernandez-Diaz (2) og 1 Chagall viser en moderne genre. Endelig er der van Goghs tegninger af bønder (2) og hans berømte Støvler. 4 kvindeportrætter, hvoraf 3 af Picasso og 1 af Modigliani, afrunder motivkredsen. Reproduktioner købes efter ganske samme retningslinjer som fidusmalerierne, nemlig efter motiver og mode.

I Bredgade i en mondæn butik nær Kongens Nytorv reklamerede P. Ipsens Terracottafabrik i 1870 med terracottavarer, gips og bisquit efter kendte figurer. Udstillingsvinduet var gengivet på reklamen; her kunne man finde Thorvaldsens kendte arbejder i lilleputformat mellem vaser og krukker af alle former og som pragtnummer en afstøbning af Jerichaus Panterdræber i ret stort format. Uden for promenerede tornureklædte damer og elegante herrer. Og i året 1963 kan man i en tilsvarende butik – også nær Kongens Nytorv, men i det mere intellektuelle kvarter – i vinduet se afstøbninger af arkaisk græske figurer og relieffer, ægyptiske katte, konger, Nefertite og en flodhest, Kai Nielsens børn på kugler og Eva med Æblet, Thorvaldsens Natten og Dagen – dog trukket lidt om bagved – og store afstøbninger af „primitiv“ mexikansk skulptur, som man året før har kunnet se i original eller i hvert fald i beslægtede eksemplarer på det moderne Louisiana-Museum. Et mondænt, kunstnerisk interesseret publikum i blå cowboybukser beundrer de primitive figurer.

I begge tilfælde er alle disse – for hver sin tid lige vidunderlige varer – til købs for almindelige mennesker. Det er på en måde museumsting til salg for en overkommelig penge og til privat brug.

I 1872, da man „i alle hjem så figurer i bisquit af Bissens Landsoldat“, var det ellers Thorvaldsen, der prægede hjemmene. Man beundrede hans originale figurer på museet, der var byens største attraktion for udlændinge; og man købte dem i fine små bekvemme bisquitgentagelser eller i afstøbninger – mest i gips, men også i cement til udendørs brug. På en villa i det fine frederiksbergske kvarter omkring Landbohøjskolen anvendte man Thorvaldsens relief af de vindruelhøstende genier som en slags panelværk under stueetagens vinduer. Samme relief gentaget fire gange! Mange kender ældre trappegange i fine huse, hvor man på 1. sal møder Natten og Dagen, på 2. sal Foraaret og Sommeren og på 3. Efteraaret og Vinteren. Disse yndede medaillioner gør stadig mangan port herkabelig. Men stuerne havde Thorvaldsen taget i besiddelse overalt i landet. Fra kirkerne kendte man den formindskede Kristus med den talende håndbevægelse: „Kommer til mig“. Mange landsbykirker ville gerne på denne måde minde om Vor Frue kirke i hovedstaden, som allerede i 1839 fik sin store Kristus – sam-

men med de ti første apostelfigurer hugget i marmor. I dagligstuerne kunne man ikke få plads til så stor en gengivelse som på alteret i kirken; man nøjedes med en mindre i gips eller bisquit. Den kunne stå på en vægkonsol eller på étagerens øverste hylde. Stod den på sofaens ene hjørne, skete det, at stuepigen eller børnene slog fingrene af – men så kunne man anskaffe en anden figur, som af praktiske grunde havde kappen trukket helt ud til de fremstrakte hænder – det gjorde Kristus mere modstandsdygtig, men ændrede unægtelig kunstnerens idé. Billedhuggeren Thorvaldsen døde dybt beundret som et nationalt og socialt symbol i 1844. Men kærligheden til hans værker var ikke glemt hos almindelige mennesker, før den officielle smag fra omkring 1925 havde dundret så meget mod det „reaktionære“ hos ham, at man omkring 1935–40 kun beholdt de afstøbninger eller bisquitfigurer, man nu engang havde fået af sin bedstemor. Der blev ikke købt nye. I dag er disse skulpturer atter eftertragtede „antikviteter“. Medaillonerne med Natten og Dagen, reliefferne af Årstiderne, De vinhøstende Genier har altid været de mest elskede. Af friskulpturer var De tre Gratier, Venus og den kyske Hebe med drikkeskålen de mest yndede. Den lille Danserinde er på museet den dag i dag den af Thorvaldsens skulpturer, som alle damer og unge piger falder for: Hvor er hun yndig! Ganymedes med Ørnen, Merkur som Argosdræber og Hyrdedrengen er de mest almindelige mandlige bisquitfigurer. Den velbeslæde samler af bisquit kunne få hele sættet af gavlfugerne fra Frue Kirke: Johannes den Døber som prædiker for Folket. Ellers kunne man nøjes med den meget elskede, lille gruppe af drengen og den lille pige, som angst nærmer sig den store hund. Thorvaldsen fik selv idéen til denne gruppe fra en hellenistisk børnegruppe, som ligeledes kendes i gentagelser fra den sene antik. Den rørende genreagtige scene slår på elementære menneskelige strenge i alle perioder. Ofte supplerede man én eller to af disse gentagelser med selvportrættet: Thorvaldsen stående med sin hammer i hånden lænet til den ufuldførte Håbets Gudinde.

Disse Thorvaldsen-ting stod, når man dømmer ud fra interiørfotografier fra slutningen af forrige århundrede, i så godt som alle hjem af en vis økonomisk standard: hos den meget velhavende handelsmand i villaen på Frederiksberg, hos vinhandleren i den indre by og i vore dage – i mange vinduer i Istedgade.

Mens de fleste af Thorvaldsens figurer er blevet meget korrekt formindsket til bisquitstørrelse, findes – foruden Kristusfiguren med kappen trukket ud over fingrene – også andre tillempelser: når for eksempel Natten og Dagen overføres til en hamret kobberplatte, eller når man – for at pynte lidt på den hvide gips – maler baggrunden på reliefferne i en mørk blå eller rød tone. Sådanne maledede gipsafstøbninger af Foråret og Efteråret hang i papirfabrikant J. Dreyers store pragtstue sammen med mange, store oliemalerier. Det var i Silkeborg i 1890–

FOTOGRAVURER

FRA

V. WINKEL & MAGNUSSENS FORLAG

Rafaels Sixtinske Madonna

i Dresdener-Galleriet

Hele Madonnaskikkelsen alene 91 × 52 Cm. — 30 Kr.

De to Engle

fra samme Billede 19 × 45 Cm. — 6 Kr.

Danske Billeder i Fotogravure

à 25 Kr.

A. Andersen-Lundbye, Bageskov, Nyfalden Sne	50 × 85
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 35 Kr.	
Otto Bache, Et Kobbelt Heste udenfor en Kro	49 × 71
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 35 Kr.	
Chr. Blache, Store Skyer over Havet ..	50 × 80
Th. Niss, Vinterbillede, Formiddag ..	62 × 70
Rasmussen Eilertsen, Bollemosen ved Skudsborg	50 × 70
P. C. Skovgaard, En Sommerdag i Dyrehaven	50 × 70
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 35 Kr.	

à 15 Kr.

M. Ancher, Hjem over Revlen	43 × 56
Do. Vil han klare Pynten?	39 × 50
Otto Bache, I Vandmøllegaarden	40 × 53
Do. Paa Knippelsbro, Efteraarsmorgen	43 × 54
Chr. Blache, Fra Dragør	37 × 56
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 25 Kr.	
Carl Bloch, Kristus Konsolator	55 × 40
H. A. Brendekilde, Sommer og Vinter ..	30 × 78
F. Kraft, Færgelunden ved Jægerspris ..	37 × 56
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 25 Kr.	
V. Kyhn, Sildig Sommeraften	40 × 55
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 25 Kr.	
V. Kyhn, Ved Vejle Fjord	37 × 55
C. Købke, En Sommermorgen paa Østerbro	35 × 54
C. Købke, Frederiksborg Slot	37 × 54
J. Th. Lundbye, Et Boelsted	42 × 56
50 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 25 Kr.	

Størrelsen er angiven i Centimeter, Højden først.

Faas hos alle større Kunst- og Boghandlere samt hos

V. Winkel & Magnussen, Østergade 18.

P. C. Skovgaard, Alleen ved Vognserup .. 38 × 55
25 Eks. for Skriften paa japansk Papir à 25 Kr.

P. C. Skovgaard, Udsigt fra Nordsjælland .. 39 × 56
F. Vermehren, Sædemanden

à 12 Kr.

Otto Bache, Heste ved Stranden

à 10 Kr.

Th. Niss, Efteraar & Vinter	20 × 50
C. v. Schmidt-Phiseldeck, Bygevejrsgag i Høstens Tid	24 × 62
P. C. Skovgaard, Skarrits Sø	29 × 45
L. Tuxen, Redningsbaaden gaar ud ..	28 × 40

à 5 Kr.

M. Ancher, Den glade Gamle	29 × 24
Do. Redningsbaaden køres ud ..	23 × 30
Andersen-Lundbye, Bageskov, Nyfalden Sne	21 × 35
C. Baage, Krigsskibe i Kattegat	23 × 36
Do. Københavns Red	23 × 36
Carl Bloch, Aften i Hellebæk	28 × 23
Gofr. Christensen, Gilleleje Havnehoved ..	22 × 33
A. Dorp, Diset Sommerdag ved Stranden ..	22 × 31
A. Fritz, Marselisborg Skov	30 × 23
Ad. Heinr. Hansen, Et Parti Troktaavl ..	23 × 30
Sigvard Hansen, Eremitagen	21 × 33
Do. Himmelbjørget	21 × 33
L. Kabell, Biomstrende Æbletræ	21 × 36
P. S. Krøyer, Fiskere paa Skagens Strand, Nat	24 × 33
G. A. Kalle, Strandparti paa Møen	23 × 34
G. Rump, Maaneskin i Øresund	24 × 34
Støhr-Olsen, I Granskoven	32 × 18
L. Tuxen, Susanne i Badet	28 × 22
Do. Klippeparti paa Bornholm ..	29 × 22

Fotogravurer, fraregnet farven nøjagtige, fotomekanisk fremstillede reproduktioner af originale malerier hang i større eller mindre antal i så at sige hvert hjem omkring århundredskiftet. Udvalget var stort, men det gik alligevel med dem, som med raderingerne og litografierne: færdedes man i flere hjem, mødte man gang på gang det samme velkendte billede, Otto Baches Heste udenfor en Kro, Michael Anchers Vil han klare Pynten?, J. Th. Lundbyes Et Boelsted. — Annonce for fotogravurer, Kunstbladet, 1898.

Bisquit, hårdtbrændt, uglasse-ret, kridhvidt porcelæn egnede sig fortræffeligt til formindsket kopiering af berømte skulpturer. Gengivelser af Thorvaldsens Kristus i Frue Kirke i København spredtes fra omkring 1850 til mangfoldige hjem over hele landet. – Interieur fra beg. af 1900 årene, foto af Hude, Dansk Folkemuseum (detail).

1900. I 1960 kom der på Thorvaldsens Museum en jysk dame for at se det relief, hun havde hjemme. Hun gik uforstående gennem det meste af museet, indtil hun nåede Foråret; da spurgte hun med alle tegn på forundring, hvor farven var blevet af. Hun kendte kun de klassicistiske, hvidmarmorerede Thorvaldsenfigurer fra malede gipseksemplarer og fandt det helt forkert, at hans originaler ikke passede med hendes livlige relief.

Sammen med Thorvaldsens arbejder stod ofte buster af kongen, af berømte historiske personer som Napoleon, eller sjældnere af familiemedlemmer. På bogreolen gjorde det sig altid sammen med de fine forfatternavne på bøgerne – at have oldtidens store, Platon, Cicero eller Sokrates. På det høje skab stod i 1910 i et middelstandshjem en Minervabuste, i børnenes mund blev det til: „deroppe står Mors nerver“. Og sat op på en stor piedestal knejsede busten af Beethoven med den bølgende manke. På kakkellovnen pyntede en afstøbning af Praxiteles' Hermes skåret til i busteform og mærkeligt nok på en sådan måde, at hånden af

det lille Dionysosbarn blev liggende på skulderen. Et sted i en have i udkanten af København stod Hermesbusten i grønmalet tilstand på en træstøtte bevoxet med vedbend; og børnene i huset gyste tit ved synet af den afskårne barnehånd og brød deres hoved for at udgrunde, hvorfor den rare mand havde gjort det.

Det at male gipsafstøbninger var meget yndet, den nye, hvide gips er jo heller ikke noget særligt kønt eller levende materiale. I Horsens holdt en slagtermesters frue omkring 1910 meget af at bronzere hjemmets kunstgenstande; ja, hun gik så vidt i sporten, at også mandens samling af stenalderredskaber fik en omgang. Omkring århundredskiftet stod en ligeledes guldbronzeret gipsbuste af kgl. skuespiller Zangenberg i kabinettet i „Min Farmors Hus“ oven på kakkelovnen inde i jernkronen. En læserinde, som udbad sig råd til indretningen af et værelse, skrev til Damebladet i 1925: „Jeg kan eventuelt få en gammel buste (læg mærke til den ubestemte buste), som kan males“. Busten hørte med til det dekorerede hjem.

Figurer med et fortællende indhold var i begyndelsen af vort århundrede meget yndede. På landet kunne man på kommoden eller chifonieren ofte møde den lille gruppe med drengen, som står foran hunden. Den hed: Kan du ikke tale? En noget anden genre udgjorde de nøgne kvindeskikkelser. Figuren Snekklokken blev opreklameret via „Juleroser“ 1888, og man leverede den både i rød og sort terracotta. Susanne for Raadet, uden råd, men takkeligt dækkende det generte ansigt, var sammen med Ecco en søster til Snekklokken; 40ernes „vindueskarmdamer“, som endnu lever i bedste velgående mellem potteplanterne, var deres navnløse arvinger. Kai Nielsen kom på mode i slutningen af 20erne. Utallige gengivelser af Eva med Æblet – mest i porcelæn – kom sammen med den lille rørende pige, som drejer sig og ser ned ad benet. Hun har fået det fine navn Venus Kallipygos, det vil sige Venus med den smukke bag.

Et helt kapitel for sig er Den kgl. porcelænsfabriks figurer. Deres popularitet har været – og er – umådelig. De rørende piger og drenge, dyr, håndværkerfigurer, H. C. Andersen-personer og nationaldragtklædte knøse og piger købes til høje priser af almindelige mennesker. Den håndværksmæssige kvalitet er upåklagelig; figurene er naturalistiske, og de fleste røber et rørende sentimentalt indhold. Disse egenskaber gør dem til yndede samle- og gaveobjekter. De er som en slags bemalede bisquitfigurer; og det er karakteristisk, at farverne er blege og blålige.

Mens disse dyre porcelænsfigurer hører til i den store isenkræmmers fine vindue, fremvises de billige slægtninge i et andet vindue eller hos den mindre forhandler. Det er porcelænsfigurer, som mere eller mindre direkte søger at ligne Meissnerfigurer: Små hyrdinder og hyrder med lam, dristige små pastorale scener, balletpiger med tilsat tyllskørt eller orientalske danserinder. Ofte fås

disse figurer parvis, og i private vinduer kan man møde den samme figur to gange, ligesom engelske fajancefigurer. Porcelænsdyr er et meget vidt begreb, som spænder lige fra Den kongeliges isbjørne over hunde, katte, fugle – gråspurve, papegøjer og ørne – mus, til små fjottede hundehvalpe af Walt Disney-slægt med lyserød påklitret pelskrave. De to hvide pekingeserhunde i fajance, som på vore oldeforældres tid ofte stod højt oppe på det store skab, er igen i dag mode. De kan købes dyrt i antikvitetsbutikken eller billigere hos porcelæns-handleren i nyere udgaver. Deres oprindelige vagtopgave i vinduet – at give tegn til sømandskonens mandlige besøgende ved enten at vende snuden ind ad mod stuen (optaget) eller ud mod gaden (frit) – synes helt glemt.

Ordet „Nips“ bruges ifølge Ordbog over det danske sprog „om (unyttige) smågenstande (porcelænsfigurer, æsker, dåser og så videre), der stilles på borde, hylder, étagèrer og lignende til pynt.“ Foruden de allerede omtalte afstøbninger og porcelænsfigurer har vi de „kunstgenstande“, som må henregnes under begrebet nips. Ting som pynter, eller som en annonce fra 1925 sagde det, „særpræger“ hjemmet – i dag vil man sige „hygger“. Vor generation har været gennem den funktionalistiske maskine; og så megen pynt og „unyttighed“ er skrællet af bohave og interiørdekoration, at man nu er nået til igen at bruge af oldeforældrenes og bedsteforældrenes tusinde små genstande.

Mens nipset i velhavende hjem varieredes inden for mulighedernes mængde, bestod det i et fattigt hjem fra omkring 1890 i én chokoladekande med love på hanken. Sammen med et ur udgjorde kanden velstanden og kunsten. Efterhånden som maskinerne blev i stand til at mangfoldiggøre stedse flere af de mest yndede genstande, kunne også små fattige hjem udsmykkes med billige nipsting. Mellem disse danner souvenirs en meget stor gruppe. Omkring 1890 havde man étagèren, hvorpå man kunne stille alle de fine ting, som børnene ikke måtte røre. Men nipset bredte sig også ud over borde, skabe og skriveborde, så man til sidst næsten ikke kunne være nogen steder i stadsstuen, men måtte opholde sig i køkkenet eller spisestuen.

Det er umuligt i detaljer at beskrive, hvoraf dette nips bestod; variationerne fra det ene hjem til det andet var store og afhængige af milieuet og pengepungen. I sømandshjem fandtes mange østerlandske ting som kæmpekonkylier, eventuelt med udskæringer, skildpaddeting og kineserier. I grossererhjemmet var kinesiske porcelænsvarer, for eksempel store vaser, meget yndede. Desuden utallige småfigurer i porcelæn eller gips og udskårne ting fra Tyrol. Nürnbergkram og souvenirs fra Himmelbjerget, Løkken og Dybbøl var folkeeje. For mange af disse ting gælder, at de kun i en større sammenhæng kan kaldes kunst, de brugtes som kunstnerisk masseudsmykning.

Hjemmets kunst bør give udtryk for hjemmets dannelse, store kobberstik efter Raffaels berømte malerier og en klassisk marmorbuste af gips på piedestalen foran sofakrogens Makart-buket var i årtierne omkring århundredskiftet en passende og ofte set baggrund for intellektuelle interesser. – En Forelæsning for Damer, maleri af Axel Helsted, 1888, gengivet i Ill. Tid., 1889–90.

Reaktionen på denne ophobning af småting begyndte med skønvirkestilen, som krævede mere ro over interiøret. Den slog for alvor igennem i 20'erne og afspejles i „Vore Damer“s brevkasse. Der spørges (til en birketræsspisestue): „Hvilken slags keramik eller porcelæn vil være pænt til vaser, skåle og lignende?“ Og der svares: „I stedet for keramik skal De samle på gammelt kulørt glas i lilla og grønt.“ I 1925 var idealhjemmets vægfarver celadongrønt og lyng-rødt og helheden måtte passes – også i nipstingene.

Men skønvirkestilen efterfulgtes af en endnu mere nipsfjendsk retning: Funktionalismen. I „Kritisk Revy“ gengav man i 1927 sammen med en artikel om boligindretning to interiørbilleder. Det ene viser en stue med piedestal, glasskab med nips i og ovenpå, skrivebord fyldt op med forskellige genstande og et bord med fin lysedug, hvorpå fotoalbummer i fine skindbind ligger fremme beständig. Vinduerne er små, og gardinerne har stor kappe. Modsætningen er et, hvad forfatterne sikkert ville kalde „kubistisk rent“ rum med en stor vinduesvæg, hvor gardinerne hænger lige ned fra en stang uden kappe. Det var det, sam-tiden kaldte „fængselsstilen“. På den høje reol står i ensom majestæt ægypter-hovedet med den halvt afslæede tiara. Originalen findes på Glyptoteket. En

enkelt kunstgenstand kunne man tillade sig, men man befolkede ikke mere stuerne med porcelænsdyr.

En udtalt japansk interesse herskede i intellektuelle kredse. Man beundrede det japanske rensede interiør. I 1925 kom Okakura Kakuzos „Tebog“ i dansk oversættelse, hvori man læser, at teværelset er tomt med undtagelse af en særegen kunstgenstand, som anbringes ved teceremonien, og alt afstemmes efter denne ene kunstgenstand: „På en japaner, der jo er vant til enkelhed i udsmykningen og til hyppig forandring af dekorationsmetode, må et vestens interiør, der er permanent fyldt med nips, virke som en ren og skær vulgær pralen med rigdom. Dette at kunne glæde sig ved stadig at have det samme billede for øje, selv om det er et mesterværk, kræver en usædvanlig forståelse, og grænseløs må i sandhed evnen til at føle kunstbegejstringen være hos dem, der kan eksistere dag ud og dag ind omgivet af en sådan forvirring af farver og former, som man ofte træffer på i europæiske og amerikanske hjem.“ Et meget langt citat herfra brugtes i en bog af Ebbe Sadolin: „Vor Bolig, Indretning og Bohave“ i 1927, og en stor illustration af et japansk tehusinteriør blev tydeligt stillet op som forbillede. Som skræmmebillede bruges den østrigske maler Makarts overfyldte atelier. Ebbe Sadolins bog repræsenterede selvfølgelig ikke gennemsnittets idealer. Men de nye idéer, som her og i „Kritisk Revy“ blev fremsat i slutningen af 20erne, vandt mere og mere gehør, således at de for den nuværende generation er selvfølgelige slagord. Disse idéer om „den rene formning af nytteting ud fra deres brug“ (Poul Henningsen) og forkastelse af al „unyttig“ ornamentik og løsøre er vel baggrunden for funkisstilen og derefter for teaktræsstilen, som i løbet af 50erne vandt indpas i alle lag af befolkningen. Men først var det supermoderne stålmøbler, som vist kun slog rigtigt an i lægekredse, hvis man skal dømme efter de konsultationsværelser, man i dag finder mange steder. Man kan vanskeligt tænke sig et stålmøbelhjem med nips. Bedre kunne afstøbninger og Kgl. porcelæn forliges med Kaare Klints klassiske stole og den enkle – eller som boligprofeterne i 1931 sagde det – „sunde og naturlige“ møblering. Hygiejnen tages nemlig med i kampen for udryddelsen af de fyldte hjem med drejede kugleben og udskæringer på møblerne. Huset måtte ikke være så svært at gøre rent som bedsteforældrenes hjem. Møblerne blev lettere, og formerne tog hensyn til industriel fremstilling, for eksempel dampbøjet træ til stolene. Af og til trænger en ornamental genstand ind i det funkisagtige idealhjem, selv i boligindretningsbogen. Under billedet af en sådan dekoreret bronzelysestage står: „den er usaglig, men festlig“. Under titlen „Ingen overfyldning med nips“ beskrives, hvad man gerne må have af kunst i hjemmet. Én af Kai Nielsens hvide porcelænsfigurer fra Bing & Grøndal fremhæves „som et stykke af den slags, som man ikke så hurtigt bliver træt af som af malede kuriositeter og nipsdyr“.

P. HASSELBERG: „SNEKLOKKEN“.

Kjøbenhavn, hos Høyer & Kjøbenhavn, et 1/2 Mark og 1/2 Mark. —
Høyer & Kjøbenhavn, et 1/2 Mark og 1/2 Mark.
No. 1. 1/2 Mark og 1/2 Mark. — No. 2. 1/2 Mark og 1/2 Mark.
No. 3. 1/2 Mark og 1/2 Mark. — No. 4. 1/2 Mark og 1/2 Mark.
No. 5. 1/2 Mark og 1/2 Mark. — No. 6. 1/2 Mark og 1/2 Mark.

Der kom andre billedhuggere efter Thorvaldsen, og nogle af dem opnåede også, om ikke i en sådan grad som han, at få deres værker gengivet i mindre format til opstilling i blomsterstativer, på reoler og étagèrer rundt om i hjemmene. Et smukt materiale for sådanne billige skulpturer havde man i det hårdtbrændte, uglasserede ler, terrakotta. Men man kunne også, når en figur faldt på gulvet, erfare, at den simpelt hen var støbt i gips og malet. — Annonce i Juleroser, 1888.

En enkelt hylde eller en hel étagère fuld af små nydelige porcelænsfigurer og andet nips gled ganske naturligt som et hyggeligt lille kunst- og kuriositetskabinet ind mellem klunkehjemmets mangfoldige familieportrætter tæt opstillet på skrivebordet, tæt hængende på væggen. Fra ældre grossererhjem i Palægade, København, foto 1946 i Dansk Folkemuseum.

I visse hjem slog vel denne moderne indstilling til nipset igennem i løbet af 30erne. Men begrebet „hygge“ vedblev at høre sammen med de mange genstande og småting.

Under den anden verdenskrig produceredes mængder af lysgullige afstøbninger af kvindestatuetter, henhørende til kategorien „bare damer“. Som noget nyt brugtes de ikke så meget på kommoden eller skænken som mellem potteplanterne i vindueskarmen. Over dem svævede i en snor en klatreengel – en meget sildefødt antik genius. Denne lille buttede unge havde sin største udbredelse i mørkelægningstiden; men stadig ser man den i vinduerne i mere landlige milieuer og i byernes arbejderkvarter.

I efterkrigsårene kom bruddet med den uopskårne grønne mekka og de store polstrede møbler. De unge i den „to-værelses“ fik enkle og lette fabriksfremstillede møbler blandt andet i brugsforeninger. Det var møbler af teaktræ, hvis det var fint. Materialer havde jo i hele dette århundrede været noget ret bestemmende for møblerne. Skønvirkestilen elskede mørk mahogni, birketræsspisestuer og -sovemøblementer slog igennem i 20'erne, mens 30'erne sværmede for renaissancemøbler i lys eg; sideløbende hermed: de dyre, særprægede træsorter som arkitektmøblerne blev lavet af. Under krigen var det bøgetræ og så kom den nu herskende teaktræ i mere og mere finerede udgaver. Denne lyst til mørkt træ i mat polering går i det finere møbelsnedkeri over i palisander. Men egetræet slås nu om pladsen med teaktræet, tydeligt repræsenteret ved en kombination af lyst og mørkt træ: teakplade og egeben til bordet. Det er en væsentlig side ved efterkrigsårenes møbler, at træmaterialets struktur og farve bruges som udsmykning i sig selv. Store glatte, helst rektangulære flader, med rundede hjørner; profileringer og fyldinger i døre ophører samtidigt, og teaktræsdøre af finér bliver idealet. Hverken krystalskåle eller afstøbninger med krusede, snørklede konturer og små detaljer tager sig ud på et langt lavt sofabord eller en lavbenet skænk. Træet er et yndet materiale, og udskårne figurer i teak i „moderne“ langtudtrukket form er idealet. Det kan enten være en kvinde, en elefant eller en hejre.

Andre holder meget af små relieffigurer til at hænge op på væggene. De er lavet i gips, men bemalet. Hovedparten er sortmalede negerdamer, enten i hel figur med tilsat bastskørt eller skåret over ved bæltstedet og med nøgen overkrop. Halsringe og armbånd i metal er sat på flere af dem. Ikke mindre end syv sådanne negerdamer af en legemspragt, som i de bedste rejsefilm, hænger over sofaen hos en københavnsk specialarbejder. De flankerer et trommesalsmaleri af en stråtekt gård i et „typisk“ dansk landskab.

Lidt af et paradoks er det, at der i helt moderne hjem med funktionalistiske, formgivne enkle møbler på ensfarvede malede vægge bag store glasruder med enkle gardiner hænges amagerhylder op med nipsting på. Kobbertøj og gamle købmandsvægte, syltetøjskrukker og barometre og manglebrætter med karvesnit – ofte af yngre dato – vælter ind i det nye linjerene, måske lidt for vel-

trimmede interiør. Disse ting „hygger“ – som man siger – og adskiller stuen fra naboens, selv om denne har næsten de samme fabriksfremstillede seriemøbler. Et slidt, groft spækkebrædt eller en fransk lergryde virker ligesom en smule „rustikt“ og „naturligt“ på en 10. sal med udsigt til neonreklamer og andre folks fjernsyn.

I 1889 udsendte Herman Bang sin roman om firsernes København „Stuk“. Med denne titel ville han betegne det forlorne i perioden. Med teaterbygningen, som på dårlig grund smækkedes op med papmaché, imiterede gyldenlæders-tapeter og stuk i stedet for af holdbare materialer, karakteriserede han tidens mennesker. Reaktionen på denne „pyntesyg“ kom i mellemkrigsårene, inspireret af udlandet. Cement fik lov at være cement, støbejern og konstruktion blev sammen med de simple træsorter ting, som man ikke længere søgte at skjule med stuk og „antik egetræsmaling“. Murstensvæggen i nyere bygninger fik undertiden lov at stå synlig også i interiøret, ligesom bræddevæggen ikke længere forskallede. Ja, nu opsætter man endog brædder på forskallede vægge. Corbusiers og danske arkitektarvingers meninger er slået igennem stukken og pappet, de simple materialers skønhed er konstateret.

Men hvad gør man, hvis væggen er lavet af koks- eller glasfiberplade, og vinduerne er gammeldags og små, så den så stærkt ønskede pagt med haven eller naboen på 3. salen overfor ikke kan opnås? Man går til tapethandleren. „Muren“ kan i dag købes i afvaskeligt metermål i reliefstøbt farvet og fuget plastic eller som tapet med affotografering af kvaderværk fra en perfekt landsbykirkemur i brunlig eller grålig tone. Under reklameskiltet „tag naturen med ind“ forhandles „trætapeter“ i teak, bøg, fyr, palisander. Nu kan vinduet købes til alle vægge. Bag udspærrede hvide vinduessprosser vokser sorte grensilhouetter op på tapetbanerne. Det svarer nogenlunde til, at man omkring 1920 kunne købe landskabelige tapeter for eksempel med møller, som i en svirrende gentagelse snurrede væggene rundt.

Husfliden skiftede karakter i slutningen af 1800 årene fra det stedlige traditionsbestemte snittearbejde med rige muligheder for personlige variationer af manglebrætternes udsmykning og stolens udskæring og over til det igangsatte beskæftigelsesarbejde med tollekniv og løvsav. Måske havde læreren i sognet sat bønderne og deres sønner til at arbejde med hænderne i vinteraftenerne, men typisk for denne nye industrialisering – efter mønstre; for eksempel de N. C.

Billedet på modstående side: Den mangfoldiggjorte plakat skal med sit billede og sin tekst reklamere for en vare, en udstilling, et museum. Og så sker det af og til, at store kunstnere påtager sig opgaven og i samarbejde med teknikken beriger hverdagen med muntre mesterværker i tusindtal. -- Plakat af Sikker Hansen, 1948.

THE MARITIME AND COMMERCIAL MUSEUM OF
KRONBORG
Elsinore, Denmark

Rom'ske, som fra 1880erne til omkring 1. verdenskrig var meget udbredte. Hans Husflidsbog kom i 1901 i 9. udgave; da var der solgt 30.000 eksemplarer. Man kunne ikke mere lave karvesnit ud af hovedet, men måtte ligesom den industrialiserede håndværker have anerkendte forlæg. Håndværkerne lavede lampefødder, smedede gitre og opsatshorn til jubilæer alt efter tegninger, for eksempel af Hetsch. – Unge mennesker laver omkring 1960 en del benarbejder til brocher og lignende; og hvis man har lidt større evner, kan man selv fremstille de elskede teaktræsdyr. I en stor „Hobbybutik“ kan de købes groft tilskåret, og ved hjælp af en brugsanvisning kan man selv snitte dem til.

På samme måde gik det med syningen. De trykte mønstre gjorde de filerede gardiner og sofapuderne ensrettede. Denne udvikling binder i vort moderne samfund mere og mere folks „hobbies“. Ingen husmoder med respekt for orden syer en dug med blomster uden at have et omhyggeligt trykt mønster med trådtælling og allerede valgte farvesammensætninger. Selv det personligt udførte lystarbejde til forskønnelse af hjemmet industrialiseres til en slags reproduceret almenhed. „Har du også syet den dug?“ „Ja, er rosen ikke svær!“

Omkring 1905 fandtes på en papirfabrik en arbejder, som af kammeraterne kaldtes „Fessoren“ – professoren –, fordi han altid havde så mærkelige og afvigende meninger. Blandt andet syntes han, at man skulle have gardiner i vinduerne på fabrikken. „I hvert fald ordentlige farver. Hvorfor skal et arbejdslokale være så trist som et baggårds-das. Lad det blive lyst og festligt . . . Se jer om! Ville det ikke være fint med en blomsterkasse langs vinduet?“ Kammeraterne syntes, han var tosset. Men omkring 1960 er der mange, der synes som „Fessoren“, også af fabriksejerne. Det begyndte med, at man gjorde noget for, at kantine blev lidt udsmykkede med billeder og gode vægfarver; dernæst har man i de senere år set, at de helt store industriforetagender – måske belært af psykologi og farvelære – har malet maskiner og rum i farver, som virker behagelige og oplivende ved det trælse rutinearbejde. En ny form for kunst i hverdagen som formentlig vil vinde mere og mere frem. Men man må ikke glemme, at denne kunstform – skabt af moderne kunstnere og betalt af kunstinteresserede ledere – sikkert ikke er den, som forvalteren eller arbejdsmanden selv ville have valgt til arbejdspladsens forskønnelse, hvis man skal dømme efter deres eget hjem og dets kunst. Derimod kan det tænkes, at næste generation vil bruge træk fra arbejdspladsens kunstformer til hjemmenes indretning. På ét punkt kan man allerede spore en sådan indflydelse: Køkkenet – „kvindens arbejdsplads“ – forbedres i disse år både teknisk og farvemæssigt. Et af landets mest solgte månedsblade „Bo bedre“, der begyndte at udkomme i 1960, bruger megen plads på køkkenforskønnelsen.

Store fritstående figurer er ikke nær så lette at placere som vægbilleder, men nu og da agiteres der alligevel for anvendelse af originalsulptur i hjemmet, for at også det brede publikum må tilegne sig forståelse for denne kunstart. Og for at billedhuggerne må få bedre eksistensmuligheder. – Tegning af Chr. Hoff, Blæksprutten, 1941.

Omkring århundredskiftet taltes der meget om storbyen uden monumenter og offentlig kunst; siden blev alle tænkelige pladser udsmykket med skulptur af stærkt varierende kvalitet. Men malerkunsten i det offentlige tjeneste var bagud. I rigmandshjem kunne man få en J. Skovgaard til at male væggene; men den offentlige, verdslige væg stod endnu kalket. Så begyndte først hans elev Niels Larsen Stevns at male fresko i H. C. Andersens hus i Odense 1929–32 og i Hjørring centralbibliotek 1936. William Scharff lavede i slutningen af 30erne flere store udsmykninger, ligeledes i fresko. 1934 fik den forkætrede Lundstrøm bestilling på sin store mosaik i Frederiksberg svømmehal. Al denne monumentale udsmykning var inden døre. Store udendørs malerier kendte man kun som reklamebilleder af ofte ringe kvalitet. I 1952 fik København sine mælkeklamer malet af de bedste nulevende kunstnere på husgavle rundt i byen. Tanken er en moderne gentagelse af Sonnes berømte frise („Menageriskiltet“) på Thorvaldsens Museum, udført omkring 1850. Det er kunstneriske monumenter, som glæder og opliver de forbigående i hverdagen.

Stor kunst for øje hver dag

Kunst om søndagen har i form af offentligt tilgængelige museer været til disposition for visse dele af de større byers befolkning fra sidste fjerdedel af forrige århundrede, men for landbefolkningen var museumskunst et ukendt begreb. Jeppe Aakjær fortæller i sine erindringer fra 1929, at han var 17–18 år, før han overhovedet så et kunstværk i oliefarve. Højskolen gjorde meget for at bringe kontakt – også med billedkunsten. Allerede i 1916 fik Askov højskole lavet vandresamlinger af malerier, som toges fra den årlige kunstudstilling i København. Det var en af højskolens mænd, som gav stødet til „at alle danske statsbaners ventesale blev forsynet med gengivelser af vor bedste billedkunst“. I dag er det plakatkunsten der hersker på banegårdene. Men vandredstillingerne bredte sig til også at omfatte samlinger af verdenskunstens mesterværker i reproduktioner. Disse billeder blev efterhånden fast inventar på skolerne, mens skiftende udstillinger af original kunst kommer på de større skoler. Kunsten i hverdagen er ved at sejre over kunsten som søndagsforøjelse for de få.

SUNDHED OG RENLIGHED

„Jeg var aldrig syg. Det var jo sådan dengang: de stærke de levede, og skravlet døde,“ sagde en 83-årig mand (f. 1870). Han stod og savede brænde i den fugtige, råkolde blæst i skjortæærmer og med bar hals, og han lo højt, da han blev spurgt, om han aldrig havde haft en overfrakke.

„Skravlet“ døde. Tager man en kirkebog fra tiden mellem 1870 og 1900, vil den vidne om stadig sorg og savn i næsten ethvert hjem. De fleste mistede et, to eller tre børn, nogle endda flere – helt op til 13, og ofte med få dages eller timers mellemrum, når epidemierne rigtig hærgede. Hårdest ramtes altid de fattige hjem. Børn var fattigmands rigdom, sagde man, men naturen tog med den ene hånd, hvad den gav med den anden. Arbejdsmænd fik næsten dobbelt så mange børn som embedsmænd, men mistede til gengæld tre gange så mange. Navnlig spædbørnene gik det slemt ud over. Man ser jævnlig, at op mod 80 pct. af årets døde i et sogn var børn under et år. Men også blandt børnene mellem 1 og 10 år gjorde døden kraftige indhug. Dødeligheden var i det hele taget stor. Større i byen end på landet og påfaldende meget større i arbejderbefolkningen end i den velstillede middelstand, rundt regnet dobbelt så stor. Blandt de fattigunderstøttede i alderen fra 15 til 35 var den endda ti gange større end den normale. Men på den anden side ser man så det ejendommelige, at den for fattiglemmer over 75 år var en del mindre end den normale. Trods alt det onde, der kunne siges om fattiggårdene og fattigforsørgelsen i det hele, levede altså de gamle her under bedre hygiejniske, medicinske og ernæringsmæssige forhold end flertallet af de ældre fattige uden for den offentlige forsorg.

Hvad døde de mange mennesker hovedsagelig af i 1800 årenes sidste tredjedel?

I den spæde barnealder var hjernesygdomme og sygdomme i åndedrætsorganerne ubetinget de farligste. Dertil kom skarlagensfeber, difteritis, mæslinger og kighoste, som også tog de fleste børn i alderen mellem 1 og 10. Navnlig skarlagensfeberen var slem, den fremkaldte omkring 1880 en fjerdedel af alle dødsfald indtil 10-års alderen og mærkede dem, den skånedes, for lange tider. „Min broders lille Inger har været meget dårlig efter skarlagensfeber, og egentlig er hun det endnu,“ skrev Jette Collin til H. C. Andersen i 1870, „hun var det sødeste og sundeste barn, man kunne se, men den afskyelige og lumske sygdom har

Difteritis, skarlagensfeber, svindsot

Tegning af Axel Jørgensen.

– Man drikker ikke for Torst, nej!

Den billige brændevin afstedkom utallige triste tragedier, åbenlyse og skjulte. Bedre end alle afholdsprædikanter, afholdsforeninger og mådeholdsmænd virkede den voldsomme og fortsatte prisstigning og beskatning, der tog fart fra årene under den første verdenskrig. – Tegning af Axel Jørgensen, Gnisten, 1907–08.

vist gjort galt for lang tid.“ Men også difteritis var en uhyggelig gæst, som kvalte utallige ofre, inden lægen kunne nå at komme og prikke de farlige opsvulmede belægninger i svælget med en pennefjer gennem næsen eller bringe dem til skrumpning med svovlpustning.

Når børnene så nåede overgangsalderen, blev mange angrebet af „svindsot“ eller „tæring“, som tuberkulosen dengang altid kaldtes. Den bortrev mellem halvdelen og tredjedelen af alle, som døde i alderen fra 15 til 45, og der var intet at stille op imod den. For kvinder mellem 20 og 45 år var desuden barsel-feberen en frygtelig fare, fordi jordemødrenes kyndighed og renlighed så tit svigtede. Forfærdelig mange kvinder blev på denne urimelige måde revet bort fra en stor børneflokk. En katastrofe for fattige hjem især. Og blandt mændene var der et lige så forfærdende stort antal, der simpelt hen drak sig ihjel. Man regnede i 1880erne med, at hvert tolvte dødsfald blandt mænd mellem 45 og 55 skyldtes drikfældighed – i mange tilfælde ligefrem drankergalskab. Nutiden forstår næppe, hvilken ulykke og elendighed det fuldstændig uhemmede forbrug af billig spiritus afstedkom i utallige fattige og i forvejen hårdt ramte hjem.

I de højere aldersklasser døde folk navnlig af lungebetændelse. For mænd over 65 var den en aldeles dominerende dødsårsag. Og for mange, hvem alderdommen i sig selv var blevet en håbløs pine, betød den en forholdsvis let og smertefri udfrielse. Mange døde desuden af kronisk bronchitis eller af apopleksi.

De rædselsfulde farsoter, kolera og sorte kopper, som tidligere havde krævet tusinder af menneskeliv, når de hærgede landet, havde nu mistet deres brod. Men skrækken sad stadig folk i blodet, og hver gang koleraen rapporteredes fra det nære udland, blev der tilløb til panik. Det blev dog nu altid ved skrækken. Derimod dukkede de sorte kopper af og til op, gerne indført af en eller anden sømand. De blev altid standset i opløbet ved spærreforanstaltninger og vaccination. Men det var svært at skaffe sygeplejersker, selv når der, som i Sæby i 1892, blev budt 10 kr. om dagen. Det blev i 1901 ved koppevaccinationens 100-års jubilæum fremhævet, at sygdommen nu var blevet så sjælden i Danmark, at mange læger aldrig fik lejlighed til at se den. Derimod så de mere end rigeligt af tyfus, tyfoid feber og blodgang. Ikke mærkeligt med den offentlige hygiejne, som endnu rådede.

At finde hjælp og værn mod al denne elendighed var ikke så lige en sag. Der var omkring 1870 i hele landet endnu kun ca. 100 privat praktiserende landlæger. Det vil sige, at der var milevide områder, navnlig i Jylland, hvor man stod helt uden mulighed for lægehjælp, hvis distriktslægen i den nærmeste købstad var bortrejst. Derfor havde man på landet fra gammel tid vænnet sig til at klare sig selv i sygdomstilfælde ved hjælp af gamle „husråd“ eller – i vanske-

ligere tilfælde som benbrud, forstuvninger, forboldninger, tandkaries, fnat og lignende – ved at gå til den „kloge“ mand eller kone. De var at finde i ethvert herred. Og de var billige, tog måske endda slet ingenting. Lægen derimod var dyr og måtte hentes måske mange mile borte, hentes og bringes tilbage, tit i mørke og styrtregn og ad elendige, opblødte veje. Det var kun tænkeligt for de økonomisk bedrestillede – og selv for dem kun i yderste nødstilfælde. „Nu lever hun nok ikke ret længe,“ sagde man, „for de er kørt efter doktoren.“

I byerne var det meget lettere at skaffe lægehjælp. Her behøvede man blot at løbe hen og trække i lægens klokkestreng, og der var gerne flere læger at vælge imellem. Uddannelsen af læger tog i 1880erne vældig fart. Og de kandidater, som ikke fandt plads på hospitalerne, søgte i stigende tal ud til købstæderne, hvor konkurrencen efterhånden blev temmelig skarp. Der fortæltes således i 1889, at 7 kandidater fra København stillede på et hotel i Skive, 24 timer efter at en af byens læger var afgået ved døden. „De var alle taget fra København med samme tog. Ingen røbede sit bestemmelsessted for de andre. Man underholdt sig venligt med hinanden over Storebælt, køligere over Lillebælt og mødtes lidt gnævne med vadsækken i hånden i Skivehotellets port. Det endte med, at de 3 nedsatte sig i den afdødes sted, mens de 4 andre, efter at have fået en l'hombre om aftenen, tog hjem med morgentoget.“

Også i landdistrikterne nedsatte sig i løbet af 1870erne og 80erne flere og flere læger, som med stor energi og idealisme gik løs på opgaverne. Men meget stod længe hindrende i vejen for deres bestræbelser på at trænge igennem med den hårdt tiltrængte hjælp: gamle vaner og uvaner, almueagtig skepsis og konservatisme, uvidenhed, tåbelig overtro, sløv laden stå til og – måske ikke mindst – en urgammel folkelig skæbnetro udtrykt i stående vendinger som: „Hvad der skal ske, det sker“, „de børn, man skal have, dem får man“, „man må finde sig i, hvad der ikke kan være anderledes“.

Det var navnlig de forsømte fattigfolk, mange læger søgte at nå frem til. Der var rundt om i sognene oprettet en del små sygekasser, hvis tanke netop var at hjælpe fattige og ubemidlede til at søge læge. Men det var næsten ikke muligt at få dem til at melde sig ind; de var enten for sløve og uforetagsomme, eller de kviede sig ved at betale selv det beskedneste kontingent, fordi de regnede med ikke at blive syge, og så var de dyre penge jo sparet. Når de så alligevel blev syge, og det gjorde før eller siden langt de fleste, så var der to muligheder: enten at søge fattighjælp til læge og medicin eller at gå til kvaksalveren. Naturligvis valgte de helst den sidste mulighed for at undgå den personlige ydmygelse, som var al fattighjælps følge: fratagelse af borgerlige rettigheder og almindelig agtelse. Og når så kvaksalveren længe nok havde kludret med sine åreladninger og hyldebarksposer, omviklinger af bændler og tråde under signen og manen,

Doktoren hentes til dødssyge

Stilfærdigt praktiserende kloge mænd og koner fandtes langt hen i 1900 årene overalt på landet. Men det vakte nogen opmærksomhed og megen munterhed, da det i 1932 blev almindelig kendt, at også en forhenværende præst på Læsø optrådte som klog mand og udleverede sit hjemmebrændte brændevin som medicin. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1932.

nåleprikninger og åndepustninger, blev resultatet alligevel ofte, at den „rigtige“ læge måtte hentes. Han fandt da gerne patienten i en så håbløs tilstand, at der intet var at stille op. Der var dem, der regnede åreladning for et universalmiddel og klarede sig på egen hånd. Et ægtepar på Herningegnen årelod således hinanden regelmæssigt hver månedsdag og var efterhånden så perforerede på arme og ben, at det snart kneb med at finde et sted at slå hul. Sjældnere var det heldigvis, at folk opererede sig selv, når end ikke fattigvæsenet ville yde hjælp. Men det gjorde i hvert fald en desperat kone i 1888 på Femø lidende af vattersot. Hun skar maven op med mandens barberkniv og fjernede 4 tommer af en tarm, som hun troede var en svulst, og følte straks lindring! Operationen lykkedes altså, men naturligvis døde patienten. „Der hersker stor forbitrelse på øen mod fattigvæsenet i Stokkemark“, lød det. Stokkemark var hendes nærige forsørgelseskommune.

Selv om der nok fandtes megen hjælpsomhed mod fattige med frivillig kørsel, når det kneb, og elskværdig lempning med betalingen fra lægernes side („de skal

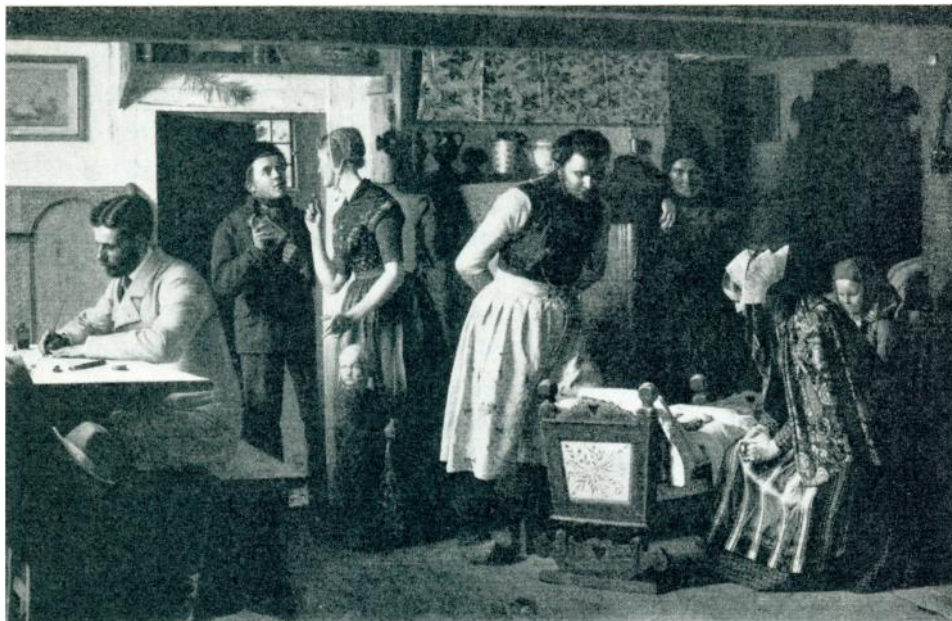
jo leve af deres praksis,“ skrev Vejle Amts Folkeblad), følte fattigfolk det nærmest lig med økonomisk ruin at skulle søge læge.

Selv hos folk, der havde bedre råd, og hos dem, der skulle have bedre forstand, sad der meget endnu tilbage af fædrenes bondenærighed og almueagtige mistro mod de „lærde“ og „fine“. „Havde I doktor? – Nej, han døde af sig selv!“ var en ofte hørt bemærkning. Der var såmænd ingen grund til at ulejligede den fornemme mand, det var jo mest de her penge, han var ude efter. „En læge hjælper altid – om ikke andet, så sin pung,“ hed det, og man syntes tit, efter resultatet at dømme, at pengene „wa gin skidt ud“. Selvfølgelig var der undtagelser, læger, som af en eller anden grund nød den dybeste respekt. Det gjaldt således den i 1870erne vidtberømte og højt ansete dr. Boysen i Jelling, hvis dygtighed selv københavnske professorer havde ydet anerkendelse. Og i 1890erne „mirakeldoktoren“ læge Nielsen i Kibæk, der klarede mange patienter, som andre læger havde opgivet. En mand, hvis tredje kone Nielsen havde kureret, blev så begejstret over den dygtige læge, at han udbrød: „Havde vi haft dr. Nielsen før, så havde jeg nu haft alle mine tre koner!“ Men i almindelighed stødte lægerne på en mur af ligegyldighed eller „bedreviden“.

Mange mente at have sikker erfaring for, at det var ganske omsonst at lade en læge fumle med vanskelige sår, ringorme, eksem eller andre slags hudlidelser; her hjalp alligevel de gamle husråd bedre: tobaksovs, havvand og kopis. Hvor mange gange havde det ikke også vist sig, at det varme grødomslag gjorde underværker – for ikke at tale om varm hestegødning. Der var endda dem, der hævdede, at det eneste, der battede mod al slags dårlighed i mave, bryst, hals og hoved, var en hel pægl brændevin med et fingerbøl peber i.

Helt uden fornuft var de jo ikke, disse gamle husråd. Larsen Ledet hævdede til sin dødsdag ufejlbarligheden af havvand og kopis, eventuelt menneske-urin, over for hudlidelser og noterede med tilfredshed, at en afmægtig læge en gang kapitulerede med et „det kan sgu godt være“. At vikle gammelt spindelvæv om en såret finger var heller ikke helt så latterligt eller gruopvækkende et middel, som en senere hygiejnisk tid vilde gøre det til, viste det sig, da man i 1940'erne opdagede mugsvampenes virkning mod bakterier (penicillin).

Men side om side med det ganske fornuftige trivedes den fuldkommen blinde overtro, troen på de helbredende kræfter i rust fra en kirkeklokke eller jord fra en kirkegård og lignende. Endnu i 1875 hændte det, at en mand fra en gård ved Frederikshavn lå en hel nat i en åben grav på kirkegården for at finde hjælp mod „forgørelse“. Hekse var der nok af, og helt ned til år 1900 kunde man på apotekerne opleve, at folk kom og bad om „elskovsdrikke“ eller midler til elskovs fordrivelse. I Vendsyssel bryggede karlene selv drikke til fremkaldelse af brunst

Også almuen, især den velstillede del, vænnede sig efterhånden til lægens besøg. Men endnu langt hen i 1800 årene tilkaldtes han nødtigt, sjældent før det skønnedes absolut nødvendigt, ofte når det var for sent. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1897.

hos pigerne, og nægtede disse sig nydelsen, drak karlene den selv – hvilket ikke var nødvendigt, som Larsen Ledet skriver. Det vrimler i provinsaviserne mellem 1870 og 1900 med eksempler på, hvad der endnu „i vor oplyste tid“ findes af mørk „middelalder“ i landets fjernere afkroge.

Ganske naturligt fæstede også mange af de bedre stillede landboer mere lid til kvaksalverne end til de „fine og fornemme“ læger, de var ligesom mere hjemlige. Nogle nærrede ligefrem en hel tyrkertro, som end ikke højst mislykkede resultater kunde rokke. En mand på Sjælland, som lægen forefandt „døden så nær som muligt p. gr. a. udbredt koldbrand med blodforgiftning i den ene arm“, vægrede sig på det bestemteste mod at lade den uheldige „kloge kone“ sagsøge, skønt han mistede brugen af armen for livstid. Han havde stadig tillid til hende. „Det skulle have været mig, sagde jøden – kanariefuglen tabte noget i suppen,“ sukkede lægen. Selv var lægerne meget tilbageholdende med sagsøgninger mod kvaksalverne. De vilde ikke skabe martyrer og have deres gode motiver mistydet som brødnid og misundelse.

Kvaksalverbegejstringen aftog mærkbart hen mod 1900. Der havde i 1867 været 244 praktiserende, i 1899 var der kun omkring 50 tilbage. Nu efterabede man i højere grad byboernes begejstring for bandagisterne med deres „professor“-

titel og vældige avisreklamer, hvori lykkelige helbredte vidnede spaltelangt. Eller man drak ligesom byboerne „Brama Livseliksir“, den, som også – ifølge reklamen – Bismarck drak på talerstolen i rigsdagen, og som havde opflammet ham til udtalelsen: „Vi tyskere frygter Gud og ellers intet i verden.“ „Sundhedssaltet“ var næsten lige så godt: „Dets fabrikant Heyman Bloch står for 40.000 kr. iflg. Københavns skattebog 1887.“ For ikke at tale om det lille „Volutakors“ at bære på brystet, som omgående tog tandpine og gigtsmerter og helbredte for krampe og besvimelser.

Meget andet havde landlægerne at slås med. De kunne møde den utroligste uvidenhed med hensyn til sygdomsårsager og smittefare, og den utroligste let-sindighed eller tankeløshed – og det ikke blot hos den jævne almue. En præstefru, der var på visit på en af sognets store gårde, så til et barn, som lå døende af difteritis. I kærlig omhu stod hun og tørrede den lille stakkels udvældende mundslim af med sit lommeværk, som hun derpå puttede i lommen og gik hjem med. Barmhjertighedsgerningen kostede hendes eget og to af hendes småbørns liv. Det var i 1867, men kunne godt være hændt meget senere.

Under en meget alvorlig skarlagensfeber-epidemi på Køgeegnen i 1880 måtte det med beklagelse konstateres, at „landalmuen har ingen tiltro til lægernes udsagn om sygdommens smitsomhed og undlader derfor i almindelighed at iagttage de påbudte forsigtighedsregler, så tilbagefald hyppigt finder sted, og smitten atter og atter udbredes“. Det var næsten aldrig muligt noget sted at få folk til at blive fra de smittede huse. Amtmand Bille i Holbæk måtte i 1887 ligefrem true med politimagt for at hindre folk i at besøge en lærerfamilie i Soderup ved Tølløse, der var hjemsoget af en hård skarlagensfeber. Forgæves søgte man også alle vegne at få folk til at afholde sig fra de overdådige begravelsesgilder, der fulgte i alle store epidemiers spor.

Det hændte endog, at folk ligefrem skjulte det, når der kom skarlagensfeber, difteritis eller mæslinger til huse, for at spare lægen og det besværlige desinfektionsarbejde.

Tyfus havde folk respekt for, men de ville nødig anerkende smitteårsagerne, når det gik på tværs af deres økonomiske interesser eller gamle tilvante forhold. „Bønderne på Randerseggen vil ikke rette sig efter sundhedskommissionens foranstaltninger“, klagede Viborg Stiftstidende i 1892, „de vedbliver at levere mælk fra de smittede ejendomme til mejeriet trods forbud. For to år siden indlagde de samme sogne sig uvisnelig hæder under en lignende epidemi. Sundhedskommissionen havde dengang besluttet, at der skulde desinficeres, og fra Randers blev der sendt en kone for at foretage desinficeringen. Men ingen ville lade hende begynde hos sig. Alle ville de først se, hvordan denne nye foranstaltning

ville tage sig ud hos naboen, og efter at have diskuteret og reflekteret den hele dag blev resultatet, at de Bjerregrav mænd satte konen på en vogn og kørte hende til Randers, og der blev ikke desinficering den gang.“

En gård i Dejbjerg sogn blev hjemsøgt af tyfus gennem en årrække. Ejeren lod desinficere, men lige meget hjalp det. Han lod gården nedrive og flyttede den til en nærliggende lerbanke og antog nye tjenestefolk, men stadig huserede sygdommen. Det var nærmest et mysterium, syntes manden, for han ville slet ikke høre på lægens forklaring, som var den, at alle på gården, sunde som syge, benyttede stalden som lokum; med passende mellemrum førtes så ekskrementerne ud på møddingen i gården, hvorfra der var herlig nedsvivning til brøndvandet. Det står at læse i Ringkøbing-amtslægens beretning for 1900. Kan det så undre, at Rønbjerg-Estvad sogneråd i 1888 sendte en tyfuspatient til Holstebro epidemihus med toget i kupé med tilfældige rejsende for at spare en mere bekostelig transport ad landevejen, eller at man mange steder brugte brystsyge tjenestefolk til malkningen, når de ikke kunne tåle at arbejde ude, i stedet for at sende dem bort.

Lå der patienter med ikke-smittende lidelser, kunne „sygeværkets selskabelighed“, som en forbitret læge kaldte det, tage fuldkommen overhånd til største skade for patienterne. En mand i god bedring efter blindtarmsbetændelse kunne af en medlidende nabokone blive fristet til at konsumere en svingende skål suppe fuld af boller af den slags, der falder som sten i maven, hvorefter betændelsen blussede voldsomt op og nødvendiggjorde en farlig operation på stedet. Der var ingen forståelse af, at feberpatienter trængte til ro og åndelig hvile. Lå en gammel kone med lungebetændelse, kom den ene veninde efter den anden og betroede hende: „Du gør det vist ikke længe, Marie, så afpillet du endda ser ud!“ hvorefter de fyldte hende med alskens sladder og bynyt. Hendes blussende kinder og skinnende øjne blev tolket som udtryk for levende interesse.

At gøre patienterne begribeligt, at de selv måtte tage aktivt del i sygdomsbekæmpelsen ved afholdenhed og sunde vaner, var også tit et håbløst problem for landlægen. Det var medicinen, recepten med de latinske ord, det gjaldt om. Svaret på alle andre forskrifter lød, ofte nærmest afvisende: „Ja, en kinner jo itt' te'et“. Folk lånte gladelig hinandens recepter eller medicin og kunne ikke begribe, at det, der var godt for den ene, ikke skulle være lige så godt for den anden. Det var nok bare lægen og apotekeren, der havde rottet sig sammen for at tjene nogle flere penge.

Alle bestræbelser på sygdomsbekæmpelse og oplæring til sunde vaner mødte deres væsentligste hindringer i de forfærdelige forhold, hvorunder tusinder og atter tusinder af fattige landarbejdere og husmænd levede, de elendige rønner

med lavloftede stuer, lergulve og jordgulve, tilspigrede vinduer, træk og kulde, sengekasser med muggen halm direkte på gulvet bag brædderne og fulde af mus og tudser, lopper og lus og andet kryb. Lavt og fugtigt lå de altid, disse grundmurede huse uden hulmur, med grønskimlede ydermure og nordvendte rum, helt på trods af al fornuft, men man kendte intet til fysikkens love her. Kommunerne byggede skoler og fattighuse og staten jernbane-vogterhuse på samme måde. Billigt skulle alting først og fremmest være. Og mange bønder boede ikke stort bedre. „På landet er dagligstuen næsten overalt tillige soveværelse, og indtræffer sygdom, bliver den tillige sygestue“, skrev læge Trautner, Bogense, i 1880. Hvor mange gange havde han ikke truffet den syge liggende i hed, kvalm luft, opfyldt med alle slags dunster af mad, af tørverøg, tobaksrøg, os af tællepråse eller halvt nedskruede petroleumslamper og damp af våde klæder, der hang til tørre. Han måtte ligefrem snappe efter vejret, når han kom fra den friske luft, og her lå måske en brystpatient med åndedrætsbesværligheder eller en feberpatient med hovedpine. Utallige steder fandt han patienterne i de lukkede alkover med forhæng, som „landbefolkningen hang ved med en utrolig forkærlighed“. I disse mugne og klumre rum trivedes alle slags sygdomsbakterier. Før opdagelsen af tuberkulosebacillen havde mange læger troet, at frisk luft var skadelig for de lungesyge og lunt sengeleje gavnligt. Blege og afmagrede, stadig mere kraftsløse lå da tuberkulosepatienterne her i den snævre alkove, indtil de døde. De inficerede vægge, lagener og dyner med hoste og opspyt, og når de så var borte, kom nye, endnu raske slægtninge derind i de samme urørte dyner og lagener, og tragedien begyndte forfra. Sådant blev det ved, også længe efter at sygdomsårsagerne var blevet bekendte. Hvor skulle man ellers anbringe patienten

Universal-Respiratorer, usynlige Respiratorer, Indaandings-Apparater, Douche-Apparater af alle Slags, Hørerør af forbedret Konstruktion, Klysteer-, Moder- og Injektions-Sprøjter. Suspensorier i nye og praktiske Façon. Urinaler (Urinholdere) for begge Kjøen, hvormed man kan gaa og ligge uden at generes. Gummistrømper i alle Størrelser, Luftpuder, Stikbækkener, Moderbandager og Brokbandager af min anerkjendte, fortrinlige Konstruktion, der uden at trykke eller genere holde de største Tilfælde i Leje, samt alle de nyeste og mest praktiske Apparater og Bandager til Sygepleje.

Hospitaler og Foreninger indrømmes Rabat.

Bandagist P. Heskier, Nygade 10 (Hj. af Gl. Torv).

Det måtte være en underlig læser af bandagistens righoldige reklametilbud, der ikke hos sig selv konstaterede mindst et mærkeligt tilfælde, som burde afhjælpes med apparat eller bandage. I hvert fald burde man da nok anskaffe sig et filter til neutralisering af kulde og muligt skadelige urenheder og smitstoffer i den indåndede luft. – Annonce i Ill. Tid., 1880–81.

Krystalklart rent Drikkevand!

Kuntze & Co.s Husholdnings-Vandfiltre.

Udlejes
mod en aar-
lig Leje af
10 Kr., og
3 Kr. for
Opsætning
en Gang for
alle.

For den-
ne Leje ved-
ligeholdes
Filtrets fuld-
stændigkraf-
tige Rens-
ningsevne
ved jævnligt
Tilsyn.

Disse Filtre anbringes direkte ved Vandledningen i Kjøkkenet.
Portable Vandfiltre til Landbrug, hvor Vandledning ikke findes,
sælges for 30 Kr.

Anbefalede af hele Pressen!
Attester etc. franco paa Begjær.

Generalagenturet: Kuntze & Co.

Knabrostræde 3.

Også vandværksvandet var underkastet berettiget mistanke. Men snildt indrettede filtre af forskellige konstruktioner påstodes at kunne fjerne enhver afsmag, farve og smittefare. – Annonce i Ude og Hjemme, 1882–83.

terne? Sanatorier var ukendte før 1890erne. Og folkesanatorier for mindrebede kom først med det ny århundrede.

Drikkevandet var en stadig kilde til sygdom på landet. Forsyningen var den samme som i århundreder: dårligt dækkede brønde med temmelig uhindret tilløb fra møddinger og ajlebeholdere hos de bedre stillede, mens de ringere stillede tog til takke med åbne grøfter og mergelgrave. I slutningen af 1880erne kom de første sundhedsvedtægter på landet. Men det gik kun langsomt med deres videre udbredelse, endnu i 1921 var der kun sundhedsvedtægt i $\frac{3}{4}$ af Danmarks landkommuner. Og selv der, hvor myndighederne påtalte det utroligste griseri, lod folk bare stå til, fordi skrækken for angreb på deres pengepung var større end skrækken for det forpestede drikkevand.

Fluerne plagede ganske forfærdeligt, og man var uden midler til deres bekæmpelse. De kom flyvende fra latriner og møddinger og kravlede tykt på de syge i sengene, på ekskrementer og tuberkulosespyt, fløj derfra videre til køkken og stue, hvor de skjulte alle madvarer under et levende sort dække eller led

druknedøden i henstående åbne ølkrus, hvorfra de så igen kompagnivis flød ind i tørstige munde for til sidst at havne i spytklatter på lergulvet. Frygtelige smittespredere var fluerne. Og det samme gjaldt rotterne, som i hundredvis myldrede i møddinger og stalde, hønsegårde og svinehuse, spisekamre og køkkener. Men her kunne dog sommetider gøres noget effektivt. En mand i Bråskov tog i 1884 på én dag i 186 i et svinehus. Han havde før præsteret lignende, og metoden var denne: „Han hælder vand i hullerne og jager desuden af og til en lang spanskkrøsstok ned i disse for at få fjenden ud; det varer ikke længe, og så tager han dem med hænderne, undertiden, når de kommer for rask, en i hver hånd. Til sine tider har han en hund til hjælp, og ikke en rotte undgår sin skæbne.“

Stor smittefare lå der også i gammel uhygiejnisk skik og brug som fællesbenyttelse af tallerkener, ølkrus og piber, aftørring af spiseskeen med tommelen eller oppe under armhulen og anbringelse på en støvet hylde, og lergulvets benyttelse som affaldsplads for skråtobaksspyt og næseudstødninger. Lommetørklæder brugtes kun som lommestads til kirkebrug; det eneste naturlige var pegefingertrykket på næseboret, og det anvendtes såvel i kirke som i hjem og skole.

Og nu den personlige renlighed. „På landet er det jo en ren undtagelse, at nogen har et badekar i sit hus. Allevegne er der en stor bryggerkedel, men grumme få finder på at bruge den til varmt bad. Selv den simple russer tager hver uge varmt bad. Men hos os tror mange folk, at de kan være rene uden at vaske sig, en næsten ubegribelig vildfarelse.“ Sådan skrev en læge i 1868, og ganske tilsvarende beklagelser kan vi møde fra læger helt op til tiden omkring den første verdenskrig. Der var mange, som overhovedet aldrig vaskede sig om vinteren. Og selv ved sommertid nøjedes de fleste med at skylle hoved og hænder ved pumpen og tørre sig med bagsiden af vesten. Det skete endda ingenlunde hver dag. „Er a beskidt? A vaskede mig da i torsdag!“ som han sagde, karlen på Venø. Drengene, der gik barfodede i stald og mødding, gik i seng med det tørrede snavs på. Kvinder malkede, spredte møg, lavede mad og kærnedede smør uden at vaske hænder ind imellem. Der var også dem, der kun fik rensede hænder, når de spiste varme pandekager, hvis fugtige dampe, når de holdt på dem, løsnede snavset, så det blev let at tørre af på bukserne eller ærmet.

Her var megen indgroet vane og kortsynethed at overvinde for lægerne, og let var det ingenlunde altid. „Jeg kender en læge“, skrev dr. Hans Kaarsberg i 1886, „der blev boykottet i et helt sogn med præsten i spidsen, fordi han officielt havde anbefalet i al hensynsfuld almindelighed at forøge forbruget af rent vand og bade. Kommunen satte sig øjeblikkelig i bevægelse for at formå en læge, der ikke anbefalede renlighed, til at nedsætte sig i vedkommende landsdel, da „den hidtidige doktor havde lagt sig ud med befolkningen.“

I sådan en urenlighed trivedes fnatmidterne fortrinligt, og de havde glimrende udbredelsesmuligheder ved de mange løsagtige forbindelser mellem karle og piger og ved den gamle, langt ind i 1900 årene opretholdte uskik, at tjenestedrenge delte seng med karlene. Lægerne stod ret magtesløse her, fordi de angrebne i stort omfang undgik dem og enten lavede de frygteligste ulykker på sig selv med kviksølv og arsenik eller regnede lidelsen med til livets uafvendelige tilskikkelser. Der var i hvert fald ikke mange, der havde mod på at udsætte sig først for lægens skældud og så for hans hestekur: svovl og grøn sæbe fra øreflip til fodsål; den var en „helvedes pine“ og temmelig generende for erotikken.

De forhold, hvorunder både landlæger og bylæger arbejdede, var endnu omkring århundredskiftet så primitive, at moderne mennesker næsten ikke kan tro det muligt. De overfyldte venteværelser og de telefonplagede, dag og nat omkring bilende sygekasselæger ville ingen have drømt om. Telefon havde kun de allerfærreste og bil selvfølgelig ingen. Byens læger gik på deres ben. Enkelte foretrak cyklen, men det ansås ikke rigtig passende for en læge at komme med opsmøgede benklæder, tilstænket og svedende. Landturene foregik stadig i åbne bondevogne med fodpose, rejsetæppe og gyngende doktorstol. Langvarige og trættende kunne de være, men dog med rig lejlighed til styrkende søvn og hvile eller til alskens meditationer i passiv hensynken, som ingen læge bag rattet kan tillade sig i dag. Velstående læger i by og på land anskaffede sig eget køretøj, helst med to heste – ifølge lægevedtægten, som forbød enspænderkøretøj af hensyn til den større fare for løbskkørsel.

Store krav stillede der til en praktiserende læge. Alt det, der nu er blevet specialer (øje-, øre-, hals-, lunge-, mave-, hud- og knoglesygdomme m. m.), måtte han give sig af med. Han skulle „kunne det hele“, og stod dertil uden alle de hjælpemidler, hvormed en læge i dag kan gøre „mirakler“: leverpræparater, insulin, sulfonilamider, penicillin, hormoner og vitaminer osv. og uden mulighed for røntgen- og laboratorieuundersøgelser. Han måtte behandle de fleste sygdomstilfælde i hjemmene, da mulighederne for indlæggelse på sygehus var stærkt begrænsede, og patienterne selv tit var yderst vanskelige at overtale hertil – selv i livsfarlige tilfælde. Han havde altså for så vidt en endnu større og alvorstungere gerning end den moderne praktiserende læge. „Jeg glemmer aldrig den første gang, jeg overhovedet skulle optræde som læge og køre ud i landpraksis til en ung kone“, skrev engang den berømte kirurg Oscar Bloch. „Under henkørslen boltrede tankerne sig imellem den slags tilfælde, som jeg ikke følte mig voksen nok til at behandle, og jeg var i alt andet end godt humør; – da jeg kørte hjem, tændte jeg en cigar og smilede tilfreds; den diagnose var jo let nok, og der var ikke tale om, at den medicin kunne skade.“

Indlagt på sygehuset

Det var ikke småting, de læger måtte give sig i kast med. Læge Becker, Nakskov foretog således i 1887 et bugsnit for tarmslyng på en 53årig gårdmandskone i hendes hjem kl. 10 aften: „Min kollega (dr. Heramb) assisterede mig ved såret, en sygeplejerske kloroformerede, og en jordemoder sørgede for belysningen med 4-5 stumper stearinlys, der ved siden af hinanden var klæbet fast til et stykke cigarkasselåg.“ Det var den 11. maj, og den 27. maj forlod patienten sengen. Læge Kaarsberg i Glumsø kunne meddele, at han fra januar 1886 til april 1887 ude og hjemme havde udført 70 større og mindre operationer. Til de „mindre“ hørte fjernelse af mandler, polypper og vegetationer, aftapning af underlivsvæsker, øjeoperationer og fjernelse af dybtsiddende skærvestumper i øregangen. Og til de større: benbrud af alle slags, svulster af forskellig slags og – bughindebetændelser. En 70årig mand, som han opererede for en barnehovedstor svulst i akselhulen, var meget vanskelig at behandle, fordi han „under narkosen pludselig fik maniakalske (sindssvage) anfald. Patienten, som i øvrigt skal være ædruelig, havde tilbragt hele natten forud ved et høstgilde og drukket mægtigt, „da han ikke kunne vide, om det ikke blev sidste gang“.

I stigende omfang blev lægerne tilkaldt til fødsler. Behandlingen af barselpatienter var, navnlig på fattige steder, ubeskrivelig hasarderet, skrev læge Kaarsberg i 1887; „Gud give, vi kunne forvandle den jordemoderlige „antiseptik“ til almindelig renlighed. Barselseng og griseri var uadskillige. De er det ofte endnu“. Men den påbudte indgnidning med karbol af jordemoderens hænder og arme havde gjort underværker. Og omkring 1900 var den tidligere så frygtede barsel-feber ved at blive forholdsvis sjælden og næsten altid mild i forløbet. Alle fødsler foregik i hjemmene, også hvor der var tale om alvorlige komplikationer. En sygehusindlæggelse, hvis den overhovedet var mulig, var mere risikabel end noget andet, når den skulle foregå pr. sygevoغن uden luftfyldte gummiringe. Narkose og védrivende midler blev brugt af nogle læger, men ikke nær af alle. Kvinderne selv begyndte i stigende grad at forlange narkose. Engang havde det været sådan, at de skjælv ved den blotte tanke om narkose og erklærede, at de hellere ville dø. Men nu var det ved at komme til den anden yderlighed, skrev læge Kaarsberg: „Det er ofte hændt mig at damer o. a. er kommet spadserende i min konsultationstid med ønsket om at blive kloroformerede for at få udført en ubetydelig tandudtrækning.“

Mulighederne for sygehusbehandling var i det hele taget i 1870erne og 80erne stærkt begrænsede, navnlig for landboernes vedkommende. Mangelen på sygehuse var forfærdende stor, og især landlægerne følte det mere og mere. Ganske vist voksede antallet af sygehuse i Danmark stærkt (58 i 1870, 83 i 1880, 120 i 1894) og ligeledes antallet af senge (1800 i 1880, 3700 i 1894); men for det

Indlagt på sygehuset

Lægernes landture kunne være besværlige og langvarige nok til fods, på vogn eller i båd. I 1880 foreslog en Svendborg-læge, at der skulle oprettes et lille lægeembede for en ung kandidat på de sydfynske småøer. Han havde måttet foretage den farefulde overfart til en barselkone på Drejø på slæde. – I Praxis over Isen, usign. tegning i Ill. Tid., 1880–81.

første var sygehusenes størrelse meget forskellig. Sengetallet vekslede fra 4 til omkring 100. Og for det andet var fordelingen af sygehuse meget forskellig i de forskellige landsdele. Bedst forsynet var Sjælland og Fyn og i Jylland: Århus-Skanderborg, Randers og Ringkøbing amter. Der var endda byer, som endnu i 1896 helt manglede sygehus: Køge, Bornholms byer undtagen Rønne, Rødby, Nysted, Marstal, Skagen og Nørre Sundby. Og på landet var der stadig mægtige områder, hvor det med den tids transportforhold var ret håbløst at få nogen bragt til et sygehus, rent bortset fra, at man risikerede at blive afvist, selv om det var en yderst alvorligt syg patient, man kom kørende med. Eller man blev afkrævet så mange formaliteter, at patienten døde, inden de var bragt i orden.

Mange af sygehusene var af ældre dato og rystende primitive i enhver henseende. Der var stigende erkendelse af dette – ikke blot i lægekredse, men de bevillende myndigheder holdt stædigt igen længst muligt over for både nybygnings- og ombygningskrav.

Af de 83 provinssygehuse i 1880 havde kun de 16 gasbelysning og kun på

Indlagt på sygehuset

gange og i korridorer. 47 havde luftfri latriner, de andre havde det modsatte og havde dem i mange tilfælde anbragt på selve sygegangen. To havde overhovedet ingen badeanlæg: fattigvæsenets sygehuse i Aalborg og Ribe. Hvor badeværelser fandtes, stod de gerne til afbenyttelse for byens befolkning også, en chance, som dog sjældent benyttedes. Kun 48 havde desinfektionsovne. Bagerens store ovn kunne jo også benyttes. Og kun 5 havde isolerede værelser til at modtage sindssyge og epidemisk syge. Overalt lå patienter med de forskelligste sygdomme stuvet sammen – 4 til 6 i hvert af de usle små og forpestede rum og alle passet af den samme sygeplejerske.

På Silkeborg Amtssygehus, indrettet 1862 i et ganske almindeligt beboelseshus og benyttet lige til 1902, var der overhovedet ingen operationsstue. Operationer af alle slags blev foretaget på selve sygestuen med natvægteren og hans hustru som medhjælp. I vanskelige tilfælde fik man dog også hjælp fra en af byens praktiserende læger. Der var ingen indretning til sterilisering af instrumenter og forbindssager. Kogningen af instrumenter foregik på samme komfur som madlavningen. Man tog det i det hele taget ikke så nøje med de ting. I Horsens blev hver dag omme i sygehusets baggård ved køkkendøren en skare forsultne fattigbørn mættet med alle de gode levninger fra patienternes midt-dagsbakker. „Det er der ingen fare ved, og det behøves der ikke at snakkes op om“, sagde den pågældende diakonisse til en undrende iagttager i 1886. Amtssygehuset i Ringkøbing, der var bygget sammen med tvangsarbejdsanstalten, havde svære mangler: „Patienter, der ligger på loftet, forstyrres idelig af rotter og andre udyr, som hidrører fra, at anstaltens forvalter holder køer og har fougare liggende på loftet. Desuden er det ikke behageligt for dødssyge mennesker at vide, at de er i umiddelbar nærhed af løsagtige personer“, ytrede amtmanden i 1889. Hvad var herved at gøre? Bygge nyt sygehus? Umuligt, ingen penge! erklærede amtsrådet. Så hellere inddrage den anden fløj og sende fattiglemmerne bort. Derved blev det, og det gentog sig i 1899. Amtssygehuset i Holstebro fik i 1892 følgende skudsmål: „Grunden er usund, træværket er angrebet af svamp og lægens instrumenter af rust.“ Så var det jo en ren herlighed med Herning ny sygehus i 1883: „Rummelige og lyse rum, særligt lokale til sindssyge, badeværelse og ringeapparater ved sengene.“ I 1889 bevilgede amtet endog et lino-leumstæppe til operationsstuen, skønt det også havde bevilget et badekar til Ringkøbing sygehus plus 300 kr. til instrumenter. Men så fik Tarm heller ingen ny madrasser. „De gamle skal omstoppes.“ I Vejle ville byrådet i 1886 gerne slippe uden om vanskelighederne ved opstilling af filttelte – på Kirketorvet. Men her så lidt som andre steder kunne tidens krav i længden holdes nede. Overalt rejste der sig i de følgende årtier moderne tidssvarende sygehuse, beskedne og primitive målt med en senere tids vidundere i glas og beton, men

efter den tids forhold imponerende og i høj grad bidragende til sundhedstilstandens forbedring.

Et vældigt fremskridt var også de mange epidemihuse, som rejstes i 1880erne og goerne overalt i byerne og landdistrikterne. Mange og små for at dække de store områder bedst muligt. Man kendte ingen anden behandling for de epidemiske sygdomme end sengeleje og lindrende medicin, grundig isolering af patienterne og omhyggelig desinficering af sygeværelser og sengetøj. Men det var alt sammen vanskeligt at gennemføre i hjemmene og navnlig i småfolks overbefolkede huse. Naturligvis søgte myndighederne også med hensyn til epidemihusene at spare mest muligt. De blev ofte indrettet i privatfolks små lavloftede huse, med snæverhed og gennemtræk, uden bademuligheder og med latriner og spildevandsafløb af største sundhedsfare for omkringboende folk, og sengeantallet var under store epidemier aldeles utilstrækkeligt. I sådanne tilfælde måtte mange – også farligt syge skarlagensfeber- og difteritispatienter – fremdeles ligge hjemme, og lægerne fik frygtelig travlt. I nætter og dage fik de ingen søvn. Vognene holdt i rad og række uden for deres boliger, og ingen turde spænde fra, for så snart lægen kom hjem med den ene vogn, måtte han lige over i den anden og af sted igen.

Der var også et transportproblem. Navnlig skarlagensfeberpatienter tålte ikke en tur i kulde og blæst. Men det holdt hårdt at få kommunerne til at anskaffe lukkede sygevoogne til dette specielle brug. Sådanne blev først almindelige efter 1900.

Hertil kom lighus-problemet. For de velhavende gårdmænd var her intet problem. Men for småkårsfolk, der ofte kun havde en eneste stue, var det frygteligt. De var henvist til at anbringe ligene på loftet eller i et tørvehus, og det kunne jo til nød gå om vinteren. Men om sommeren i stegende hede, rummede det en gruelig fare – bortset fra andre ulemper. Andre havde simpelt hen liget stående i stuen. Lægen, folketingsmand Rørdam havde endda oplevet at se et barnelig anbragt i et spisekammer. Derfor stillede han i 1906 i Folketinget det forslag, at der inden 5 år på enhver kirkegård skulle findes et offentligt lighus til vederlagsfri benyttelse. Sognerådene havde været uhørt træge til at få ordnet den sag frivilligt.

Kampen mod lungetuberkulosen begyndte først at blive effektiv omkring århundredskiftet. Længe havde lægerne været uenige om dens smitsomhed. Man så jo, at „i de familier, hvor flere børn angribes af sygdommen, indtræder tilfældene ikke samtidig, men efterhånden som børnene når frem til en bestemt alder“. Det stod at læse i Ugeskrift for Læger i 1886, fire år efter tuberkelbacillens opdagelse. Ingen tænkte på at isolere patienterne, hverken i hjemmene eller

VEJLEFJORD SANATORIUM

Helbredelsesanstalt for Brystsyge.

Aabent hele Aaret.

SANATORIET er, efter Initiativ af den danske Lægestand og med Undersøttelse af Staten, oprettet af Aktieselskabet "SANATORIER FOR BRYSTSYGE" for at gøre den hygiejnisk-diætetiske Behandling af Brystsygen, der i de sidste Aarier har givet saa udmærkede Resultater i Udlandets Sanatorier, mere tilgængelig for Danske.

Hovedformaalet med denne Behandlingsmaade er at understøtte det syge Legeme i Kampen mod Sygdomsvækkeren, Tuberkelbacillen, øge dets Modstandskraft og saa at sige omskabe Organismen, saaledes at Tuberkelbacillerne ikke inder finde Udviklingsbetingelser i Legemet, hvorved de dels dø og udstødes, dels indkapsles og forkalkes. For at denne Omdannelse af Organismen kan finde Sted, er det nødvendigt, at hele den Syges Levevis reguleres saaledes, at alt, hvad der kan skade, holdes borte, medens alle Faktorer, der kunne styrke og ophjælpe den sunkne Live-energi, fremmes og udvikles. Dette opnaas ved at ljarne den Syge fra Hjemmet med dets ofte skadelige Vaner, fra Forretninger og uheldige Fornøjelser, og anbringe ham paa et Sanatorium, beliggende paa et gunstigt Sted, hvor alt. Bolig og Omgivelser, Ernæring og Husets hele Orden og Leveset er indrettet med den Syges Tarv for Oje, og hvor Patienten

Man havde troet, at den friske luft var for stærk for brystsvage, de lå for tæt lukkede vinduer og svedte under tunge og tætte dyner. Den moderne sanatoriebehandling markeredes for Danmarks vedkommende med åbningen af Vejle fjord Sanatorium 1. marts 1900, oprettet af et aktieselskab på initiativ af den danske lægestand og med understøttelse fra staten. Første og vigtigste punkt i programmet var friluftskuren: „Ophold i fri Luft, saavidt muligt hele Dagen, paa Værelserne for aabne Vinduer, i Liggehallen eller i Kurparken“. Hele programmet, lige til dets kunstneriske udsmykning, understreger tilliden til, at lys og luft er de bedste hjælpere i kampen mod sygdommen. – Forsidetegning i reklamehefte fra Direktionen for Vejle fjord Sanatorium, 1900.

Kampen mod lungetuberkulosen

på sygehusene. Man nøjedes med advarsler mod uforsigtighed, mod „den almindelige uskik, at tuberkelsyge spytter i lommeørklæder, på gulve eller endog vægge ligesom også i spyttebakker med eller uden sand“, som det hed i det kgl. sundhedskollegiums bekendtgørelse af 1889. På det mest indtrængende blev det „tilrådet“ patienterne kun at spytte i en særlig kop af porcelæn, fajance eller glas og mindst en gang daglig rense den med kogende vand.

Det særlig uhyggelige ved sygdommen var, at den var så vanskelig at diagnosticere på begynderstadiet og så håbløs at behandle på det fremskredne stadium. Læger, der så tuberkulose allevegne, kunne selvfølgelig opnå glimrende „resultater“. Andre nævnede kun ordet tuberkulose – eller „tæring“, som det almindeligt hed indtil 1900 – når diagnosen var fuldkommen sikker, og det blev da straks af patienten og hans pårørende opfattet som en dødsdom – ofte med rette.

Der var en egen mystisk uhygge ved den sygdom. Men i løbet af 1890erne nåede alle læger til en almindelig erkendelse af, at der både kunne og skulle gøres noget. Der var ingen tvivl længere om dens frygtelige smitsomhed, og derfor måtte der træffes effektive foranstaltninger imod den. Men så længe sådanne foranstaltninger ikke var påbudt gennem lovgivningen, måtte de træffes ad privat vej, dels ved at oplyse befolkningen om smittefaren, dels ved henvendelse

De gamle dages galehuse var, trods megen idealisme, for fængsler og torturkamre at regne i sammenligning med de moderne helbredelsesanstalter med deres forsøg på så vidt muligt at skabe hyggelige og rolige forhold for patienterne. – Læsestue på St. Hans Hospital 1916. Tegning af en patient. Foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

til autoriteterne i by og på land om hjælp. Pressen tog sig grundigt af sagen; det begyndte at vrimle i aviser og ugeblade med frygtelige smitte-eksempler, og der blev idelig pirket ved myndighedernes samvittighed og ansvarsfølelse.

I 1900 åbnedes Danmarks første store tuberkulosesanatorium i Fakkegrav ved Vejle Fjord. Det blev straks fuldt belagt. Der var brug for mange flere, så meget mere som Fakkegrav ikke var for de ubemidlede, hos hvem tuberkulosen hærgede allergrusomst. Staten burde bygge sanatorier for de ubemidlede, sagde socialdemokraten K. M. Klausen i Folketinget (5.11.1900), for det var ikke muligt at få løst den vigtige sag ad privat vej. Men justitsminister Goos afviste, trods en vis sympati. Staten havde ydet betydelige tilskud til Fakkegrav og sanatorierne for kirtelsvage børn i Juelsminde og Refsnæs. Men, sagde han, „skal der bygges sanatorier for alle kirtelsvage og tuberkuløse, vil udgiften dertil blive 20 mill. kr. og den årlige udgift ca. 2 mill., hvilket vil sige en fordobling af udgifterne til det hele medicinalvæsen. Desuden ville følgen blive, at man så efterhånden kom til at bygge sanatorier for kirtelsyge, epileptikere og måske endnu andre“. Lad staten anspore og støtte det private initiativ. Det var tidens liberale indstilling.

Det blev også det private initiativ, som klarede sagen i første omgang. I januar 1901 stiftedes „Nationalforeningen til tuberkulosens bekæmpelse“, og i løbet af få år rejstes folkesanatorierne i Silkeborg, Ry og Haslev, hvortil kom i 1906 kvindesanatoriet i Skørping. Det var dog stadig som dråber i havet. De tre første folkesanatorier havde plads til 350 patienter, men allerede 1. januar 1904 var ekspetancelisten på 400, i 1905 på 900 og 1906 på 1400. Det var altså et pengespørgsmål, om disse mange lidende skulle komme sig, for tuberkulose kunne helbredes, sagde overlæge Saugman, Fakkegrav, når blot sanatorierne fik de friske tilfælde. Der gik endda i 1903 rygter om, at en tysk bakteriolog var på sporet af en vaccine mod tb. Men der advaredes mod for store forhåbninger. Man havde oplevet så mange forhastede meddelelser om, at nu var det frelsende lægemiddel fundet. Det lysnede dog lidt forude, og der var, som professor K. Faber udtalte ved grundstensnedlæggelsen i Silkeborg (17.8.1902), håb om, „at sanatorierne engang måtte blive lige så overflødige som de gamle hospitaler for spedalske“.

Samtidig pressede et andet problem hårdt på: de sindssyges problem. „Antallet af sindssyge er desværre i stærk stigning her til lands“, hed det i 1882, „og antallet og størrelsen af de nuværende anstalter er langt fra tilstrækkelige.“ Der var fire: Københavns kommunes „St. Hans Hospital“ i Bidstrup og statens anstalter i Oringe, Århus og Viborg. De var alle overfyldte, og det lettede kun lidt, da anstalten i Middelfart kom til i 1889. En del patienter blev anbragt rundt

Det var en smal sag for et kvikt ugeblad at bringe et oprørende billede af den gamle i svinestien på grundlag af en notits i Skive Folkeblad om en boelsmand, der havde holdt sin sindssyge svigermoder indespærret i seks dage i en bås i stalden: „Hendes Tilstand var saaledes, at hun sikkert snart vilde være bukket under, hvis ikke Politiet havde befriet hende for disse Pinsler og indlagt hende paa Sygehuset“. – Tegning i Gazetten, 1889.

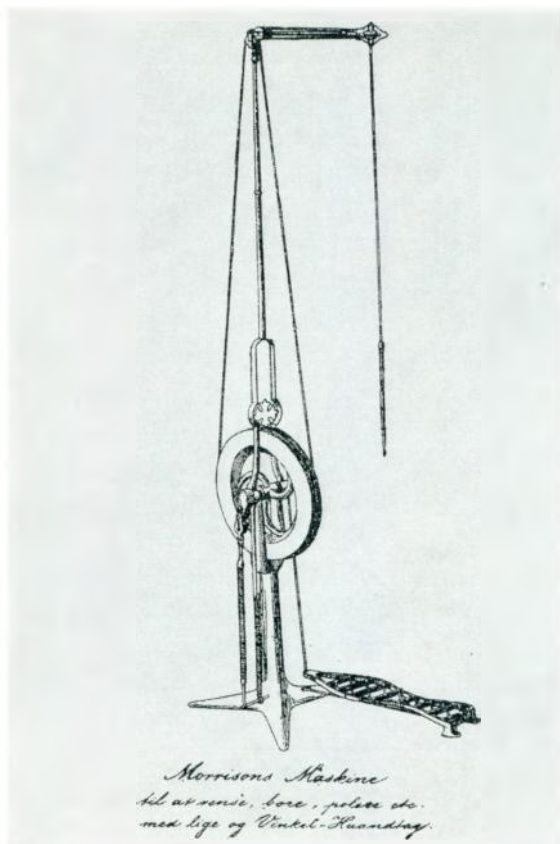
Grusom Indespærring.

En Boelsmand i Skive-Egnen indespærrer sin sindssyge Svigermoder i en Stald.

om på amtssygehusene, hvor behandlingen end ikke tilfredsstillede de tarveligste fordringer. Den var heller ikke ideel på de store anstalter – efter nutidsbegreber, og der var ret stor uenighed om metoderne. „Jeg var forleden i besøg på Oringe,“ skrev i 1874 læge C. J. Salomonsen til G. Brandes. „Det er mærkeligt at se, efter hvor absolut forskellige principper den og St. Hans Hospital ledes. Hist så megen indskrænkning som muligt, her så megen frihed som muligt; hist søger man at helbrede den syge „sjæl“, her den syges hjerne! – Ak ve! Statistikken er ens på begge steder!“

Mængder af sindslidende måtte blive i deres hjem til største lidelse for dem selv og deres pårørende. Det drejede sig tit om uhelbredelige, som var hjemsendt fra en anstalt uden hensyn til, om de var farlige for deres omgivelser. De levede da forsvarlig indespærrede i deres eget hjem, og familien var under stadig mistanke for mishandling af dem, når naboerne hørte dem skrige op.

Man prøvede omkring århundredskiftet at afhjælpe manglerne ved oprettelse af mindre kommunale anstalter, blandt andet ved omdannelse af nedlagte fattig-

Et godt stykke ind i 1900 årene fungerede adskillige af tandlægenes gamle boremaskiner endnu. Drivkraftprincippet i dem var det selv samme som på de gammeldags skærsliberhjul. – Fra annonce i Tidsskrift for Tandlæger, 1873.

gårde; men her var jo ikke tale om helbredelse, snarere om en slags plejehjem. Den løsning var ikke tilfredsstillende, sagde K. M. Klausen i Folketinget (20.1. 1904). Han påtalte skandaløse forhold: „Vi hører, at man anbringer sindssyge på fattiggårdene, og man har i dette efterår ikke mindre end to gange læst om, at sindssyge kvinder er blevet besvangrede på disse fattiggårde.“ Her var atter en statsopgave, men hvor fik man dog pengene fra! Et lovforslag i januar 1901 om udvidelse af anstalten i Viborg for 2½ mill. kr. havde – trods erkendelse af den absolutte nødvendighed – mødt forfærdet modstand i det nedsatte udvalg. Nu kom justitsminister Alberti i marts 1904 med et grundigt barberet forslag: 360 pladser for 780,000 kr. Det lod sig høre, og forslaget fik udelt tilslutning.

En frygtelig og frygtet sygdom, som det danske klima kraftigt begunstigede, var ledegigten. Utallige ældre mennesker gjorde den til forpinte og deforme krøblinge, ikke mindst i Vestjylland, og lægerne stod magtesløse, foreskrev diæt og massage, hvor den måske ikke skulle være givet.

Tandudtrækning og forlorne tænder

Tandværk plagede også mange mennesker, i en tid, hvor ændrede kostvaner havde nedbrudt tændernes modstandskraft, og tandlægekunsten kun var i sin vorden. Tandlægeeksamen blev først anordnet i 1873, og tandlægerne var få mange år frem i tiden. Der var i 1880 uden for København 35 i alt. København alene havde ikke mindre end 39. I et amt som Frederiksborg var der 1 tandlæge til over 83.000 indbyggere. I Holbæk amt var der kun en „dentist“ og i Præsto og Hjørring amter hverken det ene eller det andet. Mere end fire tandlæger fandtes ikke i noget amt, de fleste havde en eller to. Man skulle så tro, de havde nok at gøre der, hvor de boede. Det var dog ikke tilfældet. De rejste rundt både inden for og uden for deres amt og gav ambulante behandlinger på hoteller og kroer – eller i toget! En rejsende på Vemb-Lemvigbanen så i 1886 med undren på hver station piger med hovedet indbundet, som straks bevægede sig hen mod en bestemt III klasses kupé, hvor de blev lukket ind for en tid efter at komme ud igen. Imens ventede toget roligt. Han fik så at vide, at en tandlæge fra Ringkøbing hver uge foretog en sådan tur og trak tænder ud på folk fra egnen, hvis de ville indfinde sig på stationen for togets ankomst.

Tandudtrækninger var nok tandlægernes vigtigste bestilling. Det var den billigste tandbehandling for folk, og de var vant til værre ting fra gammel tid hos landsbysmeden. De ubemidlede holdt sig i øvrigt stadig til smeden eller greb til mirakelmidler som at stikke gummen til blods ved den syge tand med 3 spidse fyrrepinde og stille dem i en myretue og den slags – hvis de da ikke bare lod stå til i svar pine, mens tænderne langsomt rådne bort. Ungdom og skønhed afblomstrede hurtigt. De bedre stillede lod tandlægen tage de værste af tænderne, „smertefrit“ lovede han. Alt er relativt, og hullerne lod de ham plombere – lige så „smertefrit“. Eller de lod ham rydde hele munden – under kloroformbedøvelse – og indsætte kunstigt „gebis“, som altid garanteredes at komme til at passe fint efter mål. Men de fleste måtte rigtignok bagefter sukke ligesom H. C. Andersen, da han havde fået „forlorne tænder“: „Første gang havde jeg tandrækken på, jeg taler tykt og kan ikke sige „S“. Sidder dårligt. Nervøs for at læse op – for at tabe tænderne.“

Spartansk og primitivt var det alt sammen hos tandlægen – set med nutidsøjne: petroleumslampe, foddrevet bor, ingen hvide kitler, ingen hygiejne og aseptik, ingen afløb fra spyttekummen o.s.v. At nedsætte sig som tandlæge krævede ingen større kapitalinvestering. „Klinikken“ kunne anbringes ved et vindue i dagligstuen med tandbor, stol og spyttekumme direkte på det tykke brysseler-tæppe. Endnu omkring 1910 kunne man se mondæne strøgtandlæger arbejde mellem tunge gardiner og portièreer, nipshylder, borde med kniplede lyseduge og fotografirammer, plydsmøbler med klunker og øreduske og snoede, forgyldte piedestaler med viftepalmer.

Lægernes kamp med myndighederne gjaldt ikke blot tidssvarende sygehuse, epidemihuse, lighuse med mere. Den gjaldt også de fattiges boligforhold, den offentlige hygiejne, vandforsyningen og levnedsmiddelkontrollen.

De fattiges boligforhold i byerne havde altid været elendige. Men i de gamle byer havde der dog trods alt været luft og lys mellem de mange frit liggende småhuse. Med befolkningstilstrømningen til byerne efter 1870 begyndte imidlertid byggespekulanternes hensynsløse udnyttelse af arealerne, opførelsen af store ejendomme med forhus, mellemhus og baghus og sammenstuvning af „fattigfolk“ og „jævne folk“ i forhusenes fugtige kældre og mellem- og baghusenes usle kamre fra kælder til loft. Her måtte hele familien „besørge sengeredning, søvn, madlavning, spisning og tildels endog afføringen, arbejde, leg, læsning o.s.v.“, som distriktslæge Brun i Esbjerg udtrykte det i 1893. Rummene overfyldtes af sengesteder, hvor de store børn lå to og to på langs, uden hensyn til alder og køn, og de små på tværs som frikadelleskiver på et halvt stykke rugbrød. Forkasteligt i enhver henseende. „Bedre folk“ så det ikke, eller de lukkede øjnene for det med blandede følelser. Lægerne derimod kunne ikke undgå at se det og forfærdes; de talte og skrev for at vække myndighederne til dåd, men oftest forgæves. Den sociale samvittighed og forståelse var ikke vågen endnu hos de fleste.

Husenes spildevand løb endnu mange steder lige ud i utætte, ujævne og forkerk hældende rendestene. Overalt forenedes dansk flydende strømme fra køkkenvaske, pissoirer og privatslagterier i stinkende søer, der langsomt sivede ned i jorden. I spidsen for sundhedskommissionerne kæmpede lægerne bravt og forlangte moderne kloakering; men byrådene var træge, for det var jo en bekostelig historie! Hvad ville skatteejerne dog sige? Endnu i 1893 var kun 24 af landets købstæder fuldstændig forsynede med kloakker, 15 havde slet ingen, de øvrige havde kloakker i halvdelen, fjerdedelen, ottendedelen o.s.v. Men hvilke kloakker! Tit værre end ingen. Lagt på billigste og tarveligste måde og uden sagkyndig bistand, helt planløst og med forkerte dimensioner, så der var evig forstoppelse, oversvømmelse i kældre og optrængen af kloakgas i køkkener. Der var endda byer, der benyttede almindelige drænrør. Eller sandstensfliser anbragt i firkant uden bindemiddel. I søbyerne lod man spildevandet løbe i havnen fra de nærmeste beboelser og i åen fra de fjernere – uden hensyn til, at mange her også tog deres drikkevand. Altsammen blot for at spare nogle rørledninger. Først langt ind i det ny århundrede blev kloakforholdene alle steder nogenlunde respektable.

Gaderne uden for de brolagte var i regnvejr pløre og ælte og plumrede søer. Og i tørt blæsevejr gik man i en hvirvel af støv og skarn, snåvsede papirstumper og andre mere ubestemmelige ting. Den pligtige gadefejning skulkede grundjerne mest muligt fra. Væmmelige spytklatrer og næseudstødninger hørte til fortovenes prydelser. Der spyttedes alle vegne. I Århus måtte man 1914 for at

„Foreningen til Præmiering af smaa renlige Hjem.“

Bedømmelsesudvalget arbejder.

De menneskekærlige foreninger blomstrede frodigt i årene omkring århundredskiftet, der var vældig gang i agitationen for menneskehedens, navnlig de arbejdende klassers, højnelse: afholdenhed, mådehold, sædelighed, børnehjælp, fængselshjælp, herberger for hjemløse, rotteudryddelse, dyrebekyttelse, tyendebekyttelse, hjælp til selvhjælp. Der var altid rigeligt stof for humoristiske kunstnere. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1899.

blive uvæsenet kvit i banegårdens forhal og ventesale samt på perronerne meddele publikum, at det kostede 1 krone.

Der var altid nok af bakteriebefængt griseri for børn at rulle sig i på gader og fortove. Inde i gårdene lå stinkende møddinger og skarnbunker med gamle klude og ben, affald fra køkkener, fiskehandlere og slagtere, gødning fra heste, køer og grise, som endnu holdtes i ret stort tal mange steder, døde hunde og katte med mere, oftest uden forsvarligt underlag og i betænkelig nærhed af brønden. Ikke mindre end 43 købstæder var endnu i 1893 udelukkende forsynet med møddinger. Men 26 havde fået transportable skarnbeholdere, i alle ejendomme dog kun i 8 af dem. Mange skarnbeholdere var så store, at de ikke kunne udbæres til vognene, men måtte væltes i gården og omlæsses i mindre, hvilket afstedkom et ubeskriveligt griseri på gårdspladsen, idet det ved hjælp af hønsefødder, menneskefødder og vognhjul smattedes ud over det hele. Bortkørslen var husejernes sag, eller omegnens landmænd kom og hentede det. Kun ret få byer havde kommunal renovation og da altid med åbne vogne, hvorfra skidtet dryssede på gaden eller hvirvledes i næsen på folk.

Problemet med de menneskelige „fækalier“, som det så pænt hed, løstes også endnu mange steder på primitiveste, uappetitligste og sundhedsfarligste måde. Systemet med latrinhus direkte på møddingen florerede frodigt i mange byer omkring århundredskiftet – i direkte strid med sundhedsvedtægten. I sådanne huse dyngedes fækalierne op i rummet under sædet, og når der ikke var plads til flere, blev de skrabet ud gennem et hul i husets bagvæg. Hillerød, Hjørring, Thisted og Nr. Sundby havde næsten udelukkende dette system, og i Skive, Fredericia, Kolding, Fåborg, Svaneke og Storehedinge fandtes det i omtrent halvdelen af ejendommene. De fleste byer havde dog fået indført „tøndesystemet“. Rundt om i alle gårde så man her de små huse med tremmedøre, men ikke altid i passende antal og heller ikke altid i passende stand. „Gårdretiraden på Savværket er i den grad overfyldt, at ekskrementerne står ca. en halv alen op over sædet“, klagede sundhedskommissionen i Struer 1907. Ved mange familiers fællesbenyttelse af samme „lokum“ risikerede man også tit, at tuberkuløse personer efterlod farlige spytklatter på gulvet. Utætte spande og ganske uforvarselige underlag sås ligeledes lovlig ofte.

Der hører mod til at give sig i lag med uvant mekanik, mange følte de første gange et vist ubehag ved at bruge „træk og slip“, det mærkelige forsvindingsnummer. Klosettet var ellers i bedre hjem hyggeligt og dagligstuepræget, godt med støvsamlende krummelurer på rammer og hyldebærere og blomsterdekoration på fajancekummen. – Tegning af Gudmund Hentze, Vort Hjem, 1903.

Hos mange pæne familier fandtes dog takkelige privatrums med lakeret låg på tønnebrættet, fint papir hængt op, eller lokalavisen skåret i nydelige firkanter, og lugthæmmende tørvestrøelse i spanden. Og hos de allerfineste havde man „husprivet“ indendørs. Det kunde være rigtig hyggeligt, hvidskuret og parfumlummert, og navnlig behageligt om vinteren og i mørke, stormfulde nætter. Men alligevel, – trods parfumen, tørvestrøelsen, dobbeltlåget og den hyppige nedbæring af spanden var ulemperne mange. Hvor mange tjenestepiger forstod, at de burde vaske hænder og skifte forklæde, når de havde været på møddingen med spanden? Desuden var husprivetets anbringelse ofte aldeles forbløffende. Det kunne være anbragt i selve køkkenet med rude ind til spisekammeret eller endog i dagligstuen – diskret bag en portiere. Det sidste var ikke så ualmindeligt i København. Hvad gjorde man ikke for at spare turen fra 4. sal og ned i gården. Men selv i huse, hvor rummet lå isoleret for enden af en lang gang, bredte stanken sig over hele lejligheden.

Vandklosetter indførtes allerede 1884 i Nakskov i forbindelse med et nyt kloaksystem, men kun 50 af 900 grundejere havde vovet springet straks, og det gik siden trægt med tilslutningen. I byer som Odense, Svendborg, Aalborg, Vejle med flere var der i goerne enkelte dristige private foregangsmænd. Men det offentlige viste ingen som helst interesse for sagen. Heller ikke København var særlig fremskridtsivrig her. 1894 blev der trukket i den første W.C.-snor i hovedstaden. Og først omkring 1910 var W.C. indrettet i de fleste ældre lejligheder – ofte på bekostning af pigeværrelset.

Forudsætningen for W.C. var et kommunalt vandværk, og et sådant fandtes ikke i alle byer før et stykke ind i 1900 årene. Indtil da skete drikkevandsforsyningen på den gamle sundhedsfarlige maner. Artesiske brønde med rørpumpe fandtes her og der. Men almindeligst var de gamle brønde, sat af kampesten eller træ og udsat for indsivning af urenligheder fra nærliggende møddinger, svinestier, latriner og pissoirer. I større byer med pumpe og ofte råddent plankedække, i mindre byer åbne og udsat for yderligere forurening ovenfra.

Distriktslægen i Roskilde påviste i 1876 en årsag til byens påfaldende høje dødelighedsprocent: at beboerne daglig måtte „fortære deres egne uhumskheder i deres drikkevand“, daglig nyde „så og så meget kloakvand, så og så meget afløb fra kirkegården o.s.v.“ Det samme gjorde amtslægen i Ribe for sin bys vedkommende i 1885. Roskilde byråd udsatte vandværkssagen endnu fire år. Ribe byråd handlede hurtigere.

Før 1880 var der kommunalt vandværk i Odense (1853), Aalborg (1854), Kerteminde (1857), Svendborg (1867), Vejle (1867), Randers (1872), Århus (1873) og Horsens (1885), og i løbet af 80erne og 90erne kom de allerfleste af de øvrige købstæder med. Men det var ikke nær alle beboere, der ønskede til-

Et badeværelse var langt hen i 1900'erne et særsyn, selv i bedre familier. Det daglige toilette foregik ved servanten i soveværelset, lørdag kunne småbørn vaskes grundigere i balje foran den varme kakkellov i dagligstuen. De voksne søgte køkken og bryggers på tidspunkter, hvor disse rum ikke var i brug til andre formål. – „Storvask“, maleri af Viggo Johansen, 1888, Ordrupgaard.

slutning, i Lemvig 1887 kun en fjerdedel. Og i Århus' udkanter benyttede man endnu omkring 1900 brønde eller åvand, selv der, hvor renovationen blev hældt i åen. „Jeg har aldrig smagt Århusvand, men jeg har lugtet til det, og det var mig nok,“ skrev en mand i 1899.

Med hensyn til personlig renlighed havde byboerne ikke meget at lade landboerne høre – i hvert fald ikke i de brede lag, hvor de overbefolkede lejligheder lagde alle slags hindringer i vejen. Hos „bedre folk“ blev i hvert fald lørdagsbadet holdt i hævd, trods alle de vanskeligheder, der var forbundne hermed. Badeværelse fandtes kun i nyere luksuslejligheder og større villaer. Der var offentlige badeanstalter for dem, der havde råd, men de blev forbavsende lidt benyttet. Det gjorde de private badeværelser forøvrigt også. Endnu i 1915 beklagedes det, at de benyttedes til pulterkamre, forrådskamre – ja selv til sovekamre. Man anerkendte i teorien, at renlighed er en god ting, men tog i praksis sagen som kællingen, der vendte særken nytårsaften.

Fri strandbadning var før århundredskiftet forbeholdt uskyldige småbørn. Større drenge og piger henvistes til skarpt adskilte afdelinger på den offentlige friluftsanstalt sammen med de voksne. Strandbadning gav damer sig kun af med, hvis badehuse forefandtes, hvor de kunne iføre sig badedragten. Den var et monstrum af anstændighed, langt mere anstændig end balkjolen tit var. Men alligevel afstedkom det ærbare rædselshyl, hver gang en mandsperson af vanvare nærmede sig. Kun landbefolkningen badede ugenert uden badedragt i åer, indsøer og mergelgrave eller på afsides steder ved kysterne.

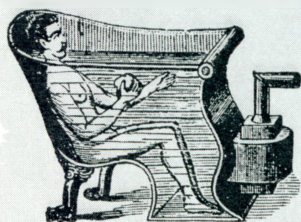
Med det ny århundrede begyndte der at komme skred i disse forhold. I januar 1902 mødte en dame i Ringsted til maskerade i badedragt. Hun blev bortvist. Det var dog et nummer for emanciperet. Men i 1905 hørte man fra Hornbæk, at damer var begyndt at promenerer i badedragt ugenert for alles øjne som pikante amatørfotograf-objekter – uden godt rygtes fortabelse. Og i 1913 var det kommet så vidt, at unge herrer og damer i fællesskab pjankede i bølgerne og lod sig brænde i solen på stranden. „Selv pariserinden vilde dåne,“ lød en kommentar. Det var det første udkast til vore dages nok som bekendte strandbillede.

Man var i det hele taget begyndt at rykke mere ud i naturen. Det var „en forstandig venden tilbage til naturen bygget på et videnskabeligt grundlag, og derfor ganske anderledes solidt funderet end det 18. århundredes sentimentale flugt fra kulturen“, som en begejstret journalist udtrykte det i 1907. Videnskaben havde påvist sollysets og den friske lufts betydning for menneskelegemet, og man havde stor respekt for videnskaben, det vil sige naturvidenskaben. I udlandet drev man ligefrem nøgenkultur i store lejre. Det lød lidt voldsomt. Herhjemme nøjedes man med at eksperimentere lidt med såkaldte „friluftsgymnasier“, hvor børn, unge og ældre i adskilte herre- og dameafdelinger legede lystigt eller vegeterede hygsomt i nødtørftigste antræk. Påvirkningen fra I. P. Müllers „system“ var umiskendelig.

Før det offentlige tog sig af nøjere kontrol med levnedsmidlerne, gik her ret artige ting i svang. I Folketinget fremdroges i 1879 uhyggelige eksempler på, hvor groft og forbryderisk næsten alle kolonialvarer blev forfalsket: kaffe farvedes med kobberfarve, te forfalskedes med spanskgrønt og berlinerblåt og drøjedes med pileblade, eddike blandet med svovlsyre eller saltsyre – for rigtig at kunne kradse. Ja selv forfalskningerne blev forfalskede! Men i 1903 betegnedes uvæsenet som kraftigt svindende, takket være sundhedspolitiets effektive kontrol og ubarmhertighed med bøderne.

Alvorligere var det måske med kødet, der var så mange menneskers vigtigste næringsmiddel. Idelig klagedes der i provinsen, og navnlig i Jylland over, at landboerne solgte selvdøde eller på grund af sygdom slagtede kreaturer til smarte

Uundværlig i enhver bedre Husholdning

er J. Kosch's forbedrede Badestol med og uden Ovn; paa den lettest tænkelige Maade opnaas i 25 Min. og med for 5 Øre Kul et varmt Bad. — Den udførlige, illustrerede Prisliste forsendes gratis og franko.

J. Kosch, Berlin S., Prinzenstrasse 43,
Fabrik af opvarmelige Badestole og Badekar.
Doucheapparater, Kammerklosetter, Bidets etc.
af nyeste Systemer.

Mange Aerkjendelsesskrivelser.

Kun Prima Kvalitet: Samtl. Badestole af Zink Nr. 14. Garanteret.
Badekar - - - 16.

Hygiejnen gik sin sejrsgang, og snilde opfindere og konstruktører søgte at komme moderne mennesker i gammeldags lejligheder til hjælp. — Annonce i Ill. Tid., 1886-87.

opkøbere, som så faldbod det uappetitlige kød på torvet eller ved fattigfolks døre. Regelmæssigt bortvistes fra byernes torve tuberkelbefængte kokroppe og halve hestekroppe, der var begyndt at gå i forrådnelse, men meget blev aldrig opdaget eller først opdaget, når det havde gjort sin onde virkning. Hertil kom, at byens slagtere selv foretog slagtning i gårde og vognporte. De fleste købstæders sundhedsvedtægter tillod det og kun ganske få stillede krav om lukkede huse, indlagt vand og afløb til kloak. Hvis der var et særligt slagtehus, var det gerne af tarveligste beskaffenhed med jordgulv, råddent plankegulv eller gulv af marksten, der tillod blodet at løbe ned i hulrummene. Og ikke sjældent traf man slagtehus, der tillige var vognskur, redskabsrum eller pulterkammer. Mange steder benyttedes vaskekedlen til skoldning af hele svin og deres indvolde. Og allevegne myldrede rotterne frækt og ugenert mellem benene på slagteren og hans medhjælpere og sprang glubske i vejret efter de hængende slagtekroppe.

Det var ikke muligt, selv for en hæderlig slagter at se, om slagtekvæget var egnet til menneskeføde, og de ikke specialuddannede dyrlægers torvetilsyn var højst upålideligt. Derfor bør oprettes offentligt slagtehus med videnskabelig kødkontrol, sagde sundhedskommissionerne. Men byrådene havde længe de sædvanlige betæneligheder. Dog blev tanken gennemført i de fleste købstæder inden 1900. Der klagedes imidlertid fremdeles over sundhedsfarligt kød, og langt op i 1920erne var der rundt om pinlige torveaffærer.

Også for bageriernes vedkommende følte kontrol mere og mere nødvendig. Det var de mærkeligste ting, folk kunne finde i deres brød, men ikke så mærkelige, hvis de kunne se ind i et bageri. Af de bestemmelser, der efterhånden blev indført i sundhedsvedtægterne, kan man se, hvilke forhold der i almindelighed herskede: snavsede gulve, snavsede redskaber, snavsede og måske skabede hæn-

– Tja, det ka' være meiet rart med disse billige Badeanstalter, – en ved bare ikke, hvem der lige har benyttet dem!

Offentlige badeanstalter, også billige, forefandtes, men lod ofte adskilligt tilbage at ønske i retning af komfort og renlighed. – Tegning af Axel Thiess, Klods-Hans, 1899–1900.

der, skråtobaksspytten, hårskæls- og lusedrys, dårligt lukkende døre til soverum og klosetter. Også her blandede rotterne sig lystigt i arbejdet og åd af dejen. En bager i Holstebro fangede i 1887 17 på en formiddag.

Forbavsende sent kom man i tanker om, at også mælken kunne trænge til kontrol. Den var jo småbørns vigtigste ernæring. Mælkevognene kom kørende ude fra landet med mælkemålet hængende i en krog uden på vognen. I mælkebutikkerne stod beholderne uden låg, pottemålene var uden hank, og man kunne finde døre åbne ind til soveværelser med smitsomt syge i sengene. Flaskemælken var tit opslemmet med det rene komøg og dertil sur, bitter, slimet og rådden og måske – hvad desværre ikke kunne ses – tuberkelsmittet fra kærne. Men mælkekontrol var vanskeligere at gennemføre end kødkontrol, fordi den også krævede kontrol med kreaturerne, foderet, staldene, malkningen, transporten og mejerierne. Pasteurisering af mælken blev almindelig efter 1900, men ikke lovbealet. Først fra 1925 påbød loven en særlig streng kontrol med børnemælken.

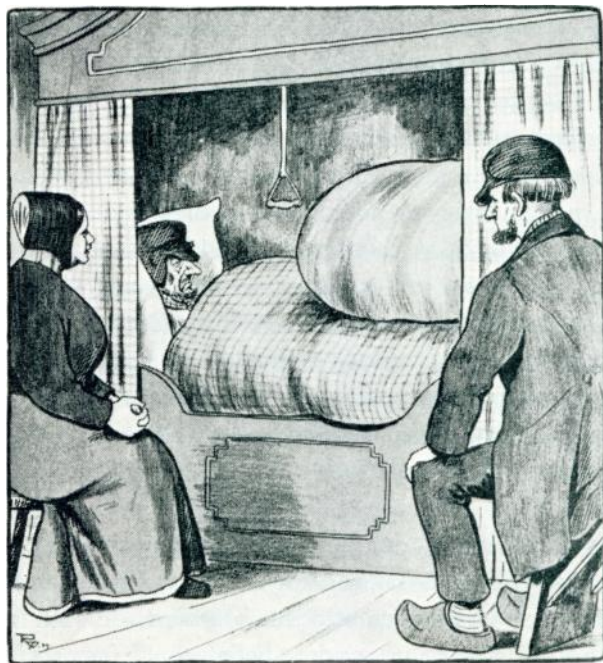
Sammenligner man sundhedstilstanden omkring 1914 med den omkring 1870, finder man trods alt en kolossal forbedring som ikke alene skyldes de lægevidenskabelige fremskridt, men i lige så høj grad den stigende velstand, de sociale forbedringer – herunder ikke mindst de bedre og sundere boligforhold for arbej-

Efter 1900: flere og flere overlever

derbefolkningen og sygekassebevægelsens vældige opsving efter loven af 1892 –, den voksende forståelse af hygiejnens betydning og i det hele folkeoplysningens relativt høje stade.

Spædbørnsdødeligheden, der allerede før 1914 var begyndt at dale mærkbart, fortsatte næsten uafbrudt og i stadig øget omfang sin nedadgående bevægelse: i 1898 døde af 71.670 fødte de 8810, inden de var fyldt 1 år, i 1948 døde af 86.483 kun de 2997. Medvirkende hertil var blandt andet bedre hygiejne, bedre oplysning og bedre pleje. „De fleste af de børn, der dør, før de er et år, bliver simpelt hen slået ihjel af dumhed, tåbelighed og skødesløshed,“ skrev en læge i 1906 med et engelsk citat og med særligt henblik på de lavere samfundslag. I 1908 kom de første børneplejestationer, i 1924 „mødrehjælpen“ og i 1937 de kommunale sundhedsplejersker.

Endnu mere påfaldende var før 1914 dødelighedens tilbagegang for børn mellem 1 og 10 år (6000 i 1894 og allerede sunket til under 3000 i 1904). „Den vil sætte sig dybe spor i vor befolknings fremtidige struktur,“ skrev en statistiker i 1907. Også denne tilbagegang fortsatte. I 1948 døde 883 børn i disse aldersklasser. Her må vel blandt årsager først og fremmest nævnes kampen mod de engang så dødsensfarlige børnesygdomme. Ved århundredets begyndelse tog lægerne fat på serumbehandling mod difteritis, og virkningerne blev – trods en vis skepsis hos nogle – hurtigt mærkbare. 1921 var dødeligheden bragt ned fra 10 til

Den Besøgende: Naa Mads, nu æ du nok snart færdig.

Konen: Ork ja – de' æ skidt! Ja, Lars kommer da næ te' Begravelsen?

Den Døende: Ja-a, se de' bliver jo saa'n i al Tarvelighed.

Der er den fordel ved at dø hjemme i sin egen seng, at man så meget længere kan holde hånd i hanke med husets økonomi og påse, at en så naturlig ting som et gammelt menneskes bortgang ikke behøver at belastte den daglige beskedne husførelse over evne. – Tegning af Carl Røgend, Ravens, 1909.

– Jeg sku si'e, at de sku ha'e dobbelt Maal oppe i 24; Ammen har Ferie!

Den moderne hygiejne slår megen gammel og griset hygge ihjel. De, der husker mælkevognene, vil forresten have bevaret et indtryk af renlighed, både hvad vogn, messinghaner, målekruis, mælkeemand og mælke-dreng angår. Men derfor kunne mælken jo godt være inficeret med bakterier. – Tegning af Paul Fischer, Klodshans, 1900–01.

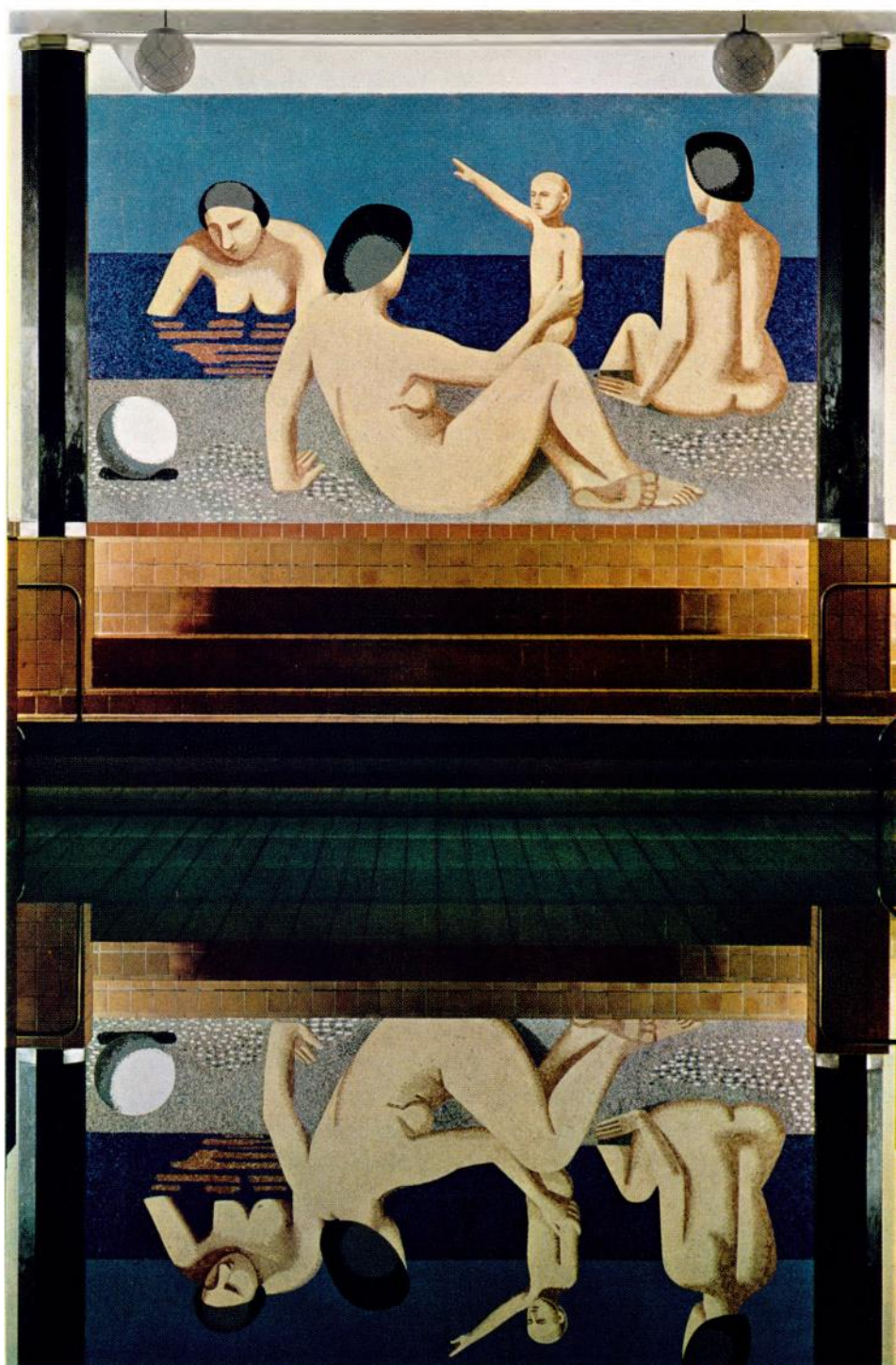
0,7 pct. Herefter begyndte vaccinationen, og sygdommen blev sjældnere og sjældnere; i 1948 anmeldtes kun 157 tilfælde i hele landet. Ganske vist fik den en farlig opblussen under den anden verdenskrig, men en storstilet offentlig vaccination satte bom for den. Skarlagensfeber- og mæslingetilfælde var stadig talrige, men ikke længer farlige. Med penicillinbehandlingen fra omkring 1950 lykkedes det at gøre skarlagensfeberen, der før havde krævet op til to måneders epidemihus-isolation og havde skabt mange farlige komplikationer, til en ret harmløs historie, der kunne ordnes i hjemmet på fire-fem dage. Et efter et blev epidemihusene nedlagt og brugt til andet formål.

For de voksnes vedkommende blev den farlige lungebetændelse bekæmpet med sulfonamid og penicillin; og hvad angår lungetuberkulosen, nærmede man sig stærkt opfyldelsen af prof. Fabers forhåbninger i året 1902. Ved nye effektive behandlingsmetoder (streptomycin, pustning, operation m. m.) blev helbredelserne stadig almindeligere (dødeligheden var i 1890 årlig pr. 100.000:300, i 1923:100, i 1950:18), og gennem oprettelse af tuberkulosestationer med calmette-vaccination og regelmæssig røntgen-gennemlysning af alle individer på skoler og arbejdspladser blev forebyggelsen større og større.

Barsel-feberen blev yderst sjælden og dødeligheden minimal. Den kroniske alkoholisme, som endnu i 1899 dræbte 225 mænd, krævede i 1948 „kun“ 33 af en befolkning, der var 1½ million større end i 1899. Den havde forøvrigt været i jævn stigen landet over siden 1900 og kulminerede i 1910 med 1109 anmeldte tilfælde; men den dyre spiritus gjorde efter 1917 kraftig virkning og det med forbløffende fart, for det var alligevel de færreste, der greb til kogesprit og møbelpolitur og den slags.

„Børnene kommer for sent i seng og nægtes ingen fornøjelser. Derfor er tiden så nervøs,“ skrev man i 1887. „Vort hundredår kaldes blandt meget andet også nervøsitetens århundrede“ hed det ni år senere. „Trætte og forjagede mennesker søger bedøvelse og stimulans; der er uro i blodet, hjernen er irriteret af de hastigt skiftende, stadig prikkende indtryk“ fortsatte man i 1902. „Hele menneskeheden er sindssyg om 200 år, – det er en følge af lange tiders overtrædelse af naturlovene,“ skrev et blad i 1908. „Nervøsiteten er vor tids sygdom, og den er utvivlsomt i tiltagen, hvilket sikkert hænger sammen med den „nervøse“ hast, der præger vor – eksprestogenes, automobilernes, fabrikkernes – tid“, advarede man i 1911. Blegsoten, der var så mange unge pigers svøbe, var vel også til syvende og sidst af nervøs karakter, de ret hyppige hysteriske krampetilfælde var det i hvert fald. Men nervelidelserne tiltog fremdeles, om man tør tro selvmordsstatistikken: i 1899:190, i 1948:1053. Vore forfædre havde på mange måder meget hårdere og strengere livskår. Hos arbejdere og småfolk var der angsten for den stadig truende arbejdsløshed med sult og nød og angsten for at blive slået ud af langvarig sygdom; og alle, fattige som rige, måtte jævnlig stå hjælpeløse og se deres kære dø under umenneskelige lidelser. Men tilværelsen i øvrigt forløb efter ganske anderledes rolige og afstukne baner, end den nu gør. Og én ting forstod de, som hjalp dem til at stå, hvor deres efterkommere vakler: at „tage skæbnen af Guds hånd“. „Den kære moder vander jo høns engang imellem, men finder sig i Herrens førelse som den bedste og kærligste,“ skriver i 1873 én, hvis 33årige datter er død i barselseng fra mand og 5 børn; forud er gået tre prægtige voksne sønner, døde af „svindsot“ og tyfus.

De lærte gennem livet at vænne sig til forsonlig holdning over for døden, og når turen kom til dem selv, mødte de den med resignation. For de gamle udslidte og forpinte var den tit en udløsning og befrielse. „Værre end det havde været, kunde det i hvert fald ikke blive.“ Nu fik de fred. Og så kunde de ligge roligt og selv bestemme alt vedrørende begravelsen: kisten, vognen, maden og de gæster, de syntes, de ville have med. Meget sørgeligere er det egentlig i dag med de mange livstrætte gamle, der ikke må få lov til at dø af en mild lungebetændelse. Det er et af den prægtige lægevidenskabs mere tvivlsomme resultater.

Vilhelm Lundstrøm: Badende kvinder. Mosaik i Frederiksberg Svømmehal (damebadet) 1934. Udsmykningen bekostet af Ny Carlsbergfondet.

VELFÆRDSSAMFUNDET

Drømmen om velfærdssamfundet er gammel, men dens opfyldelse først mulig-gjort i vort århundrede ved en teknisk udvikling uden sidestykke i historien i vekselvirkende samspil med en lige så eksempeløs socialpolitisk udvikling.

Den tekniske udvikling øgede ganske vist i første omgang armoden og utryg-heden hos de besiddelsesløse, men gjorde dem til gengæld mere lydøre over for socialismens krav om gennemgribende samfundsreformer. Disse krav måtte ud fra den herskende liberalistiske samfundsopfattelse blankt afvises. „Der er stene, man ikke kan løfte, og en af disse er fattigdommen“, skrev et højreblad i 1885. „Så længe der er gamle, hvis hænder ikke kan virke, så længe som der er syge, som sengelejet har fanget, og så længe der er små fattige evner blandt menne-skene, vil der også findes fattige“. Og et andet højreblad fastslog i 1889, at „det ville være at dåre de fattige med et falsk håb at bilde dem ind, at der nogen sinde kan komme en tid, da alle bliver rige. Samfundet kan ikke væsentlig for-andre sin grundkarakter; thi det er, i overensstemmelse med hele livet, anlagt på konkurrencens love“. Svaret til dem, der fordrede „af guldkalven, som vore bødler dyrke, et saftigt stykke, en mørbradsskive“, var stadig det gamle: Hjælp jer selv! Gør jer rige, om I kan. Fattigdom overvindes kun ved personlig ind-sats, ved nøjsomhed, sparsommelighed og flid – i forbindelse med gode evner.

Selvfølgelig var der nød, som krævede hjælp, nød på grund af sygdom, alder-dom og uforskyldt arbejdsløshed; og hjælpemidlerne var velgørenheden, privat eller gennem „frie fattiggasser“, og det fornedrende, offentlige fattigvæsen. Hjælpen var jo kun som „oljen, der gydes på bølgerne, så skibene uden at ud-sættes for sikker undergang kan passere over dem“, udtalte Frederiksbergs fat-tigdirktør i 1886; men desværre kunne han ikke for en lang årrække fremover øjne andre midler til fattigdommens afhjælpning.

Ikke desto mindre slog allerede i 1891–92 helt nye forsorgsprincipper igennem ved politisk forlig mellem højregeringen og den moderate opposition. Eller rettere: man drog konsekvensen af en for længst fastslået anerkendelse af for-skellen på „værdige“ og „uværdige“ trængende og gav ved lov visse grupper af invalider og syge samt „værdigt trængende“ gamle offentlig hjælp uden fat-tighjælpens sædvanlige hårde virkninger og statsstøtte til de sygekasser, der var groet frem som befolkningens eget værn mod fattighjælpen. Bag bestræbelserne stod nok først og fremmest ønsket og håbet om derved at kunne mane socialis-

Værdige trængende

mens spøgelse i jorden, men også en almindelig vågnende social samvittighed. Man havde i hvert fald hermed betrådt en ny vej, hvis afslutning endnu lå langt hinsides synskredsen, men som man ved fortsat vandring skulle opdage førte lige ind i velfærdssamfundet. Eller med andre ord: man havde rakt socialismen en lillefinger uden anelse om, at den snart skulle tage hele hånden – i kraft af den almindelige og lige valgrets fulde gennemførelse og de faglige organisationers økonomiske og politiske slagkraft.

En for en blev de forskellige kategorier af „værdige trængende“ ved lov udskilt til særlig behandling, og mere og mere blev de opgaver, som det før havde været den enkeltes sag at løse, overgivet til det store fællesskab. Større og større blev mulighederne for flere og flere at nyde de livsgoder, der før havde været forbeholdt de få, og få del i de gaver, som teknikken til overmål skænkede en ny slægt.

Den sociale udvikling fandt ikke sted uden alvorlige politiske brydninger. Størst var modstanden hos dem, der skulle betale omkostningerne. Men megen kritik affødtes også simpelt hen af tilvant gammeldags samfundssyn og almindelig konservativ tankegang uden bestemt politisk sigte. Man talte om den urimelige opsvulmen af de offentlige administrationsudgifter, om næstekærlighedens ødelæggelse, om „præmie på dovenskaben“ og fristelse for større og større dele af befolkningen til at søge understøttelse. Og da der omkring 1950 fra USA kom et nyt politisk slagord: „Velfærdsstaten“, greb man det og gjorde det, her som der, til et negativt begreb, som skulle markere en sørgelig tendens til overbeskyttelse af borgerne gennem en overmægtig stat, til undergravning af friheden og kvælning af det private initiativ og det enkelte menneskes selvstændighed.

Men det gik alligevel som oftest sådan, at alle de politiske partier, når de forskellige reformer var blevet gennemført, før eller senere slog sig til tåls med dem – hvis de da ikke ligefrem søgte at få noget af æren for gennemførelsen.

Yderst få ønsker sig for alvor tilbage til „de gode gamle dage“, og der er heller næppe tvivl om, at hvis det overhovedet var muligt for et moderne tilvant menneske at realisere en ønskedrøm i den retning, ville oplevelsen bekomme ham særdeles ilde – omtrent vel som det bekom H. C. Andersens justitsråd at besøge kong Hans' by med „lykkens galocher“. Det udelukker naturligvis ikke tilstedeværelsen af alvorlige „velfærdsproblemer“ eller berettigelsen af saglig kritik. Meget kritik af velfærdssamfundet bunder i mangelfuld historisk viden og skyder derfor tit langt over målet. Men til gengæld har man fra modsat side været lidt for tilbøjelig til at afvise enhver antydning af et problem og straks stemple den med bekvemme gloser som „reaktionær“ og „udemokratisk“. Al udvikling rummer både tab og gevinst.

*Fattigdom ... Retfærdighed
... det taler man om, naar man
er rig.*

Velfærdssamfundets unge kender kun disse typer som en her i landet sjældent forekommende menneskeart, løjerlige originaler med hjemmegjort og virkelighedsfjern filosofi. Til langt hen i 1900 årene var de mange og almindelige, de fleste fornuftige mennesker betragtede dem som et naturligt og uheldredeligt samfundsonde. Men nu er de næsten uddøde, uden livsarvinger til de usle kår og håbløsheden. – Tegning af Axel Jørgensen, Gnisten, 1908.

„Hvor rig så end den enkelte tidligere kunne være i forhold til de øvrige“, skrev den spanske filosof Ortega y Gasset i begyndelsen af 1930erne, „forblev dog de goder, som rigdommen kunne forskafe ham, temmelig begrænsede, eftersom verden som helhed var fattig. Gennemsnitsmenneskets tilværelse er i vore dage lettere, bekvemmere og tryggere end de rige og mægtiges i gamle dage. Hvad betyder det, at han ikke er rigere end andre, når verden som helhed er blevet rig og stiller gader, jernbaner, hoteller, telegraf, politi og aspirinpulvere til hans rådighed“. Ordene har gyldighed overalt i den civiliserede verden og da ganske særlig i velfærdssamfundet, hvor linjen er ført langt længere ud. Hvad der her hos de mange før kun var ønske og drøm om komfort og besiddelse, er for længst blevet til selvfølgelige krav, og kravene vokser, jo mere de næres. Enhver ny teknisk opfindelse og enhver forbedring af de allerede eksisterende bliver omgående, til dels ved stimulansen fra pågående reklame og lokkende afbetalingskøb, til absolutte fornødenheder. De færreste begriber i 1960, hvordan den forrige generation overhovedet kunne eksistere uden radio, fjernsyn og køleskab, uden bil og ferierejse til udlandet.

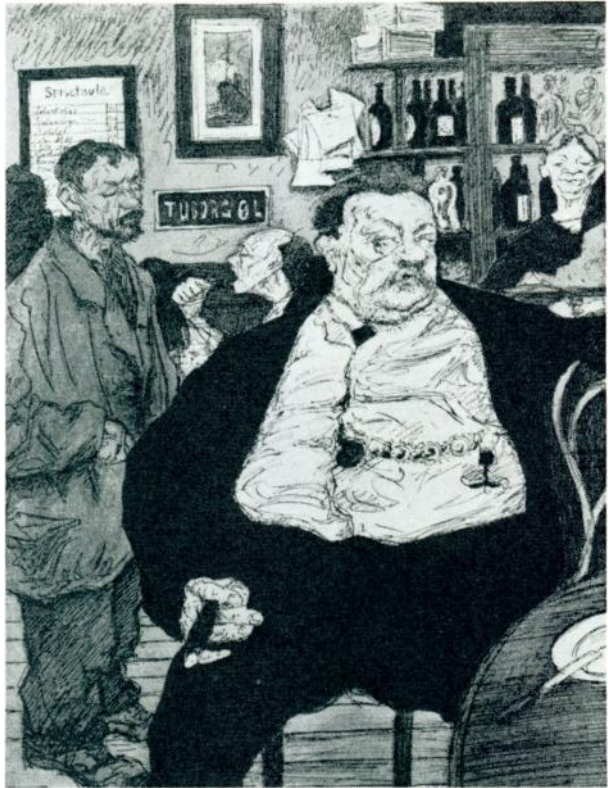
Goethes største ønske var opfindelsen af et vokslys, som kunne brænde uden hele tiden at skulle pudses. I dag føler man sig forurettet, når det elektriske lys en sjældnen gang svigter. Elith Reumert var i 1865 to dage om at køre fra Vejle til Holstebro. I dag beklager man sig over, at lynetog er næsten to timer om det, når det på Sjælland kan tilbagelægge en lignende strækning på mindre end én. Før gik man lange mil på sine ben. Nu er der dem, der tager bilen for at hente morgenbrødet nogle hundrede meter henne ad gaden. I alle familier uden for velhavernes kredse gik før børn og unge i omsyet tøj og i ældre søskendes aflagte habitter, tøj lappedes og stoppedes, støvler flikkedes og repareredes, og der spinkedes og sparede på mad og drikke og fornøjelser. Nu skimter man allerede „den dag, da danskeren smider sin skjorte væk, når den er snavset“, siger direktøren for Århus Renholdningsselskab. Se blot, hvad man på en dag kan finde i byens skarnspande: en nylonkjole uden en rift, en cottoncoat, der blot trænger til rensning, en lumber-jacket, hvis ene lomme blot er revet fra, en ulden trøje med lille hul på ærmet; alle mulige ting i god og brugbar stand: rullegardin, lampeskærm, opvaskestativ, barnestol til cykel med mere; levnedsmidler: halve spegepølser og masser af brød. Og på lossepladserne: fortræffelige cykler, gammeldags håndsymaskiner, radio-grammofonskabe af ældre model, klubstole med blot udtjent betræk, umoderne divaner med splinternyt betræk og så videre.

Enhver ny indtægtsstigning følges omgående af stigende udgifter, idet den fremkalder øget luksusforbrug. Den fremkalder også stigende priser og stigende skatter, så alle har stadig mindre, end de kunne ønske. Følgen er en temmelig udbredt surhed og følelse af forurettelse, som står i ejendommelig kontrast til det endelig opnåede materielle velvære, men som lader ane sandheden i den banale vending, at „lykken er hverken gods eller guld“. Eller som allerede oldtidsfilosofen Diogenes udtrykte det: „En mands rigdom vurderes efter det antal ting, han kan undvære“.

Man taler også om den fortravlethed og forjagethed, som præger menneskene i et samfund, som netop har givet dem fritid i uhørt overmål. Mange aner ikke, hvad de skal stille op med denne fritid. Rastløst og neurotisk-krampagtigt jager de rundt efter de pirringmidler eller bedøvelsesmidler, som forlystelsesindustrien i rigt mål stiller til rådighed, og med de fartmidler, teknikken har skænket dem. „Som katten, der mjavrer for at komme ud, og, når den er kommet ud, mjavrer for at komme ind, ønsker de, ligemeget hvor de er, altid at være et andet sted og komme der så hurtigt som muligt“, skrev en englænder allerede omkring 1920. De vil ud og se verden, men hvad de bedst husker bagefter, er de 700 kilometer, bilen tilbagelagde den første dag, og den „røde Tuborg“, de fik i Verona.

-- Danmark er et godt lille Land, men man maa slide!

Hjælp til selvhjælp kan ydes på forskellige måder, medlemmer af foreningen Arbejde adler havde et lille messingskilt på døren, så betleren kunne vide, at her havde han intet at gøre. Andre, der ved flid, stræbsomhed og held havde fået deres på det tørre, kunne nøjes med at råde ulykkeligt stillede medmennesker til at spejle sig i deres opmuntrende eksempel. – Tegning af Axel Jørgensen, Gnisten, 1908.

Fritiden er blevet et samfundsproblem. Man opretter fritidshjem for at hindre en ungdom i at lave ulykker af bare kedsomhed. Alligevel huserer – selv i de mindste flækker på landet – af og til ungdomsbander som ved politiets „optrævninger“ viser sig også at rumme børn fra „gode hjem“. Inspirationerne siges ofte at være hentet i biografen og i „kiosk-litteraturen“.

Nu bør man imidlertid ikke tage alt dette for tungt på menneskehedens vegne. Jeronimus er en gammelkendt figur. I 1877 korsede Rønnebæk-præsten Skat Rørdam sig over, at gårdmændene nu kørte med fjedervogn i stedet for en træakslet fjælvogn, og at de i stedet for at tage mad med på købstadsrejser nu straks måtte ind på værtshus og have bøfsteg og portvin. „Der er en sørgelig tiltagende lyst til at anskaffe det, der ikke er uundværligt“, skrev en anden. Hvor ofte kunne man ikke komme i et fattigt hus, hvor der var „hængelampe, men ingen strømper på børnenes ben“. Tjenestekarlene var dovne, men ville have højere løn til „stads og fjas“. Pigerne ville ikke malke og „nærede foragt for så hæderlig en ting som at stoppe en strømpe“.

Hvad er mange af velfærdssamfundets kritiserede forteelser vel andet end op-

Det normale menneske foretrækker et liv i overflødig velstand frem for en eksistens fra hånden og i munden, skønt det siden tidernes morgen er iagttaget af filosoffer og drastisk dokumenteret af forfattere og kunstnere, at den rige ikke er lykkeligere end den fattige. Velfærdssamfundet har givet os alle del i den ønskede velstands goder. Forlanger vi, at velfærdssamfundet tillige skal give os lykke og tilfredshed, forlanger vi åbenbart for meget. Ligesom konen i muddergrøften. – Axel Thies, tegning fra „gullashtiden“ under første verdenskrig: Høker Jensens Fødselsdag 1914 – Gullashfabrikant Jensens Fødselsdag 1915. Blæksprutten, 1915.

fyldelsen af det, Ole sad på en knold og drømte om mellem sine får og beder, og af alt det, som almuen gennem århundreder måtte nøjes med at fantasere om i form af lykkepung, „bord dæk dig“-kæp, syvmilestøvler, „guld og grønne skove“, prins- og prinsessetilværelse og Slaraffenland, hvor man bare dovner på ryggen, mens stegte duer og rhinskvin løber lige ind i munden. Trangen til luksus og magelighed, fart og spænding er så gammel som menneskeheden selv.

Fritidsproblemer i moderne forstand kunne ganske naturligt ikke opstå i et samfund, hvor fritiden var karrigt tilmålt, og langvarigt, hårdt legemsarbejde mest skabte trang til hvile og søvn. Men i øvrigt vrimler det i de gamle aviser helt fra 1870erne med klager over drengbanders tyverier, hærværk og forulempninger af fredelige borgere. Og hvad de har at fortælle om voldsmentalitet og skørlevned er ikke småting.

Velfærdssamfundet har andre og alvorligere problemer end disse. Socialdemo-

kratiet har sit. Arbejderne har stort set nået, hvad de i sin tid kæmpede for, og mange synes derved at forfalde til „borgerlighed“ og politisk passivitet. „Rejs jer, I sløve luksurdyr!“ har tegneren Bo Bojesen ladet trafikministeren tildordne en arbejderfamilie i parcelhus med bil, fjernsyn, køleskab, „Politiken“, „B. T.“ og „Anders And“. Der var inspiration og begejstring i kampen for at gøre dårlige tider gode. Nu gælder kampen det mere tamme: at „gøre gode tider bedre“, eller det mere enerverende: for enhver pris at hindre de gode tider i at blive ringere. Og mange unge fra alle samfundslag spørger, hvor de skal finde de vanskelige opgaver, som de kan prøve deres evner, energi og kampvilje på. Fremmede, som kommer hertil, kan ikke begribe lykken ved et sådant „velsmurt vel-færd“ uden farer og hindringer og kampe til sejr eller nederlag. „Blive her? Ikke

Trafikminister Kai Lindberg mener, at honnøret ambitioner er skyld i, at Socialdemokratiet aldrig får flertal.

*Rejs jer, fordømte, her på jorden.
Rejs jer, I sløve luksurdyr.*

Frit efter Internationale.

Velfærdssamfundet har ingen fattige og undertrykte, som kan rejses til kamp mod den fattigdom og undertrykkelse, der ikke mere eksisterer, der er ikke, som endnu for et halvthundrede år siden, reel baggrund for afsyngelse af Socialistmarschen eller Internationale, det store flertal kan hygge sig i den jævnt borgerlige tilværelse. – Tegning af Bo Bojesen, Blæksprutten, 1958.

drømme om!“ sagde nogle israelitter på uddannelse her – „Måge til tomhed har vi aldrig mødt. Folk taler kun om bilmærker.“ Naturligvis har de ikke ret, kommenterede en dansker, for „folk kan sandelig også tale om andespil“. Danskere, som har været ude i mange år, føler det samme. „Staten skal nok hjælpe de svage, men den må ikke tage hele ansvaret eller viljen til at klare sig selv fra folk“, udtalte i marts 1963 en dansk-canadisk præst, som havde været hjemme i halvandet år – „og allerede fået nok“; han rejste nu tilbage til Canada, fordi „det er bedre at være på vej til velfærdsstaten end at være nået til den“. Derovre var der stadig brug for pionerånden. Det er der overalt – ikke mindst i U-landene. Rejs derud og prøv jeres kræfter! Der vil ikke mangle opgaver! lyder det fra dem, der irriteres af den megen velfærds-bekymring.

Det er i velfærdssamfundet ingen økonomisk katastrofe for de mindrebemidlede at blive langvarigt syge. For et beskedent sygekassekontingent har de ubegrænset adgang til lægehjælp og til kur og pleje på moderne sygehuse. Men lægerne er overbebyrdede og sygehuse overbelagte.

Lægekunsten har gjort lykkelig ende på de gamle frygtede børnesygdomme og gjort vældige indhug på en række alvorlige voksensygdomme. Ved kirurgisk mesterskab i forbindelse med røntgenundersøgelser og blodoverføringer er utallige menneskeliv, som før var dødens sikre bytte, blevet reddet. Men med det almindelige velvære har nye problemer meldt sig. „For en børnelæge er det en ganske mærkelig fornemmelse, at her i landet har vi problemerne omkring de overfede børn og de børn, der lider af spisevægring“, udtalte en læge i 1963. „Vi omgives af overflodssygdomme. Lungekræft, hjertesygdomme og alle de andre følger af fedme. Vi får de sygdomme, der svarer til det liv, vi lever.“ Og hvad trafikken forårsager af død og livsvarigt mén, er så uhyggeligt, at det kan undre, at sindene ikke opskræmmes langt mere. For sygehuse er problemet overvældende.

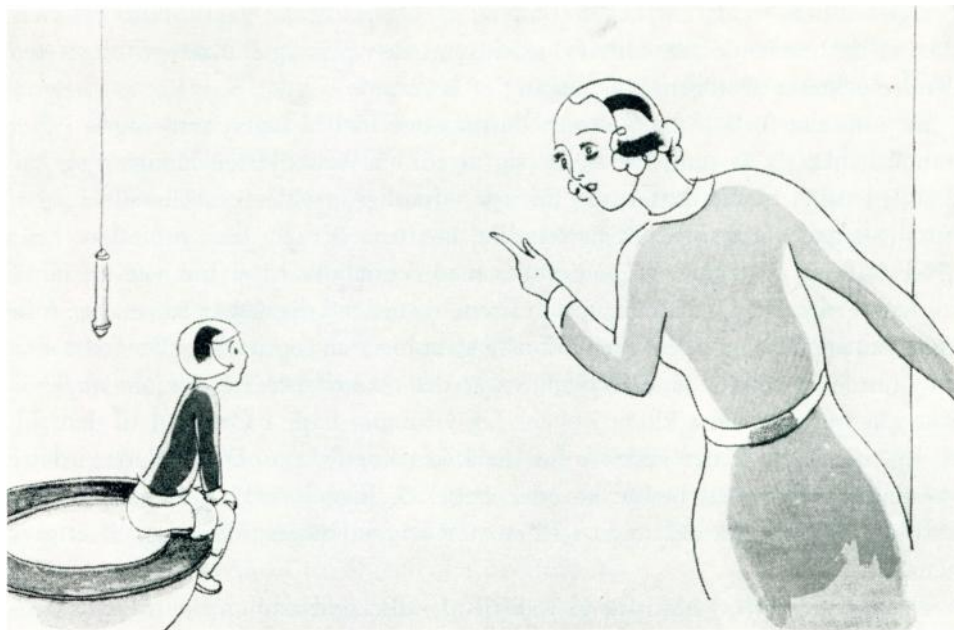
Liv er reddet ved lægehjælp, men også dræbt – ikke blot ved klar medicinsk indikation, men også i stigende grad ved en social indikation, som ikke har lovens anerkendelse. Gynækologen professor Rydberg angreb i 1952 skarpt „Mødrehjælpen“ i denne forbindelse, fordi den i sine indstillinger til svangerskabsafbrydelse alt for ofte gik ud over den medicinske indikation af hensyn til kvindernes personlige velfærd. Hvilke smukke menneskelige motiver der end lå bag denne praksis, måtte han dog betragte den som udtryk for „en undervurdering af religiøse og moralske principper og en manglende ærbødighedsfølelse for fundamentale livsværdier“. Hvad skal vi med alle de børn! havde en kollega en gang udbrudt. Her var tale om en forandring i mentaliteten hos store dele af lægestanden og befolkningen. Ikke en overbevisning eller stillingtagen, men mere

„en gliden hen, en afstumpet reaktionsevne“. Og resultatet „en inflation af værdien af de bestående graviditeter, således, at den principielle integritet næsten ikke respekteres af nogen, ikke engang af lægerne“.

De sanitære forhold har – trods de mægtige forbedringer, som ingen i dag kunne tænke sig at undvære – vist sig at rumme betænkelige mangler og har desuden stillet menneskene over for nye, alvorlige problemer. Allerede i 1916 udtalte tegner Jensen på DSBs tekniske kontor i Struer disse profetiske ord: „Her står jeg og tegner WC-ledninger med septictank til et hus ved en landstation. Tænk Dem, et landbrugsland som vort, der årlig køber for mange millioner kunstgødning, ødelægger naturlig gødning i en septictank eller leder den ud i fjorde og sunde. Ja, i København er det nu lovfæstet, at der om nogle år ikke må være et eneste kloset i byen. Jeg vil nødigt bade i Øresund til den tid, og jeg tror da også, det vil blive for stærk kost for fiskene. Drivfjederen i dette galimathias er landets bedste hoveder, læger og ingeniører!“ Man smilede lidt ad ham, for han blev betragtet som en stor original; men tiden kom til at give ham ret.

Det holdt i sin tid hårdt at få folk til at indse nødvendigheden af kloakledninger. Her er der ingen vanskeligheder mere. Nu er det derimod vanskeligt at få gennemført de dyre, men nødvendige rensningsanlæg, og følgen er en stigende tilsmudsning af vore søer, vandløb og badestrande til skade for både fiskeriet, landbruget og friluftslivet. Fiskene dør i de uhumske søer og vandløb. Kreaturerne kan også blive syge af at drikke af det forurenede vand, og ved vore før så friske strande får badegæsterne farlige øre-, næse-, bihule- og halsinfektioner fra de kloakudløb, som på stille, varme sommerdage forkynder deres tilstedeværelse ved blanke, lyse striber kilometerlangt ud i det blå vand – eller ligefrem ved omkringflydende faste bestanddele af utvivlsom oprindelse. År efter år har embedslægerne peget på badelivets sundhedsfarlighed og krævet en samlet løsning af spildevandsproblemerne, men kun forholdsvis få kommuner har bygget rensningsanlæg, blandt andet på grund af de enorme udgifter, der er forbundet hermed. I stedet har man grebet til badeforbud på de farligste steder og til opførelse af kunstige badebassiner inde på land – en ejendommelig situation i et så udpræget kystland som Danmark.

Alvorlige drikkevandsproblemer har også for længst meldt sig. Det moderne samfunds enorme forbrug af vandværksvand tærer stærkt på det dybe grundvand, som langt fra er til stede i ubegrænsede mængder. Største delen af den regn, der falder på tage, gader og veje i byerne opsluges straks af kloakkerne og føres direkte til sø, å eller hav, og en stadig voksende del af den nedbør, der falder på landbrugsjorden, bliver drænet bort fra overfladen og når aldrig ned til grundvandet. Det vil sige, at man ad åre vil blive tvunget til at supplere grund-

– Husk nu, at du ikke maa trække i Snoren, Marie, Far er i Vandet ved Bellevue.

Med mellemrum, og stedse hyppigere, lyder de alvorlige advarsler mod den sundhedsfarlige badning ved vore kyster. Man skulle egentlig tro, at den blotte viden om, *hvad* (rent bortset fra *hvor meget*) der hældes i Øresund, ville gøre alle advarsler overflødige. – Tegning af Axel Nygaard, Pindsvinet, 1932.

vandet med overfladevand som drikkevand. Man finder da nok ud af, hvordan man skal rense det for spildevandsforureningerne, selv om det bliver dyrt, men vil så blive stillet over for en endnu alvorligere fare: radioaktiviteten. Allerede i 1958 viste det regnvand, som nogle steder i Danmark anvendes som drikkevand, for en kortere periode en betydelig forurening med radioaktive stoffer efter en serie atombombeforsøg i Sibirien.

Spildevandsforureningen af grundvandet er allerede et alvorligt og i betænkelig grad stigende problem, ikke alene ved nedsivning af sundhedsfarlige kemikalier fra industrianlæg og fra køkkenernes opvaskebaljer, men også ved bakteriefyldte afløb fra W. C.-installationer uden tilløb til kloak, som der bliver flere og flere af ved den tiltagende sommerhusbebyggelse på landet. I salgsannoncerne bliver det ofte fremhævet, at der er vandledninger og mulighed for tilslutning til elektricitet, men som regel ikke et ord om kloak. Vandværksvandet giver imidlertid straks ejeren lyst til W. C.-installation i sommerhuset. Han mener dermed at have gjort en rosværdig hygiejnisk indsats, samtidig med at han får tilfredsstillet sin honnøret ambition. Men han glemmer som regel at

spørge sundhedskommissionen til råds og lader sig nøje med en dyb sivebrønd. Han aner ingen uråd, for han ved da, at huset med hjerteudskæring i døren og hummerklo på nøglen er tilholdssted for smittefarlige fluer. Det har også sin rigtighed, hvis han – vel at mærke – ikke sørger for at holde rummet helt mørkt og tæt og anbringe forsvarligt lukkende låg på tøndens. Men hovedsagen for ham er dog nok, som overlæge Uhl fra Sundhedsstyrelsen har antydnet, „ubehaget ved at sidde på tøndens og først og fremmest ubehaget med nedgravningen af tøndens indhold hver anden eller tredje dag“. Nedgravningen af „fækalierne“ i jordens øvre lag betyder, at det organiske materiale nedbrydes, og bakterierne går til grunde. Men deres nedstyrtning i en dyb sivebrønd sammen med store vandmængder (8–10 liter) fra W. C. betyder hurtig nedsivning til grundvandet. Og virkningen viser sig i et stigende antal tarminfektioner. Ved en tyfussepidemi herhjemme i 1944 blev således smitten spredt til 175 individer gennem vandværksvand, hvis boring lå i sandjord 50 meter fra en sådan sivebrønd.

Forholdene er særlig grelle ved Jyllands vestkyst, hvor endda adskillige hoteller er uden kloak. Dertil kommer, at det store internationale publikum, der slår sig ned her, skaber større smittemuligheder. Med kontrollen er det så som så. Problemerne er mange steder kommet helt bag på de små lokale sundhedskommissioner, der tidligere egentlig blot fungerede som en slags forligsinstitution, når to naboer var blevet uvenner, og som følge deraf den ene pludselig havde opdaget, at det møddingvand, som i regnperioder løb over til ham fra den andens ejendom, lugtede stygt og truede familiens sundhed. Lignende forhold møder man andre steder i landet og ikke mindst, hvor en hurtigt voksende industrimæssig bebyggelse har sat ind på landligt område.

De sanitære forhold er i det hele taget mange steder på landet lige så mangelfulde som i gamle dage. Fra Sønderjylland rapporteredes så sent som i 1960 om „en åben vejgrøft som afløb for urin og andet stads, der flyder fra en smedie i byen“. Amtsvejvæsenet har gentagne gange lovet at „se på sagen“, men afventer arbejdsledighed, for at det påkrævede arbejde kan blive udført med tilskud efter beskæftigelsesloven. „En anden rende, der løb forbi byens vandværk, blev rørlagt, men det viste sig at være amtsvejvæsenets rør, der var blevet brugt, og vejvæsenet gravede derfor rørene op igen“.

Det stadig tiltagende lejrliv i Danmark rummer ligeledes store farer. I 1959 foretoges 1.500.000 overnatninger på danske lejrpladser, hvilket stedvis medførte overbelægning af de eventuelt forefundne sanitære foranstaltninger. Det moderne menneske suspenderer således for en tid sine fine fornemmelser. Og det er for øvrigt ikke bare på lejrpladserne, at man affinder sig med mærkelige „middelalderlige“ tilstande. „Langs alle landeveje over hele landet og over hele Europa“, skriver kredslæge Jensen, Glostrup, „bliver der trådt af på naturens

vegne, så snart der er en skov, en lund, et buskads. Der er lavet hvilepladser med skrå parkeringsbåse og hyggelige cementborde til madpakken omgivet af buske. Og bag buskene de ækleste efterladenskaber med ledsagende fluer og papirflugt“. Og togenes W. C. er med udløb i vognbunden – med eller uden klap: „Baneterrænet er lukket, men det er dog meningen, at arbejdere skal gå og hakke i skærverne en gang imellem.“ Eller prøv at stå på perronen i Glostrup, når eksprestoget fra København passerer „rasende og larmende med et ruskende stormpust. Bag sig hvirvler det al slags støv og papir op. Og lige idet det har passeret, efterlader det hvirvlende vindpust en støvregn på ens kind; det er en, der har åbnet for klappen!“

Dagrenovationen er lige til de seneste år i byerne foregået på den århundredgamle maner med åbne skraldevogne og foregår stadig sådan i landkommunerne udenfor. Nyere eksperimenter efter svensk forbillede med papirssække af specielt imprægneret, „vådfast“ materiale, anbragt i galvaniseret holder og forsynet med tætsluttende låg, har forlængst godtgjort disses praktiske og hygiejniske fordele. De er støjfri under tømningen, har ikke skarnkassens dødvægt, taber intet affald under transporten og kan bortkøres på en cykel, hvis skraldemændene strejker. Og så er de lugtfri og lokker derfor hverken fluer eller rotter til. Men de fleste kommuner har allerede i forvejen anskaffet en eller flere af de moderne formalingslastvogne til hundretusinder af kroner, som de nu er nødt til at bruge, til de er slidt op. Herved har man blandt andet opnået at mangedoble den ulidelige renovationsstøj i byerne.

Meget ondt kunne man sige om de gamle skraldevogne. Men hvor skal folk nu gøre af alt det pulterkammerskrammel og haveaffald, som skraldemanden ikke mere må tage? I gamle dage blev gamle chaiselonguer, juletræer, opslidte barnevogne og den slags hængt op på kroge bag på skraldevognen. Nu bliver de i nattens mulm og mørke, som man siger, læsset af på grøftekanterne i byernes omegne. „Er det, hvad man kan kalde „ordnede forhold“?“ spørger atter kredslægen i Glostrup.

Lossepladserne volder mange steder betydelige gener, hedder det i embedslægeberetningerne. Det bliver mere og mere påkrævet i de større byer at etablere forbrændingsanlæg. Stadig nye millionudgifter og atter millionudgifter. Det er velfærdssamfundets uophørlige krav.

Luftens forurening begyndte i industribyerne med soden fra de utallige fabriksskorstenes sort pulsende kulrøg. I dag har flydende brændsel i stigende grad afløst det faste. Røgen er blevet mindre synlig, men dens luftforurening er ikke blevet mindre. Man har beregnet, at der i Danmark årlig sendes 100.000 tons svovl i form af svovlilte og svovlsyre op i luften, det vil sige omkring 300

Storbyens hygiejne har vundet meget ved indførelsen af de moderne lukkede renovationsvogne, en slags transportable destruktionsanstalter, støv- og lugt-, men desværre ikke støjfri. De gamle utætte skraldevogne var skrækkelig uappettilige og uhygiejniske. Til gengæld var deres effektivitet ret omfattende og alsidig, når man da stod sig godt med skraldemanden, medens det moderne maskineri er for fint til den del af dagliglivets affald, der udgøres af gamle jernsenge, juletræer, madrasser, bliknatpotter o. s. v. – Foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling (gave fra Stenders forlag).

tons daglig. Tillige sker der et askenedfald på 100 tons daglig over hele landet, heraf 30 over København. Og dertil kommer uddunstningerne i gaderne fra de talrige motordrevne befordringsmidler. Hvad alt dette betyder i retning af skade på materielle værdier og nedbrydning af folkesundheden behøver ingen nærmere påvisning.

Også på en helt anden måde bliver luften mere og mere forurennet: støjni-veauet i vor daglige tilværelse bliver stadig højere. Mange moderne mennesker, især unge, synes ikke at kunne få støj nok – akkurat som børn og primitive; de hengiver sig med åbenbar vellyst til orgier af motorlarm og trompet- og jantsharstøj. Men for ømfindtlige naturer og for neurotikerne, som velfærdssamfundet hævdes at være rigt på, er det moderne livs støj både direkte og indirekte blevet et alvorligt psykisk pres. Ganske vist var forfædrenes daglige tilværelse alt andet end støjfri. De måtte døje øredøvende skramlen mod ujævn brolæg-

Videnskaben tjener, og præger, i stigende grad samfundet. Fortiden måtte famle sig frem i retning af sunde spisevaner, nogle troede, at man skulle styrke sig med øl, brændevin, fedt flæsk, smør, andre fandt, at asketen, der levede af brød, vand og grønsager, kom idealet af en menneskelig tilværelse nærmest. Det blev vor tids udforskning af vitaminerne (ordet blev først dannet i 1913), der stilfærdigt fandt frem til den fordeling af fødemidler, som indeholder de nødvendige stoffer for den menneskelige organismes normale funktion. – Poul Andersen, Mens Barnet vokser, plakat (og omslag til brochure) fra børneernæringspropagandaen 1959.

ning af tunge arbejdsvognes jernbeslåede fælge, evig hamren og banken fra grovsmed og bødker, brølen og brægen fra privatslagterier, skingrende syngen og råben fra sildekoner og rejemænd, skrigen og hujen fra legende børn og så videre. Men den moderne trafiks motorlarm overgår alt andet. Den stadige opspeedning af knallerter, motorcykler, personbiler, lastvogne og busser efter stoppesteder eller skarpe vejsving, ofte med eksplosionsagtige knald, varierende i lyd og styrke efter køretøjets art, er af en ganske særlig enerverende virkning. Hertil kommer støjen fra jet-fly, ulidelig for dem, der har fået en startbane anbragt i deres umiddelbare nærhed, men i øvrigt ubehageligt nærgående for hver eneste indbygger i Danmark.

Den landlige stilhed, fred og idyl er forlængst brudt af motoriseringen. På hver en landevej knurrer og knalder tusinder af køretøjer, i luften larmer jetmaskinerne, på jernbanerne brøler MY-maskinerne, på markerne brummer traktorerne og i haverne smælder motorklipperne. Men også ved anden teknisk

støj er landluften blevet alvorligt forurenet. Fra skov og strand og villahaver spredte „transistoren“ pop-radioens musik. Allerede med grammofonen truede her for over halvtreds år siden en fare; der reklameredes livligt for dens stemningsfulde anvendelse i lysthuse og lystbåde, og kun den omstændighed, at den med sin pris var forbeholdt de forholdsvis få velhavere og ved sin mægtige tragt og sin tunge kasse var temmelig utransportabel, hindrede en videre udvikling ad den vej. Men i velfærdssamfundet er transistoren blevet en fornødenhed, selv for dem, der egentlig ikke har råd.

De fleste ryster forfærdet på hovedet ved tanken om ældre tiders fuldstændige mangel på hygiejne i forbindelse med levnedsmiddelforsyningen. Og med rette. Her har velfærdssamfundets myndigheder gjort et energisk arbejde for at sikre sundheden. Og så er der alligevel dem der spørger, om forholdene er blevet væsentlig mere betryggende. De love, anordninger og cirkulærer, der skal værne sundheden, er så talrige og så indviklede, at det forekommer utænkeligt, at nogen kan holde rede på dem, og at der overhovedet kan føres effektiv kontrol med deres overholdelse. Der kan jo ikke stå en repræsentant for sundhedsmyndighederne bag hver person, som tilbereder eller forhandler levnedsmidler. Og den menneskelige tilbøjelighed til kun at overholde loven og reglerne, hvor der er øjeblikkelig fare for ellers at blive „klapset af“, findes næppe alene hos skolebørn og visse trafikanter.

Madforgiftningstilfælde forekommer nu og da, og årsagen er ligetil: Langt flere personer end tidligere spiser nu i restaurationer, cafeterier, kantiner og institutioner, hvor maden tilberedes i storkøkkener og behandles af mange forskellige personer. Den kan her let komme til at henstå i flere timer i en temperatur, som giver ideelle vækstbetingelser for farlige bakterier fra næser, svælg og bulne fingre. Levnedsmidler, der produceres under stordrift og fordeles til talrige udsalgssteder, vil også, hvis der sker uheld med dem, rumme fare for langt flere personer end under mindre produktionsforhold. Som stadslæge Esther Ammundsen udtrykte det i 1960: „De aner ikke, hvor meget salat der spises i det lille Danmark i løbet af blot en søndag.“ Men er kontrollen effektiv? Dansk mælk er heller ikke så ren, som man gerne tror, udtalte dr. Ammundsen videre; „her er det sandsynligvis en bedre staldhygiejne, vi må i gang med“. Endvidere var hun betænkelig ved de såkaldte „supermarkeders“ store vareophobninger: „Sundhedskommissionerne bør føre streng kontrol med supermarkedernes lagre. Der er noget galt, når ost og legetøj hobes sammen i et virvar.“

Visse betænkeligheder må også næres overfor alle de tilsætninger af kemikalier, hvormed man søger at forbedre fødevarernes udseende og smag, at konservere dem og „strække“ dem. Meget af det er godkendt som formentlig uska-

deligt, men ganske vist under forudsætning af strenge bestemmelsers nøje overholdelse, og ved laboratorieundersøgelser af stikprøver afsløres jævnlig mindre hyggelige ting. I 1957 fandtes for eksempel messing i det ellers uskadelige „guldstøv“, hvormed en bager pyntede sine kagers chokoladeovertræk. Kød- og fiskefarsprøver viser sig jævnligt at indeholde natriumbenzoat. Folk kan altså uden at vide det risikere at komme til at indtage giftstoffer ved hvert måltid. Og det er endda ikke nødvendigt med sådanne tilsætninger, hvor det drejer sig om varer, der sættes til livs meget hurtigt efter fremstillingen. Gennemført renlighed og mere hensigtsmæssig opbevaring kunne gøre det. Men det andet er lettere.

Borgerne i det moderne velfærdssamfund finder det selvfølgelig, at alle sikres gode, sunde og billige boliger. Men der hersker stadig bolignød i byerne og navnlig i København, ikke bare sådan at forstå, at mange slet ingen bolig kan få, men sådan, at utallige mennesker bor i lysthuse året rundt, i overbefolkede lejligheder eller i fuldstændig udslidte boliger, som forlængst burde have været jævnet med jorden. Allerede i 1865 forlangte Københavns sundhedskommission lukning af usunde boliger; men endnu står mængder af de huse, hvori koleraepidemien udbrød i 1853. Selve arnestedet for koleraen kunne i 1953 „fejre hundrede års jubilæum som pesthus“, som en arkitekt skrev. Og ude på Vesterbro og Nørrebro står endnu de endeløse rækker af triste, grå lejekaserner fra industrialismens første årtier som et mindre ærefuldt monument over det liberaltiske samfundssyn – dette „helvede på højkant“, som digteren Halvdan Rasmussen engang kaldte det. „Jeg har altid,“ skrev han, „forestillet mig helvede som sådan en grå og snavset lejekaserne, rejst på den jord, som trods himmel og stjerner og lærkesang skænker os alle bekymringer nok for et helt liv.“ Bare ved tanken om sin barndoms grå hus hører han rotternes gnaven og „føler støvet sile mellem fingrene“.

Antallet af saneringsmodne lejligheder i København blev i 1945 opgivet til ca. 65.000, heraf 19.000 i side-, mellem- og bagbygninger, og af disse igen var 7–8000 lejligheder med lange fælleskorridorer. I 1960 var der endnu over 30.000 tilbage.

Hvor bydende nødvendig den påbegyndte sanering har været, fremgik blandt andet af en undersøgelse, som i 1953 blev foretaget af læge Vagn Christensen i samarbejde med socialrådgiver Harriet Holst. Ved husbesøg, dels i et antal baggårdslejligheder på Vesterbro, dels i et frit beliggende rækkehuskvarter i Emdrup, påviste han uhyggelige forskelle med hensyn til sygeligheden hos børn under syv år. Der var på Vesterbro dobbelt så mange tilfælde af åndedrætssygdomme som i Emdrup, 3–4 gange så megen lungebetændelse og bronchitis, 4–9 gange flere hudsygdomme og næsten et 20-doblet antal „miseries“-

Lejekasernes grå gårdsdakter med lokummer, sprittere og rotter er ved at forsvinde, langsomt. I en tid, før radio, fjernsyn og ferie-friluftsliv var blevet hvermands naturlige eje, kunne de virke så trøstesløst forstemmende på et endnu modtageligt sind, at bare en sølle sentimental gård-sanger eller en ussel lirekasse blev en taknemmeligt modtaget åbenbaring om en skønnere og lysere verden. – Lirekassedrømme, tegning af Anton Hansen, Ekko, 1929.

tilfælde (dårlig almentilstand i både legemlig og sjælelig henseende). En undersøgelse af hospitalsindlæggelserne i de pågældende områder gjorde det endvidere klart, at det ikke så meget er en lejligheds kubik- eller fladeindhold, der har betydning for dens værdi som bolig, som det er antallet af værelser og lejligheds beliggenhed. Jo færre rum og jo ringere beliggenhed, desto større indlæggelsehyppighed.

„Mine tal gælder stadig“, udtalte Vagn Christensen i februar 1963, „forholdene har ikke ændret sig siden. På Vesterbro, Nørrebro og Christianshavn er der stadig slumkvarterer. Børnedødeligheden i et kvarter som Emdrup er kun den halve af børnedødeligheden i slumkvartererne. Og kronisk syge børn kendes jo bogstavelig taget kun der. Mange har tilbragt mere end halvdelen af deres liv på hospitalet og er langt fra raske, når de er hjemme. Det hæmmer dem kolossalt i udviklingen, og deres medfødte evner udnyttes ikke; mange af dem vinder aldrig deres handicap ind igen.“

Den moderne lægekunst har begrænset smittefaren stærkt i de overbefolkede, dårlige boliger. Men den har intet kunnet stille op mod neuroserne, som tvært

Sammenstuvning i højhuse

imod er i stærk stigen. Af de 3800 kvinder, der i 1951 søgte mødrehjælpen i København, boede 466 i overbefolkede boliger og under så elendige forhold, at over halvdelen af dem blev indstillet til abort. De led af „belastningsneuroser“, endda af sværeste grad for langt de flestes vedkommende. Selvfølgelig kunne man ikke give boligen al skyld. De fleste neuroser har deres dybeste årsag i rent personlige forhold, økonomiske eller ægteskabelige, men den dårlige bolig kan forstærke dem skæbnsvangert.

Boligforholdene har også en vis forbindelse med storbyens kriminalitet. Den er i København særlig stor i den indre by, i den gamle del af Vesterbro og visse dele af Nørrebro, mindre på Christianshavn og den forreste del af Amager og meget ringe på Frederiksberg og Østerbro. Naturligvis er kriminaliteten lige så lidt som neuroserne en simpel følge af de dårlige boligforhold, men boligforholdene er i hvert fald den frugtbare jordbund, hvori kriminaliteten særlig trives. Det kan vel heller ikke betvivles, at mange af de dårligst begavede, psykisk og moralsk defekte individer netop søger de dårlige kvarterer, fordi de der „finder et miljø, der med sine store muligheder for asocialitet virker særlig tiltrækkende på dem“.

Man har hårdt kritiseret den måde, hvorpå saneringen af gamle boligkvarterer er blevet grebet an, og navnlig at myndighederne tilsyneladende har manglet forståelsen af, at det, det gjaldt om at erstatte de gamle „rottereder“ med, var gode, sunde og billige boliger med rigelig plads til beboerne og ikke små dyre luksuslejligheder med lækre skabe og skuffedarier i dyreste træsorter, køleskabe, nedstyrtningsskakter, sanitære raffinementer og forkromede herligheder og alt, hvad der er moderne, men som mennesker sagtens kan undvære for deres sundheds skyld – kort sagt: at man har forvekslet moderne fremskridt med de nødvendige sundhedsforanstaltninger.

Da Adelgade-Borgergadekvarteret blev saneret i begyndelsen af 1940'erne, sikrede Københavns kommune sig til fordel for de saneringsramte 700 lejligheder i et moderne kompleks, som var under opførelse i frie omgivelser. Men kommunaldirektør Bjerregård måtte med undren konstatere, at af de pågældende 800 familier reflekterede kun de 200 på kommunens tilbud. „Flertallet fandt ingen fordel i at komme til at bo under forbedrede forhold. Og lignende erfaringer har man gjort ved andre saneringer. Beboerne ønsker altid selv at skaffe sig anden bolig af lignende art.“ Kommunaldirektøren kunne have tilføjet: og når det ikke kan lade sig gøre, tager de til takke med en endnu ringere – måske endda et kolonihavehus. Dyre lejligheder vil de i hvert fald ikke have.

Det vældige blok- og højhusbyggeri, som rejser sig overalt i Danmark, hvor byerne breder sig, står for den almindelige bevidsthed som et tiltalende udtryk

for samfundets omsorg for sundhed og velfærd. Men end ikke dette lader kritikken gå ram forbi. Professor P. Bonnevie har ligefrem villet hævde, at „disse boliger vil hurtigere, end det før har været tilfældet, blive betragtet som uanvendelige“, fordi „menneskets simpleste hygiejniske krav ikke er opfyldt“. I sundhedens navn har man isoleret ydervægge og tættet vinduer, men med det resultat, at den regelmæssige luftfornyelse hindres, og stuetemperaturen bliver for høj, begge dele til skade for hjernefunktionen, som yderligere generes af, at vi på grund af den lave rumhøjde „går rundt med hovedet i al den beklumrede, forbrugte luft“. Man har endvidere i sundhedens navn gjort ydervægge til kæmpevinduer, for at få solen ind, og således skabt en række „stegeovne“, hvor tåleligt ophold på sommerdage er betinget af store, dyre persiener, som kan holde solen ude. Endelig er der støjen op og ned gennem etagerne, som i moderne ejendomme med den om sig gribende anvendelse af hårde og stive materialer har fået de bedste forplantningsmuligheder. Døgnet rundt, næsten, larmer det af hårde hæles knalden mod hårde gulve og trapper, entredøres hule drøn, elevatorers brummen, knækken og smækken, vandrørs susen og vandhaners brusen i køkkener og baderum, „træk og slip“-brag fra W. C.er. Og oppefra, nedefra og fra alle sider sendes høre billeder af familieliv akkompagneret af underholdningsorkestret eller radioavisens monotone mandsrøst. Alt dette kan undergrave nervesystemet – selv hos den, der tror, han har tilvænnet sig.

Alderdomsforsorgen er en del af dagliglivet, som man i årene omkring 1960 gerne roser sig af, navnlig set på baggrund af ældre tiders behandling af fattige gamle. Men den gode hjælp og opvartning, tryghed og bekvemmelighed, man yder gamle folk på alderdomshjem, sygehjem, hvilehjem og så videre, kan ikke erstatte tabet af det normale liv. Som psykiatrikeren Hjalmar Helweg engang udtrykte det: „Vi har en alderdomsforsorg, men vi har måske for lidt alderdomsforsorg.“

Socialinspektør B. Skettrup har fortalt, hvordan han mange gange har været ude for, at en gammel under alderdomsforsorg er kommet for at tale med ham. De har så passieret mere eller mindre alvorligt om løst og fast, ofte om børnene, eller om spørgsmål, der er gået i hårdknude for den pågældende, for derefter at „skilles med gensidig tak for sludder, uden at pågældende har fremsat nogen konkret ansøgning om hjælp“. Den gamle havde derimod fået, hvad der åbenbart var af større værdi for ham: „Kontakten – samtalen med et forstående menneske“ og udløsning for sin „trang til at føle sig som menneske mellem andre mennesker“.

Mange gamle føler sig meget ensomme og grunden er ofte den svigtende kontakt med familie og børn. Det er, som om det, at samfundet mere og mere tager

sig af de gamle, har løsnet båndet mellem børnene og forældrene og borttaget noget af den ansvarsfølelse – mere eller mindre lystbetonet naturligvis – som tidligere var en selvfølge for de fleste sønner og døtre. Børnene har ikke plads og ikke råd til at have deres gamle boende, hedder det, for de skal først og fremmest tænke på deres egen bekvemmelighed og deres tilvante levesteds opretholdelse. Og så trøster de sig med, at de gamle også har det meget bedre på et alderdomshjem eller et hvilehjem. Der kan man jo da besøge dem. Men det glemmes ofte, for de unge har så travlt med meget andet. Triste beretninger fortæller om gamle, der sidder søndagen lang ved vinduet og kigger efter, om der ikke skulle komme nogen af børnene eller børnebørnene og hilse på dem – bare en halv time på „en omstigning“.

Folk fra lande med mindre udviklet almindeligt „velfærd“ kan straks få øje på problemet. Nogle kvinder fra Ceylon, som man med stolthed viste rundt på et af vore mest moderne alderdomshjem, brast i gråd, fortæller fhv. handelsminister Lis Groes. „De fandt det så umenneskeligt, at man på den måde overlod den ældre generation til at klare sig selv, og fattede slet ikke, at man kunne rive dem ud af familiesamværet.“

Meget ville blive anderledes, siger nogle, hvis man gav de gamle deres eget lille hjem, om end nok så beskedent, hvor de kunne bevare deres forrige livsvaner og -rytmer, være nær ved børn og familie og blive passet af husmoderafløser og hjemmesygeplejersker. Men, hedder det videre, i stedet flytter man dem, når skrøbeligheden melder sig, fra hjemmet til alderdomsstiftelsen, og, når sygeligheden begynder, herfra til sygehuset og siden videre til plejehjemmet, hvor de måske anbringes i stue med en person, som de intet har tilfælles med, som står dem fjernt med hensyn til intelligens, interesser, kultur, dannelse, vaner og tilbøjeligheder, og som måske endda er ondskabsfuld, drilagtig og dominerende. Ingen spørger de gamle, hvad de helst vil. De vil hjem. Men det kan de ikke komme, for deres hjem eksisterer ikke mere.

Velfærdssamfundet har bragt menneskene i større og større afhængighed, afhængighed af staten gennem „et lovforbundet liv fra før fødslen til efter død og begravelse“ og af teknikken ved hele dens komplicerede apparat af hjul, som griber ind i hinanden. Svingter den elektriske strømforsyning et enkelt sted, svingter samtidig over store områder opvarmning og belysning, arbejdsredskaber og maskiner i hjem og på arbejdspladser, trafikmidler og underholdningsmidler, til uoverskuelig ulempe for hundredtusinder. Svingter arbejderne inden for et eller andet produktions- eller transportområde, betyder det omgående forringelse af det tilvante velvære. Alt det ved folk af egen erfaring. Men hvad nu, hvis teknikerne svigtede? De fleste mennesker har vænnet sig til at betragte hele den

Frygt trods betryggede kår

– Tja, man sku' bare ha' Raad til at bo inde i Adelgade om Vinteren . . .
– Javel, med Elevator og Nedstyrningsskakt og det hele!

Menneskene har alle dage været tålmodige væsener, men det er dog, trods alle forklaringer og bortforklaringer, helt uforståeligt, at de også finder sig i, at det gennemadministrerede velfærdssamfund lider af noget så idiotisk og ødelæggende som boligmangel. – Tegning af Bidstrup, Notabene, 1944.

tekniske civilisation som noget lige så selvfølgelig som den luft, de indånder. Forholdsvis få gør sig rigtig klart, at deres materielle velvære til syvende og sidst står og falder med, om der er et tilstrækkeligt antal mennesker med indsigt og kundskab til at beherske og vilje og evne til at opretholde det tekniske apparat, som er hele forudsætningen. I denne manglende erkendelse hos det store flertal ser flere af velfærdssamfundets kritikere en virkelig svaghed, som kan blive farlig. Mens man overalt i øst og vest har erkendt problemet og „leder med lup efter de ekstraordinært begavede“, siger de, tilbyder man i Nordens lande „den hellige og enfoldige middelmådigheds princip“, således, at man i prisværdig iver for at hjælpe de dårligst udrustede kommer til at hæmme – mere eller mindre bevidst – de bedst udrustede, som intet samfund kan undvære – og da slet ikke et så teknisk kompliceret samfund som vort.

Den mangel på tryghedsfølelse og virkelig lykkefølelse hos det moderne menneske, som man, trods alt det gode velfærdssamfundet rummer, gang på gang konstaterer i den offentlige debat, vil ikke så meget undre den, der har begrebet, at „mennesket er en legemlig-sjælelig helhed, hvor aldrig den side, som kaldes psykisk, kan holdes ude af betragtning, selv ikke ved det mest legemlig prægede problem“. Der er så meget, som rent psykisk kan knuge et menneske trods al tryghed i de ydre kår. Han kan for det første frygte at miste sin position; han kan savne rent personlig tryghed: anerkendelse, forståelse, kærlighed, uafhængighed, kan føle lede ved sig selv eller andre, føle sig afmægtig i konkurrencen, føle sin egen sjælelige tomhed eller sine evners utilstrækkelighed eller føle sig uretfærdigt forbigået; han kan lide under sit arbejdes dræbende monotoni, savne et meningsfyldt, skabende arbejde, savne mening i tilværelsen overhovedet. Og endelig kan han nære angst for sine børns og hele verdens fremtid under atombombens og de autoritære statsformers trussel, for, som professor Ove Hoff har udtrykt det:

„Vi har magtmidler og ødelæggelsesmidler som aldrig før, både magtmidler til at skabe gode kår og magtmidler til at tvinge mennesker i såvel fysisk som åndelig henseende, og ødelæggelsesmidler, både til at ødelægge de materielle værdier og til i alt fald at forsøge at ødelægge de åndelige. Det er stillingen i dag: Et barn med et maskineri, som ved et tryk på en forkert knap kan bringes til at sprænge hele jorden i luften. Når vi at få skabt de etiske og moralske forudsætninger, som er nødvendige for at hindre, at teknikken misbruges til ødelæggelse af vor kultur?“

PÅ KANT MED LOVEN

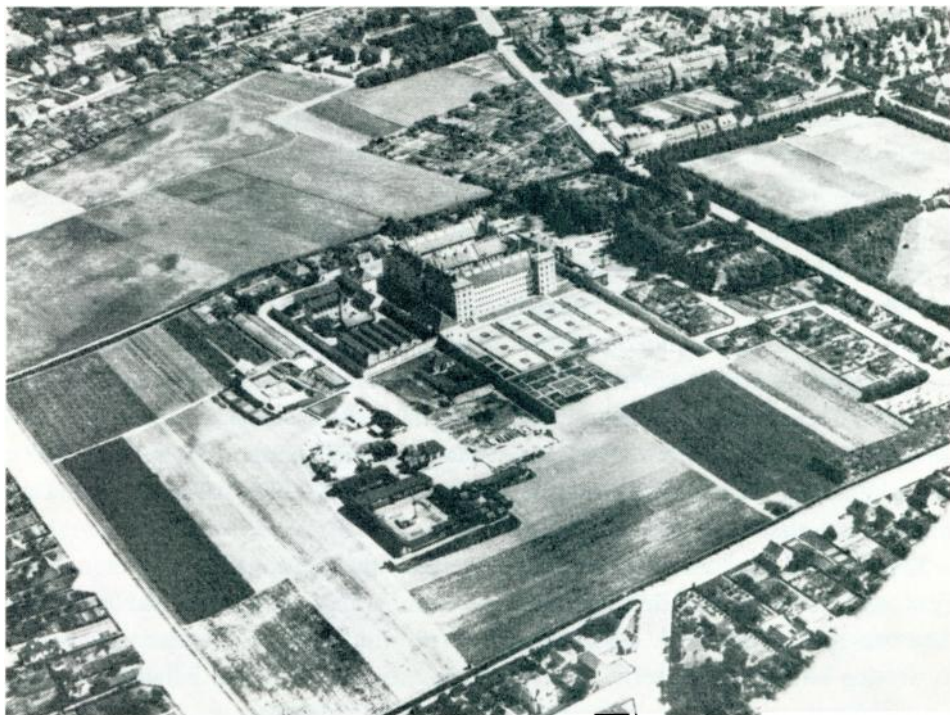
Det straffesystem, der grundlagdes med loven af 1866, og som allerede var forberedt gennem oprettelsen af Horsens tugthus i 1853 og Vridsløselille forbedringshus i 1859, havde ingen rod i det brede folks retsopfattelse. Det blev i overvejende grad forberedt af enkelte vidtskuende mænd og gennemført under modvilje eller skepsis fra store dele af befolkningen. Reformtankerne var vævet sammen med forestillinger om menneskets naturlige rettigheder og pligter, som de var kommet til udtryk i oplysningstiden og nedfældet i den amerikanske erklæring om menneskerettighederne 1776.

Reformerne byggede dog ikke på teoretiske spekulationer alene, men i høj grad også på praktiske iagttagelser og erfaringer. Erfaringer ganske vist, som ikke var gjort i Danmark eller det øvrige traditionsbundne Europa, men i den ny verden hinsides Atlanterhavet, der i vidt omfang var blevet befolket af mennesker, for hvem den gamle verden var blevet en spændetrøje. Allerede i 1829 havde den unge C. N. David skrevet om forbedring af fængslerne, og under sin udenlandsrejse i 1835 havde han personligt truffet en række af Europas kendte foregangsmænd på området. Hans kritik af de danske fængselsforhold bevirkede, at en kommission blev nedsat i 1840, og at han selv måtte foretage en ny rundrejse i Europa for at samle materiale. Overalt så man hen til de erfaringer, der var gjort i Amerika, hvor man praktiserede ét system i kvækerstaten Pennsylvanien og et andet i staten New York. Fælles for begge var formålet: At *forbedre* lovbryderne.

I Pennsylvanien havde den opfattelse sejret, at fuldstændig udelukkelse fra det menneskelige samfund ville få lovovertræderne til at indse samfundets værdi og lære at respektere dets love. Derfor havde man i 1790 indrettet det første egentlige cellefængsel, hvor en fuldstændig isolering af fangerne dag og nat havde til formål at få dem til at indstille sig på en ny livsform gennem selvansagelse og anger. Selv om systemet i en del tilfælde havde ført til sindssygdom og virkede temmelig umenneskeligt, mente man dog, at det alt i alt havde givet gode resultater. Og i Europa følte mange sig fristet af denne form, fordi man i fællesskabet mellem fangerne så den egentlige hindring for at de kunne forbedres.

Det andet system havde fået navn efter anstalten Auburn i staten New York. Her holdt man kun fangerne isolerede om natten. Dagen tilbragte de på fælles

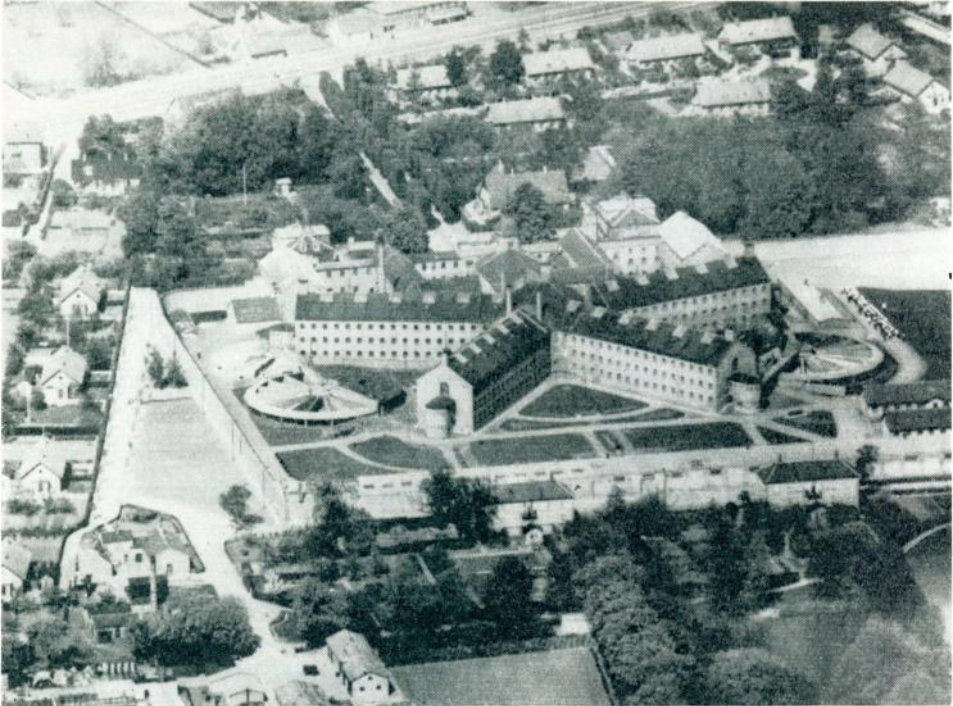
Den strenge isolering

Horsens Tugthus, højt og frit beliggende nordvest i byen, er en ærverdige, slotslignende bygning, taget i brug i 1853. Det vældige kompleks med sine celler, arbejdssale, administrationslokaler, funktionærboliger, kirke o. s. v. er beregnet til optagelse af indtil 400 fanger, både tugthusdømte og forbedringshusdømte. De af fangerne fremstillede produkter, forskellige tryksager, papirvarer, børstenbinderi, kurvemageri o. s. v. aftages af andre statsinstitutioner.

arbejdssale, dog under strengt påbud om tavshed. Man mente, at årsagen til det forbryderiske levned var arbejdsskyhed, og at man kun kunne bringe fangerne tilbage til samfundet ved at lære dem gode arbejdsvaner. Erfaringerne var dog ikke alle lige gode, og navnlig stillede systemet helt anderledes krav til personalets karakter og dygtighed end det Pennsylvanske eller Philadelphiske system, der byggede på fuldstændig isolation.

Resultatet af den danske regerings overvejelser var i 1842 blevet sammenfattet på følgende måde i en kgl. resolution: „Da Vi ansee fangernes isolering som et væsentligt middel til deres forbedring, finde Vi det hensigtsmæssigt, at der for forbrydere, der inddømmes på kortere tid, opføres forbedringshuse efter philadelfiske eller fuldstændige isoleringssystem, dog med den modifikation, at der i samme indrettes enkelte værelser, i hvilke forbrydere, hvis sinds- eller legemsforfatning måtte gøre det betænkeligt at underkaste dem stræng isolering,

Statsfængslet i Vridsløselille, Vridsløselille Forbedringshus, 15 km fra Rådhuspladsen i København, på marken mellem Roskildevej og jernbanen, er et mærkeligt stjerneformet kompleks, moderne i 1859, da det stod færdigbygget. Siden da er det blevet moderniseret med adskillige nye indretninger og tilbygninger til brug for de henved 400 forbedringshusfanger: skole, gymnastiksal, værksteder o. s. v. Thi udviklingen har medført, at den strenge celleisolering, som oprindeligt var det grundlæggende element i den håbede forbedring, efterhånden erstattes med en friere fællesbehandling af fangerne. – Luftfotos Nowico, Kgl. Biblioteks Billedsamling.

kunde anvendes fælleds arbejde. Derimod vilde Vi, at der for forbrydere, der inddømmes på en længere årrække eller på livstid, skulde opføres tugthuse med eenlige celler til ophold for fangerne om natten, men med fælles arbejdssale, i det væsentlige overensstemmende med den af Vort Danske Cancelli anbefalede plan.“

Ved oprettelsen af straffeanstalterne i Vridsløselille og Horsens turde man altså ikke engang for den førstes vedkommende følge Philadelphiaprincippet om den fuldstændige isolering i alle tilfælde, og Horsensanstalten blev indrettet helt efter Auburnsystemet: Et højt beliggende, firefløjet kompleks i fire etager uden for byen. Nord- og sydfløjen indrettedes med arbejdssale, hvorimod øst- og vestfløjene indeholdt celleafdelingerne med cellerne anbragt ind mod bygningens midte og gangene løbende langs bygningens ydermur. Disse såkaldte natceller havde altså ikke dagslys og var også kun beregnet til ophold om natten.

Man opnåede herved at få hele anstalten opdelt i 20 afdelinger hver indeholdende 20 natceller, en arbejdssal og tilhørende latrin- og vaskerum, og således at de enkelte afdelinger var så nogenlunde adskilt fra hinanden. Derforuden kom naturligvis en række økonomi- og lagerrum.

I Vridsløselille blev Philadelphiasystemet det ledende princip og hele anlæget disponeredes herefter. Omkring en centralhal lagdes stjerneformet fire fangefløje, således at hele overvågningen koncentreredes i denne hal, hvorfra alt, hvad der passerer i fløjene, kan iagttages. I en femte fløj var anbragt forskellige økonomi- og lagerrum. Hver celle forsynedes med vandcloset, et hidtil her til lands så godt som ukendt fænomen, og med vandtilførsel til en vaskeskål, så at hele toilettet kunne foregå i cellen. Derudover blev hver celle indrettet med særskilt frisklufttilførsel og udsugningsrør.

Efter afslutningen af arbejdet med bygningen af de to anstalter var tiden inde til at bringe de enkelte administrative bestemmelser og foreløbige love om straf-fuldbyrdelse i harmoni med de tilstræbte moderne principper. Dette skete med straffeloven af 1866, der trådte i kraft den 1. juli samme år.

Herefter deltes alle straffe i to hovedgrupper, nemlig alle mindre fængselsstraffe, der afsonedes i kommunale arresthuse, og det egentlige strafarbejde, hvis fuldbyrdelse overtoges af fælles rigsanstalter. Strafarbejde var enten tugthusarbejde eller forbedringshusarbejde. Tugthusarbejde kunne idømmes enten for livstid eller for visse år, dog ikke under to og ikke over 16 år. Forbedringshusarbejde idømtes kun på tid og ikke under 8 måneder eller over 6 år.

Forbedringshusarbejde skulle i almindelighed afsones i enkeltcelle under streng isolation, men der skete her en afkortning af straffetiden, idet 8 måneders straffetid nedsattes til 6 måneder, og længere domme nedsattes med en tredjedel for de første 3 år og med halvdelen for den påfølgende tid. Den længste effektive straffetid ville således blive $3\frac{1}{2}$ år. Der åbnedes dog i dette system en mulighed for at overføre fanger, der var idømt forbedringshusstraf, til straf i fællesskab. Justitsministeriet fik nemlig bemyndigelse til at foretage en sådan overflytning, når forbedringshusstraffen kunne anses for skadelig eller i øvrigt uhensigtsmæssig. Straf i fællesskab gav ingen afkortning i straffetiden, og der fastsattes derfor en række bestemmelser om afkortningen, når en straf var fuldbyrdet både i fællesskab og i enkeltcelle.

Tugthusstraffen skulle fuldbyrdes i fællesskab i overensstemmelse med de principper, som var fulgt i Horsens siden denne anstalts åbning. Efter 1866-loven fik man for fremtiden tre kategorier af fanger i Horsens, nemlig tugthusfanger på over 6 år, tugthusfanger på 2–6 år og endelig forbedringshusfanger. Domstolene havde i domme mellem 2 og 6 år fået valget imellem at dømme til tugthus eller forbedringshus. Forbedringshusstraffen skulle idømmes, når der

var skellig grund til at antage, at isoleringen ville have en gavnlig indflydelse, hvorimod tugthusstraffen skulle anvendes overfor ældre og mere forhærdede forbrydere, der tidligere havde været straffet med forbedringshus og tugthus.

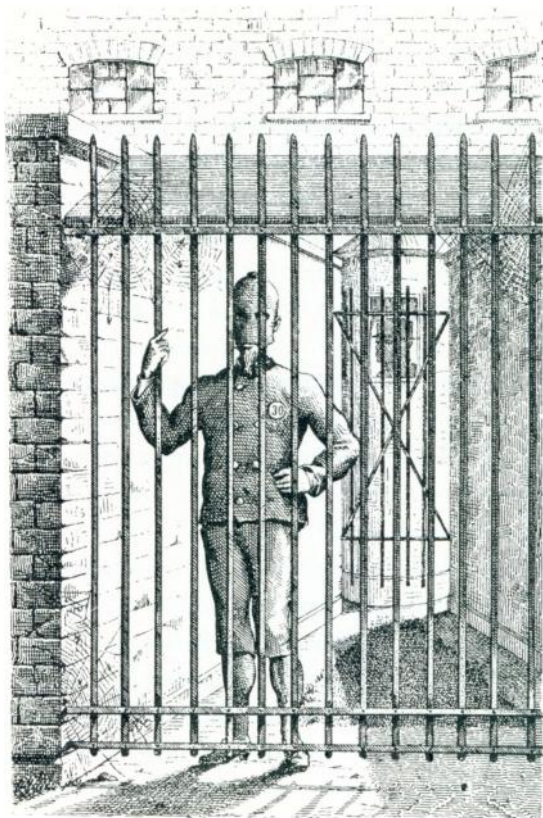
Som nævnt var arbejdet med tilrettelæggelsen af rammerne for fangebehandlingen allerede indledt inden vedtagelsen af straffeloven af 1866. Og mærkeligt nok blev det også her en enkelt mand, der med sine ideer så ganske prægede hele udformningen. Det var tidligere inspektør ved Viborg tugthus, cand. theol. Fr. Bruun, der begyndte som første inspektør i Horsens i 1853, og 1859 ligeledes fik overdraget hvervet at organisere den daglige tilværelse på den nye straffeanstalt i Vridsløselille.

Her i Vridsløselille var det altså meningen, at isolationsprincippet skulle gennemføres i sin fulde konsekvens. Under nøje overvågen af David udarbejdede inspektør Bruun reglementet for dagliglivet på anstalten. Det bedste indtryk af dette dagligliv får man gennem følgende officielle beretning afgivet omkring 1870:

„Fuldbyrdsen af denne den strengeste forbedringshusstraf opretholdes og gennemføres ved fuldstændig afsondring. I cellen får fangen sine fødemidler indbragt, han har der sit arbejde, sit natteleje, et latrin, der udskylles med vand, kort sagt enhver fornødenhed, og han forlader ikke cellen uden for at gå i kirken, skolen, gården eller badekammeret. På disse steder er fangen afsondret, og på gangen dertil, hvor den ene fange går efter den anden i 15 skridts afstand, har han skyggen på sin hue nedslået for ansigtet, for at være ukendt af medfangerne. I skyggen, der slås op, når han kommer i gården, kirken og så videre er to huller for øjnene for at han, når den er nedslået, kan se for sig. I ganske enkelte tilfælde tillades det fangen at opholde sig udenfor sin celle, for eksempel ved rengøring eller som håndværker. Endvidere er 12 af spadseregårdene, der alle er for en enkelt person, indrettet til arbejdsgårde for at give de fanger, der trænger til beskæftigelse i den fri luft, arbejde ved at skære og hugge brænde og så videre.

Cellesystemets fordring er således fangernes fuldstændige afsondring fra hinanden indbyrdes. Men selv om fængslets lokaliteter og hele øvrige bygningsmåde som her i dette fængsel muliggør, og betjentens agtpågivenhed under udførelsen af deres anviste gerning virkelig gør denne fordring, er derved kun opnået, at straffen bliver udstået i dens fulde omfang, men systemets fordring er dermed ikke fyldestgjort, straffens hensigt er dermed ikke nået. Selve straffens formål er nemlig ikke alene at give straffen en større intensitet, men denne straf er valgt, fordi den mere end nogen anden frihedsstraf samtidig med at virke afskrækkende tillige indeholder betingelserne for at kunne virke forbedrende. Thi afsondringen forebygger ikke alene en yderligere demoralisation og fremkalder af sig selv

Den strenge isolering

Socialistførerne Pio, Geleff og Brix afsonede fra 1873 til 1875 den idømte straf for forbrydelser mod den offentlige myndighed og orden på forbedringshuset i Vridsløselille efter det ved denne anstalt gældende reglement for fangernes fuldstændige isolering, beskæftigelse, ernæring, påklædning o. s. v. I Pios senere udgivne erindringer ses et billede af ham selv i den lille cellegård iført fangedragten med den karakteristiske kasket, hvis skygge under hvert ophold uden for cellen skal slås ned som en skjulende maske for ansigtet. – Tegning i Louis Pio: Erindringer fra Redaktionskontoret og Fængslet, 1877.

en mere levende erkendelse og dybere anger, men den letter og fremmer et forbedringsforsøg væsentligst derved, at fangerne kunne undergives en individuel behandling, hver efter sin særegne personlighed“.

Disse retningslinier blev i det væsentlige fulgt i Vridsløselille helt op til 1933, og de låsede på en måde hele systemet fast gennem den store tillid til isolationsprincippet. Inden for murene var det navnlig mulighederne for den individuelle påvirkning der bidrog til at bevare systemet uændret. Det skete gennem undervisning, der i de allerfleste tilfælde indskrænkede sig til elementærfagene dansk og regning, men dog også kunne tage langt videre sigte, og gennem den religiøse påvirkning, hvor man navnlig stræbte efter at få fangen til at vise anger. Udenfor var det nok, særligt erkendelsen af isolationens og dermed straffens hårdhed, der var medvirkende til at opretholde forbedringsshusstraffen. Gentagne forsøg fra fængselsledelsens side på at mildne fangernes dagligliv stødte gang på gang på fanatisk modstand hos politikere og den offentlige mening i øvrigt. For dem var det afskrækkende i straffen det væsentlige, og det forbedrende måtte komme

i anden række. Dødsstraffen blev officielt afskaffet i 1930; men den sidste offentlige henrettelse fandt sted ved Nakskov i 1883. Og efter 1892 blev dødsdømte altid benådet med livsvarigt fængsel – bortset fra enkelte landssvigere efter den anden verdenskrig.

Helt anderledes end i Vridsløselille gik det på den anden nybyggede anstalt i Horsens. Her skulle efter planerne indrettes et system, der kun i hovedlinjerne skulle kopiere Auburnsystemet. Inspektør Bruun fik her friere hænder, navnlig da David selv ikke var synderlig interesseret. Fangerne skulle også i hovedsagen her bestå af forbrydere, som samfundet faktisk havde opgivet at forbedre. Reglementet indskærper naturligvis i første række fangens pligt til ubetinget lydighed over for anstaltens bestyrelse, embedsmænd og betjente. Han bør omgås sine medfanger høfligt og hverken bruge skældsord, øgenavne eller lignende, ligesom al støjen, synge og råben er forbudt. Samtale med medfangerne på samme afdeling er tilladt i hviletimerne og under gårdturene, og i arbejdstiden må han med sagte røst tale til sine nærmeste medfanger, hvorimod det er strengt forbudt at have samkvem med fanger fra andre afdelinger. Han må ikke handle eller forære sine ejendele eller forplejning til andre fanger, og i arbejdstiden skal han flittigt og stadigt passe sit arbejde. Efter at være indelukket i sin natcelle må han iagttage ubrydelig tavshed og ikke forsøge at sætte sig i forbindelse med sine medfanger ved råb eller bankning. Forsynder han sig mod reglementet eller i øvrigt mod andre bestemmelser må han forvente at blive hårdt straffet. Udviser han derimod god opførsel og flid kan han forvente at få følgende begunstigelser tilstået: Tilladelse til at afsende et brev nu og da til slægtninge eller bekendte og ligeledes at modtage breve, endvidere tilladelse til under kontrol at modtage besøg, og at anvende mere af sin arbejdsfortjeneste til småfornödenheder, samt til understøttelse af kone eller børn eller andre pårørende. Endelig vil naturligvis en langvarig god opførsel i høj grad være en nødvendig forudsætning for indstilling til benådning af anstaltens bestyrelse.

Dagsordenen slutter sig nøje til reglementet. Signal til at stå op gives fra 1. april til 1. november kl. 4^{3/4}, i den øvrige tid kl. 5^{3/4}. Fangerne må da straks stå op og rede sengene. Efter andet signal opråbes fangerne en for en og må træde ud af natcellen og give tilsvær. Herefter marcherer hele afdelingen til vaskerummet, hvor morgentoiletet foretages, og begiver sig derefter til arbejds-salen, hvor der holdes morgenbøn, idet en fange læser denne højt, mens de øvrige i stilhed hører efter. Arbejdet påbegyndes i sommerhalvåret kl. 5^{1/2} og i vinterhalvåret kl. 6^{1/2} og vedvarer til kl. 12, kun afbrudt af en halv times gårdtur og en frokostpause fra kl. 7^{1/2} til 8. Kl. 12 afbrydes arbejdet og der holdes middag, hvorefter der er hviletid til kl. 1, da arbejdet igen påbegyndes og vedvarer til

Eksperimenter med fangebehandlingen

kl. 8 om aftenen med undtagelse af en halv time kl. 5, hvor fangerne får tilladelse til at spise eventuelle levninger af deres middagsration. Efter arbejdets ophør har fangerne hviletid til kl. 8^{1/2}. Derefter bedes aftenbøn som om morgenen, og afdelingen begiver sig til natcellerne, hvor fangerne straks må afklæde sig og lægge sig til sengs. Dagsordenen er også gyldig søn- og helligdage med undtagelse af arbejdsbestemmelserne. Arbejdstiden kan på disse dage benyttes til læsning eller anden nyttig beskæftigelse og gårdturen kan forlænges. Fangerne er pligtige til at overvære gudstjenesten i anstaltens kirke.

Fængselsmyndighederne i Horsens fik langt større frihed at arbejde under end tilfældet var i Vridsløselille. Dette i forbindelse med de bygningsmæssige fordele, der gjorde det muligt at holde de 20 afdelinger så nogenlunde adskilte, medførte, at personalet havde gode muligheder for at eksperimentere med fangebehandlingen. Man satte særlig ind på tre punkter. For det første gav de mange afdelinger store muligheder for at sortere fangerne såvel efter moralske som efter arbejdsmæssige synspunkter. De erfaringer, man i årenes løb samlede om fællesskabets gode og dårlige sider, har haft afgørende betydning for udformningen af vort moderne straffesystem med afsoning i fællesskab.

For det andet fik spørgsmålet om fangernes beskæftigelse i fængslet en helt afgørende plads i fangebehandlingen. I begyndelsen forsøgte man for egen regning at drive en række virksomheder, men det viste sig hurtigt, at fængslet savnede muligheder for at afsætte produktionen. Fra 1860 gik man over til det gamle system med at udleje fangerne til private entreprenører. Et interessentselskab bestående af konsul August Crome, fabrikant Mouritz Goldschmidt og købmand Sinding Christensen forpligtede sig til at beskæftige 200 fanger på anstalten. Forbindelsen mellem dette firma og fængslet kom til at vare lige til 1916, og i en række år var fængslet nærmest at betragte som en efter danske forhold kæmpestor tekstilfabrik.

I begyndelsen syntes denne ordning også at rumme store fordele for fangerne, idet mange af dem her fik en uddannelse, som kunne udnyttes efter løsladelsen. Men efterhånden vakte systemet mindre begejstring både blandt fængselsfolk, der hindredes i at benytte arbejdet på en hensigtsmæssig pædagogisk måde, og blandt folk udenfor, og her navnlig arbejderkredse, der så fængselsarbejdet som en konkurrent og som en hindring for sociale fremskridt for den frie arbejder.

Navnlig kaptajn Backe, der var inspektør i Horsens omkring århundredskiftet, følte sig utilfreds med arbejdsystemet. Hans hovedindvending var, at dette stillestående arbejde stort set var uegnet som beskæftigelse for flertallet af fangerne. Og denne utilfredshed førte ind på tanken om at udnytte fangernes arbejdskraft på en for dem selv og samfundet mere tilfredsstillende måde.

I Horsens begyndte man tidligt forsøgsvis at beskæftige fangerne med udendørs fælles arbejde, forberedelser til det endnu friere formede plantgearbejde ved Gedhus, Lem og Dejbjerg. – Fanger på arbejde i grusgraven ved straffeanstalten, foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Spørgsmålet var imidlertid uhyre vanskeligt, da det naturligvis var helt udelukket at anvende straffefanger sammen med almindelige arbejdere, men her kom Enrico Dalgas og dennes søn Christian Dalgas til hjælp. Som banebrydere for og ledere af hedebeplantningen havde de allerede tidligere påpeget, at de forskellige plantningsselskaber ikke ville kunne magte at foretage en beplantning af de store sammenhængende hedeblader som for eksempel den store Karup flade.

Ved et tilfældigt møde mellem inspektør Backe og Christian Dalgas i Horsens drøftedes sagen, og man enedes om, at inspektøren skulle få de øverste myndigheder til at interessere sig for sagen. I sin skrivelse om sagen tegner Backe et yderst sort billede af arbejdsforholdene i straffeanstalten, der „for den største del af fangerne er skikket til at udvikle dovenskab, blødgøthed og skamløshed, hvorfor den foreslåede straffuldbyrdelse er selve vejen og midlet til disse lasters bekæmpelse“.

Alligevel var betænkelighederne meget store. For det første var man næsten

Eksperimenter med fangebehandlingen

sikker på, at de fleste af fangerne ville undvige, når alle de sædvanlige former for sikring mod flugt manglede. For det andet tvivlede man meget stærkt på, at fangernes negative indstilling over for arbejdet skulle ændre sig synderligt, og man ventede at det rent faktiske udbytte derfor ville blive af ringe værdi.

Den store interesse, som plantningsselskaberne viste sagen, gjorde imidlertid, at man besluttede sig til at vove forsøget, og efter en række meget indgående drøftelser af de betingelser, som skulle opfyldes, for at en fange kunne anses for værdig til at komme med på heden, indledtes det første forsøg den 11. august 1899.

De 15 fanger, der var udtaget til forsøget, blev indkvarteret i det af plantningsselskabet til rådighed stillede „Gedhus“, der lå ca. 20 km nord for Herning. Det var blevet nødtørftigt indrettet med sove-, spise- og opholdsrum for såvel fanger som opsynspersonale, men fangernes rum havde man dog forsynet med en ret primitiv armering for vinduerne og dørene var blevet forsynet med solide hængelåse. Den overdrevne ængstelse viste sig dog ubegrundet. Alt gik over forventning. Fangerne arbejdede med en flid, som i høj grad forbløffede opsynspersonalet, og de fra anstalten kendte gnidninger og vanskeligheder under fangernes arbejde forsvandt helt. Fritiden tilbragte fangerne for det meste uden for huset optaget af spil og tobaksrygning. Det økonomiske udbytte af arbejdet blev derimod ikke særlig stort, men det beroede udelukkende på klimatiske og organisatoriske vanskeligheder.

Den bosiddende befolkning var til en begyndelse meget ængstelig for dette nye. Det berettes således om „Stine fra Nabogården“, at hun skulle have sagt, „at hun var mere skrol for de her Tugthusfanger i æ Gedhus end for klare Fanden – for ham ku’ hun da kors’fra sig, ætte det hun var en troend’Mennesk“. Denne indstilling ændrede sig dog i årenes løb, da befolkningen fik forståelsen af, hvor nyttigt dette arbejde var også for dem selv. Fængselsmyndighedernes syn på eksperimentet karakteriseres måske bedst gennem følgende referat fra den første hjemrejse: „Et alvorsfuldt øjeblik blev det, da kaptajn Backe lod fangerne stille ret og med en hjertelighed, som sprængte alle formelle rammer, takkede dem for deres gode opførsel og priste dem, fordi ingen af dem havde svigtet den tillid, der var vist dem. Nu var der det bedste håb for hedearbejdets fortsættelse i samme ånd. Hvor glædeligt bagvendt var ikke dette, en fængselsinspektør, der bevæget takker sine fanger, fordi de har lagt grunden til noget godt“.

Både plantningsselskaberne og fængselsmyndighederne besluttede sig trods det dårlige økonomiske udbytte til at fortsætte forsøgene, og allerede i 1901 udvidede man virksomheden med en koloni ved Lem i nærheden af Ringkøbing, hvortil 1903 kom arbejdet i Dejbjerg plantage ved Skjern. Arbejdet de to sidst-

Med spænding og ikke ringe ængstelse anbragte man i 1899 det første hold fanger fra Horsens Tugthus som plantagearbejdere i kolonien Gedhus ved Herning. Forsøget lykkedes over forventning og fortsattes til 1934. – Ankomst til fangekolonien Gedhus. Foruden fangerne og deres vogtere ses repræsentanter for dansk og svensk presse. Foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

nævnte steder ophørte dog efter få års forløb, hvorimod Gedhus efter nybygning og flytning til en mere hensigtsmæssig plads vedblev at bestå til virksomhedens samlede ophør i 1934.

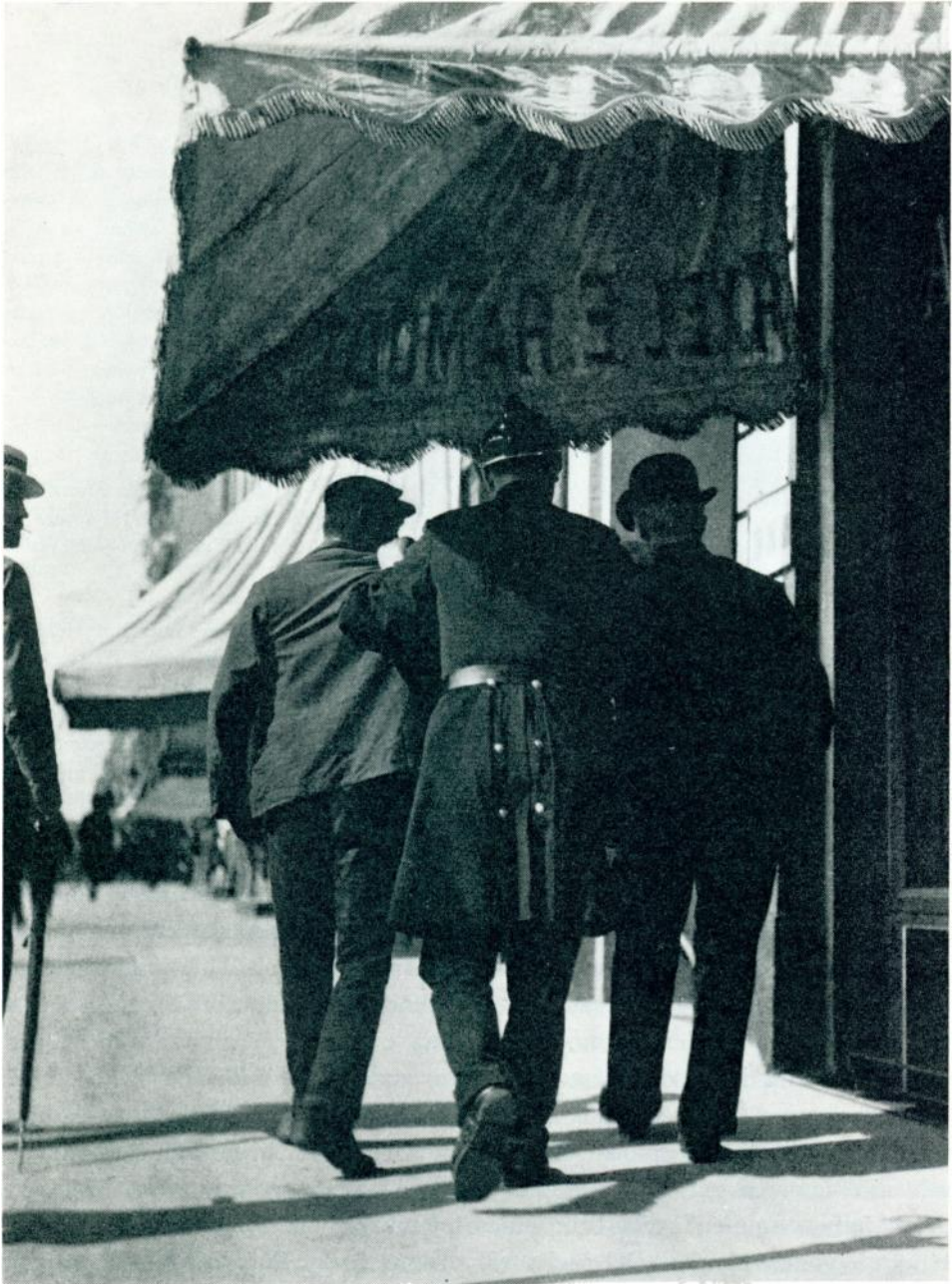
Næsten endnu vigtigere end plantningsarbejdet blev fangernes arbejde i mergellejet ved Kølsen nord for Viborg. Ved Viborg–Herningbanens åbning i 1907 var der skabt mulighed for at forsyne hedestrækningerne med det for opdyrkingen nødvendige mergel. Brydningen af mergel i Kølsen begyndte allerede i sommeren 1907 og fra første færd med større fangeantal end i plantningskolonierne. Efter få års brydning viste det sig endvidere, at arbejdet lod sig udføre så godt som til alle årstider, hvorfor man besluttede sig til at opretholde belægningen uden afbrydelse. Det var i virkeligheden Danmarks første åbne straffeanstalt, der gennem de høstede erfaringer i høj grad har bidraget til udformningen af det system af åbne anstalter, som af danske fængselsfolk i dag anses for det mest effektive straffesystem.

Endelig begyndte man for det tredje meget tidligt at interesse sig for fangernes muligheder efter løsladelsen. Spørgsmålet fik naturligvis efterhånden en meget nær tilknytning til det ovenfor omtalte arbejdsproblem, men til en begyndelse så man det som en særlig opgave, der måtte løses. Som regel hjemsendtes fangen på hjemstedskommunens regning; og hans videre skæbne her var ofte fattiglem-

mets, da hans chancer for at klare sig selv i næsten alle tilfælde blev ødelagte af den isolering, han kom ud for fra den øvrige befolknings side. Under disse betingelser var det naturligt, at tilbagefald til forbrydelser meget ofte virkede tillokkende, når man alligevel blev uglest af alle mennesker og betragtedes som en anden klasses borger. Allerede fra de nye anstalters åbning var der til hver enkelt af dem blevet oprettet fængselselskaber, hvis formål det var at hjælpe og støtte de løsladte. Det var rent private selskaber, som ikke rådede over så store pengemidler, at deres hjælp virkelig kunne få betydning for fangerne. Navnlig i Horsens forsøgte man derfor på en anden måde at hjælpe dem efter løsladelsen. Man skrev simpelt hen efter samråd med fangen til hjemstedskommunen kort før løsladelsen og foreslog, at kommunen skulle give et bidrag til rejseomkostningerne ved hans udvandring. Som oftest gav man gladeligt dette tilskud i stedet for at få ham hjem; og fængslet påtog sig de øvrige formaliteter, ledsagede fangen til Hamborg og sikrede, at han virkelig kom om bord i en udvandringsdamper. En overgang var denne udvandring så stærk, at fængslet selv havde et kontor i Hamborg til at ordne rejserne, og i selve fængslet drev man en stærk propaganda for udvandring. Der kan næppe være tvivl om, at denne løsning betød en virkelig chance for mange af de løsladte. Men hele denne virksomhed ophørte omkring 1914 på grund af skærpede indvandringsbestemmelser i de fleste oversøiske lande. Virkningen var naturligvis, at man måtte regne med at beholde de løsladte i selve landet, et forhold, der yderligere bidrog til at forstærke bestræbelserne for en hensigtsmæssig behandling i fængslet med sigte på at gøre fangen egnet til at tilpasse sig det danske samfund.

Hvad var det for mennesker, der omkring midten af forrige århundrede befolkede disse nye straffeanstalter! Først og fremmest må man fastslå, at et særligt fællespræg – en slags forbyrdermentalitet – slet ikke kan påvises. Man kan endda sige, at netop på dette tidspunkt repræsenterede fangeklientellet et langt bredere udsnit af befolkningen end tilfældet er i dag. Dengang var det endnu en realitet, at berigelsesforbrydelser skyldtes virkelig fattigdom, og lovovertrædelser forårsaget af sociale modsætninger var særdeles hyppige. I Horsens var således i tiden helt op til 1890 omkring 75 pct. af fangerne hjemmehørende på landet, hvorimod byerne og navnlig København spillede en ganske underordnet rolle. Samtidig er det karakteristisk, at den almindeligste forbrydelse næst efter berigelses-lovovertrædelser var brandstiftelse. Det var tyendet eller daglejeren, der på denne måde hævnede sig på den forhadte husbond; og det svarer meget godt til de meget spændte sociale forhold, der netop på denne tid herskede på landet.

Først omkring århundredskiftet kom byerne og særlig København rigtigt med, og samtidig svandt de „sociale forbrydelser“ stærkt ind, men alligevel vil

Mangfoldige mindre overskridelser af love og anordninger lader sig ordne uden besvær og uden alvorlige følger, en indbringelse på stationen, nødvendiggjort af værtshusuorden, slagsmål eller lignende kan som oftest forme sig ret stilfærdigt. – En anholdelse på Kgs. Nytorv. Foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling (gave fra Stenders forlag).

Je' ve' sige Dig, a' en Mand som han, der har tævet 7 Pansere og sat 6 Aar i Tugthuset -- ham elsker jeg.

Hvert milieu har sine idealer, overalt i samfundet kræves der kvalificerende evner og egenskaber hos den, der skal frem i første række og nyde sine samtidiges tillid og beundring. – Tegning af Axel Jørgensen, Gnisten, 1907–08.

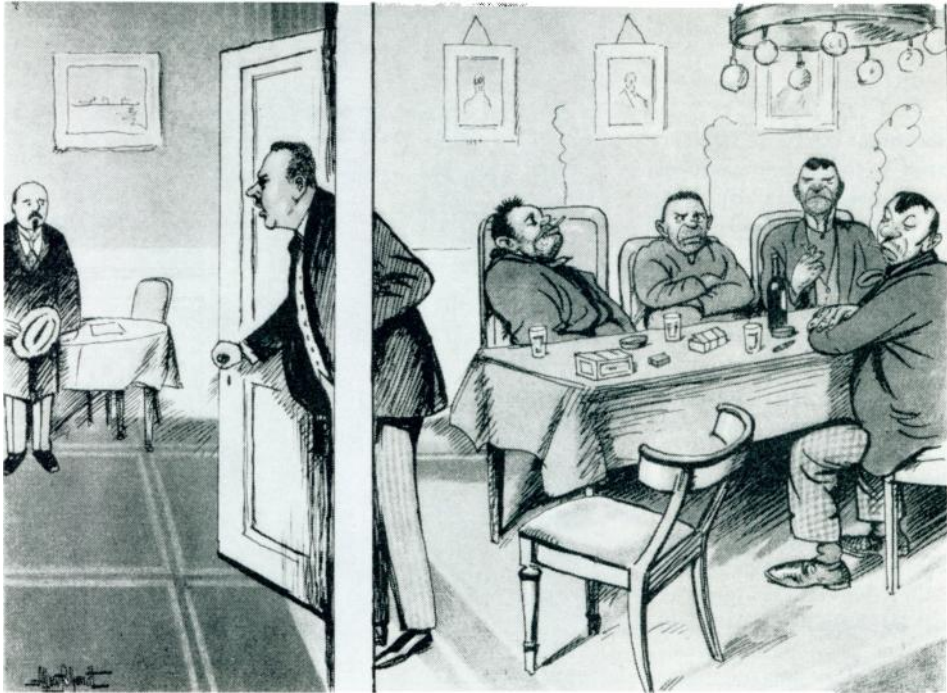
man ikke kunne finde et fællespræg, der giver grundlag for den i folkelige kredse meget yndede teori om en særlig forbrydermentalitet. Dette viser sig måske tydeligst i fællesskabsfængslerne, hvor livet, naturligvis med de indskrænkninger, som var nødvendige af hensyn til disciplinen, i virkeligheden stort set var et spejlbillede af livet uden for murene. For nogle fanger var tilpasningen et stort problem. Andre derimod faldt næsten alt for godt til. Men for alle gjaldt det, at dagligdagen her også var fyldt med småproblemer, som stillede krav til hver enkelt. Navnlig to ting spillede en stor rolle; det første var mulighederne for at erhverve sig ekstra rationer af mad og tobak, og på dette område blev ikke mindre håndfaste midler taget i brug inden for murene end for erhvervelsen af tilsvarende goder udenfor. Det andet var drømmen om flugt fra fængslet. Selve eksistensen af de høje mure synes at have haft en stærkt æggende virkning på fantasien. Ikke ofte har disse forsøg ført til friheden. Mest bekendt er vel den fange i Horsens, som det lykkedes at flygte i 1949. Han havde bedt om at måtte blive i en celle i kælderens, og igennem et hul i vægskabet skaffede han sig ad-

Dødsstraf skulle i Danmark indtil 1930 eksekveres ved offentlig halshugning, afhugning af den dømtes hoved med håndøkse. Det sidste skuespil af denne art fik dog ikke så talrigt et publikum som sædvanligt, thi henrettelse for forbrydelse inden for fængslets mure fuldbyrdes i fængselsgården i overværelse af funktionærer og fanger. Det forlyder, at Jens Nielsen, der havde forøvet mordattentater mod fængselspersonalet i Horsens Tugthus, var utilfreds med sin henrettelses ret private former. Måske ville det have glædet ham at vide, at hans berømmelse blev udbredt i folket gennem flere skillingsviser, den ene på melodien: Amanda sad med en Krans i Haaret. – Vise om Jens Niensens henrettelse, 1892.

gang til et tilmuret trapperum, hvorfra han i løbet af to år gennem ydermuren gravede en underjordisk gang under forgården og ud under portbygningen, hvor han kom op i et kælderrum. Flugten lykkedes til fuldkommenhed, men få dage efter måtte flygtningen give op overfor den meget effektive eftersøgning.

Som eksempler på den type, hvor forbrydelsernes motiv var udpræget socialt, kan nævnes Jens Nielsen og Bulotti. Den første oplevede en trist barndom, først sammen med moderen i hjemsogets fattiggård og derefter på flere opdragelsesanstalter. Sin første fængselsstraf fik han som ganske ungt menneske. Han var en af dem, som det lykkedes at overtale til at udvandre, men efter et par år i Amerika vendte han tilbage til Europa, hvor han efter nogen omflakken havnede i London 1882. Og der påsatte han efter sin egen tilståelse kæmpebranden i Victoria-dokken, der kostede det engelske samfund 27 millioner kroner. Efter endnu nogen omflakken havnede han til sidst i Danmark, hvor han fortsatte med kombinerede ildspåsættelser og tyverier. I fængslet modnedes den tanke

Steincke: – „Undskyld, Hr. Fængselsdirektør, men jeg har lige et møde med de sagkyndige . . .“

Udviklingen går støt i retning af, at flere og flere arter af forbrydere betragtes som en slags patienter, hvis mulige helbredelse for uheldige afvigelser fra det normale påhviler samfundet. Naturligvis var der mange, som ikke kunne sympatisere med de humane principper for straffesonen, der allerede i tyverne søgtes indført i dansk retspleje. Men daværende justitsminister Steincke interesserede sig meget for sagen. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1925.

hos ham, at han som en slags hævn over samfundet ville tvinge dette til at henvende sig, og efter et par meget alvorlige overfald på personalet lykkedes det ham også at gennemføre sit forehavende. Jens Nielsen blev den 8. november 1892 kl. 6 om morgenen henrettet i Horsens statsfængsels gård. Han optrådte fuldstændig rolig og fattet ved henrettelsen, og hans eneste sorg syntes at være, at eksekveringen ikke fandt sted i fuld offentlighed. Det var som hans hævn over samfundet herved ikke blev helt fuldbyrdet.

Bulotti, der vistnok i virkeligheden hed Alexej Iwanowitch Denisow, var russer og kom ind i landet som polsk landarbejder. I modsætning til Jens Nielsen var han meget småt begavet. Men også hans forbrydelser var udpræget socialt betonet. I 1908 stak han ild på en gård, fordi ejeren skyldte ham penge; og samme år trængte han sammen med et par andre polske arbejdere ind til proprietær Bech på Højbjerggård og skød ham ned af samme grund. Han idømtes

tugthus på livstid, men var så vanskelig og uregerlig, at han måtte anbringes i sikringscellerne i kælderen, hvor han endog i lange tider måtte belægges med lænker. I 1925 overførtes han til sikringsanstalten i Nykøbing Sjælland, hvor han døde i 1943.

Den helt modsatte type repræsenteres af Mozart Lindberg. Skønt han kom fra et særdeles godt samfundslag sad han i fængsel så godt som hele sit liv. Social tilskyndelse til sine forbrydelser har han ikke haft og heller aldrig givet udtryk for. Han er en af de meget få, om hvem man med rette kan bruge udtrykket „den fødte forbryder“. I 1901 fik han sin første straf og løslodes herfra 1903. Natten efter sin løsladelse begik han et røverisk overfald på portieren på Hotel Kongen af Danmark, hvorfor han fik 16 års tugthus. Han blev løsladt i 1920, men indsattes atter 1922 på 16 år for røverisk overfald på to ældre damer. Efter igen at være kommet på fri fod i 1938, gennemførte han sin berømte kidnapping af pastor Philipsen. Denne forseelse bragte ham i psykopatforvaring og senere i sikringsanstalten i Nykøbing Sjælland. Mozart Lindberg har i de mange år, han har tilbragt i fængslet, planlagt et utal af flugtforsøg med en så barok fantasi, at man i høj grad har kunnet fastslå hans mentale tilstand som værende udenfor det normale uden egentlig at betegne ham som sindssyg.

Mellem disse yderpunkter ligger i utallige nuancer danske lovovertræderes skæbne. Som tidligere nævnt synes dog det sociale element at træde mere og mere i baggrunden. Og i vor tid er det mere afvigelser fra normale mentale tilstande i forbindelse med tilpasningsvanskeligheder, der fører mennesker i konflikt med loven. Som følge af denne udvikling begyndte man allerede i tyverne at tænke på igen at reformere straffesystemet i Danmark i overensstemmelse med de erfaringer, man her og i udlandet havde gjort. Trods spredt modstand fra forskellige sider fastslog man nu, at straffen som sådan kun skulle bestå af frihedsberøvelsen, mens selve opholdet på anstalten helt og holdent skulle tjene til at „resocialisere“ fangen. Begrundelsen herfor er ganske simpelt den, at man må regne med, at før eller senere skal de straffede vende tilbage til samfundet, og at denne overgang bedst forberedes gennem at gøre livet i anstalterne så ligt livet ude i friheden som muligt. I vor tid er der jo heller ikke mere mulighed for at „eksportere“ mennesker til oversøiske pladser, som man kunne før 1914.

Med resocialisering for øje skulle der oprettes en række specialanstalter, der skulle udstyres med særlige midler til at påtage sig arbejdet med den pågældende kategori af fanger. Man ville oprette særlige ungdomsfængsler, psykopatforvaringsanstalter, arbejdshuse samt almindelige fængsler med et lille fangetal, der skulle gøre det muligt også her at foretage sortering.

Alle disse reformer nedfældedes i den nye straffelov, der trådte i kraft i 1933.

Men på grund af de vanskelige økonomiske forhold lykkedes det ikke at få alle de nødvendige bygningsmæssige forudsætninger fuldførte inden krigens udbrud og besættelsen i 1940. Alt reformarbejde stoppede naturligvis; men på en mærkelig måde blev forholdene under besættelsen en slags bekræftelse på rigtigheden af den skete udvikling inden for strafafsoningen. Selv om stigningen i kriminaliteten især i den politiløse tid fra efteråret 1944 var ret kraftig, så stagnerede den dog i den sidste tid. Og det viste sig med al tydelighed, at det virkeligt afskrækkende ikke er frygt for straf, men frygt for opdagelse. Og selv om hadet til landssvigerne i den første tid efter befrielsen var overordentlig stærk i store dele af befolkningen, så viste afviklingen af over 20.000 landssvigerstraffe på kun godt 5 år, at man nu tilfulde havde forstået, at straffens vigtigste formål er at bringe lovovertræderne tilbage til samfundet.

Det moderne straffesystem, som grundlagdes i Danmark for godt hundrede år siden, har ingen rod i tradition og folkelige opfattelser. Det er ganske overvejende gennemført af enkeltpersoner til dels på tværs af modvilje eller skepsis fra store dele af befolkningen. Og selv i vore dage kan momentvis de gamle gengældelsessynspunkter dukke op, men alligevel erkender dog vel flere og flere, at vort moderne samfundsliv rummer langt større muligheder for konflikt mellem den enkelte og samfundet, og at det må være betryggende for os alle, at det offentlige samtidig med, at det straffer vore forseelser, i høj grad interesserer sig for, at denne straf ikke bliver årsag til et forspildt liv, men måske oven i købet bliver indledningen til en normal, menneskeværdig tilværelse.

Hans Smidth: En pige fra Ry, sidst i 1870erne. 34,5 × 15 cm.
Den Hirschsprungske Samling.

FOLKS TØJ

Det hæmmede, stive, indkapslede og samtidig udadvendte havde i 1800 årene udviklet sig til en livsform. Det spæde barn blev rullet ind i flere lag navlebind, derefter fik det skjorte, trøje, ble og svøb på. Til yderligere afstivning blev barnet viklet ind i en 6–8" (15–20 cm) bred liste af et par alens længde. Endelig blev staklen puttet i en løjert af kraftigt bomuldstøj, der kunne være dobbelt og vatteret. Løjerten lignede en konvolut med smækken i kortsiden, hvor barnets hovede hvilede. Behørigt bånd fuldstændiggjorde indpakningen. Det var et svøbelsesbarn, som svarer til dem, man ser i forgrunden på kirkernes epitafiebilleder fra 1600 årene. For den nyfødte var det ikke mode, men tradition, der gjorde sig gældende. Barnet kunne vises frem, og dets bevægelser var holdt i ave. Overlevede de små denne velmente tortur, fortsatte de opefter i barneårene med at blive påklædt til fremvisning, medens de ellers ikke spillede nogen særlig fremskudt rolle i hjemmet. De voksne regerede børnene, deres plads var anvist. Var faderen velstående eller på grund af sin sociale stilling nødt til en vis levefod, for eksempel som militærperson, læge, eller jurist blev børnene overladt til ammen, barnepigen og gouvernanten.

Den lille pige på 5–6 år trak selv i tøjet lag for lag: „Først skulle normal-undertrøjen med halværmerne på,“ siger Edith Rode. „Den skulle trækkes over hovedet, og den var snæver. Og så var der to knapper foran, som altid smuttede, når man ville knappe dem, og som man ikke måtte vride, for så gik de af. Når de endelig var blevet puttet ind i knaphullerne kom chemisen, som var af hvidt lærred med en feston med fransk broderi . . . Så kom turen til de uldne sorte strømper med ret og vrang, som ikke måtte drejes, for så så det sjusket ud, og når noget så sjusket ud, kunne de voksne altid opdage det . . . Jeg havde allerede ved strømperne tungen ude af munden og var ildrød i hovedet, da jeg fik fat i underlivet, der også var strikket og stramt og skulle trækkes over hovedet. De hvide bukser med festoner magen til chemisens blev knappet på underlivet. Og at knappe bukseklappen bag var en prøvesten for, hvor stor man var! . . . jeg skyndte mig at trække den røde flonelsklokke over hovedet. Så kom bommesiskørtet med tunger forneden, og så det tykke, vatterede, sorte lastingsiskørt. Heldigvis var det tilladt at blive hjulpet af barnepigen med kjolen, for den skulle hægtes i ryggen. Og de lange knapstøvler kunne jeg heller ikke selv klare . . .“

Som navlebind, liste, løjert eller bærekjole var knyttet til spædbarnet, var korsettet den voksne kvindes uundværlige panser. Gennem mange år havde det haft følge af krinolinen, men ifølge modebladene holdt tournuren sit indtog i 1870 her i landet. Dog læste man stadig om amerikanske krinoliner i avisernes annoncer. Havde man for nylig anskaffet en sort stadskjole af blank eller mønstret silke med et omfangsrigt kjoleskørt til at dække krinolinen, blev den naturligvis ikke kasseret.

På landet havde mange klaret sig med flere lag skørter uden krinolinstel. Nu moderniserede man ved at sy en pude til et bændel og binde det om livet, så puden hævede skørtet bagpå – et fromt bedrag, der ligesom brystpuden i alle samfundslag bødede på naturens karrighed eller levedødens utilstrækkelighed.

Men damer i de højere kredse anskaffede sig, anført af skuespillerinderne, et tournurestel, der i virkeligheden var en halv krinoline, fremstillet af virer eller vævet af hestehår, samlet i et skørt og holdt på plads med bændler. Man så også en lægget, vatteret „hale“, knappet på korsettets underkant. Tournuren ændredes efter modens påfund, men holdt sig stort set gennem tyve år. Omkring 1876–82 var den en tid næsten forsvunden. Den efterlod modedamerne indkapslede i korsettets jernklo og det nu så moderne lange, stramme skødeliv, der ikke levnede plads for normal vejtrækning, og henviste de overflødige pund til at valkes oven og neden for taljen. Korsettets stivere, dets solide stof og kjolernes tætsluttede fór skjulte som et panser alle finere nuancer i kvindens figur. I den snævre periode glemte man dog ikke, at der var et højdepunkt bagpå, man sænkede det blot. Vidden samledes her i bølgende, nedad faldende draperier som modvægt til dragtens næsten afklædte snæverhed. Nederdelen fik slæb med sindrigt konstrueret indvendigt snoretræk, der strammedes op til spadserebrug, men vanskeligt lod sig løsne, uden at livet knappedes op. For rigtigt at få slæbet til at bruse, forsynedes det med en indhæftet „frisur“ eller „balayese“, det vil sige et stærkt stivet stykke lægget eller plisseret gaze med grov blonde. På denne tid dukkede også „prinsessekjolen“ op, med eller uden slæb. Om slæbkjolen fortæller Otto Rung: „Når min mor var i stort toilette og i sin svære robe af sort eller vinrødt atlask med det lange slæb, så det ud, som voksede hun op af jorden fra rødder gemt dybt nede under mulden.“

Længe varede det ikke, før ophæftningerne bagpå blev stærkere, og draperier, plisséer, bånd og sløjfer både foran og navnlig bagpå atter tog til – tournuren var vendt frygtelig tilbage. Som en vældig foldet tøjbylt sprang draperierne omtrent vandret ud bagpå helt fra taljen, vidden var stor, men slæbet forsvandt omtrent ligesom skødelivet undtagen i stort toilette. Den tidligere yndede spidse halsudskæring, kantet af blonder og ruche, erstattedes for en del af den høje,

En Certosa Herre.

I 1880erne skabtes i et ledigt og lystigt øjeblik ordet „certosa“ som betegnelse for den fuldendt påklædte gentleman, lapsen i høj hat, høj flip, kunstfærdigt stribet skjorte, stive, langt udhængende manchetter, stribede, opsmøgede benklæder, knapstøvler, lang havelock m. m. Ordet fik for en tid borgerret i sproget, dets bærer blev et par år et af karikaturtegnerens yndlingsofre. - Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1890.

I årtierne omkring århundredskiftet var det frem for alt andet kørsættet, der understregede kvindens på den tid foretrukne naturlige ynder: den fyldige barm og bagdel og den smalle talje. - Tegning af Carsten Ravn, Tik-Tak, 1908 (udsnit).

I traditionens snøreliv

Specialforretningen for Herreunderbeklædning,

HARTVIG RASMUSSEN.

Lokaler i Strøget. **VIMMELSKAFTET 47.** Lokaler lige Sols.

Sælskabs Tøjwaarer i
Cravats, Knapper, Naale.

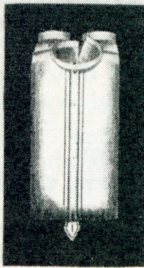
Handsker, Beler,
Paraplyer.

Manschettinned
med Flig og Manschet
Kr. 4.00, 4.50, 5.00
Manschettinned
med 1 og 2 Flig og Manschet
Kr. 6.00-8.00

Sælskabs Tøjwaarer
bestemt af Hærens.

Strøkhætte
med 1 og 2 Flig.

Rejsetæpper, Kjøretæpper, Plaids. Alle Sportsartikler.
Flipper, Manschetter, Kraver, Serviteurs,
alle Egensk. alle Hærens.

Daglinned,

uden Indlæg, knæppet i Nakken,
af bløde engelske Doublet eller
Imperial. Kr. 2.50, 2.75, 2.75.

NORVAULTEN

stærke engelsk
Underbeklædning

Bomuld
og Merinos.

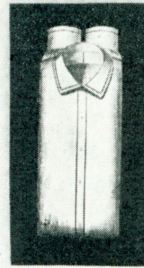
Slim Udvalgt

Sokker

Illustreret Katalog franco.

Illustreret Katalog franco.

Natlinned,

med nødtilladte Læsnag, af bløde
engelske Doublet eller Imperial.
Kr. 2.50, 2.75, 2.75, 2.50.

Skjortens
normal
Underbeklædning

Skjorter,
Trøjer,
Benklæder,
Sokker.

FILE (uden Trøjer).

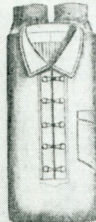
Wiener
Hatte.

Engelske
Hatte.

Serviteurs

af Hollandsk Lærred fra
29 cent. Halsvide til
40-45.

Sportskjorte,

stikken med silke, silkelinde,
i forskellige Farver,
fra Kr. 4.00, 6.50, 7.00, 8.00.

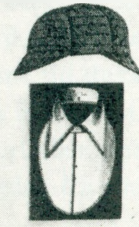
Rejsekjorte,

til 1 og 2 Flig, af bedste engelsk
Flom, Lærred, stribet eller ens-
farvet. Kr. 6.75, 6.75, 7.25.

Sportsskjorte,

stikken med Silke, Silkesores-
lindse i forskellige Farver,
fra Kr. 4.50, 6.00, 7.00, 8.00.

Serviteurs

af Hollandsk Lærred fra 20
Halsvide til 40 cent.

Det er næppe til at tro i vore dage. Men annoncer tyder på, at endnu vore fædre og bedste-fædre alle sammen, foruden meget andet mærkeligt, også brugte undertrøjer med hellange ærmer og hellange underbukser. Uld eller bomuld efter temperatur og årstid. Men hele året. – Annonce i Ill. Tid., 1889-90.

afstivede flip, som mange damer, der var unge på denne tid, siden brugte til deres død.

Hen mod 1890 svandt tournuren ind, draperierne fortsatte endnu en tid, ligesom det stramme liv, men interessen samledes om ærmerne. Først steg de i vejret på skuldrene, for fra voldsomme skinkeærmer at blive til enorme stofposer på overarmen, mens underærmet var stramt, tit nåede ærmet kun til albuen. „Men er det virkelig moderne med så store ærmer?“ spurgte Edith Rodes far omkring 1893, da han så hende i konfirmationskjolen. „Jeg hadede de ærmer,“ siger hun, „de stod ud som to tykke luffer på begge sider af mig.“ Samtidig skrædes bredderne i nederdelen, korsetsnoren fik endnu et ryk i taljen, og en virkelig mode-dames fremtoning var ikke langt fra hverken renæssancens eller 1830ernes ideal.

Det var en tid, hvor industrialiseringen gik frem med stormskridt, og nye mennesker fra tidligere jævne lag kom til penge. Den prangende overlæsthed i klædedragten sammen med det frivillige panser af korsetter, tournurer, stive flipper og kravebryst, der altid nødvendiggjorde en behersket og værdig optræden, passede som hånd i handske til den virkning af rigdom og fornemhed, man tilstræbte at bære til skue.

En fin modvægt viser dronning Louises efterladte garderobe (død 1898). Dronningen holdt af at klæde sig ungdommeligt, men det blev gjort med smag og moderne elegance uden at gå til yderligheder. I betragtning af kongeparrets borgerlige indstilling og jævne levevis kan dronningens dagligdragter godtages som udtryk for, at en *dame* – til med landets første dame – til hverdag klædte sig betydeligt mere afdæmpet end mode- og damebladene lader formode, og de nye industriherrer og deres fruer fandt tilstrækkeligt.

Mændenes tøj var heller ikke bekvemt. Uldtrøje, skjorte og lange uldne underbukser, stift kravebryst, såkaldt „klipfisk“, anbragt oven på skjorten, og løs stiv flip, som det var en kamp at få fastgjort for og bag til linningen med to kraveknapper. Dertil sort humbug eller slips til at spænde i nakken. Endvidere løse, stive manchetter, der skulle ses, men ikke måtte falde ud over hånden.

Nok var jakker eller „sækjakter“, som skræddere også kaldte dem, kommet frem, men jaketten med foran skråt afskårne skøder var længe et brugt klædningsstykke og sås sammen med både lyse og mørke benklæder. På landet brugtes til festlige lejligheder skødefrakken, der ikke adskilte sig væsentligt i faconen fra den i byerne brugte diplomatfrakke eller redingote, der havde skød hele vejen rundt uden skrå afskæring foran som på jaketten. Stofferne, der brugtes af landboerne og det brede publikum i byerne, var solide. Horsens Tugthus udsalg anbefalede klæde, dyffel, bukskin, satin og kirsay, og Michael Møller i Århus solgte klædninger „af smukke heluldne bukskin, elegant forarbejdet for 36 kr.“

Havelocks og Ulster-Coats

af ægte, skotske
Milton, Dyffel og
vandtætte Stoffer,
anbefales i største
Udvalg fra

Brødr. Andersens
Magasiner.

Det er egentlig mærkeligt, at havelock'en, opkaldt efter en fornuftig britisk general, der døde i 1857, frakken med det ekstra, halvlange slag, gik helt af brug. Man skulle dog tro, at et sådant klædningsstykke, navnlig uden samtidig forpligtelse til at bære høj silkehat, ville være sikker på varig succes i de to tredjedele af det danske år. – Annonce i Ill. Tid., 1878-79.

På landet havde mandsvesten tidligere været til at knappe helt op ved halsen, hvorefter et sort eller ternet tørklæde, bundet i en knude foran var landboens form for kravetøj. Da vestene fik V-formet udskæring, idet man fulgte bymoden, varmede de mindre, hvorfor det sorte, forede og stukne kravebryst – cravate – med få centimeter opstående linning og fast lille sort sløjfe, opnåede en enorm udbredelse både på landet og hos en mængde derfra indvandrede byfolk – ja endog hos „indfødte“ byboere. Sparsommelighed og sædvane bestemte, at nogle gik med den sorte krave til daglig og til pænere brug fik syet en hvid gummi-strimmel i linningen, den kostede 5 øre. I så fald brugtes ofte sorte lastings- eller klædesmanchetter, der knappedes tæt om håndledet; de var ligesom cravaten

MAGASIN DU NORD

TH. WESSEL & VETT.

Kongens Nytorv 13.

Kjøbenhavn, K.

Afdelingen for Dame-Konfektion og Hatte.
Chenille- og Perle-Pèlerines.

Fig. 1. Aida. Pèlerine af Tull, broderet med Perler og fæst med Silketøj. Kr. 9.	Fig. 2. Bettina. Pèlerine i Modest- Form af Chenille og Cordbille, med bred Frynse. Kr. 9.	Fig. 3. Carmenoita. Pèlerine i Dolman-Form af Chenille, sammen- vævet med Låder og sløse Jet-Perler samt med bred Chenille- Frynse. Kr. 12,85	Fig. 4. Diana. Pèlerine i Dolman- Form af Perlegrosudine, bæst med Chantilly- Knudflager og Agramar, føret med Sarah. Kr. 67, af billigere Stof fra Kr. 40.	Fig. 5. Enna. Pèlerine i Krave-Form af Chenille og med bred Frynse. Kr. 5,25.	Fig. 6. Fatma. Pèlerine af Tull, broderet med Perler og føret med Silketøj. Kr. 7,50.	Fig. 7. Gamina. Pèlerine i Modest-Form af Chenille, sammen- vævet med Låder og sløse Jet-Perler, samt med bred, lat Frynse. Kr. 18,75.
--	---	--	--	---	---	--

Overstykker, Hatte,
Rejse-Kostumer, Promenade-Kostumer,
Selskabs-Kostumer

Jærdige paa Lager i smukt Udvalg og paa Bestilling efter nyeste franske og engelske Modeller.

Den velklædte dames lille skulderslag, pelerinen, optrådte under mangfoldige navne i mangfoldige former og udførelser, især de lette sommermodeller gav modekunstnerne lejlighed til at vise deres opfindsomhed hvad facon, mønster og besætning angår. — Annonce i Ill. Tid., 1886—87.

Klædt på til promenade og rejsebrug

færdig fabriksvare. Nogle fik til stiveste stads det hvide kravebryst med rigtig flip og slips. Men gamle folk har brugt lastingskraven, som cravaten også kaldtes, helt op til nutiden, ligeledes kulørte kravebryst både med og uden flip.

Kvinderne burde i forrige århundrede helst ikke færdes ude i dårligt vejr. Tournurens fremspring og dens stofmasser hindrede fornuftigt overtøj. Dog kunne i den snævrere periode en figursyet høfte- eller knælang paletot nok både skærme og varme. På samme tid så man knælange kåber med ærmer skåret i ét eller tilsat fra hoften og fortil endende i store vifter; de sidste kaldtes dolmankåber og kunne i elegant udstyr fås fra 10 kr. Kjølens nederste del var dømt til at blive våd, hvis ikke man iførte sig et stift, olieret regnslag eller en have-lock, som også brugtes af mænd. Havelockes var hellange slag eller frakker med yderligere et omtrent hoftelangt slag på skuldrene. Efter nyeste mode kunne de 1881 fås for 10 kr. og lidt ældre modeller til 5 à 6 kr. I øvrigt vrimler det i modebladene med udtryk som: manteletter, mantiller, peleriner, beduiner, capes, slag, kåber og overstykker, der tit nærmest var figurskårne slag. Var slaget lige hele vejen rundt i længde mellem skulder og høfte, kaldtes det en pelerine. Med lange forstykker og dyb tunge ned i ryggen var det en mantille. En blanding kaldtes en pelerine-mantille. Til vinterbrug var slagene af klæde eller filt, tit pelsbræmmet og ofte med bånd og posementsnor og -borter i flotte slyng. Om sommeren og til teater- og selskabsbrug blev man overgivet. Da kunne slagene nok være af uldreps, men mest var de af silke og oversyede med sorte stenkulsperler i snirklede mønstre, også snoreagramaner og bånd samt udhugget maskinbroderi sås sammen med blonder og silkeplisséer i flere lag langs kanterne.

Forskellen i jævne landboers og byboers påklædning var ikke overvældende stor. Landboerne var nok så solidt og tungt klædt uden for store modeprægede udsving. Byboerne så flere „fine“ folk og fristende butikker. Desuden havde de marskandiserne, hvor de for en billig penge kunne erhverve mere velstående folks aflagte klæder. En arbejderkone på Vesterbro i København købte således hos marskandiseren en dolmankåbe og fløjlskapothat, det var søndagstøj i mange år. Til hverdag havde hun vatteret kyse med skulderslag om vinteren, og om sommeren en stråhat, der hvert forår friskedes op med hattelak. Over sig havde hun til daglig et gråt, uldent sjal med frynser, holdt sammen med sjalsnål og kæde med dup, så børnene ikke kunne stikke sig. Fra det rene koketteri i slutningen af 1700 årene var sjalet nu efter adskillige forandringer i kvalitet og farve endt som både landbo- og arbejderkonens grå, brune eller sorte stykke hverdagstøj. Det kunne købes for 3-4 kr., medens de farverige og endnu i slut-

ningen af 1880erne hos jævne folk højt beundrede franske sjaler, kostede 50–60 kr. når det var de helt store.

Det festligste ved herrernes gadepåklædning i København og de større provinsbyer var de høje silkehatte, som ikke blot pengestærke forretningsfolk brugte om hverdagen til og fra kontor, fabrik, børs og bank, men som for mange andre blev et mål, der kunne nås ved sparsommelighed og – kredit. Urtekræmmerkommissen, der som 18årig var udlært, lod sig sy et diplomatsæt, købte en flot svungen silkehat og hvidknappet stok; et overskæg var med omhu plejet, og med en mine som en grosserer stillede han sig op for fotografen. Den lille håndværksmester eller anden næringsdrivende, for eksempel også træskomageren i købstaden, fik fra sine unge dage sin høje silkehat. Hos ham skulle den bruges til alle livets fester både glædelige og sørgelige. I sidste fald fik den et florsbånd om pulden, der i bredde svarede til hans nærmere eller fjernere slægtskab med den afdøde. Til gengæld fik hatten et særligt omhyggeligt strøg, før man begav sig til den årlige fugleskydning eller fest i foreningens begravelseskasse. Skorstensfejerlærlingen Carl Wendel gjorde store øjne, da han en søndag blev vækket af sin stedfar, der havde pyntet sig i høj hat og diplomatfrakke for at tale et alvorsord med drengens mester. I betragtning af familiens fattigdom er forbavnelsen forståelig. Da han selv blev optaget blandt svendene, sad de alle i foreningslokalet med den høje hat eller bowleren i nakken og røg lange kridtpiber; selv havde han af sin mester fået et sæt tøj og en bowler, da han var udlært.

På rejse medbragtes undertiden både høj hat og stiv rundpudret bowler i en læderhatteæske i to etager, medens man på turen var iført rejsehue. Mange andre hovedbeklædninger så man, bart hoved var næsten utænkeligt. I 1870 reklamerede Julius Meyling i Århus med hatte, stive, bløde, høje og lave i mange finheder. I 1873 udbydes et parti herre-stråhatte af spættet engelsk strå, tidligere 2 rigsdaler, nu 4 mark stk. Og 1878 fristedes det stærke køn af stråhatte i panama, ægte florentiner og fint palmestrå, medens det i vinterhalvåret var silke- og filthatte, „Kaskjetter og huer i nyeste facons“. Kasketten enten med klædes- eller blank skygge var højt elsket. Byboeren hyggede sig med den i sin have, landmanden bag sin plov. En rigtig dreng fik en kasket, når han var 6 år, og om ikke før fik jævne folks børn én til konfirmationen. Og hos boelsmanden på landet hændte det, at den ene kasket afløste den anden livet igennem.

For den dame, der fulgte moden, var frisuren og hatten kronen på værket. Midterskilningen fulgte med fra krinolineperioden, men ville man være moderne, skulle håret i tournuretiden hæves op på baghovedet for derefter i bløde, til

dels ophæftede fletninger eller frie krøller at vælde ned ad nakken. Ikke alle havde en gylden hårpragt som den skandaleombruste Magda v. Dolcke. Annoncer om hårarbejde, chignons, fletninger, krøller og valke fra 2 og 3 rd. fortæller, at man da hjalp på naturens mangelfuldhed. I 1890erne var midterskilning utåleligt gammeldags, nu skulle der slet ingen være. Små pjuskekrøller i pande, på forhoved og i siderne, undertiden i nakken, mildnede overgangen til den opskrabede knude i nakken eller oven på hovedet. Både kapothatten, de pyntede, overtrukne forme, hatte af filt og strå havde i 1870–80erne for det meste hagebånd, meget nødvendigt, også når hattenåle toges i brug; for de svævede højt på frisuren, så hårpragten sås og ikke trykkedes.

Var håret i nogen grad kunstigt, var hovedpynten kunstfærdig. Som på sommer- og selskabstøjet så man blonder, bånd og sløjfer i mængde, medens i perioder snart bølgende fjer, snart tætte blomsterbede og buketter kappedes om pladsen. Da hattene i midten af goerne i takt med ballon- og skinkeærmerne sættes kækt lige oven på hovedet eller vippes ned i panden, medens fuglevinger

MAGASIN DU NORD.

Afdelingen
for
Herre-Ekvipering
har nu modtaget de
**ny Stoffe for Efteraars-
og Vinter-Sæsonen.**

*Afdelingen leverer efter Bestilling civile Klædnings-
stykker, Uniformer, Havelocks, Livrès og Dame-Ride-
dragter under Garanti for bedste Udførelse, nøjagtig
Pasning og første Klasses Snit.*

**Nouveautés i Cravats, Stokke,
Paraplyer, Hatte,
Jagt- og Rejse-Artikler etc. etc.**

Herrehatte forefandtes i adskillige faconer og farver, rundpuldede bowlers, stive og bløde stråhatte, stanleyhatte, tropehjælme og flere. Men den velklædte herres foretrukne hovedbeklædning var endnu efter århundredskiftet cylinderen, den høje, sorte silkehat. — Annonce i Ill. Tid., 1889–90.

MAGASIN DU NORD.

Nr. 221. Barnehat af Filt med Båndbesætning 6 Kr.		Nr. 220. Barnehat af Filt med Båndbesætning 7 Kr.	
Nr. 222. Hatet med Posenmentbesætning og Pom- pom 6 Kr.	Nr. 223. Capote af Fløjel med Posenmentbesæt- ning 10 Kr.	Nr. 222. Filthat med Båndbesætning ... 7 Kr.	Nr. 223. Capote af Fløjel med Posenmentbesæt- ning 8 Kr. 25 Ore.
Nr. 224. Filthat med Anærome-Fjer 16 Kr.	Nr. 225. Hvid Filthat med sort Fløjel og Fjer 16 Kr.	Nr. 224. Barnehue af Plyde og Klæde ... 3 Kr.	Nr. 225. Filt-Bejsøhat fra 2 Kr. 85 Ore.

Halvfemserne var de små pandekrøllers tid, men for resten var det, ligegyldigt hvilken frisure en dame foretrak, ikke vanskeligt i det store udvalg at finde den hat, som bedst passede til hårop-sætningen. – Annonce i Ill. Tid., 1890–91.

og fjer stritter i vejret, eller krusede småfjer dirrer i kanten, rejser forkæmperne for fuglebeskyttelsen i Danmark sig i retfærdig harme. De samler i tusindvis af underskrifter, støttet „af selve landets moder, vor kære dronning Louise“ mod dette uvæsen. „Afstå fra al fugle- og fjerpynt i vinter“, skriver de, „intet er klædeligere end en engelsk filthat besat med bånd og løkker“. Sandt at sige havde de enkle hatteformer „med bånd og løkker“ været det almindelige helt fra begyndelsen af tiåret, fordi det jævne publikum var i flertal.

Selv til enkle hatteformer, og endnu mere til stærkt pyntede, hørte om sommeren parasollen, der ligesom overtøjet var behængt med blonder. Den var ikke blot dyr, men den skånedes også den virkelige dames sarte hud, for intet var så simpelt som at være solbrændt! Ingen frue eller ung frøken kunne heller gå ud uden handsker. De skulle dække, hvad der var synligt af armen og fandtes da også i alle sorter fra 1–16 knaps og endnu længere til selskabsbrug. Til gengæld

Kørende folk

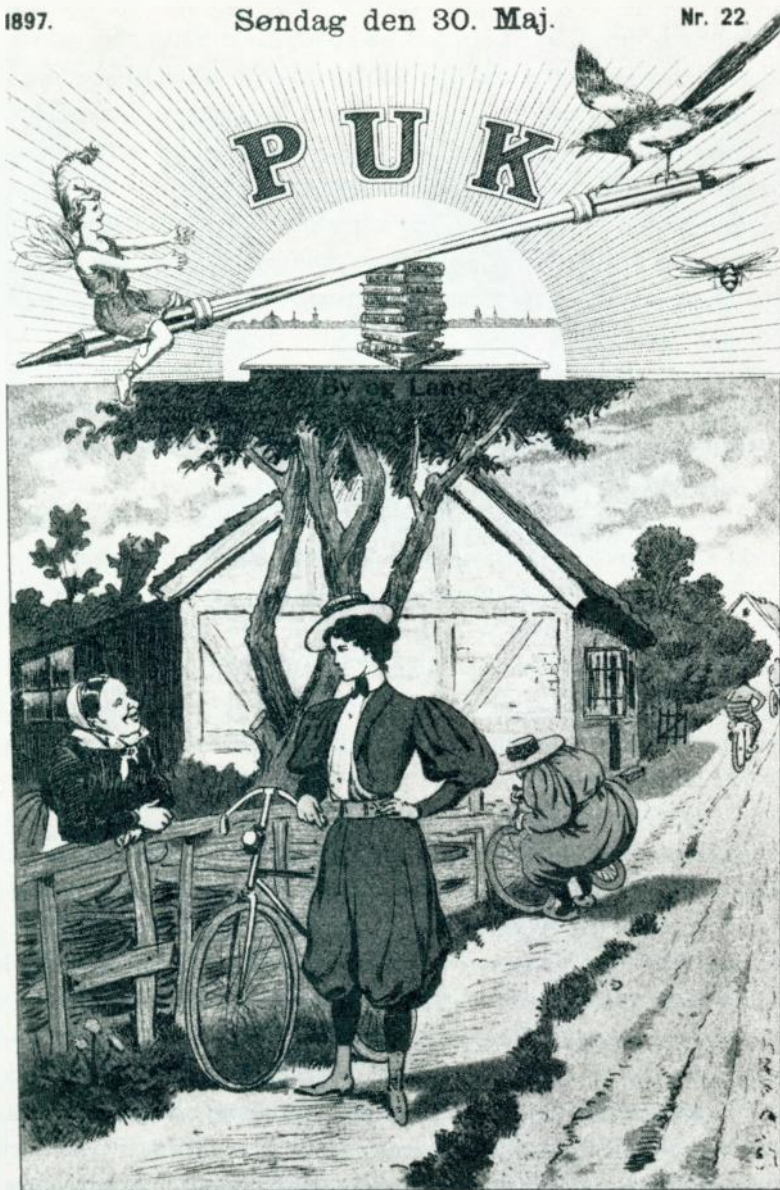
havde man også halvhandsker om sommeren af bomuldstyl, mønstrede eller lignende, der lod fingerspidserne fri.

At holde ekvipage eller landauer var ikke længere forbeholdt adelen og de fornemme slægter eller større proprietærer. Tidens nye rige folk forstod, at intet kunne give mere glans og stilfuld baggrund end at rulle frem i en skinnende vogn med nedslåede kalecher, blanke, velstriglede heste spændt for, og en kusk på bukken med blå skødefrakke, broget sribet vest, lyse molskinsbukser, skafte-støvler og høj, guldtræsset kasket på hovedet. Det var noget andet end en overfyldt char-a-bancs, som mange købmænd og håndværksmestre hyrede til den årlige skovtur. Også om vinteren kørte naturligvis de velstående folk. Da var kalecherne opslået, og kusen havde hue og slag af bjørneskind.

Vognene var dog ikke enerådende i trafikken. Mange unge mænd modtog med begejstring den høje cykel, i folkemunde kaldet „væltepeter“, da den for første gang i 1880 usikkert rullede hen over Københavns brosten. Der gik sport i at holde fart og balance hævet over det gemene folk. Men også det kom med. Dansk Bicycle Club dannedes 1881. Medlemmerne anskaffede kasket og emblem, adskillige tillige sportstøj som jakker, knæbukser, lange, sorte strømper og sko samt hundepisk og hundepistol til at jage de galpende dyr bort med, som ellers kunne give cykelrytteren en ufrivillig lufttur. I Silkeborg vakte smedemester Martin Madsen og hans svende opmærksomhed, da de omkring 1890 i strikkede bluser, knæbukser og med kasket kørte søndagsture på deres høje cykler – „Nu kommer smed Madsen og hans svende,“ sagde man. Damerne i de bedste kredse havde tidligere hovedsageligt kun dyrket ridesporten. Hertil var dragten oftest af sort klæde med figurliv fuldt af blanschetter, draperet nederdel med slæb og høj silkehat med lyst slør svøbt om pulden. Man sad anstændigt sidelæns i den dertil indrettede damesadel og så ubesværet ud.

I slutningen af 1880erne kom den lave cykel – safetyen – frem. I begyndelsen modtoges den med foragt, den var der ingen sport ved. Men allerede først i 90erne slog den bicyklen ud, fordi den fremfor alt var praktisk. Nu dyrkede også kvinderne cykelsporten både i væddeløb og på søndagsture. De iførte sig bukseskørt med ballonben til under knæet og store flade cykelkasketter. Hovedparten af nok så adstadige og bly tilhængere af farten fandt den mørke skræede nederdel, der nåede til jorden, den lyse skjortebluse med lange ærmer og den flade engelske stråhat mere anstændig. For ikke at afsløre benene blev nederdelen holdt på plads med sorte elastikremme, der spændtes fra underkanten af nederdelen til fodtøjet.

Ret uanfægtet af skiftende moder skubbede bydreng, gårdskarle og andre jævne arbejdere af sted med trækvogne. De kom fra de fattigste rækker, og på-

— Det er dog en storartet frisk Luft, De lever i herude paa Landet!
— Aa ja, smænd; nær bare di Pokkers Cyklister itte kom og pompede den gode Luft i Hjulene og løb hjem med den til Byen!

Som damer, der dyrkede hestesport, måtte have ridedragt, måtte de damer, som cyklede, naturligvis have cykledragt, lidt uanstændig ganske vist, for man så jo et godt stykke af læggene, men kæk og praktisk. — Usign. tegning i Puk, 1897.

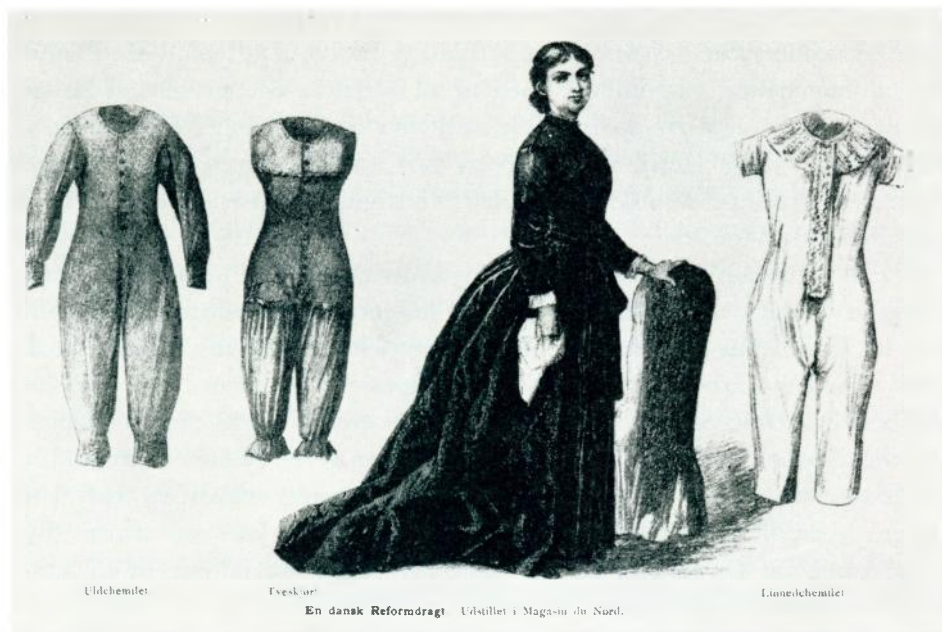
klædningen viste det. Tøj som gik i arv fra far til søn, fra storebror til lillebror, eller det købtes brugt. Lap på lap sad på buksernes udsatte steder, hvis ikke der var huller. Den godt hoftelange mørkeblå, stribede arbejdsbluse med slidser i siderne sås meget. Den var også uniform for mælkedrengene, der fulgte mejeriernes vogne rundt i hovedstaden. Drengene havde tillige sort skrårem, hvori pengetasken sad. Både smækforklæde af hessian, tvist eller ravndug med indvendig lomme midt på brystsmækken var almindeligt. På hovedet havde man kasket eller hue, på benene tykke uldne strømper og så at sige altid træsko – gerne spidse bazartræsko med læderpolstring på vristen, halvskaftede træskestøvler brugtes også.

Mellem trækvognene sås hestetrukne fladvogne og større arbejdsvogne, hvor kusken dårligere kunne holde varmen og derfor tit sad med kavaj eller tyk islandsk, strikket trøje, der tillige var mange andre arbejderes udetøj på hverdage til og fra arbejde.

Højhjulede barnevogne eller lave legevogne med flere børn gav liv i bybilledet. Stærkt korsetterede fruer var uindtagelige fæstninger for småbørn og bidrog formentlig til, at man holdt ammer både i forrige og begyndelsen af dette århundrede – og så skulle man se, at man gjorde det. Ammerne kom som oftest fra landet som mange andre tjenestefolk. Hvad enten de var fra Hedeboegnen eller ej, skulle de bære „gyldenstykkeshue, forklæde med hedebosøm og skørt med røde borter“. Dette kunne ses til omkring første verdenskrig, dog efterhånden mere og mere sjældent.

Dansk Kvindesamfund stiftedes 1871. Det var 20 år efter, at Mathilde Fibiger havde brudt den første lanse for kvindernes frigørelse. Modens kvinder stræbte for at overbevise sig selv og andre om, at den vigtigste opgave i livet var at se dekorativ ud. Kvindesagens forkæmpere måtte nødvendigvis gå den modsatte vej og kæmpe for friheden også i udseendet. I 1888 viste man på den store nordiske Kunst- og Industriforenings udstilling fem reformdragter fra selskabstil arbejdsdragt, og set med tidens øjne i meget enkle former uden korset og tournure. Lignende forsøg blev også gjort i England, Sverige og Norge; spirerne var lagt, men de voksede langsomt. Flere unge gjorde sig mere eller mindre bevidst til talsmand for de nye tanker. „Jeg får altid sting i siden, når jeg har korset på,“ sagde Edith Rode. Bedstemoderen klemte munden sammen: „Det er upassende og uanstændigt at gå uden korset . . ., hvor skal kavaleren lægge sin arm, må jeg spørge?“ – „Hun *har* da livstykke på,“ sagde moderen. – „Livstykke – han kan vel ikke lægge armen om et livstykke.“ Efter megen plagen og surmulen endte den unge pige dog i reformkjolen, der var sær at have på med det nye undertøj, som altsammen hang på skuldrene. Hun nød aldeles

Reformdragt – forenkling

Friheden var, som altid, på vej. Også på modens område. Fremskridtskvinder, der fandt brugen af korset unaturlig og hæmmende, slog dristigt til lyd for sundere og friere former. Og måske ville en af de reformdragter, som konstrueredes i firserne, blive fremtidens frigjorte kvindes frie og praktiske klædedragt. – En dansk Reformdragt, Ill. Tid., 1886–87.

ikke kjolen, køn var den ikke, men hun nød, at de fleste fandt den upassende! Da hendes elskede farmor imidlertid en dag til kjolens forsvar sagde, at den såmænd ikke var så gal, „det er bare det, at de unge piger ser så frugtsommelige ud . . .“, så blev kjolen stille hængt væk.

Andre gik ufortrødent videre. En norsk forkæmper, Kristine Dahl, kom 1897 til Danmark og holdt en lang række foredrag, hvor hun både viste reformkjoler og stærkt gik ind for det løse undertøj, som dog var så dyrt, at det kun kunne anskaffes af de mest velstående.

I 1890erne mødtes en skare litteratur- og kunstinteresserede unge mænd og kvinder. Det var Cafe Bernina på Strøget, som var samlingsstedet. Otto Rung fortæller, at de unge digtere citerede Verlaine og Mallarmé, medens deres venner sad med søljer (sølvbrocher) over kjolens glatte forbredde og en pompadour- eller sølvnakketaske i skødet. Det var moden fra Paris „Fin de siècle“, formentlig i forbindelse med skønvirketiden og dønningerne fra englænderen William Morris' idealer.

Medens vittighedstegnerne fik nyt stof, næret af kvindeemancipationens forkæmpere, foregik der i jævne folks tanke en glidning af dette svære ord, så man

opfattede sådanne kvinder som mandhaftige. Den engelske kvindemode med de enkle, skræddersyede dragter, hvortil adskillige brugte skjortebluse med høj stiv flip og manchetter, var muligvis med til at forstærke denne tanke. Yderligere gik der mode i at drive sport. Både skøjteløb og kælkning i Ulvedalene tog unge kvinder del i. Hertil brugtes dragt med kort, figursyet, undertiden pelsbræmmet jakke, pelshue og muffe, det var frigørelsen personificeret i sports-pigen omkring 1900.

Fra en hel anden side var en forenkling af kvindedragten i gang. Selv om der stadig var mange kvinder beskæftiget ved husgerningen, banede industrien nye veje for dem. I hus såvel som på fabrik, systue, forretning og alle andre steder, hvor der skulle arbejdes, måtte dragten tilpasses forholdene. De arbejdende kvinders dragtsnit var nok i takt med den daværende mode, men forenklet og den meste besætning væk. Og over sig havde man gerne et stort smækforklæde. Diakonisserne bar helt sort dragt, medens plejerskerne under „det røde kors“ fik grå kjole, hvidt forklæde og lærredsbind med rødt kors om armen. Sygeplejerskerne var fra fattige, ulærte vågekoner ved at udvikle sig til en uniformeret stand med en i begyndelsen beskedent læretid.

Gennemgående var de fleste af disse kvinder fra de jævne samfundslag. En bekostelig uddannelse var endnu de færreste beskåret, også fordi fædrene fandt det nedværdigende ikke selv at forsøge deres døtre. Men i 1883 nedsatte den første kvindelige tandlæge sig i Århus, og Nathalie Zahle var i fuld gang med at uddanne lærerinder. Hovedparten af disse kvinder viste i deres påklædning beherskelse over for modens tyranni. Og når en ung pige i et ugeblad 1897 klager over, at teatrets kvindelige publikum en hverdagsaften er lutter mørk kedsommelighed, fortæller det tydeligt, at den store velstand og deraf følgende overlæssethed i klædedragt var i mindretal, medens den almindeligere påklædning ikke har været slet så fejende, som man ofte tror.

Brudekjolen påvirkedes også af den nye tid. I de højere lag var den forlængst blevet hvid, og velstående folk såvel i København som i provinsbyerne fulgte efter. På landet havde kirke- og brudedragten i gammel tid været sort, ofte af hjemmevævet vadmél. Efter ca. 1870 blev brudekjolen på landet og hos de bredere lag i byerne gjort af lettere sorte uldstoffer, som manufakturhandlerne i fristende annoncer udbød. Alpaca blev eftertragtet. Det skinnede som silke, men var uld eller halvuld. Kashmir og merino blev også meget brugt. Det blanke, bløde atlask eller mønstervævede silketøj kunne dog også friste en velhavende gårdmandsdatter. I Tulstrup ved Viborg erklærede i 1886 en gammel mand: „A' tro'et a' Mari' Kathrin' var så stolt, a' hun vil' ha' silk' kjoul!“

Til de sorte brudekjoler brugtes altid hel- eller halvlangt hvidt slør, der toppedes op på hovedet, og brudebuketten sad i en buketholder af pap med tyls-

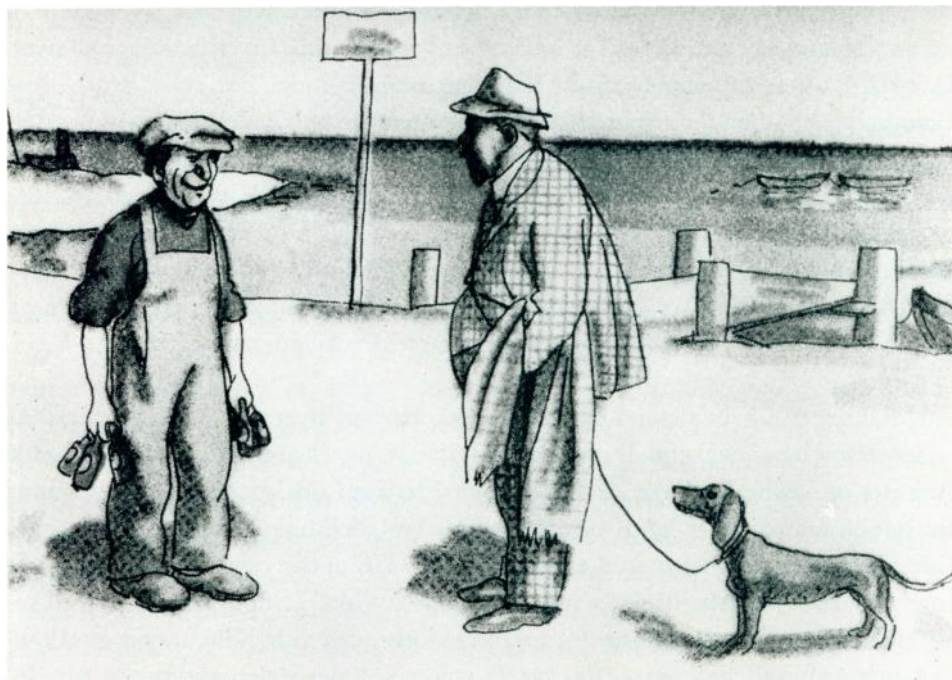
eller papirblonde omkring. Noget efter århundredskiftet begyndte de hvide kjoler at trænge igennem på landet også, men gammel skik og sædvane er sejlivet. Der kendes flere eksempler på, at ikke helt unge kvinder har stået brud i sort kjole og hvidt slør endnu hen mod anden verdenskrig (se billedet side 59).

På samme måde var landbokvindens konehue blevet til den hvide eller sorte pyntekappe, der endte som en lille coiffure af tyl oven på hovedet med blonder og løkker, undertiden pyntet med kunstige violer. Traditionen med den gifte kvindes tildækkede hår forenedes i den samtidige mode, som man så både dronning Victoria af England og dronning Louise af Danmark benytte. Langt op i 1900 årene var denne lille kappe for mange ældre kvinder uundværlig.

Udviklingen i arbejdstøjet er bemærkelsesværdig. Byerne voksede og dermed behovet for håndværkere. Industrien udviklede sig eksplosivt. I begge tilfælde trak det de jævne landboer, som ingen jord havde i udsigt, til sig. Fra gammel tid havde man både i land- og især hos fiskerbefolkningen i visse egne brugt vide overtræksbukser af lærred eller andet stof. Nu optog også byernes arbejdere lærredsbukser på arbejdspladserne, dog kun så vide, at de lige kunne trækkes over de mørke. Hertil brugtes løs arbejdsskjorte med sideslidsler, men efterhånden mere almindeligt lærredsjakke. Derpå gik bølgen den modsatte vej. På landet bredte de fabrikssyede jakker og bukser af kraftigt bomuldstøj – ravn-dug eller molskin – sig overalt. De fleste brugte blå eller kakifarvet, mejerister gennemgående hvidt. En mejerist i København, der selv havde mejeri og behandlede mælken, gik i hvid „frakke“, medens hans hjælpere havde hvide jakker. I Jylland havde mejeristen derimod gerne hvid jakke og folkene skjortearmer og smækforklæde. Hvide jakker brugtes også af butikssvende i købmands- og urtekræmmerbutikker samt i mælkeudsalgene. De afløstes disse steder dels af kakifarvede, dels af hvide kitler.

Smækforklædet i mørke farver blev anvendt overalt på værksteder med smudsigt arbejde. Endnu før 1912 kom en slags kedeldragt i brug. Arbejderne på sukkerfabrikkerne i København kaldte dem „aber“, fordi de i modsætning til alt tidligere mandstøj var syet ud i et. Der var dog ikke taget hensyn til krympning, så tøjet sprang snart i sømmene og blev ingen succes dengang.

Efter den første verdenskrig, da det var vanskeligt at få arbejdstøj, kunne man i små billigkøbs- og partivareforretninger i Rabarberkvarteret på Nørrebro i København få papirstøj fra krigslagrene. Det var blå med høj krave og knap-pet på skrå over brystet. Jakke og bukser kostede i alt 1,50 kr. En del blikkenslagere og smede brugte det et par år, endskønt de lignede krigsfanger. Ved svedigt arbejde opløste „tøjet“ sig, navnlig foran. Da man derfor begyndte at kunne få rigtigt tøj til en rimelig penge, sagde maskinmesteren på Otto Møn-

I årene efter første verdenskrig trak vide kredse af Danmarks befolkning, også en del kvinder, i den praktiske amerikanske overtræksdragt overall'en, den blev noget nær en uniform for arbejdere, og den var, i børnestørrelse, en kærkommen gave til mødre med drenge og piger i legealderen. – Tegning af Alfred Schmidt, Klods-Hans, 1921–22.

steds fabrikker i København: „Nu går det ikke længere, vi må tage hensyn til damerne.“

I 1920erne skete et stort fremskridt, da overalls kom frem. Ideen var importeret fra vest. De vandt indpas både i by og på land til arbejdsbrug og til store drenge. En fodermester i Gamst havde i 1927 to sæt, som han skiftevis brugte hveranden uge over det pænere tøj. Han strøg dem af sig i bryggerset ved spisetid, så han var pæn inde. Hver uge blev det snavsede sæt blødt op i vandkarret, skrubbet med karbørsten, og når det var tørt, var det parat til brug. Strygefrit tøj kendtes ikke, og til arbejdsbrug tog man det ikke nøje med lidt folder. Derimod passede man på sit tøj. Lapper var ingen skam, men det var laser.

Butiksjomfruerne i ismejerier, smørbutikker og spækhøkerforretninger havde oprindeligt hvide smækforklæder og løse halværmer med elastik eller bændler foroven, medens man i blomster-, kaffe-, isenkram- og manufakturforretninger havde sorte lastingsforklæder, undertiden med lignende løse ærmer. I Carl Scheplers mange smør- og osteforretninger i København fik butiksjomfruerne

Undertøj og nattøj

imidlertid ensartede hvide kitler med glat bærestykke, tilrynket underdel, bælte og ganske lav linning i halsen og rygknæpning. Det blev eftertragtet for kvinder at være ansat et sted, hvor man pænt og propert stod i hvid kittel. Forklæderne forsvandt efterhånden alle steder og gav i løbet af 1920erne plads for hvide og sorte kitler, senere også mørkeblå og mørkegrønne i nyere faconer. Stormagasinerne indførte kitler til alle ekspeditricer, elevernes fik en afvigende farve. På kontorer vandt det praktiske klædningsstykke stærkt indpas, og da kitlen nu kunne fås i broget mønstrede stoffer, anvendtes den også meget af husmødrene i hjemmet.

Såvel kvinde- som mandsundertøj havde i det forgangne århundrede været præget af tradition og soliditet. Selv da man i de sidste årtier forsynede de hvide skørter, chemiser, underliv og lærredsbukser med håndbroderede tunger, engelske huller og fransk broderi eller hæklede blonder, var det stadig solidt. Det fortsatte det med at være for børn og den bredere befolkning til efter den første verdenskrig, selv om maskinfeston havde fortrængt håndbroderi.

Om natten lå mænd og drenge i deres dagskjorte og kvindekønnen i chemise, en del med nattrøje over. De mere velstillede havde henholdsvis lang natskjorte og lang, ofte broderet lærredsnatkjole, de ældres var af bommesi eller flonel.

For den elegante dame med egen eller andres mænd til underhold gjaldt andre mål og midler. Skønt kjolerne lå glat om hoften, svajede vidden udad og bagud forneden, båret af knitrende taftbrus og skyer af flæser og plisséer, der mere end anedes, når man gik strøgtur med stofvældet samlet i den ene hånd, eller det var ophæftet med en slæbholder over gadens smuds. Disse kredse brugte også lette blonder til deres øvrige negligé.

Underkjolen i lette bomuldstoffer fortrængte skørtet, da den stærke understregning af taljen senere udviskedes, og nu vandt alle former for trikotstoffer frem. Umærkeligt forsvandt chemisen og macotrøjen kom i stedet. Med husenes stadig bedre opvarmning, og kroppens hærkning ved friluftsliv forsvandt kvindens uldtrøje helt og mandens erstattedes også af maco. Beklædningsindustrien var i rivende udvikling, og kunstsilken, der omkring århundredskiftet blot brugtes i bånd- og posementindustrien, vandt efter den første verdenskrig frem på en masse områder. Trikotine, tråd og silke, uld og silke, milanése og trikotcharmeuse i rosa, laksefarvet og lyseblåt blev uundværlige bestanddele i så at sige alle kvinders nat- og underbeklædning. Sideløbende skete det nye i nattøjet, at mange både mænd og kvinder iførte sig lange bukser, pyjamas'en kom som noget af det første til at understrege den ligestilling, som kvinderne havde kæmpet for så længe.

Korsettets form og snøring viser sig i den ydre fremtoning. Den første halve

snes år af dette århundrede blev det forsynet med så kraftige jernstivere foran, at brystet blev skudt konsolagtigt i vejret, maven forsvandt, medens bagpartiet svajede stærkt bagud – kvinderne fik storkefigur. Den høje kjoleflip blev stivet af med fiskeben for ikke at folde, medens ærmerne fik pose eller udsvajning på underarmen. Alt eftersom det fine damepublikum på strøget og ved væddeløb fik snævrere kjoler, fik hattene ballonagtig puld og vældige skygger med en fjerpragt, der ganske fordunklede goernes. Hatteslør ned over ansigtet var meget almindeligt. Samtidig yndede man fjerboa'er og løse pelskraver samt store muffe. De allermest velstående fik bil, åbne, høje vogne, der susede af sted med en fart af 20 km i timen; damerne måtte have store automobilslør, bundet omkring sportslige hatte og knyttet under hagen. Middelstandens kvinder holdt sig til en mere lagkageagtig hatteform med blomsterpynt. Den almindeligste frisure var hos dem valk foran på hovedet, hvorover håret blev redt. Kvinder, der kunne tillade sig hyppige besøg hos frisøren, blandt andre skuespillerinder, svægede til bukler eller voldsomt tuperet sidehår med løs nakkeknude.

Fodtøjet havde vekslet mellem støvler og sko alt efter formålet, fra lige afskåret tå til spidssnude med stenkulsperler i goerne. Det havde hidtil sammen med de gennembrudte, mønstrede strømper været skjult af lange skørter og kom kun tilfældigt frem, når lejlighed og formål var til det. Med den første verdenskrigs udbrud i 1914, da de krigsførende landes kvinder delvis overtog de kæmpende mænds forladte arbejde, skete der en virkelig ændring i klædedragten. Det praktiske gik forud for det pyntelige, de lange snævre skørter forkortedes og fik vidde, de lange knap- eller snørestøvler kom frem i fuldt dagslys, moden ændredes – også for de neutrale.

William Morris, der døde 1896, ville have glædet sig, og kvindefrigørelsens forkæmpere ville have frydet sig, om de kunne have set kvinderne i de år, hvor deres krop og ben endelig fik bevægelsesfrihed, ejendommeligt nok samtidig med, at de danske kvinder fik valgret. Her gav de nye tendenser sig også udslag i stærkt kvindelige spencerkjoler med lyse bluser. Og skønt kjolerne blev kortere, krævede pynten og vidden en del stof; i 1915 spøjte endog krinolinen, som den også havde gjort hos de unge i 1904. Medens det først og fremmest var de unge, der lagde korsettet og tog den løser hofteholder i brug, så var det næsten alle aldre, der under den spanske syges hægning i 1919 bar folderigt, sort sørgetøj med tit kjolelangt flagrende sort slør, anbragt på en lille hat med hvid crepekant i panden. Skikken at bære sorg opretholdes stort set nu kun af ældre eller fornemme folk. Selv sort sørgeflor om armen, som mange bar ved Christian 10.s begravelse 1947, ses yderst sjældent.

1920erne vil for altid blive husket for de korte kjolers gennembrud, et naturligt udslag af, at kvinderne trængte ind på arbejdsmarkedet, og på lærean-

Fra storkefigur til drengeskikkelse

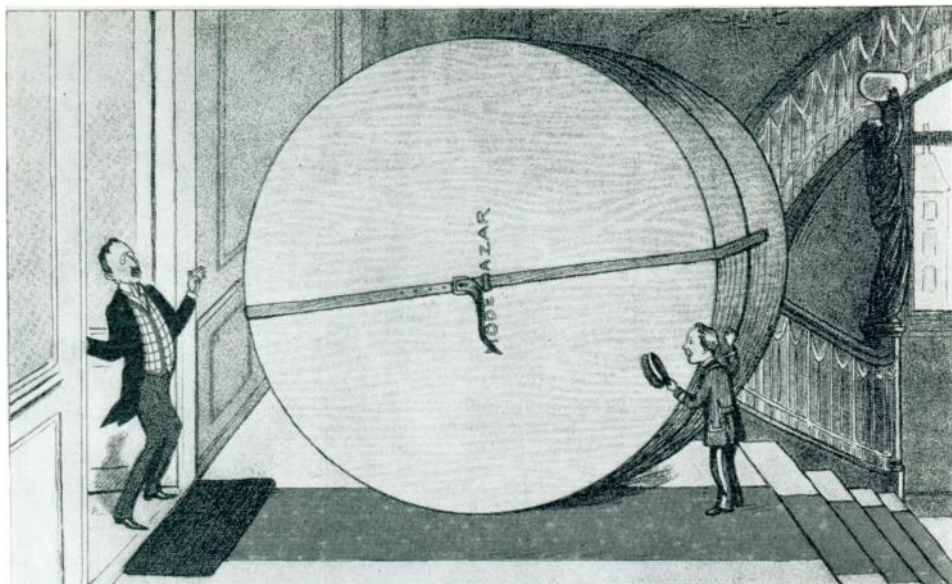

Også natdragten har sine moder, i middelalderen lå man oftest splitternøgen i sengen, nu bruger de fleste pyjamas. Men netop dengang alle brugte natkjole eller natskjorte, var det ikke nogen nem opgave for en kunstner at skildre intim ung lykke under de evige stjerner. – Paa Bryllupsrejse, maleri af V. Irminger, 1899.

stalterne. Benene vistes frimodigt til knæene i skinnende kunstsilkestrømper, og håret, der i de krigsførende lande var blevet kort, fløj også for saksen i Danmark. „La Garconne“ fløjtedes af hver svajer i gaden, og pigerne fik virkeligt drengehår, som de pressede en krukkehat over. Fladbarmede med fremskudt mave og rund ryg gik de i chemisekjole med bare arme, bådformet halsudskæring og løst bælte om hofterne – det løse, det ubesværede og skødesløse var tidens ideal. Støvlerne var forsvundet. De lange ben så bedst ud i sko med kødfarvede strømper, når man dansede charleston. Og selv om kvinder, der ville chokere, og demonstrere deres selvstændighed tidligere havde røget, blev det nu betydeligt mere almindeligt. Helst skulle man også bruge cigaretrør og rigelig kosmetik.

Den lille detailhandler med lidt levemåde brugte nu ikke mere diplomatsæt sådan som ældre på landet, der stadig sled det til familiefesterne. I byerne gik mange en mellemvej og anskaffede sig jaket med sribede benklæder. Det sparede kjolesættet, som man i velstående kredse fandt nødvendigt, og som man her udstyrede sine sønner med til studentereksamen. Arbejderen havde et sæt sort jakketøj til fint brug, det holdt i mange år. Søndagen markerede han med en ren skjorte og sribet klipfisk under den nyeste uldne, maskinstrikkede vest med ærmer. Dertil hørte ligeledes de nyeste bukser, der kunne anvendes som dagligbukser senere. De købtes færdigsyede; det samme var tilfældet med plyssutterne, som han også kunne beholde på fødderne, når han slog et slag ned i beværtningen på hjørnet. De kunne have indvævede hjorte- eller hundehoveder. Havde han en sparsommelig kone, syede hun dem selv. Den selvstændige handlende eller håndværksmesteren foretrak ofte den sorte alpacajakke efter fyraften samt slippers. Flip og slips brugte de fleste arbejdere ikke til daglig, kun til mere højtidelige lejligheder. Og for mange andre var kravetøj det første, der blev taget af ved hjemkomsten om aftenen.

Efter første verdenskrig var spidsbukser til pænere fritidsbrug den store mode især blandt den landlege ungdom. Spidsbukserne havde dels et militært, dels et sportsligt snit, som man blandt andet kendte fra talrige soldaterbilleder og krigsfilm. Bukserne var kakifarvede og gik halvt ned på læggen. Det så man ikke, da underbenet skjultes af viklers, et par meter lange uldbånd, 8–10 cm brede i buksernes farve. De blev viklet fast og akkurat om benene, så de netop dækkede støvlens kant og sluttede under knæet. I nødsfald kunne de bruges til sko. Lange ridestøvler til knæet var i al deres kostbarhed eftertragtede, kun velstående gårdmandssønner, forvaltere eller forpagtere havde råd til at bruge dem. Senere kom de lange gummistøvler, men det var hovedsageligt til arbejdsbrug. En kakifarvet jakke i sportssnit og blød flækhat af filt eller stof brugtes til spidsbukser, men en anden jakke kunne også anvendes. Til dette sportslige antræk passede som over-

Væ'sgo', jeg skulde aflevere en Hat til Fruen!

I årene hen mod første verdenskrig viste damehattene tilbøjelighed til at antage en stedse mere foruroligende størrelse. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1908.

tøj en svær vindjakke, nærmest en stortrøje med bælte. Det fineste tøj hos ungdommen både i by og på land var mørkeblåt jakkesæt af cheviot; „blåt tøj er altid pænt“, hed det i en lang årrække. Dertil hørte hvidt eller kulørt silkelommelørklæde i brystlommen, slipsnål med perle i silke-bindeslipset. Skulle det være fint, cyklede tjenestekarlen på landet til bal i forsamlingshuset eller kroen med sorte laksko på.

Samtidig med at moderen lagde korsettet i de første årtier af 1900 årene, blev spædbarnet omsider viklet ud af navlebindet og de snærende lister, og fik bukser i stedet for svøb. Når det voksede til, fik det sammen med de voksne lov til at nyde sol og strand i blåstribet kadettøj med stor matroshat af strå eller flad sømandshue.

Til konfirmationen lignede pigebørnene små voksne damer, dog med en kæmpesommerfugl af en hvid taftsløjfe anbragt i nakken. Endnu i 1916 kunne man se en enlig konfirmand i Matthæuskirken i København i sort alpacakjole med hvid spartelblonde langs sjalskraven. Men i byerne var de hvide kjoler næsten enerådende, hvorimod de sorte endnu var i overtal på landet. Det varede dog kun få år. Det var almindeligt med spadseredragt til andendagen, men i 1920erne blev frakke eller kåbe mest brugt.

Når en dreng skulle konfirmeres var han omkring århundredskiftet gerne

De korte, løse kjoler og det korte hår, som egentlig var fremkaldt af, at kvinder under første verdenskrig i mange lande måtte tage mandens plads ved maskiner og i værksteder, udviklede sig hurtigt til en særdeles raffineret mode. – Fra Fru Hiorts Modeblad, 1926.

i sort jakkesæt. Det afløstes af mørkeblåt matrostøj med lange bukser og dertil på andendagen flad matros hue. Men i slutningen af 1920erne fandt man atter frem til jakkesættet som mest praktisk på længere sigt, men nu skulle det være mørkeblåt. Til daglig havde tidligere matros- eller sømandstøj med bukser til under knæene og lange strømper været brugt af de mere velhavendes børn. Blusen posede og havde elastik forneden, her var plads til flere pund æbler eller andet godt. Til gadebrug havde man mørkeblå stortrøje med forgyldte ankerknapper og stor stivet matroskrave med tilhørende klipfisk. For en rask dreng var matroskraven besværlig, når den rejste sig som et sejl i blæsevej.

„Frivilligt Drengesforbund“, bedre kendt som F. D. F., havde i en del år hvide sømandsbluser, flade huer og mørkeblå bukser til knæet.

Jæbertøj holdt drenge meget mere af. Det var sportsligt med knælange bukser og jakke med lille krave, og der var wienerlæg både i forstykker og ryg fra bærestykket og til underkanten; bæltet i taljen gik under læggene. Bøllehuer med opadbøjet skygge brugtes hertil.

Til daglig brugte jævne folks børn mørkeblå, stram sweater, præget af søfolks arbejdstøj. Tværstribede sweaters i blå og hvidt var også almindeligt. Det daglige tøj blev for både høj og lav efterhånden præget af sporten og spejderbevægelsen. Lyse skjortebluser med fast bæltestykke og fast flipkrave brugte enhver rask dreng i 20erne. Bukserne blev kortere og hed nu spejderbukser. Man havde uldne sportsstrømper med borter ved knæet, sandaler og sejlsporthue med lige oppresset skygge. Om vinteren brugte drenge stormhue af skind, hvis lådne kanter kunne slås ned om ører og nakke. Træsko var af børn i byerne for længst bandlyst, kun de allerfattigste nødsagedes til at bruge dem. Foreningen „Fattige Børns Fodbeklædning“ havde tidligere uddelt gratis træsko på kommuneskolerne, hvilket havde bidraget til at sætte dem i miskredit. De ansås desuden for at være et bondefodtøj. Nu duede kun læder-snøresko til vinter- og pænt-brug, medens lærredsfodtøj – efterhånden med gummisål – om sommeren vandt frem i takt med det friere sportsliv.

Påvirkningerne fra U. S. A. mærkedes også på andre områder end det økonomiske. Men følgerne af Wallstreetkrakket i 1929 åbnede for alvor folks øjne for, hvor afhængige vi var af den ny verdens førende land. Idealer, moderetninger og dragtnavne kom mere og mere fra U. S. A. Og de canadiske tømmerfolks korte, ternede og blusede trøjer – lumberjacken – har i mange variationer været brugt som både dagligt overtøj for drenge og arbejdere og af vandrebevægelsens unge, der også sammen med spejderne gik ind for sandalerne.

I 1930erne brugte man såvel lumberjacken som den almindelige jakke til plusfours – de store posede, næsten skørtelignende knæbenklæder, der blev spidsbuksernes afløser. Senere aftog vidden og længden, og navnet blev knickers. En kort periode kom „frisættet“ i brug. Det var af habitstof uden revers og så nærmest ud som de samtidige kedeldragter til arbejdsbrug. Det var et dristigt forsøg på at komme fri af det sædvanlige jakkesæt; men kun få havde mod og råd til at anskaffe det. Det blev også snart overflødiggjort af det bekvemme mere løse, sportligt prægede tøj, der tog overhånd, og som endelig i moderne form også viste sig i hærens battledress. Model 1963 for de værnepligtiges uniform er endnu bekvemmere, af lettere stof og mangler bælte.

Strikkede „pullovers“ med spids udskæring og ærmer samt „slipovers“ uden ærmer kom i stor stil til at erstatte vesten, der hos alle yngre forsvandt fra jakkesættet. Først omkring 1960 har vesten atter forsigtigt vist sig. Den er ikke mere en del af habitten, men et muntert indfald, udført i duvetine i havannabrunt, grønt, vinrødt eller andre farver.

Medens man endnu i 1930erne købte skjorter med løse, bløde flipper, blev de fastsyede flipper snart enerådende, og skjorterne blev kortere og helt åbne foran. Storternede skjorter i mange farver blev til daglig og fritid almindeligt både til børn og voksne. Senere er mørkere ensfarvede, endog brune, koksfarvede og sorte skjorter i poplin og jersey blevet yndede. Personalet på større kontorer, for eksempel i banker, går med jakkesæt og lyse skjorter, hvis ærmer smøges op, når det er meget varmt. Det er heller ikke ualmindeligt, at kontorfolk inden for den kommunale administration går med uhøjtideligt „sammensat tøj“. Det er hovedsageligt kun folk i ledende stillinger, forretningsfolk og salgschefer, der i dagligdagen er hvad man kan kalde „ulasteligt påklædt“. Men i fritiden går de fleste utvungent klædt, i hus og have, på weekend, ved stranden, på campingture og i ferier. De unge går i den henseende altid i spidsen, men de ældre årgange har været lærenemme. Shorts og lærredsbukser i mange farver er almindelige, og herover korte, brogede skjorter eller bluser med sideslids og udfaldskrave. Slips bruges så at sige ikke i fritiden. I koldt vejr ifører man sig store strikkede jumburs med rullekrave, og i regnvejr plastic- eller nylonfrakker, der intet fylder. Dette lette overtøj egner sig til bilkørsel, hvorimod man på motorcykel, scooter og knallert ofte anvender læderjakker. Og da dette klædningsstykke bruges som en slags uniform af unge mænd, der tilbringer deres fritid med at gøre gader og veje usikre, kalder man dem under ét for „læderjakker“.

Den der kører langt – til arbejdspladsen eller i fritiden – bruger tit grønligt overtrækstøj, bredt læderbælte og hvid eller lysegrøn styrthjelm.

Blå cowboybukser af ravndug har længe været foretrukket af drenge i alle aldre. Med opsmækket cowboyhat, læderbælte og en legetøjspistol kan man drømme sig ind i en Western-films helterolle. I en periode så man drenge og piger i stærkt blå træningsdragter med bred, hvid stribe på siden af bukserne, men de er nu atter forbeholdt sportspladserne. Lange, ret snævre bukser med slids forneden har tildels slået de ellers blandt drenge så yndede korte bukser ud, også et vidnesbyrd om beundring for cowboyernes Texas. Men så snart der er varme og sol, viser både drengene og deres fædre de bare ben og mere eller mindre nøgne overkroppe. Sportsbegejstringen og badestrandenes soldyrkere har, i forbindelse med at alle nu får ferie med løn, umærkeligt ændret så at sige alles påklædningsvaner, også uden for strandbredden.

Blandt håndværkere har man længe haft visse uskrevne regler for arbejds-

tøjet. En murersvend brugte for eksempel blå- eller rødtribet percalesbluse med halslinning og sideslidser samt ublegede molskinsbukser. Murerarbejds mændene måtte kun bruge enradet vest af ravndug over skjorten og bukser af samme art, således endnu i København, her er det også af sikkerhedshensyn påbudt at bruge spidsnæsede bazartræsko. Der har dog fundet en så stærk udjævning sted ude i landet, at man i hvert fald i Jylland ikke mere med vished kan sige, om man står over for en murer, tømrer eller arbejdsmand på byggepladsen. Kun det, han beskæftiger sig med, fortæller, hvad han er.

Smede- og metalarbejdere bruger gerne blå maskintøj, medens mekanikere og elektrikere bruger kakifarvet, blå eller grønt twill eller anden bomuldsvare. Men moden skifter også inden for arbejdstøjet, og hver især finder frem til det, der passer bedst i hans fag og for hans pung, og ingen vil mere lade sig binde af faste forskrifter, hvis de mener, det er unødvendigt. Dog er kitlen på flere arbejdspladser kommet til at betegne et trin opad. Lagerfolk og værkførere på store autoværksteder bruger kitler – blå, grønne, grå, kakifarvede og endog hvide. Den hvide kittel er en ambition, der går på tværs af den almindelige udvikling i retning af bekvemt og let vasket tøj. Dog lejer de fleste deres kitler og får dem bragt rene ind ad døren, og så kan farven i og for sig være ligegyldig.

Den økonomiske nedgang i begyndelsen af 30'erne ramte de producerende erhverv hårdt. Det var derfor rimeligt nok, at modeskaberne søgte at putte så meget stof som muligt i damekjolerne for at stimulere fabrikationen. Kjolelængden blev til midt på benet, vifter og læg indsattes i nederdelen, mens livet tilsyneladende gik til hofterne. Det var dog overskåret i taljen, blusede foroven, lå glat over hofterne og havde smalt bælte. I denne periode blev lynlåsen indført i konfektionen, den afløste hægter og tryklåse også ofte knapper – i både herrebenklæder og damekjoler.

Grå og beigefarvede uldne, imprægnerede garbardinefrakker blev i Danmarks lunefulde klima modtaget med glæde af både mænd og kvinder i alle alderstrin og samfundslag. Til pynteligere brug brugte kvinderne en løs trekvartlang frakke, ofte helt åben foran; det nye navn herfor var „swagger“. Hattene fik „røverpigesving“ med en enkelt fjer, eller skyggen bølgede ned over panden; små mærkelige „pilleæsker“ sås også; i lange tider måtte hattene holdes på plads med nakkeelastik.

Anden verdenskrig med varemangel, brændselsrationering og tre fimbulvintre i træk ændrede i betydelig grad de fleste menneskers påklædningsvaner. Det væsentlige var at få noget tøj, ikke så meget hvordan det så ud. Folk med børn havde de største problemer. Utallige gamle hækledede og strikkede bomuldssengetæpper blev trevlet op og strikket til børnebukser og trøjer. Uendelig mange lagner, der

ellers lå i stabler omkring på gårdene, endte deres dage som imprægnerede „cotton-coats“ til både mænd og kvinder. Det var et nyt og meget brugt stykke overtøj særlig under mørklægning, det fremstilledes ellers af poplin. Et firkantet hovedtørklæde, lagt i trekant, var fra at være en gammelkoneagtig, landlig og næsten ikke mere brugt hovedbeklædning, blevet moderne. Med isvintrene udartede det tillige til et hættelag, „pipaluk'en“, der ikke adskilte sig meget i formen fra middelalderens strudhætte og bondens hæt'slag i 1700–1800 årene.

Piger i lange bukser blev et nyt afgørende indslag i kvindemoden. Allerede i 1911 havde en ung dame af det gode selskab vakt stor opsigt i Århus ved at promenerer i et sikkert meget anstændigt bukseskørt, så politiet måtte splitte mængden. Pyjamas'en fra 1920erne fortsatte i 1930erne som stranddragt, der snart kortedes af til shorts. I slutningen af 20erne sås den uldne tætsluttende badedragt i første omgang med skørt. Den var dyr, men både dristig og dejlig. Ingen drømte dengang om Bikini – pigene i busteholder og „figenblad“. Derimod fandt man lange vide, mørkeblå jerseybenklæder med tilsvarende sweater kvikt, det brugtes af sportspiger og efterhånden også af andre. Endelig kom skibukser, både korte til under knæet og lange spændt om anklen. Hertil brugtes vindjakke eller strikket „lusekofte“ i brogede farver.

Skibukser blev under besættelsen både pigers og drenges daglige lune påklædning. Mange yngre kvinder brugte dem, ikke for at dyrke skisport, men af nødvendighed. Selv efter krigen, da brændslet stadig var rationeret og stuetemperaturen ikke overskred 18 grader, måtte man ty til dem. Helt små børn har siden brugt såkaldt „flyverdragt“ af vindtæt og regnskyende stof.

Den egentlige mode var i disse år blevet en ejendommelig blanding af maskuline, brede, lige skuldre med stor vatpolstring og feminine tværrynker ofte udgående fra en lodret midtlinie. Længden var kun til knæet. I øvrigt blev der syet om i stor stil. Man var lykkelig ved nærmest „under disken“ at kunne købe nyt stof til ærmer og besætning på en ellers gammel kjole.

Man modtog efter krigen med begejstring Christian Dior's „New Look“, hvor kjolelængden løb ned til smalbenet med brusende vidde og bølgende skørter med synlige blonde- og festonkanter under. Det blev signalet til krinolinens tilbagevenden i form af både rigtige virerstel, stivskørter, paperskørter og endog skummiskørter til børn. For mange unge piger, hvis balletpigedrømme ikke svarede til virkeligheden, måtte taljekorsettet blive følgen. De amerikanske filmstjerner med Marilyn Monroe i Spidsen har ikke været uden skyld i busteholderfabrikationens stigning. Det var som altid ungdommen, der greb det nye. Intet under, at brudene i de år kun kunne bære „stor“ kjole; også andre selskabskjoler gik til gulvet.

I løbet af 1950erne blev kjolerne atter knækorte – til selskabsbrug de såkaldte

trekvartlange cocktailkjoler, senere helt korte. Store piger og ganske unge bibeholdt strutskårterne, der nåede et omfang, som undertiden fik de ældre årgange til at ryste på hovedet. Helt komisk så det ud med overtøj, der som regel ikke var tilpasset derefter.

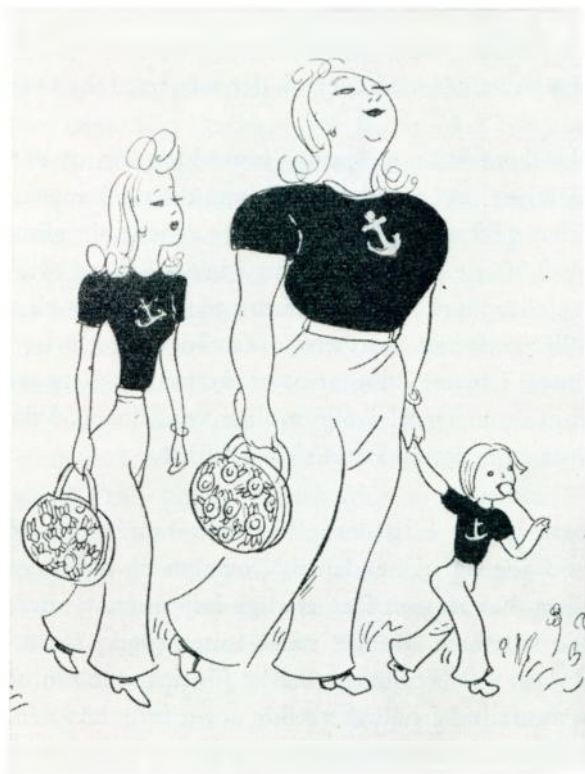
I samme tidsrum tog dansk tekstilkonfektion et opsving som aldrig før, og den to- og tredelte dragtkjole, tit af jersey, rayon eller vinterbomuld med snæver nederdel og ret løs trøje, undertiden med ærmeløs „top“ under egnede sig glimrende til en serieproduktion, som så at sige alle årgange tog i brug. Sol- og evighedsplisserede nederdele med lyse eller mørke, stærkt mønstrede bomulds- eller nylonbluser til og strikket trøje eller golfersæt har været overmåde meget brugt. Kvinder har i forretning, på kontor, i teater, biograf og til komsammen brugt sammensætningen bluse eller trøje og nederdel i alle mulige variationer. Ikke siden omkring 1900–1910 har bluse og nederdel været så højt elsket.

Omkring 1900 var fodtøjet også spidst. I 1950erne blev det stadig mere og mere spidsnæset for derefter at udvide sig til „andenøb“, og som en modvægt til den ellers praktiske beklædning, har skoene fået stadigt højere og tyndere hæle, til sidst med den sylspidse stilethæl. Mange, særlig unge piger, starter dagen i tynde, højhælede sko i al slags vejr. Forlængst befriet for den voldsomme korsetsnøring, synes det, som om man altid frivilligt vil lide noget for stadsen.

I 1940erne kom buksemoden af sig selv som en nødvendighed, i 1950erne af forfængelighed. Det er „smart“ at skjule sig i lange, stramme benklæder – „slacks“ – af stræknylon, der åbenbarer alt, men måske nok jævner et par kalveknæ. De halvlange „jeans“ formår dog ikke at skjule nogens skavanker. Blå cowboybukser har både børn og unge piger brugt. Til den stramme underdel hører en overmåde stor og vid jumber, trøje eller busseronne, der går ned over hofterne. Sammensætningen anvendes både til ski- og gadebrug. Men selv om det altid er de unge, der vil gå til yderligheder, er der en masse kvinder, som på fabrik, lager, systuer og i hjemmet af praktiske grunde bruger de lange slacks. Man ser højhælet fodtøj hertil, men næsten hæleløse sko og „smutters“ er det almindeligste.

Til vinterbrug går mange med støvletter, der til gadebrug helt har afløst gummistøvlerne, som nu kun anvendes af børn og til virkeligt arbejdsbrug for kvinder i landbrug og gartneri. Træfodtøjet har fået fornyet anvendelse efter krigen, skønt man spåede dets forsvinden i 30erne.

Med de stadig store fremskridt på permanentkrølningens område i forbindelse med tiltagende bilkørsel, er hattene blevet en mere underordnet ting i påklædningen hos både høj og lav. Hovedtørklæder og huer ses mest, men en masse går barhovedet, kun med en plastikhætte i lommen til regn eller slud.

Hvad der begyndte som et raffineret, næsten uanstændigt påhit, kvinders optræden i lange bukser, legaliseredes hurtigt af det tiltagende sports- og friluftsliv og endnu mere af de iskolde, brændselsløse vintre under og lige efter anden verdenskrig. – Tegning af Jensenius i: *Danskerne set gennem tre Par Brilller*, 1941.

Om sommeren har man hele tiden brugt spadseredragter. I kamgarn eller tweed har de kunnet holde i mange år; de er derfor ikke altid efter sidste snit, da vejret trods alt begrænser brugen. Selv om man både har haft voksdugsfrakker og satinfrakker med gummi på vrangen, har de imprægnerede regnskyende stoffrakker været meget anvendte siden slutningen af 1920erne. Fra begyndelsen af 1950erne er de blevet mere modeprægede, nogle i sportsligt snit, andre elegant pyntelige i imprægnerede rayon, nylon, bomuld og også i dyrere mønstrede stoffer.

Sideløbende med almindelige, svære kåbestoffer har man siden første verdenskrig brugt pelse, som dengang var forbeholdt de rigeste, mens andre gik i plys. Med den stigende velstand hos både mellemklassen og arbejderstanden samt det udstrakte kontosystem, er anskaffelsen af en pels ikke mere et problem, kun arten og udstyret kan til en vis grad vise ejerens miljø.

En stor udjævning i klædedragten har fundet sted. Regulerede lønstigninger og højere levestandard gør, at man vanskeligere kan afgøre folks stilling i samfundet. Heller ikke alderen kan man bedømme efter klædedragten. De kvinder, der er ældre i dag, har selv gennemlevet dette århundredes umådelige fremskridt.

De klæder sig, som det passer dem og lader sig ikke uden videre dirigere af hverken alder eller mand.

Da danskerne den 4. maj 1945 jublende lod flagene gå til tops, tændte lysene og dansede freden i møde, gik man også hvad tøjet angår ind til nye tider. Gavepakkernes strøm fra slægt og venner i U. S. A. viste, hvad kemikerne og teknikerne havde arbejdet med. Man iførte sig de første tynde nylonstrømper, oprigtig misundt af sine medsøstre. Modstandsfolkene fik skjorter og bluser af nylon fra faldskærmene. Undertøj, nattøj og linge af nylon og perlon blev modtaget med begejstring. De første europæiske crepenylonstrømper, fremstillet i Schweiz, kostede ca. 35 kr. parret, men deres styrke var imponerende. Siden er de syntetiske kemofibre gået deres sejrsgang, og enorme virksomheder til deres fremstilling er skudt frem også i Europa uden dog at slå uld, silke og bomuld ud. Også de tidligere kendte rayon- og kaseingarn på henholdsvis cellulose- og proteinbasis er blevet overmåde udbredte. I de fleste stoffer både til herrelædninger, kvindedragter, kjoler, bluser og overtøj indgår kemofibrene. Undertiden erstatter de fuldstændig naturprodukterne, men man har fundet frem til sammensætningen af natur- og kemofibre, hvorved de positive egenskaber ved det ene til en vis grad ophæver de negative ved det andet. Medens man tidligere ofte betragtede kunstige tekstilstoffer med begrundet mistro, er et stof med for eksempel 55 pct. terylene eller dacron og 45 pct. uld i mange tilfælde snarere en fordel fremfor ren uld, både slid-, krøl- og prismæssigt. Blandinger af to slags naturprodukter, for eksempel uld/bomuld er velkendt, men først nu, hvor de to arter, ligesom kemo- og naturfibre, allerede på fiberstadiet spindes sammen, får man den helt fine vaskeuld, for eksempel det velkendte Gredana.

Dels på grund af konkurrencen fra de syntetiske kemofiberstoffer, dels fordi mange mennesker af forskellige grunde trods alt foretrækker bomuldsvarer, har man fundet frem til forkrympningsmetoder som sanforisering og manforisering, ligesom en masse stoffer gennemgår en efterbehandling med kemiske produkter mod krølning. Det ofte sete „Non Iron“ i bluser og skjorter dækker over en af disse efterbehandlingsmetoder.

Endnu er det ikke alle stoffer og behandlinger, der svarer til forventningerne. Der er dog ingen tvivl om, at med den udvikling vi er inde i, vil også disse vanskeligheder blive overvundet. I en tid hvor en masse gifte kvinder har udearbejde og skaren af enlige mødre vokser, er det naturligt, at man til beklædning foretrækker stoffer, der let kan vaskes, dryptørres og ikke kræver strygning, og hvor plisséer og pressefolder holder. Stofferne selv er stærke, endog de flortynde nylonstrømper, der er kommet ned i lave priser, er slidstærke, blot de ikke bliver revet. Også store skolepiger bruger dem, selv om sorte, blå, røde og grønne

Natur- og kunststoffer – ikke gemme

sværere crepenylonstrømper er det almindeligste og stærkeste. Disse kvaliteter bruges også til mænd og drenge. Med de nye stoffer og garner og den fuldstændig nye indstilling til tingene, er den ellers evige lappe- og stoppekurv næsten blevet en museumsgenstand.

Når man tidligere arvede brugt tøj, blev det selv i velstående familier – omsyet og brugt endnu en årrække. Der var en udpræget respekt for værdierne. I dag kan det endda knibe for både Kirkens Korshær og Frelsens Hær at få afsætning på de mange store dødsbogarderober, som de får forærende. Nu kasserer man nok vel rigeligt. Men på dette område ønsker de færreste sig tilbage til de gode gamle dage.

Henry Heerup: Mælkeklame 1952, på gavl ved Sølvgedes skole, København.

GOD MAD – SUND MAD

Det er „bedre at give slagteren pengene end apotekeren“, sagde man omkring århundredskiftet, og ud fra denne tankegang ville man sikre helbredet ved at spise godt og solidt. Vægt gav værdighed. Man talte om „en klædelig embonpoint“, når maven rundede under guldurkæden. Og bønderkonerne sagde endnu ved et bryllup i 1912: „Det var en flot brudgom – han fyldte godt i tøjet“. Velnærede borgere pustede af mæthed, når de lettede sig fra bordet, og så var det uden tvivl sundest at lægge sig på sofaen eller sidde lidt i en behagelig stol. Blev folk ikke tykkere med alderen, måtte der være noget i vejen enten med deres helbred eller med økonomien. Det kostede både penge og tid at spise sig velnæret.

„Danskerne tror, at kød er kraft“, hed det i en engelsk skildring af Danmark lige før den første verdenskrig og forfatteren fortalte med undren, at pæne, velklædte mænd skamløst udstillede deres maver i jernbanekupeer. Ja, han havde „set en dansker bringe sin mave omhyggeligt til hvile mellem det, han kaldte sine lår, så den kom til at hvile på stolen mellem dem, uden at han følte det som noget uanstændigt.“ Men danskerne syntes heller ikke om udenlandsk mad. Navnlig det gode danske brød savnede man, når turen – som det hyppigere skete efter trafikmidlernes forbedring – gik over grænserne. Under krigen i 1864 fik danske soldater lejlighed til som krigsfanger at prøve fremmed mad: „De kalder det suppe, men det er nu ikke sjællandsk suppe,“ erklærede en sjællandsk bonde, da han var havnet i en tysk krigsfangelejr. De, der var indkvarterede på hjemlig grund, vidste nok at tage for sig af retterne. På en gård på Als mindedes man preussernes erobring af øen som „en fyrgterlig dag – vi fik ingen pandekager“; thi dem havde kvinderne fordelt mellem de flygtende danske soldater.

Efter tabet af hertugdømmerne, hvor de fleste levnedsmiddelfabrikker lå, blomstrede dampmøller, cikorie- og kaffetilsætningsfabrikker og sukkerfabrikker op her i landet, og konservesindustrien fik gode muligheder, ikke mindst på grund af den voksende skibsfart, og man forsøgte nu også at lave færdige supper, postejer og andre tilberedte retter. Kvaliteten af smør og fedt bedredes, selv om folkene på Randrup hovedgård vrængede „negerfedt“ efter mellemmaderne, der ellers var sirligt indpakket i „Viborg Stiftstidende“, når fedtet stammede fra en ikke estimeret slagter i byen. Enkelte slagtere, der i 1870erne var med på det nyeste, solgte amerikansk fedt. Men da margarinen kom frem i butikkerne, efter

Danskerne har, især blandt udlændinge, ord for at være overernærede. Det er nok muligt, at den noget fede danske mad i forbindelse med, at en god del af befolkningen hører til den mennesketype, for hvilken den runde form nu engang er naturlig, til en vis grad berettiger denne karakteristisk. Men forresten er der da tykke mennesker nok over hele verden, hverken tyskere, englændere, italienere eller andre behøver at rejse til udlandet for at finde dem. – Kafédanskeren, tegning af Gerda Ploug Sarp, Juleroser, 1918.

at Otto Mønsted i 1883 var begyndt at producere det nye smøremiddel af oksetælle efter fransk forbillede, var mange mistænksomme; hvem kunne vide, hvad der blet puttet i? Landbruget frygtede konkurrencen, og lovgivningen besværliggjorde salget. I 1888 kom det næsten til opstand mod margarinen. Men Mønsted fortsatte og havde i 1890erne eksperimenteret sig frem til at benytte fedtholdige frugter som råmateriale. Især arbejdere og håndværkere gav sig til at spise margarine. Ofte æltede man margarine og smør sammen, halvt af hver, idet man købte nogle små blærer, der indeholdt gul smørfarve, som gav margarinen den rette kulør. Hovedformålet med smørfarven, der siden 1868 blev fremstillet af Blumensaadt i Odense, var dog at give smørret en ensartet kulør året rundt af hensyn til salget.

Offentligheden var begyndt at interessere sig for madvarernes sammensætning, deres virkning og betydning for legemet og helbredet. I 1864 blev der offentliggjort en liste over fordøjelsestiden for en række tilberedte næringsmidler, der blandt andet viste, at oksetælle krævede $5\frac{1}{2}$ gang så lang fordøjelsestid som kogt

Hvad bør levnedsmidler indeholde?

Margarine blev lavet af oksetælle, kokosolie, æg og andre gode produkter, men det troede man ikke på og hviskede hellere om selvdøde elefanter. Der gik adskillige år, før producenterne kunne udelade højtidelige forsikringer af deres annoncer og opgive brugen af beroligende navne som kunstmør, palmedfedt og lignende. – Usign. tegning, 1897.

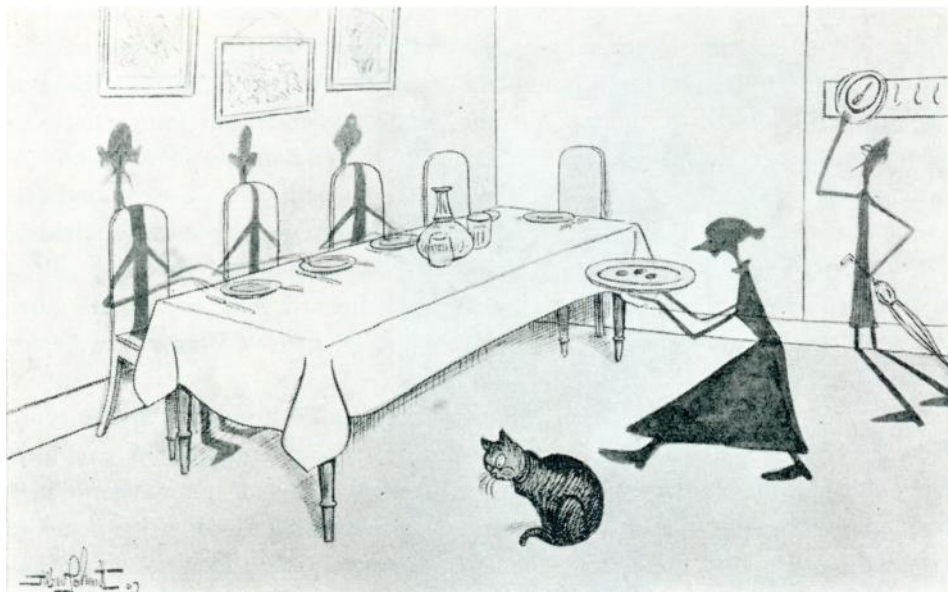
ris. Den tyske kemiker Justus v. Liebig havde allerede tidligere fremhævet æggehvidestoffernes betydning, og hans kødestrakt gik sin sejrsgang over Europa. Men også danske læger skrev om de enkelte levnedsmidlers betydning. I en kostvejledning fra 1884 opdeltes føden i æggehvidestoffer, fedtarter og melsukkerstoffer, den samme hovedinddeling, som endnu bruges. Året før var der kommet en pjece om speciel børnekost. Ofte byggede skribenterne på Liebigs resultater, enkelte gik endda videre i tillid til kødet som det afgørende næringsmiddel, og nogle studenter opgav derfor formaden og spiste to portioner af kødretten. Men der kom også mere moderate synspunkter frem. I 1879 oversatte lægen Evald Johnsen „Almenfattelig Sundhedslære“ af P. Niemeyer, hvori værdien af blandet kost blev fremhævet. To tredjedele skulle hentes fra planteriget, en tredjedel fra dyreriget, hvortil kom nødvendige mængder af kogesalt. Vand og mælk var nødvendige drikke, medens alle andre betegnedes som nydelsesmidler. Niemeyer gjorde desuden opmærksom på, at folk med stillesiddende arbejde skulle have let

kost, medens folk med hårdt legemligt arbejde krævede tungere kost. Han beklagede, at kartofler, der kun skulle være en hjælperet, alt for ofte blev hovedretten for folk, der kun rørte sig lidt.

I 1888 udgav en anden læge, Chr. Jürgensen, en populær bog om mad og drikke, hvori han slog fast, at man måtte have blandet kost; men han hævdede tillige, at Liebigs kødekstrakt ikke havde større næringsværdi; det var snarest blot et opkvikkende middel. Af økonomiske grunde burde man spise margarine, og landboernes mørke, grove og sure rugbrød kaldtes efter hans mening kun med urette „vort gode, kraftige danske brød“. Heller ikke grønsager var han glad for, og frugter havde nærmest kun betydning som diætmad eller som nydelsesmiddel. Sure, ikke fuldmodne frugter og agurkesalat skulle man være sig for. – Der var enkelte, der prøvede de nye teorier i praksis. I 1889 åbnede Christine Reimer en restaurant for diætmad i København. Her serveredes mælk, te, finbrød, salep, frugt og lettere middage, og man kunne få diætmiddage efter lægerecept. Men restauranten gik ikke, blandt andet fordi den ikke fik beværterbevilling. Heller ikke rekreatiohjem, hvor man koncentrerede sig om visse diæter eller ren vegetarkost, blev foreløbig nogen succes.

Efter 1900 bragte August Kroghs forskning over kulhydrater, fedtstoffer og æggehviteproteiner ny viden om levnedsmidternes betydning, og en række læger fortsatte studiet af de enkelte fødevarers sammensætning. Lægen Mikkel Hindhede påviste, hvor lidt æggehviteprotein det er muligt at klare sig med. Begrebet kalorie som mål for stoffernes næringsværdi vandt indpas i diskussionen. Men man var desuden i udlandet allerede omkring 1900 blevet klar over, at for eksempel skallen af ris indeholdt et livsvigtigt stof, som man kaldte et „vitamin“. Flere vitaminer dukkede op. Professor C. E. Bloch påviste i 1912, at sygdommen øjens-tørsot skyldtes mangel på A-vitaminer. Og Hindhede gav stødet til undersøgelser, der viste, at grønsager ikke blot indeholdt C-, men også A-vitaminer. Det blev snart åbenbart, at også stoffer som jern, kali, mangan og fosfor var betydningsfulde. Hindhede havde i 1906 fået grundlagt et ernæringsfysiologisk laboratorium, hvor han i tilknytning til De samvirkende danske landboforeninger foranstaltede forsøg med den daglige kost. Hindhedes navn blev kendt i ethvert hjem, og navnlig den ene af hans forsøgspersoner, Frederik Madsen, kaldet „Bananen“, blev berømt. Der foranstaltedes udholdenhedsprøver mellem ham og kødspisere; kapløbet mellem „Bøffen“ og „Bananen“ var en tid på alles læber. Hindhede forstod gennem en voldsom agitation at udbrede kendskabet til den kødfattige og grønsagrige kost, han mente var den bedste. Men skønt aviserne gjorde et stort nummer ud af, at man engang havde set ham spise en kødret, havde han i virkeligheden aldrig erklæret sig som absolut modstander af et lille kødtilskud til maden.

Hindhede var ikke den eneste, der ivrede for grønsager og kødfattig kost. I

I Hindhedepensionatet: Middagen serveres.

Fra omkring 1900 lærte vi efterhånden af Mikkel Hindhede og andre læger at spise flere grønsager end tidligere. Agitationen for og imod de nye spisevaner kunne til tider antage voldsomme og barokke former. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1907.

1897 havde lægen Michael Larsen dannet „Dansk vegetarforening“, og i 1901 udgav han „Naturhelbredelsen“, hvori han anbefalede en kost, hvis grundbestanddele var frugt og grønsager suppleret med mælk, æg og honning. Han fik senere tilslutning af Kirstine Nolfi, der med råkost, især løg, søgte at helbrede sygdomme som tuberkulose og kræft. De forskellige personers og foreningers til tider voldsomme polemik efter 1900 satte ny fart i forskningen og vakte øget interesse hos befolkningen. I 1899 indrettedes det første skolekøkken i København; i 1901 åbnedes hovedstadens første husholdningsskole, og året efter fulgte Ankerhus husholdningsseminarium ved Sorø.

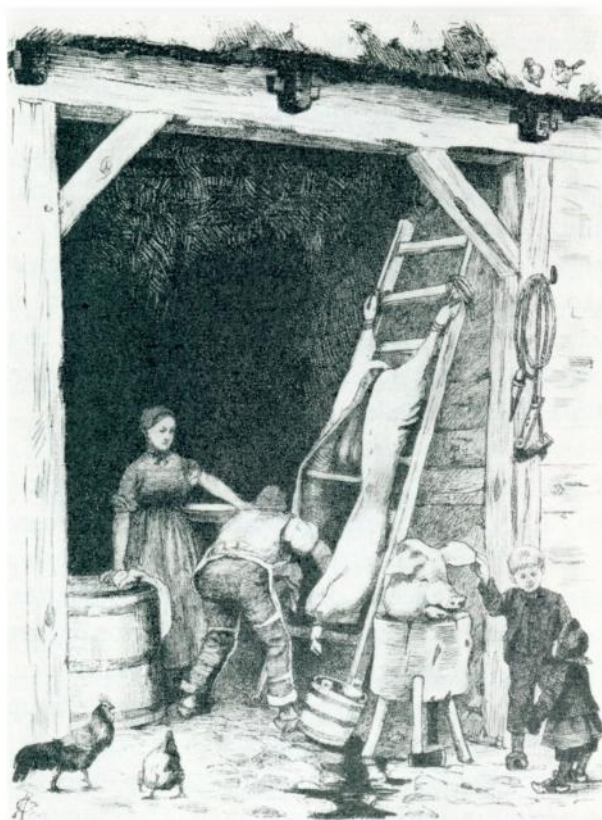
De fleste mennesker lod sig dog ikke rukke synderligt i deres daglige levevis af ernæringsseksperternes agitation. Næsten alle på landet holdt fast ved de tilvante fem måltider om dagen. For eksempel begyndte man i Ørslev ved Assens i tiden omkring 1910 med øllebrød samt kaffe med brød om morgenen og sluttede om aftenen med varm mælk og grød, en kop te og et stykke julekage. Hovedmåltidet om middagen bestod af to retter, hvortil kom frokost og middagen, hvor alle fik tre stykker rugbrød, enten med margarine og kød eller med fedt og ost. Om søndagen vankede der ekstra kødpålæg og et stykke franskbrød med ost. – På

Randrup hovedgård ved Viborg begyndte man dagen med kogt mælk hældt over rugbrødsterner samt fedtebrød med øl klokken 5 om morgenen. Næste måltid, rugbrød med fedt eller margarine samt pålæg, blev ofte spist i marken. Klokken 12 ringede forvalteren til middag. Vælling, grød og øllebrød var faste retter. Og gården havde eget fiskevand; men da folkene ikke brød sig om ferskvandsfisk – formodentlig på grund af de mange stikkende ben – betingede de sig undertiden ved fæstemålet, at der ikke blev serveret fisk mere end to gange om ugen. Klokken 4 om eftermiddagen fik man på ny rugbrødsmad, og hen ved klokken 7 aften serveredes friskkogt byggrød med mælk samt fedtebrød med ost, hvortil man kunne drikke øl. Franskrød fik man ikke til daglig, men ved højtiderne bagtes der sigtebrød.

Nogle steder bestod det første morgenmåltid blot af kaffe med et stykke brød. Men så blev det næste måltid desto større: Bart rugbrød og spegesild, eventuelt med kolde kartofler (i Nordsjælland oftest varme og opstuede), derefter rugbrød med fedt og salt samt øl at drikke. Det sidste var nødvendigt, fordi silden hentedes op af salttønden; men det hed, at „bløder husmoderen ikke silden nok i vand, så bløder folkene den siden i øl.“ Ofte havde man kun om sommeren to formiddagsmåltider, medens man om vinteren slog dem sammen til ét måltid ved sekstiden bestående af spegesild, stuede kartofler og stabler af rugbrødsskiver, øl og en kop kaffe. Man sagde i Vestjylland, at „om foråret kom vildgæssene med formiddagsmeldmaden og fløj med stunthoserne (strømper uden fodsål), om efteråret fløj de med meldmaden og kom igen med stunthoserne“, for så kunne man ikke længere gå med bare ben, men til gengæld arbejdede man ikke mere så hårdt og længe, at man behøvede formiddagsmåltidet. – Hos vejmand Nielsen i Vassingerød ved Farum indskrænkede det første måltid sig til en kop kaffe med et stykke kandis, uden brød. Til gengæld vankede der til det næste måltid „davren“ kogt spegesild med kartofler fra dagen før, opvarmet i sildevandet, og dertil fedtebrød. Over store dele af landet holdt man fast ved silden til morgen eller frokost – ja, på en gård i Nordsjælland skiftede man tit karle, fordi de ikke fik sild med fedtebrød, som de var vant til. Var der længere til kysten, fik man som hos N. P. Hansen i Herslev ved Roskilde importerede norske spegesild. Kun i landets vestligere egne, især i dele af Fyn og Jylland, var man ikke vant til sild om morgenen. Der bestod morgenmad af grød og brød, mælk og brød, mælk og grød eller øl og grød. Ved Harboøre fik man gerne stuvet torsk og kartofler eller øllebrød.

I byerne lagde man mange steder sild ned om efteråret, eller man købte en tønde saltet sild af fiskerne. Her var de to morgenmåltider altid slået sammen til ét: Kaffe samt grød eller øllebrød; og blev der en tår kaffe tilovers, varmede husets kvinder den hen på formiddagen.

Middagsmaden bestod som nævnt gerne af to retter. Fik man ærter eller kål,

Flæskesteg var ikke hverdagskost, men efterårets og vinterens slagtetid bragte dage, hvor der kom rigeligt af fersk kødmat på bordet. – Juleslagtning paa Landet, tegning af Rasmus Christiansen, Ude og Hjemme, 1883–84.

skulle det slå til i to dage. Hos en mand i Sengeløse fik man endda kål eller ærter tre dage i træk, og der vankede stegeflæsk om søndagen. Som afveksling fik man grød, vælling, kartoffelgrød eller pandekager. Men på en gård i Fårevejle rimede tjenestedrengen: „Grød og vælling, det får vi sjælden. Ærter og kål – til hvert et mål.“ Kødsuppe var festmad, og oksekødssuppe fik man kun til Mikkelsdag. Når man fik ærter eller kål, gjorde sulet det ud for eftermad. Ærtegrød skulle være passende stiv, så et smørhul kunne blive stående i midten. Et sted klarede man sig ved at sætte en underkop midt i fadet med en klat margarine i, så alle kunne lange til og dyppe deres skefulde – så var der ingen fare for, at nogen skulle undergrave og dræne smørhullet ud til egen fordel. Ofte gemtes kødet til andendags ærterne, hvori der kunne kommes gulerødder. På en større gård ved Kolding var torsdag æbleskivedag; til eftermad fik man så sødsuppe; og skønt æbleskiverne var store, måtte der beregnes tolv til hver person.

I slagtetiden om efteråret fik man rigeligt med kød, og når en dreng mente, at de et sted, hvor han tjente, aldrig fik kød, kommer det nok af, at han kun var

der et forår og en sommer. På den anden side mindedes en mand, der havde tjent i Kregme i Nordsjælland, først og fremmest det meget kød, finker, sylte og blodpølse, de fik. Undertiden kogte man hele grisehovedet, efter at det var renset og ørerne var skåret af; det blev lagt i saltlage, og ved måltidet satte man hele hovedet ind på et fad. Kogte afpillede rester af sulet blev brunet på panden som „pillesul“. Det var en fornøjelse for mændene, når de fik sulemad, at sidde og skrabe eller grave alle små stumper, marv og det hele, ud af knoglerne med spidsen af lommeknivens lille blad for efterhånden at putte det i munden. Der var ikke meget næring tilbage på sådan et „pudset“ ben, når det – som det nogle steder var skik – blev tørret i komfurovnen og banket til benmel for at tjene til foder for hønsene. Også sveskesten blev slået i stykker med en hammer, for at man kunne få fat i de søde kærner og spise dem.

Dyppelse til maden var fedt eller margarine. Kun i byerne var man begyndt at lave jævnet sovs. Hos en præst i en landsby vest for Kolding fik man i vinteren 1912–13 altid øllebrød om lørdagen, lavet af ugens brødlevninger. Pandekager fik man derimod næsten aldrig, men ofte retter som steg, frikadeller, linsefrikadeller, fiskefrikadeller, „kørom“, labskovs, risklatter, plukfisk, arme riddere, plukkød og opvarmet steg, der vidner om, i hvor høj grad man tog resterne med. Om onsdagen stod den gerne på kogt torsk. Søbemaden, der serveredes først i pænere hjem, var om mandagen her altid kærnemælkssuppe – vel fordi man den dag kunne få kærnemælk fra mejeriet? Og den kogte torsk fra om onsdagen kunne gerne spores i fiskesuppe én af de følgende dage. Risengrød og sagosuppe var også yndede retter afvekslende med almindelige frugtsupper.

Festmad kunne variere lige fra det helt usandsynligt luksuøse, som da kong Christian 9. gæstede Frijsenborg i efteråret 1864 og blev beværtet med en halv snes retter og lige så mange slags vin foruden dessert, og til det beskedne juleaftensmåltid på Astrup i Salling i 1899, hvor man spiste risengrød med smør, sukker og kanel samt sødt øl til; derefter ribbensteg med sovs og kartofler, og senere, efter at man havde set træet, kaffe med julekage samt en pægl pebernødder, et par æbler og to kager til hver. Selv på de store herregårde var til daglig tre retter til middag almindeligt; og den ene ret kunne som på Brahe-Trolleborg i juni og juli 1896 bestå af friskplukkede jordbær mindst de 31 dage, og de øvrige dage serveredes gerne som dessert rabarbergrød eller slikasparges. Forretten var som regel suppe. I jagtsæsonen fik man som hovedret dyreryg, duer, vildgås eller and. Efter dyresteg fulgte den næste dag brun dyrekødsuppe; og havde man fået kogt gedde, begyndte middagen den næste dag med fiskegratin. Som hos den førnævnte jyske præst forstod man at udnytte Guds gaver, så intet af værdi gik til spilde.

Den vidstrakte selvforsyning krævede, hvad enten familien var mere eller min-

dre velstående, en storstilet indsamling af vinterforråd. Man syltede, henkogte, saltede og tørrede. Store portioner jordbær og tyttebær, hindbær og stikkelsbær, kirsebær og blommer kom på glas og krukker og blev stillet til side på spisekammerets hylder. Hos redaktør Vogel-Jørgensen i Svendborg blev der syltet 40 pund af hver slags foruden brombær og morbær. Dertil kom glas med gelé af ribs, æbler og stikkelsbær og mange flasker og lerdunke med saft. Også tørret frugt lavede man nogle steder. På en større gård på Samsø blev træerne rystet for den sidste frugt, der blev skåret itu og hældt ind i den varme bagerovn. Efter at frugten med en rive var blevet jævnt fordelt, lukkede man ovndøren, og to dage efter var frugten færdigtørret. Derefter var det egnens husmænd, der efter tur fik lov at få ovnen varmet til deres frugt. Og på Hofmangave ved Odense fjord kom smeden hver sommer og stod bøjet over køkkenbordet, mens han loddede dåser til med henkogte ærter.

Slagtemad blev konserveret ved nedsaltning, enten man slagtede af sit eget, eller man som i byhusholdninger måtte købe en hel eller halv gris i oktober eller november. Reelle kødstykker af okse, svin og lam såvel som gåsebrystet blev nedsaltet. Spegepølser saltedes og røgedes; lammetailg knugedes sammen i håndfulde efter at være saltet – eller det støbtes i tallerkenform, hvorefter det i tilhuggede stykker var velegnet til at smøre panden med til æbleskiver eller pandekager. Ferske pølser og ribbensstykker blev smeltet ned i krukker ved hjælp af fedt. Nogle steder blev fedtegrever efter afkøling hældt i en lærredssæk og hængt op på skorstenen. Forøvrigt blev andre ikke så stærkt saltede varer som medisterpølse, skinke og lignende hængt op under loftet i en snor eller kurv for ikke at blive ædt af mus og rotter. I Vestjylland hang der altid røgede eller spegede fårelår på skorstenen.

Industriens vækst førte med sig, at flere og flere byarbejdere blev afskåret fra at holde gris, høns og dyrke kartofler. Det var der ikke plads til i de nye lejekaserner. Og i fabrikken spiste arbejdsgiveren og hans folk ikke sammen, sådan som husbond og tyende eller håndværksmesteren og hans svende. Arbejderne måtte selv sørge for maden. Kaffe og brød afløste ofte et eller to måltider, børnene blev wienerbrødsspisere, og kogte kartofler blev en vigtig bestanddel af den daglige kost. Da fabriksarbejderne fik hele deres beskedne løn i kontante penge, stillede mange af håndværkssvendene også krav om at være på egen kost. Blandt dem, der krævede penge i stedet for kost og logi, var bagersvendene i København. Mestrene indkaldte ifølge traditionen svende fra Østrig; det skal være disse svende, der bragte opskriften på wienerbrød med sig. Og da det kom til forlig mellem mestrene og de gamle svende, var wienerbrødet blevet så populært, at man fort-

satte med at bage det. Der var dog endnu omkring 1920 enkelte bagermestre, der havde svende på kost i København.

I de nye tæt befolkede arbejderkvarterer på Nørrebro kneb det tit med tilstrækkelig nærende kost. „Kun fredag fik vi middagsmad“, siger Ida Jensen, København, i sine erindringer, „de andre dage levede familien af kaffe, te, sukermad og æbleskiver, men fredag stod middagen på hestebøf med kartofler til og de to drenge fik en halv bajer til deling“. Det var på lønningsdagen. Om arbejderkvartererne på Amager i 1870erne hedder det, at man overalt på gaderne mødte en duft af sild og kartofler, når man gik tur efter fyraften. Silden var billig, men nærende. Også stegte ko-yvere var billig mad. Et privat selskab, der fra 1880 drev fem billige spisehuse i København, fandt at det, der lå på Christianshavn gav et betydeligt underskud, simpelt hen fordi folk i denne bydel var så fattige, at mange ikke kunne betale den meget beskedne kost i det sociale selskabs spiseshus. Og ude i en af Nørrebros lejekaserner gav en moder i 1889 sin otte-årige søn die, for at han dog skulle få nogen næring, inden han gik i skole. Under disse forhold var der god brug for „Nørrebros bespisningsforening“, der var grundlagt i 1853 under kolera-epidemien; og Herman Bang fremhævede som et vigtigt socialt gode, at de fattige kunne hente maden og spise den i fællesskab hjemme. Der serveredes i lang tid tre standardretter: Ærter og flæsk, suppe med ris og kød eller hvidkålsuppe med flæsk. Også i de fleste andre større byer var der dampkøkkener, hvor det var muligt at få varm mad til en overkommelig pris.

På fattigstiftelserne var kosten i reglen forholdsvis god. For eksempel fik lemmerne på Hansted fattighospital ved Horsens efter reglementet fra 1868 hver morgen en spølkum kaffe eller te, eventuelt kogt mælk eller smørrebrød; og om aftenen fik de smørrebrød eller fedtebrød. Middagen bestod af to retter – de fire af ugedagene med kød, én dag med fisk og desuden afvekslende grød, kål, ærter og øllebrød. – Også på syge-hospitalerne var maden sund, om end spartansk. Kostplanen blev i 1877 revideret på Københavns kommunehospital, så retternes variation blev større – blandt andet fik man nu hyppigere grønsager. Men først i 1905 fik patienterne bevilliget rigtigt pålæg på smørrebrødet, hidtil havde de måttet nøjes med lidt ost hver dag.

Arbejderne måtte købe deres forbrug, dels på torvet og dels i de nye levnedsmiddelbutikker, der i disse år opstod i alle byer. Det var lidt af en begivenhed, da jomfru Hancke i 1870 åbnede en viktualiehandel i Roskilde, hvor man hver dag kunne gå ind og købe kogt salt kød, medisterpølse og kogt skinke. Fersk kød kunne man også købe af slagtersvendene, når de „huserede“, det vil sige gik fra hus til hus med truget på skulderen. Fisk købte man ved havnen eller af en fiskekælling, der gik rundt i gaderne. Men i Svendborg kunne man fra omkring 1900 også købe fersk fisk i en butik. Andre levnedsmiddelbutikker dukkede op og lettede

Den industrialiserede storbyes proletariat kunne i perioder af dyrtid og arbejdsløshed blive udsat for at lide nød. Så måtte det private initiativ komme til hjælp med oprettelse af billige spisehuse og dampkøkkener og i værste fald med gratis uddeling af levnedsmidler. – Uddeling af Levnedsmidler til nødlidende. I Gaarden ved Kristianshavns Politistation. Tegning af Knud Gamborg, Ill. Tid., 1885–86.

En Hamster-familie.

Enhver er sig selv nærmest, og når det kan forudses, at der vil blive mangel på levnedsmidler og andre fornødenheder, er det vel kun naturligt, at man sikrer sig forråd, så vidt klogskab og økonomi tillader. Man må så finde sig i, at mindre heldigt stillede eller mere samfundsbevidste medborgere sammenligner en med den lille kloge gnaver, hamsteren, der hvert efterår samler sig store vinterforråd. – Tegning af Alfred Schmidt, Blæksprutten, 1917.

husmødrenes indkøb, for eksempel margarineudsalg og frugthandeler. I Kalundborg så man i 1903 en kone tage opstilling med en appelsinvogn på jernbanestationen, og i 1906 kom de første bananer i handelen. Ville man delikatere sig gik man på konditori. De fleste steder var det bageren, der udvidede sin virksomhed med en konditorcafé.

Der rådede i det daglige indtil den første verdenskrig en temmelig udbredt drikfældighed, ikke mindst blandt dem, der havde det sværeste arbejde og den mindste fortjeneste. Den ny næringslov fra 1857 havde givet beværternæringen fri i kongeriget; og i Sønderjylland blev udstedelsen af beværterbevillinger ligefrem anvendt i fortyskningens tjeneste. En lærer, Ole Syversen i København havde oprettet den første mådeholdsforening i 1840; og i 1846 udkom det første afholdsblad. Men det var først, da de store arbejderorganisationer tilsagde bevægelsen deres støtte ud fra den tanke, at alkohol virkede sløvende på klassekampens arbejdere, at der virkelig skete fremgang. Socialt interesserede læger blev draget ind i arbejdet for

ædrueligheden. I 1879 stiftedes „Danmarks Afholdsforening“, og året efter krævede tre folketingsmænd, at regeringen lod foretage en undersøgelse af drikkeriets omfang. I de næste fem år blev der stiftet flere hundrede afholdsforeninger over hele landet, i mange tilfælde på foranledning af den ivrige agitator gårdejer Claus Johannsen fra Fjellerad, afholdsforeningernes formand gennem 40 år. Han afløstes i 1921 af Larsen-Ledet, der fra 1906 havde redigeret „Afholdsdagbladet“, og som i 1912 havde udsendt en håndbog i alkoholspørgsmålet.

Afgørende betydning for ædrueligheden fik den stærkt forøgede beskatning af stærke drikke under og efter den første verdenskrig. Om en kvartalsdrinker et sted i Vestjylland sagde man sidenhen: „Har spiritusskatten ikke gjort anden gavn, har den i hvert fald fået Kresten til at holde op med at drikke“; brændevinen var blevet så dyr, at han ikke mere nænnede eller havde råd til at tage en flere dages rus.

Verdenskrigens rationering af levnedsmidler lærte også mange at spise mere vegetarisk kost eller i hvert fald flere grønsager, og nogle tog sig nu og da en rødbedebøf. Det varede dog forholdsvis længe, inden krigsforholdene for alvor greb ind i folks levevis. Ganske vist fik regeringen allerede fra krigsudbruddet bemyndigelse til at regulere handelen med levnedsmidler. Men da lagrene var gode, og en vis udenrigshandel fortsat var mulig, kom det kun til at knibe med enkelte, især luksusbetonede varer. Den uindskrænkede u-bådskrig fra den 1. februar 1917 førte imidlertid til, at forbindelserne søværts med udlandet praktisk talt blev afskåret. Staten overtog al kornhandel. Der blev indført maksimalpriser på mel og brød, og ved rationering søgte man at sikre sig tilstrækkeligt brødkorn. Det førte til en kraftig nedgang i svineproduktionen, fordi foderkornet skulle udnyttes til gryn og mel. Men da der var efterspørgsel fra de krigsførende efter konserves, skød dåsemadsfabrikker op, og „gullasch-baronerne“ tjente store penge. Dåsemadens kvalitet var tit ringe, hvad talrige klager vidnede om. Men rugen, som det kneb med at få opbevaret godt nok i statslagrene, gav også tit dårligt brød, hvor kun rigeligt med surdej kunne afhjælpe den mugne smag.

I Sønderjylland mærkedes krigens virkninger særlig hårdt, fordi man selv var deltager. Her blev rationeringen gennemført fuldt ud næsten med det samme, og da de fleste mænd var i felten, kneb det med at få jorden ordentlig passet. Kunstgødning manglede helt, og avlen, der var underlagt statens kontrol, blev ringe. Så vidt muligt gemte folk lidt madvarer hen som en yderste reserve, en røget skinke eller en krukke med steg smeltet ned i fedt. Det skulle opbevares for det tilfælde, at alt andet svigtede. I en familie i Sønderborg nænnede man ikke at tage hul på denne såkaldte „jernration“, og da krigen var forbi, blev krukken stående endnu i 25 år som et synligt minde om de sidste krigsvintres nød. Man

forstår, at den syge Bruno Topff, der ved oprøret i 1918 satte sig i spidsen for et arbejder- og soldaterråd på Als, blev meget populær ved at indlede sit korte regentskab med at standse alle madtransporter til fronten og sikre øens og Sønderborgs befolkning nogle ekstra rationer.

I Danmark fik den teoretiske diskussion om ernæringen fornyet aktualitet, da det viste sig, at der i året 1917, hvor rationeringen havde bragt folks føde nærmest Hindhedes teorier, ganske åbenbart var et usædvanligt lavt antal sygdomstilfælde. Man sagde, at 1917 blev en sejr for Hindhede. Men Hindhede havde selv ændret navnet på det 17. oplag af „Økonomisk Kogebog“ i 1916 til „Dyr-tids Kogebog“; og han imødekom heri de mennesker, der ikke var indstillet på radikalt at bryde med gamle vaner, ved at optage 50 billige kødretter blandt sine opskrifter. Men den af Hindhede anbefalede kost af brød, grød, centrifugemælk, kartofler, grønsager og margarine var ikke det eneste, folk fik i de sidste krigsår. Vitamintilhængerne kunne ved hjælp af statistik påvise, at forbruget af dyriske produkter og smør var særlig stort i 1918, da sundhedstilstanden også var god. I hvert fald fik man i dette år ingen margarine på grund af, at tilførslerne af råvarer var standset.

I 1920erne havde man overalt i film, ugeblade, revyteatre og modeblade det slanke kvindeideal for øje. Idealet gav sig forskellige udslag lige fra La garçonne i tyverne til Hollywood-kuren i trediverne; men det kunne ikke undgå at få indflydelse på maden. Fedt var nu ikke bare en uting på menneskekroppen. Også fødemidlerne skulle være magre. Mange foretrak i lighed med englænderne bacon frem for fedt flæsk. Og grisenes hoved svandt ind fra 5 kg i 1926 til 3,7 kg i 1963; deres krop blev tilsvarende længere og smallere. Samtidig kom frugter og grønsager for alvor på bordet. I København var man så småt begyndt at servere tomater i goerne; men endnu inden den første verdenskrig brugtes de på landet næsten udelukkende i grøn, syltet tilstand som et supplement til syltede rødbeder og agurker. Først i tyverne blev modne tomater hvermands kost. Samtidig kunne man begynde at købe meloner i butikkerne. Rå agurker trængte frem som pålæg i trediverne. Citronimporten blev fordoblet i årene fra 1913 til 1938, og appelsinimporten tredoblet. Der blev desuden spist mange flere æbler end forhen. Og i 1936 blev det ved lov påbudt, at margarinen skulle vitaminiseres. På mange arbejdspladser blev mælk den foretrukne drik.

Der kom flere og flere husmoderforeninger rundt om i landet, og „Dansk Husmoderblad“ lovede, fra det begyndte at udkomme i 1918, at ville beskæftige sig med ernæringsspørgsmål. Karen Braae havde været med til at starte en anden forening året i forvejen, og den havde holdt spareudstilling i Tivoli. Og da Hindhedes ernæringslaboratorium blev nedlagt i 1931, var husholdningsorganisationer-

Programerklæring

En kreds af husmødre kræver genindførelse af radioens „To minutter“, som de hævder blev „kvalt af det danske grin“ i sin tid.

– *Vi vil gerne straks slå fast, at der så sandelig ikke er noget morsomt ved dette her!*

Publikum kan være mærkværdig utaknemmeligt. Der var mange som ærgrede sig, flere som fandt det grinagtigt, dengang Statens Husholdningsråd i to daglige radio-minutter ville belære husmødrene om, hvad de forlængst burde vide. – Tegning af Bo Bojesen, Politiken, 1963.

ne med til at oprette „Statens husholdningsråd“. I de følgende år var der til stighed diskussion om den „ideale folkeernæring“ mellem læger som Erik Begtrup, Aage Bojesen, Johanne Christiansen, Richard Ege, Skuli Gudjensen og Kirstine Nolfi. Der fandtes fanatiske råkostpisere, som mente, at kød var årsag til kræft. Men det var navnlig fødemidlernes forringelse ved udvalsnings, kogning og kemisk behandling, der foruroligede de egentlige eksperter. Man var ikke mere så sikker på, at billig kost altid var sund kost, som Hindhede havde ment. Men

endnu i 1935 var der på forsiden af en af hans kogebøger et pænt familiebillede med følgende tekst: „Fire københavnere. Kost 35 øre pro persona pr. dag. Aldrig søgt læge. Aldrig tandlæge“.

At sætte tænderne i forbindelse med kosten var ikke nogen populær tanke. Der blev ikke sparet på sukker i de fleste madopskrifter. Af en gennemsnitsdanskers 3000 kaloriers kost bestod 1800 af følgende næringsmidler: Sukker, margarine, bleget mel og flæskefedt – det var, hvad Johanne Christiansen kaldte „kastretet kost“, afvitaminiserede fødemidler. Også rugbrødet var for fint. Man burde spise skallerne med og lade tænderne arbejde med at knuse kærnerne. Så ville man slippe for besværet med et nyt gebis, som man ganske vist kunne få gratis gennem sygekassen.

I en anstandsbog „Omgang med mennesker“ fra 1930 hed det: „Der findes en særlig form for konversation, som er ved at blive en landeplage. Det er den almindelige diskussion om, hvad man skal gøre for at blive mager“. Men de fleste spiste trods snakken om den slanke linje og trods husmoderforeninger, bladdiskussioner og husmoderråd, hvad de kunne lide.

På landet var det næsten en selvfølge, at de fleste fulgte gammel skik og spiste af egne produkter; thi dem havde man til produktionspris. Mange steder var den mest almindelige forret stegt flæsk og kartofler med meldyppelse til og efterretten en eller anden form for sødsuppe. Til afveksling grød, suppe, kål og ærter. På en lille gård i Midtjylland, hvor man ikke holdt pige, spiste man omkring 1920 æggekage med flæsk som forret og sødsuppe som efterret, når husmoderen havde været i kirke. Hun havde 2–3 km at gå, og præstens prædiken var ofte lang, så der blev ikke tid til at koge kartofler den dag. I sødsuppen var der gerne tre svesker til hver. Men når der én gang om året kom vurderingsmænd for at sætte sognets gårde i ejendomsskyld, undrede børnene sig over, hvad der kom på bordet: Opstuvet makaroni, skidne æg, hakkebøf, hårdkogte æg skåret i to dele på langs. Fik gæsterne frikadeller, var der brun sauce til. Og de fik en bajer til maden – til daglig drak man hjemmebrygget øl lavet på humle og maltsaft, håndskummet mælk blandet op med vand eller kærnemælk, når det var den dag eller de to dage om ugen, da mejeriet leverede. Det kunne ske om sommeren, at man købte nogle få øl af skattekasse 2 hos købmanden; men de leverede æg skulle helst dække kolonialregningen. Snaps havde man derimod næsten altid i huset, skønt det nu næsten udelukkende skænkedes til gæster og daglejere. Når fiskehandleren kom kørende, købte man hvilling, torsk, rødspætter og sild. Derimod ikke rokker, „skader“, men dem købte naboen, og han slog dem op på ladeporten til tørring. I den daglige kost vankede der også tit klipfisk og dagen derpå fiskefrikadeller af levningerne, ja, en tid før den første verdenskrig kunne man hos købmanden købe

amerikansk flæsk, der var billigt, men ikke særlig velsmagende. Til slagteren kom man meget sjældent. Derimod skete det, at man slagtede en spæd tyrekalv eller et vædderlam. Af det sidste tilberedtes som en særlig delikatesse en mørbradlignende ret af testiklerne, de blev flået og udludet i mælk, inden de friskstegte kom på bordet. Men kvinder havde i reglen aversion mod denne ret. Hvert år fik man af fedegrisen medisterpølse, blodpølse eller blodbudding med rosiner, fedtegrever, sylte og ribbenssteg samt flæskesteg, og resten kom i saltekarret.

Duesteg var kun for syge og barselpatienter. Derfor blev der snakket meget om det, da en skolelærers kone i Vestjylland i 1928 serverede duer i flødesauce i anledning af hendes søns og svigerdatters besøg fra København. „Det var da noget sært noget“. Man kunne mere passende have givet dem legeret aspargessuppe med små kødboller i samt kalvesteg og kyllinger – kyllinger alene ville fylde for lidt – med sauce og hvide kartofler til. Og da besøget plejede at finde sted i juli, var desserten givet på forhånd: jordbær med sukker på og tyk fløde til, derefter kaffe inde i stadsstuen. Og hvis gæsterne ville se køkkenhaven, fik de derved motion og appetit til eftermiddagskaffen med lagkage og mange slags hjemmebagt brød til. Lidt efter tog de på besøg på en eller anden gård hos familie og bekendte, hvor de fik varm medisterpølse, frikadeller, koteletter og lignende, inden de gik i gang med pålægsmaden. Kl. halv ti endelig måtte man have aftenkaffe med meget hjemmebagt brød. At komme som bymenneske og gæste familien på landet kunne næsten være for meget af det gode, for næste morgen blev der serveret stor frokost kl. ni med varme hakkebøffer, æg, blødkogte eller spejlede, afskåren pølse, leverpostej og ost samt kaffe og franskbrød.

Der lå megen sandhed i, hvad Erik Begtrup udtalte: „Den daglige mad er et spørgsmål, der interesserer alle, og alle har en mening om den. Som regel består folks meninger om mad dog i, hvad de kan lide, og hvad de ikke kan lide.“ Men det var trods alt også et spørgsmål om kalorier til de hårdt arbejdende.

I 1933 kom der en bog „Moderens kost under svangerskabet“, som blev købt af unge vordende mødre, der ikke ville slå sig til tåls med de gamles anvisninger. Hidtil havde man sagt til den, der ventede sig: „Du skal spise for to.“ Det var gerne under svangerskaberne, konerne havde vokset sig tykke og uformelige. Thi ingen tænkte på, at man i svangerskabets første tre måneder overhovedet ikke behøvede flere kalorier, men at man derimod skulle passe på at få mad, der indeholdt protein, kalk, fosfor, jern og vitaminer. De fleste mente, at når de vordende mødre hidtil havde spist rigeligt, havde de såmænd også nok fået, hvad der var nødvendigt. Men børnelægen Aage Bojesen agiterede stærkt for en mere hensigtsmæssig ernæring; og han gik selv i spidsen for et demonstrationstog af mødre med deres barnevogne gennem Københavns gader.

Endnu efter 1850 havde man nogle steder givet spædbørn sammentygget rugbrød og sukker bundet ind i en linnedklud som sut, og til måltiderne plejede de at få vælling af mælk og mel. Sutteposen var ganske vist forsvunden i dette århundrede, afløst af en narresut af gummi. Men søbemad, nu i form af semuljevælling, hjalp stadigvæk de fleste steder spædbarnet over den vanskelige tid, da det skulle lære at spise rigtig mad. Her satte børnelægerne ind. På børneplejestationerne lærte de mødre at give tilskud af bananmos med appelsin i én gang om dagen, og ellers at fodre ungerne med kærnemælksvælling og kartoffelmos, hvori var blandet torskelever, spinat, grønkål eller lignende vitaminrig føde. Det hjalp først for alvor, da sundhedsplejersker i hvert fald i hovedstaden fra sidste halvdel af 30'erne regelmæssigt besøgte hjem, hvor der var nyfødte.

Var børnene først kommet i skole, blev der sørget for, at de fik levertran og råkost, det vil sige i de store byer, hvor skolebespisning var indført. Men på landet var der stadigvæk mange børn, der fik forkert ernæring. En mellemmad med sukker eller sirup på havde været meget yndet før den første verdenskrig; og børnenes tænder viste, at de stadigvæk fik alt for meget sukker. Dertil kom, at kun de børn, der boede nærmest skolen, kunne nå at løbe hjem og få varm middagsmad sammen med familien. De andre fik den varme mad i et par kasseroller, der havde stået og snurret i komfurovnen fra om middagen, når de kom hjem ud på eftermiddagen. Det var ikke noget, der skulle hjælpe på vitaminindholdet. Måske fik de desuden opstuede eller brasede kartofler til aftensmad. Men råkost fik de ikke uden for sæsonen, hvor de kunne tage et æble i haven eller en gulerod i marken. Ved børnefødselsdage kom man ind på at lade børnene selv vælge maden, og det blev ofte kakao, bøf og gul budding. Fra 1950'erne averterede enkelte restauranter med særlige arrangementer i anledning af denne fest. Ved ungdomssammenkomster serveredes pølser og kartoffelsalat, eller man fik snitter fra viktualieforretningen eller „hot dogs“ fra en pølsevogn. Drikkene, æblemost eller øl, cola eller punch, kunne være et stridsspørgsmål mellem generationerne.

I radioudsendelser hørte man jævnligt om, hvilken ernæring der var bedst til såvel børn som voksne, men det var først, da husmoderforeningerne bredte sig overalt, at det rigtig gik op for landhusmødrene, hvad vitaminerne betød. Efterhånden som skolekøkkenundervisningen blev gennemført kunne også børnene være med til at indføre nye spisevaner i hjemmene, men det tog rundt regnet 50 år. Bogen „Mad og kvadrater“ blev en succes i 1939; den var tilrettelagt af et margarinefirmas laboratorium. Endnu kunne man dog kun beregne indholdet af de forskellige næringsstoffer på grundlag af fødemidler i rå tilstand; man anbefalede at anvende kogevandet og ikke bruge for meget af det, at lade være med at skrabe grøntsagerne for kraftigt, og at koge eller dampe dem i hel tilstand, for at der ikke skulle forsvinde for meget af „kraften“. Bogen var også udstyret med farvefoto-

I 1888 indeholdt Illustreret Tidende en artikel om skolebespisningen. Den havde da eksisteret i nogle år og sikret kommuneskolernes fattigste børn en skål varm mad hveranden dag. Efter artiklen at dømme var det ikke barmhjertighed, ej heller ønsket om at give de underernærede børn den rette føde, der alene var grund til foranstaltningen. Men tillige håbet om at undgå et forfulsent og derfor farligt proletariat, vejen til den af det borgerlige samfund frygtede „aabenbare Kamp mod Samfundet, til de lovløse Existensers Tagen sig selv til Rette og til vilde Theorier om Nødvendigheden af Anarki og Samfundsomvæltninger“. – Bispising af Friskolebørn i en Kommuneskole, tegning af Alfred Schmidt, Ill. Tid., 1887–88.

grafier som appetitvækkere; det var en ærlig sag at have appetit, selv om det var vigtigere at sikre sig specialnæringsstoffer end at spise for mange kalorier.

Viktualieforretningerne havde længe haft fiskefrikadeller, medisterpølse, fiskefilet, finker, stegt lever og færdiglavet forløren skildpadde på disken. I København havde der været pølsevogne på gaden siden 1912 – i Gentofte blev de først tilladt

i 1963. Og når byhusmoderen skulle have det let, kunne hun få middagsmaden bragt i blikspande fra et spisekøkken lige til at varme op over gassen. Det havde man også kunnet i forrige århundrede; men da var det navnlig fattigfolk, der benyttede sig af den udvej. Nu var det snarere mellemstanden, hvis man ikke holdt pige, eller man hjalp sig på den måde, når pigen havde fri; det var som regel om onsdagen. Man kunne også gå ud at spise – billigst på et af de nye alkoholfrie „mælkerier“, noget dyrere på en af de restauranter, der reklamerede med „onsdags middage“. Automat-cafeer dukkede op, hvor man kunne betjene sig selv. Men rigtig succes fik de først under og efter den anden verdenskrig, hjulpet frem af rationeringen.

Man kunne også købe sin smørrebrødspakke ved en vogn eller i en butik, ja, man kunne få den smurt hos viktualiehandleren, mens man ventede. Leverpostej blev hverdagsmad i byerne så vel som rullepølse og anden slagtemad, der tidligere hovedsagelig var knyttet til tiden før jul. Om lørdagen skulle konerne købe ekstra ind til søndagsfrokosten, fordi manden så kunne nyde at spise hjemme. – Men skulle det være rigtig godt, gik man i København ud til Davidsen, hvor man nød at kunne vælge imellem et utal af retter, „det store kolde bord“. Smørrebrødsseddelen var her den længste man havde set. Men den var opfundet hos Nimb i 1883, og i mellemkrigsårene blev den en national skat, som man reklamerede med over for gæster fra udlandet. „Dyrlægens natmad“ bestående af leverpostej, sky, andefedt og saltkød, figurerede side om side med andre overdådige pålægsraffinementer, hvor brødet ganske forsvandt som et uvæsentligt underlag for herligheden. Den slanke linje kom uafbrudt i fare ved mayonnaisen, der smeltede på tungen og kunne bruges til næsten alle slags pålæg.

Ernæringseksperterne mente på grundlag af erfaringerne fra den forrige krig, at den rationering, der begyndte i høsten 1939, ville fremme sundheden. Man skulle spise mere mælk, ost, grønsager, fisk og billig indmad som hjerter og nyrer. Sukkeret blev rationeret midt i sylvetiden. Men havde man bistader, kunne man få ekstra tildeling, og det var ikke let for myndighederne at kontrollere, om der var bier i alle de stader, som ifølge statistikken kom til i de følgende år. Rationeringen virkede ikke lige stærkt overalt, fordi man anså det for en god gerning at snyde – desto mindre blev der til tyskerne. I en jysk provinsby kunne man gå over i en anden kommune og hente piskefløde på mejeriet. Der blev straks ved krigens udbrud i 1939 udstedt forbud mod at hamstre. Men naturligvis kunne det ikke hindres, at de, der havde penge nok, oplagrede store mængder af fødevarer. Alle fik ret til at købe en halv gris, men ikke alle havde plads til at opbevare den. Man strakte kødrationerne ved at blande kartofler, havregryn eller rasp i frikadellerne. Slagterne lukkede om tirsdagen, da det officielt var fiskedag. Men „Hindhede-

Ganske bortset fra, om man foretrækker at lave mad på gasblus eller på elektriske kogeplader, er køkkenet, familielivets centrum, den del af boligen, som i det sidste århundrede har gennemløbet den største udvikling, fra primitive indretninger samlet omkring et åbent ildsted i skorstenen til en moderne, gennemtænkt og funktionalistisk enhed. – Moderniseret køkken i København, fot. Carsten Friis, 1959.

bøffer“ lavet af rødbeder eller sellerier kendte de ældre allerede fra den første verdenskrig; og vandgrød blev i mange hjem en fast ugentlig ret. Høkassen kom atter i brug. Og erstatningsvarer lærte man at sætte pris på, dels af nødvendighed, dels fordi de denne gang var bedre end under forrige rationeringsperiode. Smørrationen var i 1941 50 g om dagen til hver person, og nogle supplerede beholdningen ved at købe mærker på den sorte børs. På landet kunne man selv kærne, hvis det kneb. Men det gjorde det ikke alle vegne. Det hed sig, at en politimester i Vendsyssel spurgte en sognerådsformand: „Hvordan går det med smørkortene, har I vrøvl med myndighederne i København?“ „Nej da,“ svarede han. „Det har vi ikke, og det kan vi ikke få, for jeg skal sige politimesteren, at vi lukker ikke pakken med kortene op, når de kommer. Vi gemmer dem bare og sender så tilbage ved periodens udløb.“ „Jamen, hvordan så med smørret?“ „Med smørret, politimester, det er da ikke noget problem. De har jo masser af smør på mejeriet.“

„Sjov mad – i en trist tid“

Hjemmeproduktionen af føde- midler er i stærk tilbagegang. På landet og i dele af provins- byerne kan folk endnu sikre sig friske æg ved selv at holde høns eller ved at købe hos naboen. Andre må skaffe sig det vigtige næringsmiddel, leveret af store og små producenter, gennem den almindelige detailhandel. – Reklameskulptur i Assentorp, fot. 1963.

Kvikke kokebogsforfatterinder skrev om „Sjov mad – i en trist tid.“ Og der var den sandhed deri, at de fleste anstrengte sig særligt for at få maden lavet så til- talende og varieret, som muligt.

Først i 1948 hørte rationeringen af franskbrød op. Men det var endnu aktuelt at spare på kødet; og Statens husholdningsråd udsendte derfor en pjece med eksempler på kødfattige middagsretter. Vildt, fjerkræ og lammekød havde ikke været rationeret; men det var til gengæld vanskeligt at få og meget dyrt. For de unge, der lærte husholdning i disse år, blev det en selvfølge at lave gryderetter, der indeholdt lidt kød og mange grønsager, at kvikke smagen op med kastanjer, oliven og andre raffineringer, hvis de kunne fås, og at spare på fedtstofferne. I 1950 blev en lille bog med titlen „Spis, drik – og vær slank“ i løbet af nogle måneder solgt i 50.000 eksemplarer. Under krigen havde det også knebet med syltningen; mange byhusholdninger fik fra nu af deres forbrug fra fabrik i stedet for at have ulejlighed med syltningen hjemme. Kantiner og smørrebrødsforretninger havde

Vi mødes i Brugsen

Flere og flere af den daglige husholdnings fornødenheder sælges under faste navne, mange som mærkevarer i ensartede pakninger. Og når en stor forretning kan se sin fordel i at sætte en kostbar, landsomfattende reklamering i gang for at fastslå en standardvares navn, tør kunden føle sig forvisset om, at den pågældende vares kvalitet er stabil og ikke ændres fra dag til dag. – Reklameplakat af Sikker Hansen, 1955.

CIRKEL KAFFE
LANDETS MEST SØLGT

haft rivende afsætning. Men i 1950erne begyndte vanskelighederne med at få lavet mad at vise sig på landet. En forpagter af en gård i Nordsjælland spiste i lang tid vandgrød varieret på to måder – med eller uden rosiner; engang imellem gik han så på kroen og spiste en rigtig middag; for han havde ingen kvindelig hjælp i huset.

I en radiodiskussion udtalte en landhusmoder fra Gjøl i 1961, at hun nok gad se den husmoder af hendes generation, der for nogle år siden ville have haft mod til at gå hen og købe en dåse konserver. Det, der stod på hylderne burde dengang være hjemmelavet. Og formanden for De samvirkende danske Husmoderforeninger fortalte, at hun i sine første år som husmoder købte en stor torsk, som hun selv lavede fiskeboller og fiskerand af. Det ville hun aldrig drømme om i 1961, ikke blot fordi det tog alt for megen arbejdskraft, men også fordi industrien gjorde det bedre; dertil kom, at vitaminindholdet i konserver kunne stå mål med, hvad man lavede hjemme. Suppe i dåse eller tørret i pose var en økonomisk ret, almin-

delig i mange kredse siden 1950erne. Grønærter i dåse kostede det samme i 1963 som i 1936 uanset pengenes synkende købekraft. Af asparges kunne der sælges mere, end fabrikkerne var i stand til at skaffe. Og rødkålen var det lettere at købe færdighakket, skønt man nu havde master-mixer eller skæremaskine med roterende knive i stedet for den gammeldags brødmaskine, der var afskaffet sammen med indførelsen af rugbrødsskiver i pakker.

Man købte konserver for at klare madlavningen hurtigt og let; og de fleste anså konserver for færdig mad, skønt der på mange dåsers etiket fandtes gode råd om tilsmagning og et ekstra grønt drys. Fabrikanterne turde ikke lave dåsemaden for krydret af hensyn til folk, der ikke tålte stærkt krydret føde; – til gengæld fandt andre dåsemaden for fad i smagen. Konserverfabrikkernes tekniske råd holdt på, at champignons kun skulle gøres så vidt i stand, at de blev rene. Mange kunder var imidlertid vant til, at de skulle være lyse, hvorfor fabrikkerne blev nødt til både at fremstille brunlige og kunstigt afblegede champignons, skønt det sidste blev kritiseret af forbrugerrådet. Man kunne også få dem friske hos grønthandleren, efter at de fra slutningen af 1940erne var blevet en udbredt spise, der kunne købes til en rimelig pris. Fra først i 1960erne kunne man også købe små portioner udskivede, henkogte champignons i plasticposer. Fra at være festmad – „høns i champignons“ – var disse velsmagende svampe blevet noget, der kunne anvendes sammen med mange af de retter, som man fandt opskrifter på i bladenes farvestrålende madrubrikker.

Selv om der stadigvæk var forskel på landhusholdning og byhusholdning, udjævnedes skellet dog på mange måder efter krigen. Af de næringsmidler, der kom på bordet hos landmændene var allerede lige før den sidste krig 65 pct. købt, dette procentforhold sank til 45 pct. lige efter krigen, men steg igen til 67 pct. omkring 1960. Allerede i 1930erne havde man oprettet andelsfryserier. Og i halvtredserne

POETEN og LILLEMOR

Tegnet af Jørgen Mogensen

Også ernæringen er udsat for ændringer i smag og mode, daglig mad af i dag er ikke den samme som for halvtreds år siden. – Tegneserie af Jørgen Mogensen, Politiken, 1963.

Det har vakt almindelig beundring, at et sogneråd holdt sig selv med rationeringsmærker.

– Det var nok et godt Møde, Fatter!

I skrappe rationeringsperioder vil storbyens beboere misunde bøndernes både lovlige og ulovlige muligheder for delvis selvforsyning med visse mangelvarer. Og der vil blive fortalt anekdoter om, hvordan rationeringen vist aldrig trængte rigtig igennem ude på landet, eller administreredes efter særlige lokale regler. – Hjem fra Sogneraadet, tegning af Jensenius, Blæksprutten, 1943.

var der mange gårdmænd, der selv købte en fryseboks. Derved slap man for at hente slagtemaden. Man var blevet fri for at nedsalte kødet og havde altid ferske viktualier ved hånden så længe, det slagtede dyr strakte til. I 1960 havde 20.000 husstande egen hjemmefryser, men allerede i 1963 var tallet oppe på 100.000. – I byhusholdningerne anskaffede man sig et køleskab med fryser i, og man kunne fra slutningen af 50erne hente frosne varer i pakker i alle kvarterer. Ikke bare viktualier og fiskefileter, men også grønsager som spinat, grønkål, ærter, bønner, gulerødder, persille, kørvel og alle slags bærfrugt.

Det er vanskeligt at få overblik over, hvad folk egentlig spiser. Slagterne sælger i dag færre og mindre stege end før; og kødet bliver sikkert opspist uden i større udstrækning at ende i biksemad eller hachis. Hjerter og nyrer eksporteres, og lever er blevet dyr mad. Derimod er høns og kyllinger på grund af fabrikmæssig opfodring og tilberedning blevet meget billige, grydeklare fra købmandens eller

Konservermad og fryseboksmad

supermarkedets fryseboks; men smagen kritiseres af madkendere. – Kostundersøgelser fortæller, hvad begrænsede grupper af mennesker får af kulhydrater og proteiner, men intet om hvordan maden fordeles på familiens medlemmer. Man ved også noget om folks madforbrug som helhed – for eksempel at der i 1963 blev brugt 28 kg fedtstof pr. person mod 23 kg i 1951 og kun 18 kg i årene lige efter den anden verdenskrig. Det stigende fedtforbrug er sammen med et stigende sukkerforbrug sket på bekostning af kornprodukter og kartofler, et bevis på den stigende velstand. Men set fra et ernæringsmæssigt synspunkt kan en fedtrig kost vanskeligt komme til at indeholde nok af protein, salte og vitaminer, fordi man får forholdsvis mange kalorier ind; de mætter og tager pladsen op for mere nødvendige stoffer.

Selv om det afgørende bevis på, at der er sammenhæng mellem kostens stigende fedtindhold og stigningen i hjerte- og karsygdomme, mangler, har husholdningsrådet dog efter mange lægers råd i en pjece fra 1963 anbefalet folk at ombytte nogle af de faste fedtstoffer med olie. Vanskeligheden består måske blandt andet deri, at kartofler, sukker og fede saucer giver forholdsvis billig og let tilberedt mad. Men først og fremmest kæmper selv de mest velmenende og videnskabeligt vel-funderede vejledere stadigvæk mod den indstilling hos folk, som Erik Begtrup udtrykte med ordene: „hvad de kan lide, og hvad de ikke kan lide.“

LANDMÆND

I 1864 vendte en hedebonde hjem fra krigen, én af veteranerne. „A holder nu for, at én skal ha' ordentlige grejer,“ sagde han siden, „hvad enten én skal slås med tyskerne eller med heden. Derfor har a stedse i min tid været til sinds at bruge de bedste remedier, a kunne overkomme at få anskaffet, såd'n som reolplov, svenskharve, tærskværk og den slags.“ Disse ord var et forvarsel om det nye tidehverv i landbruget.

Men hvem turde spå om fremtiden? Kunne det store kornsalg holde? Det havde bragt landbruget på fode efter ti-års krisen 1818–28, mange endog velstand. Men ville arbejdskraften blive ved med at være billig og rigelig, eller var der sandhed i hvad de sagde om maskinerne fra Amerika, at de kunne gøre flere menneskers arbejde? Skulle det endelig lykkes småbrugerne med 2–3 tdr. land jord at hævde deres stand, at producere på lige fod med gårdmændene?

Fremskridtsbønderne stillede sig disse spørgsmål før tiden var inde, men udviklingen bragte snart problemerne ind på livet af enhver landmand.

Lange fragtruter voksede frem mellem fjerne, oversøiske kornproducenter og Europa, fragtdampere med stor tonnage blev sat ind. Kornimporten fra disse områder, Amerika, Sydamerika, Australien og Rusland kunne tilbyde korn, der var billigere end hidtil. Priserne faldt.

Omkring 1880 troede de fleste endnu på Danmark som et korneksporterende land. Men i 1883 slog høsten fejl. Og på verdensmarkedet blev de danske produkter delvis vraget. Skønt der allerede i det sidste ti-år havde været arbejdet på at lægge eksporten om til dyriske produkter, var man i landbruget ikke indstillet på dette. Krisen kunne ikke mere afværges.

I årene fra 1877 til 1900 blev landbrug en vovelig affære. Gang på gang ramte prisfald eller importstop fra aftagerlandenes side først og fremmest kornproduktionen, men tillige salget af slagtedyr og andre animalske produkter. Da krisen var værst – i femåret 1885–89 – fandt der syvhundrede tvangssalg af gårde sted, omtrent en tiendedel af alle solgte gårde. Det var noget uhørt. Siden 1828 havde landbohjemmene hvilet i sig selv. Men priserne på kornet løj ikke. I 1886–90 var „kapiteltaksten“ på rug 9.50 kr. I kriseårene 1886–90 var den dalet til 7.00 kr.

Overfor denne udfordring måtte noget nyt til, og hvad dette nye var, vidste landbrugets vejledere også. Men kunne de få landmændene selv til at forstå det?

Det, der skaffede den vestjydske bonde Jens Sandholm – ligesom mange af hans samtidige – søvnløse nætter, var overgangen til de nye driftsformer i landbruget. Man hverken ville eller kunne blive stående ved det gamle. Jo mere gældbundne og utålmodige bønderne var, des værre blev det. De blev nødt til at tjene penge for højtryk. Og idealister var de på deres vis: De ville ikke se et utriveligt dyr i deres stalde eller blot en mindre velbygget kalv, „én af dem, der kunne skide i en flaske“, som det hed. Nej, væk med dem, nye i båsene.

Det var som altid: Nogle brændte efter at prøve det nye, andre ønskede kun at holde sig til det gammelkendte. Det nye var i hovedsagen øget mælkeproduktion – også i vintertiden, – svineavl og kontrol med denne avl. Det forudsatte en omlægning af jordens drift til større rodfrugtarealer. Men driftsomlægningen var ikke tilstrækkelig; kvaliteten af produkterne måtte øges.

Jens Sandholm købte i 1866 „Søllergård“ ved Nr. Nissum. Han pløjede straks 8–9 tønder land af den gamle grønjord, som skulle renbrakkes og have mergel til sommeren efter hævdunden fremgangsmåde i magre egne. Han fremskaffede sig et „mergelnav“, et bor til at hente jordprøver op med, og søgte alle steder. Men mergelen, „jordmarven“, lå alle steder nede i tre alens dybde. Det var ikke gunstigt, da mergelgraven helst skulle være en køregrav. Naboen mente dog, at det eneste, der kunne bringe en forsømt ejendom som „Søllergård“ på benene, var mergling, og han tilbød derfor Jens sin mergelgrav.

Derimod havde Jens's nabo ingen tiltro til de nymodens ting, som landboforeningernes konsulenter anbefalede: Rodfrugtdyrkning og bælgssæd til sommerstaldfodring. Den slags var kort og godt „noget skidt“!

Mads fra „Store Bjerre“ ville Jens gerne snakke med. Hans livssyn gav Jens mod, mens de gamle mænd, han ellers talte med, gerne var enige om at slå det ned, han så en fremtid i. At han var begyndt at pløje 8–9 tønder land til mergling, forekom dem helt tosset. „Hvor vil du få gødning fra,“ sagde de, „du får aldrig nok til så stort et stykke! Af den smule besætning, du har, får du det i alt fald ikke.“

Men efter 1860 var man begyndt at indføre fosforsyre-gødninger i stigende mængde. Jens Sandholm købte derfor forsøgsvis 6–7 sække superfosfat for at bøde på manglen af staldgødning. Købmanden, han handlede med, tilrådte ham at tage en anden sort som hed surfosforsur kalk; den var dyrest, men bedst. Jens købte selvfølgelig den billigste og dårligste. Det var alligevel utroligt, at sådan noget støv kunne være ret meget værd, og naboerne delte hans mistro; pengene var smidt lige ud ad vinduet. Men efteråret blev gunstigt. Rugen og rapsen groede til og dannede snart et fagert tæppe. Det var Jens til glæde hver eneste dag at se dette resultat.

For den enkelte var de gamles mistro ikke let at bryde. Naboers mening bider

Omlægningen af det danske landbrug i 1800 årene, fra korn til dyriske produkter, fremgår tydeligst af tørre tabeller. I 1838 havde landet en bestand på 235.291 svin, i 1861: 300.928, i 1893: 829.131. Svinet var ved at blive Danmarks nationaldyr, landbrugshåndbøgerne indeholdt omhyggelige vejledninger i svineavl og beskrivelser af de forskellige racer. – Træsnit i B. Bøggild, Mejeribruget i Danmark, 1896.

nu engang hårdt. Sværest var det for de landmænd, der skulle fravriste den guld hede eller en forsømt ejendom en nøjsom og usikker eksistens.

For det samlede landbrug blev under krisen kreditforholdene af livsvigtig betydning. De mange tvangssalg under landbrugskrisen understregede dette. For landmænd med betingelser som Jens Sandholms gjaldt det først og fremmest at skaffe kapital til forbedring og udbygning af en forsømt ejendom. De havde naturligvis den længste vej og tungeste byrde. Men i almindelighed måtte alle landmænd udvide og bygge om i disse år.

Selv på gårde af god kvalitet, beliggende i landets frugtbare egne var udbyttet ofte ringe. „Hovgård“ i Eskildstrup på Sydfyn var vurderet til over 5 tønder hartkorn på 70 tønder land. Det vil sige, at udsæden oprindeligt var anslået til fem tønder rug eller byg; gårdens afkastningsevne var således betydelig. Og ejeren var desuden en mand med foregangssind. Alligevel gik det ham som mange af hans lige. Han blev ikke særlig velhavende i disse år. Hvad han tjente ved driften gik dels til nye driftsforbedringer og bygningsudvidelser, dels til udbetaling af en arvepart til hustruens søskende.

Øget produktion og større forpligtelser

Hen imod terminerne lagde der sig en tung skygge over selv en større gård under landbrugskrisen. Hvor skulle man få pengene fra? Mange måtte under krisen forlade deres gård, „dreje nøglen om“. Og endnu flere måtte gå i uro og ængstelse for disse terminer. Kun alt for godt huskede man de gange, skuffen havde været tom, og man i sidste øjeblik måtte søge udvej ved at låne pengene, hvor man kunne tigge sig til det. Ét var, at kreditforeningerne havde haft stautter stadfæstet lige siden 1851. Ordrede kreditforhold var jo forudsætningen for, at landbruget kunne indstille sig på en ny produktion. Fattige egne kunne tilføres kapital. Men denne på papiret smukke tanke faldt i begyndelsen ikke altid folk lige let at indrømme. Pengene kunne en ærlig mand såmænd godt låne rundt om, i småbeløb, hos slægt og venner. Men disse lån var, hvad man senere ville kalde „kortfristede“. Skulle der bruges store beløb, havde de fleste ringe tiltro til kreditforeningerne. Selv de mere oplyste og selvstændige af bønderne vovede ikke at sætte sig ud over folks dom. Det blev anset for en falliterklæring at optage kreditforeningslån. Thi så var lånevejen hos private i alt fald spærret. Det hændte, at man kunne sidde med ligeså stor en løs gæld, som den faste gæld i ejendommen beløb sig til.

Under sådanne vilkår måtte mange uhjælpeligt køre fast. Det gjaldt især småbrugerne. Husmandskreditforeningerne oprettedes først fra 1880, og først da kunne disse endnu svagt stillede landbrug få støtte. Der kunne nu skaffes penge til nødvendige investeringer.

Men det, der gav de største muligheder for at afhjælpe krisen, var dog den voksende andelsbevægelse. Den skabte samtidig landbruget om, og sammen med husmandsbevægelsen blev den det vigtigste resultat af 1880ernes hårde udfordring til landbruget.

Tidligere havde al produktion og alle dispositioner været overladt til den enkelte bedrift og dennes ejer, og der spurgtes sjældent efter de bedste varer. Men nu, hvor eksporten efterhånden hang i en tynd tråd, måtte der lægges vægt på kvaliteten. Man valgte i begyndelsen – før 80erne – en mellemvej. Man hjalp den enkelte producent til at fremstille varer af bedre kvalitet, især hvad angik mejeriprodukter. Der oprettedes mælkerier på gårdene, og husmødrene lærte af en mejerske at anvende centrifuge, nedkøle mælk og fløde og at bruge vægt og termometer.

Midt i 1880erne blev andelsmejerierne og fællesmejerierne så oprettet. En diskussion for og imod disse fællesmejerier på andels- eller aktiebasis førtes blandt andet i ugeskriftet „Vort Landbrug“. Imod fælles mejeridrift måtte mange være, al den stund det ikke kunne gå an, at husmoderen mistede endnu et vigtigt arbejde, hun, som havde så få arbejder tilbage fra den selvforsynende gårds tid. Toges smørproduktionen nu også fra hende, ville hun henfalde til for-

Fra omkring midten af 1880erne groede mejerierne frem landet over, ude i sognet eller i den nære by, små og primitive til at begynde med, men et vældigt fremskridt fra den gammeldags usikre og uensartede hjemmeproduktion. – Mejeriet i den tidligere provstegård i Stege, fotografi ca. 1889, Dansk Folkemuseum (efter original i Møns Museum, Stege).

finelse, såsom hækling og brodering. Men først og fremmest kunne egen behandling af mælken give ligeså godt smør til en højere pris, end fællesmejeriet kunne tilbyde sine andelshavere.

Men modstanderne havde det bedste argument i hænde. De behøvede blot at nævne afsætningsvanskelighederne, der som truende skyer hang over fremtiden. „Der skal større kunst til at fremstille 1. classes smør i et mælkeri på 2–3 køer end i ét på for eksempel 50 køer,“ skrev en mejerist som forsvar for centraliseringen af mejeridriften.

I 1872 fik den ovenfor omtalte vestjydske bonde Jens Sandholm fat i en rejsemejerske, der tog rundt på gårdene og gav kursus eller undervisning i at oprette et mælkeri. Af hende lærte Jens's kone at lave fint smør. Så længe de kunne samle og sælge smørret i dritler, fik de en høj pris. Men ud på foråret, da mælkemængden tog af, og de kun kunne levere i ottinger i stedet for i dritler, fik de 10–15 øre mindre for pundet, skønt smørret var lige fint og godt. Og det syntes Jens var ærgerligt. Men da så det lokale mejeri skulle oprettes, kom han

i bestyrelsen. Han var glad ved at høre, at indtægterne ville blive større, når man lod mælken behandle på mejeriet; men især var han glad ved, at konen nu kunne blive fri for alt det slid og slæb, hun i mange år havde haft med deres mælk. De havde dengang tolv køer på „Sandholm“, deres nye gård. Til gengæld måtte alle andelshavere vedtage, at hver ko skulle have to pund rapskager daglig – andre oliekgager måtte man give, som man selv syntes. Men om efteråret måtte man ikke fodre køerne med turnips, i alt fald ikke med roetop.

Det hændte alligevel, at en foregangsmand stødte på vanskeligheder, som hans efterkommere ikke forstår kunne eksistere. Og dog er det kun halvfjerdsindstyve år siden. En mand ved navn Jens Kristensen i Vallø på Stevns oprettede et mejeri på sin gård. Han vidste imidlertid ikke, hvad han skulle gøre ved den megen overskudsmælk, et helt nyt begreb på en gård dengang. Så fandt han ud af at køre den til skolen og udskænke den der til børnene. Men dette fik en brat ende, da børnene fik besked af deres forældre, at sådan noget slemt „futmælk“, værre end vand, måtte de bestemt ikke drikke! – Futmælk var centrifugemælk.

Andelstanken bredte sig også til andre områder. Da importstop gentagne gange ramte udførslerne af levende kvæg, oprettede man andelsslakterier. De fik aldrig den hektiske udbredelse, som førte til at et mejeri snart blev bygget i enhver lidt større landsby. Men andelsslakterierne skulle med tiden på samme vis som mejerierne bidrage til kvalitetens forbedring i dansk landbrug. Også fællesindkøb af foderstoffer og kunstgødning blev et område, hvor man kunne samarbejde.

Det krævede imidlertid, at man indordnede sig under forpligtelser, som fædrene ikke ville have tålt eller forstået. Man måtte gå med til kontrolforanstaltninger, regelmæssig levering, regnskabsføring, driftsoverslag og bestyrelsesmøder.

De, der holdt sig tilbage, var de færreste. Men på „Hovgård“ måtte man levere mælken ude ved offentlig vej. Det var bedstefaderens skyld. Han havde holdt sig tilbage ved mejeriets oprettelse, og efterfølgeren kunne ikke opnå samme rettigheder med hensyn til afhentning af mælken ved porten, som de oprindelige andelshavere.

I det gamle sædskifte havde man lagt vægt på kornafgrøderne og græsmarkerne. Det havde i sin tid afløst trevangsbruget og havde været af stor betydning for landbrugets fremgang. På samme skifte havde man, for at nævne et eksempel: Første år brak, det vil sige, at jorden behandlede med brakharven hele sommeren, for at ukrudt kunne få sin bekomst. Andet år havde man vintersæd – rug eller hvede; det samme tredie eller fjerde år, måske afbrudt af en afgrøde med vårsæd. Femte, sjette, syvende og ottende år lod man så skiftet ligge hen som græsmark. Om nødvendigt kunne der ind imellem den lange række af

kornafgrøder skydes enkelte andre, for eksempel kartofler, boghvede eller bælg-sæd.

Efter midten af århundredet begyndte en tiltagende udpining af jorden at vise sig. Mergling alene kunne ikke i længden holde jordens ydeevne oppe; den manglede fosforsyre. Det nye sædskifte der skulle bøde på dette og skaffe vinterfoder nok, blev i 1891 anbefalet i følgende form: Første år blandkorn, andet år rodfrugter, dernæst byg, fjerde år skulle der avles staldfoder, femte rug, sjette havre og syvende og ottende år henholdsvis kløver og græs. Den vigtigste ændring var dyrkningen af rodfrugter. Men konsulenterne kunne anbefale så meget de ville, kendskabet til rodfrugterne bredte sig kun trægt og på mærkelige måder.

Når fremskridtsvenlige folk kom sammen, var man enige om, at man fodrede kvæget forkert. Det var kort før 1870. Kornet solgte man, og om vinteren lod man dyrene leve af halm, hvilket gjorde dem så magre og afkræftede om foråret, at de ofte måtte rejses op, når de endelig skulle på græs. Omvendt var fodring med kløvehø og „skaftkorn“, strå med kærne i, alt det dyrene ville æde, af konsulenterne blevet stemplet som alt for kostbar. En mand ved navn Søren Brunsgård, der havde læst landbrugsskrifter – hvad han vist dengang var temmelig ene om – fortalte naboerne om rodfrugtdyrkningen. Man blev stærkt optaget af dette. Da man fik tilbud om at besøge én, som dyrkede både roer og kålrabi, tog de alle af sted. Hos denne mand lagde de mærke til, at dyrene ikke fik et eneste utærsket kornneg. Og alligevel gav de mere mælk end nogen sinde. Årsagen var roerne. Udover disse fik de to gange hø og en tilsætning af oliekgager om dagen.

Men – oliekgager havde en af dem engang købt hos en købmand i Holstebro. Folk i sognet havde imidlertid drevet løjer med ham, og havde sagt, at de lignede gamle loftfjæl. Derfor havde han lovet sig selv, at det skidt ville han aldrig mere have i sin gård. En af de andre vovede dog at købe et læs kålrabi med hjem. For seks kroner købte han – og havde alligevel nær forregnet sig, da han skulle hente læsset; de vejede mere, end han havde troet. Hjemme skar han kålroerne i stykker med en lommekniv og gav dem siden til dyrene.

I roedyrkningens barndom tog man efter en senere tids opfattelse temmelig kejtet på arbejdet. Det var især svært at vænne sig til, at der skulle holdes absolut rent omkring dem. Først pløjede man furer op to og to mod hinanden og tromlede derpå disse flade i toppen. Oven på sådanne kamme såedes roefrøene, tidligst med en såbør med trillehjul; senere tog man radsåmaskinen i brug også til de fine roefrø, og man undlod så at kamme op.

Det var et endeløst slid at luge roerne. Folk lå og kravlede op langs rækkerne. På svær jord var lerknoldene i tørt vejr hårde ved folks lemmer; det var næsten

ikke til at holde ud at kravle af sted på de ømme knæ. I fugtigt vejr klæbede der en hel tomme ler til bukser og hænder. Og alligevel var der dagen efter mange padderokker, der stod og grinede fra de endnu våde rækker, helt uskadte. Radrensere brugte man ikke. Det er ikke godt at vide, hvad der så rensede og lugede mellem rækkerne – det var vel folks træskosnuder!

Når roerne skulle køres ind, blev de trukket op af jorden med hænderne, og om aftenen lagde man roetop over. Man læssede også med hænderne og behandlede i det hele roerne, som var det gulerødder eller kartofler. Først ved århundredskiftet kom forskellige håndredskaber i handelen, som tillod en gående, omend foroverbøjet stilling under det langvarige arbejde på roemarkerne. Det skete samtidig med, at mange byggede ajlebeholdere, hvortil køernes urin blev ledt gennem rør fra grebningen i kostalden. Fodringen med roerne om vinteren og grønt staldfoder om sommeren gav en større væskemængde.

I de sidste årtier af århundredet opstod der gradvis et behov for en stationær kraftkilde. Tidligere foregik alt indendørs arbejde ved håndkraft. Ude fra loen lød mandens eller „pundtærskerens“ taktfaste plejslug hele vinteren igennem. Men de nye maskiner: Rensemaskine, hakkelsemaskine, kværn, tærskværk og pumpe krævede drivkraft, og valget stod mellem hesteomgang, dampmaskine, vindmotor eller en af de nye petroleumsmotorer.

I „Vort Landbrug“ svares der i 1891 på en indsenders spørgsmål angående dette valg: „En to-hestes petroleumsmotor vil opstillet koste omtrent 2000 kr. Om den uden assuranceforhøjelse må opstilles i stråttækt bygning, må De helst spørge Deres branddirektør om, da der endnu ikke synes fastslået nogen praksis. Det er sandsynligst. På Deres vegne at træffe valg mellem petroleumsmotor eller dampmotor uden at kende andet til forholdene hos Dem end Deres gårds størrelse – 40 tønder land – er ikke muligt. Efter arbejdets art, tærskning og grutting, vil jeg dog antage, at De, hvis der findes en god trækkende skorsten, bør holde Dem til dampmotoren.“

I slutningen af 1800 årene og begyndelsen af 1900 årene var det almindeligt at tærske ved damptærskværk, især på øerne. Man dannede tærskeselskaber på andelsbasis eller lejede privat et af de store, transportable, selvrensende tærskværker, vældige monstre der ofte i forceret tempo kørtes fra tærskplads til tærskplads. Der skulle en anelig arbejdsstyrke til selve tærskningen, alt i alt kunne 20–30 mand godt være beskæftiget, og de skulle alle bespises. Det var forståeligt nok, at det var lidt af en begivenhed, når et damptærskværk kom forbi på landevejen. En lille pige stod engang sammen med sin mor og så et sådant larmende uhyre komme hen mod sig. Da hørte hun moderen sige: „Hvis der er nogen satan til, så må det være den, der kommer dér!“

Omlægningen af det danske landbrug, med krav om øget mælkeproduktion også i den fattige vintertid, forudsatte køernes fodring med rodfrugter, roer. I begyndelsen viste det sig vanskeligt at få landbrugerne til at dyrke dem, nu er roemarkerne et væsentligt træk i det danske landskabsbillede, og arbejdet med dem et væsentligt led i bondens arbejde. – Roeoptagning med studeforspand på Ribeejnen, maleri af N. P. Mols, Statens Museum for Kunst.

Omkring århundredskiftet fandtes der overalt hesteomgange som drivkraft til maskinerne. Undertiden var hesteomgangen opstillet inde i laden, eller måske i et lille, tilbygget rundt hus. Det var dog en tvivlsom fordel for den, der skulle passe hestene, indelukket som man var, omgivet af støv og em fra dyrene. For den dreng, der skulle køre, forekom kredsgangen at vare evigt. Gennem tandhjulsudvekslinger og led overførtes kraften til maskinerne. Efter den anden verdenskrig er denne forhen så almindelige indretning forsvundet; det hænder, at man på en gårdsplads eller i gamle bygninger endnu kan se spor af den.

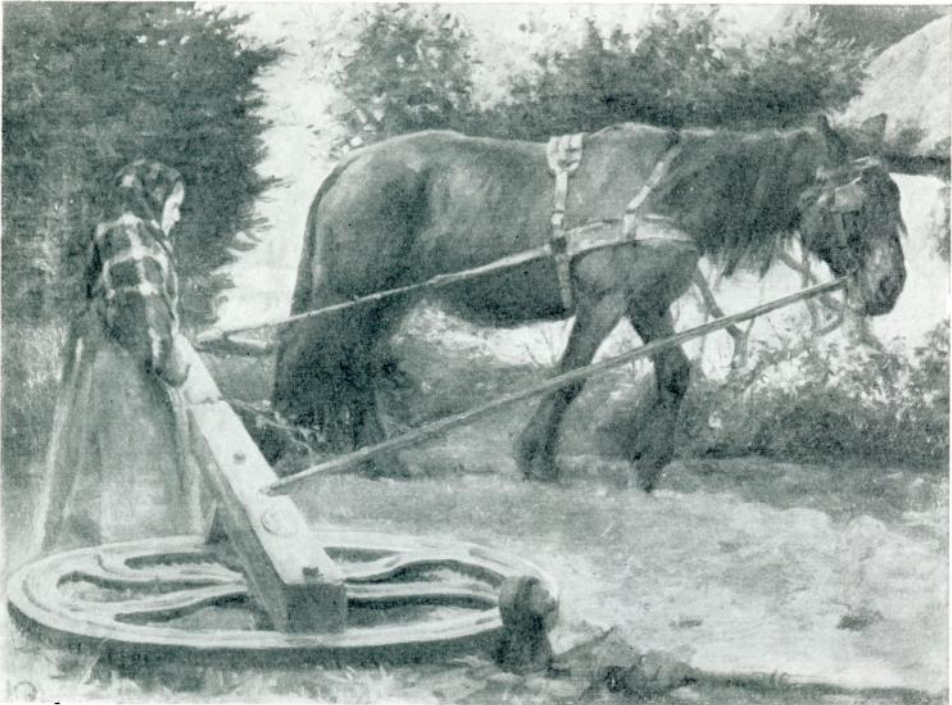
En anden kraftkilde, der kom til at spille en vis rolle i disse overgangstider, var vinden. Talrige vindmøller, „klapsejlere“ med fire til seks vinger, hvorpå der vinkelret var anbragt drejelige klapper, eller „vindroser“ med radiære klapper, sattes op over gårdenes længer, fortrinsvis i egne med megen blæst. Disse vindmotorer rejste i et par generationer deres karakteristiske silhouetter over danske gårde. Sammen med mejeriskorstenene blev de et vartegn for mekaniseringen og den nye tid. Vindens fløjten og jernets skramlen i de store stålskeletter

Det mekaniserede landbrug er en forholdsvis moderne foreteelse, der vandt frem i de sidste tiår af 1800 årene. Men så gik det også hurtigt med at erstatte gammeldags håndkraft med maskiner, tidligere vintres langvarige tærskning med plejl afløstes af det hurtigt arbejdende tærskeværk med stadig mere moderne og mere effektiv kraftkilde: hesteomgang, dampmaskine, vindmotor, petroleumsmotor, elektricitet. – Plejltærskning, foto 1920 i Dansk Folkemuseum.

med deres net af barduner og mægtige klapper var en påtrængende lyd for alle, der om natten lå søvnløs og lyttende.

Lige omkring 1900 gik man på en jysk gård over til ikke mere at plejltærsk kornavlén, men at bruge tærskemaskine. Dette skete knapt to år efter, at man havde prøvet først at få optærsket forrige års høst med plejl omkring 13. juni. Nu kunne det være nok. En klodset bredtærsker holdt sit indtog i laden, og en tøffende fem-hestes motor blev anbragt på et solidt fundament i et muret motorhus, der var klinet op ad ladevæggen. Man følte for alvor en kort stund sødmen ved at ligge i spidsen – indtil naboerne nåede op på siden og lidt til. Hakkelsemaskinen blev anbragt oppe på staldloftet, og kageknuseren ved siden af kværnen i en krog ude i laden. Men med indførelsen af disse maskiner opstod andre ulemper i form af maskintilsyn, assuranceordninger og afhængigheden af deres driftssikkerhed. Faren for ulykker blev ikke mindre, nu drivhjul og remme kunne gribe fat i skorter og jakker. Mændene iførte sig derfor tætsluttende trøjer

Hesten var endnu hen mod den anden verdenskrig landbrugets vigtigste kraftkilde, ikke alene som trækdyr, men som motor i hesteomgangen, den simple, sindrige mekanisme, der leverede bevægende kraft til tærskværk, pumpe og andre maskiner. Og lillepigens opsyn var nok til at holde trækraften i gang; thi øget holdtes af en stang fast i sin cirkelformede bane. – Maleri af N. P. Mols, 1886, Dansk Folkemuseum fot.

under det daglige arbejde. Men det hjalp ikke en bonde, der en dag under tærskningen ville se til sin petroleumsmotor, og som i døren til motorhuset så svinghjulet løst balancerende på enden af motorakslen. Han reddede dog livet ved at springe til side lige i det øjeblik, hjulet røg ud ad døren og forcerede en roekule for at lægge sig til ro i en pløjemark. Ikke bare uvane tyre og løbske heste kunne være med til at gøre livet farligt.

Omkring gårdens maskiner kunne der opføres et skuespil, som udenforstående ikke straks fattede meningen med: En karl kom rendende omme fra naboens med en besked, mens man spiste til middag. Gårdmanden og hans medhjælper greb straks kasketterne og forlod maden. Ud gik det til ladens korngulve, hvor de to mænd rodede op i den gamle halm, så støvet stod om dem. Hastigt gjorde de forskellige fund, kasser, render og stænger i sære former; det hele blev langet op på loftet til hakkelsemaskinen, eller hen til kværn og kageknuser, hvor de blev monteret sådan, at ét eller andet bevægeligt blev dækket og afskærmet.

Mennesket er ustandseligt i sin jagt efter drivkraft. I midten af 1870erne begyndte de små vindmøller, vindmotorerne, i form af „vindroser“ og „klapsejlere“ at vise sig, deres forskellige former prægede i stigende grad det danske landskab til hen under anden verdenskrig. Men hverken som direkte kraftkilder eller som elektricitetsproducenter kunne de bestå i konkurrencen med den billige petroleumsmotor og elektricitetsværkets billige levering af strøm. De bevægelige klapper var på vindrosen anbragt som egerne i et hjul, medens de på klapsejleren var anbragt på tværs af 4–6 vinger. – Gård i Hjørring amt, foto (Zangenberg) i Dansk Folkemuseum, 1927.

Og så skete det, lige netop som de var færdige, at en lille, fin mand med en mappe under armen kom ind gennem ladeporten. Han hilste venligt på folkene, men hans nysgerrighed kendte ingen grænser. Han så op og ned ad kværnen og kageknuseren og entrede loftet for også at tage hakkelsemaskinen i øjesyn. Det hele så ud til at være klappet og klart. Han roste gårdens ordensmennesker, og så var der bare at indføre kvittering i deres maskintilsynsbog.

Men ikke så snart var der spist færdig, før mand og karl igen stod i laden for med skæmt og store armbevægelser at hive kasser, render og stænger ned fra staldloftet og pille dem af kværn og kageknuser. Hele bunken blev kastet over i korngulvene, hvor de havde haft plads for mindre end en time siden.

Det var ikke alle, der havde råd til at anskaffe sig maskiner. På mindre ejendomme kunne manden eller en daglejer stå og trække i det store kamhjul på en håndtærskemaskine. Eller man kom ud for at skære hakkelse på en gammeldags skærekiste, forsynet med et til formålet omlavet leblad. Men et sted, hvor man-

den havde en brødmaskine til at skære hakkelse på, fik han selv lov til at more sig med dette.

På Sydfyn gik det noget hurtigere end i de fleste andre egne af landet. Allerede i det første tiår efter 1900 fik man indlagt elektricitet til lys og kraft på „Hovgård“. Det var med oprettelsen af Søllinge-Eskildstrup elektricitetsværk. Men det var også et af de første andels el-værker på Fyn.

På den tid høstede endnu mange deres korn på gammel vis med lange rækker af høstkarle, fulgt af opbinderpiger. Sine steder var man begyndt at tage fra efter slåmaskine eller binde op efter en selvaflægger. På gården „Mølleris“ i Nordsjælland kom den første mejemaskine i brug omkring 1880. Dens konstruktion viste sig imidlertid at være mere velment end vellykket, og den stod i mange år ubrugt i laden, mens man mejede sæden med le. I 1898 købtes en Mac Cormick mejemaskine og året efter en slåmaskine. 1917 købtes så den første selvbinde. Disse mejemaskiner vakte i begyndelsen stor modvilje hos arbejdsfolk: Nu blev der ikke mere høstarbejde til dem. Havde en gård før otte-ti fremmede arbejdere i høsten, mænd som koner, klarede man sig nu med eget mandskab. Høst med mejered holdt sig dog især på mindre ejendomme langt op i tyverne. Maskinernes indpasning i de store årligt tilbagevendende arbejder kom til at berøve disse foretagender noget af den fest og glæde, der altid havde været til stede, når mange kom sammen for at udføre dem. En klaprende mejemaskine var mere prosaisk end klangen af leer, der blev strøget i det fjerne; og slåmaskinens knebren afløste den rytmiske lyd af „harehammeren“, der bankede æggen skarp på høleen. Høsten fik et andet tempo over sig – bestemt af maskinerne.

Maskinerne levede mindre tid til romantiske stemninger. Men de var effektive; og effektivitet skulle med tiden blive et nøgleord i landbruget. Men endnu omkring århundredskiftet rådede der dog stor usikkerhed om valget af maskintype og disses værdi. I 1891 rådedes til at købe selvaflæggere og ikke selvbindere, da det måtte forventes, at udgifterne til sejl garnet, hvormed bindingen skete, ville blive alt for store til, at det kunne svare sig. Ti år før regnedes en gård på 60 tønder land tilmed for at være for lille til, at man med fordel kunne anskaffe en mejemaskine. Den var dyr, kostede 600–800 kr.; man sagde mand og mand imellem at den til stadighed måtte repareres og i vanskelige høstår end ikke kunne bruges. Man listede sig ikke mere ind på de modne havrefald, „spændt for knagene“ fulgt af opbinderpigen med hvide bindeærmer.

Maskinernes meget langsomme indpasning i vort landbrug skyldtes først og fremmest den rigelige adgang til billig arbejdskraft. Ganske vist nærmede husmændene sig en selvstændighed og uafhængighed af daglejerlivet, der ikke var dem tiltænkt, dengang da man betragtede dem som en bekvem arbejds-

reserve for de større landbrug. Denne arbejdsreserve bandt udviklingen og andelsbevægelsen mere og mere. Tillige voksede bortvandringen til byerne og industrien. Udvandring huggede også ind på landbrugets tidligere så uindskrænkede mulighed for at skaffe sig billig arbejdskraft.

Alligevel var folkeholdet endnu i en generation efter 1900 temmelig stort. Men det naturlige sammenhold udover gårdens skel – som dengang byens håndværkere og gamle sammen med gårdens husmandspar deltog i høstens tid – var ved at forsvinde. Man var parat til at spørge mere efter fortjenesten ved gensidig hjælp end efter et festligt høstgilde. Man tog kort og godt ikke mere „et nap med“.

Tjenestefolkene arbejdede i marken eller hjemme i gården fra tidlig morgen til sen aften. Men den lange arbejdsdag var fuld af pauser. Selve arbejdet forløb i et roligt tempo, afpasset efter folk og dyr. Især hestene ville man ikke presse mere, end de kunne tåle. De var landmandens stolthed. Det hændte ikke sjældent, at han ofrede for meget på dem. Tjenestefolkenes logi blev der imod ikke ofret meget på. Sengepladsen var ofte meget ussel. På en gård på Stevns var der i pigekammeret et hul under vinduet, hvor muren var faldet ud. Det tillod karlfolk på nattevandring at jage lange brændenælder ind til pigerne, der sov der. På samme gård sov endnu omkring 1900 drengen ved manden. Det var ikke sjældent, at hyrdedrengen lå hos pigen, således midt i 1870erne i en gård i Brande sogn, hvor han delte den ene seng med pigen og datteren, mens manden og konen lå i den anden seng i sovekammeret. Og en dreng fra Vinding ved Holstebro trøstede sig på kolde dage med, at han om aftenen skulle hjem og i seng til pigen.

En tjenstedreng i Aunslev på Nordfyn måtte omkring 1880 lade sin arbejdstid rette sig efter jernbanetogene, der kørte nær op ad gårdens jorder. Når 4-toget om morgenen passerede fra Nyborg, skulle han og pigen allerede være i marken for at malke og flytte køerne. Først når de et par timer senere kom hjem med den fyldte mælkejunge, fik de davre. Når 9-toget om aftenen passerede imod Nyborg, var de så færdige med aftenmalkning og med at flytte køerne til „nattesæt“. „Der var jo så ikke andet at gøre end at se og fortære grødklumperne og komme i seng,“ fortalte drengen siden. „I seng“ ville sige at gå til karlekammeret ude ved hestestalden. Her var lerstampet gulv og et lille vindue ud mod møddingen. Rummet gav med nød og næppe plads til karlens urimeligt store lågkiste. Og dertil kom drengens beskedne skrin, der sammen med sengen udgjorde siddepladsen. Sengen var lange rafter, hvorpå der var lagt et lag halm og ovenpå igen dyner og lagner. Drengens plads var inderst mod den skimlede, klamme væg – om vinteren frossen med iskrystaller – mens karlen lå yderst. At der undertiden var et kvindemenneske hos dem, var drengen dres-

Landbokkommissionen ventes!

Siden der kom fart i de sociale bevægelser, er der gang på gang blevet gjort opmærksom på de elendige og sundhedsfarlige boligforhold, der ofte blev budt fattigfolk på landet og navnlig landbotyende. Udvalg, kommissioner og organisationer fik efterhånden rådet bod på de værste mangler, men arbejdet var mange gange vanskeligt. Der var jo intet at gøre, fortalte Peter Sabroe, når han inspicerede en gårds usle karlekammer med to usle senge: I den ene sov karlen. I den anden gårdmandssønnen. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1905.

seret til aldrig at lade sig forlyde med. For sit arbejde på gården modtog han hvert halve år som løn lærred til en skjorte, et par bukser, uld til et par strømper og et par træsko.

Omkring århundredskiftet åbnede den nye husmandslov adgang for daglejere og andre småkårsfolk til at få egen jord. De gik dermed ind til en anden tilværelse, end den, de hidtil havde måttet friste. Hvad enten denne tilværelse grundedes på den sorte hede eller på et husmandssted med nytillagt jord, så blev den alligevel rigere og mere målbevidst end landarbejderens tilværelse, skønt der stadig væk måtte lægges krop til uden nævneværdig maskinel hjælpekraft. Og børnene, der voksede op i disse hjem lærte at betragte arbejdet som en leg, fordi der altid fandtes tilpas krævende opgaver til dem at løse.

En søn fortæller om sine forældre, at de omkring 1900 flyttede ind i et vestjysk husmandssted, „Fejsøhus“. Men da de kom til stedet, brast moderen i gråd ved synet af ejendommen. Den så trøstesløs ud. Syvogtyve ruder var slået ind, og ved husets hjørner havde blæsten fået hul i sandet og truede med at under-

grave bygningens syld. Skønt bygningerne var nyopførte efter en brand, og skønt de var indrettede efter de nye principper for opførelse af husmandssteder, så var deres kvalitet dårlig.

Så gav faderen sig til at avle rug, grå hvedehavre, spergel, lidt boghvede og på de lavestliggende steder lidt seksradet byg samt selvfølgelig kartofler. Siden blev rug og kartofler hovedafgrøderne, men høstudbyttet var ringe, 4–10 fold eftersom året og jorden var god. Besætningen var i begyndelsen to til fire små magre køer, lidt ungvæg og svin, nogle får og høns.

Sammen arbejdede de ejendommen op. Faderen købte to heste; uden god trækraft kunne de ingen vegne komme. Toogfyrre år efter overtagelsen var ejendommen kommet i god drift. Der var efterhånden 50 tønder land under dyrkning. Nye avlsbygninger, rummelige og solide var opført; megen læplantning var kommet til; og moderens stolthed, en smuk have, var egnens pryde. Så købte statsskovvæsenet stedet, og det gjorde faderen ondt at vide, at det hele skulle forvandles til plantage. Jorden havde dog givet brød til mennesker.

Men i landbruget blev der en jordløs klasse tilbage. Det var daglejerne. Også deres hjem kunne undertiden danne rammen om rige og glade barndomsminde. Men fattigdommen lå i reglen som en skygge over deres tilværelse. Daglejeren var næsten værgeløs. Uden fagforening og overenskomster, sygeforsikring og invalideunderstøttelse, prisgivet arbejdsgiveres forgodtbefindende såvel som den sygdom og nød, tilværelsen uundgåeligt måtte byde på under sådanne kår. År efter år måtte landarbejderen tinge sin arbejdskraft ud. Niels M. Carlsons far var daglejer i Hjemsted, Vestslesvig. Sønnen husker, at han engang fik lejlighed til at overvære, at faderen fæstede sig bort hos en mand i Mosbøl. Den fremmede og faderen forhandlede i arbejderens lave stue. De vekslede ord om lønnen. „Hvad forlanger du i løn“. „Ethundredeogti prøjsere“. En prøjsere var en mark. „Hvad mener du om 105?“. Således fulgte en række tilbud og afslag. Man henviste til, hvad andre under de samme betingelser fik. De enedes til sidst om 106 prøjsere for tiden fra 1. november 1878 til 31. oktober 1879, hvortil kom én prøjsere i gudspenge. Da de var kommet så langt, rejste de sig begge op og slog ud med hånden på én gang. Det gav et ryk af forskrækkelse i drengen, da de gjorde det. Hænderne mødtes med et ordentlig klask, og handelen var afsluttet lige så sikkert, som var den tinglæst.

For at familien kunne få det til at løbe nogenlunde rundt, måtte moderen også på arbejde. Hun var en dygtig kvinde, ferm til håndarbejde, hun knipede eller bandt hårfletninger til bondekonerne, eller hun deltog i forskelligt forefaldende arbejde rundt om på gårdene. Hun var afholdt på grund af sin propperhed og raskhed. Ved pinsetid skar hun „sorrer“, strandvejbred, og solgte dem med god fortjeneste til folk, der lavede en art grønlangkål af dem. Ellers

hjalp hun med hørivning i høhøstens tid eller sankede aks på de tomme stubmarker efter høst.

Men daglejerne manglede friheden. Jens Lauesen, der var daglejer under Vallø gods, ville engang ikke deltage i valghandlingerne i Køge. Han ville ikke, som man havde bedt ham om, stemme på højre. Folk blev af godset transporteret til valgstedet, og selve valget foregik åbenlyst, ved håndsoprækning. Det ville Jens ikke være med til. Dagen efter kom der så besked fra godset, at han ikke mere skulle søge arbejde dér. Mange trøstede sig under disse usikre kår med brændevinen.

Omsider var landbrugskrisen forbi, og som helhed kom landbruget kraftigere på fode end før, styrket gennem krisens prøvelser, men med mangt og meget forandret. Kun folkeholdet var stadig stort, maskinantallet ringe. Et slægtled skulle gå, inden udviklingen også ændrede denne rest af 1800 årenes landbrug.

På „Skovsgård“ i Nordsjælland var folkeholdet omkring 20erne typisk for sin tid: en forkarl, en andenkarl eller en dreng, to piger og så deltog selvfølgelig manden og konen i arbejdet på gården. Hovedtrækraften var endnu hestene, selv om hesteomgangen var blevet afløst af en petroleumsmotor. Alligevel var der stadig hesteomgang ved brøndpumpen, og det var derfor et jævligt tilbagevendende arbejde at pumpe vand op i vandbeholderen, der var muret op i gårdens østre staldlænge. Men den slags arbejder og talrige andre lod sig udføre netop på grund af den, i forhold til tiden efter anden verdenskrig, rigelige arbejdsstyrke.

I året 1922 førte en ung, sekstenårig tjenestekarl på denne gård dagbog over arbejdet året igennem. Efter at de store omlægninger under landbrugskrisen i 80erne og 90erne på mange måder havde ændret arbejdsrytmen i det danske landbrug, var denne atter i rolig gænge, end ikke den mellemliggende verdenskrig havde formået at forstyrre denne tilpasning synderligt. Krigen bragte vel højkonjunktur, mangel på foderstoffer, maksimalpriser og indgreb fra regeringen. Men købekraften havde været stor, og kornpriserne lå højest lige efter krigen, i årene 1919–20.

Den unge tjenstekarls dagbog giver et indblik i det daglige arbejde på en mellemstor bondegård som det formede sig i mellemkrigstiden, selv om der kunne være betydelige afvigelser fra gård til gård.

I januar måned prægedes arbejdet på „Skovsgård“ af tærskningen. Et tærskværk, drevet af en petroleumsmotor, var i sving næsten uafbrudt hele måneden. Først tærskedes hveden, et arbejde, der tog otte dage. Under den sidste del af dette arbejde rensedes hveden på en kastemaskine, ligesom den løse halm måtte igennem tærskværket. Den sidste dag i måneden tærskedes noget rug.

Tærskearbejdet måtte naturligvis ikke forhindre, at andre, fast tilbagevendende arbejder blev udført. I vintertiden gjaldt det for eksempel transport af roer fra gårdens to roekuler til roekælderens. Det var gerne et drøjt arbejde at få hul på en kule, hvis jorden, der dækkede den, var stivfrossen. Der skulle ligeledes regelmæssigt skæres hakkelse til hestene. Med fem til femten dages mellemrum måtte hakkelsemaskinen i sving. Om sommeren blev der ikke skåret meget hakkelse, men ved efterårstide vendte dette arbejde atter tilbage. På „Skovsgård“ var vandpumpningen ligeledes et uundgåeligt arbejde. Dengang var der ikke installeret nogen elektrisk pumpe, og en vindmotor fandtes ikke, så de ret store vandmængder, der brugtes på gården, måtte pumpes op med hestekraft. Brønden var meget dyb; der var ofte vrøvl med selve pumpeværket, og man måtte så til smeden. Gennemsnitlig hver ottende dag skulle der pumpes vand. Men hvis der brugtes ekstra meget vand – som da man sidst i november begyndte at ombygge svinehuset – måtte der naturligvis pumpes næsten hver anden dag. Om sommeren var det lettere; kreaturerne blev da vandet i en dam øst for gården.

Man kørte regelmæssigt til mølle, almindeligvis hver ottende dag. Det kunne hænde, at manden fandt det gunstigt at køre på andre tidspunkter, men ét måtte han så regne med: Vinden. Møllekørsel lagdes gerne sammen med en tur til byen efter kunstgødning eller andet fornødent, eller til smeden med et eller andet, der skulle repareres, en hest til skoning, eller reparation af den ulyksalige pumpe.

I januar måned tog manden et par gange på skovauktion. Det var det år stærk frost i denne tid; og man måtte tænke på brændsel til den følgende vinter. Den tid var forbi, da det nok så meget gjaldt forsyning med gavntømmer som brændsel. Det hændte at man købte en rummeter snitgavn, som man skar ud med rundsav til brug i huggehuset, hvor manden om vinteren reparerede redskaberne. Men huggehuset var først og fremmest et værksted, hvor man selv kunne øge eller sammensætte drivremme til maskinerne på loen eller nitte, nagle og bolte maskindele til markarbejdet.

I februar måned tog man fat på at lave en del langhalm. Man fremstillede både til salg og til gårdens egne tage. På „Skovsgård“ tog dette arbejde en uges tid; negene blev revet på en roterende langhalmmaskine. Andre steder brugte man endnu plejlen til langhalm, man sagde, at det gav den bedste halm.

Det tog lang tid at støde langhalmkærverne op og binde om dem; men årstiden bød ikke på meget andet arbejde; og med de mange folk på gården kunne man tillade sig at få en lang række af den slags småarbejder fra hånden. Frostens hindrede alt arbejde i marken, og virksomheden blev forlagt til gårdens lunende længer, bortset fra de fire dages brændekørsel fra skoven. Men over midten af februar begyndte man at køre møg ud. Man kørte både brænde og møg på

Før mekaniseringen trængte helt igennem og klarede sagen i en håndvending med et par mand til maskinerne, samlede høsten al den arbejdskraft, der var at få, gårdens faste folk, husmænd, daglejere, på fotografiet fra en større ejendom en hel lille hær, der understregede den travle og muntre tids fællesskab i arbejdet, men ikke udtalte sig synderlig tydeligt om den enkeltes muligvis tunge bekymringer, fra ejerens ansvar og økonomiske spekulationer til daglejerens usle og retsløse tilværelse. – Høstfolk på herregården Avnsøgaard i Holbæk amt, 1888, fotografi i Dansk Folkemuseum.

stive vogne, hvis gjaldende skramlen i frostvejr kunne høres langt væk, når de var tomme, og hestene satte i trav.

Sidst på måneden var det atter mildt, 7°s varme og dejligt forårsvejr. Brændet blev kløvet, piletræerne stynet og kvashugningen gjorde kål på risbunkerne. Gentagne gange åbnede man i februar og marts roekulerne og kørte roer ind. Også kartoffelkulen måtte åbnes og indholdet sorteres. Kartofflerne var beregnet til salg i København via Gilleleje på et gunstigt tidspunkt og repræsenterede en vigtig indtægtskilde for gården. De måtte derfor passes omhyggeligt. Det var ubehageligt at ligge en råkold martsdag og sortere de slimede kartofler, der var blevet spredt ud omkring kulen.

I marts kom tækkemanden. Fra den 15. marts til den 20. marts arbejdede han på taget. En af karlene måtte ind under taget og stikke tækkenålen ud, dersom tækkeren ikke selv havde en arbejdsdreng med sig. Halmen spillede endnu en væsentlig rolle som tagdækningsmateriale, selv om skifer og bliktage var i handelen. Fremstillingen af langhalmen og tækkerens løn gjorde det stadig renta-

belt at lægge stråtag. På „Skovsgård“ havde man en båndsnoningsmaskine, og i dagene efter tækningen blev bånd til halmpakkeren ved tærskværket snoet på denne maskine med håndkraft.

Man begyndte nu at flytte arbejdet ud på marken. Mere og mere tid gik med at forberede jorden til såning af vårsæd, byg og havre og roefrø. Man havde kørt både superfosfat og chilesalpeter ud i slutningen af marts, og indtil et par dage ind i april kørt der stadig møg ud, eller møget spredtes med greb. Den 5. april begyndte så vårpløjningen.

I de sene martsdage og ind i april var vejret til tider koldt med sne, til tider mildt. Det var i almindelighed forkarlen, der var ude at pløje; han var i øvrigt en dygtig pløjer og havde taget præmie for sin kunst. Turene var hyppige til byen efter trætønder med norgesalpeter i denne tid; og foruden dette måtte andenkarlen til at harve den nypløjede jord og jævne muldvarpeskud på grøn-jordsarealerne. Nu kom der skred i arbejdet. Dagen efter at muldvarpeskuddene var jævnet, blev grønjordshavren som den første afgrøde sået.

Det var den dag blæst og omkring 10° varmt, dog med nattefrost. Samme dag blev salpeter spredt, en grøft renset, og agerslæberen blev trukket op og ned ad agrene for at smuldre jordknoLde. Bag ploven kunne man have det rart, men når man i mange dage havde travet i den løse jord efter harve eller agerslæber, kunne kroppen næsten ikke falde til ro af bare træthed.

Der harvedes og tromledes på skift de følgende dage, og sten skulle samles af vintersæden. Efter havren kom byggen i jorden. Den var først blevet bejdsset derhjemme, behandlet mod svamp. Ved udgangen af april var al sæd i jorden, og man kunne tage fat på roefrøet. Sædskiftet på „Skovsgård“ bestemte naturligvis hvor og i hvilken rækkefølge de forskellige afgrøder skulle behandles. Af rodfrugter avlede man runkelroer, kålroer og nogle sukkerroer. Også gulerødder og kartofler tog plads op på markerne.

Den 5. maj såedes roefrø, og kartoflerne blev lagt. Nogle dage efter begyndte man ukrudtsharvningen. Men den største begivenhed i denne måned var, da kreaturerne den 17. maj kom på græs, og fra denne dag blev der dagligt arbejde for andenkarlen med at trække dem ud og ind og flytte tøjrpælene på græsset. Det var varmt i denne tid; tidligt i maj var dagtemperaturen oppe på 15½°s varme. Det var en gammel regel, at gården skulle være kalket inden pinse. Manden sørgede for, at der blev spækket og repareret med mørtel og cement rundt om på bygningerne, hvor vinteren havde været hård ved murværket eller pudslaget. Forkarlen kalkede så det hele på to dage. Man holdt sig til den traditionelle mørkerøde farve, som gården havde haft siden den blev bygget i året 1900.

Nu stod roerne for. En stor del af forsommeren forløb, mens der arbejdedes på markerne for at rense og tynde i rækkerne. Det var ikke få arbejdsdage, der måtte tilbringes med lugejern og bøjede rygge. Først rensedes med radrenser imellem rækkerne; det tog et par dage. Fra den 29. maj og til den 10. juni lugede man så roer; det var første lugning. Tolv dage, hvor alt mandskab er i marken fortæller ikke så lidt om det arbejde, pasningen af rodfrugterne efterhånden var kommet til at kræve.

Midt i juni måned begyndte i forrige århundrede høhøsten. På „Skovsgård“ slog og rev man også i 2oerne noget hø og lucerne. Men det var ikke som i gamle dage, hvor både høhøst og tørveskær i denne tid havde budt på festlige sammenkomster af mange folk. Andenkarlen og en slåmaskine klarede det hele mere pro-saisk, men hurtigt. Mens græsset blev slået, hakkede man kartofler, lugede gulerødder og huggede tidsler i kornet.

Så fulgte atter seks dage i roerne. Denne anden lugning blev afsluttet i blæst og regn, som juni godt kan byde på i vort klima. Efter 1. juli kunne man så igen hugge tidsler, hyppe kartofler og slå lidt grøftegræs med le.

Gården havde en englod halvanden kilometer borte, og her pløjedes der sommeren igennem, lodden „brakkedes“. Endnu var brakmarker sine steder almindelige, og af og til sommeren igennem kunne man se en støvsky bevæge sig henover de grå marker; det var tjenestedrengen i færd med at harve brakmarken, plaget af støv og tørst.

En uge ind i juli blev brændet kørt i hus. Det var nu tilstrækkelig tørt; og dette arbejde kunne naturligt passes ind mellem anden og tredje roelugning. Samtidig huggede man noget kvas, savede noget brænde og afbarkede en del granlægter. Lægterne hørte til beredskabsmaterialerne, til fornøden reparation af husene, til kalvefolde og mange andre formål.

Den 14. juli kom så tredje roelugning med seks dages arbejde. I slutningen af måneden kunne man begynde at meje hundegræs til græsfrøsalg. Hundegræsset sattes i hobe. Allerede den 22. juli havde manden ordnet selvbinderen, smurt den og set den efter, for at kunne være klar til høsten. Ved månedsskiftet hvilede næsten alt arbejde undtagen det faste og nødvendige. Noget møg kørt ned på englodden; der gjordes så småt klar til tærskning i loen; noget ris og langhalm fjernedes fra logulvet. Tærskværket befriedes for alt det ragelse, der var stablet op omkring det, og gjordes klar. Det fik straks lov at komme i sving, da hundegræsset kort efter blev kørt ind.

Den 19. og 20. august fik roerne en fjerde og sidste omgang. Så var jorden rensat så godt, at der den følgende sommer ikke viste sig ret mange tidsler i byg-sæden. Allerede den 16. var man dog begyndt at meje på bygstykket. Høsten kom til at stå længe på; det sidste stykke blev mejet 9. september. Afbrydel-

Arbejdsrytmen på en bondegård – efterår

serne behøvede man ikke at tage så tungt; man havde jo ikke som i ældre tid samlet en stor arbejdsstyrke til høsten. Gården kunne med sit mandskab af piger og karle let med kort varsel både meje og stille op og senere køre ind og tærse på én gang.

Afbrydelserne i høstarbejdet på markerne udnyttedes til at tærse derhjemme eller til kornrensning. En del af høsten tærskedes med det samme; men resten måtte vente. Den blev sat sammen i laden eller i stakke ved gården. Foruden selve høstarbejdet blev der tid til at få andet fra hånden, et nyt træk i høsttiden. Det gjaldt optagning af kartofler og pløjning af brakjorden.

Den 21. september kunne høsten siges at være endelig afsluttet; da var hvedestubmarken pløjet. Vintersæden kom i brakjorden ved denne tid, og der harvedes og tromledes ligesom om foråret. Stubjorderne og roekulerne måtte holde for i begyndelsen af oktober. Det var et ikke ringe gravearbejde at lave roekulerne; alligevel måtte alle en dag ind imellem hjælpe konen med at plukke æbler.

Den 12. oktober begyndte hjemkørslen af runkelroer og kålroer og til sidst sukkerroerne. Arbejdet tog ni dage uden afbrydelse, men vejret spiller i roetiden næsten ingen rolle undtagen på de rigtig svære lerjorder, hvor hestene næsten ikke kan trække læssene hjem gennem den smattede, klæbrige jord.

Den 14. oktober blev kørerne gennet ind for sidste gang, et sikkert tegn på, at vinteren stod for døren. Det var signalet til at livet så småt begyndte at trække sig ind bag „Skovsgård“s længer, selv om der i november måned blev kørt møg og ajle ud, ajlen fortrinsvis på grønjorden. Bortset fra nogen pløjning var der i øvrigt nok at gøre derhjemme, da manden havde planer om at få ombygget svinehuset. Man læskede selv kalken og hentede materialerne ofte langvejs fra, mursten fra et teglværk, grus fra den nærmeste grusgrav og sand fra stranden.

Sidst i oktober var tækkeren der igen, denne gang gjaldt det reparationer inden vinteren. Som altid efter tækkearbejder var der meget arbejde med at køre den gamle taghalm bort. Dette blev overstået inden 1. november, skifte-dag, hvor forkarlen rejste, og andenkarlen blev alene om arbejdet sammen med gårdmanden. De måtte dog meget af tiden have en daglejer til hjælp, da der på denne tid var en del pligtkørsel med grus og sten til den nye sognevej. Lidt over en uge ind i november dækkedes roekulerne, et arbejde, der stod på i adskillige dage. Ellers gjaldt det ombygningen af svinehuset, der varede en hel måned. Mureren var der næsten hele tiden; men manden og karlen måtte være med, når grovere arbejder skulle ordnes. Omkring 1. december kørtes der en ny forsyning roer ind i roehuset, og nogen byg og hvede blev tærsket. Det gjaldt

om at være nogenlunde klar til juledagene, der sjældent bød på andet arbejde end det ufravigelige, fodring af dyrene, malkning og spandevask, hakkelse-skæring og vandpumpning. Lige inden jul fremgår det af dagbogen, at tækkeren var der et smut, og lillejuleaften var svinehuset færdigt.

Således kunne et år i mellemkrigstidens danske landbrug forløbe, endnu præget af rigelig arbejdskraft, endnu uden de vanskeligheder som fremtidens mekanisering skulle bringe. Landbruget var i disse år ikke dårligt stillet. Der var sket en langsom og rolig vækst, efter at den store landbrugskrise og produktionsomlægningen var overstået ved indgangen til dette århundrede.

Ved slutningen af 1920erne kom imidlertid en ny storkrise. Det begyndte i 1928 med prisfald på korn, der bevirkede, at man øgede svineholdet. I begyndelsen af 1930erne bredte prisfaldet sig imidlertid til husdyrprodukterne. I den følgende tid kom hertil hindringer i udlandet for vor landbrugseksport. Da priserne 1932 nåede bunden, fik landmanden kun en fjerdedel af det, han

På den almindelige, mellemstore bondegård slap man gennem høsten uden større opbud af ekstraordinært mandskab, mand, kone, datter, daglejer og tjenestedreng klarede måske det hele selv. – Høstfolk på Østergaard i Torup på Mors, fotografi, formentlig omkring 1910, i Dansk Folkemuseum.

Når der tærskedes med damp, kunne det arbejde, der hidtil ofte havde strakt sig fra høst til forsommer, klares på et par dage. Så gjorde det mindre, at det vældige maskineri, i den korte tid det var i gang, bandt en ret stor arbejdsstyrke. – Damptærskning i Strøby på Stevns omkring 1905, fotografi i Dansk Folkemuseum.

havde fået for sine varer under højkonjunktoren i 1920 og kun lidt over det halve af prisen i 1929.

I 1932 nåede landbrugets forrentningsprocent så ned på minus 0,5. Atter fulgte en bølge af tvangssalg og svære økonomiske vilkår, der rullede over et tilsyneladende stabiliseret landbrug. Den uro, disse dårlige konjunkturer forståeligvis skabte i landbruget, gav sig blandt andet udslag i at nye mere standsprægede sammenslutninger blev dannet inden for landbrugernes kreds, først og fremmest Landbrugernes sammenslutning (L. S.) og Jord, arbejde og kapital (J. A. K.).

Nogen gennemgribende betydning fik disse foreninger dog ikke; de viste sig i udpræget grad at være konjunkturbestemte, og det blev fremdeles de gamle, rodfæstede organisationer, Landboforeningerne og Husmandsforeningerne, der talte på landbrugets vegne, når bondestandens forhold blev drøftet.

De to store organisationer af landbrugere, Landboforeningerne og Husmandsforeningerne søgte at skabe et forhandlingsgrundlag med staten ved endelig at tilnærme sig hinandens synspunkter. Efter det såkaldte „Kanslergade-

forlig“ i 1933 tog arbejdet på at overvinde den nye landbrugskrise for alvor sin begyndelse.

Først og fremmest gennemførtes der foranstaltninger, der skulle hindre at en øjeblikkelig pengemangel drev ellers duelige landmænd fra deres ejendomme. Dernæst søgte regeringen at få landmændenes udgifter til forrentning og afdrag ned gennem en rentesænkningspolitik, ved høstpantebreve, grundforbedringslån og saneringslån. Statshusmændene fik tilbud om konjunkturbestemt rente. Også skatterne blev reguleret. Endelig søgte man at hæve indkomsterne gennem en nedskrivning af kronens værdi; og gennem sukker-, kød- og kornordninger samt svinekortregulering kom man ind på en statsreguleret økonomi, der ikke siden helt er opgivet, skønt den for mange landmænd med liberale idealer var ubehagelig.

Den anden verdenskrig lagde sig hindrende i vejen for den mekanisering, der var lige på trapperne, efter at landbruget begyndte at komme på fode og i slutningen af 30erne havde nogle gode høstår. Men efter krigen blev traktoren for alvor den vigtigste trækraft og drivkraft i landbruget og afløste hestene. Elektromotorerne var blevet yderst almindelige og leverede drivkraft til et langt større antal maskiner inden for gårdens mure end forgængeren, petroleumsmotoren havde gjort. Malkemaskiner, korn og avneblæsere, støvsugere, ilæggeapparater, roesnittere og hurtiggående kværne rykkede ind og sparede mange arbejdstimer. Til traktorerne hørte et helt nyt sæt redskaber, tungere og kraftigere end det havde været muligt at spænde efter hestene. Mekaniseringens hastige vækst medførte imidlertid helt nye økonomiske vilkår for landmanden. Han måtte vænne sig til meget store investeringer i redskaberne og påfølgende hurtig afskrivning. Dersom priserne atter faldt, kunne disse voldsomme investeringer så klares? Kunne gårde, der før havde haft et folkehold på to karle og én eller to piger drives udelukkende ved familiens arbejdskraft, undertiden blot af landmanden og hans kone?

Efter en række gode år under krigen og i begyndelsen af 1950erne gik landbrugets forrentningsprocent – det følsomme barometer for landmandens økonomiske vilkår – fra 1954 atter nedad og nåede i 1961 det foreløbig laveste i tal siden 30ernes krise. Nettoudbyttet per hektar faldt fra 219 kr. i 1960 til 75 kr. i 1961. Udviklingen måtte anses som meget ugunstig for landbruget, idet praktisk taget alle husdyrprodukter og frøgræssorter var faldet betydelig i pris. Hertil kom en voksende indkomst i andre erhverv. Landmanden følte med nogen bitterhed, at han trods en stigende arbejdsbyrde på grund af bortvandringerne af arbejdskraft, økonomisk var blevet ladet i stikken i forhold til alle andre i samfundet. Overgangsårene til det fuldt mekaniserede familiebrug var

ikke overstået, driftskapitalen manglede, og ungdommen søgte i stort tal væk fra erhvervet som helhed. Mange begyndte at tvivle på det mindre og det lille brugs muligheder i fremtiden, og i årene 1960–63 taltes hyppigt i Landboforeningernes blad „Landsbladet“ om en strukturændring i landbruget. Men fra de mindste brug blev der protesteret mod en sådan udvikling, der ville berøve landet fordelene ved de mange små brug, og især i Husmandsforeningernes medlemsblad „Husmandshjemmet“ kom dette til orde.

Endnu engang var landbruget præget af mørke udsigter efter relativt gode kår mellem 1940 og 1955–60. Det var svært nok for ældre landmænd, der blev nødt til at lægge nye pantehæftelser på disse gårde. Stærkt stigende ejendomspriser, især på Sjælland havde dog skabt værdier, der lod sig behæfte, men hvor længe kunne denne udvikling skrues opad? Vanskeligt var det at give den unge landmand tro på fremtiden, så han vovede at overtage den kostbare bedrift med en endnu større gældsbyrde.

Limfjordsbonden Lauritz Larsen fra Sebbesund havde i 1921 købt „Hornskovgård“ uden besætning og med i alt 162 tønder land for 98.000 kr. Han var klar over, at havde han købt nogle år nærmere den store landbrugskrise i 30erne, havde han fået den billigere. Nu kom han i stedet til at gøre hele denne krise med. Han dyrkede et stort stykke hedeland op og prøvede først at anvende traktor til dette arbejde. Men den stenede jord splittede redskaberne ad. Så måtte man ty til hestene og en stærk mand. Følgen blev, at mange unge i de år gik langt uden om pladsen i „Hornskovgård“. Men da krisen var forbi, var også hedelandet opdyrket. Og nu kunne Lauritz Larsen give sig af med offentlige sager, sidde i sognerådet og i bestyrelsen både for slagteriet og banken. Denne erfarne landmand sagde omkring 1960: „Man kan i dag ikke mere regne med at suge sin livsnæring af hjemmets jord, men må suge den af alverden. I dag hedder det ikke avl, men produktion. Det skammelige er blot, at der på produkterne forlængst skulle have været en pris, der kunne bære bondehjemmets økonomi. Når dette ikke er tilfældet, vender de unge landbruget ryggen, og dette må betragtes som et tab ikke blot for bondestanden, men også for hele samfundet. Den der arbejder med jord, må have samme adgang til stabil økonomi, som andre erhverv har.“

Det indvendes imidlertid fra anden side, at et sådant krav ikke lader sig gennemføre, fordi to tredjedele af landbrugets produktion bliver eksporteret til lande, hvor dansk landbrug er henvist til at nøjes med de priser, der kan opnås, i de allerfleste tilfælde i hård konkurrence med landbrug, der modtager statsubsidier i meget stor udstrækning.

Hånd i hånd med de svigtende afsætningsmuligheder for landbruget gik en bortvandring til industrien i byerne. Denne vandring fra land til by havde stået

på siden forrige århundrede, og det var for så vidt heldigt, at byerhvervene i årene efter den anden verdenskrig kunne opsuge overskuddet, så arbejdsløshed ikke kom til at plage samfundet. For landbruget betød strukturændringen, at man begyndte at tale om familiegårdbruget og om fuldmekanisering. I 1963 måtte man regne med, at endog middelstore gårde kunne gå over til at blive familiebrug, blot drevet af forældre og børn. Samtidig var udbuddet af ledige stillinger i landbruget faldet. Man havde indstillet sig på, at fremtiden ikke mere kunne tillade det store folkehold, man havde haft før krigen. I 1962 skulle en karl på 17 år have 7–8.000 kr. plus kost og logi. De ret store lønninger i forhold til for eksempel 20erne, hvor en tilsvarende karleløn lå på 8–900 kr. for et år, betød naturligvis, at de unge havde fået mulighed for at tjene mere sammen til udbetalingen på deres egen bedrift, når tiden engang var moden til dette spring. Ja, strengt taget betød en så høj karleløn set med landmandens øjne, at han ved at undvære karlen for den således sparede løn ville kunne forrente et lån på ca. 100.000 kr. til almindelig bankrente om året. En værdifuld hjælp til hans kostbare mekanisering.

Men hvor skulle de mange penge lånes henne – og med sikkerhed i hvad?

Årsagen til bortvandringen gjaldt for de unges vedkommende ikke bare løn-vilkårene, som ikke var dårlige, hvis man da ikke var bange for at lægge krop til. Men arbejdsdagen forekom de unge at være for lang og anstrengende, særlig når de fik lejlighed til at sammenligne deres egen tilværelse med tilværelsen for unge i andre erhverv, for eksempel under aftjening af værnepligten. Det krævede viljestyrke ikke at bruge sine penge til de mange ting, som fristede 50ernes og 60ernes ungdom så meget. Men det hændte, at en karl blev budt en 11 timers arbejdsdag ved landbruget; og det brød ikke alle unge sig om. Man ønskede fritid om aftenen.

Endnu knapt tyve år efter krigen kunne unge sine steder blive budt utilfredsstillende indkvarteringsforhold. En 14-årig, der kom ud at tjene i 1960, fik værelse oppe over svine- og hestestalden. Man måtte kravle ad en smal hønsestige derop; og skulle man til toilet eller vaskested, måtte stalden passeres – men så nåede man også to vandfæde og en hane med koldt vand. Varme fandtes ikke på værelset, på trods af at gårdens stuehus var nyt og med moderne bekvemmeligheder. Sådanne vilkår kunne også være medbestemmende ved valget mellem land og by, selv om også lønnen var god.

Men det var ikke alle, der søgte bort fra landbrugserhvervet eller kunne opgive drømmen om engang at have egen bedrift. Håb om at kunne arve en gård eller ved flittig opsparing og på rimelige låneordninger at kunne rejse den nødvendige kapital, fik trods alt en væsentlig del af den målbevidste landboudom

Landbrugssammenlægning eller fritidslandbrug

til at møde op på landbrugsskolerne. På Store Restrup Husmandsskole havde vinterholdet 1959 i gennemsnit præsteret en opsparing på 12.342 kr. inden dette ophold.

Omkring midten af 1900 årene begyndte nye tendenser at præge landbrugets vilkår. Kapital overførtes til landbruget ved, at en del byboere købte landejendomme; men samtidig medvirkede disse køb til, at ejendomspriserne steg kraftigt. Der taltes om sammenlægninger af mindre ejendomme til større brug, finansieret af kapitalstærke sammenslutninger og drevet ved forpagtere. Udenlandske interesser, både økonomiske og rekreative måtte frygtes indblandet i landets ejendomshandeler i stigende grad. Alle var i 1963 enige om, at der på forhånd måtte lægges planer for hele denne udvikling i en grad, som man tidligere slet ikke ville have troet. Men på hvilken måde? Skulle det være reguleret af staten eller af det private initiativ? Spørgsmålet om landets jord og dennes fordeling til stat, kommune, industri, bymæssig udvikling, landbrug, sommerhusbebyggelse og fredning kom i 1963 til folkeafstemning, hvor en lang række befolkningsgrupper med ingen eller ringe tilknytning til landbruget blev medbestemmende for dette erhvervs fremtidsvilkår; men trods dette blev løsningen udskudt endnu en tid.

Udviklingen havde da allerede på forskellig vis afsløret nogle af sine sider. I begyndelsen af 1961 meddelte „Husmandshjemmet“, at et gods i Vestsjælland nu havde opkøbt 11 ejendomme, og at der synes at være vanskeligheder med at få myndighederne til at reagere. Selv om sælgerne kunne regne med at tage tårnhøje priser for deres ejendomme, var man alligevel bange for sådan en udvikling. Ingen landmand af fødsel og sind kan med glæde se hen til at blive funktionær på sine forfædres ejendomsjord.

I Ribe amt nedlagdes der indtil 1962 hvert år omkring 10 brug. Man stræbte efter at bringe disse ejendomme op fra 25 tønder land til en størrelse på 35–40 tønder land. I første række søgte man at nedlægge og sammenlægge de såkaldte „dværgbrug“ fra omkring århundredskiftet. Man regnede med, at sådanne strukturændringer ville komme til at vare de næste tyve til tredive år. Dårlige bygninger var ofte den bedste motivering for nedlæggelsen.

En husmand i Donslund i Ribe amt begyndte i 1954 på et statshusmandsbrug. Det kostede ham ca. 60.000 kr. at etablere sig. Hans egen indsats var omkring 8.000 kr. Han begyndte så i den bare hedejord, men syntes ikke, at jorden efter opdyrkningen kunne give ham udkommet. Det var lovlig hårde vilkår, og han var derfor parat til at sælge, så snart en lejlighed bød sig. Han mente, at jorden egnede sig bedst til at blive tilplantet.

Den nævnte husmand kunne ikke tjene nok på sin ejendom. Andre valgte at

søge arbejde andetsteds og drive husmandsstedet eller endog gården ved siden af, om aftenen og om søndagen. Ved at købe en landejendom, fik man i alt fald en billigere bolig, end man kunne regne med at få i byerne. Ved opførelsen af en skole på Røsnæs ved Kalundborg deltog ikke mindre end syv landmænd som murerarbejdsmand. De gjorde det ikke af lyst, men var tvunget til det på grund af prisforholdene og den store mangel på arbejdskraft i byggeerhvervet. De havde derfor en fjorten timers arbejdsdag, otte timer på byggepladsen, tre morgentimer og tre aftentimer ved landbruget. Én af dem regnede tilmed landbruget for en art fritidsforøjelse, „for penge gav det jo ikke“. De syv murerarbejdsmand måtte naturligvis skille sig af med deres besætninger for at få tid til at tjene penge. I 1961 tjente omkring 50 pct. af husmændene deres penge ved at deltage i vejarbejde eller fabriksarbejde.

Tilsyneladende var der ingen fremtid for de små brug. Men måske var det noget helt andet, der skulle til? Måske krævede den nye udvikling langt mere planlægning end husmanden havde været vant til?

I 1953 var en lille ejendom på 11½ tønne land i Sahl ved Vinderup moden til nedlæggelse. Den blev alligevel købt af en ung husmand. Da familien kom med flyttelæset, sagde konen til manden, at husene da ikke var ringere, end at de kunne stå i ly af dem, når det regnede. Købesummen var 23.000 kr., og i den var indbefattet to gamle køer samt et par svin. I stalden kunne der ikke blive plads til mere end højst otte kreaturer, et par grisesøer og en hest. Ingen maskiner fulgte med i købet. De første to år gik manden derfor på arbejde hver dag, indtil der blev råd til at bygge en ny lade med hestestald. Det gav plads til flere svin i den gamle stald. I 1960 byggede han en helt ny stald. Året efter havde han på ejendommen syv malkekøer, otte ungdyr, syv grisesøer og så mange slagtesvin, som der kunne blive plads til. Der var traktor, gummivogn og alle nødvendige maskiner.

Ejendommen stod nu manden i 55.000 kr., hentet dels ved bierhverv, dels ved lån på det „frie marked“. Familien havde måttet spare, men levedoden havde ikke været urimeligt lav. Mærkeligt nok så manden fremtiden i møde med en vis fortrøstning, hvad der især skyldtes, at han deltog i Husmandsforeningernes driftsvejledning der på egnen, noget ganske nyt. Den lille ejendoms muligheder for at drive intensivt landbrug var nemlig i 1961 endnu ikke udtømte efter konsulentens mening. Opgav manden at dyrke kornafgrøder, kunne der holdes en kø pr. tønne land. Soholdet og hønseholdet ville kunne sættes ubegrænset op, kun bygningerne og lånemulighederne satte en grænse. Blev der blot i fremtiden lånemuligheder, kunne soholdet sættes så meget i vejret, at manden kunne blive heldagsbeskæftiget på ejendommen og derved regne med at tjene lige så meget eller mere end en heldagsbeskæftiget landarbejder. At forudsætningen for det

hele naturligvis var afsætningsvilkårene i udlandet og på hjemmemarkedet, var han klar over. Men det gjaldt om at udbygge de små brug tidssvarende. Man måtte ikke glemme, at den landbrugsfaglige viden, der i dag kunne komme landbruget til gode, var meget omfattende. Men alt for mange landmænd havde i virkeligheden en produktion, der ikke gjorde dem heldagsbeskæftigede; og så kunne de naturligvis ikke forvente at tjene så meget som folk i andre erhverv. Man foreslog, at de mindre brugs produktion kom til at ligge i staldene i fremtiden. Når mange større gårde opgav kvægholdet, måtte de små brug netop lægge vægten på dette. Men tendensen til at specialisere sig for meget måtte ikke blive fremherskende.

Kernen i dette hjælpearbejde for husmændene var konsulentvirksomhed, den såkaldte „driftsvejledning“, der i 1961 bredte sig fra sit ophavssted, Ringkøbingegnen, over til Sjælland. Af mange blev denne virksomhed anset som fremtidens form for konsulenttjeneste for de mindre og mindste brug.

For gårdene i middelstørrelsen spillede mekaniseringen allerede kort efter krigen en betydelig rolle. Senere måtte landmanden spørge sig selv, hvad de mange karle og piger, han engang havde haft på sin gård, egentlig havde bestilt. Nu måtte hele arbejdet klares af ham selv og konen, måske med hjælp af nogle halv voksne børn, og i roe- og høsttiden af daglejere. Men i 60'erne var mekaniseringen på mange mindre gårde af en sådan karakter, at det dobbelte jordtilliggende skulle til, om blot en voksen søn skulle blive hjemme for siden at overtage gården. I modsat fald var der ikke „arbejde“ nok.

I 1962 regnede man med, at omkring $\frac{2}{5}$ af høsten ville ske med mejetærskere. Det krævede atter siloplads og tørringsanlæg. På maskinudstillingerne vistes komplicerede automatiske fodringsanlæg til staldene og de nye roehøstmaskiner, forbedrede traktorer og store tørringsanlæg, nye køletanke til mælken og moderne køkkener til stuehuset, så husmoderen efter beregning ville få lettere ved at deltage i markarbejdet, og meget andet. Med denne maskinpark ville pasningen af en bedrift blive så rationaliseret, at nogle få personer ville kunne drive den og alligevel gøre sig håb om at opnå den eftertragede fritid og ferietid.

Investeringerne blev da også meget store, ikke mindst i nybyggeri og anskaffelse af nødvendige maskiner. Den løse og faste gæld voksede tilsvarende. Men finansieringen var alligevel ikke omfattende nok, og især for de mindre brug var det næsten håbløst at blive i stand til at kunne mekanisere så stærkt.

Maskinstationerne blev en realitet efter anden verdenskrig i takt med mangelen på arbejdskraft. De blev i reglen drevet på privat basis. Forlod man sig på denne form for mekanisering, kunne man let komme til at vente, dersom der pludselig blev stor efterspørgsel, for eksempel i vanskelige høstår. Derfor be-

Traktoren er landbrugets moderne trækdyr, sikrere, stærkere og hurtigere end hesten, som den afløste. Og selv om man kører kornet hjem med maskine, kan man jo godt holde fast ved de gamle skikke, der knytter sig til det sidste neg. – Foto i Dansk Folkemuseum, 1957.

gyndte man i slutningen af 50erne på fællesmekanisering på andelsbasis. I Rø på Bornholm gik i 1962 således 11 husmandsbrug sammen om 3 traktorer, 2 universalvogne og en roeoptager med læsseelevator. Senere regnede man yderligere med indkøb af maskiner. Man regnede med, at fællesmekaniseringen også ville kunne anvendes af de større gårde med held, og blandt andet blev dette prøvet i Vestjylland.

Landbrugsbyggeriet fortsattes efter krigen i jævnt tempo. Almindeligvis gjaldt det udvidelser eller ombygninger med henblik på at skaffe bedre og mere plads til kreaturer og svin i staldene. Men også genopbygning af hele gårde fandt sted. Det gjaldt ikke bare nyudstykkede husmandsbrug, men også gårde, hærget af brand eller under udflytning til en mere bekvem plads i marken. Således genopbyggedes i Bregnerød i Nordsjælland to gårde i 1961. Den ene forsynedes med en stor, meget moderne svinestald til ca. 300.000 kr., mens den anden genopbyggedes helt for ca. 270.000 kr. Det helt utraditionelle byggeri så man sjældent, men især blev bredden af længerne i alt nybyggeri øget betydeligt.

Andelsarbejdet, der havde betydet så meget for landbruget, forsøgte udvidet til nye områder. Både andelssostalde og andelskostalde byggedes i slutningen af 50erne, men i ringe antal. Nogen pludselig og kraftig vækst sporedes ikke på dette område; men forsøgene vakte en del interesse. På andelsbevægelsens område kom der skred i nedlæggelsen af andelsmejerier. I 1962 var der i hele landet 1343 mejerier, der behandlede 5 milliarder kg mælk om året. Men i Holland havde 492 mejerier til sammenligning en årsproduktion på 12,3 milliarder kg mælk. Et samarbejde over sognegrænserne var blevet indledt på dette område og man talte om at sammenlægge mejerierne og dermed rationalisere produktionen. I 1961 blev der således sammenlagt syv mejerier i Odsherred under navnet „Odsherreds mejerikreds“. Driften på de tre af de syv mejerier blev samtidig indstillet, og de nedlagte mejerier blev solgt til andet formål. Et halvt århundrede eller lidt derover efter grundlæggelsen havde disse mejerier og mange flere, der har fået samme skæbne, udspillet deres rolle og måtte falde som offer for rationaliseringen i landbruget.

Man begyndte i 1958 forsøgsvis at hente mælken på nye måder, for at opnå besparelser i transporten, og i 1961 prøvede man at anvende mælketankbiler. Mange ville dog helst se tiden an, da man frygtede, at den stærke sammenblanding af producenternes mælkeleverancer i de store transportanke let kunne forringe kvaliteten. Det måtte i alt fald kræves af leverandørerne, at de holdt en meget høj kvalitet og indrettede køleanlæg derhjemme.

Trods nye metoder som følge af strukturændringen bygger landmanden stadig videre på traditionsbundne fremgangsmåder. Læhegnsplantning og dræning, vandingsforsøg og sædskifte, årets gang og rytme, er ting, der er gammelkendte, og heri ligger måske grundlaget for gunstige vilkår langt ud i fremtiden gemt, selv om fremtidsteoretikere i dag, ligesom ved tidligere lejligheder i landbrugs-historien måske lidt hastigt spår voldsomme omvæltninger.

Indbo tegnet af Th. Bindsbøll: Mahognylinnedskab med bronzebeslag, udf. af J. P. Mørck, Kbh. 1900. Fade og krukker af glaseret ler, udf. af Bindsbøll i Københavns Lervarefabrik, Valby (fadet til venstre 1897, de øvrige tre dele 1893). Kunstindustrimuseet, København. – Gulvtæppe vævet af Sofie Lofthus, 1934. Privateje.

LEJLIGHED ELLER EGET HUS

I 1873 kunne københavnernes for sidste gang nyde en Store Bededagsaften på volden, endnu var der tid til at tage hele den tre kilometer lange tur for den, der orkede, med udsigten til det flade land mod Køge bugt. Samme år skrev H. V. Kaalund i digtet „Da de rev voldene ned“:

„På skubkarrer triller man minderne væk
fra de gamle tider.
Nu får vi det dejligste gennemtræk
fra alle sider“.

Denne begivenhed var afslutning på en tyveårig frigørelsesproces. København havde været en fæstningsby indtil 1852. Længe havde voldene snøret som et korset om et med årene mere og mere fyldigt indre. Alle baggårde i byen, alle haver og åbne arealer var for længst blevet opfyldt til bristepunktet; og til gaden var gamle huse næsten overalt blevet forhøjet med én eller to etager. Lige uden for voldene måtte der ikke bygges i højden. Her tillod militæret kun opførelse af ét-etages huse af træ eller bindingsværk, som hastigt kunne rives ned under en krig. Fjenden måtte intetsteds finde dækning, men skulle frit kunne beskydes fra voldens bastioner. Og dette terræn strakte sig fra voldene helt ud til den såkaldte „demarkationslinje“ langs Falkoneralléen og Jagtvejen.

Det var naturligvis først og fremmest de dårligst stillede i byen, arbejdere og småhåndværkere, der havde haft svært ved under disse trange forhold at få tag over hovedet. Flere og flere lejligheder var blevet indrettet i tagetager, kældere, brændeskure, gamle stalde og magasiner. Af sådanne usunde, utætte og ofte fugtige boliger krævedes tilmed i reglen en høj husleje. Mange lejligheder, der oprindeligt var opført til velhavere, blev delt op i små kamre og usle værelser, der næppe fortjente navn af lejlighed. Pæne huse var næsten som en normal foreteelse med alderen endt i „slum“.

Det siger sig selv, at der under disse forhold var en gunstig grobund for sygdomme; og koleraepidemien i 1853 gjorde for alvor boligspørgsmålet til et samfundsanliggende. Året i forvejen var det store område mellem søerne og Falkonerallé-Jagtvejen blevet frigivet til bebyggelse, og med næsten eksplosiv hastighed bredte byen sig nu på de åbne arealer. I 1869 opgav militæret også

strækningen mellem voldene og søerne; kort efter sløjfedes de fleste af voldene, og fra at være en fæstning var København nu blevet forvandlet til en åben storby.

I 1854 havde den fremtrædende teknolog, professor Julius Wilkens, der just samme år var trådt ud af folketinget, offentliggjort et forslag til en bebyggelse uden for voldene. Heri fastslog han, at den stærke sammenhobning på enkelte punkter var en følge af stadens overbefolkning, „eller mon det skulle være af lyst til selskabelighed, at flere familier havde pakket sig sammen i eet værelse adskilte ved kridtstreger, som de må banke børnene til ikke at overskride? Mon det skulle være et landligt sværmeri for møddinglugt, der har drevet andre op under et lokumstag? Nej, det er først, når hver kvadratalen er blevet en genstand af værdi, at en sådan sammenstuvning af mennesker, som kvæg, ikke det levende, men det slagtede og saltede, som af negere i et slaveskib, kan trives i det store som en rigelig lønnende industri.“

Man skulle have ventet, at denne hovedstad, der i 1860 rummede 160.000 indbyggere mod 206.000 indbyggere i alle danske provinsbyer tilsammen, på baggrund af disse ord udtalt af én af byens mest indflydelsesrige mænd ville have forberedt sig grundigt på det kommende byggeri i de nye beboelseskvarterer. Men den bygningslov, der blev vedtaget i 1856, og som med uvæsentlige ændringer kom til at gælde gennem trekvart århundrede, kom på visse punkter til at betyde en forringelse af de hidtil gældende bestemmelser. Den tilladte hushøjde havde siden 1795 været fastsat til det samme som gadebredden; men fra nu af blev den som 5 til 4; ja, den kunne yderligere forøges, hvis man gav taget en rejsning, der var under 45° , idet man i så tilfælde fik lov til at øge højden med halvdelen af det, taget derved kom til at ligge lavere. Ingen huse måtte dog være over 25 alen ($15\frac{1}{2}$ m) høje. Men kneb det med lys i gaderne, blev det dog mange gange værre mod gårdsiden, hvor mindstebredden blev sat til 2 m og mindstearealet til 11 m^2 . Værksteder, boliger, baghuse og sidehuse blandedes sammen i en næsten kompakt, forvirrende masse. Kun i brandmæssig henseende sikrede man sig bedre end før. Til gengæld adskilte høje brandmure den enkelte ejendom fra nabohusene, så man bag facaderne næsten følte sig som i et fængsel. Man tog intet hensyn til det forestående gas-, vand- og kloakvæsen, idet justitsministeren henviste disse spørgsmål til særlige love. Grundene blev afhændet til spekulanter, der tjente vældige formuer på den prisstigning, der fulgte efter demarkationslinjens afskaffelse, thi bygge-loven tog først og fremmest hensyn til „de fornemmes og riges interesser.“

De nye huses facader blev fortrinsvis opført af røde mursten, nogle af gule, medens andre blev pudset over med grå cement. Ensartetheden fremhævedes af

vandrette gesimsbånd, dels over første sals vinduer, dels under den øverste etage, hvilket i reglen ville sige fjerde sal. Undertiden inddelte man væggen under det nedre gesimsbånd i kvadermønster, men hyppigere blev den blot pudset. Og tagetagen udnyttedes med kvistværelser. Da loven skulle revideres i 1878, udtalte arkitekten professor F. Meldahl i borgerrepræsentationen, at fremmede, der kom til byen, ville kalde dens udseende tarveligt, næsten fattigt og uskønt. Og bygningsloven havde sat noget, der lignede et trællemærke på byen ved at give forskrifter om højde, fremspring og andre forhold, som gjorde det umuligt at få noget smukt frem i de københavnske bygninger. „Der havde været ejendommelige opfattelser i den tid, såsom at mange vinduer og smalle piller, eller at høje tage skulle være grimme, det var en periode, der endnu var lige ved at erklære en bestemt stil for fuldstændig grim, som nu er anerkendt for smuk, nemlig gotiken.“

Enhver kunne se, at facaderne på nybyggeriet adskilte sig væsentlig fra de klassicistiske hvide, enkle, pudsede eller oliemalede huse inden for voldene. Nu hentede tidens førende arkitekter deres inspiration i gotik, renæssance og barok. Man ønskede at „beklæde og maskere“, at fremkalde en stemning. „Alt skal tjene til at vække stemningen“, erklærede Meldahl ved en anden lejlighed, „grupperingen, silhouetten, fremspringene, taget, formerne, farverne, alt skal og kan bringes til at arbejde sammen, lige fra gærdet til spirets fløj.“

Sidegadernes arkitektur var for enkel efter Meldahls opfattelse. Men det, der her lå bag facaderne, interesserede ikke mange af de toneangivende i samtiden. Justitsminister J. Nellesmann mente dog i 1888, at det ville være betænkeligt yderligere at nedsætte kravet til det ubebyggede areal, som et flertal i folketinget havde villet. Og politikeren Chr. Berg sagde i den anledning: „Man gør jo stundom – og man burde vist gøre det oftere, vi, der lever på solsiden og til gaden – afstikkere ind mellem bag- og sidegårde, og have De så ikke set, at i . . . bagbygningerne, hvor det er bebygget lige fra kjælder til kvist, der er en 6–7 alen til den nærmeste bygning på den anden grund. I den slugt ligger retirade, pissoir og skarnbøtteopsamlinger lige umiddelbart op til vinduerne i de beboede lejligheder. Således er stillingen nu i København, og for mig er det forbausende, at især varme sommere kunne gå hen, uden at denne by efter sine bebyggelses- og beboelsesforhold bliver hjemsøgt af rasende epidemier.“

Langs hovedgaderne byggede de moderne arkitekter – „europæerne“ som man kaldte dem – i de historiske stilarter. Facaderne efterlignede først i 1860erne oftest italiensk renæssance – i de næste par tiår tillige fransk. – I 80erne var det især nygotik, og i 90erne nyrokokoen med dens udløber, palæstilen, der prægede nybyggeriet. Facaderne blev i rigt mål forsynet med stukdekorationer, støbt af gips, kalk og lignende. Disse ornamentter skulle lede tanken hen på fjer-

Arbejder-rækkehuse og rigmandsvillaer

I hovedstaden byggedes der i slutningen af 1800 årene på hård spekulation i de nye yderdistrikters arbejderkvarterer skrækkelige lejekaserner. Men fornemme ejendomme i de store gader opførtes pompøst, under ledelse eller inspiration af den internationalt indstillede arkitekt, professor Meldahl, i historiske stilarter, efterligninger af renæssance, gotik, rokoko. – Sørstovets bebyggelse fra omkring 1875, arkitekterne Vilh. Petersen og Ferdinand Jensen, foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

ne tider og steder. Karnapper, tårne og andre fremspring gjorde med deres stærke betoning af lys- og skyggevirkning facaderne plastiske. Men husenes ydre svarede kun lidt til det indre. Bag de prangende italienske paladsfacader gemte sig ofte kun små og fattige boliger. I 1880 boede en tredjedel af Københavns befolkning i to-værelses lejligheder, mens godt en sjettedel boede i tre-værelses. Dertil kom, at hver tolvte af de familier, der på papiret havde to værelser, i virkeligheden kun rådede over det ene, fordi de havde logerende. Noget lignende var forholdet i de tre værelses lejligheder, således at antallet af familier, der nøjedes med et eller to værelser, i virkeligheden var meget stort. Men endnu værre var, at usunde kælder- og kvistlejligheder stadig eksisterede i stort tal; thi hver tyvende af de 235.000 indbyggere, der i 1880 befolkede hovedstaden, boede i en kælderlejlighed og hver femtende på en kvist.

Allerede i 1865 havde en læge fået arbejderne hos Burmeister & Wain til at stifte Arbejdernes byggeförening med det formål at skaffe den mindrebemidlede

befolkning lignende gode og sunde boliger som dem, Lægeforeningen havde opført på Østerbro. I 1873 begyndte man at opføre to etagers rækkehuse på et areal inden for Sortedamssøen. Husene blev bygget af gule mursten med skifertag, de fleste kun tre fag brede. At de ikke udelukkende blev befolket med arbejdere, men også af en mellemklasse med honette ambitioner, viser skildringen af redaktionssekretær Gravesens bal i Herman Bangs roman „Stuk“. Husstanden bestod her af mand, hustru og tre giftefærdige døtre samt en tjenestepige, der gennemgående udskiftedes fire gange om året – altid i slæber, altid hang hun ubeskrivelige privat-ejendele til tørre på køkkentrappengelænderet i gården, hvor hun holdt stævne-møder med vandkæmmede kærester. Denne race af små pandekrøllede og uva-skede „underjordiske“ hørte til i husets kælder. Men Gravesens bal, hvortil hans chefredaktør var indbudt, erobrede hele resten. Man dansede både oppe og nede, så kakkelovnene bevægede sig, og til sidst dannede man kæde gennem hele huset fra stue til kvist.

Der blev ikke bygget flere rækkehuse i København i 1800 årene. Og medens det endnu i begyndelsen af århundredet ikke havde været ualmindeligt, at en velhavende familie beboede et helt hus, hørte det ved århundredets slutning til undtagelserne. Så godt som alle boede nu i etageejendomme.

Ønsket om eget hus var dog ikke ganske opgivet, blot opførte man ikke mere huse og gårde inde i byen, men villaer uden for voldene. Ordet „villa“ er i denne forbindelse af italiensk oprindelse. Men medens det i sit hjemland betegnede det store landsted, kom det i Danmark til at betyde en fritliggende helårsbolig, der som oftest var betydeligt mindre end det, man forestiller sig ved et landsted. De første villakvarterer opstod i Rosenvænget på Østerbro og på Frederiksberg. Endnu står arkitekt J. D. Herholdts „Tårnberg“ fra 1847, der betragtes som stammoder til hele det københavnske villabyggeri i sidste halvdel af århundredet. I planen søgte man her efter engelsk forbillede at opnå en bedre boligindretning med to stuer og et kabinet på række i østsiden, entré, køkken og spise-stue i vest. Men dertil føjedes et toetages „tårn“, med herreværelse i stuen og soveværelse ovenpå, upraktisk men romantisk.

Først omkring århundredskiftet fulgte andre villakvarterer efter i Hellerup, Gentofte og Ryvangen. Den stilforvirring, der prægede tiden, viste sig i særlig grad i dette byggeri. Her var der endnu større muligheder for individuel udfoldelse end i etagehusene inde i byen. Snart kunne man træffe eksempler på fransk barok, snart på Rosenborg-stil, snart på engelske cottager, og ikke helt få var opført som en slags schweizerhytter. Endnu var villaerne den eneste form for enkelthuse, og de var foreløbig for kostbare som bolig for andre end velstående folk af de dannede klasser.

Det var imidlertid ikke bare i hovedstaden, der blev bygget mange nye huse i årene mellem 1870 og 1901. Thi medens København fordoblede sit indbyggertal i disse år, skete det samme i Odense, Randers og Horsens; ja i Århus, Aalborg og Kolding kom der i løbet af disse 30 år til at bo tre gange så mange, og i Esbjerg endog femogtyve gange så mange mennesker. Dertil kom en række mindre byer som Frederikshavn, Silkeborg og Herning, der alle gik forholdsvis stærkere frem end København. Fra at være store landsbyer med ufarbare og slet belyste veje, var provinsbyerne blevet til brolagte købstæder med gadebelysning. Efterhånden begyndte formående folk at bygge i højden. I provinsbyerne opstod nye kvarterer ved banegårdene, der ofte blev anlagt uden for det gamle byområde, således i Århus, Aalborg og Randers. Men snart voksede de nye kvarterer sammen med de gamle.

Mange steder nøjedes man med to etager, og traditionen tro fortsatte man med to-fags-vinduer med korsformede poster, tandsnitsgesims under tagudhængt og en vandret gesimsadskikkelse mellem stueetagen og første sal. Der kunne være kvaderinddelte pilastre ved hjørnerne, undertiden også for at udskille et midterparti. Hele underetagen kunne være dækket af cementkvadre med hvide fuger imellem, og omkring første sals vinduer var der ofte fremspringende rammer af cement eller stuk. Vinduesafslutningen var undertiden buet opadtil; eller der var anbragt en lille trekantgavl over nogle af vinduerne eventuelt prydet med et ansigt i stuk eller cement. Men der kunne også bare være en vandret fremspringende profileret gesims over hvert vindue for sig.

Variationerne var mangfoldige, og tonen var for så vidt allerede angivet inden midten af 1800 årene – for eksempel i Odense gamle katedralskole fra 1848. Men den nåede ud til landets fjerneste afkroge, de små stationsbyer, hvor den lokale matador gerne skulle bygge et hus med fronton, skrågavl, fransk herregårdsspir eller tysk borgtårn med det blågrå skifertag som baggrund højt hævet over fortovsfliserne på et retvinklet eller spidstfremspringende gadehjørne. Den største forskel fra klassicismens huse var, at facaderne nu for størstedelens vedkommende stod i en slags renæssance med røde mursten, så vinduesrammer og stukornamenter kunne træde desto tydeligere frem. I byer som Nørre Sundby og Slagelse byggede man allerede før 1900 enkelte tre-etagers huse. T-formede vinduesposter var ikke meget udbredt nord for Kongeåen, men forekom nu og da. Derimod blev tre-fags vinduer mere almindelige efter århundredskiftet. Samtidig kom der karnapper her og der. Fra karnapvinduet kunne man nemt og bekvemt følge med i, hvad der tildrog sig på gaden, og man behøvede ikke mere at anbringe et gadespejl som spionøje for familien. I de største af byerne var lejekaserner ikke et ukendt begreb; men byggegrundene blev ikke udnyttet til slumbebyggelse som i København. De fleste steder hørte

Købstadhuſe med herregårdsspir

1te Januar 1880.

Arbejdernes Byggeforening.

stiftet af Burmeiſter & Waars Arbejdere, d. 20 Noobr. 1865.

Huſene fordeles til Eje blandt Medlemmerne ved Bortlodning.

Foreningen optager nye Medlemmer af alle Samfundsklaſſer, af begge Køn og enhver Alder.

Bidraget er 35 Ore ugentlig for en Andel.

Tallet nu 2645 Medlems-Andele. — Opsamlet Kapital: ca. 390,000 Kr. Har opført 319 Huſe.

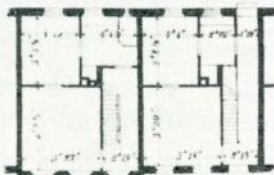
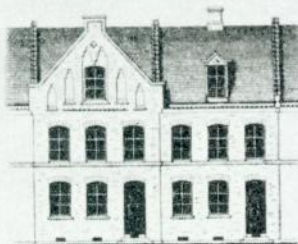

En Gade af Byggeforeningens Huſe ved Øſterfarimagſvej.

Bidraget er kendele for 10 Aar. Sygdes Afſigtelſhed og Værnpligt fritage ugentlig.

Foreningen vilkes følge som Sparekaſſe: 10 Aar efter Indtrædteſen indbetales paa Forlangende kontant den hele opsamlede Sum med paaſat Løbrente, eller den afdrages paa det Huſe, som et Medlem har faaet. Begravelspenge: Ved et Medlems Død indbetales det opsamlede ſtrax.

☛ Ingen kan tage Del i Løſtrækning og at opføre Huſe, uden at have været Medlem 3 Aar og betalt i Kontingent mindſt 20 Kr. for hver Andel. De, der vilke at deltage i forſkønnede Løſtrækning, har indſeende sig i betøvning Tid.

1te Sal. Stuen.

Grundplan af et af Byggeforeningens Huſe ved Øſterfarimagſvej.

Medlemsbidraget er 35 Ore ugentlig for en Andel. (Ingen kan faa mere 10 Andele.)

Naar bidraget betales ugentlig eller maanedlig, erlægges det paa Kontoret Lille Helliggeiſtſtræde 24, 1. Sal, der er aabnet hver Søndag Kl. 9—2 og desuden Mandag, Torſdag og Lørdagſaften Kl. 6—8.

Betales kvartalsviſt, halvvaarlig eller aarlig, bliver det afbetalt ved Foreningens Huſe.

I Indtægtspenge betales engang for alle 2 Kr., enten ſtrax eller i ugentlige Afdrag af 50 Ore. Paa en Indtægtsindskud kan tegnes indtil 10 Andele. Kontraktbogen koſter 25 Ore.

Naar den, der ønsker at være Medlem, har indbetalt sig paa Foreningens Kontor, eller dervedſt Jæmſeend i aftrykt Stand den afſigtede Blanket Side 4, vil Kontraktbogen ſtrax efter blive ham tilſtillet.

Foreningens Kontor, Lille Helliggeiſtſtræde 24, 1. Sal, er aabnet hver Søndag Lørdagſaften Kl. 9—2.

☛ Foreningens Kontor er Lille Helliggeiſtſtræde 24, 1. Sal (Sparekaſſens Gaard).

Det blev ikke i ſærlig grad arbejderfamilier, der kom til at bo i Arbejdernes Byggeforenings huſe i København. De billige, solide og hyggelige ejendomme blev efterhaanden i vid udſtrækning overtaget af solide mindre forretningsfolk, små håndværksmestre, velſtillede pensioniſter, akademikere. I vore dage er huſene moderniseret med centralvarme og WC i ſtedet for kakkellovne og lokum, og hvor tre små lejligheder er slået ſammen, er det ved at blive fornemt at bo i den idylliſke haveby. — Proſpekt 1880 fra Arbejdernes Byggeforening, Kgl. Biblioteks Billedſamling.

der en stump have til huset, og mellem husene langs gaderne kunne man ikke sjældent få et glimt at se af det åbne landskab. I en by som Aalborg gjorde man meget ud af nye gadeanlæg; men Boulevarden formåede dog ikke – trods sin festlige belysning om aftenen og de brede flisebelagte fortove – at konkurrere med den smalle Bispensgade.

Det var ikke blot i det ydre nyopførte lejligheder i århundredets sidste halvdel blev påvirket af ældre tiders pragtbyggeri. Det gjaldt også det indre. I 1700 årenes rigmandshuse havde man været nødt til at forbinde salene med korridorer, for at tjenerskabet ikke skulle behøve at forstyrre i et rum for at komme ind i et andet. Korridorer så vel som forstuer havde derimod hidtil været så godt som udelukket fra det jævnt borgerlige hus.

Men i 1830–40erne blev der bygget ejendomme i Københavns indre by forsynet med herskabelige korridorforbindelser i de enkelte lejligheder. Og inden længe bredte korridormanien sig til næsten alle etagehuse, til dels betinget af bygningernes større dybde, der tillod to rækker værelser med en forbindelse imellem. Nogle steder, som i Ryesgade, udartede det i 1880–90erne i store komplekser med forhus og sidehus til, at alle selvstændige lejligheder på hver etage blev knyttet sammen indbyrdes ved en fælles korridor, der naturligvis skabte en enorm brandfare for beboerne. Men på denne måde slap man for at opføre de ellers så almindelige trappetarne til køkkentrapperne på husets bagside. Man kunne nøjes med tre trapper til hele komplekset. Viceværten havde ikke ulejlighed med at løbe op efter husleje i flere opgange, han kunne blot stille sig nede ved udgangen og tage mod huslejen.

Korridorerne var de fleste steder mørke, dårligt udluftede, støvsamlende og lidet hyggelige rum, der undertiden tjente til oplagring af sager, der egentlig hørte hjemme på et pulterkammer. Men den lille korridor-entré, der kun forbandt den enkelte lejligheds forskellige rum, blev en ganske normal indretning i de fleste udlejningshuse helt frem til den nyeste tid. Den fik også betydning for rummenes møblering, fordi dørene anbragtes anderledes end i de klassicistiske gennemgangslejligheder.

Emma Gad fastslog i „Vort Hjem“ 1903, at „som folks hjem er, således er de selv.“ Man nærmede sig just nu afslutningen på en periode, hvor det udvendige, det repræsentative i udpræget grad havde været i højsædet. Allerede i trappeopgangen blev der i mange huse anslået en fornem tone: Der var vinduer med matteret glas i kunstfærdige mønstre. Trappegælenderet var forsynet med opstående runde knopper, for at drenge ikke skulle kure ned ad det, og på hver afsats var der en rund taburet af støbejern, så ældre og svagelige mennesker kunne sætte sig og puste ud under bestigningen. Som stukfacaderne i forskellige

Den smalle og mørke korridor i lejekasernen fra slutningen af 1800 årene strækker sig som en snæver kanal gennem hele huset, 10 m, 20 m, 30 m. Fra den fører dør ved dør ind til de enkelte lejligheder, som med alle vinduer i et enkelt murplan aldrig opnår grundig gennemluftning. Efterhånden, men for langsomt på grund af boligmangelen, falder nu det ene korridorhus efter det andet, fordømt af myndighederne for sin brandfare og sin hensynsløst uhygiejnske indretning. – Korridor i lejekasernen i Fredensgade, København, foto i Stadsarkivet.

historiske stilarter beherskede gadebilledet, og trappen og de lange korridorer gav indtryk af herskabelighed, således dyrkedes adskillige fornemme gamle stilarter også i hjemmenes indretning, ja, forskellige stilarter blev ofte blandet sammen i ét og samme rum.

I velhavende hjem var det meget almindeligt, at hvert værelse var udstyret i sin egen stil. Salonen, det mest repræsentative af alle rummene, skulle helst være i Louis 16., medens rokoko passede bedst til dagligstuen. Spisestuen foretrak de

fleste holdt i renæssance. Og efter middagen nød herrerne deres cigar i et orientalsk rygeværelse, hvor de polstrede møbler hurtigt kom til at lugte af tobak.

Dagligstuen var den gamle „sal“s afløser, og karakteristisk nok var det netop den stue, man ikke opholdt sig i til daglig. Men ingen med respekt for sig selv ville undvære den; thi den adskilte familien fra de lavere klasser, der kun havde spisestue og soveværelse. I dagligstuen stod det runde, blankpolerede bord med svajede ben omgivet af en med rødt eller grønt plys betrukken sofa og ditto polstrede stole. Sofaen og eventuelle lænestole var på ryggens øverste kant behængt med et hæklet stykke, en såkaldt „antimakassar“, der beskyttede mod en af herrerne meget yndet hårolie kaldet makassar. Over bordet hang petroleumslampen i kæder, så den let kunne hejses op eller ned, om sommeren indhyllet i tyl for at skåne mod fluesnavs. På bordet, der som regel var dækket af et beskyttende tæppe, lå fotografialbums, omkring den uundværlige visitkortskål, hvori besøgende, der ikke fandt familien hjemme, efterlod deres kort.

I langt de fleste hjem opholdt familien sig til daglig i spisestuen. Her skulle væggene helst være beklædt med paneler i mørkt egetræ eller eventuelt med fabriksfremstillede gyldenlæderstapeter. Til møblementet hørte foruden spisebord og højryggede stole af egetræ i renæssancestil tillige en buffet, i hvis overdel var indbygget et spejl. Ved vinduet var husmoderens plads, og børnene legede på gulvet. Dette dækkedes i modsætning til, hvad der var almindeligt i dagligstuen, ikke af et gulvtæppe, men var hyppigt kun beklædt med mønstret linoleum, hvis det ikke bare var malet. På buffeten stod en frugtskål, ved siden af det var der gerne et anretterbord, hvorpå der var opstillet en blankpoleret kaffekande og en tepotte med fyrfad under.

Herreværelset var, hvor det fandtes, ofte det mest påskønnede opholdssted i huset, også af damerne. Det skyldtes muligvis, at der her var mere mageligt og komfortabelt end i de øvrige stuer. Et pipebræt hang på væggen, og i et hjørne stod det uundværlige tobaksbord med cigarbægre, askebægre og en lysestage. Havde husherren et akademisk erhverv, fungerede herreværelset oftest som arbejdsværelse, og der måtte da være plads til både et skrivebord og nogle bogreoler eller bogskabe langs væggene. – I soveværelset stod et par store, tunge senge, der, når det var fint, helst skulle være af mahogni med citrontræsindlægning. Over de massive fjermandrasser og dyner lå et par hvide sengetæpper. Et eller to store klædeskabe, en kommode, en servante med vaskestel af fajance hørte med til det faste møblement.

I mange af de lidt større lejligheder var det almindeligt at have et såkaldt kabinet, men „intet navn kan passe dårligere“, skriver Soya, „da man ved et kabinet tænker på noget tilbagetrukkent og ensomt, og det med denne titel bærede gemak tværtimod i vore almindelige lejligheder er et lille, med døre

belemret gennemgangsværelse, der synes ubrugeligt til alt“. Dog, i mange hjem havde det en funktion. Det var forlovelsesværelset, hvor det som det eneste sted i huset var tilladt kærestefolk at opholde sig alene, da man mente, at dette rum – formodentlig på grund af de mange døre – var tilpas anstændigt for en tilbagetrukken tête-a-tête med den udkårne.

Det usleste af alle værelserne i sådanne hel- eller halvherskabelige lejligheder var pigeværelset. Enkelte steder var det endog så lille, at pigekammerets senge-sted gik ind under køkkenbordet. Møblementet, hvis man kan kalde det sådan, var tarveligt og fåtalligt, ofte kun en jernseng, en rusten kakkelovn, der undertiden ikke kunne benyttes, et vaskestativ, og så naturligvis kommoden, som pigen selv medbragte, og som i tilfælde af, at hun forlod pladsen i utide, kunne holdes tilbage som en slags pant.

Kravet om hygge og præg af velstand strakte sig ikke til pigeværelset, men det gav sig så meget stærkere udslag i den måde, hvorpå man udstyrede de øvrige rum. Svære portierer hang omkring dørene, gjort af mørkt ensfarvet uldent stof, men ophængt i smukke drapperinger og kantet med nogle små runde nedhængende tingester, som kaldtes „klunker“. Klunker, frynser og kvaster var der overalt, i gardiner, på bordtæpper, chaiselonguer, stolebetræk, ja selv ved lysekronerne. Mørke farver skabte hygge, mente man. Derfor var ikke bare portiererne, men også vintergardiner og møbelstoffer fortrinsvis gjort af mørkt stof. Møbelbetrækket var som regel gjort af mørkegrønt eller vinrødt uldfløjl eller plys.

I velhavende hjem kunne man hvert efterår se tapetsereren i arbejde. Balancerende på toppen af sin stige med munden fuld af knappenåle gik han i gang med at drappere vintergardinerne med deres klunker, snore og kvaster. Og ved forårstid sås han igen på sin stige, for nu skulle de tunge gardiner vige for lettere og lysere stoffer anbragt i sindrigt slyngede arrangementer. I mindre velstillede hjem var det husmoderen, der eventuelt med hjælp af sin pige, forestod gardinophængningens vanskelige kunst ved de to store årlige rengøringer.

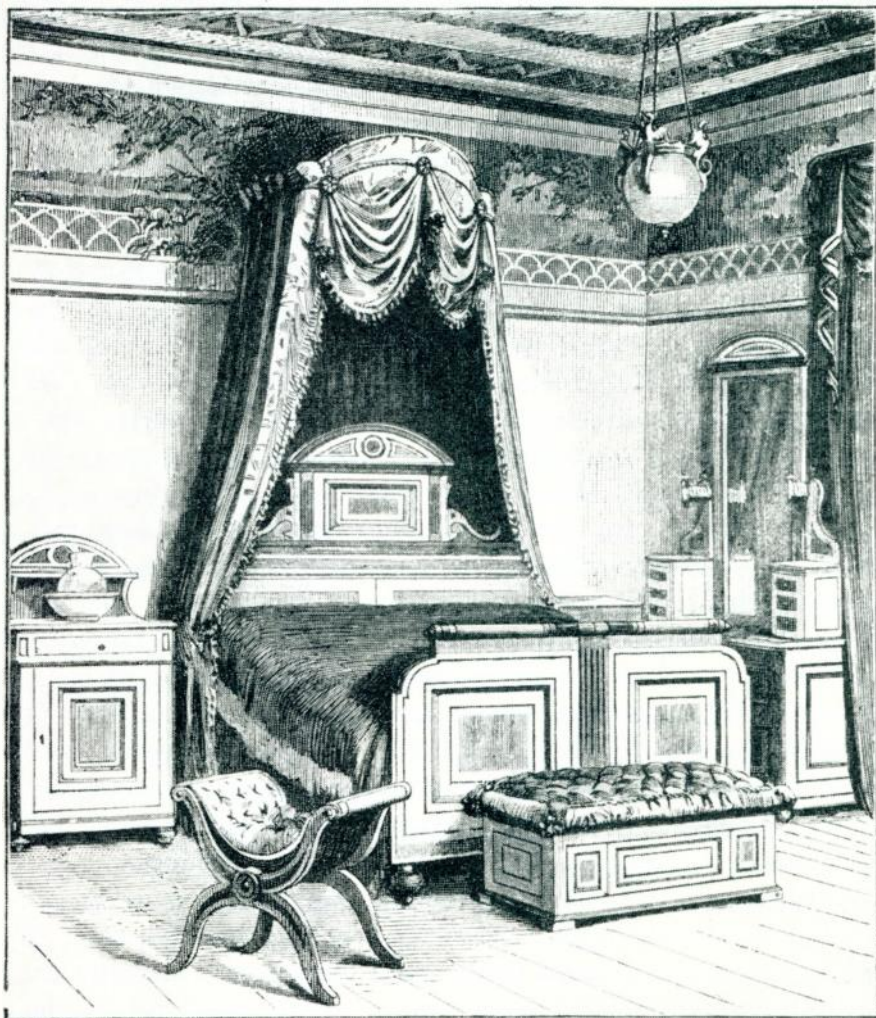
For at skabe den rigtige hygge mente man, det var nødvendigt at anbringe så mange genstande som muligt i stuerne og helst i usymmetrisk orden. „Sofaen ud på gulvet foran en fantastisk dekoration af hjemmegjorte makartbuketter og tre skillings-kineserparasoller,“ skrev Herman Bang i „Stuk“, thi sofa, bord og stole skulle helst rykkes ud fra væggene; divaner og chaiselonguer anbragte man på skråt; og kun de største af møblerne, buffeter og dækketøjsskabe måtte man lade blive på deres traditionelle plads langs væggene. „Makartbuketterne“, sammensat af tørrede blade, dunhamre, påfuglefjer, græsblomsterstande og lignende, var på sin vis lige så typiske for tidens dekorationsidealer som stukken, lofter og facader og klunkerne langs draperier og betræk, opkaldt som de var

Korridorer – klunkehjem

J. C. HAUNSTRUP,

Holbergsgade 4, Kjøbenhavn K. — Filial: Stortorvet 14, Malmö.

Specialforretning for Montering af Soveværelser.

Lager af Fjer, Dun og Krølhaar,
Sengeudstyr, Jærnsenge,
Træsenge og alt Mobiludstyr til Soveværelser.
Udstilling af fuldt møblerede Soveværelser.

efter en forgudet østrigsk maler, hvis pralende lærreder gennem et par årtier fik indflydelse på sceneudstyr, udstillingsarrangementer, boligindretning og damemoder fra Wien til København.

På borde og reoler og på særligt dertil indrettede møbler, étagèrer og amagerhylder, havde nipset sin plads. Nips var alle de små kunstgenstande, der oftest kun havde yderst lidt med kunst at gøre, og som – skønt i sig selv uanvendelige til noget som helst formål – følte uundværlige. Det kunne være figurer af glas, porcellæn, fajance eller bisquit – „Ekko“, „Drengen og frøen“, „Susanne for rådet“ og flere andre – messingting, kunsthærdige æsker, skildpaddedåser og flaconer. Som regel var disse ting gaver fra venner og slægtninge, eller de var bragt hjem af husets beboere som erindring fra rejser.

Overalt mærkede man „skrækken for det tomme rum“. På væggene hang billederne – malerier eller fotogravurer – usymmetrisk og så tæt, at en hånd vanskeligt lod sig kile ind mellem de forgyldte eller sortmalede rammer. På borde og hylder stod slægt og venner fotografisk gengivet i kabinetsstørrelse eller som vidne om husets forbindelser. En tid var det moderne at have et staffeli stående, udstyret ikke med pensel og lærred, men med et kæmpestort fotografi. En aspidistra eller en viftepalme foregav at skygge over arrangementet, men virkede nok så meget som opsamler af støv, der hver dag hvirvledes op fra alle de mange tæpper, plysbetræk, puder og portierer.

Overalt fyrede man i kakkellovne, skønt det første centralvarmeanlæg var i funktion i København i 1860erne. Koks og brænde måtte bæres op ad stejle, snævre køkkentrapper, aske og andet affald blev båret ned samme vej. Skønt der omkring århundredskiftet i bedre ejendomme almindeligvis var indlagt vand, var varmt vand og badeværelser en sjældenhed. I de fleste køkkener stod jernkomfurerne endnu, selv om de efterhånden var ude af brug. Der var lagt en plade over og installeret gasapparater, der brugtes ved den daglige madlavning. Kokskassen, beregnet til 1 hektoliter, havde også sin plads i køkkenet. Under vasken stod skraldespanden og lugtede. Og med osen fra suppegryden på gasbordet og røgen fra kakkellovnen blandede sig også undertiden duften fra det lille mørke rum for enden af korridoren. Thi herinde kunne man finde Merino's sindrige anordning skjult i en stor trækasse med låg over og med en sandskuffe ved siden. Men det var langt fra alle, der havde en så komfortabel aftrædelses-

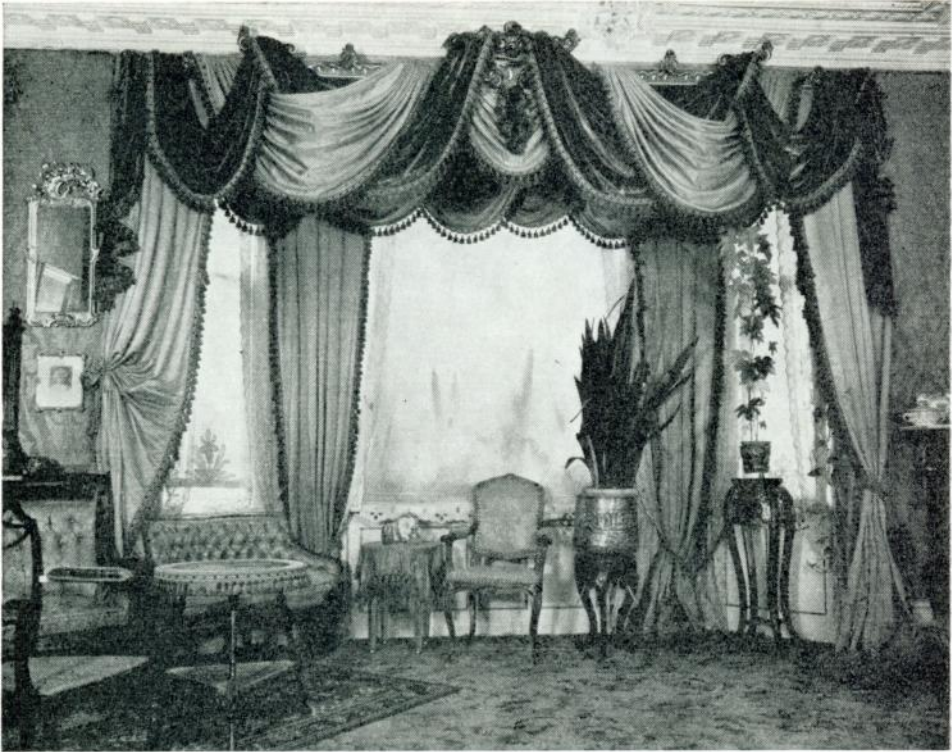
Billedet på modstående side: I de store møbelforretningers illustrerede annoncer kunne man se, hvordan man skulle udstyre hvert rum i boligen stilrigtigt. Og før badeværelserne blev almindelige og gav plads til personlig vask, tandbørstning, barbering o.s.v., var det vanskeligt at møblere soveværelset praktisk. Ofte var det næsten umuligt ikke at overstænke sengen med sæbevand fra servantens fajancefad, og man havde sjældent afstand nok til at se sig selv i hel figur i toilettemøblets vippepejl. – Annonce i Ill. Tid., 1886–87.

mulighed. Thi i størstedelen af landets huse forefandt man bekvemmeligheden i gården, og en nøgle bundet fast til en hummerklo gav nu som før adgang til et lille skur med en rund eller hjerteformet udskæring i døren.

Medens overklassen og mellemstanden hyggede sig med bløde polstrede møbler og bag svære gardiner mellem klunker og nips, var der i reglen mindre hyggeligt hos dem, der var langt de fleste, arbejdere og småkårsfolk. Det var især dem, der befolkede byerne efter det industrielle gennembrud, men det var dem der sidst fik del i de tekniske fremskridts goder. Mange af dem begyndte med en to-værelses lejlighed i baggården, kæmpede sig frem til en to-værelses til gaden for, hvis manden havde godt arbejde og heldet med sig, at ende i en tre-værelses, som redaktør Oscar Hansens far i 1905. I dette hjem fik familien nævnte år den „fine stue“, der var enhver husmoders mål. „Den kom man ikke meget i. Den var ikke helt tabu, men næsten. Der var tæppe på gulvet. Midt på det et rundt mahognibord båret på en slynget søjle. På bordet en plysdug med nedhængende klunker. På dugen en farvet frugtskål. Ned fra loftet over bordet en messing-hængelampe. På sofaen og stolene hækledede stykker for at skærme det fine. Over sofaen et fotografi i kæmpeformat af far, mor og mig i stiveste puds. I det ene hjørne af stuen et blomsterstativ. I et andet hjørne et møbel med mange nipsgenstande . . . spisestuen var præget af en stor buffet – med krøllede (snoede) søjler. På buffeten blandt andet en krummebakke af messing. I midten af stuen det store spisebord med et passende antal stole – også med snoninger. På den ene væg det store ur – også det med en form for søjler. . . . Soveværelset: Dobbeltseng og klædeskab.“ Det var ikke et hjem helt nede på bunden, for manden havde godt arbejde på et bogtrykkeri – men konen gik i evig angst for arbejdsløshed og fattigdom, som hun kendte alt for godt fra sit eget hjem. Heldigvis drak hendes mand ikke. Men i mange hjem kom manden fuld hjem på lønningdagen og smed sig på den voksdugsbetrukne chaiselongue eller på sengen. Da var der ikke råd til fornemt bohøje; men man købte ting hos en marskandiser, pindestole, jernsenge eller lavede af træ en „puf“, det vil sige en kasse med fast hynde og betræk sømmet fast på låget, god nok at sidde på i mangel af en magelig sofa. Var den lang nok, brugtes den også til sengeleje for et af børnene.

Der fandtes samfundssindede borgere, der stræbte efter en bedring af boligforholdene og bekæmpelse af spekulationsbyggeriet. Men de fleste betragtede opførelse af arbejderboliger i forbindelse med fabrikker og industrianlæg som en privat filantropisk opgave, der ikke vedrørte det offentlige. Et lille fremskridt skete der dog med bygningslovens revision i 1875. Det krævedes fra nu af, at lysafstanden ud for værelser, værksteder og køkkener – hvor disse vendte ud

Overbefolkede kvarterer

I klunketidens bedre familier, hvor man lagde vægt på rigtig og moderne ophængning af gardiner og portierer, gjorde man klogt i at lade en fagmand, sadelmageren, påtage sig det kunstfærdige arrangement af buer, rosetter og tunge kvaster. – Fra gammelt grossererhjem i Palægade, København, foto 1946, Dansk Folkemuseum.

mod det ubebyggede areal – skulle være 1,88 m med tillæg af en fjerdedel af bygningens højde. For første gang blev lysafstanden sat i forhold til bygningernes højde. Og i 1889 blev gadebredden øget fra 20 til 30 alen (19 m), udtrykkelig begrundet med hensynet til sundheden. Til gengæld svækkedes samtidig et tidligere indført forbud mod kælderbeboelse. Og en bestemmelse om, at en tredjedel af det samlede grundareal skulle være ubebygget, førte til opførelse af uheldige boligkomplekser som „Westend“ på Vesterbro i København i årene 1903–05. Her var gaden skrumpet ind til en lysafstands-passage, og gårdene var blevet til snævre lysskakter. Ved at vende og dreje vinduerne eller endog vinduesrammerne blev afstanden til naboejendommen, der var det afgørende i byggelovens krav, nu ofte målt på skråt, således at den virkelige afstand slet ikke kom til at svare til den, der var forudsat af lovens fædre. Og efter bygningskomiteens praksis kunne der helt ses væk fra bestemmelsen om lysafstand, hvis lokalerne fik lys fra anden side.

Omkring århundredskiftet var der en række arkitekter, der med Ulrik Plesner i spidsen tog fat på at reformere boligbyggeriet. Bevægelsen, der var påvirket fra England, fik hos os betegnelsen „skønvirke“, men der var i virkeligheden tale om en slags ny-barok udført i røde mursten. Idéen var, at „facaderne skulle udtrykke indholdet“, men det blev indholdet, der fik den største betydning for de mennesker, der kom til at bo i de nye karréer.

Det begyndte i 1895–98 med „Åhusene“ på Åboulevarden i København, udformet med kraftigt tegnede, maleriske og smukt murede facader med karnapper, trefagsvinduer og brede frontespicer. Trefagsvinduer i en murstensfacade havde dog allerede arkitekt H. B. Storck anvendt i Abel Cathrines stiftelse forrest på Vesterbro i København i 1886, og Åhusenes facade var på sin vis en stærkt forstørret udgave af barokhuse fra tiden efter den store ildebrand. Men et åbent gårdareal brød nu med det sidst forløbne halve århundredes forsyndelser. Straks efter blev en åben karrébebyggelse af samme art opført mellem Ingerslevgade og Søndre Boulevard, fremhævet i borgerrepræsentationen som mønstergyldig. Sidehuse og baghuse blev i den følgende periode bandlyst. Men karreerne var stadig væk opdelt i flere matrikelsnumre, adskilt af høje plankeværker. Gårdspladserne blev opfyldt af skure til cykler og mange andre formål. Det var de lange, smalle karreers periode. Man var sluppet for retirader og pissoirer i gården. Men de mange karnapper, altaner, nicher, ornamentalt udformede vinduer, pompøst svungne gavlprofiler dækkede ikke alle steder over lige så velgennemtænkte boliger.

Om et hus, som stod færdig på Jacobys allé på Frederiksberg i 1908, fortæller én, der boede her i sin barndom, at der blandt lejlighedens fem værelser ikke fandtes et ærligt arbejdsværelse eller soveværelse, kun en række saloner, der lå så upraktisk for hverandre, at flere døre måtte blændes. Kakkelovnene formåede ikke at varme de store værelser op; fordi de mange karnapper med store vinduer slugte varmen. I denne lejlighed var en af karnapperne upraktisk nok anbragt i spisestuen, medens man i andre huse plejede at have karnap i dagligstuen, hvor fruén siddende på sin forhøjning på én gang kunne passe sit sytøj og følge med i hvad der tildrog sig på gaden. Fra trappegangen kom man ind i en entré, krum i den ene væg, der var bøjet om trappeskakten. I det fjerneste hjørne var der et højt, smalt vindue til gården, og bag denne entré en længere smallere gang, der førte til pigeværelse, køkken og badeværelse. I det sidste rum fandtes en gasvandvarmer.

„Dobbeldøren mellem hjørneværelset og spisestuen var en skydedør, der gik ind i den hule væg. Det gjorde den også ovenpå og nedenunder, tydeligvis, for der var meget lydt. Man hørte en arrig knurren fra rullerne og et bump med stærk vibration, når døren gik mod stoppet. Døren kunne i øvrigt løbe af sporet

Skønvirkehuset som bolig

Mennesket på bunden kan klare sig med lidt, det sås, når den lille familie måtte sættes ud, fordi huslejen ikke var betalt: bord og seng, en puf og et par stole, det mest nødvendige køkkentøj. Og så Ruslands zar eller en anden menneskeven i indrammet olietryk. – Sat ud, maleri af Erik Henningsen, 1892, Statens Museum for Kunst.

i alle stillinger. . . Skønt der i øvrigt var elektrisk lys i lejligheden, var der kun gaslys i køkkenet, en mærkelig lampe, der sad helt oppe under loftet. Fra en porcellænsbrænder kom en hvæsende, blå flamme, der fik et lille net til at blive hvidglødende og lyse. Nettet bestod af en slags pulver og var meget skrøbeligt, hvis flammen spruttede lidt stærkt, gik nettet itu og måtte fornyes. Man kunne købe nye hos købmanden, snildt ophængt inden i en papæske, så de ikke kunne rasle og ikke falde ud af æskens sider. Under lampen sad en vippestang med en kæde i hver ende med en ring i; en vågekone brændte som regel i lampen, og så kunne man tænde ved at trække i den ene ring. Men ellers måtte man til vejrs på køkkenstolen og holde en tændstik over lampeglasset; der kom altid en lille eksplosion, når lampen tændtes. Den gav et lys, der var grønvidligt, men ikke særlig stærkt. Og sådan som lampen sad, i loftet, stod man sig selv i lyset, enten man vaskede op henne i vasken ved vinduet eller puslede ved køkkenbordet eller rørte i gryderne. Alt i køkkenet blev hurtigt fedtet til af noget brun, klæbrig tjære fra gassen. Heri hang støv, sådan at lidt afsides sager fik en tung,

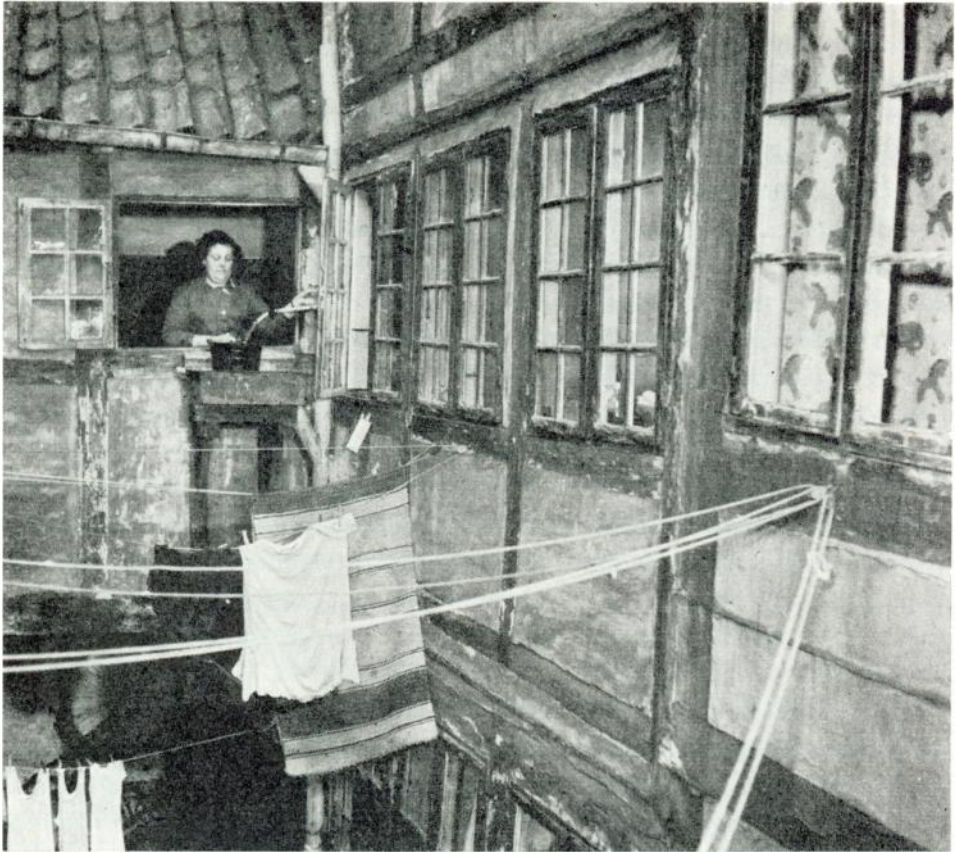
lodden overflade som den glemte pølse i molbohistorien . . . Kælderen var mørk, der var lavt til loftet, ingen vinduer og ingen lampe i kældergangen. Den lugtede af det værste, for den blev brugt på naturens vegne af tilfældige, der passerede kvarteret; man skulle passe på, hvor man trådte.“ Her var kokslageret, og her-nede stod vaskekonen med træsko og sækkelærredsforklæde en hel dag og rørte i gruekedelen med en flosset træpind og gned på tøjet, der bagefter blev hængt op på tørrepladsen i gården eller i regnvejrr på tørreloftet under mansardtaget.

Det var naturligvis kun folk med en forholdsvis god indtægt, der kunne bo så herskabeligt, skønt lejligheden ikke var særlig dyr. Men selv om de store vinduer, der undertiden buede efter karnappernes form, skabte varme-problemer, og der kunne være andre ulemper, var det dog et vældigt fremskridt, at der var lyst og åbent til gårdsiden.

Allerede i 1905 havde arkitekt U. Plesner bygget de såkaldte „Forsøgshuse“ på Mariendalsvej på Frederiksberg. For første gang opførtes der her etagelejligheder i fritliggende „stokke“ med haveanlæg imellem. For første gang så man her det senere så moderne spisekøkken. Og efter dispensation fra byggeloven, der krævede både hoved- og køkkentrappe af hensyn til brandfaren, blev der i hver opgang kun opført én trappe, der til gengæld var brandfri; den blev suppleret med altaner, således at der stadig var to veje ud af enhver lejlighed.

Der skulle gå henved 25 år, før man for alvor tog fat på at udnytte de her vundne erfaringer. I mellemtiden havde udenlandske arkitekter taget boligens indretning op til revision. Boligen skulle være en slags „bomaskine“. Den skulle indrettes så hensigtsmæssig som muligt efter sit formål eller sin funktion; derfor kaldte man stilen „funktionalisme“. Tidsskriftet „Kritisk Revy“ gav i årene 1926–28 udtryk for bygningskunsten som et redskab for samfundet i kampen for en lykkeligere menneskehed på trods af stedse hårdere betingelser. „Er det lige-gyldigt, hvordan folk bor?“ spurgte arkitekten Edv. Heiberg i 1926. Nej – „hjemmet er en opdragende kulturfaktor af højeste rang. Sunde, fornuftige og naturlige hjem vil måske mere end noget andet være med til at skabe vor egen kultur i dag . . . Det er af den allerstørste betydning at have levet i et hjem som er en enhed, ikke en sammenbrokken fra alle tider og alle kanter.“

De nye ideer kom frem på et heldigt tidspunkt, idet store kvarterer i Køben-havns indre bydele stod for at skulle rives ned. „Sanering“ betyder egentlig at „helbrede“, men i 20erne var der kun meget få, der troede, at jævne, gamle borgerhuse kunne helbredes. Og de førende dagblade gik i spidsen for dem, der ville have „de gamle sundhedsfarlige rønner“ til at forsvinde og give plads for en moderne bebyggelse. På Christianshavns torv begyndte Københavns kommune i 1928 opførelsen af det såkaldte „Lagkagehus“, hvori facadens vandrette linjer

Saneringen gik som et uvejr over hovedstaden, temmelig planløst. Gode og fine gamle huse, der kunne have været reddet ved nænsom restaurering, forsvandt i den gamle by; kaserner på broerne, der aldrig burde have været bygget, bevarede med boliger vendt mod baggårde og baggårdes baggårde. Og rundt omkring holdt boligmangelen desuden liv i adskillige uhjælpeligt forældede, umulige lejligheder, måske forbedret med fiffige indretninger, der gjorde huset en lille smule mindre ubeboeligt end før. – Fælles vandhane og udslagsvask uden for trappegangens vindue, København, foto 1956, Gunvor Betting.

understregedes ved bemaling med grå og gul farve. Bygningen var dog forsynet med et gammeldags tegltag. Større forargelse vakte det, da man året efter byggede endnu et „lagkagehus“ ved Vodroffsvej–Gammel Kongevej ud til Sankt Jørgens Sø. Arkitekterne – der senere byggede Århus universitet – lod dette hus fremstå aldeles uden tag, bare med et fladt betonloft. Og den vandrette inddeling var fremhævet ved bæltter af gule eller røde mursten med tætte bånd af vinduer og indbyggede altaner. Andre steder beklædte man facaderne helt eller delvis med plader af Fakse marmor, af udenlandske bygningssten eller af chamottelerskakler. Det kneb i nogle tilfælde med at få pladerne til at sidde

fast på facaden, fordi de udvidede og trak sig sammen på en anden måde end selve muren. Og de fleste mennesker var imod, at boliger skulle se sådan ud – til forretningshuse kunne det måske endda gå an.

Den nye mode vandt dog terræn, blandt andet fordi der var bolignød og lejerne var nødt til at tage, hvad der blev dem tilbudt – det mærkede navnlig de småkårsfolk, der efter den første verdenskrig blev indlogeret i barakkvarterer. Barakkerne, der kun var beregnet til ganske kortvarig brug, blev først revet ned omkring 1960. – Det varede ikke længe, før de fleste fandt, at „funkishusenes“ lejligheder var mere tillokkende end karnap-mastodonernes; men de fleste var for øvrigt nødt til at holde fast ved den lejlighed, de havde fået, selv om den ikke mere passede til familiens størrelse og formål; for de nye lejligheder var meget dyrere i husleje. Det blev et økonomisk privilegium at besidde en gammel lejlighed. I 30'erne udvikledes en praktisk boligtype med altaner, der var indbygget således i huskroppen, at de stadig kom til at veksle med opholdsstuernes karnappartier, der ikke sprang frem foran facaden. Disse „altan-karnaphuse“ havde naturligvis kun én brandfri trappe, og de udstyredes med en fælles varmecentral. En køkkentrappe var ikke mere nødvendig til koksopbæring, ej heller til nedbæring af skraldeaffald, efter at der næsten i alle nye huse fandtes indbygget nedstyrtningskakker.

Fra at være en sikkerhedsforanstaltning i tilfælde af ildebrand, af mindst mulig udstrækning og temmelig ubrugelig til friluftsophold, udvikledes altanerne efterhånden til et udendørs opholdssted af virkelig værdi for boligen. Hvor de blev anbragt, således at de flugtede med facaden, eventuelt i forbindelse med forskydning af denne for hver opgang, kunne familiens medlemmer opholde sig i det fri forholdsvis ugenert af naboerne. Blomstrende altankasser kom efterhånden til at udgøre et vigtigt led i de nye kvarterers bybillede. I den varme tid kunne man slikke solskin, spise måltider, kigge på gadelivet og slappe af herude; gadespejlene og de fremspringende karnapper havde fået en hyggelig afløser, og en passiar med naboen kunne krydre formiddagsbeskæftigelsen i hjemmet. I ny og næ kunne man også tørre en klatvask på altanen.

Det var de store boligkarreers tid. I hovedstaden blev de i reglen bygget 5–6 etager høje, i provinsen gennemgående lavere. Kommuner og boligselskaber byggede de fleste – i så fald ofte med stats- eller kommunal støtte – og børnerige familier fik i mange tilfælde tilskud fra det offentlige for at bringe huslejen så langt ned, at de kunne klare betalingen. Husene kom gerne til at ligge som randbebyggelse omkring haveanlæg, for eksempel „Solgården“ fra 1929 og „Hostrups Have“ fra 1935–36 i København. Senere, under krigen, fulgte „Godthåbshave“ efter som det første højhus (7–10 etager) i Danmark. – Karreerne kunne virke noget ensformige med facadernes røde eller gule flader, der kun

blev brudt af vinduer og karnapper. Men rådhusvinen slyngede sig ofte dekorativt op ad muren og dækkede den om sommeren med sit tætte løv. De åbne gårdpartier med anlæg og legepladser blev en herlig tumleplads for karreernes børn, fordi de her var beskyttet mod gadetrafikkens farer. Men gruppeånden rådede nogenlunde som i gamle dage, da børnene sloges gade mod gade – blot nu på den måde, at børn, der var så heldige, at deres bolig vendte ud til selve legegården, i praksis kunne formene børn fra fjernere liggende boliger i komplekset adgangen til at benytte de opstillede legerekvisitter.

Selve lejlighederne bestod hyppigst af to eller tre værelser, temmelig lavloftede med centralvarmeradiatorer op ad væggene eller under vinduerne. Den pæne stue vendte oftest mod gaden, medens køkken og soveværelse lå til gården. Entreen, med adgang til W. C. og brusebad, fandtes gerne midt i lejligheden, og tit var pladsen i badeværelset så kneben, at man næsten måtte sidde på W.C.-brættet for at tage brusebad. I lidt større lejligheder var der karbad; men også det blev der ofte knebet på, så man måtte nøjes med et sidde-badekar. Forskellen fra fortidens interiører bestod mest i møblernes form. Thi menigmand ønskede nu en gang et særskilt soveværelse med sammenstillede ægtesenge, toiletmøbel og et par taburetter; – kun med kniberi var der plads til en barne-seng, og klædeskabet gik lidt efter af mode, efterhånden som soveværelserne blev forsynet med indbyggede skabe. De fleste fyldte også stuerne med nips og „kunstgenstande“, som man kunne få for en billig penge. Men funktionalismen begyndte så småt at præge møblernes form, ikke mindst fordi det blev skik, at man udskiftede sit møblement efter 15–20 års forløb med et mere moderne. Lænestolene blev enklere og placeredes ved et lavt sofabord. Radioapparatet blev et fast inventar stående på en slags hylde, senere afløst af skabsradioen med indbygget grammofon. Gulvet var i dagligstuen dækket af et tæppe, Axminster eller Bouclet. Et poleret bord og nogle stole, eventuelt et liggemøbel og et opretstående klaver fuldendte dagligstuens møblement. I spisestuen stod bordet i lyst egetræ med let svajede ben med lidt udskæring på, omgivet af seks tilsvarende stole med voksdugsbetræk. På gulvet kunne der være linoleum, hvis det ikke var dækket af egeparket. Og ved væggen stod et anrettermøbel. De større børn sov rundt om i stuerne, hvor der var plads – på en divan eller en sovesofa, på en harmonikaseng eller en feltseng. Større selskaber kunne man ikke mere holde hjemme i de små lejligheder; men en beskeden konfirmation lod sig arrangere ved hjælp af lejede klapstole, bordplader og en kok fra et dinér transportable.

Den tanke, at arbejdere skulle kunne få eget hus, var som før omtalt blevet søgt virkeliggjort med boligforeningshusene på Østerbro. Men derefter gik der en rum tid, før man omkring århundredskiftet her og der tog fat på at danne

Parcelhuse, rækkehuse og gårdhavehuse

lignende byggeforeninger og opføre ensartede parcelhuse, ofte som dobbelthuse for at spare en gavl. Disse huse skulle være billige, og da man endnu ikke var inde på at opvarme parcelhuse med centralvarme, blev der ikke indrettet nogen kælder – selv da de første rækkehuse blev opført på Fuglebakken, blev de ikke udstyret med kælder og centralvarmefyr.

Typisk for det vel tilrettelagte parcelhusbyggeri i stor stil var det, der udførtes af den københavnske haveboligforening „Grøndalsvænge“. Det var nogle optimistiske og samfundssindede mennesker, der startede et foretagende, som gennem en længere årrække kom til at volde dem mange besværligheder og til dels bitre erfaringer. Men de skaffede gennem deres optimisme og mod i alt 650 familier en god lejlighed på rimelige betingelser. Ganske vist var der mange af medlemmernes koner, der i begyndelsen mente, at byggestedet lå alt for langt ude. Der gik dengang kun sporvogn til Fuglebakken. Og ved vintertid kunne man ikke komme over Grøndalsåen til boligforeningsområdet, der lå hinsides denne begrænset af Godthåbsvej, Hulgårdsvej og Borupsallé. Inspirationen havde man til dels hentet i Holbæk, hvor arkitekt Poul Holsø havde projekteret

Omkring århundredskiftet byggedes der en del større beboelsejendomme, måske ikke særlig smukke efter smagen netop af i dag, men med lejligheder, hvor der ved store trefagsvinduer, karnapper, altaner og rigtig placering i forhold til sollyset var skabt gode og sunde boliger. – Ahusene på Aboulevarden i København, 1895–98, arkitekt Ulrik Plesner, foto i Kunstakademiets Bibliotek.

en del småhuse i „Fruens vænge“. Ham fik man knyttet til foretagendet i København. Man havde først tænkt sig at leje jorden af kommunen. Men sagfører C. F. Boldsen fra Randers, forfatter til en bog om haveboliger, som man konsulterede, frarådede dette. Og det endte med, at man købte arealet – for øvrigt blev både Holsøe og Boldsen snart centralt placerede i det københavnske storbyggeri.

Medlemmerne var i det væsentlige arbejdere uden nogen større egenkapital. Man betalte et kontingent til foreningen og indbetalte desuden 500 kr. i indskud. Der blev dels opført to- og tre-værelses enkelthuse og dels dobbelthuse med tilsvarende lejlighedsstørrelser. Verdenskrigen kom imidlertid til at gribe forstyrrende ind i planen, således at den sidste sektion af de i alt 389 huse først blev færdig i 1928. Og en del af de første medlemmer var da blevet træt af at vente på at få deres hus her. Bebyggelsens første sektion var færdig i 1915, den omfattede huse med pudsede facader, trefags vinduer, tegltag og knækkede gavle, og vinduerne i facaden sprang frem som tresidede karnapper. I den anden sektion, der afsluttedes omtrent samtidig med, at krigen var til ende, var der smårudede vinduer som i „Bedre byggeskik“s huse på landet. Karnapper sprang frem fra dobbelthusenes facader, og her var der to kviste i taget på hver halvdel. I tredje sektionens enkelthuse, der stod færdige i 1921, var der stadigvæk karnapper, men ikke overalt smårudede vinduer. Og i fjerde sektion havde man næsten opgivet at bygge karnapper.

Flere steder rundt om i landet blev der opført huse efter lignende fælles planlægning. Men de allerfleste parcelhuse blev tegnet af bygningskonstruktører og andre bygmestre, der ikke havde gået på akademiet. I dette byggeri kunne man finde karnapper helt frem til 1950erne, om end de var blevet sjældnere allerede under den sidste krig. Deres funktion måtte også være mindre indlysende i huse, der lå tilbagetrukket omgivet af haver, uden direkte udsyn over fortovets fliser. Ganske naturligt havde den folkelige smag større indflydelse på sådanne huses udformning end på de velhavende villaer, der ofte blev tegnet af tidens førende arkitekter. Den jævne mand havde ikke råd til at være med på de sidste nye eksperimenter. Han følte heller ikke den samme trang til helt at bryde med det tilvante og stikke af fra naboernes opfattelse af, hvordan et hus skulle se ud. Men i udformningen af detaljerne kunne hans egne ideer undertiden give sig stærke udslag.

Der var navnlig én af de nye hustyper, der blev meget populær i 1930erne, ikke mindst på grund af dens prisbillighed. Det var den såkaldte „bungalow“, et temmelig firkantet hus uden gavle og med et ret fladt tag, der i reglen dækkedes af pap. Man brugte meget at anbringe et par vinduer i hjørnet, således at de stødte sammen i selve hjørnevinkelen. Tagets konstruktion var så let, at dette

lod sig gøre, når der blev anbragt en jernbjælke som støtte i gesimsen. – Mange steder, for eksempel i to-etages rækkehuse, anvendtes ofte vinduer med karme og rammer af jern, men under krigen gik de fleste tilbage til trævinduerne, dels fordi det var lettere at skaffe træ end jern, dels også fordi de var lettere at holde tætte i det lange løb. Det var et fælles træk ved parcelhus- eller småvillabyggeriet helt fra trediverne til op i halvtredserne, at der skulle være et såkaldt „blomstervindue“ i dagligstuen. Ofte blev dette vindue særlig fremhævet med en fremspringende murramme i facaden. Det skulle også være større end de andre vinduer, og det kom derved til at bryde den ellers knæsatte ensartethed. Blomstervinduet fik i reglen også en anden sprosse-inddeling.

De fleste vinduer blev med tiden kun inddelt lodret af midterposterne – ingen tværsprosser. Efter den anden verdenskrig kom der store vinduer helt uden lodrette poster. Pynte-skodder fandtes allerede i trediverne. De knyttede sig naturligt til bungalow-stilen, men også andre parcelhuse og villaer udstyredes med malede træskodder, der som regel sad fast på væggen. Lagkagehus-stilen blev undertiden efterlignet, selv af almindelige lokale bygmestre. Men i reglen blev sådanne huse forsynet med et ret fladt tegltag, sjældnere med et helt fladt betontag. Disse huse blev næsten altid opført af gule mursten eller med pudsede, hvidkalkede vægge.

Men enhver bygmester havde naturligvis forslag til huse i de stilarter, som kunderne ønskede sig. Mange ville gerne have indgangsdøren fremhævet med en fremspringende muret kant, foroven kunne den være fladt afsluttet eller have form som en næsten halvcirkelformet bue. Mange udstyrede deres huse med alskens pynt som altaner, vinkeltilbygninger, trappepartier, indbyggede nicher, terrasser – ja undertiden var der anbragt et hjørneparti, der buede som overbygningen på et skib, eller en altan kunne afsluttes med en udbugtning ved den ene ende som udkigsposten på et krigsfartøj. Høje trappevinduer med farvet glas eller blysprosser, smedejernslygter ved dørene, dørhamre af kunsthærdigt gørtlerarbejde og lignende formentes at give huset anseelse. Og kaminskorstenen udvendig på gavlen bidrog til at lede tanken hen på engelsk „Country-Life“. Det var i det hele taget ikke mere nødvendigt af skønhedshensyn at bygge skorstenen skæv i tagetagen for at røgen kunne komme ud lige i tagrygningen. Skorstenen måtte gerne stikke ud i siden af taget.

Allerede i 1930'erne blev det ret almindeligt at indrette en spisekrog i et hjørne af opholdsstuen, og efterhånden førte det til, at opholdsstuen gerne skulle være formet i en vinkel, således at man spiste i det ene hjørne og opholdt sig i det andet mellem måltiderne. Indbyggede skabe blev lette at lave, efter at man kom ind på at benytte finerede døre. Og det blev ikke bare i køkkenet, husmødrene krævede fast skabsplads, men også i soveværelset, forstuen og gæste-

Parcelhuse, rækkehuse og gårdhavehuse

Bakkehusene ved foden af Bellahøj var de første, senere kom der flere bebyggelser af rækkehuse, i København og udenfor. Boligformen er ideel for mennesker, der ynder haver, men måske ikke har tid, lyst eller råd til at passe et større anlæg, som helst bor i eget hus, men ikke netop behøver at demonstrere deres individualisme ved at kunne gå rundt om det på egen grund. – Bakkehusene ved Bellahøj, København, 1922, arkitekterne Thorkild Henningsen og Ivar Bentzen, foto Erik Hansen i Kunstakademiets Bibliotek.

rummene. I begyndelsen af trediverne fandt unge mennesker med en nogenlunde fast mellemstor indtægt det nødvendigt at holde hushjælp, når de fik børn, og dertil krævedes et pigekammer. Men efter krigen var det kun meget rige mennesker eller folk med repræsentative forpligtelser, der kunne tænke på slig luksus. Og den faste hushjælp en gang om ugen krævede ikke noget særskilt rum i boligen.

Parketgulve eller korkbelagte gulve begyndte at blive almindelige før krigen. Dørene mellem rummene var lette, opspændt på en ramme og fineret med teaktræ. Flisevægge og stålvask vandt indpas i køkkenet, indmuret badekar i badeværelset, W.C.'et blev lavtskylende, så man slap for cisternen under loftet med det lange nedløbsrør, der var tilbøjelig til at sætte rustblærer, når det blev ældre. Centralvarme fandtes endnu ikke i alle nyopførte parcelhuse, og under krigen blev der mange steder, hvor der fandtes centralvarme, opsat kakkelovn

i opholdsstuen for at spare på brændselet. Mange af møblerne prægedes af funktionalismen, billigere lænestole udførtes med dampbøjede armlæn, lave ben og dybt sæde, der anbragtes lave småborde med hylde under til illustrerede blade og hefter i hyggebogen. Ottomaner afløste de gammeldags sofaer og chaiselonguer. Men skulle man give udseende af jævn solid velstand, købte de fleste endnu tunge lænestole betrukket med uopskåret mekka og forsynet med blankpolerede, udskårne armlæn. Dertil føjede man et blankpoleret sofabord i en lige så „gedigen“ udførelse, eventuelt et bord med kakler, hvorpå var malet eller trykt brogede blomster. Også skrivebordet burde være tungt og skinnende, fri for spor af dagligdags anvendelse. Og for at fuldende indtrykket anbragtes svære polstrede lænestole med høj ryg og små tykke, svajede og polerede ben foran kaminen eller ved pejsen.

De statslånhuse, der opførtes under og efter krigen, var på grund af tilskudsmulighederne af begrænset størrelse. Forneden bestod de gerne af en opholdsstue eller lille spisestue, en dagligstue, en forstue, et køkken og et badeværelse, samt på loftet et soveværelse. Senere kunne der ovenpå indrettes børneværelse, og hvis der var plads nok tillige et lille gæsterum. I større villaer, hvor der var fuld kælder, lavede man en stor gildestue her. Først nu slog de konstruktionsmæssige landvindinger fra funktionalismen igennem i det almindelige parcelhusbyggeri. Og næsten overalt både i parcelhuse og etageejligheder blev det skik at møblere med enkle, velgennemtænkte fabriksmøbler, der var skabt på grundlag af arkitekttegnede håndværksfremstillede forbilleder. Man høstede nu frugten af de erfaringer, pionererne med Kaare Klint i spidsen havde gjort i 1930erne. Men de fabriksfremstillede møbler blev ikke beregnet til at skulle vare i flere generationer. Thi samtidig med, at der var en voksende interesse for antikke møbler, voksede tendensen til ret hurtigt at udskifte møblementet.

Skønt parcelhusene i landet som helhed var den foretrukne form for privat-hus, byggedes der også – navnlig i hovedstaden – store kvarterer med rækkehuse. Det var arkitekterne Ivar Bentsen og Thorkild Henningsen der genoptog denne idé, idet de tænkte sig, at det måtte være noget for den mindrebemidlede befolkning. De af dem i 1921–23 opførte „Bakkehuse“ ved Bellahøj blev derfor kun udstyret med to værelser i stueetagen og et eller to i kvistetagen. Men det gik i stedet sådan, at rækkehusene blev foretrukket af skolefolk, små embedsmænd, universitetsfolk og andre fra de såkaldte liberale erhverv. Derfor fortsattes der med to-etagers rækkehuse i 1925–1928 både på Fuglebakken, i Sundvænget og i andre yderkvarterer i København. Stilen var en ny-klassicisme, og facaderne sluttede sig i mange tilfælde nær til stilen i huse opført omkring 1800, men i Sundvænge-husene var der dog tydelig tilslutning til den barokke karnapstil med smårude vinduer.

Efter krigen fik rækkehusbyggeriet en ganske anden karakter. Nu kom der bevægelse i facaden. I Gladsaxe byggedes for et boligselskab et kvarter med vekselvis et og halvandet etages kamhuse, rækkehuse og enkelthuse med en grønning som fælles legeplads. I Islevvænge opførte et andet selskab med Arne Jacobsen som arkitekt kam-rækkehuse med indhak ud for køkken og spiseplads samt et indvendigt vindue mellem opholdsstuen og spisepladsen. Denne sidste er kun adskilt fra køkkenet ved en disk, et moderne træk, der sikkert er påvirket fra Amerika, hvor madlavningen er indskrænket til det mindst mulige, og måltidet for en stor del består af færdige retter. I begyndelsen af 1950erne opførtes også et rækkehuskvarter ved Vestvolden i København – „Carlsro“ – hvor et vindfang springer frem på forsiden, medens en terrasse kiler sig ind i den modsatte side fra haven. Spisepladsen ligger mellem denne og køkkenet i en krog af opholdsstuen, og der er heller ikke i disse boliger nogen væg mellem køkken og spiseplads. Husmoderen kan følge med i, hvad der foregår i stuen, mens hun tager retterne frem fra køleskabet og giver dem en let tilberedning, inden de kommer på bordet, og hun kan følge børnenes leg i haven gennem et stort vindue i spisekrogen ud mod terrassen. Madosen forsvinder gennem et aftræk med emhætte over komfuret. De tekniske hjælpemidler kommer mere og mere i forgrunden, efterhånden som kvinderne i stigende grad bliver selverhvervende, og manden derfor må hjælpe til i huset. Oliefyret har efter krigen bragt den hjemmeværende husmor en stor lettelse, hvor husherrens arbejde fører med sig, at han må være borte i dagevis. Men nogle steder har man indrettet fælles varmecentral for hele bebyggelsen. – En anden form for rækkehuse er kædehusene hvor de egentlige boliger kun forbindes ved hjælp af et lavere udhus, der rummer garage og redskabsskur.

Efter krigen har man også – efter udenlandske forbilleder – nogle steder, navnlig i Nordsjælland, opført kvarterer af „gårdhave-“ eller „atriums-huse“. Den idé, der ligger til grund for disse boligkvarterer er, at alle de enkelte huse skal passes sammen i en organisk forbunden helhed, uden at den enkelte „boligcelle“ mister sit individuelle liv. Rummene i det enkelte hus samles omkring en lille havelignende gårdsplads, og ofte har kun køkkenet vindue ud mod fællesarealet. Boligen kan danne en vinkel, og de andre to sider lukkes med en garage og en mur. Set udefra udgør husene, hvis gavle og vægge støder sammen, en stor labyrint, en organisme der hænger sammen efter en nøje udtænkt plan. Udenom ligger et fælles græsbevokset areal med spredte træer, en dam eller et vandløb, alt efter de lokale naturforhold. Selv om gårdhavehusene i reglen hører til det dyrere byggeri, har man dog også her ofte lagt spiseplads og køkken sammen i et rum med en disk imellem. Disken kan da virke som en slags bar, hvor børn og voksne kan indtage et let måltid siddende på taburetter, medens

man, når der er gæster, trakterer dem ved det spisebord, hvor familien også selv indtager hovedmåltidet.

Samtidig med, at altan-karnaphuse med bærende vægge var højeste mode, begyndte udefra kommende ideer om en helt anderledes konstrueret hustype at gøre sig gældende – som det oftest har været tilfældet først i hovedstaden. En tjekkisk arkitekt havde i 1920erne fundet på at bygge et beboelseshus med glasvægge. Det, der bar taget, var da søjler; og de etageadskillelser, der hvilede på dem, var af beton. Men allerede i 1930 blev der på Jensløvs Tværvej i Charlottenlund opført et stort beboelseshus af jernbeton, hvori de tværgående vægge var alene om at bære lofter og tag, medens facaden udfyldtes med altaner og karnapper. Herfra og til at udfylde facaderne med glasvinduer var springet ikke stort. For en bygherre og hans arkitekt måtte en sådan løsning på grund af sin prisbillighed oven i købet blive tillokkende. Det var navnlig det letbyggede japanske hus, der både for hjemlige og udenlandske arkitekter kom til at stå som forbillede. Også i det indre yndede man efter krigen, da byggemåden slog igennem, at lave lette vægge, der kunne flyttes efter behag, og et møblement, der mere syntes at svæve end at stå. Boghylder skulle hænge på væggene, stoleben og sofaen være tynde som på en stankelben, puder og hynder anbragtes på gulvet, og sidde-møblerne måtte helst være så lave, at damer af anstændighedsgrunde var nødt til at iføre sig slacks, hvis de skulle sidde ned. Rummene måtte ikke overfyldes, men skulle virke sterile og fremfor alt lette.

Samtidig byggede man i højden som aldrig før. Derved kunne man på én gang udnytte grunden bedre og alligevel få betydelige åbne grønne arealer udenom, som park eller legeplads. Det første større byggeri opført som „punkthuse“ foregik på Bellahøj i København først i 1950erne. Ti etager med en tagvilla ovenpå, og på samme måde byggedes kort efter punkthuse på fjorten etager ved Roskildevej. I byer som Aalborg, Århus og Odense fulgte man hurtigt efter. Og i begyndelsen af 1960erne har enhver større provinsby sine punkt- eller højhuse. I hovedstaden veksler de ofte med lavere huse i hele kvarterer. „Kommodeskuffer“ er de blevet døbt af folkeviddet. I begyndelsen, så længe der ikke er mange af disse huse samlet i ét kvarter, kan beboerne nyde den stor-slåede udsigt. Til gengæld er de mange vinduer, der som spejdende øjne rettes mod de lavere kvarterer i omegnen, ubehagelige for naboerne. Men mere og mere lever folk deres tilværelse for åbne vinduer uden at bekymre sig videre om, at andre får indblik i deres intimere liv. Også i den henseende nærmer vi os de japanske forbilleder. Højhusenes største skavank er, at familier med små børn ikke let kan komme i kontakt med dem, når de leger nede ved husenes fod. Det kendte råk: „Moa’, det er Peter der kalder nede fra gaden, ikke fra gården“,

Højhusbyggeri – punkthuse

Bellahøjs små kolonihavehuse måtte vige pladsen for punkthusene, de første danske højhuse. Man undrede sig over højden, 10–11 ens boliger oven på hinanden. Mange var skeptiske, men byggeformen, begunstiget af muligheden for at anvende færdigstøbte vægge og andre hele bygnings-elementer, slog an og blev fortsat i endnu større højder andre steder i København og i provinsen. – Punkthusene på Bellahøj, 1956, foto af Olaf Ibsen, Kgl. Biblioteks Billedsamling.

høres ikke oppe i tiende etage, eller også drukner det i vrimlen af de mange børn, der leger. Sker der noget med børnene, er det heller ikke så let for moderen at komme til hjælp – rent bortset fra, at den elektriske strøm kan svigte, så elevatorer går i stå, og automatiske døre ikke kan åbnes.

Standardelementer må naturligvis spille en stor rolle i højhusbyggeriet. Men det har bredt sig også til andet byggeri. Og også her er man på vej bort fra de faste, uflyttelige vægge og den åbne forbindelse udadtil. Man stræber efter en uformel og temmelig traditionsfri livsform. Derfor må man skabe en bolig, der så vidt mulig er elastisk og kan udformes efter familiens skiftende sammensætning. Man søger i vor tid at undgå en for skarp opdeling i fast afgrænsede celler, der jo alligevel gør det nødvendigt at tage noget af fællesarealet ind til soveplads for børn og gæster. Man stræber efter færrest mulige møbler og ting, der kan anvendes til de flest mulige formål. Dette falder godt i tråd med den tendens, der har vist sig efter krigen, i retning af at man ikke skal have for stor en bolig inde i byen. Bilen er lige så vigtig eller vigtigere end en stor lejlighed; til gengæld skaffer man sig en sommerbolig langt borte fra storbyen.

De tekniske og materielle forudsætninger, som danner grundlaget for det moderne boligbyggeri, er næsten alle skabt indenfor den sidste menneskealder. Intet under derfor, at det af og til kniber med at skabe en ny harmonisk balance mellem de mange forskelligartede elementer og materialer, et hus består af. Så længe, man endnu byggede som i 1700 årene med bjælkelag af træ og vægge af mursten, var hustypen begrænset til en blok med en simpel faginddeling, hvis mønstre blev understreget af de ensartede vinduer. Men da man begyndte at bygge boliger af jernbeton og gøre skillerummene eller enkelte søjler til det bærende element, var det fristende at billiggøre byggeriet ved hjælp af glasvægge og andre moderne materialer.

Funktionalisterne ønskede boligen indrettet sund og fornuftig. De lagde vægt på, at der var en stor fælles opholdsstue, der på én gang kunne tjene som dagligstue, spisestue og arbejdsværelse. De øvrige rum behøvede ikke at være stort mere end kamre, som man kunne få plads nok til at sove i. Men hverken dette eller efterkrigstidens åbne hjem med de løse vægge imødekommer i særlig grad den moderne families ønske om, at der dog kan være et forholdsvis lydisoleret sted, hvor man kan være i fred, hvis man har brug for det. Det føles de fleste steder som en mangel, at man ikke kan gå i enerum eller tale uforstyrret med en ven, uden at skulle tage hensyn til fællesånden, som den udfolder sig hver aften i den lille „dagligstuebiograf“ omkring fjernsynsapparatet.

Dagmar Starcke: Børns leg og færden året igennem, vinter. Applikationsudsmykning i Carlsberg Bryggeriernes Børnedagshjem på Vester Fælledvej i København 1947-49. Dekorationen bestøttet af Ny Carlsbergfondet.

HUSMØDRE

De gammeldags rugbrød og sigtebrød var ovalt afrundede i formen. De faldt godt i hånden og kunne drejes lidt, mens husmor med skærelæderet over barmen førte den lange brødkniv omkring skorpen i et krumt snit, der til børnenes stadi-ge overraskelse endte i samme plan, som det var begyndt, så ingen flis gik til spilde. Men med bagerbrødet blev formen snart mere firkantet, passende til en brødmaskine. Det gik nu hurtigere, og ved dens dumpe lyd fra køkkenet vågnede syvsovere op.

På landet havde det mange steder været vor far selv, der sad for bordenden og skar tykke brødsiver ud til familie og folk; heller ikke han havde tid mere – på sine steder var man også kommet i vane med at stå lidt senere op – og nu skulle han skynde sig at spise for at komme i gang med arbejdet. Konen kunne ikke som i gamle dage straks gå med ham i marken eller sætte sig hen ved rok-ken – „opvaskningen“ tog mere tid, rengøringen ligeså.

På herregården Conradinelyst stod fruén hver morgen fuldt påklædt ved den blanke messingmaskine for at lave kaffe. I hofembedsmandens hjem på Christi-ansborg jog både tjener, stuepige og kokkepige rundt for at gøre rent inden kl. 9, hvorefter de skulle i gang med hver deres speciale.

Hos museumsdirektør Müller i Prinsens palæ stod husmoderen selv og sysle-ede ved lampebordet, for det arbejde at pudse lamperne, så de ikke osede, ville de færreste fruer betro deres piger.

I byhusholdninger med kun én pige gjaldt det om at få det hele i orden, så enten fruén eller pigen var pæne nok til at lukke døren op, hvis der kom visitter.

Ude hos Mette Johnsen, der skulle på fabriksarbejde, havde der været gang i huset fra klokken halv fem, da hun selv stod op for at fyre i kakkelovn og smøre mad, gøre rent og give kaffe på sengen til mand og søn.

„Jeg hader af mit ganske hjerte den nutidens manér hos de såkaldte damer med finhed og ånd at rynke på næsen ved det blotte navn køkken, jeg hader det og skal altid sætte min største ære i at være husmor,“ skrev Magdalene Tho-resen i 1856. Hun var dog godt klar over, at man sagde, hun bare stolede på sine voksne døtre. Alene det var noget usædvanligt. Måske var det mødrenes egen skyld. Tidligere blev de unge piger opdraget, som om de havde fået vielses-ringen i vuggegave, stod der i „Rådgiver for Hus og Hjem“ i 1891, men nu plan-

lagde man ofte deres opdragelse, som om der slet ingen mænd var. Hvor man havde råd til det, spillede døtrene fortepiano eller maledede. Med deres gåen og kommen i hjemmet adskilte de sig kun lidt fra deres studerende brødre. Lad dem have én fast husholdningsdag om ugen, hvor de hjælper pigen med middagsmaden, tilføjede den kloge rådgiverinde.

Det var nu slet ikke så let at komme til at hjælpe, for kokkepige og stuepige ville helst regere enevældigt på hver deres gebet. Senere blev det lettere for alle parter, at datteren kom på husholdningsskole et stykke tid. Naturligvis vil søstre i familier, hvor man ikke har råd til at holde flere tjenestepiger, gøre sig umage for at holde brødrenes stuer og sager, læste man i 1899, men samtidig blev det dog indskærpet mødrene, at de burde lade drengene hjælpe til som små.

I 1868 havde Det kgl. danske Landhusholdningsselskab stillet som prisopgave at skrive en „Håndbog for husmødre af bondestanden“. Det blev til en bog på 130 små sider. Da samme selskab 75 år efter udgav en husholdningsbog, var emnet vokset til 460 større sider, og ved den reviderede udgave i 1953 mente udgiverne, at man kunne lade nogle afsnit udgå og udgive „Husholdning, land og by“, hvori der blandt andet fandtes en arbejdsplan for en husmor uden pige. Og nogenlunde samtidig viser arbejdsregnskaber fra landbruget, at kvinderne endda – på grund af mindre fremmed arbejdskraft – havde overtaget noget af det, der før var mandsarbejde. Man må hjælpe hinanden. Også i byerne. „Hvad husets herre kan sættes til“ hedder et afsnit i „Den unge husmors A B C“ i 1946. Nu havde alle fået travlt.

Ude på landet kom konen næsten aldrig hjemmefra. Pigerne havde mere energi til at komme til marked eller til stationsbyen på en fridag.

Ved forsommertid kom konen en tur ud for at se, hvordan hendes hør stod, men ellers var der som regel ikke noget af det fjernere, der fristede. Og på større gårde havde hun nok at gøre med at se efter folkene. Bryggerspigen skal si mælk og skrubbe mælketøj, fodre kalve og grise, arbejde lidt med i mark, mose eller have, eller hvor der nu er mest brug for hende. Stuepigen skal malke til middag, kokkepigen skal huske at passe små-kreaturer og høns. „Også hun søger sit håndarbejde, når ej andet ligger for“, kunne husmoderen læse i sin husholdningsbog. Det var godt at have noget at bestille.

Konen kunne fra sine vinduer overskue hele sin verden – skønt også det var ved at ændres: i Vest- og Midtjylland hindrede de mange nåletræshegn det fri udsyn, man tidligere havde fra huset til folkene i marken.

Da man kunne købe bagerbagt franskbrød, færdiglavet pålæg og så videre, gik man som hos redaktør Vogel Jørgensen i Svendborg over fra at have to husassi-

Tjenestepige – husassistent

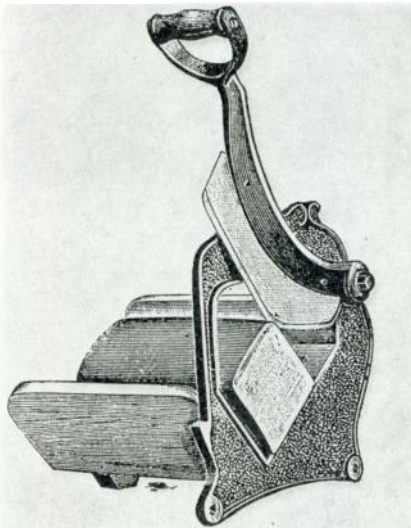
Den norske maler Christian Krogh fandt i Niels Gaihedes store familie på Skagen de bedste modeller og sikreste situationer fra det primitive daglige liv. – Ane Gaihede skærer brød, 1879. Bergens Bys Billedgalleri, fot. O. Wæring.

stenter til kun at have én. Det var en mærkelig forandring i hundreder af hjem. Men selv én pige kunne tynde drøjt nok på budgettet hos nogle.

I en ordentlig husholdning måtte man da i det mindste have en ganske ung og derfor billig pige til at skure lokum, lægge i kakkellovn og andre af de trivielle arbejder, som en vel-påklædt frue simpelthen ikke kunne gå i gang med. I nogle kredse kunne det også være nødvendigt med en pige af hensyn til følgeskab. Det var måske en undtagelse, når samme tjenestepige senere satte sig til at grunde over, at hun selv skulle være hjemme kl. 10 på friaftener, fordi det var upassende at være på gaden senere, mens hun på fruens eller frøkenens selskabsaftener kunne blive sendt til fjerne bydele kl. 12 eller 1 om natten for at ledsage dem hjem.

Det problem havde man ikke på landet. Men herude havde en kom-her-pige eller stik-i-rend-pige det dog heller ikke for godt. Den billigste arbejdskraft var en skoletøs; men hun kunne alligevel overkomme så meget, at bonden hellere betalte skolemulkt end imellem end undværede hende hjemme.

De, der blev sendt tidligst ud at tjene, var dem fra de fattigste hjem; de havde

J. DIEHLS PATENT

Brødkærer

Skærer tynde Skiver Brød.

Sparer Smør.

pr. Stk. Kr. 6,00.

Endnu i begyndelsen af 1900 årene kunne en brødmaskine være et så moderne apparat, at forhandlerne fandt det rimeligt at gøre køberne opmærksom på de med anskaffelsen følgende økonomiske fordele. – Annonce i Husmoderens Blad, 1908.

– Du siger, at Du af hans Op-træden kan slutte Dig til, at han elsker Dig! Hvorledes mener Du?

– Jo, han kysser mig, hver Gang han er her!

Det forventedes af hjemmesiddende døtre i bedre familier, at de på et passende tidspunkt indgik et passende ægteskab. Af den tiloversblevne del rekrutteredes den faste stok af følgende slægtleds ugifte tantes, somme steder til besvær, flere steder et sårc nyttigt, men ikke altid tilstrækkelig påskønnet tilskud til familiens arbejdskraft i deres virksomhed som husholdersker, selskabsdamer, stoppekoner og, frem for alt, børneopdragere. – Tegning af Paul Fischer, Klods-Hans, 1899–1900.

lært at være med, fra de kunne vralte omkring. Både kost og logi kunne være bedre for dem et fremmed sted. Man lærte at klare sig. Kunne der blive tid til en middagslur, lagde man sig i de gammeldags køkkener tit på gærdebrændet inde i skorstensrummet. Det kunne også være en ærlig sag at strække sig på køkkenbordet. Men også i køkkenet ændrede tingene sig.

I halvfemserne fik mange sat lang hylde under køkkenbordet, og man ofrede måske et pænt, blåternet forhæng foran gemmestedet. Siden kom der rigtige, faste skabe under bordet. Det havde man i fine husholdninger kunnet træffe over hundrede år før. Da manden alene rådede for pengene, kneb det som oftest med at få moderniseret kvindernes arbejdsplads. Det kostede derimod ikke noget at lade konen få de gamle aviser. Med klippede takker i kanten og lagt i trekanter ind over hinanden blev de regnet for fint hyldepapir. Aviser var endnu ikke så almindelige; hvor man var flere familier om at holde en, og der ikke var mange blade i den, måtte de derfor fordeles jævnt til hylde, spyttebakker og lokum.

Det var i byerne man først kom ind på at bruge penge til kulørt hyldepapir. Køkkenet blev opstadet med broderede forhæng for viskestykkerne, nye gryder

på komfurerne i stedet for jydepotter på ildstedet (jydepotterne var ikke ildfaste og holdbare nok til komfurilden), kulørte emaljeting på malede køkkenhylder og selv i simple husholdninger en mængde tallerkener stillet pænt op i tallerkenrækken, mens sulebrikkerne af træ ikke mere blev regnet for noget, og alt dette gav pigerne på landet lyst til endnu finere forhold. Overdådigheden fandt man som sædvanlig først i byerne; derind måtte man altså.

Da en pige fra landet kom til København omkring 1870, kendte hun ikke et menneske dér, men kom dog straks i tjeneste: Da hun gik på politistationen for at få sin skudsmålsbog stemplet, fortalte betjentene hende, hvad de vidste om den plads, hun havde fået: hver fjortende dag kom der en ny pige og skulle have stemplet i sin bog, at hun rejste derfra. „Skudsmålsbog havde de, og mangen ondsksfuld husmoder skrev ondt om dem.“ Tjenestefolk skulle være tro og gode.

Den smalleste vinduesrække på gårdsiden viste, hvor pigekamrene var. Et lille rum ved siden af køkkenet – måske til to piger. Hvorfra skulle bygherren få den tanke, at pigekamrene skulle være større? Pigen havde jo kun tid til at være der, når hun sov. Selv det var der i strenge husholdninger kun afmålt tid til. Tidligt op og lægge i kakkellovne, før herskabet viste sig, sidst i seng efter at have pudset deres fodtøj. Det var, hvad man havde en pige til, mente de fleste af dem, der betalte lønnen. Måske 8 kr. om måneden for at passe alt i lejligheden samt børnene.

I pladserne med det meste arbejde og den laveste løn mødte man de yngste piger. De ældre var blevet klogere.

„Kunsten at styre et hus sparsommeligt“ hed et afsnit af „Vort Hjem“ i 1903. Her læste man, at pigeværelset bør være godt; dette er det „en moralsk pligt for husmoderen at påse, i lige så høj grad som det er en økonomisk, thi kun derved kan hun i længden sikre sig gode og dygtige tjenestefolk“.

Men det var nu også en fremskridtsvenlig bog.

Ude under Prinsessesøjlen på Langelinie i København sad de nydelige fruer for at lufte sig selv og deres fint-påklædte børn, som ikke måtte grise sig til eller forstyrre de voksnes snak om, hvor umulige piger nu engang var, og hvor nødvendigt det var „at holde dem på deres plads“. Københavnerpigerne lod sig ikke byde alt. Man gik over til at avertere i jyske blade.

Og så kunne det alligevel hænde, at en af de nydelige Østerbro-fruer fik en Varde-kokkepige så skrap, at herren i huset efter en måneds ufred rev sin dør op med et tordenskrald og begav sig ud i pigeværelset, der var udstyret med matte ruder i døren, så man kunne holde øje med, om de brændte lys derinde efter kl. 10 om aftenen. Jomfruen blev smidt ud, men fik dog det sidste ord: „Jeg troede hejsen, det var *fine* folk, jeg var kommet til!“

Tjenestepige – husassistent

„Mor betragtede det som en absolut betingelse for engagement, at den nye pige havde en kommode. Den kunne hun nemlig ikke flytte selv, og skulle tøjten rende i utide, havde man i hvert fald kommoden som pant.“ Engang regnede hun dog forkert: „tøjten“ sendte en mesterboks for at hente kommoden.

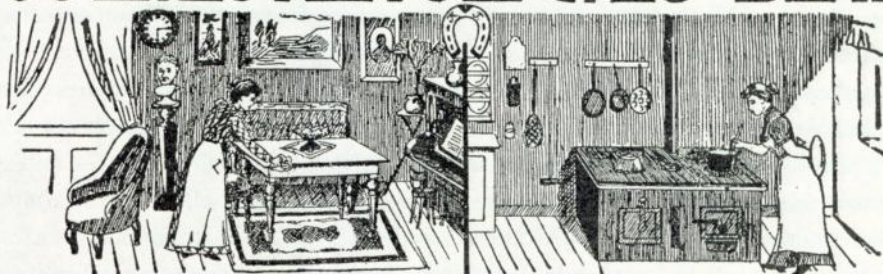
Så skete der det forfærdelige, at en tjenestepige prøvede at oprette en fagforening. Det var i begyndelsen slemt for både piger og fruer. At sådan et snaksomt kvindemenneske kom masende op ad den mørke, smalle køkkentrappe og stak et spørgeskema frem. „Hvor lang er Deres daglige arbejdstid? Opvarmes Deres værelse om vinteren?“ En lang liste af spørgsmål, som pigen i sin travlhed og fjernt fra skolestuens øvelser kunne have mas nok med at få læst – endsige besvaret. Måske var det en hel lettelse for pigen, hvis fru eller herren kom og smed damen ud. Og Marie Christensen havde ofte begge lejre imod sig, da hun med hjælp af nogle få forstående fik dannet „Københavns Tjenestepigeforening“ i 1899.

Foreningen havde et fantastisk program. Alt natarbejde skulle afskaffes.

En frue af nogen stand og anseelse kunne ikke som en jævn kone tillade sig at slæbe på den tunge indkøbskurv. Hun måtte lade sig følge af sin tjenestepige som en officer af sin oppasser. – Fra Kjødmarkedet paa Nytorv, tegning af Tom Petersen, Ude og Hjemme, 1883–84 (detail).

TJENESTEPIGERNES-BLAD

Motto: Mod Uret er det bedste Skjold et enigt, trofast Sammenhold.

Abonnementpris
25 Øre Kvartalet,
Postpenge iberegnet. Enkelte Nr. A
5 Øre faas i Kioskerne.

15. Juni 1902

Abonnement
tegnes paa alle Postkontorer hos
Landpostbudene og i
Expeditionen: Rosenborggade 13, 8t

**Vore Læsere bedes gøre deres Indkøb hos de her i Bladet av-
terende Handlende.**

Naturligvis vakte det opsigt, ikke uden en del spot og forargelse, da også tjenestepigerne, i 1899, løb sammen og dannede en fagforening til højnelse af standen og værn om dens interesser. Men Marie Christensens initiativ, videreført af andre og grupperet om Tjenestepigernes Blad (fra 1914: Husassistenten) var i høj grad tiltrængt i et samfund, der af gammel uvane fandt det naturligt at opretholde et socialt skel mellem herskab og tyende.

Hvordan skulle børnene så blive passet, når forældrene var til selskab? Det ville man have timeløn for. Og hvad der var af arbejde udover fra kl. 6–7 om morgenen til kl. 7 om aftenen skulle regnes for overarbejde. Man ville hver dag have rådighed over én eller halvanden time midt i arbejdstiden, selvfølgelig på et tidspunkt efter herskabets bestemmelse ved fæstemålet. Man ville have fri en aften hver uge fra kl. 7. Og når pigen kom hjem, skulle hun have lov til at lave sig en kop te.

Det var hårde ord. Altfor svært et program at gennemføre i hjem, hvor man regnede med pigen som den, der hele tiden var parat. Måske træt og sløv, men hun var der og skulle gøre gavn for sin løn. Kunne andre vel byde hende bedre kår?

Det var dog bedre at være reelt tyende hos en familie, der havde råd til at føre en ordnet husholdning, end at være så fin på det, at man tog „familier stil-
ling“ i et hus, hvor det kneb med kontanter. Her fristede alene den fine titel: kogefrøken, barnejomfru, pigefrøken eller frøkenpige. Mange steder dækkede

stillingen over et slid fra morgen til aften uden vederlag, og det „familiære“ lød kun fint for udenforstående. Mange af de unge piger måtte finde sig i krav, som det almindelige tyende ikke gik ind på.

Christine Reimer skrev i „Hjemmets Bog“ 1908: „En forbedring af tjenestepigespørgsmålet hører næppe til de stene, man behøver at lade ligge, fordi de ikke kan løftes. Kun må man vide, at opgaven aldrig kan løses helt.“

Men de fleste fruier lod stenen ligge. Og kaldte på pigen fra morgen til aften. Så skulle de endda være taknemmelige for, at det ikke var så galt som for et slægtled siden, da for eksempel baronesse Dahlerups mor bød sin pige at stå op kl. 2 om natten for at vende hendes lagen, fordi det var forkeret lagt på. Det var ellers et godt hus, hvor de havde deres piger længe.

Det ny skulle skabes nedefra, gennem utilfredshed, og gennem sammenligning med dem, der var højere stillet. Det var ikke tanker, der let faldt én ind, når man passede sit daglige slid fra den stilling i samfundet, man var født til. Men når man i den nystartede tjenestepigeforenings blad kunne læse, hvor strengt andre havde det – ja, havde man det så i grunden ikke også selv altfor slemt. Hunden spiste med inde i den varme stue, men pigen stod op ude ved køkkenbordet og fik kun tid til et par mundfulde ind imellem – ikke af herskabsmaden, hvis den var særlig dyr, for så var der gerne købt noget andet til pigen.

Det med særlig folkemad havde man ikke tænkt over før, hvor man havde et stort folkehold med særskilt husholdning. Men enepiger, der ikke mere havde andre piger, karle og kusk til hjælp i det daglige, kunne komme til at tænke over forskellen mellem sig selv og herskabet. Selvfølgelig holdt man sig på sin plads, sagtomdigg eller rapkæftet efter natur. Men på hovedtrappen kom man kun, når den skulle vaskes. Enten man stak i byen eller kom hjem fra en sjælden friaften, måtte man pænt gå ind ad porten og op ad køkkentrappen med de høje, smalle trin, og ind i et lille, mørkt værelse – måske endda helt oppe på loftet – møbleret med en af familiens kasserede senge og ens egen kommode. Også til skudsmålsbogen i sin skuffe gik måske en trist tanke.

Næsten en kvart million mennesker kom ind under den gamle tyendelov fra 1854. Alle havde de indtil 1921 en skudsmålsbog, hvori alle deres pladser efterhånden blev skrevet op. Den kunne ikke undværes, for man måtte vide, hvor folk havde været, før man tog dem ind i sit hus, og eventuelle straffe skulle notes her. Hvis tyendet ingen synder havde på samvittigheden – eller i hvert fald ikke havde fået dem i bogen – kunne den jo ikke skade. Og af hensyn til de andre var man nødt til at beholde den. Tyendelovens paragraffer behøvede man ikke at mærke særligt til i det daglige, men med skudsmålsbogen i skuffen hørte man kun til den tjenende stand.

Men der var kræfter i gang for at lave om på meget af det, man havde været

vant til. Og selv tjenestepiger fandt på at ville have det bedre. Ikke engang navnet var de tilfredse med mere. Efter lang snak og skriveri om en ny betegnelse – blandt andet i Politiken 1913 – blev „tjenestepigen“ til „husassistent“. En menneskealder senere talte man ganske vist stadig om „pigen“ – men ikke gerne når hun selv hørte på det. Sofie var ved at blive frøken.

Og dog. „Hvor er Hanne, hvor er hun nu henne, hvor i hede, hule helved er nu hende Hanne henne?“ kan en ubehersket sjæl udbryde endnu henimod midten af 1900 årene, da hushjælp er blevet sjældnere. Endnu findes der hjem, hvor man er vant til en Hanne, der tager sig af både snavsede sko og barnesorger i den bageste del af lejligheden ved køkken og pigekammer.

Pigen er blevet til kone. Man kan efter den anden verdenskrig klare sig med „løs konehjælp“. Men ingen ved i hvor høj grad, det er almindeligt overhovedet at have hjælp; for hvis hun glemmer at opgive sit erhverv på skatteskemaet og ikke tager pladsen, hvis arbejdsgiveren vil opgive hendes indtægt, så kommer konehjælpen ikke med i statistikken.

Fra anvisningskontorer kan man som oftest få huslig hjælp. Men det er lotterispil – ikke så meget med hensyn til „pigerne“ som med fruene. For kontoret ved nogenlunde, hvordan deres forskellige medhjælpere arbejder, men „fruen“ ved man ikke noget om – i hvert fald første gang. Måske er hun en af dem, der forlanger en hel uges rengøring på én arbejdsdag uden pauser. Det er heller ikke nemt at være „frue“ for en dag, hvis man aldrig har lært at organisere en fast medhjælperes arbejde året om med en passende arbejdsrytme.

Stadig regnede man det på landet for eftertragtelseværdigt, at unge piger kom ind til byen for at tjene. Mettes mor syntes dog, det var for risikabelt at sende datteren til København – Mette måtte til sin fortrydelse nøjes med at komme til Holte.

En gårdmandsdatter skulle også helst se andre forhold, før hun selv satte bo. Af et år i byhusholdning – helst hos en præst eller lærer – kunne mange få udbytte nok til at sætte pynt på eget hjem senere. Men leve-niveauet var overraskende anderledes derinde i byen. Hjemme på gården var der æg nok, og nu havde bønder råd til at spise dem selv. I byen måtte pigen spare på ting, man derhjemme havde lige udenfor – „ukøbendes“. Hun kunne tilfreds vende tilbage og bruge mere, end byfamilien kunne tillade sig, og overdådigheden kunne sættes på et stilig tækket bord. Hun kunne „nøde“ sine gæster med overflod på bordet og mere i køkkenet.

Pigerne fra landet var stadigvæk en tiltrængt hjælp i byerne. Men da forskellen mellem land og by udviskedes, blev fordelene for begge parter mindre.

I gammeldags lejligheder blev det næsten umuligt at få pighjælp. Piger, opvoksede i moderne, centralvarmefyrede lejligheder, havde hverken lyst eller

Rengøring

øvelse til at bære brændsel op og fyre i kakkelovn. En ung enkemand havde endelig fået en pige til at passe børnene, men det hændte tit, at kakkelovnen gik ud. Hvad skulle pigen så gøre? Hun telefonerede til sin arbejdsgiver, der måtte styrte gennem byen hjem for at tænde op, så børnene ikke skulle fryse.

Stadigvæk er det de yngste, der træffes i de besværligste pladser. De mere erfarne vil kun være, hvor der er mest moderne indrettet, hvor der kommer fast vinduespudder og vasken sendes ud. Den unge piges værelse er godt – ellers er der ingen pige i det. Hun må kunne hygge sig i sin fritid. Og familien spiser tidligt til middag, for at frk. Jensen hurtigst muligt kan blive færdig.

Nogle arbejdsgivere – nu hedder de ikke mere herskaber – kan blive fornærmede over, at der bliver knaldet en kop for tit. Kan beløbet trækkes fra i lønnen? Det er for lidt at rende til sagfører om, men det koster ikke noget at få råd i en „brevkasse“ i ugebladet. Nej, svares der i spalten, hvis det ikke ligefrem er med vilje, sagerne smadres, kan husassistenten ikke gøres ansvarlig. Den bedste udvej er at sige hende op og få en ny. Men hvilken udvej – man annoncerer i ugeavis, sidder hjemme for at vente på tilbud – og så dukker hun, der har meldt sig, måske alligevel ikke op.

I husmoderforeninger tales der ikke mere om at sætte piger i gang. Det gælder mere om at planlægge bedre køkkener og lette arbejdet for en selv og familien, at slippe nemmere fra det huslige, så der kan blive fritid tilovers.

Det regnes ikke mere for et mål, der er kamp værd, at familien sover i individuelt vaskede lagener eller spiser individuelt tillavede pølser. Men snavset skal væk med mellemrum – synes alle dog. Om det kommer væk, er en anden sag. I mange hjem står stuerne tomme om dagen, familien er ude, mens støvet flimrer i solstriben. Når man kommer hjem, får ryddet op og støvsuget lidt, ser der rent nok ud. Mange må være tilfreds, når det bare „kan gå an“, for der er ikke tid til mere. Det nye i vejledninger om rengøring er, hvilke ting det overhovedet er nødvendigt at gøre – og *hvem* i familien, der skal klare det.

Nu som altid er der folk, der påstår, at man ikke mere kan få ordentlige piger. Karen Blixen har sagt det omvendte, at der findes ingen herskaber mere.

Allerede i 1800 årene måtte man i de fleste husholdninger indstille sig på, at rengøring ikke var så groft et arbejde mere. Man havde fået finere ting at tage vare på. Hvor man før til højtid havde skuret med en visk rusthalm på umalede møbler og i det daglige haft møje med blandt andet at udkoge malede træbøtter til mælken i bøgeaske og bagefter skure jernbåndene hvide og blanke „både for fordelens og ærens skyld“, som der står i en husmoderbog fra 1868, – dér måtte man nu passe på hvidlakerede døre og ferniserede gulve. I „Råd giver for Hus og Hjem“, 1899, advarer man mod for hård rengøring; den nye maling var sårbar.

Rengøring

„Hvidlakerede døre og vinduer må kun i yderste nødstilfælde – når det har vist sig utilstrækkeligt at tørre dem over med et stykke skind – vaskes i hvid sæbe, ligesom man også i dette tilfælde gør bedst i at komme et par dråber ammoniak i skyllevandet.“

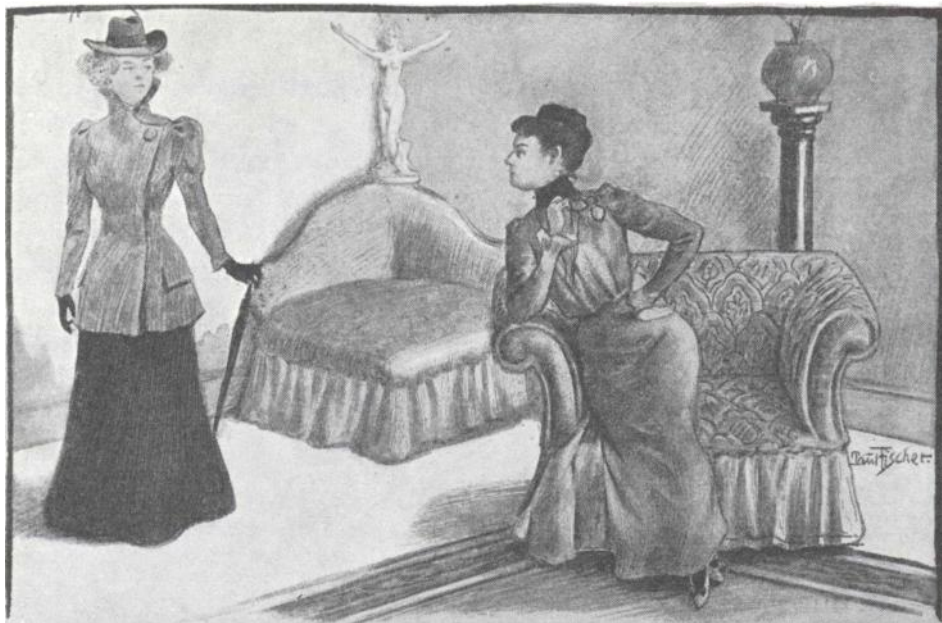
De nye bygninger vakte undertiden ældre menneskers uvilje; en gammel kone var nøjagtigt i stand til at forklare sønnen, hvor akavet hun følte alt var blevet, for da hun så værelserne i hans ny stuehus, udrød hun: “Ih, men Jens da! Er du tåbelig, sådan som du vender alt om. Forhen havde vi lergulv og fjælleloft; men her er lerloft (gibs) og fjællegulv.“

For de ældre på landet kunne det være svært at begå sig midt i al denne ny finhed. En aftægtsmand på Herning-egnen vandrede troskyldigt ind over et gulv med våd fernis – og undskyldte sig med, at det var hans ældste sokker, han havde på – dem kunne fernisen aldrig skade. I Hemmet ved Jyllands vestkyst var de også på en gård begyndt med ferniserede gulve, og for at skåne dem havde den unge kone lagt linoleumsløbere fra dør til dør. Den gamle, forhen-værende gårdmand var i skummelt lune over at skulle holde sig på den smalle løber gennem storstuen, hvor han før havde kunnet buldre om, som det passede ham. Men man føjede sig. Der var ikke andet at gøre. Også mændene kunne forstå, at når fernis og maling havde kostet penge, måtte man vogte sig for sliddet.

I finere byhusholdninger kunne det gå modsat. Hvor man i umindelige tider

Der blev gjort mange snilde opfindelser til hjælp ved husgerningen. Åbenbart også en del, der lovede mere end de holdt, i hvert fald var der mange af dem, der ikke slog an. – Annonce for mekaniske skurekoste, Ude og Hjemme, 1877-78 (detail).

*Fruen (til en ny Tjenestepige): „De skal forresten blive behandlet som et Medlem af Familien.“
Tjenestepigen: „Ja – jeg vil nu først sætte mig lidt ind i Forholdene, førend jeg gaar ind paa det sidste.“*

Endnu omkring århundredskiftet kunne det give anledning til forundret munterhed, når en tjenestepige med ben i næsen og fagforeningen i ryggen gav udtryk for den naturlige anskuelse, at et tyendeforhold først og fremmest var en handel om arbejdskraft, og at det ikke nødvendigvis behøvede at medføre et følelsesbetonet forhold til arbejdsgiverens familie. – Tegning af Paul Fischer, Klods-Hans, 1899–1900.

havde holdt de hvidskurede gulve i hævd, blev det en sand lettelse for både piger og familier at få fernis over dem, så de let kunne vaskes.

Men nogle kvinder kunne slet ikke slippe de skurede gulve. Man kunne følge moden og lægge linoleum over næsten hele gulvet – men kanten fik lov at stå hvidskuret. Så kunne man da se, at her boede en husmor, der forstod at skure gulv eller kunne få andre til at gøre det. Ellers var det jo næsten ikke mere til at vide, hvad en kone var værd, mente de ældre.

De yngre husmødre var ikke i tvivl om, at der var nok at se hinanden an på. Hvordan hang blondergardinerne? Fru Mortensen i en net lille lejlighed i København vaskede dem fire gange om året, selv om de fleste syntes, det var nok med to gange. Det mest krævende efter vask og stivning var at hænge dem op igen i de moderne buer med rosetter for enderne af gardinstangen. Fru Mortensen rykkede spisebordet hen foran vinduet, satte baljerne derop og svingede gardinerne sjaskvåde op over stangen i tre buer – så kom de til at hænge i lige så flotte fol-

Rengøring

der som hos dem, der hver gang skrev efter en fru Gardin-Hansen eller lod sadelmageren ordne det.

Da sadelmager Jensen omkring 1900 nedsatte sig i Hellerup var det svært at finde kunder. De fine derude tog en sadelmager fra byen – det vil sige København. Men Jensen havde i Hamborg lært at hænge gardiner op med rosetter, der stod ud som en sløjfe. Det syntes fruene godt om. Han ville ikke have pigerne til at stænke gardinerne; det skulle han nok selv gøre, og så skulle de have tid til at ligge og trække. Jensen kom også ved hovedrengøringen og tog tæpper af. Det var i bedre hjem moderne med fastsømmede tæpper. „Gud, hvor var de beskidte!“ Han sendte dem til et firma med bankemaskine. Husholdningsbøger og mange kvinder forsikrede dog som før, at bare man hver morgen satte pigen til at snitte rigeligt med hvidkålsblade til fejning, kunne tæpperne holdes nydeligt rene.

En præstedatter kom hjem fra husholdningsskole med den idé, at tæpperne ville have godt af at komme ud og blive banket i sne. Det var havemanden meget imod. De gode tæpper – mon præsten virkelig også syntes, han skulle gøre det? Men man vovede nye metoder både på land og i by.

På herregårde kunne den store forårsrengøring godt tage en måned eller to, selv om man endnu holdt mange piger. Til daglig havde man vel taget varsomt på tingene. Og når den store hovedrengøring var overstået, var det sommer. Mange steder kom stuerne til at se helt anderledes ud. De tunge, røde eller grønne vintergardiner var taget ned, lette sommergardiner kom op. „Der lugtede så dejlig rent i stuerne i gamle dage, når man havde gjort rent,“ siger en ældre dame.

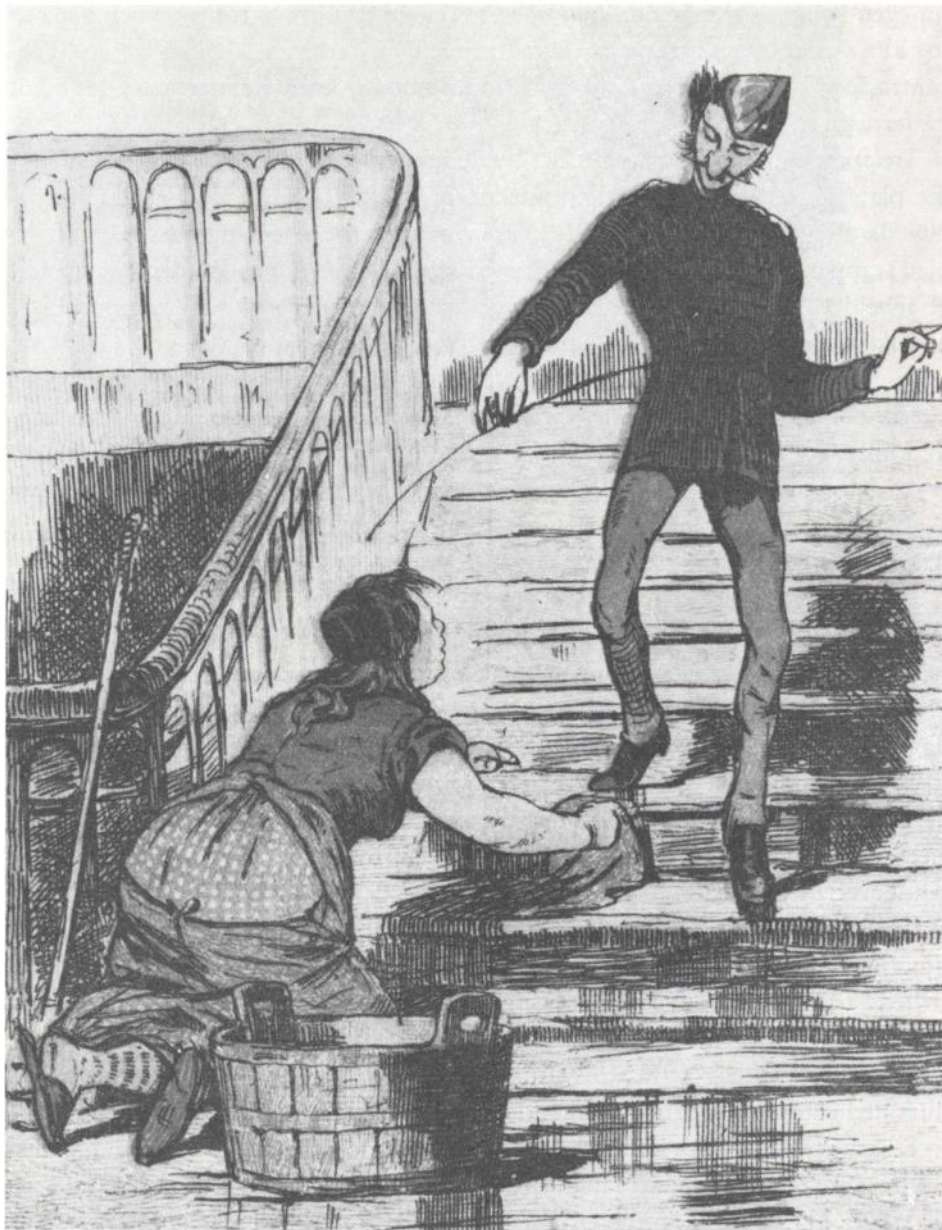
Kobbertøjet blev ikke mere brugt i køkkenerne – det skulle da være på herregårde og lignende fine steder – men noget af det anbragtes til pynt i stuerne. Enkelte mænd fandt, at det var en underlig ordning. For husmoderen betød det, at tingene ikke skulle skures og pudses til dagligt brug, men hørte med til stuerne's lørdags-rengøring og oppudsning.

Der kom reklamer for vidundermidler, som kunne bruges til rengøring af næsten alt. I en artikel i „Kvindernes Blad“ 1909 anbefaler en doktorfrue „Wyan-dotte“ og fortæller, at det ikke er nødvendigt at bruge for meget af vidundermidlet, „da jeg personlig udleverer, hvad der går med i køkkenet hver uge“.

I det hjem, hvor Ane blev sat til at pudse bageforme hver dag, skulle pudsecremen smøres på med fingeren, for der ville gå alt for meget til, hvis man brugte klud.

Men helt havde man ikke fjernet sig fra den gamle tids billige rengøring. På Nørrebro i København havde fru Johansen i sin efter tiden moderne lejlighed omkring 1900 en lille sandkasse stående i sit køkken for at strø trinene nærmest

Rengøring

Den folkelige sentimentalitet er ikke kræsen, alt kan idealiseres, også trappekonen, der aflastede husmødre og tjenestepiger for et nødvendigt, men lidet estimeret arbejde. Omkring 1911 forherligedes den selvopofrende, forslidte kone med en vise i syngestykket *Dyden og Lasten*: Mor gaar rundt og vasker Trapper, Hun har travlt fra tidlig Maar'n, Hele Dagen render vi og sjapper Snart paa Gaden og snart i Gaar'n. – Tegning af Hans Tegner, Punch, 1878.

Rengøring

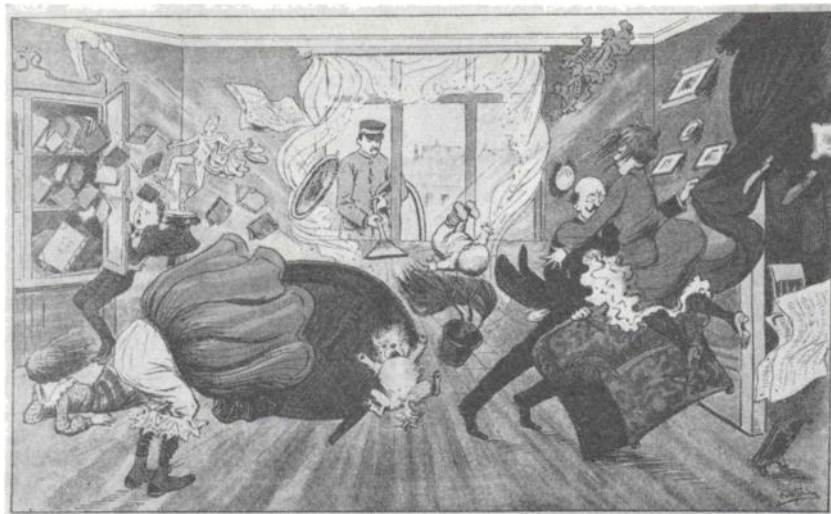
sin egen køkkendør, når der kom til at se for grimt ud, før trappekone kom og tog alle ejendommens trapper. Hovedtrappen var ferniseret og blev vasket, køkkentrappen blev skuret og sandstrøet, indtil man fik en ny trappekone, der holdt på fernis.

Trapperne havde man før skullet holde selv. Men i pænere beboelsesejendomme blev det almindeligt med trappekoner; så var byhusmoderen eller hendes pige da atter blevet fri for et af de grovere arbejder. Og for andre kvinder i byen blev trapperne en fortjeneste, som det var rart at have, omend man ikke var stolt af arbejdet. „Der er mange gange nogle koner, som pakker deres spand ind, for at folk ikke skal se, hvad de går med, men det kan man jo se alligevel.“

Jo mere groft arbejde, der blev afskaffet, desto pænere kunne pigerne gå klædt. Både hjemmet, pigen og fruene måtte være i orden i huse, hvor man daglig kunne risikere at modtage visitter. „Alle kende af erfaring det uheldige indtryk, det gør, når en pige på spørgsmålet, om fruene er hjemme, svarer, at hun skal se ad, og efter nogen parlamentaren kommer tilbage med den besked, at fruene ikke er hjemme.“

I borgerlige hjem så man helst gæster om søndagen, og da var hjemmet i orden efter den grundige lørdags-rengøring. Men når de mange til selskabet tændte lys brændte ned i kandelabrene og dryppede på de fine lysmanchetter af lyserødt silkepapir, sad husets store datter og tænkte på, at mandag formiddag var det hende, der skulle i gang med at skrabe stearin af, sætte nye lys i og næste lørdag igen lave krusede silkepapirmanchetter, pynteligt strittende til næste hold gæster. Men det var dog morsommere arbejde end at gøre rent efter en lampe, der havde sodet. Galt var det også, hvis man havde glemt at lukke vinduerne ud til en støvet vej, hvor hver vogn, der kørte forbi, rejste skyer efter sig. Støvet hvirvlede muntert, når man kom med fjerkosten, lagde sig op i gardinernes folder eller dalede igen ned over nipstingene, og for hver gang, man trillede frem og tilbage med tæppefejmaskinen, fandt det nye steder. I store husholdninger begyndte man omkring 1910 at tale om at få en „håndstøvsuger“ i stedet for halvårlig at få støvet suget ud ved hjælp af en slange gennem vinduet ned i støvsugervognen, som gadens børn lavede opløb om.

Elektriske støvsugere kunne jo kun vinde frem, efterhånden som man fik elektricitet indlagt. Ellers måtte man bruge den model, hvor én pige stod på kassen og trådte blæsebælgen, mens en anden gik med slangen og sugede. Havde man ikke råd til en støvsuger, lejede man den for timebetaling; efterhånden blev det almindeligt, at rulleforretninger havde en støvsuger til udlejning. I 1920 kostede en Nilfisk-støvsuger 380 kr. Men trods pengenes synkende købekraft og arbejdslønsens tidobling kostede den i 1954 alligevel kun 375 kr., for produktionen var blevet mange gange større og mere rationel. Nu kom det ikke an på, om man

Støvsugervognen med de lange slanger, der førtes ind gennem vinduerne, var åbenbart i dens første tid så usædvanligt et syn, at man kunne tillade sig alle mulige forestillinger om dens sugeevne. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1904.

Annoncer i „Vore Damer“, 1913.

**Støvsuger
Centralen**
benyttes og anbefales
af Bourgeoisiet.
5 Bagerstræde 5
Tlf. Vester 4401.

havde råd til en støvsuger. Man kunne få den på afbetaling, og den var blevet en nødvendighed for enhver husmor. At gøre rent på møbler, vægge, tæpper eller at pudse den gammeldags jernkakkellovn blev bare et spørgsmål om at bruge forskellige mundstykker. De yngre forstår knapt, hvordan man klarede sig, før støvsugeren blev opfundet. I hvert fald i byerne.

På landet fandtes der – ifølge en stuehusundersøgelse i 1954 – kun støvsugere i godt halvdelen af hjemmene. I den anden halvdel brugte man stadig en tæppebanker, for det var let at flytte møblerne udenfor, så de både blev banket og solet. Nogle kvinder fra landet forstod ikke, at man kunne få gjort rigtigt rent i byen, hvor sagerne ikke kan komme udenfor. Og i gården i byejendommen er tæppebankning forbudt undtagen i nogle få formiddagstimer.

Men i byerne syntes de yngre, at de til daglig gjorde så godt rent, at man

Madlavning på komfur eller gasapparat

kunne springe den gammeldags hovedrengøring over. Skulle der gøres ekstra rent ved juletid, var det endda mest praktisk at vente til efter jul, når pynten var taget ud. „Men det sidder nu for fast i mig, at til jul skal *alt* være rent,“ sagde en ældre dame, som sad i et funklende fint alderdomshjem i 1961. Derfor tog hun selv alle skilderierne ned midt i december og fik dem tørret af. Men så mange havde opgivet de store hovedrengøringer, at en mand, der solgte børster ved dørene, ikke mere regnede med sæsonalg.

„Skønt det måske hører manden til at skaffe brændsel, og det hedder, at konen ikke skal blande sig i mandens anliggender,“ skrev Augusta Nielsen dog i fortsættelse af dette i 1868, at her var et punkt, hvor der i de fleste huse herskede stor meningsforskel, for både husmoderen og pigerne ønskede sig godt brændsel. Det var et gammelt problem, der dog nu var ved at løses af sig selv.

For fra 1880erne brugte man primus om sommeren, da der ikke var brug for varmen fra komfuret. I byerne fik man efterhånden gasapparater, som tit bare blev stillet på en plade oven på komfuret. Nogle syntes dog ikke, man kunne undvære komfuret til at give varme og lave rigtig mad på, hvorimod gasapparatet var praktisk at have parat til morgen- og aftenkaffen. I 1890 måtte Det danske Gaskompagni i en brochure forsikre, at maden ikke blev anfægtet af gasosen. Gas til kogning var påskønnet, men kun få var bekendt med „gassens fortrinlighed til stegning og bagning“. Man måtte grundigt forklare, at køkkenene nu kunne blive fri for røg, sod og smuds. „Ved at benytte gasovne kan husfruerne og deres døtre, når nødvendigheden byder, med lethed påtage sig deres egen madlavning, thi denne operation, udført ved hjælp af gas, er så renlig, at hænderne næppe blive tilsmudsede derved.“

Problemet med at skaffe godt brændsel blev afløst af spørgsmålet om at være på post for at undgå gasspild. „Tyendet betaler ikke for gassen; derfor må man gøre dem forståelig hvilke betydelige tab, der kan opstå for deres herskaber ved en skødesløs benyttelse af gassen.“

I nogle bylejligheder måtte man brat vænne sig til at undvære komfuret, da dets plads blev brugt til indretning af W.C.-rum. Men der var dem, der hellere ville have beholdt komfuret.

Ude på landet blev der pludselig mere at hænge til røgning hos dem, der endnu havde gammeldags fyrsted i skorstenen. For alle de, der havde fået komfurer, kom rendende med deres skinker og pølser. For børnene i det fattige hus betød det nogle ekstra ture i skoven for at hente bølgebrænde til ildstedet.

Da man i begyndelsen af 1880erne begyndte at bygge mejerier, var det for mange af de ældre koner en underlig tanke, at de ikke mere skulle behandle mælken, skriver Helene Strange i en skildring af livet på Falster. I førstningen var der en del, der beholdt så meget mælk hjemme, at de kunne kærne til eget

Madlavning på komfur eller gasapparat

forbrug. Det „centrifugesmør“, der blev pisket rundt i maskiner, kunne vel ikke være så godt som det, de på god, gammeldags manér selv frembragte. Men det var trods alt nemmere at sende mælken af sted og bagefter købe smørret.

Mange var i begyndelsen også i tvivl om, hvorvidt centrifugemælken egnede sig til menneskeføde. Inden længe erfarede man dog, at kalve og grise trivedes helt vel ved den. Husmandsfolk brugte gladelig af den billige skummetmælk. Efterhånden tog også bønderkoner en slat af denne „fuemælk“ med imellem den håndskummede mælk, når de kogte grød. Så lidt behøvede man hverken at mærke eller snakke om.

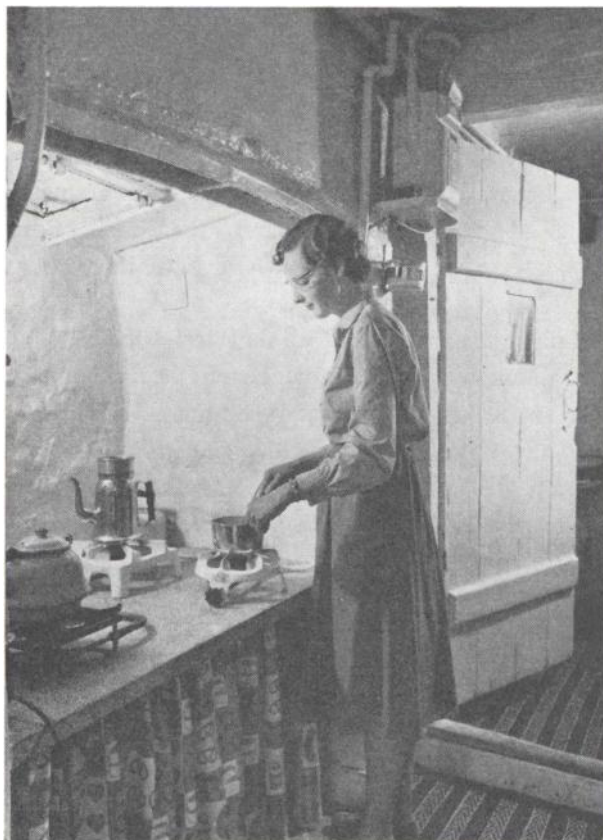
Også på landet fik koner og piger nu travlt med at skrælle kartofler. Man havde ikke mere tid til at sidde så længe til bords, hver beskæftiget med at pille sin portion. En husholdningsbog anbefaler, at maden om sommeren anrettes et kvarter, før folkene kaldes ind, da ingen er tjent med at de sidder for længe til bords for at vente på, at maden skal blive afsvalet.

På Falster begyndte yngre koner sidst i 1800'årene at give kaffe oven på davren – i stedet for davre først og frokost et par timer senere. Så måtte man vente med at få mere til middagen. Og nadveren, der engang havde været grød, men siden blev et måltid med snaps, slog de unge koner sammen med aftensmaden som en bid brød med en sjat tevand bagefter. Man kunne ikke vente, at mænd skulle være tilfredse med disse forandringer. Man måtte stadig forklare dem, at kvinderne havde andet at tage sig til end „at sætte på bord og rømme af hele dagen igennem“.

Vel var det hele lettere end i fyrstedernes tid, og ganske vist skulle man ikke selv kærne smør, karte og spinde; men kvinderne havde fået travlt med meget andet. Mad var ikke mere noget, der kunne stå i en gryde og koge i timevis eller stege på panden til en hel uge ad gangen. Det blev i videre og videre kredse et emne, man læste og talte om. Men „forlorne kyllinger“ – som en kone havde lært at lave på et husholdningskursus – det ville en god gårdmand i Vestjylland alligevel ikke finde sig i. Han slog i bordet og anbefalede i stærke vendinger sin kone at tage lige så mange af de ægte kyllinger, hun ville; dem kunne han pege på nok af ude i gården; men nogle forlorne med persille i og bomuldstråd om – nej!

Inde på en tobaksfabrik i København sad kvinderne og snakkede dagen lang, mens de passede deres arbejde. Her fik mange af de unge deres erfaringer i køkkenkunst. Skulle man prøve at lave kærnemælkssuppe, som en af de andre fortalte om? Den slags retter havde de aldrig haft tid til i hendes hjem, men med en ugeløn for både hende selv og manden blev der næsten kostpenge til mere, end hun kunne evne at lave. Kærnemælkssuppen gik det for resten ikke så godt med – den skulle blive så lækker med æg, men den nygifte kone havde fået et

Færdiglavet mad

Gode gamle huse bør fredes, hvor det er muligt, vi har ikke for mange af dem. Men ingen kan forlange, at husmoderen skal koge mad på åben ild, når en terrazzoplade kan omdanne skorstenen til et fortræffeligt gasbord. – Køkken i Nyboder, Gutenberghus foto, 1958.

mærkeligt resultat ved at komme både blommer og hvider i gryden og lade det koge med kærnemælken. Hendes mand syntes slet ikke så godt om det. Næste dag blev misforståelsen dog opløst i snak omkring det lange fabriksbord. Man lærte af hinanden.

Efterhånden kom der opskrifter på mad i bladene, og sommetider illustreret med en lille tegning, senere med fotografier. Midt i århundredet blev det til flotte farvefotografier, der kunne give én dårlig samvittighed over, hvordan anretninger *burde* se ud, hvis man ville være den ideelle husmor.

Mange kom ud at rejse, lærte fremmed mad at kende og opdagede at spaghetti kunne gøres velsmagende. Husholdningsrådet lavede sunde spiseprogrammer, sammensat af husholdningslærerinder, som nogle mistænker for ikke at have appetit nok – eller også måtte husholdningslærerinderne have en meget nøjsom familie, der lod sig spise af med mindre portioner, end danskere ellers er vant til. Om de nye tanker ikke efterleves straks, så kendes de dog, for aviser læser alle.

Midt i 1900 årene måtte man på mange punkter erkende, at køkkenarbejde, tid og spiseforhold var blevet helt anderledes end før. De færdiglavede isanretninger, der i 1920erne høje og festlige var beregnet til at udkæres af hvidkappede piger eller i det mindste af husmoderen selv, kunne i 1962 købes flade og lette at skære et afridset stykke af, når man selv sad med fadet ved det smalle bord i spisekrogen.

Meget mad købes færdiglavet som konserver, men køkkenerne bliver bedre og bedre. Løse gasapparater er ikke så fine som et gas- eller el-komfur med ovn, og ovnen skal være stor nok til gåsen juleaften; det er svært at sige, hvor meget ovnen ellers bliver brugt – omend der er nok af forslag til „hele middagen i ovnen“ på ildfaste fade, der gør anretning og opvask lettere.

Gas må vige for el, hvor strømprisen er lav, og man køber flaskegasanlæg på landet. Hvor der før var et varmt komfur og hygge, kan konen nu gå alene i sit kolde køkken. Til gengæld behøver hun ikke at blive ret længe derude.

Enkelte bor i nye huse, hvor køkkenet hører med til stuen. Nu er det moderne igen.

Før stod tovandsbaljen på sin trefod ved køkkenbordet; senere kom der en trævask i bryggerset eller en rigtig jernvask i flugt med køkkenbordet. Med de mange tallerkener, kopper og glas, der kom i dagligt brug også i jævne huse, fik man meget at vaske op. Gamle, smalle blågarnsduge blev syet om til viskestykker. Fjerskafter bundet sammen kunne stadig bruges som grydeskrabere. Men efterhånden blev alt husgeråd noget, man købte. Det købte behøvede dog ikke at være fremmedartet – 25 gåsefjer bundet sammen med sejl garn til en kost kunne godt være en købeting fra en forretning. Man brugte sæbe, salt eller soda til opvasken og skulle i nogle husholdninger huske at skure trælåget over vasken lørdag eftermiddag. Som i gamle dage blev mange ved med at skure større kar uden for bryggerset eller nede i byejendommens gård. Hvor der ikke var afløb fra vasken, men en spand nedenunder, sparede man selvfølgelig på vandet, selv om man kunne skaffe det ved at slå nogle slag med en pumpe lige over vasken eller endog bare ved at dreje på en hane.

I større huse ville man ikke risikere at sende sølvtøj, glas og tetøj ud i køkkenet, men lod det helst afvaske i en særskilt balje i spisestuen eller i et anretterværelse. Men stuepiger i herskabshuse arbejdede tit så ukontrolleret, at de rejste videre med rosende vidnesbyrd for properhed – skønt de havde fået glassene skinnende blanke ved at ånde i dem.

Brikhylder til tørring af sulebrikker blev stillet væk, men da der var gået et par menneskealdre, og man havde glemt dem, dukkede plasticovertrukne opvaskestativer op – undertiden måske hængende på samme væg. I mellemtiden

havde man haft opvaskebakker af riflet gummi eller højkantede bakker af zink med buer til at stille de våde tallerkener fra sig i, før man tørrede dem af.

Da de første opvaskestativer kom frem i 1947, var det meningen, at tingene skulle dryptørre uden at blive stribede. Men sulfo-midlerne var endnu ikke så udbredte, at man kunne få en tilstrækkelig klar opvask uden aftørring. Da de rette opvaskemidler kom frem, kunne man næsten undvære viskestykker. I mellemtiden var stativerne også blevet fabrikeret med en bedre plastic, der ikke – som på de første – hurtigt gulnede; husmødre var ikke tilfredse med, at stativet trods afvaskning så snavset ud.

I løbet af få år var der næsten opvaskestativer alle vegne. Men ikke på landet. Kun ganske få ville her indføre stativet og lade være med at tørre af, måske fordi opvasken var så stor, at det hele alligevel ikke kunne være i et stativ, måske af gammel vane – en vane, der dog ikke rakte tilbage til dengang oldemor satte sine trætallerkener op på brikhylden.

Når opvasken kunne tørre af sig selv, behøvede mænd ikke mere tørre af, hvad nogle ellers lige var blevet vænnet til. Derimod kunne manden eller de større børn måske nu klare opvasken helt alene, mens konen lavede andet arbejde i huset.

Nye brugsting skabte problemer for husmødrene, indtil man havde gjort sine erfaringer. Således var det både i 1870erne og i 1960erne. I „Ude og Hjemme“ kunne man i 1877 læse „En lille advarsel til husmødre“: Enhver husmor ved, at æblegrøden får et blåligt anstrøg, hvis man koger den i en uglasseret jerngryde, så „det er en mageløs dejlig ting med de glasserede jerngryder, man nu har!“ De fortinnede kobberkar var dyre, jydepotterne var skøre, og i de gamle jerngryder ville mælken gerne blåne. Man måtte alligevel advare mod de mindre gode kvaliteter, ikke altid stole på en vare med billig glasur, men for eksempel prøve, om den kunne stå for eddike.

En kone havde sidst i 1800årene kun én gryde, og den var af jern. Hun havde aldrig besvær med at finde den, for den hang altid i skorstenen. Det var festlige dage i det fattige hjem, når den blev brugt til at sylte kirsebær i – med pudder-sukker, selvfølgelig, for det var jo det billigste. Og der skete aldrig uheld med den syltning.

Men i 1962 beskæftigede husmodervejledningen sig med helt andre materialer. „Kender vi plasticstofferne?“ hed et radioforedrag af en kvindelig civilingeniør. Man var på dette tidspunkt blevet glad for de bløde plasticposer, som næsten alt i husholdningen kunne gemmes i, lige fra syltede agurker til tøj. Men man var irriteret over de tandkrus, der faldt ned på badeværelsets gulv og gik i stykker. Plastic burde kunne holde til alt.

Hvordan købe ind?

Jævne folk må inddele tiden efter dagens praktiske krav, og måske kan det være nødvendigt at få børnene af vejen efter et hastigt morgenmåltid, før man selv går i gang med at rede senge og gøre rent. – Maleri af L. A. Ring: Interieur fra et Bondehus i Landsbyen Ring, 1883.

Både fabrikanter og forbrugere skulle helst lære at kende forskel på polyetylen og styrén-formstof, men det kneb med at udvælge de rigtige stoffer til de mange forskellige ting, der nu kunne laves af omkring 650 forskellige typer plast. For den almindelige køber var det altsammen bare plastic, og en køkkenskål af det nye stof måtte vel i et og alt være bedre end en gammel af porcellæn, fajance eller emalje – en gammeldags emaljeret skål smed man selvfølgelig ikke på gulvet, for så kunne emaljen jo springe af.

Det var en skuffelse, at plastic ikke var godt til næsten alt i husholdningen. Men i løbet af få år blev plaststofferne anvendt, hver til deres rette formål. Og så syntes man, at plastic var blevet meget bedre.

Hvor det var almindeligt, at folkene for hver ugedag fik de samme retter, var det nogenlunde let for husmoderen at regne ud, hvad der skulle indkøbes, og det var billigst at få det i store portioner. „Men man må da også bruge sin fornuft

Hvordan købe ind?

og ikke lade stå til i bredden og først spare på bunden“. Kammerherreinden på Ravnholt købte ind til næsten et år ad gangen.

Først i 1900årene overlod man i en stor villa på Svanemøllevej til husjomfruen at bestemme, hvad der skulle købes, og leverandørerne kom kørende med det fra byen – det vil sige København –, eller herskabet tog noget med derindefra. Et bagerbud kunne klare meget med en trillebør, men lagkager og kranskager bar han på åg.

Edith Rode var som lille pige ret beæret over, at en kone fra Hørsholm, der kun „solgte til visse familier“, også kom i hendes hjem hver fredag med smør, æg og fjerkræ i to store kurve.

En pige, der var ude at tjene, tog del i slagting og plukning af gæs, der skulle sælges på torvet. Hun syntes, det var godt fundet på, at hun skulle gnide dem med flormel og vand efter finplukningen for at de rigtig kunne „præsentere sig“. En kone bar smør til torvet i Roskilde i en pæn natpote af ler, og hun kunne ikke forstå, at hun aldrig fik solgt så godt som de andre.

Børn blev sendt i byen med en avis til at bære bager-franskbrødet hjem i, men til pigernes udstyr hørte endnu ind i 1900erne en stor kurv. Da der omkring 1917 var mangel på papir, måtte pigerne igen gå med kurv, men da føltes det som nød og tvang.

„Ved torveindkøb kunne man nogenlunde kontrollere hinanden, hvilket ikke var uden interesse“ i en provinsby. Også hos byernes småhandlende kendte man så godt hinanden, at nogle hellere stak om til en kaffehandler, som ikke kendte

Hygiejne Kogekar.

Emaillerede baade indvendig og udvendig.

Springe ikke paa Ild. — Propre og prilsbillige.

Faas i de fleste Isenkram- og Udstyrsforretninger.

Hovedforhandling for Skandinavien:

L. E. Andersen, Kbhvn. K.

Frederiksholms Kanal 4. Telf. 5162.

Bestillings-Telefon V. 1189 x.

Engang var emaillerede gryder en så moderne foreteelse, at annoncerne måtte oplyse publikum om deres gode egenskaber. Og forresten var det ikke sikkert, at ens sædvanlige isenkrammer førte dem. – Annonce i Hjemmet, 1907.

Hvordan købe ind?

Hvor der ikke er afløb fra køkkenvasken, sparer man naturligvis på det indendørs vandforbrug. Endnu langt hen i 1800 årene foregik i mange gammeldags indrettede byejendomme rengøring af større kar fra køkken og bryggers under åben himmel i gården. – Træsnit af Th. Philipsen efter maleri af kunstneren selv: En af Kjøbenhavns gamle Gjæstgivergaarde, Ude og Hjemme, 1877–78 (detail).

én, når der i pungen kun var penge til et fjerdingpund kaffe. Man blev ved med at sige pund i stedet for kilo længe efter, at de nye vægt- og målenheder var blevet indført i 1908. Manufakturhandleren lagde straks sin alenstok væk, men købmanden solgte stadig 2 pund i stedet for 1 kilo, og endnu midt i 1900'erne kunne børn blive sendt i byen efter en pot eller en pægl mælk, skønt de fik den i en hel- eller halvliter flaske. Hvis man da sendte barnet i byen eller gik selv. For i løbet af 30'erne var mange i byerne kommet ind på at bestille varer fra mejeri og købmand pr. telefon, og det var noget, der bredte sig.

Rugbrød kunne fra omkring 1952 købes pakket i skiver, og så var man fri for at tage brødmaskinen frem. Mange unge husholdninger behøvede slet ikke at anskaffe en brødmaskine, og skete det, at man fik et halvt eller helt brød i huset, måtte man hitte ud af at skære det med kniv. Hvis man da ikke havde en lille pålægsmaskine med rundt blad i køkkenet; den kunne skære det hele – og mere, end de fleste havde brug for. Men selv om spegepølse og rullepølse var færdigkøbt, gav det dog fornemmelse af bedre husholdning at tage større styk-

ker frem fra køleskabet end at pakke 50 g afskåret pålæg ud. Det var forholdsvis for dyrt at købe småt. Til gengæld mærkes de mange små udgifter ikke så meget, og er der kun få ørers forskel i priser mellem de handlende, gider man sjældent gå et andet sted hen, når man har travlt. Det var noget andet i de tider, da pigen blev sendt gennem den halve by for at få salaten et par ører billigere.

„Moderne forbrugeres motiver og adfærd“ hedder en kvindelig cand. polit.s undersøgelse af konsumentøkonomi. Andre kvinder regner roligt med, at der er nogle, der undersøger og har kontrol med alt, hvad der sælges. Det er betryggende, at sundhedskommissionen ser fabrikker og fødevarerforretninger efter, at priser er rimelige og alt går ærligt til. Det har man ikke tid til selv at tænke over, bare fordi man skal købe en smule mad. Bedrestillede husmødre kan udsøge sig butikker med god betjening og delikatesser; for de travleste er nær beliggenhed vigtigst. Det skal være let at købe ind. Mange synes, det er allerlettest i en selvbetjeningsforretning, hvor hylderne, man går forbi, virker som én stor huskeseddel.

Man køber ikke ind så tilfældigt, som man selv tror. Hvor mange annoncer har man ikke i årenes løb bladet forbi om et bestemt havregryns-mærke? Mange siger, at de aldrig læser annoncer.

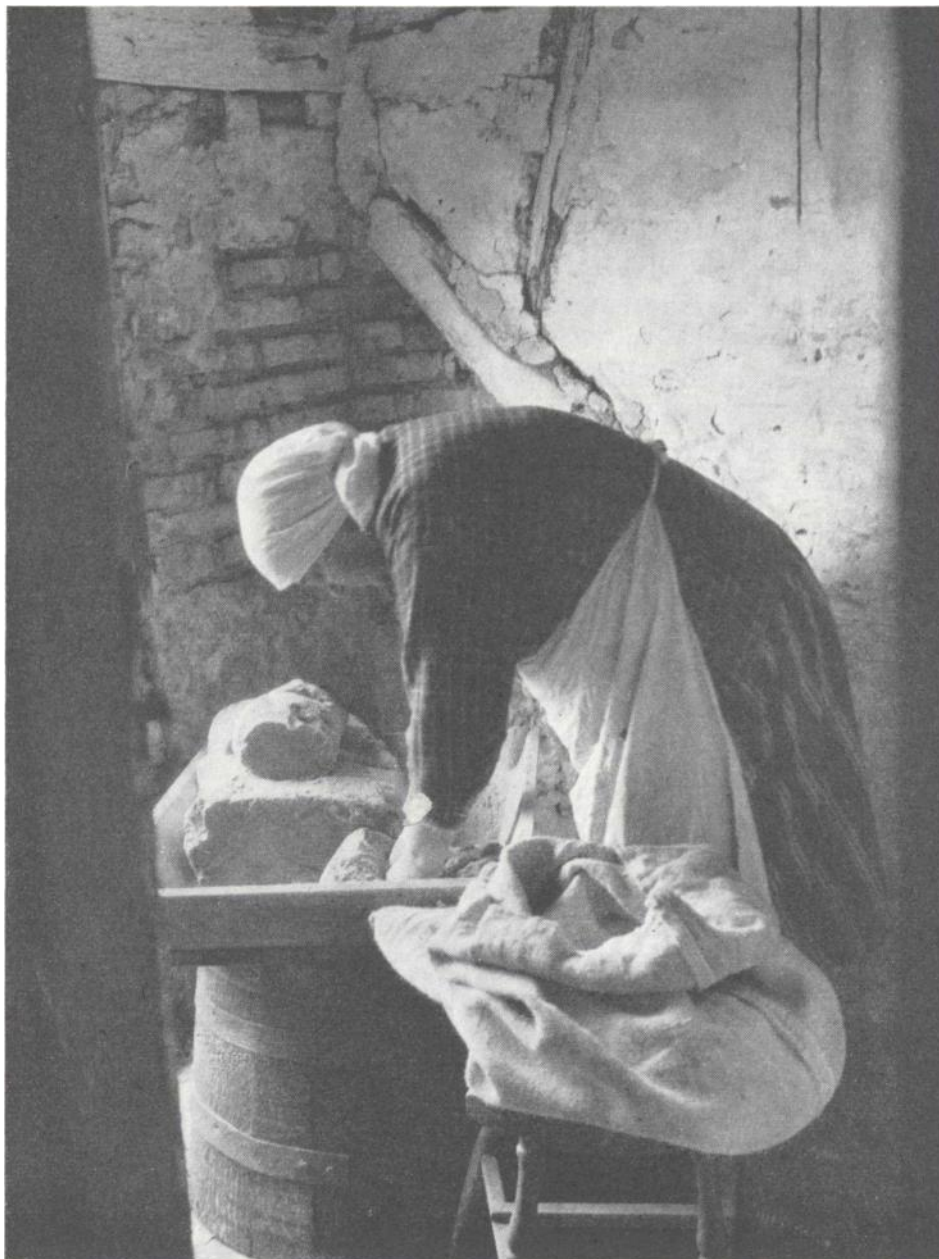
„Penge er ikke alt, men alligevel“ hedder en bog fra 1956. Først var den kommet som avisartikler, og de blev læst og diskuteret en del, fordi de handlede om husholdningspenge. Hvordan i alverden skal en moderne husmor med en krævende familie kunne spare? Hun må have flere husholdningspenge. I en række artikler føres man ind i hjem, hvor man lever forbavsende godt for lidt, mens andre har konstante pengevaler trods stor indtægt.

Peter Freuchen skrev om sin barndom i 1890erne: „Jeg mindes, når mor nogle gange om året gik ned og rodede rundt i saltlagen og altid imponerede mig ved nøje at vide, hvad der var“.

„Hvor man bor så nær ved en bager, at man kan få sit brød bagt, er det vist det rigtigste at sende sin rug til bageren og få brød i stedet for“, læser man i en husmorbog fra 1868.

Men „ordentlige folk virkede sit selv“. Nogle syntes kun at kunne spise brød af sæd, der var vokset på egen ager, og som de selv havde kørt til mølle og fulgt til kværnen. Var man rig, hævdede man sig over almindelig skik og købte, hvad man ville; sad man på det jævne, kunne man ikke tillade sig at være først med forandringer. Da Martin Andersen Nexøs forældre omkring 1890 flyttede fra København, hvor de selvfølgelig havde købt bagerbrød, og kom til Bornholm, måtte de finde frem til, hvordan almindelige mennesker fik brød. På den egn

Bagerbrød og hjemmebagt

Mø skal skues i et dejtrug og ikke i en springedans, siger ordsproget, den hjemlige fremstilling af det daglige brød var et fast, til en vis grad højtideligt moment i det daglige livs rytme. Men gennem sidste halvdel af 1800 årene sejrede, efterhånden også på landet, det industrielt fremstillede brød over hjemmebagningen. – An' Hjort ælter dej, Ansgård i Grove, Ginding herred. Fot. 1929, Dansk Folkemuseum.

lavede konerne dejen hjemme, bar den hen i et fællesbageri, slog den op ved et langt bord og satte bogstaver i hvert brød, som de fik bagt for 10 øre. Martin Andersen Nexøs mor måtte bide skammen i sig og spørge de andre koner, hvordan man bar sig ad med at slå brød op.

Hvor man i byhusholdninger holdt på stadig selv at ville bage, blev det endnu mere nødvendigt end før at skaffe sig piger fra landet. Og lad dem så da bare, som en husmor skrev i 1868, i deres overtro skynde sig at stænke vand på dejnebræt og andre bagegrejer, så snart alt er i ovnen, for at brødene ikke skal svides. Det var såmænd meget praktisk, at de straks kom i gang med at gøre rent efter bage-forberedelserne.

Med tiden bagte de fleste kun finere brød selv. Det var i de højere kredse og hos de mest stræbsomme husmødre, hjemmebagningen blev opretholdt. Det blev her anset for finere at kunne servere hjemmebagt for gæster, omend bagerens måske var bedre. De lavere lag i byerne købte hos bageren og konditoren både til daglig og fest.

Husholdningsskoler, dameblade og damesider i andre blade, demonstrationer og fjernsyn giver mange lyst til at bage. Fra Amerika hører man ganske vist, at det til fjernsynsdemonstrationer er blevet forbudt at bruge barbercreme i stedet for den glasur, udsendelsen gør reklame for. Man er vel også nok klar over, at ugebladenes fotos af kager er taget med bedre lys- og skyggevirksomheder, end der vil være over det daglige bord, hvor det ikke kan dølges; ...år en kage er blevet klæg.

Man kunne altid høre, hvor der vaskedes rundt om på landet hos folk, der brugte banketræ. Hvor man endnu havde hjemmevævet lærred, ville man helst undgå at vride det; det sled for meget, og så måtte pigerne klaske løs med banketærkslen, hvorved de unge, uøvede altid oversprøjtede sig selv mest. Da man holdt op med at slæbe tvættestoer til vandstedet, fandt nogle på at lægge det vaskede tøj på et knippe langhalm og lade det løbe af deri.

På almindelige gårde var de begyndt at rulle tøj i 1870'erne; men mindre steder brugte konerne endnu deres mangletøj. Nogle ældre brød sig slet ikke om at få rullet; de nøjedes hellere med at sidde nogle timer på glat-sammenlagt tøj, det sled ikke så meget på det.

Op mod 1900'erne var der ældre koner, som endnu ikke ville bruge de rillede zink-vaskebrætter, som andre for længst var blevet tilfredse med. De gamle mente, at de rillede brætter sled for meget på tøj. Man skulle hellere skrubbe det mellem hænderne. Den brune sæbe sled ikke så meget på huden som dengang, man rev fingrene røde i askelud. Det brugte man for resten endnu i året 1900 på Brahetrolleborg slot.

Til gengæld havde man i store huse kun besværet en gang om året, i hvert fald med hensyn til det store dækketøj. Derimod samledes der altid lidt til klatvask ind imellem, selv i mindre husholdninger på landet. Kvinder var jo begyndt at bruge bukser. Visse steder var det dog endnu noget, man ikke hængte frit ud til tørre. Med hensyn til vasken for mændene lå det sådan, at mænd på gammeldags steder lagde underbukserne om foråret, så kunne de få dem rene på til efteråret. Når vasken var hængt ud, kunne nysgerrige få et overblik over, hvor vidt fordærvelsen var gået frem med indkøb af underbeklædning.

Også i byerne kunne vaskedagen blive en oplevelse for andre end dem, der vaskede: „I den snævre gård var rendestenen under afløbsrørene fra køkkenerne et oplivende element, hvor kaskader af vand fik den smalle strøm til at skumme hen mod kloakken, så mine små „både“, i form af pinde eller lignende, var ved at blive revet med i hvirvlen . . . Og der kunne, hvis der var storvask i et af køkkenerne, komme blåelsesvand, som bredte sit skær af himmelblåt sund over hele den kedelige gård“.

Men for en lille dreng, der vågnede i et højt baghus i et af Københavns dårlige kvarterer, betød hver vaskedag, hans mor havde fået skaffet sig, at der stod kaffe og gammelt wienerbrød parat som morgenmad til børnene, når de vågnede længe efter, at moderen var gået ud til en ny dags slid. Folk fik mere og mere at skulle have vasket. I gamle dage, da man lå med natkapper og nathuer, kunne pudevår altid holde ud lige så længe som lagenerne. Nu måtte de i reglen skiftes hyppigere.

På en møllergård klarede de sig dog endnu først i 1900'erne med storvask én gang om året, og der var system i sagerne: sengetøjet skiftedes to gange om året, håndklæder hver fjortende dag, og møllersvenden havde til årets forbrug 100 par strømper og 25–30 skjorter, alt hjemmegjort. Pigen vaskede med en husmandskone til hjælp tre-fire dage i træk med soda og sæbevand. Det var ikke helt velset, at pigen med mellemrum vaskede noget for sig selv; men det var dog et held for møllerkonen, at pigen brugte bukser, for dem lånte konen, da hun engang skulle til læge i København.

På herregården Arreskov var der nok af alt, så med hensyn til dækketøj kunne man lige så godt følge gammel skik indtil 1932 og kun vaske det i marts og september. Om foråret håbede man endda, at der kunne komme endnu engang snevejr; for tøjet havde godt af at blive lagt ud på sneen. Lensgrevinden selv vidste nøjagtigt, hvad der skulle ske: „Tøjet sættes i blød i koldt vand. Næste dag vaskes det i almindeligt sæbevand (brun sæbe), derpå gnides pletterne med en blanding af brun sæbe og salt, og tøjet lægges ud på græsplænen 1 døgn (helst på sne). I to kar kommes kogende vand og til hvert kar $\frac{1}{2}$ spand stærkt brunt sæbevand og $\frac{1}{2}$ spand soda, $\frac{1}{2}$ flaske salmiakspiritus og $\frac{1}{2}$ flaske terpen-

Storvask og klatvask

**- Halvt spart -
helt fortjent.**

Uden Slid paa Tøjet
med halvt Brændsels
forbrug, halvt Sæbe,
halv Tid, for under
de halve Penge vas-
kes med Vaskema-
skinen

• **„Dansk“**
Fulldamp“.

*
Forlang eller skriv
efter illustr. Prisliste.
Sendes gratis.

*
Th. Lippert & Co.
Fløistræde 20,
Hj. af Krystalgade
København.

Hvis annonceres løfter om mindst 50 pct. besparelse af både tid og penge ved hjemmevasken holder stik, skulle anskaffelsen af en af de moderne vaskemaskiner i begyndelsen af 1900 årene nok kunne svare regning i en almindelig husholdning. I vore dage er det endnu billigere og nemmere at smutte ind på selvbetjeningsvaskeriet. – Annonce i Ill. Tid., 1907-08.

tin. Karrene fyldes med kogende vand, så det står helt over tøjet. Henstår til næste dag og vaskes i hvidt sæbevand, koger ca. 20 minutter, skylles, blånes og hænges ud på blegepladsen. Stænkes stærkt og rulles (2 servietter sammen), hænges op til næste dag, hvor det atter rulles (servietterne nu enkeltvis). Lågene rulles første gang med navnet mod bordpladen og anden gang med navnet mod stokken“.

I byhusholdninger er månedsvasken bestemt allerede fra husets projektering. Så og så mange lejligheder om den vaskekælder og det tørreloft. Nøglen hentes gerne hos vicevært eller fyrmester om aftenen, så man kan nå at sætte i blød før vaskedagen. Husets linnedbeholdning og familiens vaner må – hvis man vil vaskes hjemme – indrettes efter, hvor tit det kan blive ens vasketur. Da man midt i 1900 årene med maskinvask og moderne vaskemidler kunne nå det hele på et par timer, regnedes der dog stadig i vaskedage, skønt det giver meget bytteri mellem husmødre og indskubben af ekstra vasketure.

Ved lejekontrakter blev der nu tit vedlagt et husordensreglement: vask og tøjtørring må ikke foregå i lejligheden. Alle ved, at der vaskes i lejlighederne, og at der tørres på altanerne, i badeværelset eller – i gammeldags lejligheder – i køkkenet eller et ubrugt pigekammer. Småvasken er ikke trængt ind i arkitektens beregninger for større byggeri.

For den almindelige husmor var der ikke mere så mange vaskeproblemer. I annoncerne stod der, hvordan man skulle bruge hvad, på pakkerne var der også brugsanvisninger, men tit så lange, at man ikke læste, men bare begyndte

at vaske, som man „altid“ havde gjort det. Godt sat i blød er halvt vasket. Det havde man hørt så tit, at det gik over hovedet på en del, da der kom vaskemidler frem, som ikke krævede iblødsætning.

Med de selvvirkende sulfomidler, som blev kendt omkring 1950, kunne vasken gå let fra hånden. Det almindelige tøj var heller ikke så snavset mere. Hvad arbejdstøjet angik, sørgede husholdningsrådet for at bringe de bedste, mere specielle vaskemetoder. Mange midler blev tilsat optisk blegning, der får tøjet til at se hvidt ud – uanset renheden. Men mange brugte endnu blånelse, og de yngre vidste i hvert fald, at det var noget, deres mor altid brugte i skyllevandet, så ved demonstration af nye vaskemidler med „noget ekstra“ i kunne man høre spørgsmålet: Skal det så være bedre end blånelse?

Statens husholdningsråd får sendt bleer, der er stive af „sæbelus“. Mødrene har hørt noget om, at der ikke må bruges soda til børnetøj; de vil heller ikke bruge de nye „skrappe“ vaskemidler. Så har de omhyggeligt vasket i mildt sæbevand, uden at tænke over, at sæbevandet var mælkehvidt af uopløst sæbe – mange tror, at sådan skal sæbevand da se ud. Husholdningsrådets forklaring om, at bleerne var stive af kalk, fordi sæbevandet ikke først var blødgjort med soda, kunne være en stor overraskelse, hvis man overhovedet ænsede forklaringen. Der er mange husholdningsbøger og husholdningsskoler, der er bunker af oplysninger i aviserne. Men mange synes at mene, at vask er noget, der går af sig selv, noget man ikke behøver at læse så meget om.

De „store ting“ sendes tit på vaskeri til „færdigvask“, men det er billigere at sende til rullevask. Hvem der før havde fundet det for dyrt at sende ud, fik en stor lettelse foræret omkring 1950 med „Våd vask“; vaskebilen henter og bringer, den dyre efterbehandling klarer man selv hjemme. Og endnu billigere blev det at gå på selvbetjeningsvaskeri, hvor man selv puttede i vaskemaskinen, tog ud igen og lagde i tørremaskine. En ekstra fordel var det, at selvbetjeningsvaskerierne ikke kom ind under butikslukkeloven, så de travle kunne gå hen og vaske om aftenen. Det var faktisk alt for godt. Personalet i selvbetjeningsvaskerierne kunne man tit få til at „se efter“ sin maskine, så man ikke behøvede at vente. „Selvbetjening“ var det mere af navn end af gavn. Derfor kom de fleste af disse virksomheder alligevel omkring 1962 ind under lukkeloven. De selverhvervende måtte som sædvanlig skynde sig eller bruge en fridag på vasken, selv om arbejdet dog kun var at aflevere en pose eller to.

Hvad babytøjet angik var mange skeptiske over for selvbetjeningsmaskinerne, skønt tøjet dér bliver slynget rundt i seks hold blødgjort skyllevand.

Det kan undre demonstratricer af vaskemidler og hjælpe-damerne på selvbetjeningsvaskerier, hvad folk klager over. Det er svært at finde rede i alle de nye stoffers behandling; så det kan hænde, at en orlon-jumper kryber i kogning.

Storvask og klatvask

Den ellers gammelkendte sortering mellem hvidt og kulørt glemmer man næsten, fordi meget kulørt er fuldstændig kogeægte – og så kan det jo ske, at der kommer en ternet skjorte imellem, som gør hele portionen lyserød.

I begyndelsen af 1950erne var der stor begejstring for de strygefri ting, der skal vaskes tit og hænges sjaskvåde til tørring. Men man blev træt af, at det altid dryppede fra klatvask i badeværelset. På vaskerierne voksede bunkerne af småting som busteholdere, strømper og andet, der ellers altid havde været regnet til hjemmevask. Og på lejede værelser måtte beboerne somme tider slet ikke vaske.

De fornuftige tænker over vasken allerede når nyt købes ind: ingen tunge varer, de bliver for dyre i kilo-vask; ingen knapper på sengetøj; hellere overfald end bændler. Helst bør man anskaffe tøj i enkle faconer, der ikke er sene at stryge, skønt man siden sidst i 1940erne har termostatstyrede strygejern, og man nu kan sidde ned ved indstillelige strygebrætter.

Trods den opreklamerede ude-vask vil mange endnu klare hele vasken hjemme, på landet 60–65 pct. omkring 1960. Deraf har en fjerdedel kun gruekedel, mens tre fjerdedele har vaskemaskine eller kan leje en – de lejede er dog som regel uden varmelegemer, så det kan knibe med at få vandet hedt nok.

Men mange med vaskemaskine har stadig den gamle gruekedel stående. Mod al klog forklaring om moderne vask koger de to tredjedele af dem tøjet i gruekedlen før eller efter – eller både før og efter – at det kommer i vaskemaskinen; for det er man vant til. Mange vil også se vandet skumme, skønt det betyder, at der bruges for meget af vaskemidlet. Så har man jo endnu større chance for at vinde transistorradioen, der kan ligge gevinstkupon på i pakken.

Hvis vaskedemonstratricer kommer med et godt råd om at gøre noget anderledes, er de vant til et godt mod-argument: „Nu har jeg så mange års erfaring som husmor, lille frøken ...“

EKSPEDIENT OG KØBMAND

Før næringslovens tid havde der kun været to slags faste handlende: købmænd og høkere. Og mellem dem var der et uoverstigeligt svælg, hvorfor det også var en oplagt fornærmelse at kalde en købmand for høker. Med næringsloven, der trådte i kraft til januar 1862, ændredes imidlertid dette forhold. Nu kunne man enten løse næringsbevis eller borgerskab som grosserer. Så måtte man ikke sælge i småpartier og ikke fra åben bod. Ville man handle både en gros og en detail, måtte man løse to slags borgerskab og var da virkelig „købmand“, en titel som mange stadig anser for den fineste indenfor handelsstanden. Men hvis man kun ville handle en detail, løste man købmandsborgerskab af 2. klasse. Herved opstod en helt ny gruppe handelsforetagender, der ligesom høkerforretningerne kom til at stå i modsætning til de egentlige købmænd, fordi detailforretningerne ikke sjældent blev drevet af folk uden handelsmæssig uddannelse; i mange tilfælde havde de blot handelen som et bierhverv.

I 1856 var høkerhandel blevet tilladt på landet, men købstædernes borgerskab fik dog ikke næringsfrihedens fulde konkurrence at føle straks. Efter 1862 havde købstadens borgere fortsat monopol på høkerhandel indenfor et „læbælte“ af 1 mils afstand fra byens torv, købmænd og detailhandlere måtte ikke slå sig ned nærmere end i 1½ mils afstand. I enkelte tilfælde havde en by endog sikret sig en 2 miles grænse.

I købstædernes store købmandsgårde blev der stadigvæk drevet forretning både en detail og en gros; her var et stort udvalg af alle gangbare varesorter samlet i det samme firma. I de første årtier holdt bønderne i oplandet stadig fast ved deres hidtidige forretningsforbindelse, og købmanden var for dem stadig både leverandør og aftager og tillige en art bankforbindelse.

1860erne og begyndelsen af 70erne var kornhandelens store tid. Millioner af tønner blev eksporteret – til gode priser – og så godt som hele eksporten gik gennem købstæderne. Det var ikke alene korn, købmændene omsatte, men også smør og fedeverer i mængde. Bønderne tog rask penge ind – et læs med ti tønner byg kunne til tider give 100 rigsdaler – og gav dem lige så rask ud, så købmanden havde dobbelt fortjeneste, og der blev i hine år samlet betydelige formuer.

De gamle købmandsgårde

Provinsbyens almindelige købmandsgård udmærkede sig ikke ved påfaldende ydre pragt og unyttig pynt, den virkede, ganske uanset om købmanden selv var millionær eller knap kunne klare terminen, tillidvækkende ved sit personlige præg af borgerlig soliditet og jævn velstand. – Købmandsgård på Algade i Holbæk, foto 1914 i Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.

I 1880erne kom omslaget. Landbrugets produktionsformer blev i bund og grund forandret; der var ikke længere korn at sælge, og bøndernes nye hovedprodukter, smør, flæsk og kreaturer, blev afsat ad andre veje. Detailforretninger på landet dækkede i stadig større udstrækning befolkningens behov for daglige fornødenheder, og det gamle tillidsforhold mellem bonden og hans købmand blev sønderrevet af de politiske uoverensstemmelser i provisorieårene mellem den venstresindede landbefolkning og de højresindede købstadborgere.

Redaktør C. St. A. Bille, der var blevet amtmand i Holbæk, skildrede forholdene i begyndelsen af 1890erne således: „Jernbanen, som alle mindre købstæder er så længselsfulde efter, viser sin taknemlighed ved at suge kræfterne fra dem. Vel er oplandet endnu ganske godt, men den store strøm mærkes der ikke længere noget til, undtagen når der er politiske møder eller valg. Der er ligesom i fordums dage dygtige og energiske folk, som både kunne og ville tage fat, hvis forholdene tillod det, men livsbetingelserne mangler. De store pakhuse, som minder om fordums herlighed, er nu kun lidet benyttede, og i havnen kommer eller går der højt regnet

De gamle købmandsgårde

Købmandsgårdenes store lagre af korn, foderstoffer, kunstgødning, brændsel, byggematerialer krævede plads, i søkøbstæderne kunne man se magasiner og pakhuse ligge på række langs havneløbet, hvor både og sejlskibe lå fortøjet. – Nakskov set fra Færgelandet, foto 1914 i Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.

et skib om dagen. Den brede Ahlgade er til daglig brug øde og tom. Nogle gamle traditioner bevares dog: hver onsdag og lørdag rejser nogle slagtere et telt foran deres butik for der at sælge det samme som på andre dage ved disken. En vogn med grøntsager eller en kone med dørmåtter kommer måske til, og så lever man i den uskadelige illusion, at det er torvedag“. Forbudet mod at erhverve landbrugsprodukter på vejen til købstaden var dog allerede faldet væk sammen med torvetvangen ved næringslovens ikrafttræden 1862.

Men det var ikke bare bønder, de store købmænd gjorde forretninger med. I havnebyerne aftog de også saltet og tørret fisk og leverede til gengæld nødvendige varer til fiskerne som tovværk og tjære. Også her spillede købmanden længe en rolle som en slags bank. Omkring århundredskiftet kunne det hænde, at en fisker kom ind hos købmand Johs. Huus i Nakskov og betalte en gæld på 1600 kr. Det var mange penge, og en slægtning af købmanden spurgte undrende: „Giver du virkelig så stor kredit til fiskere?“ . . . „Det er ikke noget usædvanligt,“ svarede Johs. Huus. „Det kan godt undertiden vare et par år, men jeg

mindes ikke at have haft noget tab på kredit til fiskere. De tab, jeg lejlighedsvis har haft på kreditgivning, skyldes mere velhavende kunder.“ Kreditgivning på kontrabog benyttedes allerede før 1900.

Der fandtes enkelte store købmandsgårde helt til 1914, men de levede nu af at sælge grovvarer som gødnings- og foderstoffer, byggematerialer, brændsel og cement. Store magasiner, stalde og lagerbygninger blev ikke længere anvendt til deres egentlige formål, men omdannedes til lejligheder, værksteder, kontorer og lignende. Endnu omkring 1960 træffes ganske få af de gamle gårde i fuld drift, men i staldene er der indrettet garager. Kun i krigsårene 1940–45, da automobilerne stod „opklodset“, oplevede man igen hestevogne i gårdene og fraspændte heste i staldene.

Forbedrede transportmuligheder med de nye jernbaner stillede oplandskunderne friere med hensyn til, i hvilken købstad de ville lægge deres handel. Det medførte stilstand for de fleste af de små købstæder, men kraftig tilvækst for dem, der i forvejen var store og var indstillet på at udnytte de muligheder, som fortsat lå i oplandet. Indbyggerantallet i Århus tredobledes til 50.000 i årene 1870–1900, og denne jyske by overfløj Odense som den største provinsby. Også Aalborg voksede stærkt – til 30.000 mennesker –, men den kunne ikke slå Odense, der nåede 40.000. Randers blev passeret af Horsens. Vejle, Kolding og Fredericia voksede støt, mens Esbjerg skød frem som en komet: fra 460 indbyggere i 1870 til 13.000 i 1901. Også Frederikshavn og Silkeborg var i stærk fremvækst, mens Viborg var gået i stå.

Nakskov, Nykøbing F. og Rønne drog fordel af at være hovedbyer på hver sin ø, og også Svendborg gik frem i folketal. De sjællandske købstæder voksede kun langsomt; for dem havde de forbedrede samfærdselsmuligheder bragt konkurrencen fra hovedstaden tættere ind på livet.

I 1900 årene er landevejene og biltrafikken kommet til at overtage jernbanernes tidligere betydning som vækstregulator for købstæderne. Det har medført, at udprægede landevejsbyer som Randers og Herning har oplevet en voldsom udvikling, men i øvrigt er der ikke sket afgørende forskydninger mellem købstæderne i dette århundrede. Landets største provinsby, Århus, er nu i folketal nået op på omkring 175.000, mens Odense tæller 130.000 og Aalborg med Nørresundby henved 120.000. Af de andre provinsbyer er kun Esbjerg og Randers nået over de 50.000 indbyggere. På Sjælland er især Roskilde vokset stærkt på grund af dens nærmest forstadsprægede tilknytning til København.

Næringsloven i forbindelse med jernbaneanlæggene tog livet af den vendsysseliske kysthandel med Norge, England og Tyskland. I stedet opstod der inde i landet, blandt andet ved jernbanestationerne, store købmandsforretninger, som

gav grobund for købstædernes grossistvirksomheder. Ikke så få stationsbyer skabte deres eget opland og voksede sig så store, at de kom til at spille en købstads rolle og i folketal overfløj adskillige af de mindste købstæder. Enkelte af dem har fået købstadsrettigheder, senest Struer, Brønderslev og Skjern.

Helsingør havde mærket omslaget i 1857 stærkere end andre byer, fordi Øresundstolden blev afskaffet på samme tid som handelsprivilegierne. Fremmede skibe, som passerede forbi i sundet, var ikke længere tvunget til at anløbe byen. Men endnu omkring 1865 var der travlhed i Helsingør. Mange skibe stoppede stadig op ved byen, enten af gammel vane eller fordi de under deres fart ind i Østersøen var nødt til at proviantere og tage ferskvand om bord. I Helsingør var der store skibsprovieringsforretninger, som var rede til at levere skibene alt, hvad de havde brug for. I havnen lå der altid vandbåde med tanke, der indeholdt fersk drikkevand, parat til at sejle ud til skibene og pumpe det ferske vand op i vandtønderne. Og de helsingørske færgemænd sejlede gerne bestilte varer ud til skibene på rheden, så de ikke behøvede at sejle ind i havnen for at proviantere.

Men det var kun, så længe sejskibene dominerede, at Helsingørs skibsprovieringshandel kunne holde byen oppe. Fra omkring 1870, da de mere drægtige og hurtige dampskibe fik overhånd, blev nedgangen i byens næring åbenbar, så folk ligefrem flyttede bort derfra. I 1850 havde Helsingør været Danmarks næststørste provinsby, men i 1870 var den allerede rykket ned som no. 6. Endnu i 1901 var den no. 7 i størrelse, men i dag ligger den helt nede på 11.-pladsen.

Selv om købstæderne mistede en meget stor del af oplandshandelen ved næringsfriheden og jernbaneanlæggene, opvejedes det for mange af dem rigeligt ved industriens stærke vækst i byerne selv. Erhvervsmulighederne sugede overflødig arbejdskraft fra landet til byerne, så folketallet og dermed behovet for forbrugsvarer gik i vejret. Den procentvise fordeling mellem land- og bybefolkningen er ændret afgørende til byernes fordel gennem de sidste menneskealdrer.

Men forbindelsen med oplandet blev ikke skåret fuldstændig over. Også landbostandens forbrug af allehånde købmandsvarer voksede enormt, i slutningen af 1800 årene især for varer som petroleum, kaffe, sukker og manufakturvarer. Storkøbmændene opgav gerne kornhandelen, som altid havde været den gren af omsætningen, der var ringest fortjeneste på, når de i stedet kunne overtage grossistforretningen for græsfrø, maskiner og hvad andre artikler, der var nødvendige til en mere rationel landbrugsproduktion.

Under disse omstændigheder fik købstædernes „læbælter“ mindre betydning. I Aalborg blev det allerede i 1907 ophævet ved byrådets foranstaltning og efter indstilling fra købmandsforeningen. Herved imødekom man også landkommunernes ønsker. En almindelig ophævelse af læbæltebestemmelserne blev gennemført i 1920.

Købmandsgårdens „bondestue“ kom til mere og mere at stå tom, og mange købmænd indså, at de kun ved at specialisere sig kunne holde oplandskunderne fast. De blandede forretninger afløstes efterhånden af konfektions- og manufakturforretninger, isenkrambutikker, kolonialhandeler, møbelforretninger, materialhandeler og så videre, som samtidig i højere grad tog sigte på bybefolkningens behov.

Imidlertid havde stordriften også sine fordele, og næppe var de gammeldags købmandsgårde forsvundet, før der i hovedstaden og de store provinsbyer oprettedes varehuse og stormagasiner, der igen samlede talrige varesorter under samme tag, de egentlige grovvarer undtaget.

Endnu omkring 1890 var der ifølge Otto Rung mange små, snævre og halvmørke butikker på Strøget i København. Vinduesudsmykningen var beskeden, og selv juleudsmykningen indskrænkede sig gerne til en enkelt række tællelys i vindueskarmen samt en stjerne med englehår i en sejl garnssnor midt i vinduet. De mere mondæne butikker havde spejle på vinduesposterne – så kiggede damerne da i hvert fald derind.

Ligesom de åbne slagterboder på Nicolai Plads endnu fandtes ved århundredskiftet, således lå der også hørkram- og høkerforretninger med klipfisk, grøn sæbe, smør og ost i lave kælderbutikker, og i Nyhavn lå pæreskuderne fortøjet langs kajen. Men storbutikker og magasiner var allerede i færd med at vinde frem, blandt andet russiske og engelske importforretninger med the og delikatesser. Samtidig kom mange nye butikker frem i hidtil ukendte brancher. Pærer og blommer, som tidligere ikke blot solgtes fra skuder i havnen, men også i snese fra trækvogne, blev nu også udvejet i halve kilo over disken i frugtforretninger. Og ismejerier dukkede op i alle kvarterer.

Omkring århundredskiftet holdt den nye tid også sit indtog i de mest fremmelige provinsbyer. Henrik Pontoppidan skrev om den ny tid i Randers: „Det er de store spejlglassruder, de lokkende appelsinpyramider og svendenes belevne spillen, alle disse små artigheder i smil, buk eller ømme øjenkast, der lidt efter lidt har erobret sindene, og som endog det fede oplands sølvbeslagne bønder til sidst har foretrukket for de gamle købmænds faderlige gæstfrihed og blodige despoti. De gamle, vidtløftige købmandsgårde, der stank af stude og brændevin, forsvinder mer og mer fra byens hovedgader“.

Provinsbyernes købmænd tilbragte ingenlunde al deres tid i butikken. Før telefonernes tid var det en nødvendighed for dem at have et samlingssted i byen, hvor priser, kurser og bynyt kunne diskuteres med ligesindede. I Aalborg tjente Simonis vinhus ved stranden som en sådan uofficiel børs, hvor købmænd og redere, mæglere og skippere samledes. I Randers havde man et lignende sam-

Kirkegården ved den i 1795 nedbrændte Nikolaj kirke i København tjente forskellige formål og rummede også et antal handelsstader og boder af mange arter. Efter lange forhandlinger reguleredes de brogede, uhygiejniske og lidet økonomiske forhold; i 1847 lod magistraten opføre de faste slagterboder, nygotisk stil i støbejern, et fortræffeligt materiale, der just var moderne. Og indtil 1917 var „Maven“, som boderne kaldtes, københavnerens centrale kødtræ. – Foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

lingspunkt på Tørvebryggen, som var endestationen for Gudenåsejladsen. Her mødtes hver morgen tidlig „til drøftelse af vindens retning, sædens pris og stuedenes vægt solide, halvt bondeagtige skikkelser med den snurrige sprogblanding af landbomål og købstadysk, intet mindre end Randers's gamle, mægtige købmandslav“.

På landet var søndagen i ældre tid den store salgsdag. Ved lukkeloven af 1876 var der blevet påbudt helligdagslukning fra kl. 9 til kl. 4, men ofte nåede man henad middag, før de sidste „bagdørskunder“ var ekspederet. Først i 1904 blev helligdagsåbning helt forbudt, og samtidig blev aftenlukning kl. 8 gjort til en pligt. Men bagdørskunder kan landkøbmanden stadigvæk vanskeligt undgå.

I visse landhandeler, især ved den jyske vestkyst, var købmandens gamle rolle som aftager endnu ikke helt udspillet. Egnens drenge kom jævnligt i butikken og ville sælge ben og klude, rav og kobber- eller jernnagler fra strandingsgods.

Købstadens sidste avlsbrugere

Købmændenes interesser vendtes mere og mere mod deres egentlige erhverv, men i en del små købstæder, som blev ladet tilbage af udviklingen, spillede bi-erhverv, først og fremmest landbrug, fortsat en ikke uvæsentlig rolle.

I Ribe syslede en stor del af borgerskabet fortsat med agerbrug. Store kobler af røde, velnærede malkekøer blev ved sommertid drevet gennem gaderne morgen og aften; man kunne se hølæs holde i portene, og i „slipperne“ fandt man små hyggelige svinestier.

Omkring 1875 hed det om borgerne i Assens, at de ligesom landets andre købmænd havde handelen som deres mest fremtrædende erhvervsgren. Og dog prægede landbruget selve byen også igennem de første årtier efter 1900, og man kunne endnu omkring 1930 se en drift køer traske gennem gaderne i Assens på vej til og fra den hjemlige stald.

Også for Ringsted gjaldt det, at køer udgjorde en ikke ringe del af byens „befolkning“. Der hørte nemlig fra gammel tid megen jord til denne by, og landbruget indbragte adskillige, både handlende og håndværkere, mere end deres købstadnæring. Man følte sig endnu i 1890erne på en tur gennem byen i høsttiden, som var man midt ude på landet. Læs efter læs blev kørt ind i laderne, og ovenpå dem sad piger og karle ganske som ude på det rigtige bondeland. Borgerne i Åkirkeby drev også landbrug som en vigtig næringsvej, men de supplerede det op med indtægter af et betydeligt krohold. Peter Freuchen hentede i 1890erne mælk hos Nykøbing F's sidste avlsbruger, hvis fem køer fik deres næring fra en jordlod uden for byen. Og endnu omkring 1960 ligger der gamle avlsbrugergårde i flere af de bornholmske købstæder.

I det ulykkelige krigsår 1864 mistede sognepræsten i Møgeltønder, pastor Hans Chr. Sonne, sit embede og blev forflyttet til Thisted. Her begyndte han ud fra en allerede tidligere vakt social forståelse at holde forsamlinger i et pakhus ved havnen, hvor han samlede de arbejdere, som ikke syntes, at de havde tøj, der var passende til at vise sig i kirken med. Møderne fik god tilslutning, men tilhørerne lod snart forstå, at de ville andet og mere end blot at modtage almen dannelse. De ville først og fremmest sikres det daglige brød. Pastor Sonne fortalte sine tilhørere, hvad han havde hørt om visse engelske foreninger, der ved fælles hjælp indkøbte forbrugsvarer til fordeling blandt medlemmerne. Denne tanke slog an i Thisted, og allerede i 1866 kunne „høkerpræsten“, som han snart blev kaldt, stifte „Thisted Arbejderforening“, der kort tid efter åbnede sit eget udsalg.

Det var ikke den materielle højnelse alene, der var arbejderforeningens mål. Man ville „hæve den i borgerlig henseende lavere stillede, trykkede og afhængige del af befolkningen til et højere sædeligt, intellektuelt og socialt trin og derved til

Brugsforeningerne

Kunder i de nærmeste gader og stræder, og det var dem, man levede af, vidste nok, hvor høkeren boede, og behøvede egentlig ingen vejledning. Mulige andre fik fornøden oplysning af et enkelt skilt, vinduer med lidt større ruder end i privaten og bag dem måske nogle rækker af barselpotter og andet lertøj, et par udendørs udstillede varer af anden, men ikke mindre dagligdags art. -- Mortensens Høkerhandel i Ribe, maleri af Soya-Jensen, begyndelsen af 1900 årene.

Den blandede landhandel

en hæderligere plads i samfundet“. Til fremme af dette formål fik brugsforeningsbevægelsen oprettet bibliotek med læsesal, sygekasse, understøttelsesfond og endog kolonihaver.

Eksemplet fra Thisted smittede snart andre steder, først i købstæderne, siden i landdistrikterne. Her blev dannelsen af „husholdningsforeninger“, som brugsforeningerne i begyndelsen blev kaldt, lettet ved landbefolkningens modvilje overfor „læbælte“-bestemmelserne i næringsloven. Ikke mindst købmændene i Randers, der havde sikret sig et stort læbælte på 2 mil, og som strengt overvågede dets overholdelse, fik en følelig konkurrence på halsen fra brugsforeninger indenfor læbæltet. Den skarpe politiske modsætning mellem by og land i provisorieårene efter 1885 bidrog yderligere til at fremme landboernes lyst til at frigøre sig fra deres højresindede købstad-købmænd igennem oprettelse af brugsforeninger.

Ganske vist var de første brugsforeninger blevet dannet i købstæderne, men det blev i landkommunerne, bevægelsen for alvor tog fart. Byernes brugsforeninger forsvandt for de flestes vedkommende igen inden århundredskiftet, og først et stykke ind i 1900 årene kom forbrugerkooperationen atter til at spille en rolle i byerne, også i hovedstaden.

Formelt var det ikke brugsforeningernes opgave at drive handel; de skulle blot „fordele“ varer til foreningens medlemmer. Derfor var de også fritaget for at betale næringsskat. Men fra 1897 har brugsforeningerne hævdet ret til at løse næringsskat og drive almindelig handel også med ikke-medlemmer. Trods en til tider meget skarp modsætning mellem brugsforeningerne og de private købmænd ser de to slags butikker nogenlunde ens ud fra kundesiden.

Ved landevejen lå der her og der en enlig købmandsbutik. Købmanden kunne også undertiden være ene om at betjene en hel landsby. Butikken lå da tit nær gadekæret og kroen, hvor folk fra gammel tid staldede hestene ind, mens de var i kirke. Efter den anden verdenskrig var denne søndagshandel forbi – men købmandsbutikken virkede stadig som en magnet på unge mennesker rundt om fra gårdene, der trængte til cigaretter og shagtabak.

Butiksvinduet var ofte et seksrudet vindue af jern og i stort format, så det nåede næsten fra sokkel til gesims. Pynt var der ikke at se i det, men nok enkelte af de ting, købmanden handlede med. En ekspedient eller ekspeditrice i en grå kittel tog imod, hvis købmanden ikke selv var til stede. Ekspedientens hår var pomadiseret med snorlige midterskilning; i øverste kittellomme sad saksen, og bag højre øre blyanten i korte perioder, når den ikke var i brug på notesblokken. Som regel var der også en læredreng med vandkæmmet hår, der i dagens løb blev mere og mere genstridigt.

Jo flere jernbaner, der blev anlagt, jo flere og større butikker der opstod i by og på land, des mindre betydning fik torvedagen, som dog endnu i de første årtier efter 1900 mange steder kunne antage ret storstilede former. – Axeltorv i Næstved, foto fra 1890erne, Nationalmuseets 2. afdelings arkiv.

På væggen bag disken var der nederst skuffer med mel, gryn, sukker, svesker, rosiner og lignende samt udskæring til anbringelse af sæbebøtterne. Ovenover hylder på rad og række. Et sted var margarinebøtterne sat ind, thi også margarinene købte man gerne i løs vægt. Hvis man ikke foretrak at købe 5 eller 10 pund i en af de populære ovale æsker med træbund og låg og papsider, hvorpå mærker som OMA, ALFA eller Steensens margarine stod at læse. Disse æsker var uhyre anvendelige i husholdningen, når de var tømte. For i dem kunne man gemme æg væk nedpakket i papir, indtil man kunne komme til købmanden med dem. Æg var en mod købmandsvarer normal bytteartikel for landhusmødrene. Margarineæsker kunne også bruges som madtejner til folkene, der skulle i engen.

I købmandens hylder var der naturligvis tobaksvarer. Cigaretter af mærkerne Flag og Capstan havde afløst Motor og Royal. Cremo-shag var lige så yndet som Prince Albert i den røde dåse. Af røgtobak fandtes Sanitas Melange, Melange Nicot og muligvis endnu én eller anden Kanaster af hollandsk oprindelse. Af skråtobak foretrak de fleste snus, der lagdes i en lille pølse indenfor underlæben, eller en god Ringkøbing Kardus, eventuelt Færch's, puttet om i siden af

Den blandede landhandel

kæbehulen. Det stærkeste af alt, udrydningsaske syltet med pibesovs kunne ikke fås hos købmanden; det skulle da være fra hans tobaksbords udrydnings-skuffe, hvis man taltes blandt de mælkekuske, der kom med allerflest bestillinger.

Chokolade og slik hørte med til udvalget, Elisabethsminde eller Elvirasminde koge-chokolade, desuden en glasdåse med sukkerstænger til to øre, nogle grønne, andre røde, eller de var rødstribede, fordi de indeholdt pebermynte. Børn, der kom for at handle, fik enten en sukkerstang eller bolcher – „knalrer“, som de hed i Vestjylland – i et kræmmerhus, som ekspedienten selv lavede ved at rulle et stykke hvidt eller rødt indpakningspapir i en spids om to fingre. Kongen af Danmarks anisduftende røde brystsukker var noget af det fineste, man kunne få; men mange foretrak maltbolscher eller bismarksklumper. Der var også sort lakrids og sejj, trevlet lakridsrod, som man spyttede gult af.

Vine førtes ikke alle steder så lidt som snaps og andre stærke drikke; thi mange kommuner var blevet „tørlagt“ som følge af afholdsfolkernes agitation. Men bajerskøl af skatteklasse 2 kunne fås, tilligemed hvidtøl, sodavand og gam-

Købmanden på landet måtte være forsynet med mange varer, som hans kollega i byen ikke behøvede at have på lager, hans butik krævede ofte en tilbygning til det gamle hus, snart at se til som en alt for ny lap på gammelt tøj, snart sluttende sig naturligt til egnens almindelige byggeskik, så den kun udmærkede sig blandt de andre huse ved sine store vinduer og sine iøjnefaldende reklameskilte. -- Købmandshandel i Kirke Hyllinge, foto i Dansk Folkemuseum, antagelig omkring 1920.

Det var en fordel for alle parter, at landhandelen lå så centralt som muligt. I adskillige tilfælde var det da også kromanden, som drev forretningen. – Købmandsboden i Mogenstrup Kro, maleri af L. A. Ring, 1889.

melvin. Og ville man brygge hjemme, købte man maltsaft på flaske. Dobbeltøl var også yndet.

På disken stod købmandens vigtigste inventar: Den blankpudsede messingvægt med to lige store skåle belagt med indpakningspapir, klippet med tunger i kanten. Her udvejedes praktisk talt alle varer. Var der travlhed med mælkekuske før middag eller før lukketid, kneb det med nøjagtigheden; for alle tre eller fire ekspederende skulle bruge en eller to vægte på én gang. Men når der ikke var så travlt, stod ekspedienterne sindigt og vejede sukker og mel af i poser til senere brug. Bedst var det, om kunderne selv kunne se, at vægten passede – ellers måtte de prøve efter hjemme. I en klemme på den lille skrivepult, der også rummede kasseskuffen, eller hængende på hylderækken samlede man bestillinger og regninger. I hvert fald skulle der være bestillingssedler ved telefonen, der efter den første verdenskrig vandt mere og mere indpas hos gårdmandsfolk på landet.

Under disken stod der klipfisk, islandsk lammekød, måske også amerikansk flæsk, alt sammen varer, der ikke let blev fordærvede, fordi de var saltede eller

spegede. Sæbspåner stod i én bøtte, soda i en anden. Skurepulveret Vi-to var i emballage og fandtes i rækken sammen med blanksværte, kakkellovssværte – der også brugtes til at pudse komfur i – fernis, maling og andre midler til pynt og vedligeholdelse. I rækken var der også Singalwatte- eller Cingalla-te, topsukker til syltebrug, blærer med margarinefarve og muligvis endnu kandis til at komme i kaffen. Ved vinduet stod kaffemøllen med håndsving. Ved siden af hang et bundt farveskinnende kaffeposer, ofte i blanke røde kulører, hvorfor man kaldte de første røde én-krone sedler for „kaffeposer“. Ingen pose uden navn, helst med snirkler og sving – ikke varens, men købmandens, for at kunderne ikke skulle glemme det.

Man var i de fleste butikker nu gået over til at pakke varerne ind i gråt, hvidt eller lyserødt papir, og disse papirruller stod på den ene ende af disken i et metalstativ, så man let kunne rive et passende stykke af. Sejlgarn hang over disken i nøgleholdere. Under loftet hang også mange andre ting, hvortil der ikke var plads på gulvet; river med træ- eller metaltrådstænder, skovle, skafter og andre lange genstande. I en krog stod leblade, ledrag, mejered, plejle, piske, spader, grebe og andre isenkramvarer. I en anden krog lå store ringe af tøjreb; manila til fortøjr og kokus til bagtøjr, for det ville kørerne ikke tygge. Ovenover hang tøjrpæle af træ og jern, klaptræer, vævede hestegrimer, kogrimer af jern, tyreringe og næsebremser. Et sted stod tøndnen med Water White eller Standard White petroleum, som tappedes i tre-pæglflasker, hvorpå klistredes en etikette. Folk kom med sirupsflasken, hvis hals var dobbelt så vid som normale flaskehalse, og fik den fyldt fra en tønde.

På en sidedisk var en montre med galanterivarer: punge, kamme, lomme-spejle, lommeknive, måske en finsk dolk i skede. Lidt legetøj fandtes også i denne afdeling, især mod jul. Og på bagvæggen var der et beskedent udvalg af metervarer til forklæder, bomuldskjoler og lignende. Det nødvendigeste arbejdstøj kunne man tit købe hos købmanden. Her var desuden gymnastiksko med gummisåler, træsko og træskostøvler, træskobeslag, søm og tommestokke. Kort sagt, en købmand havde alle de nødvendigeste brugsting i sin butik. Det var også folk i arbejdstøjet, der trampede ind ad den klemtende dør og spyttede på det sandstrøede gulv. Spytingen hørte dog op de fleste steder i tyverne, men til gengæld bar købmandens trappesten ofte spor af overflødig tobakssovs, der sendtes ud gennem den på klem åbnede dør.

Fra 1862 måtte bissekræmmere ikke mere løbe om og falbyde varer. Men i Sønderjylland fortsatte deres „huseren“ i hele den præjsiske tid, og da Nord-slesvig blev dansk i 1920, blev der givet fortsat bevilling til dem, der var i gang, dog måtte de ikke handle med „kram“ norden for Kongeåen. Heller ikke i kon-

Slagteren havde sin faste butik i byen, men den fjernere boende kundekreds på landet kunne det betale sig at betjene med vogn, der på bestemte ugedage bragte et passende udvalg af varer til døren. – Slagteren sælger Kød, maleri af L. A. Ring, 1899.

geriget ophørte bissekramhandelen ganske. Man kunne fremdeles rejse rundt og sælge varer, man selv fremstillede. Og det var ikke let at se, hvad der var hvad. Der kom stadigvæk besøg af børstenbindere og kurvemagere, folk, der solgte skeer og andre træting. Pottemændene kom i deres halmforede vogne. Snart begyndte også fiskemænd at køre omkring på landet. Forhen drog bønderne selv mange mil ud til havet efter fisk, som de saltede eller tørrede. Nu kom fiskemændene med kasser, som de hentede på nærmeste jernbanestation; det kunne være levende rødspætter, ål eller torsk eller sild pakket med isstumper. Var efteråret mildt og varerne et par dage gamle, kunne lugten godt skræmme kunder væk på lang afstand. Men som oftest var den ferske fisk en frisk og velkommen afveksling fra den daglige gang stegt flæsk med meldyppelse.

Ølkusken, slagterkøretøjet og brødvognen rullede ind på gårdspladsen på bestemte dage. Efter den første verdenskrig var der også foretagsomme kolonialhandlere, der kørte rundt i bil og „tog mod bestilling“ på varer – der dog undertiden blev leveret med det samme. En tid opstod der små margarinefabrikker i de fleste provinsbyer, de sendte biler ud med varer til flere end købmændene,

indtil disse foretagender bukkede under i konkurrencen med de store fabriks-sammenslutninger.

Efter den anden verdenskrig fik man ude på landet ikke bare besøg af private handelsmænd, men også mange steder af „slagterimanden“ fra svineslagteriet. Han førte en hel lille viktualieforretning med sig. Skulle man have varer fra købmanden, havde man gammel hævde på at få bud med mælkekusken, og en gang om ugen kørte „brugsen“ ud og samlede kontrabøger ind med ordrer for så at bringe varerne næste dag.

I de første årtier efter 1900 kom fynske humleførere i høstens tid og anbefalede deres varer: „De e go' fynsk hummel! Vor mor' ha' brygget på den både én og tow gånge.“ Andre kørte rundt med strandskaller, der bidrog til, at hønsene lagde solide æg. Dertil kom fidusmagere, der prakkede skikkelige folk værdiløse fodermidler og apparater på. Endelig var der en skare af kolportører. Nogle solgte gudelige skrifter og bøger, andre illustrerede værker i forgyldte pragtbind, nydelige at sætte på boghylden over sofaen eller låse inde i det nøddetræs bogskab med glasdøre, der nu var moderne. Endelig var der dem, der tegnede abonnenter for „Familie-Journalen“, „Hjemmet“, „Hus og Hjem“, „De tusinde Hjem“ og andre blade. De gav i tilgift billeder til at hænge op på væggen: Ved Gadekæret, De sønderjyske Piger, Den kongelige Familie (efter Chr. 10's tronbestigelse) og mange andre. Der var også opkøbere af det ene og det andet: Klude, jern og ben, for ikke at tale om uld, lam og hornkvæg. Mange af de rigtige handelsmænd, prangerne, begyndte allerede at købe uld og lam op som børn. Det kunne ske, at en vestjysk gårdmandssøn derefter som 15 årig blev sendt til Ditmarsken for at lære studedefning, et godt grundlag for at blive kreaturhandler.

Men årene efter 1870 blev især den store tid for omvandrende uldkræmmere. Trods vanskeligheder under krisen i 80erne var det gode år at grunde en forretning i. Mange slog sig ned som trikotage- eller manufakturhandlere i købstæder og stationsbyer og blev velstående mænd, hvis firmanavne endnu har god klang. Andre klarede ved at gå rundt med uldpakken renter og afdrag af en nyhvervet ejendom i de magre år.

Retten til at sælge hjemmeforarbejdet „bindetøj“ hvilede på et gammelt privilegium for beboerne i de jyske hedeegne, Hammerum, Lysgaard, Bøvling og Ulborg herreder. Var man fyldt 18 år, kunne man for 2 mark (66 øre) løse et uldhandlerpas på herredskontoret og begive sig ud på handelen med to vældige sammenbundne bylter i blåstribede bomuldsklæder, en forpå og en bagpå, og med et forsvarligt egespir i hånden. Der skulle helst være en blykugle i enden af kæppen, så man kunne værge sig mod de glubske herregårdshunde, som kåde daglejere og drilske karle undertiden fandt på at pudse efter den vandrende

bylt. Et enkelt år, i 1887, udstedtes der på herredskontoret i Herning ikke mindre end 198 pas. De nyanlagte jernbaner havde gjort det lettere for uldkræmmerne at komme til landets fjernere egne og dér hele tiden skaffe sig frisk forsyning fra hjemegnens opkøbere.

Varerne måtte ikke være fremstillet på fabrik; men de måtte godt være strikket på maskine, blot strikkeren tillige drev landbrug og ikke holdt hjælpere til strikkeriet. Netop i 80erne kom der nye og lethåndterlige håndstrikkemaskiner på markedet. Det var ikke ualmindeligt, at folk var murerarbejdsmænd om sommeren og hjemmestrikkere om vinteren, sådanne fandtes endnu efter 1920. Ind imellem gik de så ud med pakken og solgte deres produkter. I slutningen af forrige århundrede var det dog almindeligst, at folk strikkede for opkøbere, af hvilke der gerne fandtes én eller to i hvert sogn.

Det var ikke altid muligt at se, om varerne var lavet som husflid eller på fabrik. Når politiet konfiskerede uldpakken, fordi det havde mistanke eller havde fået et praj om indhold af ulovlige varer, blev den opkøber, som angaves at have leveret varerne, kaldt op på herredskontoret for at se, om han ville kendes ved tøjet. Svaret lød ofte: Om det er mit, kan jeg ikke sværge på, men jeg kan lave mage til! Når uldhandlerne kom sammen i deres logis, svægede de i malende beskrivelser af, hvordan de havde narret politiet. Ofte stak de af langs gærder og hegn ud over markerne, når de af en venlig kunde havde fået et praj om, at betjenten var ankommet til landsbyen. Det var fristende at stikke nogle silketørklæder ned i bunden af pakken eller ind på kroppen; de vejede ikke meget og gav større fortjeneste end et par velvoksne uldne damebukser.

En dag i 1869 kom Niels Andersen Albæk ind til sognefogden i Hørve på Sjælland for at handle. Sognefogden gav ham et vink om at forsvinde, men han forstod ikke meningen og gav sig god tid. Så blev døren til en anden stue åbnet; en betjent stak hovedet ud og sagde: „Det kan være, jeg skal handle med Dem?“. „Nej“, sagde sognefogden, „pas du maden“. Betjenten undersøgte dog pakken og fandt tre par bomuldsbenklæder, der var ulovlige. Niels Albæk erklærede, at de var til eget brug. „Hvad skal jeg gøre ved ham,“ sagde betjenten, „jeg ved ligeså godt, at han sælger dem, så snart han kan.“ Det endte med, at Niels fik lov til at gå, og betjenten og sognefogden gik ind til deres aftensmad.

Forhen havde hosekræmmerne kun handlet i byerne; men ved denne tid var de for alvor begyndt at handle på landet. Folk, der havde en landejendom, drog ud med uldpakken to gange om året – gerne et par måneder omkring skiftedagene. Når de først blev kendt på en egn, ventede deres faste kunder på dem og købte ikke af andre. De faste kunder blev aldrig snydt, og der kunne opstå venskaber mellem uldhandlere fra Herningegnen og gårdmandsfolk på Sjælland, der varede hele livet. Der var også enkelte, der rejste til Norge for at handle for

Den lille ambulante handel omfattede mange slags varer og antog mange former, en trillebør med balje og bismær var det absolut nødvendige, men også tilstrækkelige grundlag for en mindre fiskeforretning. – Fiskehandel i St. Olaigade i Helsingør, foto i Dansk Folkemuseum, 1950.

danske, der havde slået sig ned i Kristiania, Kristianssand eller andre af de syd-norske byer.

På regninger udstedt af opkøber J. C. Skov i Sinding Mølle i efteråret 1900 findes hele udvalget trykt, så man bare havde at tilføje stykantalet og prisen: Herreveste, dameveste, tørklæder, dameskørter af uld, do. vaflede, do. af tvist, damebenklæder af uld og af tvist, herrebenklæder ligeså, dametrøjer, herretrøjer, børnekjoler, børnetrøjer, børneklokker, håndklæder, muffedisser, uldne strømper og sokker. Øverst står at læse: Husflidsarbejde, hvorfor garanteres. Og ned langs den ene side af notaen: Erkjendt lovlig ved to overrettsdomme og en højesteretsdom.

En af de uldhandlere, der slog sig ned med butik på Sjælland, har efterladt sig varelageropgørelser for årene 1902 og 1905. Foruden de ovenfor nævnte varer, som uldhandlerne gik og solgte, handlede han også med garn, tråd, cyklestrømper, viskestykker, skjorter, gamacher, vanter, halstørklæder, bluser (vist

til arbejdsbrug), forklæder, landmandskraver og andet kravetøj, handsker, under-liv, kombinasjons, korsetter, korsetskånere, tørklæder, drenge- og pigetøj, linned, gummistrimler (til kravetøj) og islandske trøjer. Efterhånden kom butikken til at omfatte flere og flere manufakturvarer og konfektion – selv dåbs-huer og sommerhatte førtes i 1905. Trikotagehandlerens borgerskabsbrev fra 1901 lød ikke på bestemte varer. Vel sagtens af denne grund føjede byens magistrat ved udgangen af 1912 til dokumentet: Retten til forhandling af stærke drikke er dags dato opsagt på ubestemt tid. Så vidste man i hvert fald, at spiritus kunne ikke købes i dén butik.

I tiden mellem de to verdenskrige tog de fleste uldkræmmere cyklen i deres tjeneste. Bylden var stadigvæk af blåstribet lærred. Men det kunne sommetider knibe med at få kontakt med kunderne, især hvis radioen gik, påstod nogle. Folk blev distraheret af så meget nymodens. Efter den anden verdenskrig kørte nogle af disse handelsmænd ud i bil. Heri havde de varelageret, men de havde også en cykel med. Bilen blev parkeret ved en vejside, og så kom de stadigvæk kunderne i møde som fattige, men hæderlige folk trækkende den tohjulede, der næsten skjultes af store uldpakker.

I købstaden var der andre former for „rullende handel“: Folk, der kørte rundt med fisk på en trillebør, senere en trækvogn; de råbte: „Friske, ferske sild e' gååt“ eller „Rødspætter, rødspætter, rødspætter e' gåt.“ Der kom kaffevogne, pølsevogne og bananvogne, de sidste afbildedes allerede i „Blæksprutten“ 1906. Frugtvoгне havde der været længe; men nu gik der også nogle rundt med is: „Der-e jordbær-, der-e hindbær-, der-e limonadeis!“ Bladhandlerne foretrak her i landet et fast stade på fortovet; men på strøget i København kunne man dog høre deres råb, når de var ude med frisktrykte eftermiddagsblade.

I gammel tid lod man trommen gå i byen, når man ville gøre publikum opmærksom på et eller andet. Det kunne være bystyret, der havde en meddelelse til offentligheden, men det kunne også være en handlende, der på den måde henvendte sig til kunderne. Plakatbærere, „sandwichmænd“, gik rundt i kvarteret, hvis man havde brug for på en hurtig og opsigtsvækkende måde at slå til lyd for en bestemt vare eller en bestemt forretning. Det var billigere end at indrykke en annonce i dagsavisen, og i de tider, da ikke enhver holdt avis, var det også mere virkningsfuldt.

Fra 1880erne begyndte fabrikanterne at slå deres produkter fast i publikums bevidsthed med stadig gentagne sentenser, der stirrede folk i møde fra husgavle og fra plakater langs veje og jernbanelinier. Mens gavltreklamen fortsat dyrkes med bistand af anerkendte kunstnere, blev det i 1937 forbudt at opstille plakater langs trafikårene af hensyn til færdselssikkerheden.

Varemangel under verdenskrigene

Var man fyldt 18 år, kunne man løse et uldhandlerpas på herredskontoret, det benyttede mange sig af. Og efter nogle års forløb kunne mange søge over i en mindre urolig tilværelse, måske slå sig ned som forretningsmand med fast butik i hovedstad eller provinsby. Men andre holdt fast ved erhvervet som „uldjyde“ til den høje alder. – Halvfemsårig uldhandler fra Hammerum herred, foto af H. P. Hansen i Herning Museum.

I nutiden hører salgsreklamen især byerne til; ved mørkets frembrud tændes flerfarvede lysreklamer på hovedgadernes facader for at gøre opmærksom på varemærker og firmanavne. De første neonlys tændtes omkring 1930, og siden er der blevet stadig flere.

Allerede ved periodens begyndelse begyndte købmændene at udlevere varerne i papirposer med påtrykt firmanavn, men i nutiden findes de fleste varesorter i færdige fabrikspakninger, som blot behøver at rækkes over disken. Her gør selve emballagen reklame for firmaet og for produktet. Fabrikkerne gennemfører ofte, for at stimulere salget af netop deres produkter, salgskampanjer med rabatordninger, tilgift til varerne eller konkurrencer om værdifulde præmier. Disse kampanjer bliver tilrettelagt sådan, at købmanden med eller mod sin vilje må formidle dem overfor kunderne.

Ved krigsudbruddet i 1914 blev al foretagsomhed lammet i en kortere tid under frygten for, at Danmark skulle blive inddraget i krigen. Denne ængstelse

Byens trommeslager gik gade op og gade ned, påkaldte sig opmærksomheden med sit larmende instrument og udråbte art og pris og salgssted for en vare, der forventes at ville falde i publikums smag. Undertiden kunne han være fulgt af varen selv, råbet kunne for eksempel lyde: „Kødet af denne gode hest udskæres i morgen på torvet“, eller lignende. – Ribe trommeslager, foto sidst i 1880erne, Dansk Folkemuseum.

fortog sig imidlertid snart, og tingene kom atter i den vante gænge. Helt frem til 1916 fik landet omtrent normale forsyninger, men i det følgende år meldte vanskelighederne sig. Ingen handlende kunne skaffe tilstrækkelige tilførsler frem, og priserne viste tendens til at stige. Nationaløkonomerne holdt på, at prisstigningen var nødvendig for at undgå, at lagrene helt skulle slippe op, men regeringen og lovgivningsmagten så anderledes på det og indførte reguleringsordninger i form af maksimalpriser, rationeringer og rabatsystemer. Varemanglen fremkaldte vareforfalskninger og surrogater: reb af papir, tøj af nælder, the af lyng, tobak af humle og kartoffelblade, sæbe af blåler og så videre. Butikkerne blev tvunget til at lukke tidligt for at spare på brændsel og lys, og der var forbud mod vinduesbelysning.

Havde købmandens situation været vanskelig under den første verdenskrig, så blev den det i endnu højere grad under den anden. I stedet for normalt at bestræbe sig for at sælge så mange varer som muligt, måtte købmanden nu holde

Før BRUGEN Efter
Aachener Thermalsæbe

Skønhed og fin Teint
ved
Aachener Thermalsæbe

Thermalsæbe, extra stærk 1,75. stærk 1,00. mild 0,65, Toilet 0,50 pr. Stk. Brugsanvisning medfølger. Hovedopl.: Trojel & Meyer, Kronprinsensgade 1.

Med pressens stigende udbredelse fik reklamering i dag- og ugeblade stedse større betydning for omsætningen. Men skal en annonce virkelig sælge en vare, bør den ikke alene indeholde nøjagtige oplysninger om varens navn, pris og kvalitet, det er mindst lige så vigtigt, at den er sat smukt, tydeligt og overbevisende op. – Annonce i Hjemmet, 1907.

igen med salget for at strække lagrene så langt, det kunne lade sig gøre, for ingen vidste, hvornår de igen kunne suppleres op. Den købmand, der var vant til, at man aldrig måtte lade en kunde gå med uforrettet sag, følte sig i en helt omvendt situation. Han stod nu bag sin disk og følte sig snart almægtig, snart afmægtig. Kunderne måtte anvende al deres overtalelsesevne og forstillelseskunst for at fralukke ham de varer, de behøvede, og som de vidste, han havde „under disken“. Repræsentanter for smarte fabrikker og grossister løb købmændene på dørene med de mest rædselsfulde vareforfalskninger, som kunne fås udenom rationeringsordningerne. I mange tilfælde endte det med, at også erstatningsvarerne blev rationeret, eller at forfalskningerne blev yderligere forfalsket.

De kunder, der blev trætte af de handlendes evindelige nej, havde den udvej at opsøge „den sorte børs“. Her kunne man blive trykket i hånden, så man fik „mærker“ i den. Handelen på dette „åbne marked“ blev formidlet af lyssky elementer, som holdt til på kaffebarer og på åben gade, hvor de drev handel med rationeringsmærker og tobaksvarer. Her kunne også købes fodtøj og andre manglvarer, som kom „varme“ fra gerningsmanden eller hæleren.

Ved en lærekontrakt, som i 1882 blev oprettet mellem en købmand i Helsingør og hans 14-årige lærling, blev det bestemt, at drengen skulle stå i lære i 5 år. I

denne tid forpligtede han sig til at være villig og tro og i det hele varetage sin principals interesse. Læredrengen måtte ikke have penge hos sig i læretiden, og hans fader skulle holde ham med klæder og fodtøj. Købmanden forpligtede sig til at yde drengen kost, husly og vask, og desuden skulle han til drengens fader betale 30 rigsdaler årlig. Endelig skulle købmanden betale den unge mands svendeklæder, som i kontrakten blev omhyggeligt opregnet, stykke for stykke.

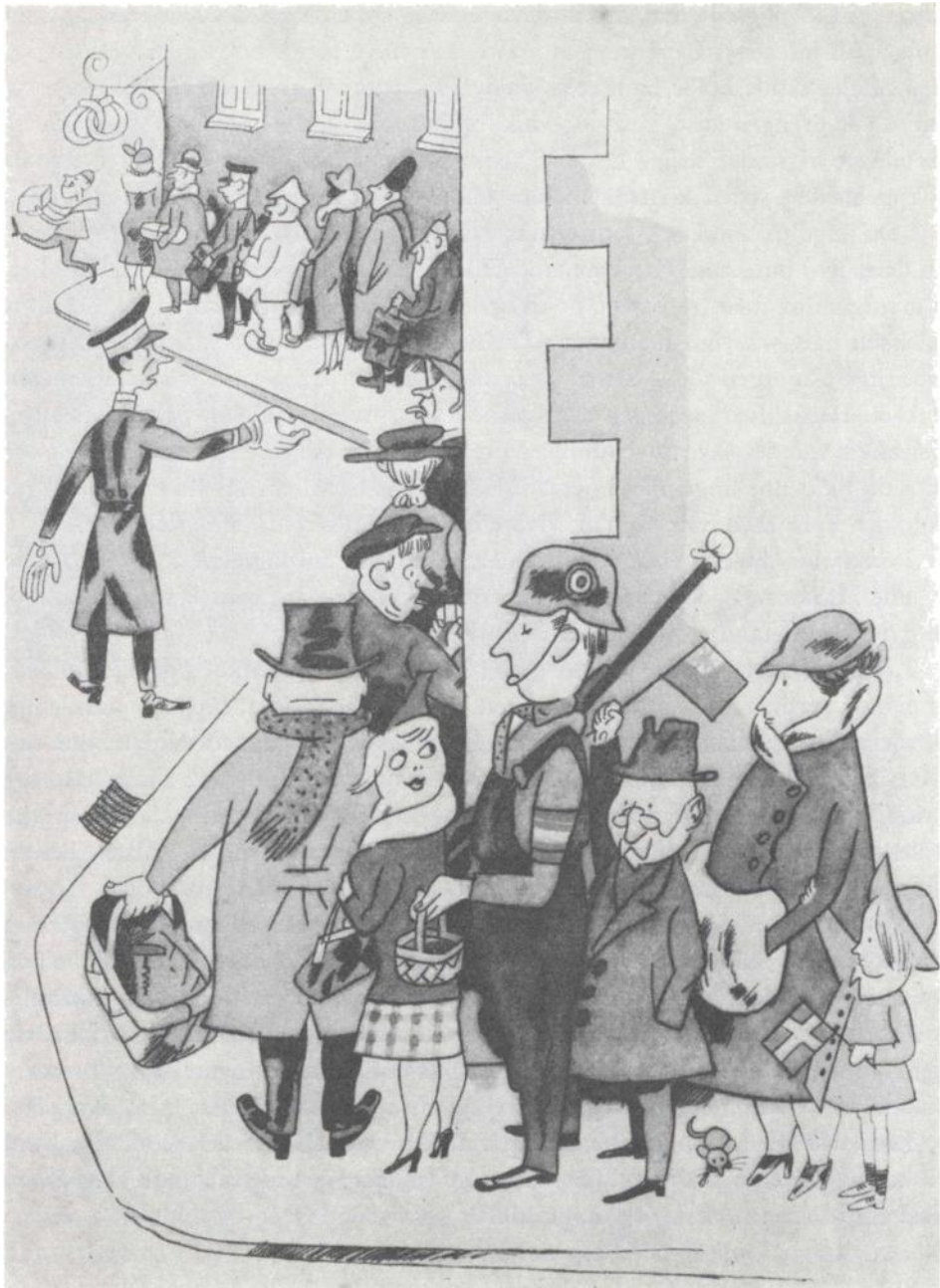
„De unge mennesker“, som butikspersonalet gerne kaldtes, levede det meste af deres liv i butikken. Hos købmand Huus i Nakskov boede de, seks-syv i tallet, i to sovekamre med tre vaskefade til fælles brug. De blev vækket af en gårdskar klokken halv seks om morgenen. Thi her som alle andre steder var butikken åben fra 6 morgen til 10 aften. Kun om søndagen fra 9 til 4 var forretningen lukket. Derfor hed lærlingen også gerne i folkemunde „én fra 9 til 4“. Selv på juleaften var der ikke ro i butikken før henad klokken 8, og først efter 4 års læretid fik denne unge mand nogle få dages ferie, som han slet ikke havde noget krav på. Først med ferieloven af 1938 blev de ansattes ret til ferie slået fast.

Principalen holdt gerne svendegildet, men hans forpligtelser i så henseende kunne afløses med en passende pengesum. Samme dag, som læretiden udløb, begyndte købmanden at sige „De“ til den unge mand.

Købmandens familieliv var præget af en næsten utrolig flid og arbejdsomhed, som også lærlingen indrettede sig under. Han pillede rosiner, tappede petroleum, skyllede flasker, blandede de forskellige slags sukker og pakkede sildetønder om. Hvis han frøs, var kaffemøllen god til at sætte varme i kroppen. Fornøjelser og fritid var sjældne afbrydelser; markedsdagens festlige hurlumhej, en køretur til et naturskønt sted i omegnen, en sejltur, en nøddedag, en teateraften eller en fugleskydningsfest var store begivenheder.

Udviklingen i 1950erne har trængt købmanden og ekspedienten bort fra den aktive sælgers rolle. I de moderne selvbetjeningsbutikker er forskellen mellem kundesiden og købmandssiden af disken forsvundet; det er blevet kundeside alt-sammen, og købmandens opgave er stort set blevet indskrænket til at fylde de tomme pladser på reolerne op. Butikspersonalet har ikke længere brug for varekunds-kab, et forhold, der tit påtales i læserbreve. Man behøver blot at være i stand til at slå beløb op på et kasseapparat. Der er ikke som i den gamle butik tid til noget „farvel og tak“, endsige til at følge til dørs; den næste kunde i kassekøen skal ekspederes i en fart, og døren lukker selv.

I gamle dage kom der „Probenreutere“ fra Hamburg med prøvekollektioner af varer, som de handlende kunne bestille efter. I nutiden tæller de handelsrejsende, „repræsentanterne“ en stor og for omsætningen livsvigtig klasse. De fleste

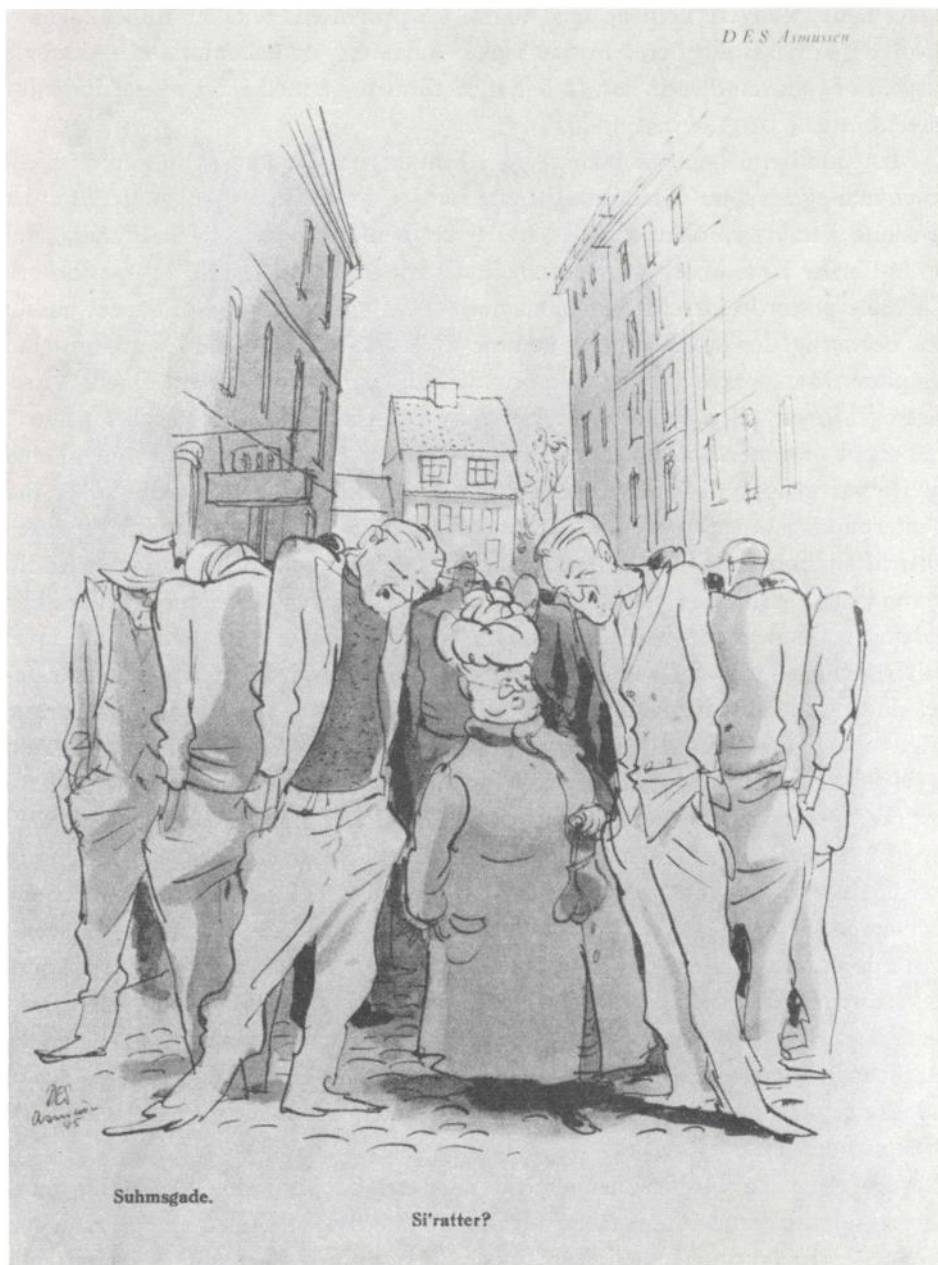
Vi lærte meget i de onde år under og efter besættelsen, vi lærte blandt andet også at stå i kø, smukt demokratisk og uden persons anseelse, når en handlende nu og da var forsynet med sjældne varer.
– Tegning af Ungermand i Abel Spændabel og andre Børnerim, 1945.

kører i bil; tidligere kom de med toget. På provinsens hoteller findes lokaler, hvor de kan udstille deres firmas varer – navnlig damekonfektion – i nogle dage, så byens handlende kan få lejlighed til at følge med i det nyeste indenfor deres branche og gøre bestillinger.

Men publikum behøver ikke at gå i butikkerne. De kan skrive varer hjem efter katalog fra store varehuse. Allerede før den første verdenskrig udsendtes der sådanne kataloger, blandt andet fra tyske isenkram- eller cyklefirmaer. Hos Fries-Beseler i Flensborg kunne man få alt fra cykler til legetøj og fyrværkeri. Sådanne postordreforretninger blomstrede navnlig op efter 1920, da det endnu var besværligt for landboerne at komme til købstaden pr. cykle i vinterens slud og pløre. Mange skrev konfektions- og manufakturvarer hjem fra Daells Varehus og Messen, eller de fik nye cykler mærket „Candor“, „Sport“ eller „Elite“.

Folks købevaner skifter fra tid til anden, og de er forskellige fra sted til sted og fra varegruppe til varegruppe. De fleste hjemmegående husmødre køber ind i eftermiddagstimerne, medens de udearbejdende må benytte middagspausen eller aftenåbningstiden. Mærkevarer kan købes hvor som helst, for at spare tid gerne i den nærmeste butik. Og denne art varer er der blevet mange flere af i tiden efter den anden verdenskrig. Det er derfor naturligt, at man har lavet selvbetjeningsbutikker, hvor kunderne lukkes ind ad én dør, går rundt og samler de ting, de skal bruge, i en kurv eller vogn, for så at betale ved udgangen. Men også i de almindelige købmandsbutikker, hvor der ydes mere udstrakt service med udbringning af varer, kommer man mere og mere ind på at have mærkevarerne stående fremme uden for disken, så kunderne selv kan tage dem og give dem til ekspedienten. Udviklingen går på de fleste områder i retning af færdige varer, madvarer sælges i lynfrossen stand – lette at servere for den selv-erhvervende husmoder. Havregryn skal kunne koges på få minutter, gulvferniss tørre på mindre end en halv time og maling være let at stryge jævnt ud og samtidig tørre næsten øjeblikkelig. De første radioapparater solgtes som selvbyggesæt; nu sælges kun hobbyting, der tager sigte på selvbyggerne, i enkelte dele. Radioapparater sælges fiks og færdige, og en hær af specialister tager sig af mindre reparationer og eftersyn af såvel disse som en mængde andre udviklede hjælpemidler i dagligdagen.

Varer, som skal bruges i længere tid, eller er modeprægede eller kostbare, ønsker kunderne gerne at se i større udvalg. De købes normalt i større forretninger, enten i stormagasiner eller i store specialforretninger. Her spiller det en rolle for den handlende, om kunderne er unge eller gamle, fra byen eller langt ude fra omegnen, og hvilket socialt lag de hører til. Han behøver ikke at spekulere meget over kundens personlige smag, når det gælder de nyeste parisermoder i damekonfektion. Nye kjolelængder og snit vil slå mere eller mindre igennem

Kom man, med vilje eller uforvarende, ind på „den sorte børs“, der florerede i de vanskelige år under og efter besættelsen, måtte sælgerne naturligvis gå ud fra, at man ønskede at købe, og fremsatte deres tilbud om sjældne, og derfor kostbare, varer, som her kom på markedet uden om alle rationeringsbestemmelser. Dog først når vagtposter på gadehjørnet havde givet signal, at politi ikke var i sigte. – Tegning af DES Asmussen, Tegnerier, 1945.

ligesom modifarver og stoffer. Men i mange andre tilfælde må den handlende tage hensyn til, om varerne kan godtages af kunderne. Her er det ikke sikkert, at reklame kan vende stemningen hos køberen; der må ske det, fagfolk kalder en „varetilpasning“ i stedet for en „forbrugertilpasning“, der går ud på at vænne kunden til nye varer.

I Sønderjylland solgtes tidligere mange kasketter med blank skygge; dem var man vant til fra den tyske tid. Men nord for Kongeåen var sådanne kasketter næsten usælgelige. Dernede drak man grog med rom i, heroppe Brøndums snaps i kaffepunche. Høleerne og deres skæftning var vidt forskellige fra egn til egn; de samme fabrikker lavede en snes forskellige faconer, som repræsentanterne nøje vidste, hvor de kunne sælge. Røde cykledæk solgtes fortrinsvis til tjenestekarle, storblomstret tapet og porcellæn skal efter sigende have været mere populært hos landboere end hos byboere, ligesom hine var mere interesseret i stueure med kraftigt slag („rådhusslag“) end disse. Derimod solgtes kun lidt tyggegummi på landet, men mere rugbrød end i byerne, hvor grøntsager til gengæld var mere populære. Maskinhandlerne solgte fjedertandsharver til vest- og midtjyske landmænd, men kultivatorer længere østpå, hvor jorderne var mere stive. Og i marskegnene skal teforbruget være særlig stort, fordi drikkevandet der ofte har afsmag. Til gengæld skal der mere sæbe til i København end i Skive, hvilket hænger sammen med vandets større kalkindhold i hovedstaden.

Befolkningens daglige indkøbsvaner skifter således meget. Og for den, der flyttede rundt fra sted til sted, har der stadig været grund til at undres. Mange varer sælges mod ratebetaling, og kunderne handler ofte efter en pludselig indskydelse i stedet for efter længere tids overvejelse. Købelysten fremmes ved hjælp af demonstrationer i eller uden for butikken, udlevering af smagsprøver og lignende. Der lægges ofte et vist pres på publikum ved pågående reklame, eller man søger at skabe en særlig gunstig atmosfære ved at indrette kafeterier, eventuelt også ved hjælp af musik gennem højttalere. For en gros handelen har salgsmesserne fra gammel tid været af stor betydning. Også her møder publikum de samme arter af påvirkning, foruden reklamefilmene, som de i forvejen kender fra biograferne.

Reklamernes romantiske sprog afspejler ikke hverdagens omgangsformer – selv om en frisk mund er mere fristende end dårlig ånde og en anelse parfume mere tiltrækkende end svedlugt. Men den bygger på publikums formodede ønskedrømme om kostbart tøj og den store kærlighed – eller i det mindste et rigt giftermål. Og den går lige på og hårdt. Hvilke strenge, der skal spilles på i reklamen, afhænger af, hvilke impulser og følelser der skal vækkes. Her gælder det som i revyrefrænerne: Teksten skal affattes i et tydeligt sprog, som enhver uanset hans dannelsesstrin kan fordøje uden besvær – som det hedder i en lærebog. Annoncetek-

sten skal føre tankerne lige ind i kundens egen lille verden, den reelle eller den han drømmer om.

Evnen til at takkes kunderne uden overdreven leflen er vanskelig at erhverve. Men i en lærebog fra 1930erne hedder det om „hvorledes en kunde skal hilses“, når han træder ind i forretningen: „Ved ekspeditionsarbejdet kan en hilsen helt udelades, idet kunden anser den for overflødig, sælgerens opmærksomhed er tilstrækkelig. I brancher, hvor længere købsovervejelser er reglen, må der gøres mere ud af kundens modtagelse. En mundtlig hilsen kan være velanbragt, men som regel er en hovedbøjning eller et elskværdigt smil tilstrækkeligt, i det mindste overfor det almindelige publikum. Enkelte velkendte kunder kan hilses med navns nævnelse . . . men mange opfatter enhver personlig bemærkning, derunder navns nævnelse, som en familiaritet. De yngre medhjælpere skal derfor altid afholde sig derfra“.

Derefter følger et kursus i den vanskelige kunst at anvende „De“, „frue“, „frøken“ og ordet „herr“ – der kun må bruges sammen med navnet – på den mest taktfulde måde. Sælgeren må under ingen omstændigheder benytte ordet „jeg“, men så vidt muligt altid sige „vi“.

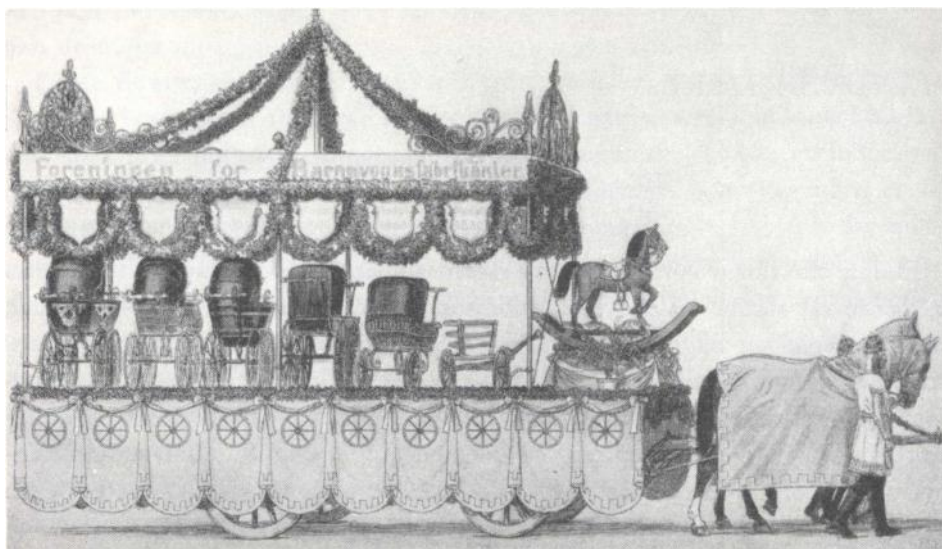
Kundeservice omfatter således mere end ekspedition og gode, friske varer. Måske er den drevet videst indenfor forsikringsbranchen; thi det hedder sig, at mange mennesker kun har en vag anelse om, hvilket selskab de er forsikrede i. Men de ved, at det er Jensen i Algade eller Petersen på Store Torv, der har agenturet, og det er tilstrækkeligt, for disse agenter har forstået at vinde kundernes tillid. Og mange mener, at dét er den vigtigste hemmelighed ved al handel.

HÅNDVÆRKERE

Endnu omkring 1850 var håndværkerne undergivet stramme næringsregler. Reglerne var stadfæstet i love og anordninger fra århundredets første halvdel, men tankegangen bag dem gik tilbage til Christian 5.s Danske lov og Christian 2.s købstadsprivilegier for ikke at tale om middelalderens regulerede bysamfund. Formålet var for det første at fremme købstædernes vækst og håndværkernes faglige dygtighed, og for det andet at indordne håndværkenes udøvere i korporationer, de såkaldte laug, ikke så meget for håndværkernes egen skyld som for at kunne styre og regere dem desto bedre.

Derfor måtte hovedparten af håndværkerne kun udøve deres fag i købstæderne. Det var kun vævere, grovsmede, hjulmænd, slagtere, rugbrødsbagere og ølbryggere, der frit kunne nedsætte sig, hvor de ville. For møllerne gjaldt særlige privilegier; møllere fandtes naturligvis både på land og i by. Enkelte tømre, bødkere, teglbrændere, pottemagere og skindgarvere samt med visse begrænsninger tillige skræddere og skomagere kunne få amtmandens bevilling til at slå sig ned på landet, hvis amtmanden ellers mente, der var behov for dem. Det samme gjaldt sadelmagere, glarmestre, franskrødsbagere, rokke-drejere, malere og urmagere, vel at mærke kun hvis de agtede at slå sig ned mindst 1½ mil fra nærmeste købstad. Men sådanne håndværkere, der havde fået lov til at bo på landet, måtte ikke arbejde for købstædernes indbyggere, og bevillingerne blev fortrinsvis givet til folk af bondestanden, ikke for at skabe flere erhvervsmuligheder for håndværkerne, men for at imødekomme landbefolkningens tarv.

De håndværkere, der kun måtte virke i købstæderne, var først og fremmest sådanne, som havde med skibsfart at gøre: Sejl, flag- og kompasmagere samt anker- og nagelsmede. Dernæst en række metalhåndværkere som blikkenslagere, gørtlere, klejnsmede, kandestøbere, kobbersmede, guldsmede, instrumentmagere, filehuggere, sporemagere, nålemagere og (værk)tøjsmede; våbenhåndværkere som bøsse- og sværdfege; beklædningshåndværkere som handskemagere, hattemagere, possementmagere, knapmagere, guldtrækkere, buntmagere og hørsvingere. Dertil kom bygningshåndværkere som stenhuggere og blytækkere, møbelhåndværkere som stolemagere, forgyldere og kunstdrejere, folk, der arbejdede med nærings- og nydelsesmiddelfremstilling som eddikebryggere, brændevinsbrændere

Håndværkslaugene blev ophævet i 1862, men fortsatte i form af håndværkerforeninger, borgerforeninger, industriforeninger, og i 1879 dannedes Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk. Denne sammenslutning jubilerede for de 25 år i 1904, og i det storstilede optog, som var festens folkelige hovedpunkt, så man side om side med den moderne industri, at meget af den gamle håndværkerånd og laugsbevidsthed endnu var bevaret. – Barnevognsfabrikanternes vogn i håndværkerprocessionen 1904, tegning af Rasmus Christiansen i: Haandværkertoget, 1905.

og tobaksspindere, samt endelig skorstensfejere, børstenbindere, farvere, bogbindere, bogtrykkere, kobbertrykkere, kammagere og garvere. Barbererne havde særlige privilegier, fordi de i ældre tid tillige havde foretaget mindre operationer. Når så mange håndværk kun måtte udøves i byen, forstår man, at også folk fra landet ofte kunne have ærinde til værksteder i byerne.

Laugene var altså et vigtigt led i byernes håndværksliv. De blev ikke alene tolereret af myndighederne, men som regel også understøttet af dem. Hvor laugene fandtes, havde deres medlemmer eneret på at udføre de pågældende håndværk. Til gengæld indestod laugene for, at håndværket blev fagmæssigt korrekt udført og til en rimelig pris. For at komme i laug skulle en håndværker ikke alene være udlært og have aflagt svendeprøve. Han måtte også have gjort mesterstykke og have betalt indgangspenge til laug. Det sidste kunne være tungt nok for en af datidens knapt lønnede svende, når han samtidig skulle afholde udgifter til etablering af værksted og anskaffelse af værktøj. Derfor blev indgangspengene i første halvdel af århundredet fastsat ved lov. Men det var en offentlig hemmelighed, at laugene ikke overholdt loven på dette punkt. I almindelighed hævdede man, at indgangsgebyret betaltes til laug for at begrænse tilgangen af nye mestre. Man skulle nemlig få så mange mestre, at ikke alle kunne ernære

sig anstændigt. Var svenden derimod søn af en mester, eller havde han fundet en mesterenke, der ville gifte sig med ham, så blev der hverken taget så tungt på mesterstykke eller på indgangspenge. Thi enker og gamle mestre skulle for-sørges, og de eksisterende gamle værksteder skulle helst fortsættes, sådan var den gamle laugsånd.

Men efter 1849, da den ny grundlov gav løfte om en ny næringslov, var alt i bevægelse bort fra fortidens regulerede håndværksliv. Den nye næringslov blev vedtaget i 1857, men trådte først i kraft fra nytår 1862. Hermed bortfaldt håndværkernes pligt til at bosætte sig i købstæderne. Det hed: „Ligesom kjøbstadhandværkeren kan arbejde for andre kjøbstæders indvånere og landboere, således skulle landhåndværkerne og være berettigede til at arbejde for kjøbstadboere.“ For at mildne overgangen blev det dog forbudt håndværkere, der tidligere skulle have amtmandens tilladelse til at etablere sig på landet, at nedsætte sig på almindeligt næringsbrev nærmere end én mil fra nærmeste købstad. Dette læbælte om købstædernes håndværk blev opretholdt lige til 1920. Møllebyggere, franskbrødsbagere, snedkere, sadelmagere og glarmestre slap dog denne gang med blandt de håndværkere, der frit kunne nedsætte sig i by eller på land, uanset læbæltet – vævere, grovsmede, hjulmænd, slagtere, rugbrødsbagere og ølbryggere havde som nævnt haft tilladelse hertil fra gammel tid.

Det var ikke blot købstædernes privilegier, der faldt bort. Også laugenes eneret til håndværket ophævedes. Svendepøven blev gjort frivillig, og mesterpøven forsvandt. Den skarpe afgrænsning mellem enkelte håndværksfag blev også ophævet, mange beslægtede fag blev slået sammen til ét borgerskab. Under smed fandt man således, hvad der tidligere betegnedes grov-, klejn-, anker-, nagel-, tøjsmed og sporemager. Endelig fik den enkelte håndværker ret til selv at fremstille alle enkelte dele af genstande, som han var berettiget til at sælge i færdig stand ifølge sit næringsbevis. Han behøvede ikke at lade andre håndværkere forfærdige enkelte dele for sig.

I en by som København opretholdt man mange af de gamle laug efter næringslovens ikrafttræden. Og laugsindstillingen forsvandt ikke hos mestrene. Derimod gik svendene i mange fag efterhånden over til at betragte sig som arbejdere. Laugene fortsatte deres virksomhed til gensidig understøttelse. Det stod de næringsdrivende frit, om de ville være medlemmer eller ej. Man skulle ikke mere aflægge mesterpøve for at nedsætte sig som selvstændig håndværker, men alligevel fortsatte man dermed i mange håndværk, fordi det nu engang var et ydre tegn på, at man havde lært sit fag til bunds. Arbejdede håndværkeren uden fremmed hjælp, behøvede han ikke at løse borgerskab; han havde lov til at lade sin hustru og sine børn deltage i bedriften. Og en bestemmelse fra 1873 om, at børn mellem 10 og 14 år ikke måtte arbejde mere end seks en

halv time i løbet af et døgn, indbefattet en halv times hvile, gjaldt ikke for den slags håndværkere, kun for dem, der havde fremmed hjælp. I småvirksomheder udnyttede man fortsat børns arbejdskraft ud over, hvad der var godt for en mindre-årigs fysiske udvikling.

Hvor mange udøvere af de forskellige håndværk havde der været under den gamle lovgivning, og hvor mange blev der efter næringslovens ikrafttræden?

I det egentlige Danmark, bortset fra Sønderjylland, var i 1840erne de talrigest repræsenterede håndværk på landet vævere, skræddere og grovsmede, efter dem fulgte tømrere, hjulmænd og skomagere. I købstæderne var de største grupper skomagere, snedkere og skræddere, efter dem fulgte smede, vævere, murere, bagere og tømrere. Men i 1860–80 gik navnlig antallet af vævere, rebslagere, skræddere og hjulmænd ned, mens antallet af tømrere, bygnings-snedkere og bødkere ikke voksede i trit med befolkningsforøgelsen, sikkert som følge af en tiltagende brug af maskiner. Skrædderne havde svært ved at få kunder nok på grund af konfektionsindustrien. Befolkningstilvæksten havde været særlig stor i årene 1855–60 og nåede først i femåret 1905–10 atter op i nærheden af denne stærke stigning, en tilvækst, der måtte opsuges af industrien. Og navnlig i konfektionsindustrien blev der antaget mange ufaglærte kvinder, der sad hjemme med deres arbejde og påførte skrædderne en hård konkurrence. I skotøjsindustrien var man begyndt at bruge håndsyrmaskiner, men selv i København arbejdede de fleste skotøjsarbejdere endnu på små værksteder. Derimod var der i dette fag opstået en konkurrence fra udlandet, som skabte vanskeligheder for den lille håndværksmester. Endnu i 1885 var skomagernes den næsttalrigeste håndværksgruppe i København, selv om det nu var murere og malere, der voksede stærkest i antal, og snedkere, der talmæssigt var flest.

Når enkelte håndværksfag i det følgende omtales nærmere, kan det være rimeligt at begynde med skomagernes som et fag, der endnu eksisterer i tiden omkring 1960.

I tiden efter 1862 var der to slags skomagere: de almindelige, der arbejdede efter mål og på bestilling, og en anden gruppe, der kaldtes „markedsskomagere“. Markedsskomagerne drev en slags massefremstilling og tog det ikke så nøje hverken med varens udseende eller kvalitet. De „rigtige“ skomagere beskyldte dem for at bruge ringere og billigere materialer.

Markedsvarerne blev ofte lavet af hjemmegarvet læder. Derved sparede skomageren garverlønnen. Og da skomagerens fortjeneste var ringere end de fleste andre håndværkeres, måtte man se nøje på småbeløb. Efter at kroner og ører havde afløst mark og skilling, tjente en skomagersvend, der arbejdede fra kl. 6 morgen til langt ud på aftenen, sjældent mere end 12 kr. om ugen. Nåede han

Fra støvlesyning til lappeskomageri

Efter at de ret strenge regler for håndværkernes pligt til kun at nedsætte sig i købstæderne var bortfaldet med den næringslov, som trådte i kraft fra 1862, kunne man også finde værksteder, som regel af mindre art, rundt om i landsbyerne. – En Blikkenslager i sit Værksted. Landsbyen Ring, maleri af L. A. Ring, 1887.

op på 15–20 kr. på egen kost, kunne han tillade sig at stifte familie. De uddannede skomagere lod sig trods den ringe løn vanskeligt friste til at søge udenfor deres fag. Men de var gerne parat til at påtage sig bierhverv som vægter, brandmand, ringer eller andet, der ikke krævede forkundskaber.

Markedsvarerne var støvler og enkelte snøresko til mænd samt snørestøvler og udringede sko til kvinder. Markedsskomagerne var næsten altid på farten fra marked til marked med deres lager; og et godt snakketøj var en af forudsætningerne for, at de kunne få afsat deres sager.

De bosiddende skomagere i byen mærkede i høj grad konkurrencen fra markedsskomagerne. De kunne ikke konkurrere på prisen; men de gjorde til gengæld så meget mere ud af kvaliteten og forarbejdningen. De brugte bedre læder; og de skar det til på en helt anden måde. Desuden brugte de usværtet læder, som først blev sværtet, når fodtøjet var færdigt. I 1880erne blev markedshandel

forbudt, og dermed ophævedes af sig selv denne modsætning mellem de to grupper af skomagere.

Hen mod slutningen af århundredet kom fjederstøvlerne på mode. De havde indsatte kiler af et elastisk stof i siderne, og de holdt sig i brug langt ind i 1900 årene. Skulle fjederstøvlerne være rigtig fine, blev de lavet af brunt hestelæder, og støvlen blev skåret ud af ét stykke. Det udskårne læderstykke blev så valket i facon på den måde, at det blev blødt godt ud i vand og derefter trukket over valkeblokkene. Her blev skomageren ved at gnide læderet, indtil det faldt helt glat til blokkene; hvis dette arbejde ikke blev gjort meget samvittighedsfuldt, ville der danne sig folder, når fodtøjet blev taget i brug.

Skomagere var blandt dem, der længst muligt søgte at bevare de gamle former for sammenhold, da laugsvæsenet blev revet over ende. I Holbæk vedtog skomagere at opretholde laugene under ledelse af en oldermand og to lademestre. „Tidepengene“, kontingentet, skulle gå til sygehjælp, og man ville afholde frivillige svende- og mesterprøver. Men det nyttede ikke at stampe imod udviklingen, indenrigsministeriet nægtede at godkende statutterne for det fortsatte laug og henviste skomagere til i stedet at indmelde sig i håndværkerforeningen.

De skomagermestre, som holdt flere folk, arbejdede sjældent selv på værkstedet. Deres tid gik med at passe kunderne i butikken og tage mål. Måltagningen gik for sig på den måde, at et stykke papir på omtrent en alens længde blev lagt dobbelt og klippet lige af i den ene ende, spidst i den anden. De enkelte mål blev angivet ved, at der blev revet små flænger i papiret, og afstanden fra den lige afklippede ende til flængen angav da fodens eller ankens tykkelse. På papiret noterede måltageren fodens længde og kundens navn, så kunne målet gemmes til senere leveringer.

Det var dog mesters bestilling at skære læderet til; og da de første symaskiner kom frem på værkstederne i 1860erne, blev de brugt af mester selv. Han tillod ikke gerne andre at pille ved det dyre maskineri. I butikken var sædvanligvis udstillet nogle enkelte særlig fint forarbejdede sko, som var sat frem i vinduet. Det øvrige fodtøj i butikken var af den billige og mere letsælgelige art, og det var lavet på tider, hvor svendene ikke havde tilstrækkeligt af bestilte arbejder.

I 1887 fandtes der i Roskilde en halv snes skomagere på strækningen fra Ringstedgade til Hestetorvet; og i sidegaderne boede et lignende antal. Mange af dem havde et par private stuer foruden værkstedet – eventuelt med en lille butik foran. Men småmestre, som ikke holdt svende, havde undertiden kun én stue, hvor manden arbejdede, og hvor hele familien boede, spiste og sov.

Det var ikke altid, der var værkstedsplads nok til svendene. De måtte så

Sent nåede man frem til lovfaste, humane begrænsninger af arbejdstiden, og for det private hjemmearbejde gjaldt ingen regler, det gjaldt bare om at tage fat og blive ved, hvis man ville opretholde livet ved det lille hjemmehåndværk. – Sypige. Pinsemorgen, maleri af Wenzel Tornøe, 1882, Randers Museum.

tage arbejde med hjem; og af den grund boede de gerne i kælderværelser eller på lofter, hvis de mennesker, der boede nedenunder, ville finde sig i bankeriet. Det var især de gifte svende, der drev håndværket på denne måde; de tog gerne imod reparationsarbejde, for ved det kunne konen hjælpe til, og daglønningen blev derved større. Betjente de tillige private kunder i smug, kunne mesterlønningen spares.

Kort efter laugenes ophævelse begyndte en import af billige sko til Danmark,

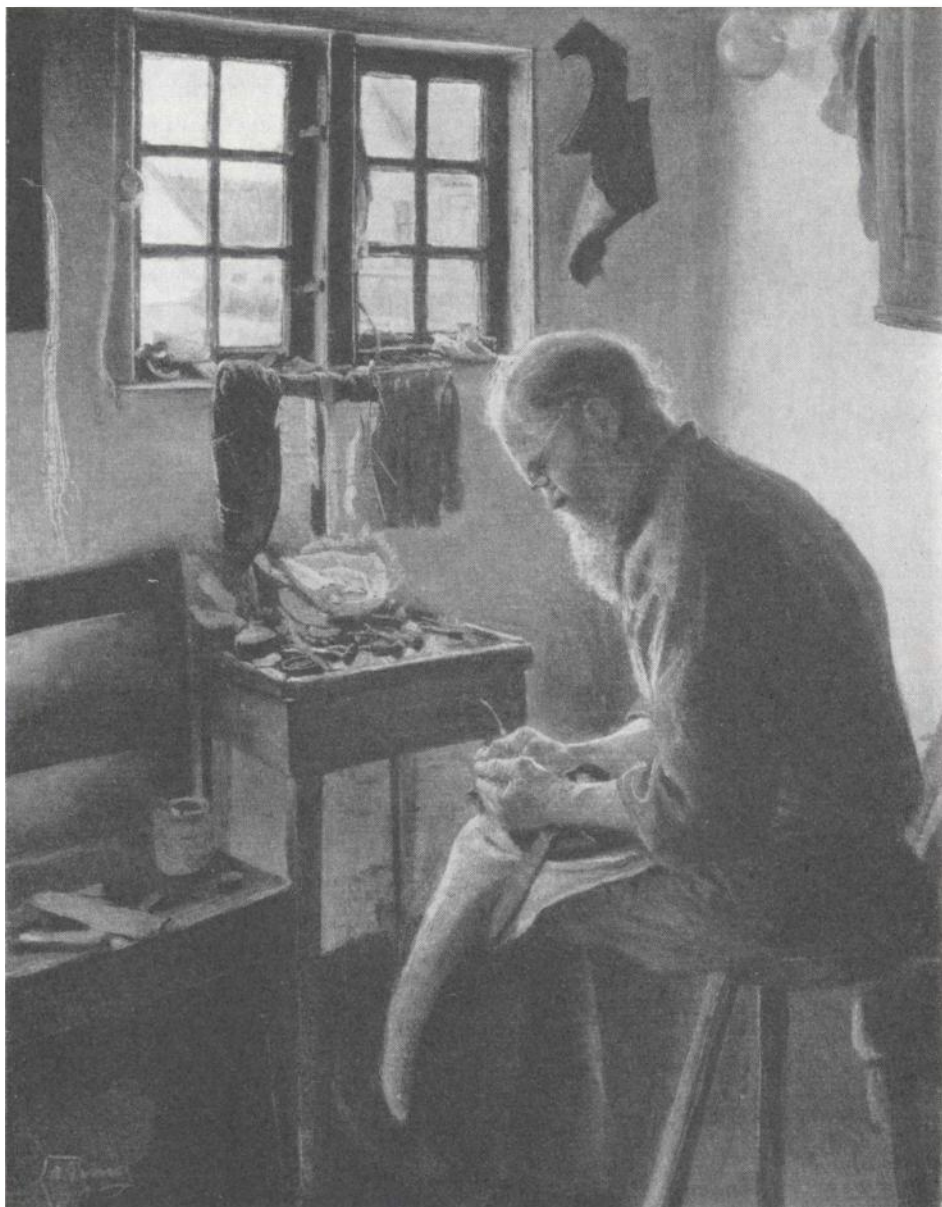
først og fremmest fra Tyskland. Her havde man allerede omkring 1885 fabrikker, hvor der kunne laves 1000 par sko daglig. Skomagermestrene så i begyndelsen ned på dette kram, som folk var dumme nok til at købe, og de gamle mestre ville ikke engang reparere det. Men efterhånden opdagede publikum, at fabriksfodtøjet blev bedre, at det var langt det billigste, og at det kunne fås i mange flere dessiner, fiksure og smartere end en håndskomager kunne præstere det. Det endte snart med, at mestrene blev tvunget til ikke alene at istandsætte fabriksfodtøjet, men også at forhandle det – ellers var der andre, som gerne ville.

I 1874 blev den første danske skotøjsfabrik oprettet i København, og inden århundredskiftet havde næsten enhver købstad én eller flere sådanne fabrikker. Som oftest var det en energisk skomagermester, som udvidede sit værksted, antog flere svende og nogle nådlersker og gav sig til at fremstille en eller anden speciel slags fodtøj. Håndskomageren søgte at afvende den truende udvikling ved at forfine sit produkt til den yderste grænse: han lavede sirlige udskæringer i skafterne og lagde farvet saffianskind under, han brugte lak og klæde til besætning, brugte fine skildpaddeknapper, han syede damefodtøj af brunel og silke og så videre. Men der blev stadig længere mellem bestillingerne på nyt fodtøj. Kun folk med en meget kræsen smag eller med særlig vanskelige fødder vedblev at få syet efter mål. En enkelt skomager i Holbæk syede endnu i året 1900 henvend 200 par sko og støvler efter bestilling. Men når håndskomagere i København i 1930erne syede sko og støvler, gik de ofte hen på en fabrik og fik værkføreren til at fremstille overlæderet, der krævede megen tid, hvis det skulle laves i hånden. Reparationsarbejdet blev dog de fleste håndskomageres redning. Fabriksfodtøjet blev hurtigere slidt i stykker end det håndgjorte, og folk sled i det hele taget mere på læderfodtøjet end før i tiden.

Forhen havde nemlig ingen af jævnere herkomst drømt om at forlange, at der skulle være et par sko eller støvler for hver person i husstanden. Og det fodtøj, man havde, kom kun sjældent på benene. Skulle det endelig en gang bruges, bar man det forsigtigt indpakket til festpladsen, eller hvor man skulle vise sig, og hjemtransporten var lige så omhyggelig. I det daglige stod læderfodtøjet på en hylde, mens man gik rundt i træsko eller på bare ben. Men efter 1900 blev træskoene trængt meget tilbage.

Efter den første verdenskrig dukkede fodtøj af gummi op i de danske skotøjsforretninger, både som hele stykker og som dele af mere ordinært fodtøj. Fra nu af var der kun få, der gik med træskostøvler, og gummisåler var mere slidstærke end de almindelige lædersåler. Skotøjsreparatøren så sjældent dette nye fodtøj. Gummistøvler kunne nok repareres; men det var besværligt, og kun i den vareknappe tid under og efter krigen 1940–45 blev det foretaget i større udstrækning.

Fra støvlesyning til lappeskomageri

Skomagere er der brug for både i byen og på landet, men efterhånden som fremstillingen af fodtøj blev helt industrialiseret, blev skomageren næsten udelukkende fodtøjsreparatør, lappeskomager. – En Skomager fra Vinderød, maleri af L. A. Ring, 1898.

Fra støvlesyning til lappeskomageri

Skomagerne, der i lang tid var en af de talrigeste håndværksgrupper, blev færre og færre. Endnu i slutningen af tyverne lærte enkelte håndskomageri. Det var mest i småbyer på landet. Lærlingene kunne være unge mennesker, der var kommet til skade, og som derfor ikke tålte at stå eller gå så meget, som man krævede i andre erhverv. Men i nutiden omfatter håndskomagerne i gammeldags forstand kun et par mestre, der syr sko i fodform eller med særlig god pasform for kræsne mennesker i hovedstaden, og så nogle stykker, der er beskæftiget med at lave ortopædisk fodtøj. Resten er enten ansat i fabrikker som skotøjsarbejdere. Eller de er blevet „lappeskomagere“. De sidste er endnu travlt beskæftigede, dels fordi tilgangen til faget svigtede i en lang periode, dels fordi folketallet er steget, og endelig fordi den stigende velstand har fået mange kunder til at vælge lettere forarbejdet fodtøj, der hurtigt kommer til at trænge til nye såler. Den store udbredelse, gummisålerne har fået, mindsker reparationsarbejdet. Men stillehælene har til gengæld skabt et vældigt behov for reparation af damefodtøj. Flere stormagasiner har ligefrem oprettet „hælebarer“, hvor man kan få disse spidse og mindre solide hæle repareret, mens kunden venter. Hvert familiemedlem har nu langt flere par sko end i forrige århundrede. På den anden

Nyt fransk Skotøjs Magasin,
15, Vesterbrogade 15,
anbefaler sit
**haandsyede Pariser Herre-,
Dame- og Børne-Fodtøj**
til hidtil ukjendte billige Priser.
**Balsko i stort Udvalg.
Morgensko i stort Udvalg.**
OBS. Mærket i Saalen.
Ordres til Provinserne
effectueres, naar
Længdemaal indsendes.

Hyppigere og hyppigere blev, til skade for håndskomagerne, bladenes annoncer for færdigsyet, endog udenlandsk fodtøj. Snart var der kun få, og mest folk med vanskelige fødder, der lod sig sy et par støvler efter mål. – Annonce i Punch, 1890.

Selv helt gammeldags værksteder, endnu uden maskiner og baseret på håndværk alene, kunne vokse sig store og antage former, der til en vis grad leder tanken hen på fabriksvirksomhed. – Skomagerværksted omkring 1875, Middelfart, tegning af skomagervend I. Hansen, Willemoesgaardens Mindestuer, Assens.

side har velstanden endnu ikke nået det punkt, hvor de fleste folk rask væk kasserer deres fodtøj, når det første sæt såler er slidt. Men måske varer det ikke længe, inden automatiseringen af skotøjsfabrikkerne gør varerne så billige, at det ikke længere betaler sig at reparere dem.

Allerede ved midten af 1800 årene var den gamle sondring mellem remmesnideren og sadelmageren ophævet. Tidligere havde remmesnideren lavet seletøj, og hvad dermed var beslægtet, mens sadelmageren lavede sadler og vognarbejde.

Det naturlige centrum i et sadelmagerværksted var det store arbejdsbord, hvor mester eller mestersvenden skar læderet til på en stor skæreplanke af lindetræ. Herfra fordeltes arbejdet. Svendenes arbejdsbord stod ved vinduesvæggen, hvor der var bedst lys. Her havde svendene deres værktøj anbragt i læderstrop- per over bordet eller i værktøjsbrædder langs væggen. I gamle dage havde sadelmageren kun én maskine, nemlig maskinkniven, som endda ikke var nogen egentlig maskine. Med ved århundredskiftet fik han stanse- og slibeapparater og fremfor alt symaskiner. Til at fastholde materialet under arbejdet havde han en „ross“ med to kæber, der kunne presses mod hinanden ved hjælp af en vægtstang. Til

det samme formål brugtes også en stor syklemme, hvis kæber holdtes sammen med benene.

Sadelmageren regnede med, at der gik en hud til et sæt seletøj til et tospand. Tilskæringen måtte ske med omhu, således at det stærkeste læder blev anvendt til de stærkest belastede dele af seletøjet. Indtil omkring 1890 anvendtes „bombering“ ved seletøjsarbejdet, det vil sige, at de yderste kanter blev skåret af remmene, som derefter blev klæbet sammen. De sværeste dele blev stivet af med lærredstrimler mellem de to lag. Det færdige stykke fik derved en profil med vulster. Groft seletøj blev sværtet med jernsværte, som man selv lavede af rustne søm og gammelt øl; til finere seletøj blev læderet lakeret udvendig.

I tidligere tid – før omkring 1860–70 – lavede sadelmageren selv sadelbommen, det træskelet, hvorover sadlen monteres; men derefter blev det overladt til specialarbejdere. De almindeligste sadeltyper var den ungarske sadel, som var en militærsadel, og den engelske sadel, der stedse har været brugt til sport. Damesadlens skæve form var bestemt af, at damer dengang sad sidelæns til hest.

Sit bedste udkomme fandt sadelmageren i de byer, hvor der var garnisoneret dragoner. Og ved den almindelige værnepligts indførelse i 1849 slap han endda for den generende konkurrence fra eventuelle uddannede sadelmagere blandt de hvervede soldater, som hidtil ofte havde vist tilbøjelighed til at praktisere deres fag i den lange tjenestetid.

Vognarbejdet betød meget for sadelmageren. Selve vognen blev lavet hos karetmageren, og den blev beslået hos klejnsmeden; men al polstring og betræk blev føjet til hos sadelmageren. Ved århundredskiftet var nye materialer i færd med at vinde frem, for eksempel linoleum og vokslæred til vognenes gulve, som tidligere var blevet beklædt med oksehud. Udover sadler, seletøj og vogne kunne man også få fremstillet kufferter hos sadelmageren, ja, sågar træben.

Tiderne har artet sig ugunstigt for sadelmageren efter 1920. Automobilerne har overflødiggjort vognarbejdet, og både den civile og især den militære ridning er indskrænket væsentligt. Traktorernes fremtrængen som trækraft ved landbruget har reduceret hesten til en sportsrekvisit og dermed overflødiggjort seletøjsarbejdet. En anden hovedgren af sadelmagerens gamle erhverv, tapetseringen, er overtaget af malerfagets udøvere. Kun ompolstring af møbler er blevet tilbage, og det har ikke meget tilfælles med sadelmagerens oprindelige håndværk. En del sadelmagere har dog holdt fast ved vognarbejdet, specialiseret som autosadelmagere.

På lignende måde er det gået for flere af de gamle håndværksfag. Karetmageren kan ikke længere finde udkomme, fordi alle vogne i vore dage maskinfremstilles; kun karrosserifabrikkerne har brug for ham. Bødkeren har måttet

opgive sit værksted; ingen anskaffer nu trækar og -baljer; man er gået over til maskinfremstillede metal- eller plasticprodukter. På bødkerfabrikkerne arbejder dog fortsat en del faglærte bødkere, som især fremstiller smørdritler, men de store centralmejerier er gået over til maskinpakning i en anden form for emballage, så også dritlerne vil forsvinde inden længe. Andre af de tidligere bødkere arbejder nu som parketgulvlæggere eller som snedkere.

Garverens produkter var en forudsætning for skomagerens og sadelmagerens arbejde. I ældre tid havde ganske vist mange skomagere garvet selv, men ved midten af 1800 årene var de allerfleste ophørt dermed.

Den grundsætning, at hastværk er lastværk, havde i ganske særlig grad gyl-dighed for den ældre tids garvere. De omstændelige processer med hudernes rengøring, i almindelighed ved hjælp af kalk, og selve garvningen i store bark-gruber medførte, at der gik 10–18 måneder, før den rå hud var forvandlet til læder.

Omkring århundredskiftet kom en kritisk tid for alle de mindre garverier, som indtil da fandtes i stort tal ud over landet. Ganske vist havde maskinkraf-tens fremgang i værksteder og fabrikker skabt øget behov for drivremme, som i den første tid blev fremstillet af læder. Men den kemiske videnskab havde fundet frem til kemikalier, der kunne gennemføre garvningsprocessen på få dage. De almindelige garvere måtte forsøge at følge trop med de større fabri-ker; men al den kemi stillede for store krav til dem; masser af huder blev øde-lagt ved forkert anvendelse af garvemidlerne. Dertil kom, at konkurrencens krav om anskaffelse af maskiner til at spalte, slibe, presse og sprøjtefarve læ-deret oversteg de flestes kræfter. Resultatet var, at mangfoldige garverier blev nedlagt og hele virksomheden koncentreret på et mindre antal moderne fa-brikker. Endnu eksisterer der enkelte små garverier, som har specialiseret sig i at fremstille læder til ortopædisk fodtøj og lignende produkter, som egner sig mindre til massefabrikation.

Med de mange garverier forsvandt også, til bystyrets lettelse og publikums udtalte glæde, barkhøkernes dynger af egebark, som forhen havde ligget til tør-ring på byens fortove, så folk knap kunne bane sig vej fra gaden hen til ind-gangsdørene; barkhandlerne havde nemlig set deres fordel ved at hjemtage bar-ken rå i stedet for tørret. Og luften i den lille by krydredes ikke mere af ubehagelige dufte fra garveriets rå huder.

Garverierhvervet var således i løbet af kort tid blevet forvandlet fra et primitivt håndværk med ældgamle metoder til en højt udviklet industribranche. Det betød, at den gamle forskel forsvandt mellem på den ene side lohgarveren eller rød-garveren, der garvede ved hjælp af bark, og på den anden side hvidgarveren,

der anvendte mineralske garvestoffer, især alun. Ved garvning af overlæder afløstes begge disse metoder af kromgarvningen, der resulterede i et fortrinligt produkt, boxcalf.

Adskillige af de nedlagte garverier blev drevet videre som læderhandeler, og til denne nye branche søgte også en del skomagere, der var blevet slået ud af industrialiseringen.

På snedkerværkstedet begyndte arbejdet ved århundredskiftet præcis klokken seks om morgenen. Når fløjten peb på gasværket, kom mester ind på værkstedet, og så skulle værktøjet være i gang. Arbejdsdagen varede – med spisepauser ind imellem – til klokken syv om aftenen. Læretiden var fem år. Både svende og lærlinge havde kost og logi hos mesteren, og middagsmaden blev spist i fællesskab i familiens spisestue. De mindre måltider indtog man på værkstedet.

Svendene var gennemgående ikke mere ædruelige end andre i samtiden. Det var ikke lidt, der blev sat til livs af brændevin, øl og surbrød på et værksted i Hjørring i 1890erne. Hver formiddag blev et par læredrenge sendt i byen efter friske forsyninger, og de fleste svende drak 1½ pægl (godt ⅓ liter) brændevin daglig, og ofte fortsatte man drikkeriet efter fyraften. Det gik ud over arbejdet, og navnlig om mandagen blev der ikke bestilt ret meget, når svendene havde drukket tæt siden lørdag aften. Og da det meste arbejde blev lavet på akkord, gik det også ud over ugelønnen.

Både møbelsnedkere og bygningsnedkere arbejdede på det samme værksted, og de skar selv alt træet til. De lange brædder blev savet igennem med klov-saven; derfor var der lemme både i gulv og loft, så brædderne kunne flyttes, efterhånden som saven skar sig igennem. Værktøjet lavede svendene selv; ganske vist var færdigt værktøj begyndt at komme i handelen, men man satte en ære i at have håndgjorte ting. Ligkister var en stor artikel på værkstedet. I almindelighed bragte svendene og lærlingene kisten til det hus, hvor et dødsfald var indtruffet; og her havde de det ubehagelige hverv at lægge liget i kisten. Trappeopgangene var ofte så snævre, at svenden måtte tage liget på ryggen, mens drengen holdt i benene. Neden for trappen stod kisten, der som regel var lavet efter mål. Billige kister af fyrretræ blev pyntet med papengle langs kanten af låget og smurt ind i en blanding af kønrøg og lim, hvorefter man dryssede dem over med et kulstøvagtigt pulver. Men finere folk blev puttet i en svær egetræskiste, der ikke var nem at bakse med.

Om vinteren holdt snedkersvendene og -lærlingene mest til på værkstedet, hvor der var varmere end på kamrene. Her kunne man holde små lystige sammenkomster, når mester ikke var hjemme. Da lød der sang og spil, og man kogte bajerske pølser i den til limpotten hørende vandpotte. Men klokken ti om

Med hestenes, rytternes og de gammeldags køretøjers gradvise uddøen under samfundets stigende mekanisering måtte sadelmagerne lægge vægt på tidligere mindre betydende grene af håndværket, sådant som møbelbetrækning og gardinophængning. – Sadelmager Rothmans skydeskive 1874, Det kgl. Københavnske Skydeselskab, foto i Dansk Folkemuseum.

aftenen skulle alle mand være i seng; så kom mester og lukkede porten. Var det om sommeren, blev han dog somme tider narret. Thi når de unge mennesker skulle til gilde, lå de med tøjet på under dynen og en efterlavet dørnøgle i lommen.

Da industrialiseringen slog igennem, blev snedkerfaget delt op, så møbelsnedkere og bygningsnedkere kom til at udgøre to forskellige grupper. Mange værksteder, også i stationsbyerne, blev omdannet til små møbelfabrikker, hvor der på maskine blev fremstillet en række standardmøbler. Disse fabrikker fik undertiden

Gammeldags, solidt tømrerarbejde

også møbeludsalg, hvor man dels forhandlede egne produkter og dels møbler fra andre fabrikker, men hovedparten af produktionen blev solgt gennem grossister.

Grundmurede bygninger gav mere arbejde til murerne, men mindre til tømmerne, og det var kun i udprægede skovegne som Østjylland, der blev bygget enkelte bindingsværkslænger efter 1870. Men tømmerne havde den fordel fremfor murerne, at de kunne stå i et lunt værksted om vinteren og lave simple fyrretræsmøbler: borde, stole, bænke, skabe, kommoder, senge, ja selv buffet'er og servanter, som egentlig var snedkerarbejde. En svend i Søborg ved København kunne i 1906 lave en kommode om dagen. Den kostede kun 10 kr. iberegnet låse og drejede ben. Han lavede seks om ugen og sendte dem til København. Ellers lavede man vinduer og døre, gerichter og lignende. Om vinteren stod man op kl. 7 og begyndte efter morgenkaffen ved lyset fra et par store petroleumslamper. Træet blev rettet op med håndkraft. Når det var høvlet færdig, blev det ridset til. Tappe og „kister“ blev slidset ved hjælp af buesave, 6–8 stykker træ spændt fast i høvlbænken. Så blev det falset og staffet med håndhøvl. Der

Bødkerhåndværket er stærkt på retur, nu bruger man kar og tønder, spande og baljer af zink og plastic, smørdritler er snart det eneste, der laves som rigtigt bødkerarbejde. – Bødkermester W. Møllers værksted i Fredericia, foto i Dansk Folkemuseum, 1903.

blev stemmet huller ud, og slidestykkerne skåret væk, hvorefter tapstykkerne blev kontrakehlet, og dørene eller vinduerne kunne samles og pudses færdig.

De fleste svende og lærlinge gik med blåstribet bluse og blå forklæde, hvori der var en lomme til søm. Mester selv havde en hvid jakke uden på forklædet. Tidligt om foråret blev tømmeret til huse, der skulle opføres, hentet på tømmerpladsen og kørt ud til byggepladsen. Fem-seks bjælker blev lagt op på bukke, en snor blev kridtet og strammet langs ad hver bjælke. Man løftede den en halv snes tommer op på midten og lod den svippe ned mod bjælken, så den lavede en lige, hvid streg. Det samme gentog sig med den modsatte side af bjælken, og tømmeret blev rettet op med bredøksen, den store „tømmerbil“, så nøjagtigt, at man kunne sætte slet-rubanken på og høvle en sammenhængende spån af fra den ene ende til den anden. Stod en svend alene ved dette arbejde fra om morgenen kl. 6 til 6½ om aftenen ugen igennem, kunne armmusklerne nok blive ømme, især først på foråret. Når bjælkelaget var tilhugget og afrettet, lagde man remmene ud og fæstnede dem med lægteender banket i jorden. Bjælkeenderne blev lagt op på dem og skåret sammen med dem. Derefter tilhuggede man overtømmeret; tappene blev endnu i begyndelsen af 1900 årene ofte lavet med skarøkse og afpudset med stikøksen; senere brugtes stemmejern og stikøkse. Skarøksten brugtes også til at lægte med, men blev til dette arbejde afløst af pighammeren. Tagets form opsnøredes på en profil lavet af forskallingsbrædder, med hanebånd, skråbånd og det hele. Og når spærene var færdige, skulle huset „rejses“. Murersvendene og deres håndlangere hjalp til. Kransene blev hejst, og der vankede gerne æbleskiver, måske også chokolade. Når en grundmuret bygnings tag først var rejst og lægtet, var det gjort så solidt, at en sammenstyrtning ville være absolut utænkelig.

I 1879 lå tømrerens og murerens fortjeneste pr. dag højere end både snedkerens, skrædderens, garverens og farverens. Det var næppe unormalt, at 5 pct. af lønnen gik til brændevin, selv om tømrerne havde den skik bogstavelig talt at snøre uvedkommende, der kom ind på tømmerpladsen, for brændevin. De brugte nemlig kridtsnoren! Omkring 5–10 pct. af indtægten gik til husleje. Skatten lå betydeligt under brændevinsudgifterne. Maden var langt den største udgiftspost.

Men tømrerne på landet fik kosten der, hvor de arbejdede. Det var raske folk, gerne parat til en spas; de våde varer måtte de spare lidt på, i hvert fald i sommerhalvåret, når de var oppe på husene; og efter den første verdenskrig var en tømrer oftest ædru, selv om mandagen. Fagdelingen var ikke så skarp på landet som i byerne, i Jylland kaldte man tømreren „æ snedker“, og han kunne lave møbler og andet indbo så godt som nogen. Det skete endda, at samme mand kunne både mure og tømre, og i slutningen af forrige århundrede tog

Gammeldags, solidt tømrerarbejde

Når læretiden er omme og drengen skal være svend, aflægger han svendepøve og gør, efter den opgave som bliver stillet ham, sit svendestykke til bedømmelse i det sagkyndige udvalg. – Snekker-svend Jacob Jørgensen fra Lille Grandløse med sit svendestykke på antagelsesdagen, 19. oktober 1905, foto i Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser.

landtømreren ofte et nap med hos gårdmændene i høstens tid sammen med smeden, skomageren, skrædderen og tækkemanden. Socialt set hørte disse håndværkere nærmest sammen med husmændene set fra gårdmændenes synsvinkel; men der blev trods alt dækket ekstra op til dem, når de var i gården for at bygge, og det var ikke så dårligt for en gårdmandsdatter at blive gift med en tømrersvend.

Murere optrådte i goerne i en blåstribet murerbluse, hvide ravndugsbukser, lærredsskjorte og vest samt grå uldgarnssokker. På hovedet sad en hvid murerkasket med bred skygge, syet af flere lag lærred for at give passende stivhed. Som regel lå alt arbejde stille udendørs fra december til marts. Allerede dengang gik man både formiddag og eftermiddag ned i arbejdsskuret og drak sig en øl i ro og mag – i hvert fald i købstæderne. Faldt det i med regnvejr en dag, kunne det hælde, at hele bundtet havnede på en beværtning. De havde akkordarbejde ligesom tømrerne. Når alle skillerum i kælderen var oppe i fuld højde, var det gammel skik, at bygherren gav en omgang bajere. Skulle huset være i flere etager, blev stueetagen muret i fuld mur, mens 1. sal murede med hul mur. Hjørnerne blev muret efter et „højdemål“, en fuldkantet og høvlet lægte, hvorpå hver skifte blev streget af med blyant og derefter skåret let ind med en sav, for at målet ikke skulle regne væk. I goerne anvendtes altid krydsforbandt, et murskifte, hvor løberne var forskudt for hinanden i modsætning til blokskiftet, hvor løbernes fuger ligger over hinanden. Når hjørnerne var muret op i 20 skifters højde, begyndte man at udmure „flugten“. Dørhullerne blev afsat, og så murede man op til brystningshøjde. Nu blev vinduerne afsat, hvorefter man fortsatte til „bomhullerne“ i 17.–18. skifte. Efter tyvende skifte blev fugerne udkradset og fejtet af lærlingen, der ellers ikke fik lov til at deltage i facadearbejdet. Murerarbejdsmændene havde i mellemtiden stillet op til en ny flugt for eksempel på bagsiden, så svendene kunne tage fat på at mure et par nye hjørner. Lærlingene fik lov til at mure skillerum.

I vinterhalvåret fra 1. oktober til 31. marts fik lærlingene hver aften to timers undervisning på teknisk skole i de fire læreår. Mange forbandelser blev udøst i det stille over frihåndstegningen, der var det værste fag for de fleste. Men man lærte trods alt at planlægge en bygnings murværk, mange murer-mestervillaer rundt om i byerne vidner om, at såvel den teoretiske som den praktiske undervisning i hvert fald var solid. „Hvor der ikke gjøres store fordringer, hjælper de sig godt alligevel. De tegner med blyantsrids en grundtegning af husets indretning efter bygherrens opgivelse, og så aftaler de med ham, hvordan huset skal se ud . . . Efter disse tilberedelser kan de bygge et meget ordentligt og stærkt hus i landsbystilen. Vil de have et finere sving på det, for

Bager og bassekone

eksempel svejtserstil eller villastil, da slipper de gjerne galt fra det, således at det bliver stilløst," skrev Anton Nielsen om landhåndværkerne i 1889. Efter-tiden var ikke begejstret for svejtserstilen, og måske var nogle af de „stilløse“ murermesterhuse de pæneste?

Næringsfriheden kom til at betyde meget for bagererhvervets udvikling. I Kø-benhavn havde man allerede i 1841 ophævet prisreguleringen for brød. Her måtte den fuldstændige bagernæring under den gamle ordning kun drives i 50 „bagergårde“. Til gengæld havde det begrænsede antal bagere økonomisk klar-et sig godt. På landet havde det ikke tidligere været tilladt at drive bagerfor-retning med hvedebrød, og der havde heller ikke været behov for det. Husmød-rene bagte selv, og især i Jylland holdt denne skik sig langt op i tiden – helt til 1914 kunne man træffe den store bagerovn i nyopførte gårde. Men tiderne var i færd med at ændre sig, og stadig flere bagere indså de muligheder, som bød sig i landdistrikterne. Fra 1855 til 1900 voksede antallet af bagermestre

Tømreren kunne godt påtage sig en del snedkerarbejde og lave simple møbler o. l., men hans vigtigste arbejde var, og er stadig, bygningsarbejde, større i ældre tid, da mange huse opførtes i bindingsværk, end nu, da det væsentlig er tagkonstruktion og gulvbjælker, der udføres i tømmer-værk. – Rejsegilde på Højbygaard ved Framlev, foto i Dansk Folkemuseum, 1920.

Bager og bassekone

Et århundredgammelt syn, i store træk det selv samme, som vi også kan finde afbildet blandt vore middelalderkirkers kalkmalerier, murere, der rører mørtel og lægger sten på sten, til huset er rejst. Først med vore dages betonstøbte og elementbyggede huse er billedet langsomt ved at skifte karakter og indhold. – Fra en Byggeplads i Holsted, maleri af Kræsten Iversen, 1919.

uden for købstæderne fra lidt over 200 til omkring 1100. På øerne blev landbagerier mange steder oprettet i forbindelse med møllerier.

Landbagerierne gav ofte kun et beskedent udkomme, og derfor søgte mange af bagermestrene at hjælpe fortjenesten lidt på gлед ved at gøre brødene undervægtige. Det vidste kunderne naturligvis meget godt, og de morede sig med at fortælle om den uheldige bager, der kom til købmanden for at købe æg: Købmanden dyngede æggene op på den ene vægtskål og gik derpå ud i bagbutikken, hvor han hentede et par rugbrød fra bagerens forretning. Dem lagde han uden at fortrække en mine på som lodder i den anden vægtskål – lige for lige.

For de fleste bagere på landet var det ikke nok at holde værksted og butik, de måtte af sted til fods med en kurv eller køre med hestevogn. „Bassekonen“ eller „bassemanden“, der vandrede med sin kurv på armen, tilfredsstillende især unge menneskers behov for søde sager i opvækstårene. Gamle bager Brodersen

Bager og bassekone

Ofte i byen og for det meste på landet bagte man selv sit brød i ældre tid. Men fra omkring midten af 1800 årene kom der flere og flere bagerier, også i landdistrikterne. Og senere kom der fællesbagerier og brødfabrikker i konkurrence med de selvstændige bagermestre. – Fra N. Larsens bageri i Bogense, foto i Dansk Folkemuseum, ca. 1910.

i Hjerpsted på Tønderegnen fortalte, at når de havde været ude på landet med den store bassekurv, og den var tømt, plukkede medhjælperen lyng, som blev båret hjem i kurven og brugt til at tænde op i bagerovnen med næste dag. Således blev alt udnyttet på bedste måde, både tiden, kurven og benene. I købstæderne kunne man se bagersvenden med åget over nakken bærende et par kranseskager på hver sin platform af sted til en kundes festmiddag. Kranseskagerne gik let itu, når man transporterede dem med hestevogn over ujævn gadebrolægning.

Efterhånden kørte både by- og landbagere dog i regelen ud på landet med hest og vogn. Og det blev man ved med, indtil brødbilen de fleste steder overtog arbejdet omkring 1930. Efter sidste krig ses ingen fjedervogn mere med den lukkede kasse på vognfadingen og kringlerne malet på dørene i bagenden.

Fagforbundene har her i landet kun i ringe grad benyttet kooperative produktionsforetagender som led i klassekampen. Men inden for bagerfaget kom

Håndværks mangfoldighed – byens arbejdsrytme

„kooperationen“ dog til at spille en ikke ubetydelig rolle. Især i 1890'erne blev der i mange danske byer oprettet fællesbagerier, som tog sigte på at forsyne arbejderbefolkningen med billigt brød. Bagermestrene indså dog snart, at fællesbagerierne ikke var nogen alvorlig trussel mod deres næring; de fleste var stiftet med små og utilstrækkelige aktiekapitaler, og lederne var som regel udvalgt mere efter politiske end efter faglige kvalifikationer.

I alle købstæder var der folk, der holdt køer og heste. Det var ikke blot avlsbrugere, der havde besætning. Et brændevinsbrænderi som Tvedes i Helsingør – ganske vist et af de største – kunne fede op til 100 stykker hornkvæg ved hjælp af kornaffaldet, „masken“ fra brænderiet. En stram duft af mask og gødning stod ud af dørene i de mange små brænderier rundt om i købstæderne, indtil småvirksomhederne ved spritmonopolets oprettelse efter den første verdenskrig pludselig måtte høre op med deres hævdvundne produktion. I slagtergårdene blandedes duften af dyr med lugten af friske indvolde og blod,

Landsbysmeden har måttet lægge sit håndværk grundigt om, der er kun få heste, der skal have nye sko, og bryder spade, greb, roejern eller andet simpelt redskab sammen, vil det som oftest være både hurtigere og billigere at anskaffe et nyt end at lade ham reparere det. Men er han tillige mekaniker og maskinsmed, kan han i vore tiders mekaniserede landbrug endnu have nok at bestille. – Smedjen i Magtenbølle ved Vissenbjerg, foto i Dansk Folkemuseum, ca. 1925.

støjen fra brølende køer og vrinskende heste. Nicolai Neiiendam fortalte fra sit barndomshjem på Vesterbro i København, hvordan man aflivede kreaturerne ved at løfte dyrets hoved op på venstre overarm, mens svenden hævede øksen og af al kraft huggede økseknappen ned i dets pande. Styrkede dyret ikke ved første slag, kunne der blive et stort postyr og opstå situationer, der var farlige for de omkringstående.

Leben var der mange steder, og især hos grovsmeden. Her passerede en strøm af heste beslagskjulet, fik et ben taget op, hoven beskåret, raspet, virket ud, skoet og til sidst anbragt på det lille treben, „hunden“, for at nettes færdig, inden turen kom til næste hov. Fra smedjen lød hammerslagene dagen lang som en klinger tone i byens symfoni. Blikkenslageren lavede tagrender og vandinstallationer. Farveren, hvis hænder var blå og fine, lugtede af indigo og andre farvevæsker. Hos ham sivede dampe ud af døre og sprækker. Og ned ad åen løb som en svajende strøm et blåligt bånd af skyllevand fra farverens „bankesten“, hvor skyllekarlene stod og tævede løs på det tykke vadmél hver med sin tre alen lange bankekølle.

Om formiddagen larmede bymejeriet. Mælkejunger kurede ind ad afleveringsrampen, tørnede sammen, løftedes i vejret og afleverede sødmælken i indvejningskarret. Når en leverandørs portion var samlet og vejjet, sendtes mælken videre ad rørsystemet, indtil den skoldhede, sødt duftende skummetmælk kom ud i jungerne ved udleveringsrampen. Mejeristerne optrådte i kortærmede hvide skjorter eller kitler og ditto bukser med tynde blå striber samt bare fødder i højklampede franske træsko, lynhurtige i vendingen hvad enten det gjaldt om at skrive ned eller tælle sammen. Man fortalte, at mejeristen kunne tælle fire kolonner sammen på én gang. Hele formiddagen var gårdspladsen fyldt med vogne, kuske der fik sig en passiar, mens de ventede på skummetmælken, heste der gnubbede hinanden med tænderne og sparkede til skaglerne for at mærke det kløende velvære. Og bag det hele larmen og dampen fra mejeriet afbrudt af mejeristernes råb på uefterrettelige kuske. Det var det samme sceneri, der udfoldede sig i hvert sogn over hele landet. Men i byerne gik det meste af mælkejungernes indhold ud med en klokkeklemtende mælkeemand, der kørte gade op og gade ned omsværmet af husmødre og piger med pletter og kander i hænderne.

Der var også et mere stille arbejde som drejerens, når han trådte sin sagte fræsende drejebænk. Hans glansperiode varede til kort efter den første verdenskrig. Da gik forbruget af drejede søjler, bordben, stoleben, étagerestandere og dele til spinderokke pludselig ned på grund af en ændring i folks smag og afskaffelse af visse stykker husgeråd. Hos ham havde man kunnet købe piber og stokke, vigtige artikler for datidens herrer så vel som for bønder og tjenestekarle. Også billedskærerne fik svært ved at eksistere fra slutningen af 20'erne, da

Drejerne lavede piberør, spinderokke, stoleben og blomsterstandere. Og da den lange pipe og spinderokken gik af brug og møbelmoden skiftede, mistede de deres arbejde og blev sjældnere, ligesom billedskærere og flere andre arter. Men ændres smag og stil, kan det godt ske, at sådanne håndværk kommer på fode igen, i den sidste tid er folk i København begyndt at købe gammeldags, men helt nye, drejede stumtjenere til at hænge hatte og frakker på i entréen. – Drejeren i sit Værksted, maleri af L. A. Ring, 1890.

de glatte finerede møbler holdt deres indtog. Bogbinderne fik derimod mere at bestille end nogen sinde, trods moderne hæftemaskiner og endnu nyere lime-metoder, hvor arkene ikke engang bliver bundne. Af typografer blev der ikke uddannet flere, end der var brug for, så bogtrykkerierne havde mere end nok

at bestille. Buntmagerne klarede sig godt, og efter den anden verdenskrig blev pelsværk en dansk verdensartikel. De små bryggerier forsvandt, men i nogle provinsbyer voksede det lokale bryggeri sig til mellemstørrelse; andre gik over til sodavandsfremstilling. Det lokalt bryggede hvidtøl, der tidligere var blevet fordelt til oplandets kunder i små træankere, forsvandt i løbet af 30erne. Den lokale børstenbinder lagde også op de fleste steder, ligesom skomagerne. Fotografiering er ikke mere, hvad det har været, navnlig ikke i de større byer. Kædeforretninger har overtaget hvervet med at „tage folk af“ til festlige lejligheder, og meget fotografarbejde består i at fremkalde films, kopiere, forstørre og drive fotoforretning under konkurrence fra boghandlere og andre næringsdrivende. Glarmestrene har fuldt op at gøre ligesom gørtlere og en række nye specialister, der tager sig af folks radio, fjernsyn, oliefyr, elektriske installationer og andre indendørs anlæg. Eksperterne på disse områder er den nyeste tids uundværlige servicemandskab. I mange håndværk er man som i skomageriet mere og mere gået over til at reparere eller sælge, det gælder urmagere og guldsmede. Og en række håndværk er helt forsvundet og blevet erstattet af industrier: handskemagere, hattenmagere, hægtmagere, kammagere, kandestøbere, knapmagere, kobbersmede, kobberstikkere, nålemagere, værktøjsmagere og sværdfegere, der lavede blankvåben. Træskomagere findes, men de fleste træsko laves på fabrik.

Et af de håndværk, der har klaret sig bedst, er barber og frisør. De fleste mænd fik ganske vist efter den første verdenskrig en barbermaskine og efter den anden en elektrisk „Shaver“ til hjemmebarbering og kontorbrug. Men klipning kan vanskeligt udføres på samlebånd, selv den amerikanske „karseklipning“ udføres ikke i hjemmet. Der uddannes årligt omkring 400 mandlige frisører. Damefriseringen hos specialister har taget et opsving, som ingen havde drømt om før den første verdenskrig, da mange koner kunne glatte håret på begge sider af midterskilningen med lidt kaffe, eller på pagehårets tid i begyndelsen af 20erne. Nu permanentes og farves der i timevis, og det gælder alle samfundsklasser. Mange ville hellere blive hjemme end gå til en fest uden krøllet eller touperet hårpragt. Der er brug for flere damefrisører end herrefrisører, flere kvinder end mænd, selv om mænd undertiden behandler damer, sjældent omvendt. Der uddannes årligt ikke mindre end 1200 frisørinder. Mange gifter sig og går fra faget, eller også fortsætter de med at tjene en lommeskilling ved hjemmefrisering uden at være beskæftiget hele dagen, hvilket kan være fristende af hensyn til skatten.

Indførelsen af de frie forhold for håndværket viste sig at være sket på et heldigt tidspunkt, idet det stærkt stigende folketal i forbindelse med den voksende velstand i samfundet som helhed åbnede forbedrede muligheder for udøvelse af håndværksnæring på landet.

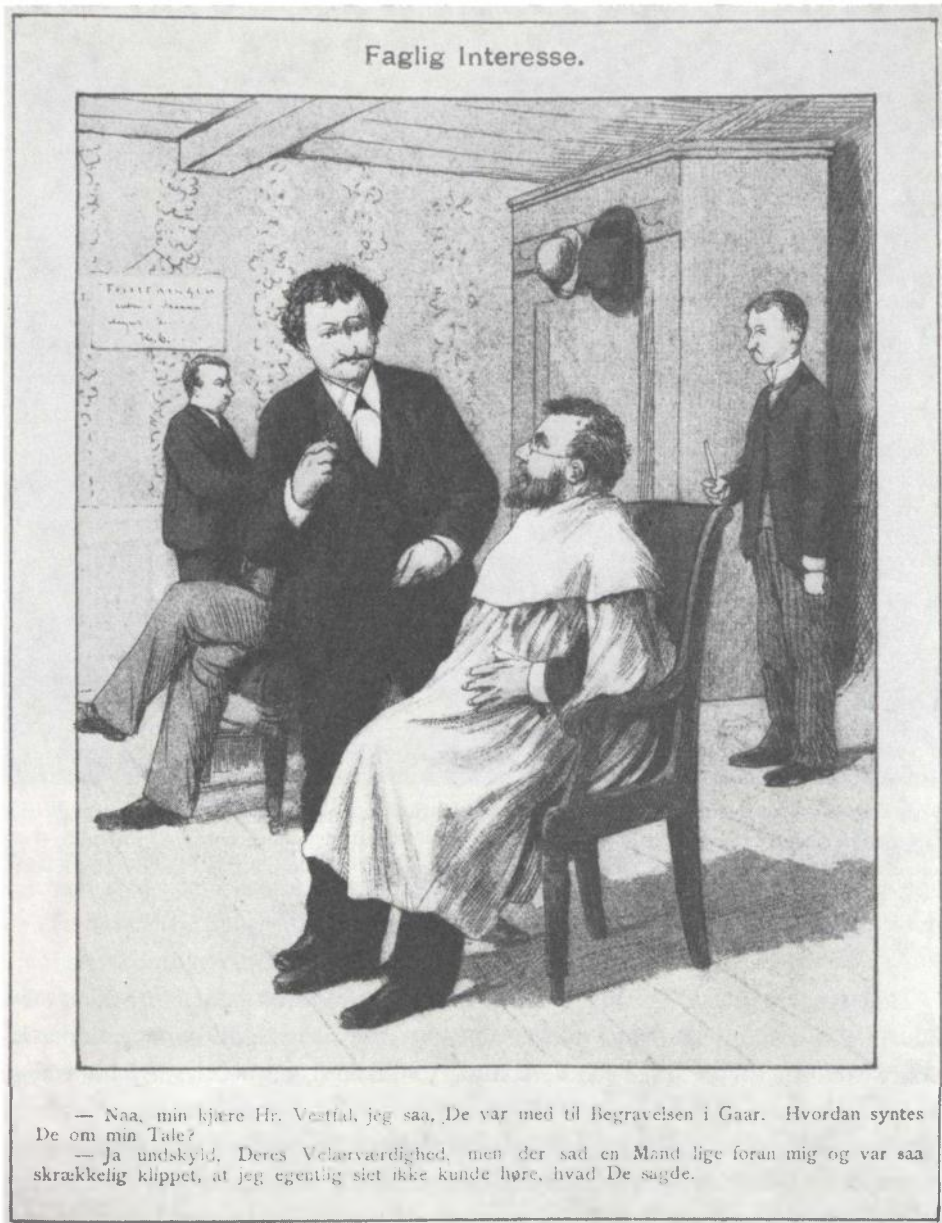
Den alsidige grovsmed

Vore dages reb og tove og kabler er for det meste fabriksfremstillet maskinarbejde, men indtil for få årtier siden kunne man endnu langs resterne af hovedstadens gamle volde og i provinsbyernes udkanter finde de gammeldags reberbaner i fuld virksomhed. – Reberbane ved Østervold i København, foto i Dansk Folkemuseum, ca. 1900.

Tidligere havde en håndværker på landet måttet indstille sig på at leve af alt forefaldende; for hans håndværk alene var ikke nok til at føde ham og hans familie. Men nu var de tider ved at komme på afstand, da bønderne i landsbyen selv opførte deres gårde. Og den omlægning af hele landbrugets produktionsform, der fandt sted i sidste fjerdedel af 1800 årene, gav også de fleste landhåndværkere meget at bestille. Kravene til avlsbygningerne blev større, og nye stalde og lader rejstes ved de fleste bøndergårde. Men landsbysmeden fik det sværere. Nok var der endnu længe heste at sko, hjulringe at lægge på og leblade at sætte i stand; men han risikerede, at hans medhjælpere ikke ville blive ved på den gammeldags facon. Sådan gik det smedemester Madsen i Silkeborg, hvis lærling i 1900 blev så ked af at holde de tunge teglværksheste op til skoning, at han gik fra faget og i stedet blev maskinsmed – og han var endda smedens egen søn.

Den alsidige grovsmed

Barberen tjener ikke mere sine penge ved at barbere folk, endnu mindre ved at give dem clyster eller årelade dem, medicinalfabrikken, lægen, barbermaskinen og den elektriske shaver har aflastet ham for disse arbejder. Men hverken langhårede, karseklippede eller tyskerklippede mandfolk kan undvære hans hjælp, og damerne skal også til frisøren, der er ingen grund til frygt for, at dette håndværk skal gå i forfald, så længe folk har hår på hovedet. – Usigneret tegning, Punch, 1890.

Smedeværkstederne var grovsmedjer, hvor man især udførte reparationsarbejde for egnens landbrugere, og efter den første verdenskrig indså smedene, at kendskab til maskiner blev en nødvendighed. Allerede da havde adskillige specialiseret sig og var blevet cykelsmede og -forhandlere. Videre er udviklingen gået efter den anden verdenskrig; nu er det maskinværksteder og autoværksteder, der er brug for.

Endnu i sidste halvdel af 1800 årene var en håndværkslærling „drengs dreng“. Han skulle vise nøjagtig og ubetinget lydighed, ikke alene over for mesteren, men også over for svendene og de ældre læredrenge. Hvis svendene havde lyst til at sidde på værkstedet om aftenen og spille kort, måtte yngste lærling våge, til det passede dem at holde op, så han kunne få lukket og slukket efter dem.

Læretiden var fem år, og i mange tilfælde fik lærlingen ikke nogen løn i denne tid. Han måtte klare sig med, hvad han fik lov at tjene på værkstedet uden for arbejdstiden. Drengen fik kost og husly hos sin mester, og dette arrangement er for visse fags vedkommende – således for bagerlærlinge på landet – bevaret helt til nutiden; derfor har det også altid været overkommeligt for småfolk at holde en søn i bagerlære. Endnu ved århundredskiftet havde også adskillige svende kost og logi hos deres mester.

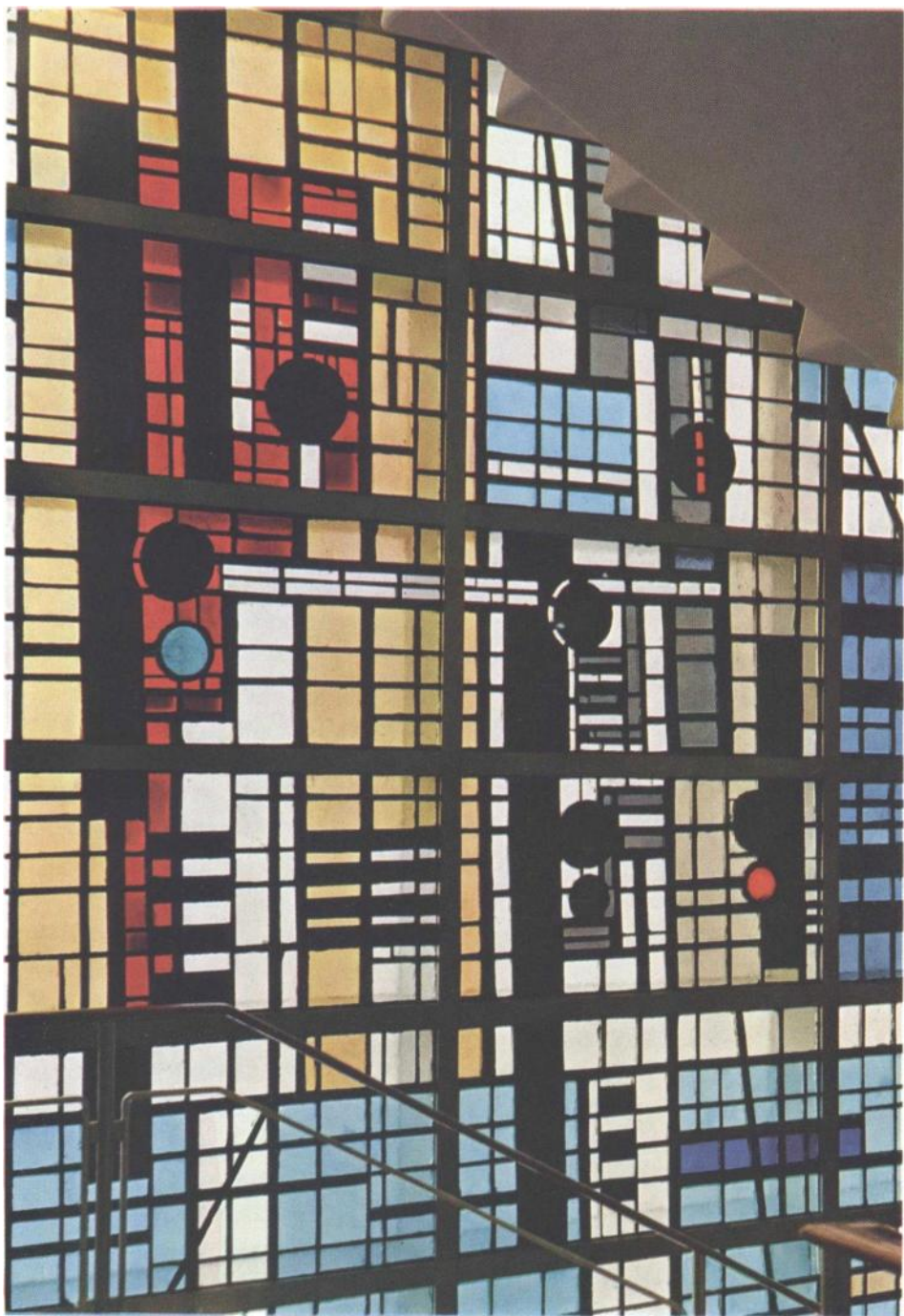
Mens lærlingen tidligere var et aktiv for mesteren, der med fordel udnyttede denne overmåde billige arbejdskraft, giver mange håndværksmestre i vore dage udtryk for betænkelighed ved at tage unge mennesker i lære. Forpligtelsen til at holde lærlingen på skole i længere tid og risikoen for, at drengen bliver betegnet som uegnet for faget, bevirker, at mestrene føler sig fristet til at afbryde lærlingeforholdet før prøvetidens udløb, hvis der er den mindste grund til at tvivle om lærlingens egnethed. I stedet beskæftiger man hellere arbejdsdrenge.

Gennem første halvdel af 1900 årene har lærlingene fået aftenundervisning. Tekniske skoler er blevet opført rundt om i købstæder og stationsbyer, navnlig efter den første verdenskrig blev der teknisk undervisning i hver en lille by. Mestrene underviste aften efter aften, blandt andet i tegning. Stadigvæk strømmer på et vist klokkeslæt lærlingeungdommen i store skarer ud fra skolelokalerne, støjer af sted under cykelklokkedimen eller knallertudblæsning gennem de næsten tomme gader, råber eller fløjter efter de halvvoksne tøse, der netop på den tid driver arm i arm ad fortovet i håb om at opnå en biograftur.

Men efter den anden verdenskrig er man begyndt på at reformere lærlingeuddannelsen. Ungdommen vil helst have sin aften for sig selv, og undervisningen foregår nu i mange tilfælde om dagen. Lærlingen får en prøvekontrakt på

Lærlinge uddannes

et halvt år, hvoraf han skal tilbringe 3-4 måneder på en forskole, resten på værkstedet for at lære det elementære. Først derefter behøver mesteren at fatte endelig beslutning om at tage ham som lærling. Mangelen på arbejdskraft har i nogen grad lettet denne udvikling.

Preben Hornung: Udsnit af glasmosaikvæg i trapperummet i De danske Sukkerfabrikkers administrationsbygning, Christianshavn, 1956–58.

ARBEJDERNE – FØRSTE SLÆGTLED

Arbejderne skilte sig i deres daglige levevis stærkt ud fra byfolk og bønder i sidste halvdel af 1800 årene, navnlig derved at størstedelen af ugelønnen blev brugt til at købe mad for. Men i løbet af 1900 årene udjævnedes denne forskel i så høj grad, at deres dagligliv dækkes af vor almindelige skildring af familien og dens tilværelse i hverdag og fest. – I den nyeste tid er en ny klasse ved at skille sig ud, navnlig karakteriseret ved lang opsigelsesfrist og aflønning månedsvis i stedet for ugevis. Det er funktionærerne. Men redaktionen har skønnet, at det er for tidligt at bringe en sammenfattende skildring af denne voksende klasses kår.

Endnu i første halvdel af 1800 årene havde de befolkningsgrupper, der siden kom til at udgøre arbejderklassen, ikke fundet hinanden. Håndværkssvendene, der skulle blive arbejderbevægelsens fortropper, følte sig endnu på den tid nærmere knyttet til deres laug og deres mestre end til de andre arbejdere: daglejere i by og på land, karle hos fabrikanter og købmænd, tjenestefolk og tyende. Og disse grupper følte hverken samhørighed med hinanden eller med håndværkssvendene.

På den tid gik vejen for de fleste håndværkere fra lærling til svend og fra svend til mester. Svendetiden, arbejderstadiet, var blot en overgang, de skulle igennem, inden de kunne nedsætte sig som selvstændige mestre og stifte familie. Og hvilke interesser kunne en vordende laugsmester vel have til fælles med daglejere og tyende?

Men samfundsforholdene ændredes. Håndværkerlaugene og deres udelukkende rettigheder var tilpasset ældre tiders forhold. Ved 1800 årenes midte virkede de hæmmende for udviklingen. Den fremvoksende industri havde brug for megen og billig arbejdskraft, ikke for laugsbundne håndværkere, der mødte frem med regler for, hvad de måtte beskæftige sig med, og hvad de skulle have for arbejdet.

Nu levede man i liberalismens, i frihedens tidsalder. Med næringsloven af 1857 ophævedes alle laug, og hermed var vejen banet for industriens udfoldelse. Men loven ophævede ikke blot mestrenes laug, men også svendenes. De sidste havde nok været svage, men de havde dog virket som forbindelsesled mellem mestre og svende og havde bidraget til at opretholde rimelige løn- og arbejdsvilkår. Nu stod

Indtægter og udgifter for en garver og for en daglejer i 1879

svendene, de faglærte arbejdere, helt uden organisation, ikke alene i forholdet til håndværksmestrene, men også over for de langt stærkere og mere hensynsløse arbejdsgivere i den opvoksende industri. Og næringsloven ophævede ikke blot håndværkets organisationer. Den svækkede også værdien af den faglige oplæring. Mesterprøven ophævedes, og svendeprøven blev frivillig. Enhver kunne nu uanset uddannelse nedsætte sig som håndværksdrivende.

Hertil kom, at industrien i sin form bidrog til at svække svendenes stilling. Inden for industrien havde svenden ringe eller ingen mulighed for at blive andet end svend. Her måtte han gifte sig på sin svendeløn, og som gift svend var han stedbunden. Han havde vanskeligt ved at flytte med hjem og familie, selv om lønnen andetsteds var større og arbejdet rigeligere. Den ægte laugshåndværker havde været ugift som svend. Han havde frit kunnet vandre hen, hvor arbejds-vilkårene var bedst. Han var endt som selvstændig mester, og først derefter havde han sat bo og giftet sig.

Med industrien og industrivarerne kom også de periodiske nedgangsperioder og arbejdsløsheden til landet i et omfang, som man ikke tidligere havde kendt. Laugsmesteren havde arbejdet med få svende og næsten udelukkende på bestilling til lokale kunder. Hans indsats og risiko havde været til at overse. Industrien arbejdede med mange arbejdere og ofte til lager på forventet salg. Det krævede kapital, og det betød afhængighed af pengemarkedet.

Ti år efter at næringsloven var trådt i kraft, var håndværkssvenden, den faglærte arbejder, på flere områder lige så usikkert stillet som den ufaglærte, daglejeren eller fabrikskarlen. Men i modsætning til disse havde den faglærte traditioner fra laugstiden at støtte sig på, den faglige stolthed og den faglige viden. Det blev derfor de faglærte, der gik i spidsen, da arbejderne i 1870erne dannede deres egne politiske foreninger og – i nær tilknytning til disse – deres ny faglige organisationer. Til dem sluttede sig senere det store tal af ufaglærte: daglejere, karle, tyende og tjenestefolk.

I tidsrummet mellem 1870 og århundredskiftet sammentømredes den danske arbejderklasse og rejste sig politisk og socialt. I det følgende skildres de vilkår, hvorunder datidens arbejdere – arbejderklassens første generation – levede og virkede. Og for at anskueliggøre kampen for tilværelsen refereres først to redogørelser fra købstaden Hobro fra året 1879, en for en faglært arbejders indtægter og udgifter og en for en ufaglærts. Begge arbejdere betegnes som jævnt dygtige.

Den faglærte, vistnok en garver, var ansat på en handskeskindsfabrik. Han var 33 år gammel, gift og havde 3 børn på henholdsvis 5, 3 og $\frac{3}{4}$ år. Hans samlede årsindtægt beløb sig i 1879 til 800 kr., svarende til 2,66 kr. om dagen. Han havde

Naturligvis foretrækker man at købe sin vare så billigt som muligt, naturligvis betalte det gamle kapitalistiske samfunds arbejdsgiver ikke mere for arbejdskraft, end han var nødt til. Først da fagbevægelser og arbejderorganisationer voksede sig stærke og store nok til at regulere priserne, forsvandt avertissementerne med tilbud om usselt lønnet arbejde fra avisen. – Tidlig Morgen i Adresseavisens Gaard, maleri af Erik Henningsen, 1881.

ikke haft nogen ledighed det år. Arbejdstiden på fabrikken var 13 timer daglig med 2 timers pause.

Garverens årlige udgifter fordelte sig således: husleje for en 2 værelses lejlighed med køkken 100 kr., brændsel 60 kr., kost, belysning og vask 480 kr., beklædning 150 kr., tobak og brændevin 52 kr., fornøjelser 20 kr., kommunal skat 7 kr., syge- og brandforsikring 25 kr. Året gav et underskud på 90 kr., hvoraf de 30 kr. var opsparet fra forrige år, medens de 60 kr. henstod som gæld ved årets slutning.

Garveren og hans familie havde fået 1 à 2 retter varm mad daglig, og de havde jævnligt fået fersk kød. Manden fik altid pålæg på brødet. Familien havde fået det nu og da. Konen havde syet familiens linned, men det øvrige tøj blev syet ude. Konen havde ikke arbejdet uden for hjemmet.

Helt anderledes stod det til hos den ufaglærte, en stræbsom og jævnt dygtig arbejdsmand. Han var 40 år, gift og havde 2 børn på henholdsvis 5 og 2 år. Hans samlede kontante årsindtægt beløb sig til 270 kr. I 8 måneder havde han arbejdet

– Kan han se sig for, hvem han render paa Ærmet?

– Næ Gu ka' je'nte nej! Hvem er det maaske?

– Jeg er Stiftamtmand over hele Ribe Stift!

– Naada! Aa je æ Skommer-svend over hele Verden!

Det gav selvbevidsthed og respektløshed at høre til den gamle skole af håndværkere, som i faget så den kunst, der gav adgang til optagelse i et internationalt og frit broderskab. Arbejdernes politiske foreninger og faglige organisationer fra slutningen af 1800 årene har nogle af deres dybeste rødder i den gamle laugsordning.
– Usign. tegning, Punch, 1876.

for en avlsbruger, og her havde han i 6 måneder fået 1 kr. om dagen, i 2 måneder 75 øre om dagen, hvortil kom kosten i begge perioder. Derudover havde han haft arbejde i små to måneder hos købmænd i byen til 1,50 kr. om dagen. Her havde han fået øl og brændevin frit under arbejdet. I godt 2 måneder havde han gået ledig. Hans arbejdstid havde været 14 timer daglig om sommeren, 12 timer om vinteren, hvoraf spisepauser havde udgjort 2 timer. Konen havde tjent 20 kr. i årets løb ved at vaske og sy for fremmede.

Arbejdsmandens årlige udgifter havde været: husleje for 1 værelse uden køkken 20 kr., brændsel 32 kr., kost, belysning og vask 240 kr., beklædning 15 kr., tobak og brændevin 9 kr., fornøjelser 0 kr., kommunal skat 1,33 kr., brandforsikring 1,60 kr., medicin 4 kr. De samlede udgifter udgjorde 323 kr., det vil sige, at familien havde pådraget sig en gæld på 30 kr.

Arbejdsmanden og hans familie havde som oftest fået en varm ret til middag,

men undertiden kun fedtebrød og kaffe. Manden fik altid pålæg på brødet, familien aldrig. I den periode, hvor manden fik kosten ude, brugte konen 4 kr. om ugen i kostpenge. Når han spiste hjemme, fik hun 6 kr. om ugen. Hos købmanden havde arbejdsmanden fået øl og brændevin frit. Det vurderedes af købmændene til 16 øre om dagen. Konen syede alt familiens tøj, undtagen hendes og mandens ydertøj.

Mere oplysende end kronebeløbene i de to regnskaber er forholdene mellem de samlede indtægter (her medregnet den stiftede gæld) og de enkelte udgiftsposter. Af sine indtægter anvendte garveren knapt 18 pct. til husleje og opvarmning, arbejdsmanden kun 13 pct. Til husholdning – hvilket vil sige mad, belysningspetroleum og vask samt tobak og brændevin – anvendte garveren knapt 60 pct., medens arbejdsmanden brugte ikke mindre end godt 80 pct. til disse poster. – For arbejdsmandens vedkommende er kost, øl og brændevin, der blev ydet gratis af hans arbejdsgiver, her omregnet i penge og medtaget ved procentudregningen. – Når en så overvældende del af arbejderens indtægt gik til så nødvendige udgifter som bolig, brændsel og husholdning, er det klart, at der ikke kunne lægges noget op til sikring i tilfælde af arbejdsløshed eller sygdom, ligesom også alderdomsforsørgelsen måtte blive et problem.

De to regnskaber er fra hver sin ende af arbejderens indkomstskala, men ikke fra de yderste ender. Garverfaget var pænt lønnet, men der fandtes højere lønninger inden for andre fag, og den omtalte garver var endda kun en jævnt dygtig arbejder. Der var også garvere, der kunne tjene mere. Arbejdsmanden blev anset for en stræbsom og jævnt dygtig arbejder. Der var dem, der var ringere stillet end han, blandt andet de der blev betegnet som „ikke just flittige“, og de der var „tilbøjelige til svir og druk“.

Begge eksempler er som anført fra Hobro, det vil sige fra en mindre købstad. Havde regnskaberne været fra København, ville både indtægter og udgifter have ligget omkring 40 pct. højere, men det skyldtes, at prisniveauet i hovedstaden var så meget højere. Det var ikke, fordi arbejderne her havde en bedre levestandard. Det ville derimod have stillet sig helt anderledes, hvis de to regnskaber havde været fra et rent landdistrikt uden industri, hvor daglejerne udelukkende var henvist til landbrugsarbejde. Her var de kontante lønninger mange steder så lave, at arbejderne vitterligt ikke kunne leve af dem. Her måtte arbejdsgiverne træde til med fødevarer og brændsel til favørpris, tilladelse til at sanke aks efter høsten og fødevarer- og tøjgaver ved højtiderne. Systemet var lige så usundt, som det var dybt rodfæstet i traditionen og vanskeligt at få udryddet. Blev en sådan underbetalt landarbejderfamilie ramt af sygdom eller ulykke, kunne kun almisser redde den fra fattiggården.

Arbejdsdagens længde

Arbejdsdagen var i garverens regnskab på 13 timer med 2 timers spisepause. Det var den almindelige arbejdsdag inden for industrien i 60erne og 70erne. Arbejdet begyndte klokken 6 morgen og varede til klokken 7 aften. Inden for dette tidsrum havde arbejderne som regel ialt 2 timers pause, for eksempel frokost klokken 8–8½, middag klokken 12–13 og vesperkost klokken 15½–16 eller klokken 16–16½. Aftentimen fra klokken 6–7 kaldtes slavetimen. Det var dagens mest forhadte time, og det blev et af arbejderbevægelsens første mål at få den afskaffet. Da det er begrænset, hvor mange timer dagligt et menneske kan arbejde effektivt, er det også tvivlsomt, hvor meget udbytte arbejdsgiverne fik af denne time. I løbet af 80erne og 90erne forsvandt slavetimen inden for den københavnske industri, men her spillede det særlige forhold ind, at de københavnske arbejdere ofte havde meget langt at gå mellem hjem og arbejdsplads. De ny arbejderkvarterer skød op ude på broerne, og ofte måtte arbejderne traske kilometervis fra deres hjem i den ene ende af byen til deres arbejdsplads i den anden. Det beskar fritiden.

Arbejdsdagen var for arbejdsmanden 14 timer om sommeren og 12 timer om vinteren, i begge tilfælde med 2 timers spisepause. Der fandtes arbejdere, der havde en dag på 15 timer om sommeren med 3 eller 2 timers pause, til gengæld var deres vinterarbejdsdag ofte helt nede på 10 timer, men stadig med 3 eller 2 timers pause. Men der var også arbejdere i 70erne, der havde en effektiv arbejdsdag på over 15 timer, hvortil så yderligere kom spisepauserne. Arbejderbevægelsens mål var 8 timers arbejde, 8 timers frihed og 8 timers hvile. Med virkeliggørelsen af dette mål lå det lidt tungt århundredet ud. En del fag nåede i 90erne ned på en effektiv arbejdsdag på 9½ time, enkelte fag i København nåede lige før århundredskiftet ned på 9 timer, men kun ganske få, og deriblandt arbejderne på Arbejdernes Fællesbageri, oplevede 8 timers arbejdsdagen før år 1900. Men samtidig var der stadig arbejdere i hovedstaden, der havde 12½ times effektiv arbejdsdag, og i provinsen arbejdere der endnu havde 13½ time.

Søndagsarbejdet bidrog endnu i 70erne til at øge arbejderne samlede arbejdstid. Det var på den tid almindeligt inden for mange fag, blandt andet hos bagere, slagtere og møllere, der holdt åben for at kunne betjene kunderne om søndagen, ganske som bagerne gør det den dag i dag. Også hjemmearbejdende skræddere og skomagere drev søndagsarbejde. Dels af hensyn til kunderne, dels på grund af den store konkurrence og lille fortjeneste, der var inden for disse to fag. I øvrigt tog skomagere oprejsning dagen efter, idet de havde tradition for at holde blå mandag. Når beslagsmede og barberer drev søndagsarbejde, skyldtes det, at begge fags kunder havde fri denne dag og tid til at blive taget under behandling. Men når bogbindere, forgyldere, farvere, bødkere og sadelmagere også havde søndagsarbejde, skyldtes det næppe nødvendighed, men kun indbyrdes konkurrence.

Søndagsarbejdet varede nogle steder til klokken 12, men gav da kun halv dag-

Første-maj dagen

løn. Andre steder fortsatte det helt til klokken 16 og gav så som regel fuld dagløn. Arbejderbevægelsen gik lige fra begyndelsen hårdt imod søndagsarbejdet og fandt på dette område sammen med kirkelige og religiøst indstillede kredse.

Det første skridt fra myndighedernes side mod søndagsarbejdet var fabriksloven af 1873, der forbød børn at arbejde om søndagen inden for industrien. Lærlingeloven af 1889 forbød lærlingearbejde efter klokken 9 søndag formiddag, og endelig blev der med helligdagsloven af 1891 helt udstedt forbud mod fabriksmæssig drift på søn- og helligdage fra klokken 9–24. Skønt disse love i begyndelsen blev overtrådt i rigt mål, og selv om myndighederne var gavmilde med at give dispensationer, udvirkede de sammen med fagbevægelsens overenskomster, at søndagsarbejdet, der havde været almindeligt i 70erne, var en undtagelse ved år 1900. Ved århundredskiftet holdt de fleste arbejdere fri på årets 52 søndage og 9 frihelligdage, på grundlovsdagen, der var nævnt i helligdagsloven, samt den 1. maj, der var arbejderens egen fridag.

Den 1. maj var blevet udpeget af den socialistiske kongres i Paris i 1889 som international demonstrationsdag for 8 timers arbejdsdagen, og den virkede naturligvis både på grund af dens herkomst og dens formål på arbejdsgiverne som en rød klud på en flok tyre. I København blev den første gang gennemført i 1890. På B & W blev alle arbejdere, der ikke mødte på arbejde denne dag, afskediget, men dog bagefter genantaget. På Tuborg blev 26 arbejdere afskediget, fordi de ikke var mødt på arbejdspladsen. På Helsingør Skibsværft lovede direktøren arbejderne 100 kr. til sygekassen, hvis de ville møde 1. maj. Af 1000 arbejdere skal kun 30 være mødt. Resten demonstrerede. – 1891 blev 1. maj demonstrationen henlagt til den påfølgende søndag for ikke at udæske arbejdsgiverne unødvendigt. Arbejderne på Hærens Laboratorium og Tøjhus havde forbud mod at deltage. 1892 faldt 1. maj på en søndag. 1893 flyttedes demonstrationen til den påfølgende søndag. 1894 blev der holdt aften demonstrationer på majdagen, og således fortsatte arbejderne med aften- og søndagsdemonstrationer indtil 1899, lockoutåret, da de tog fri som i 1890 og demonstrerede på selve majdagen. Fra da af har 1. maj demonstrationerne altid fundet sted den 1. maj.

Søn- og helligdagsfriheden medførte i løbet af få år, at de blå mandage forsvandt, og sammen med dem forsvandt også soldefridage, som arbejderne havde taget, når ugen blev for lang og træls. Den kortere arbejdsdag satte en stopper for de mange små sviregilder på værkstedet og for meget sutteri. De såkaldte bajerhuler forsvandt og med dem de fulde arbejdere, der sov rusen ud i arbejdstiden. – Om arbejdsfrihed er endnu at anføre, at sommerferie stort set forblev et ukendt begreb for arbejderne århundredet ud. Gennemførelsen af sommerferie for alle arbejdere var forbeholdt det næste århundredes arbejderbevægelse. Det skal derfor

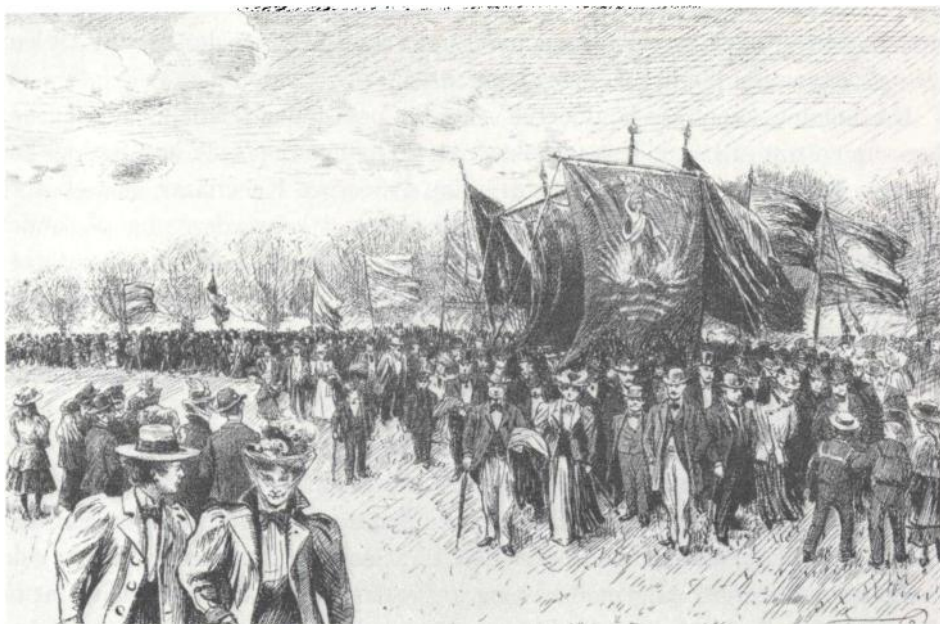
bemærkes, at arbejderne på Arbejdernes Fællesbageri allerede i 1896 havde 8 dages sommerferie.

Arbejderens indtægter bestod dels af hans egen kontante løn, dels af de naturalieydelse han modtog. Hertil kom de penge, som hans kone og hans børn indtjente.

Den kontante arbejds løns størrelse fortæller ikke nutiden meget om arbejderens vilkår, dertil er kronen for ofte blevet forringet, siden den indførtes som møntenhed i 1873. Det er langt vigtigere at få oplyst, hvad arbejderne brugte deres løn til, men herom senere. Her skal blot bemærkes, at lønudbetalingen til arbejderne sædvanligvis fandt sted om lørdagen efter fyraften. Da forretningerne holdt sent åbent denne dag, kunne arbejderne som regel nå at gøre deres søndagsindkøb, selv om lønnen først blev udbetalt ved 7–8 tiden. Men hvor afstandene mellem hjem og arbejdsplads var store, kunne det knibe med indkøbene, således for mange af hovedstadens arbejdere. Det blev derfor efterhånden et almindeligt arbejderønske, at udbetalingen rykkedes frem til fredag aften; men før år 1900 var denne fremrykning stort set kun gennemført i København.

Lønudbetalingen fandt inden for industrien altid sted på virksomheden. Det var kun inden for visse håndværksfag, for eksempel bygge- og anlægsvirksomhed, der kunne være en tilbøjelighed til at henlægge udbetalingen til beværtninger. Lønnen blev altid udbetalt i kontanter. Der kendes ikke noget forsøg på at indføre det engelske trucksystem, hvorefter lønnen udbetaltes i anvisninger, der kun kunne bruges som betaling i bestemte forretninger, oftest arbejdsgiverens egne. Det nærmeste, man kom uskikken, var hos Burmeister & Wain, hvor arbejderne ikke kunne få udbetalt kontant lønforskud, men nok nogle mærker, „træpenge“, der kunne anvendes i virksomhedens marketenderi. Det var ikke så meget selve systemet, der stødte arbejderne, som det at marketenderens spiritus var elendig, samt at han kun ville sælge for hele kronebeløb i træpenge. Det skal tilføjes, at maden i marketenderiet var der ingen utilfredshed med. Måske skal B & W's træpenge snarere betragtes som en art kostaflønning på forskud.

Arbejdsmanden i Hobro fik fuld kost hos sin arbejdsgiver i den tid, han arbejdede ved landbruget. Sådan var skikken hos bønderne dengang, og sådan er den den dag i dag. Kosten udgjorde en del af arbejdsmandens dagløn, og dens værdi kan sættes til 33 øre om dagen, svarende til at han gav sin kone 2 kr. mere i husholdningspenge om ugen i den tid, han spiste hjemme. For bønderne havde denne aflønningsmetode utvivlsomt sine fordele. Én mere eller mindre på kost betød ikke meget i datidens landhusholdninger, men det kunne derimod ofte være vanskeligt at fremskaffe kontanter. For arbejderen var denne lønningsform af tvivlsom værdi. Hans kontante dagløn ved landbruget lå mindst 66 øre under, hvad han

1. Maj paa Nørrefælled. Formningerne drøjer til Talerstolen (Tegning af Tom Petersen)

Den 1. maj marcheres der civilt i gaderne, der musiceres festligt, det er arbejdere af alle fag, der drager mod fælled eller offentligt anlæg for at markere sammenholdet om de sejre, der er vundet, og om de opgaver, som endnu står tilbage at løse. Det var en alvorligere sag før i tiden, første gang på torsdagen den 1. maj 1890, med kravet om otte timers arbejdsdag som vigtigste punkt. I København oprådte myndighederne sagtmødt, nøjedes med at forbyde procession i gaderne og sikrede ro og orden ved at indkalde en del af Estrups gendarmer, medens staten og en del private arbejdsgivere truede dem, der forlod arbejdet, med afsked. Og på Nørrefælled samlede der sig henved 50.000 mennesker om talerstolen. – 1. Maj paa Nørrefælled, tegning af Tom Petersen, C. E. Jensen og Fr. Borgbjærg, Socialdemokratiets Aarhundrede, 1904.

kunne opnå i byen (forudsat han kunne få arbejde der) – det vil sige for at få kosten, som hans kone kunne give ham for 33 øre om dagen, måtte han hos landmanden gå 66 øre ned i løn. Forholdet kan nok udtrykkes på anden måde, men resultatet af de lave lønninger på landet blev i alle tilfælde, at arbejderne søgte ind til byerne.

I den tid, Hobro-arbejdsmanden var hos byens købmænd, fik han øl og brændevin til eget forbrug, ikke frit, men mod en formindskelse af daglønnen på 16 øre, hvoraf de 10 øre var for $\frac{1}{4}$ liter brændevin. Han fik udbetalt en dagløn på 1,50 kr., men den antoges at skulle være 1,66 kr. Begrundelsen for denne betalte naturalieydelse var, at købmændene forudså, at arbejderne ville forsyne sig med disse nydelsesmidler fra deres lager, hvad enten de gav tilladelse eller ej. De foretrak derfor at give tilladelsen og fradrage de 16 øre. Noget anderledes forholdt det sig,

når arbejderne på brænderierne fik gratis brændevin og på bryggerierne gratis øl (på Carlsberg for eksempel 4 liter om dagen i 1890). Her var der, så vidt det kan ses, tale om en ren tilgift, måske også om en slags tilvænning.

Kostlønning – som hos landboerne – fandtes også inden for håndværksfagene; her som en rest af laugstidens forhold, hvor de ugifte svende fik kost og logi hos mester. Faktisk fandtes dette system endnu i 80ernes København hos et stort antal bagere, barberer, slagtere og skorstensfejere. I købstæderne og på landet kunne man endnu langt senere træffe det inden for så at sige alle håndværksfag. Især på landet kunne det have sin berettigelse, idet der her ofte manglede logimuligheder. Men systemet havde sin bagside. For det første var svendekamrene næsten overalt under al kritik, nærmest som de siden så berygtede karlekamre. For det andet måtte svenden indordne sig i mesters husstand, hvilket i mange tilfælde betød at leve i køkken og på værksted, da mester ikke kunne eller ville have den fremmede ind i stuen. Og for det tredje havde de svende, der fik kost og logi som en del af lønnen, ikke valgret. Her stod de lige med tyendet. Især dette punkt fik de klassebevidste arbejdere til at reagere. Fra fagbevægelsens side førtes der en energisk krig mod kost og logisystemet, men det holdt hårdt at få det udryddet. Endnu i 1898 fik 6½ pct. af skomagervendene i København kosten hos mester, medens 4½ pct. tillige havde logi der.

Inden for industrien forsøgte man sig kun få steder med kost og logisystemet, for eksempel på enkelte klædevæverier. Som et kuriosum kan anføres, at Carlsberg Bryggeriet havde sine arbejdere på kost og logi indtil 1861, og at de ugifte arbejdere endnu længe derefter boede på bryggeriet. På Ceres i Århus havde man huskarle lige til 1908. Forbilledet skal for bryggeriernes vedkommende have været de tyske bryghuse.

Da arbejdernes indtægt var så ringe, måtte deres koner ofte tage arbejde uden for hjemmet. Men da de intet havde lært, blev det i reglen kun som løs hjælp ved det grove huslige arbejde: rengøring, vask og strykning, syning og lapning. Men arbejderne brød sig ikke om, at deres koner blev nødt til at tage udearbejde. De hævdede, at det gik ud over hjem og børn. Når konen hele dagen skulle vaske og lappe for fremmede, kunne hun ikke nå at passe familiens eget tøj. Og når manden var på arbejde fra tidlig morgen til sen aften, var det nødvendigt, at konen blev hjemme for at tage sig af børnene. Havde de begge arbejde, kunne der næppe heller blive tid til hjemmeliv, så længe arbejdsdagen var på 12–15 timer. Derimod kunne lettere former for hjemmearbejde nok forenes med pasning af børn og hjem, for eksempel spinding, strikning og syning. Hertil kom senere hjemmearbejde for industrien som syersker, nådlersker og handskesyersker.

Det var nu ikke kun af hensyn til hjem og børn, at arbejderne ikke kunne lide, at konerne tog udearbejde. Der lå også en social ærgerrighed bag deres indstilling: borgerskabets og bondestandens kvinder gik hjemme; det var kun uformuende enker, fattige piger og arbejdernes koner, der tog udearbejde. Det er betegnende, at arbejdsgivere inden for murerfaget i 1872 meddelte, at murerarbejdsmandenes koner tog udearbejde, medens murerstvendenes gik hjemme.

Efterhånden som industrien voksede, tog den også ufaglært kvindelig arbejdskraft i brug. Arbejdernes koner var nu ikke udelukkende henvist til husligt arbejde, men kunne komme ind på fabrikker og værksteder. Kvindearbejde blev først almindeligt i København; beklædningsindustrien, tekstilindustrien og tobaksindustrien gik i spidsen. Senere fulgte jernindustrien efter, men endnu i 80erne var det kun den ny blikvareindustri, der anvendte „langhårede blikkenslagere“.

Nu fik arbejderne en tredje og meget tungtvejende indvending mod konernes udearbejde. Kvinderne begyndte at fortrænge mændene fra visse arbejdspladser. Kvinderne fik nemlig i gennemsnit kun halvt så stor løn som mændene, i provinsen endda mindre; og naturligvis benyttede arbejdsgiverne sig af denne lønforskel og udskiftede mændene, familieforsørgerne, med kvinder, hvor det kunne lade sig gøre. Mændene forsøgte at besvare udskiftningen med strejker, men udviklingen lod sig ikke standse.

Ifølge folketællingerne udgjorde kvinderne i 1855 en femtedel af landets samlede arbejdsstyrke, og de var hovedsagelig beskæftiget ved spinning, vævning og syning. I 1901 var kvindernes andel i den samlede arbejdsstyrke vokset til en tredjedel; og nu fandtes der kvinder inden for så at sige alle fag. Så vidt man i dag kan skønne, fandt den store tilgang af kvinder til industrien sted i 80erne og 90erne, for provinsens vedkommende endda udelukkende i 90erne. Da det viste sig, at mændene ikke kunne hindre arbejdsgiverne i at ansætte kvinder i industrien, valgte de i stedet at støtte den spirende fagbevægelse blandt kvinderne og deres krav om højere løn. Arbejderbevægelsen gik ind for ligeløn for mand og kvinde, men det blev forbeholdt det næste århundrede at gennemføre denne sag.

Ligesom konerne måtte også arbejdernes børn ofte ud at tjene for at bidrage til familiens indkomster, i værste fald allerede fra 6 års alderen. På landet kom drengene ud som tjenestedrenge og pigebørnene som tjenestepiger. I købstæderne blev drengene bydrengene hos handlende og håndværkere, medens pigerne enten gik byærinder eller blev „beskæftiget ved den lettere husgerning“. Det sidste kunne i 1879 i Hobro give pigerne på 11–14 år en årlig løn på 15–25 kr. foruden kosten. Samme sted havde mange drenge en pæn ekstrafortjeneste ved at samle hundelorte til handskeskindsfabrikken. Dette urinfri produkt var dengang uundværligt ved hvidgarvningen.

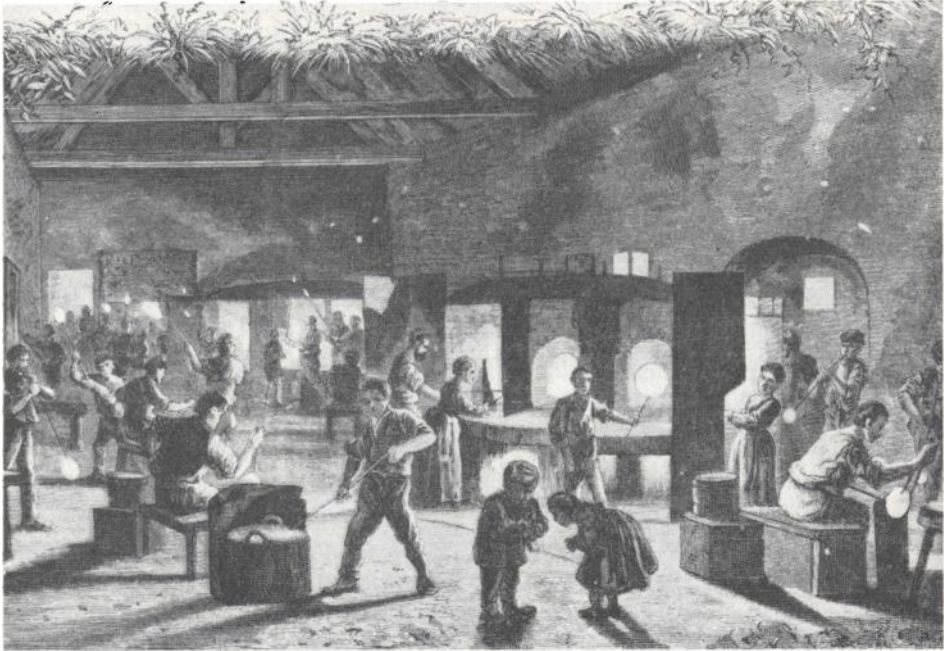
Børns arbejde – i huset, i marken, på fabrikken

Mændene måtte med største uvilje se den lavtlønnede kvindelige arbejdskraft trænge sig frem i virksomheder og på fabrikker, her lå en alvorlig trusel mod arbejderne i deres kamp for bedre lønninger og kortere arbejdstid. Faren drev ikke over, før også kvinderne, nu kollegialt støttet af deres mandlige arbejdsfæller, organiserede sig med krav, der svarede til mændenes. – Fra C. W. Obels Fabrikker (cigaretfabrikation), fot. H. Tønnies, 1911, Aalborg Historiske Museum.

I de få byer, hvor der var industri, beskæftigede denne i begyndelsen af 70erne et stort antal børn. Der lå ikke nogen kynisk tankegang bag den almindelige anvendelse af børn i industrien. Det var snarere af tankeløshed og gammel vane. Landets ældste industri, tekstilindustrien, var uløseligt knyttet sammen med børnearbejdet. Allerede Christian 4. havde ment, at beskæftigelse ved spinning og vævning kunne opdrage fattigbørn til nyttige arbejdere; og staten havde siden fortsat ad denne vej. Endnu i 1800 årene beskæftigede den militære klædefabrik i Usserød et stort antal københavnske fattighusbørn foruden børn af fabrikkens egne arbejdere og af omegnens husmænd. Når staten gik i spidsen, var det ikke mærkeligt, at den private industri fulgte efter.

Det var først i begyndelsen af 70erne, at offentligheden begyndte at interessere sig for børnearbejdet. I 1872 undersøgte hygiejnikeren, professor E. Hornemann, børnearbejdet på 45 virksomheder og fandt, at af 4297 beskæftigede var 134 børn i alderen fra 6–10 år og 752 i alderen 10–14 år. Det var især cikoriefabrikker, tændstikfabrikker, tobaksfabrikker og glasværker, der anvendte børn. På

Det var ikke kun hensynsløs udnyttelse og barbarisk udbytning, der lå til grund for børns beskæftigelse i fabrikkerne. I det gammeldags glasværks „hytte“, der snarere var en stor og højloftet hal, så man børn og helt unge, de såkaldte „hyttedrenge“, i fuldt arbejde blandt de voksne. Og spurgte man en ældre arbejder om hans syn på den sag, fik man en håndværkers svar: for at blive en dygtig glaspuster, skulle man ikke gerne begynde læretiden meget senere end i tolvårsalderen. – Fra Holmegaards Glasværk, tegning af Knud Gamborg, Ill. Tid., 1875–76.

cikoriefabrikkerne var ikke mindre end 76 pct. af samtlige beskæftigede under 10 år, på tændstiksfabrikkerne 60 pct. og på tobaksfabrikkerne og glasværkerne 30–31 pct. Nogle steder arbejdede børnene den halve dag og gik i skole den anden halve. Andre steder arbejdede de den ene dag og gik i skole den næste. Og enkelte steder glemte man helt at sende dem i skole. Denne glemsomhed var ikke enestående for industrien. Bønderne var lige så glemsomme med at sende deres tjenstedrenge af sted, når der var travlt i marken. Hvor virksomheden lå langt fra offentlig skole, kunne der være oprettet en særlig fabrikksskole, for at børnene ikke skulle øde deres og fabrikkens tid på skolevejen, som Drewsen udtrykte det, da han ansøgte om at åbne en skole på Strandmøllen.

Hvor børnene var halvdagsbeskæftiget, var arbejdstiden gerne 5–6 timer. Var de heldagsbeskæftiget, kunne arbejdstiden med spisepauser komme op på 13–15 timer. Men værre end den lange arbejdstid var det, at arbejdstiden ikke alle steder faldt inden for dagtimerne. På glasværkerne arbejdede børnene med på skifterne døgnet rundt. På nogle trykkerier arbejdede børn fra kl. 23–6. Værst gik det ud

Arbejderens udgift til bolig

over de børn, der arbejdede på tændstiksfabrikker og tobaksfabrikker. Det første sted blev de udsat for giftige dampe, det sidste sted for sundhedsfarligt støv. Hertil kom, ifølge arbejderpressen, at pigebørnene på visse tobaksfabrikker blev forledt til prostitution, og at de – når de siden blev for gamle til dette håndværk – vendte tilbage til fabrikkerne og forledte nye generationer. Efter samme opgivelse lod tobaksarbejderne derfor aldrig deres egne børn arbejde på tobaksfabrikker.

Det var lægerne, der rejste kritikken mod børnearbejdet. Regering og rigsdag skal have været betænkelige ved „at gribe ind i de helligste forhold mellem børn og forældre“ og „i den fri konkurrence og lægge bånd på den personlige frihed“. Når rigsdagen alligevel vedtog en lov mod børnearbejdet, skyldtes det ikke mindst lægernes påvisning af dets skadelige følger, blandt andet at fabrikernes børn kunne blive så legemligt og sjæleligt nedbrudte, at de tidligt mistede arbejdsevnen og faldt fattigvæsenet til byrde. Påvisningen af at det ikke altid var i fuld frihed, forældre sendte deres børn på arbejde, men tvunget af den bitre nød, gjorde også dybt indtryk på offentligheden.

I maj 1873 trådte Danmarks første fabrikslov i kraft. Efter den måtte børn under 10 år ikke beskæftiges i industrielle virksomheder, børn i alderen 10–14 år kun inden for tidsrummet fra klokken 6–20 og kun i 6½ time, hvoraf den halve time skulle være hvil, og aldrig søn- og helligdage. Denne lov blev først og fremmest en beskyttelse for arbejderne og fattigvæsenets børn; thi andre børn har næppe været anvendt inden for industrien.

Medens arbejderfamiliens indtægter således giver oplysninger om datidens arbejdsforhold, kan deres udgifter belyse leveforholdene.

I kroner og øre brugte landarbejderne i 70erne i gennemsnit 20–40 kr. årligt til husleje, købstadens arbejdere 40–80 kr. og arbejderne i hovedstaden 120–140 kr. Af familiens samlede udgifter anvendte landarbejderen 7 pct. til bolig, de ufaglærte købstadsarbejdere 7½ pct., de faglærte i købstaden 10 pct. og hovedstadens arbejdere 14 pct. For dette beløb fik landarbejderen i almindelighed en bolig på ét værelse med køkken. Kun få landarbejdere havde to stuer, og heraf benyttedes den ene stue gerne til storstue som hos bønderne. De ringeste boliger fandtes dengang på landet: gamle lerklinede rønner, hvis små lavloftede stuer var forsynet med lerstampet gulv, og hvori luften var beklumret. I de toværelses boliger kunne der være bræddegulv i storstuen. Ikke få landarbejdere nåede ved stor sparsommelighed frem til at få eget hus, enkelte endda med en jordlod til. Det gjorde dem mere uafhængige af bønderne; men samtidig ophørte de med at være egentlige arbejdere.

Landarbejdernes møblement bestod sædvanligvis kun af en seng, et bord, en slagbænk, et par træstole, en dragkiste, et klædeskab og – hvis der var spædbørn –

Arbejderens udgift til mad

en vugge. Hertil et primitivt ur og nogle simple billeder eller et par indrammede gravvers på væggen. I boligen var kun sengen veludstyret, rigeligt forsynet med gode sengeklæder. Landarbejderens stue var bar og nøgen og svarede på dette punkt ganske til bondens, som den var en tro kopi af. Det meste af møblementet anskaffede man straks ved brylluppet; konen medbragte gerne en dragkiste, manden en kiste, og resten af møblementet anskaffedes hos landsbysnedkeren; noget hamrede manden også selv sammen. Det meste var af fyrretræ.

Nogle af købstadens arbejdere boede i lejlighed, andre i eget hus. Et sådant hus svarede i reglen til de bedste af landarbejdernes. Hos de dårligst lønnede købstadsarbejdere svarede møblementet nogenlunde til landarbejdernes. Derimod kunne man hos de bedst lønnede købstadsarbejdere – de faglærte, der var ansat inden for industrien – finde et pænt og godt møblement med rigtig sofa, stueur og olie-tryksbilleder på væggene, assureret helt op til 1–2.000 kr., hvilket vil sige, at møblementet svarede til 1½–2 års løn eller mere.

Til brændsel anvendte landarbejderne i gennemsnit 30 kr. årligt, men da mange af dem selv skar deres tørv, slap de ofte med en langt mindre kontant udgift. I købstæderne fyrede arbejderne også i almindelighed med tørv, men her kunne udgiften beløbe sig til 30–60 kr. om året. I hovedstaden anvendte arbejderne både tørv, kul og koks til fyring. Her måtte endog pindebrændet købes, hvorfor brændselsudgifterne kom op på 70 kr. og derover. Disse tal gælder for tiden 1870–80.

Maden udgjorde i forrige århundrede langt den største post på arbejderfamiliernes budget: for de bedst lønnede lidt over 50 pct. af de samlede udgifter, for de dårligst lønnede op mod 80 pct. og for de ringest stillede helt op til 90 pct.; og hertil kom udgiften til den uundværlige brændevin. Arbejderne selv spiste i almindelighed fem måltider om dagen. Mindre kunne ikke gøre det med datidens lange arbejdsdag og hårde slid. Derimod måtte koner og børn ofte nøjes med tre måltider om dagen, og det samme synes de dårligst stillede af landarbejderne at have klaret sig med.

Det var den jordløse landarbejder, det så værst ud for. Fra en landkommune ved Randers opgives i 1872 det ugentlige forbrug for en familie på 2 voksne og 3 børn til 1¼ skæppe rug (15¼ kg), 1¼ skæppe kartofler (15¼ kg), ¾ kg smør, ¾ kg gryn, 3 kg mel, 1¾ kg flæsk, ¼ kg kaffe, ¼ kg sukker samt tobak og brændevin for 1 mark og 3 skilling, ialt 3 rigsdaler og 1 mark eller i nutidens møntenheder 6 kr. og 33 øre. Hertil kom 5 pottes mælk frit om ugen. Da landarbejderens ugeløn kun var på 6 kr. om vinteren og 8 kr. om sommeren, var det absolut nødvendigt, at både kone og børn arbejdede, hvis der skulle være til kosten året rundt og til bolig, brændsel og klæder.

Arbejderens udgift til mad

Købstatsarbejderens måltider faldt ikke helt ud som landarbejderens; på landet var morgenmaden et solidt måltid, i købstaden var det ofte svundet ind til en kop kaffe med et stykke sigtebrød. Her var det første rigtige måltid frokosten, der bestod af smørrebrød med pålæg, og som blev spist på arbejdspladsen mellem klokken 8–9. Kunne arbejderens nå hjem i middagspausen, fik han middag bestående af en eller to varme retter. Måtte han spise middagen på arbejdspladsen, bestod den af smørrebrød. Mellem klokken 15–16 spiste købstatsarbejderens vesper, der bestod af smørrebrød, og når han kom hjem efter arbejdet, spiste han aftensmad. Havde han kun fået smørrebrød i middagspausen, fik han nu den varme mad, ellers spiste han smørrebrød til aften.

Ligesom landarbejderne levede købstatsarbejderne på et eksistensminimum. De måtte spare på maden. Af 22 husholdningsregnskaber fra arbejderfamilier i Hobro i 1879 fremgår det, at kun i 2 af disse familier fik alle pålæg på brødet, i 1 familie fik kun de voksne og i 1 familie fik kun manden og den ældste søn (16 år). I 8 familier fik manden altid pålæg på maden, resten af familien nu og da, i 7 familier fik kun manden, og endelig fik i 3 familier end ikke manden altid pålæg på brødet. Af de samme 22 familier fik 5 som regel 1–2 varme retter til middag, 16 kun 1 varm ret og 1 fik ikke altid varm middag, men kun smørrebrød.

Vanskeligst var det at få maden til at slå til, når familien voksede. Så forsvandt fersk fisk, æg og ost fra bordet, fersk kød blev erstattet med flæsk og salt kød, smør med fedt, sukkerforbruget blev sat ned, og der blev blandet en ekstra tilsætning i kaffen. Derefter blev forbruget af flæsk skåret ned, og i stedet spistes flere kartofler. Mel og gryn købtes i billigere kvaliteter og blev kogt på vand i stedet for på mælk. Kostens forringelse med faldende løn og stigende børneantal fremgår tydeligt af nedenstående ugeregnskaber fra Hobro i 1879.

Det første regnskab er fra en farversvend med kone og 3 børn, der har sin gamle svigerfader boende hos sig. Farveren har en efter arbejderforhold nogenlunde indtægt, 715 kr. årlig, og familien er ikke alt for stor. Her er råd til fisk, æg og ost. De får sigtebrød og the (2 lod), der i Hobro på den tid henregnedes under luksus af arbejderne, og et fjerdingspund kaffe blandes kun med én pakke cikorie. Det andet regnskab er fra en fabriksarbejder med kone og 6 børn; årsindtægten er 788 kr., hvortil øl og brændevin frit. Her er fisk, æg og ost forsvundet. Fedtet er taget i brug ved siden af smørret. Kødforbruget er sat ned. Kaffen har fået en ekstra tilsætning, og the og sigtebrød er forsvundet. Det tredje regnskab er fra en ufaglært arbejdsmand med kone og 5 børn, årsindtægt 437 kr. Her er hverken fersk kød, fisk, æg eller ost. Her bruges $\frac{1}{2}$ pund smør, men 2 pund fedt. Her er forbruget af brød og mælk kun halvt så stort, medens forbruget af gryn og kartofler er dobbelt så stort. Her er hverken the eller sigtebrød, og kaffe- og sukkerforbrug er minimale. Her er alle udgifter skåret ned til det mindst mulige.

Arbejderens udgift til mad

Ugeregnskaber fra arbejdere i Hobro 1879

Familiens størrelse	3 voksne 3 børn	2 voksne 6 børn	2 voksne 5 børn
Familiens ugentlige indtægt	13,75 kr.	15,15 kr.	8,40 kr.
Rugbrød	*) 190 øre	7 stk 315 øre	4 stk 180 øre
Sigtebrød	*)	— —	— —
Smør	1 kg 150 øre	1 kg 160 øre	¼ kg 40 øre
Fedt	— —	1 kg 80 øre	1 kg 80 øre
Ost	— 35 øre	— —	— —
Fersk kød	***) 215 øre	1 kg 80 øre	— —
Flæsk og salt kød	***)	½ kg 44 øre	1 kg 70 øre
Frisk fisk	30 øre	— —	— —
Mælk	6 l 30 øre	27 l 140 øre	14 l 70 øre
Æg	10 stk 30 øre	— —	— —
Mel	½ kg 16 øre	1½ kg 54 øre	¼ kg 9 øre
Rismel	— —	¼ kg 14 øre	— —
Gryn	¾ kg 22 øre	½ kg 25 øre	1 kg 50 øre
Ærter	— —	1 l 25 øre	1 l 25 øre
Kartofler	fra egen have	3 kg 20 øre	6 kg 40 øre
The	½ kg 14 øre	— —	— —
Kaffe	⅛ kg 32 øre	⅛ kg 32 øre	¼ kg 21 øre
Cikorie	1 pk 7 øre	2 pk 14 øre	1½ pk 10 øre
Sukker, hvidt	⅛ kg 14 øre	— —	— —
Sukker, pudder	¼ kg 20 øre	⅛ kg 10 øre	— —
Sukker, kandis	— —	— —	¼ kg 32 øre
Fløde	½ l 32 øre	⅛ l 8 øre	— —
Krydderier, salt og svovl- stikker	10 øre	25 øre	10 øre
Sæbe	¼ kg 12 øre	½ kg 24 øre	⅛ kg 6 øre
Soda	½ kg 8 øre	½ kg 10 øre	¼ kg 4 øre
Petroleum	1 l 24 øre	1 l 24 øre	¼ l 6 øre
Husholdning i alt	8,91 kr.	11,04 kr.	6,53 kr.
Husleje	1,29 kr.	0,96 kr.	1,12 kr.
Brændsel	0,91 kr.	1,00 kr.	0,77 kr.

*) Udgiften 1,90 kr. svarer antagelig til 3 rugbrød og 2 sigtebrød.

***) Udgiften 2,15 kr. dækker både fersk kød og flæsk.

Arbejderens udgift til tøj

De københavnske arbejders husholdningsudgifter afveg ikke så lidt fra provinsens. Efter regnskaber fra medlemmer af Dansk Arbejdersamfund i 1872 spiste hovedstadens arbejdere hvedebrød. hvor for eksempel Hobros arbejdere nøjedes med det billigere sigtebrød eller med rugbrød. I hovedstaden drak arbejderfamilierne ud over kaffe også the. Det blev betragtet som en luksus af Hobro-arbejderne. Desuden brugte københavnere mere end dobbelt så meget sukker som kollegerne i Hobro. Derimod er der ikke nogen udgiftspost for mælk i arbejdersamfundets regnskaber; men måske skjuler udgiften hertil sig under fællesposten „middagsmad“. At arbejderne i København ikke ligefrem har drukket mælk på den tid, tyder regnskabernes store poster til øl og brændevin også på. Endelig findes der i de københavnske regnskaber en særlig post for pålæg, hvortil der er oplyst, at pålæg på tørkosten spiller en stor rolle for hovedstadens arbejdere. For alle udgiftsposter gælder det, at de ligger betydeligt højere i København end i Hobro, men det gjorde indtægterne også. Hovedstadens arbejdere synes ikke at have levet dårligere end provinsens; men de havde kun sjældent mulighed for at dyrke have eller holde høns og svin.

En københavnsk arbejderfamilie på 2 voksne og 3 børn havde i 1872 et uge-regnskab, der så således ud oversat i kroner og øre.

3 rugbrød	1,75 kr.	Brændevin og øl	1,60 kr.
Hvedebrød	0,74 -	Røg- og skråtbak	0,33 -
½ kg smør	0,83 -	Sæbe og soda	0,33 -
½ kg fedt	0,67 -	Blanksværte og sand	0,17 -
Pålæg	0,67 -	Petroleum	0,43 -
Middagsmad	4,67 -		
¾ kg kaffe med tilbehør	0,58 -	Husholdning pr. uge	13,91 kr.
¼ kg puddersukker	0,56 -		
⅛ kg kandis	0,17 -	Husleje	2,33 kr.
The	0,12 -	1½ skæppe kul	0,88 -
Fløde	0,29 -	Brænde	0,88 -

Mandens indtægt er anslået til 14 kr. om ugen. Hvor de manglende 4 kr. blev fremskaffet fra er ikke oplyst.

Arbejdernes udgifter til tøj skiftede fra år til år og fra sted til sted. Nyt tøj ventede man med, til der var overskud på budgettet, eller til det ikke kunne udsættes længere. Den eneste uundgåelige beklædningsudgift på det årlige regnskab var et eller to par træsko til hvert af familiens medlemmer. Hertil kom, at landarbejdernes kontante udgifter til beklædning var langt mindre end byarbejdernes. Landarbejdernes koner spandt, vævede og syede meget ofte selv, medens deres

Arbejderens udgift til tøj

børn fik tøj og uld i løn, når de arbejdede for bønderne. Købstadsarbejdernes koner syede ofte linned til hele familien, ligesom de strikkede familiens strømper, men de spandt og vævede sjældent. Endelig synes mange arbejderkoner i hovedstaden kun at have strikket og lappet, men ikke syet nyt tøj.

Fælles for arbejderne i by og på land var, at de havde et sæt pænt søndagstøj, og det næsten uanset hvor dårligt de sad i det. Landarbejdernes og de ufaglærte byarbejderses søndagstøj var solidt, men sjældent moderne. Et sæt stadstøj holdt ofte hele livet. De faglærte byarbejdere ofrede mere på tøjet, og især fulgte de unge svende med i tidens mode. De kunne have mere end ét sæt pænt tøj, men flotheden forsvandt gerne, når de blev gift og fik familie. For arbejdstøjet var der en tilsvarende forskel. Landarbejdere og arbejdsmænd anvendte ofte gammelt hverdagstøj som arbejdstøj, med tiden lappet og repareret til det ukendelige. De faglærte arbejdere i byerne havde ofte særligt arbejdstøj.

Arbejdernes børn gik til daglig tarveligt klædt. Hvor god eller hvor varm deres beklædning var afhang i ikke ringe grad af moderens evne til at omsy brugt tøj. Aflagt tøj fik eller købte arbejderfamilier ikke så lidt af. Børnenes søndagstøj kunne derimod ofte være særdeles pænt og net, ganske som forældrenes eget søndagstøj; men det var naturligvis ikke nær alle arbejderbørn, der havde et sæt pænt tøj. Mange fik det først til deres konfirmation, og ved samme lejlighed fik de ofte det første par læderfodtøj.

Til belysning af tøjspørgsmålet skal her gengives et beklædningsregnskab for en landarbejderfamilie på 2 voksne og 6 børn på Randers-Hobro-egnen i 1880.

12 pund tvist à 90 øre	10,80 kr.
16 alen bomuldstøj à 50 øre	8,00 –
10 alen farvet vadmél à 2 kr.	20,00 –
5 tørklæder à 60 øre	3,00 –
3 par træsko til voksne à 80 øre	2,40 –
5 par træsko til børn à 50 øre	2,50 –
Underfor, sytråd, hæfter og knapper	4,00 –

I alt til beklædning for 8 personer i et år

50,70 kr.

Desuden blev der brugt 5 pund uld fra 2 får, som familien holdt. Husmoderen havde selv forarbejdet ulden til strømper, undertøj og stoppegarn. Hun havde også vævet de 12 pund tvist og syet linned af lærredet. Der blev ikke betalt noget for syning af bomuldstøj og vadmél, da mandens søster syede gratis for dem. Hun var syerske. Der blev hverken købt læderfodtøj eller hovedtøj i det anførte år.

I 1871 anvendte en skibsbyggerfamilie i Korsør følgende til beklædning:

Øl og brændevin

Mandens klæder:

2 par lærreds- eller sejdugsbenklæder	6 rigsdaler
1 par underbenklæder, 2 lærredsskjorter, 1 ulden do. ..	6 -
2 bluser à 7 mark, 1 islandsk trøje à 16 mark	5 -
2 par strømper, 2 par træsko	3 -
Konens og 4 børns klæder	15 -
<hr/>	
I alt til beklædning på ét år	35 rigsdaler = 70 kroner

For at afrunde billedet af forrige århundredes arbejdere må deres fornøjelser nævnes. Ifølge datidens kilder brugte de ugifte en del penge på værtshuse og kroer; men det hørte op af sig selv, når de blev gift og fik børn. Tilbage blev på enkelte arbejderfamiliers regnskaber under rubrikken fornøjelser små beløb på 2–10 kr. årligt, og „det synes navnlig at være de i vor jernbanetid almindelige rejser til slægt og venner, der fremkalder udgifter på denne post“, hed det i 1880.

Det kan derimod ikke nægtes, at der gik anelige beløb til brændevin under arbejdet, både for de gifte og de ugifte. Her var det arbejderne i hovedstaden og i de store byer, der lagde for. En daglig ration på $\frac{1}{4}$ liter brændevin regnedes ikke for overdrevent, og det betød en udgift på 30 kr. om året. Af arbejderregnskaber fra først i 70erne fremgår det, at københavnske arbejderes udgift til brændevin og øl beløb sig til 22–92 kr. årligt, svarende til 5–12 pct. af deres årsindtægt. Men dengang blev brændevin ikke anset for skadelig, heller ikke for et nydelsesmiddel. Det regnedes simpelt hen for en nødvendighed. Det vakte derfor undren, da afholdsbevægelsen satte ind, og det viste sig, at en arbejder udmærket kunne arbejde uden brændevin.

Således som det her er skildret, tegnede dagliglivet sig for arbejderne i Danmark i de tre sidste årtier af 1800 årene eller – betegnet med mærkedage fra arbejdernes egen tidsregning – fra „slaget på fælleden“ til „den store lockout“. Arbejdernes faglige og politiske kamp er ikke medtaget i denne skildring; men den kom til at spille en stedse større rolle i arbejdernes liv, jo nærmere tiden gik mod århundredskiftet (jævnfør afsnittet Den offentlige mening s. 147 ff.). Og det var netop ved hjælp af partikort og fagforeningsbog, at arbejderne efter århundredskiftet formåede at hævde sig, således at det følgende slægtleds arbejdere ikke på noget væsentligt punkt skilte sig ud fra resten af landets ubesiddende borgere.

SAMFÆRDSEL

Kongeriget Danmark havde i 1860 én jernbane: København–Korsør (åbnet på strækningen København–Roskilde 1847 og fuldendt 1856), og der var mange, som mente, at vi egentlig ikke behøvede flere. Siden dampskibet var indført og blevet almindeligt, sejlede man jo støt og relativt hurtigt mellem alle de gode havnebyer. Vandet lå der og krævede ingen omkostninger, og anløbsbroer kunne nemt og billigt anlægges overalt, hvor der var behov for mellemlandinger. Der gik bl. a. dampskibsruter fra København til Limfjordsbyerne, til Århus og til Nykøbing F., fra Korsør til Vejle (over Fredericia) og til Kolding (syd om Fyn) og fra Kolding til Stege. Alle med landinger undervejs ved større og mindre lokaliteter. Dertil kom de mange, ofte yderst primitive, overfartsmuligheder ved sunde og bælder. Men ruternes fartplaner var tit vanskelige at overholde. Besejlingen foregik med hjuldampere, de var ilde stedt i storm og is; til tider måtte al sejlads indstilles – også på grund af tåge.

Til lands var det stadig hestene, der leverede drivkraften. Købmændene opretholdt selv deres fragtkørsel, og personbefordringen besørgedes fremdeles af diligencerne ad de gamle postruter, uden for disse af „dagvogne“, lukkede eller åbne, eller man agede på en almindelig arbejdsvogn hyret af en bonde for tilfældet. Tempoet var sindigt og opholdene ved bedestederne lange. Man avancerede ved topydelser en 8–10 km i timen. Hertil kom – navnlig i Jylland – en dårlig korrespondance mellem dampskibenes ankomsttider og diligencernes afgangstider. Når for eksempel damperen fra Korsør ankom til Vejle kl. 16,30, var postvognene til Varde og Herning afgået kl. 8 om morgenen, og så kunne de rejsende vente 3–4 dage på næste forbindelse.

Modstanden mod jernbaneanlæg bundede for en stor del i almindelig vaneindgroethed og konservativ skepsis, men vel nok først og fremmest i økonomiske betænkeligheder, bekymring for skattebyrder og angst for, at jernbanebyerne skulde rive opland til sig fra dem, der ingen jernbane fik. Men en udvikling betinget af samfundets økonomiske omdannelse som helhed lader sig vanskeligt standse. Allerede i 1870 kunne man køre med damptog København–Helsingør over Hillerød, København–Storstrømmen over Køge og Næstved, København–Aalborg og Århus–Holstebro over Langå og Struer. Og så varede det ikke længe,

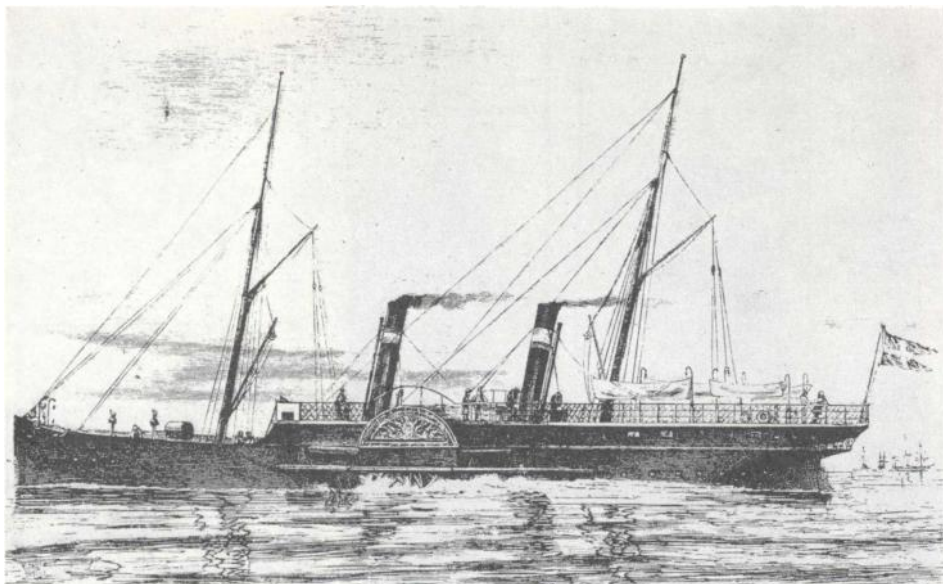
før alle begyndte at råbe på jernbane. Man så hurtigt, hvilken enorm betydning disse anlæg havde for agerbrug, handel og industri. En voldsom og oftest yderst bitter kamp mellem byerne begyndte. En efter anden søgte de statens godkendelse til anlæg af private „rovbaner“ ud i hinandens oplande; og landboerne derude trak tov om, hvilke punkter den eventuelle bane skulle vride og bugte sig imellem. Det var nær ved, at hver en herremand og proprietær i fede og tæt befolkede egne krævede jernbane forbi sin dør.

Samtidig fik man øje på hidtil uanede muligheder i de fjerne, fattige afkroge. Ikke mindst her drømte man jernbanedrømme. Der var snart ikke den øde hede-strækning, hvor synske folk ikke ved nattetide havde set og hørt mystiske spøgelsestog komme hvæsende og skramlende. Og når så banen måske mange år efter virkelig kom til egnen, kunne det altid sælsomt konstateres, at den løb netop der, hvor det var varslet, at den skulle løbe.

Det lykkedes virkelig overraskende tit at få staten med på jernbaneanlæg i Midt- og Vestjyllands magre og tyndt befolkede egne, selv om københavnske rigsdagsmænd nok syntes, at man lige så godt kunne lægge en bane gennem Sahara. Men billige skulle de være, såkaldte „letbyggede baner“, der ikke tillod større fart end to mil i timen. Og da rigsdagen i 1878 havde en eventuel Vejle-Varde bane under debat, blev det endda i fuldt alvor foreslået at lægge skinnerne direkte på landevejen. Havde det ærede medlem tænkt sig én skinne, hvor man kunne skubbe en hjulbør? spurgte Jagd fra Thisted. Ville det så ikke være endnu billigere for staten at købe nogle raske heste til dagvognen? – Men hegn kunne da vel spares? Nej, man måtte sikre toget mod køerne. Så hellere spare ledvogterne, for der var såmænd ikke så megen færdsel på de jyske veje, at man behøvede at frygte for ubevogtede overskæringer.

Jernbanerne skabte intet mindre end en trafikal revolution. De gjorde landet meget mindre og befolkningen mindre stavnsbunden. Det blev muligt at rejse ud og opdage nye egne. Således kunne en fynbo i „Fyens Stiftstidende“ – efter den jyske vestbanes åbning i 1875 – forsikre læserne, at Vestjylland slet ikke var den øde sandørken, de havde gået og troet; det var sandelig både frugtbart og stor-slået. Og det blev muligt ret jævnlige at „tage en sviptur“ hen til gamle venner, som man før kun havde kunnet besøge med lange års mellemrum, selv om afstanden blot var en 4–5 mil. Yngre mænd havde ganske vist klaret sig langt på deres ben eller til hest. Men kvinderne havde altid måttet vente på en eller anden kørelighed, når faderen eller en slægtning kunne lade bedriften hvile 3–4 dage, og „bæsterne“ kunne undværes – eller tage den dyre postbefordring.

Det var også sine steder betryggende at kunne overlade fragtkørslen til jernbanen – rent bortset fra bekvemmeligheden naturligvis. At køre med fragtvogn

Blandt de mange dampskibsruiter, der kritiseredes for mangel på præcision, for langsomhed, ubekvemme forhold og hvad andet travle og gnavne rejsende kan finde på, fremhæves rutedamperen Korsør-Kiel, Sophus Danneskjold-Samsøe, for sin hurtighed og komfort. Den var helt ny i 1875, dens maskine var på 200 hestes kraft, og der var salon for passagererne; og sovekahytter. Men naturligvis lugtede også den af olie og beuf med løg. – Tegning i Ill. Tid., 1876-77.

for eksempel mellem Hjørring og Aalborg gennem de øde egne omkring Vildmosen havde endnu omkring 1870 været så risikabelt et foretagende på grund af landevejsrøvere, at kun meget stærke og modige mænd havde vovet at påtage sig det. De var da ledsagede af store hunde og bevæbnet med solide knipler og dobbeltløbede forladepistoler, og de brugte dem – i hvert fald kniplerne og hundene.

Der var dog længe, især i Midtjylland, store jernbanetomme rum, som det tog tid at få udfvldt. Her fortsatte livet indtil videre på gammeldags manér. Man hørte af vandringsmænd eller læste i avisen, når den på sin rundgang mellem fællesabonnenterne nåede frem til en, om alt det mærkværdige, som var hændt nogle mile borte; men det var kun få, der havde tid, råd og lejlighed til at drage hen og personlig tage det i øjesyn. En mand i Haderup, som i 1870 var spadseret til Holstebro for at se „æ tog“, var nær ved at fortryde sin ulejlighed, da uhyret kom hvæsende og buldrende imod ham, og fløjten i det samme stak i et hjerteskrærende hvin. „Hår’ en endda won hjem!“ jamrede han. Ifølge Holstebro Avis var det endnu i 1890erne således i Haderup sogn, at „de fleste børn og adskillige ældre har intet klart begreb om kulturens tilstand uden for sognets grænser, har aldrig set hav, skov, skibe, jernbaner eller lignende“.

De helbefarne så med nedladende smil på den slags efternølere fra kulturens

Over bælteerne med hjulfærge

Monstro a' vi faar Togsammenstød idag?

Nej – hvorfor det?

Jou, – for je har tre Snese Æg med mig!

Chancen for togsammenstød er såre ringe, men den foreligger. Det er dog sjældne. 3 i vore dage end omkring århundredskiftet at træffe medrejsende, der tager muligheden i reel betragtning og diskuterer dens eventuelle følger. – Tegning af Axel Thiess, Klods-Hans, 1899-1900.

grænseland. „Demokraten“ i Århus kunne så sent som i 1896 forlyste sine læsere med beretningen om en 70årig kone fra Nr. Snede, der nylig havde besøgt en slægtning i den store jyske hovedstad: „Den gamle kone havde ikke i sit livs dage set et jernbanetog, før hun ved ankomsten til Tørring så den nymodens indretning. På Tørringbanen kunne hun endda holde kontenancen, skønt det i forhold til de befordringsmidler, hun var vant til, skød en djævelsk fart; men da hun ved Horsens kom ind i eksprestotog, troede hun, hendes sidste time var slaget. Inden hun havde fået tænkt sig om, hvad det dog var for en løjerlig kraft, der bevægede toget, råbte konduktøren: Århus!“

For de fleste var ordet rejse blevet ensbetydende med togrejse. Og man rejste billigt. Man kunne ved århundredskiftet komme fra Frederikshavn til Gedser for 6 kroner. Før jernbanernes tid benyttede højst 10.000 danskere årligt den offentlige postbefordring. Men i 1897, halvtredsåret for åbningen af den første danske jernbane, befordrede banerne 15 millioner rejsende. Tallene viser, hvilken revolution dampdriften havde skabt på landjorden.

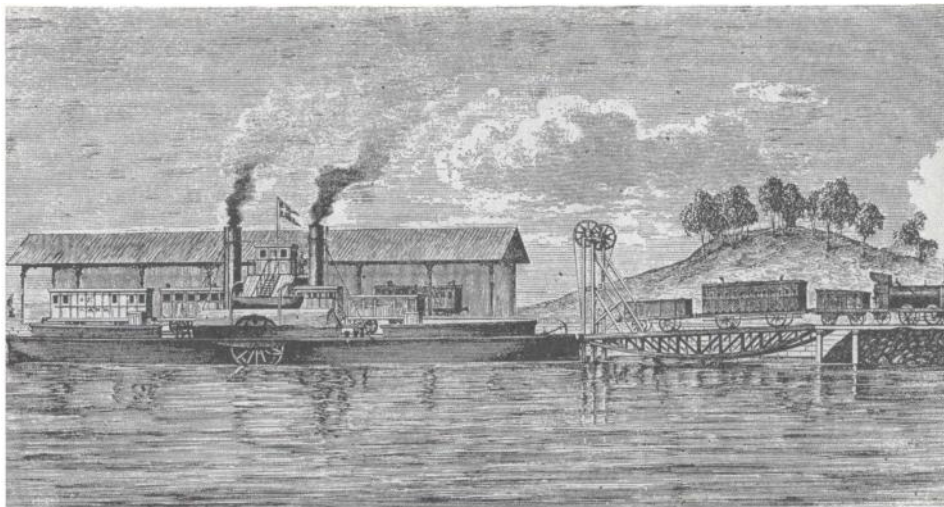
Og alt imens sænkede freden og stilheden sig mere og mere over de gamle landeveje. Her traskede en gang om dagen en gammel landpost med sin tunge

Landevejenes trofaste vandringsmænd, skærslibere, håndværkssvende, stude drivere og andre forsvandt. Længst holdt vel det gammeldags landpostbud ud, ofte, rent bortset fra tjeneste, på en mærkelig personlig måde knyttet til sin rute og til dens beboere. – Det bornholmske landpostbud Peter Jørgensen Mark, kaldt Peter Jyde, tegning af J. F. Ridder, Ill. Tid., 1874–75.

taske og sin tykke kæp, i ny og næ et par omvandrende håndværkssvende eller et par studenter på fodrejse. Man kunne måske også i dagens løb opleve at se et par hestekøretøjer komme knirkende og knasende op ad bakke og rumle ned på den anden side: en slagtervogn eller en bagervogn, en bonde på vej til mølle, en læge på sygebesøg, en herredsfoged på udpantning eller en provst på visitats. Af og til sås en skærslipper skubbe sin snorkende hjulbør i vejtræernes skygge og en sjælden gang en frygtløs velocipedefarer højt til vejrs på sit store hjul og dristigt forcerende vejens huller og løse skærver. Så standsede alt arbejde på marken, til han var ude af syne. Egentligt liv kom der kun på markedsdage, især hen på aftenen, når berusede markedsgæster kom farende med galoperende heste og slingrende vogne og foretog hasarderede overhalinge på to hjul under pigers vræl og karles latter.

De lange dampskibsruiter bevarede trods det stadig tættere jernbanenet deres store betydning. Der gik desuden en livlig pakkebådsfart – skonnerter og galeaser – med stykgods fra havn til havn. Derimod viste det sig hurtigt, at sundene mere og mere blev en hindring for en hurtig trafik. Den evindelige godsomladning forsinkede og fordyrede forsendelserne og beskadigede ofte varerne. Jernbanebroer var en udvej, man af praktiske og økonomiske grunde måtte

Den meget komfortable hjulfærg „Lillebælt“, Strib-Fredericia, hilstes i 1872 med glæde af fremskridtets og fartens venner. Det særlig nye var færgens evne til at indtage 6 fuldtastede jernbanevogne og afgive dem igen efter endt overfart, så tid og kræfter ved omladning af gods kunne spares. Personvogne overførtes derimod ikke: „de Reisende kunne sandelig ogsaa, især paa en længere Tour, trænge til at komme lidt ud, for at lufte og røre sig“. – Usign. tegning, Ill. Tid., 1871-72.

se bort fra – undtagen ved de ganske smalle farvande. Der blev bygget bro over Guldborgsund 1875, Limfjorden ved Aalborg 1879 og Masnedsund 1883. Også en Lillebæltsbro ved Snoghøj var på tale i 1886 og igen i 1897, men ansås for en uløselig opgave. Det blev dampfærger med jernbaneskiner, der klarede problemerne ved de vigtigste sund. Lillebælt havde fået sin moderne færgeoverfart mellem Fredericia og Strib så tidligt som i 1872, og virkningerne var straks blevet helt over forventning; de små færger med plads til seks jernbanevogne måtte temmelig hurtigt udskiftes med større, men der kom aldrig her, så længe overfarten opretholdtes, tilstrækkelig store færger. Lige til broen kom i 1935, plaskede disse alt for små hjulbåde over bæltet med passagerer, der stod som sild i en tønde, hvor de store vogne levede dem plads, om vinteren forkomne og stive i ansigterne af kulde og gennemtræk.

De gunstige erfaringer på Lillebælt skabte omgående interesse for en Storebæltsfærg. En kommission, nedsat i 1872, foreslog en overfart Knudshoved-Halskov, men omkostningerne, 7 mill. rigsdaler (14 mill. kr.) virkede aldeles lammende. Først i 1883 åbnedes den nuværende jernbanefærgerute med et par hjulfærger, der kunne rumme ca. 16 vogne. De var som de gamle hjuldampere sårbare over for vinterens is, men efter tidens begreber vidundere af luksus og tempo, og de stimulerede rejselysten ganske betydeligt.

En dampfærge indsattes yderligere ved Oddesund i 1883 (banen Struer-Thisted åbnet 1882), på overfarten Masnedø–Orehoved i 1884 (jernbanen Orehoved–Nykøbing F. var åbnet allerede i 1872 og forlængedes i 1886 til Gedser) og på overfarten Glyngøre–Nykøbing M. i 1889 (jernbanen Skive–Glyngøre åbnet 1884). Dertil kom dampskibsforbindelsen Kalundborg–Århus over Samsø efter fuldendelsen af den vestsjællandske bane fra Roskilde over Holbæk i 1874.

Hermed var endelig skabt en samfærdsels-geografisk sammensmeltning af rigets provinser.

Hvordan var så rejsevilkårene?

Tidens skarpe standsdeling herskede i begyndelsen også på jernbanen. Der var tre klasser, som af folkeviddet blev således karakteriseret: 1. klasse, de rejsende hundser konduktøren. 2. klasse, de rejsende skændes indbyrdes. 3. klasse, konduktøren hundser de rejsende.

På 1. klasse var der brede sæder og ryglæn med fjedre og rødt plys samt gulvtæppe. Her kørte kun grever og baroner, etatsråder – geheime og gemeine – høje embedsmænd – på frikort – og fornemme udlændinge. Atmosfæren var eksklusiv og ensomheden stor, og ingen fremmede småfugle blev tålt blandt de stolte rovfugle og spragledede papegøjer. Da engang en lille præstedatter fra Høje Tåstrup var blevet indladt til en ensom greve – billetten var en gave fra en særdeles formående ven af hendes fader – blev hun straks fikseret med isnende ørneblik: „Har De billet til 1. klasse?“ Men den lille fugl havde næb: „Ja, det har jeg – De er måske konduktør?“ – Greven skiftede kupé i Glostrup.

2. klasse havde ryg og sæder med gråt plys, men ingen gulvtæppe. Her kørte de velhavere, der ikke var fine nok til 1. klasse, men alt for fine til at mænge sig med „plebs“ på tredje. Desuden kørte rigsdagsmændene her på frikort. De kunne også løse tillægsbillet til 1. klasse, og selv demokratiske benyttede sig af og til deraf, især når den var garanteret greve-tom, men altid under alvorlig risiko for grimme skoser i højrebladene. Også på 2. klasse var der rigelig plads.

3. klasse havde sæde og ryg i simpelt træ, retvinklede, hårde og umagelige som kirkestolene. Det var godt nok til „plebs“, som vel at mærke udgjorde hen ved 90 pct. af samtlige rejsende. Her var til gengæld altid overfyldt, for der syntes aldrig at være nogen rimelig fordeling af klasserne i toget. På særlig store rejsedage indsattes simple kreaturvogne med løst opstillede langbænke. Det var også den normale befordring af skovtursgæster og soldater.

Efter 1900 begyndte så småt 3. classes pladser at blive mageligere og kønnere med sæder og rygge af polerede lister i to slags træ. Der kom også trækgardiner.

Og samtidig begyndte man på 2. klasse at afløse det grå plys med mørkebrunt læder. Men først efter det sejrende demokrati i 1920erne forsvandt den længe angrebne 1. klasse. 3. klasse fik i 1926 polstrede sæder og blev siden i tidens ånd omdøbt til „fællesklasse“. 2. klasse blev til 1. klasse, men beholdt længe mand og mand imellem sin gamle betegnelse. De nuværende mere logiske betegnelser kom efter den anden verdenskrig.

Fire-akslede bogie-vogne kendtes ikke før 1900. Indtil da rumlede og rokkede, huggede og hakkede man af sted i de to-akslede små kupévogne med døre i begge sider af hver kupé. Ganske vist dukkede nogle små sidegangsvogne frem i 1895, men man blev alligevel ved med at bygge nye kupévogne, skønt alle kunne se ulemperne, både for de rejsende – kulden og trækken fra dørsprækkerne under kørslen og fra de vidåbne døre ved hver station – og for konduktørerne – den evige lukken op og i og den udvendige gangbrætsbillettering under kørslen –.

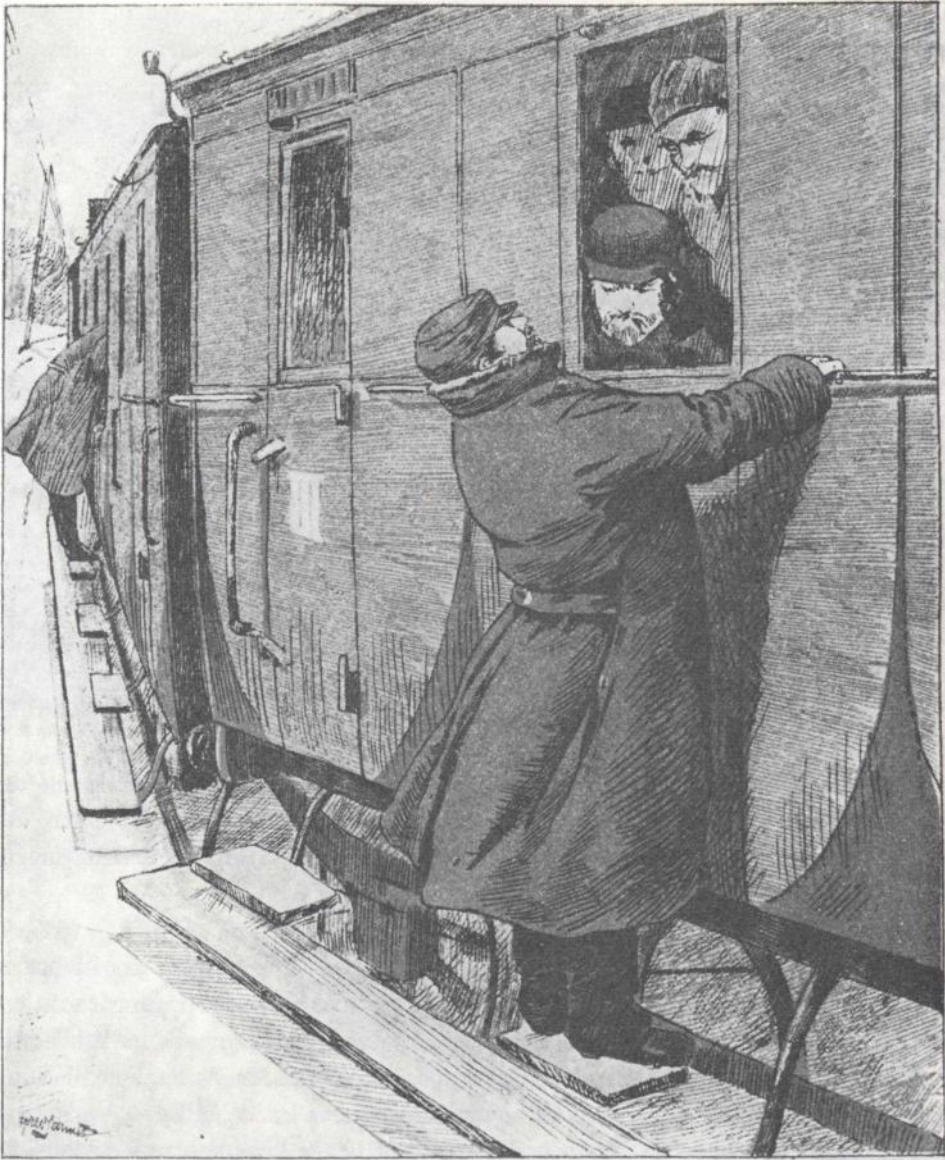
Alene opstigningen i disse vogne var et anstrengende kunststykke, for perroerne var ganske lave; det var de allevegne lige til 1930erne undtagen på Københavns nye hovedbanegård fra 1911. Og trinene var høje, smalle og stejle, så tykke folk altid måtte hejses til vejrs ved beredvilligt fremstrakte hænder oppefra og proppes ind ved tjenstlige brede håndflader i agterpartiet. Det foregik ofte i sidste øjeblik, for inde ved billetsalget var der næsten altid en endnu rejseuvant fra omegnen, der stod og sinkede de øvrige nervøst trippende rejsende med kejtet-forfjamsket pengeroveri, omstændelige spørgsmål og idelige misforståelser. Eller han stod med hovedet helt ind gennem den store billetluge og underholdt trafikassistenten med alskens utidig snak.

Var de rejsende vel sluppet ind i deres kupé, og døren var smækket bag dem, var det ikke så lige til at slippe ud igen; for konduktøren låste døren udefra, og det kunne hænde, at han glemte, at de sad derinde. Den skæbne overgik i hvert fald fem passagerer i Korsør i januar 1885. Hjælpeløst måtte de sidde og se deres færge sejle ad Nyborg til. Den låsemekanisme, vi nu kender, blev indført af trafikminister Høgsbro i 1907, men han fik ingen tak for det, kun satiriske hug:

„Høgsbros kupélås gør ingen nytte,
den kan åbnes af børn, så snart de er fødte.“

På stationerne havde konduktørerne nok at gøre med at åbne og lukke døre og hjælpe folk tilrette, billetteringen måtte vente, til toget kørte. Så sprang han op på løbebrættet, tog fat i løbestangen og bevægede sig sidelæns fra dør til dør. På de ældre vogne med buede karetdøre, som man endnu benyttede langt hen i 80erne, var der ikke engang løbestænger. Her havde konduktøren kun

Tre kupéklasser – konduktøren på løbebrættet

– *Der bliver vel nok Tid til at spise Frokost ved næste Station?*
– *Ja magelig, hvis De ikke skal videre med dette Tog.*

Der var ikke sidegange i de gammeldags jernbanevogne, det føltes ganske naturligt, at en togbetjent under kørslen klatrede og sprang ad trinbrættene uden på toget, stak hoved og overkrop ind ad hver kupédørs vindue og hængende der viserede passagerernes rejsehjemmel og besvarede mulige forespørgsler. – Tegning af Alfred Schmidt, Punch, 1885.

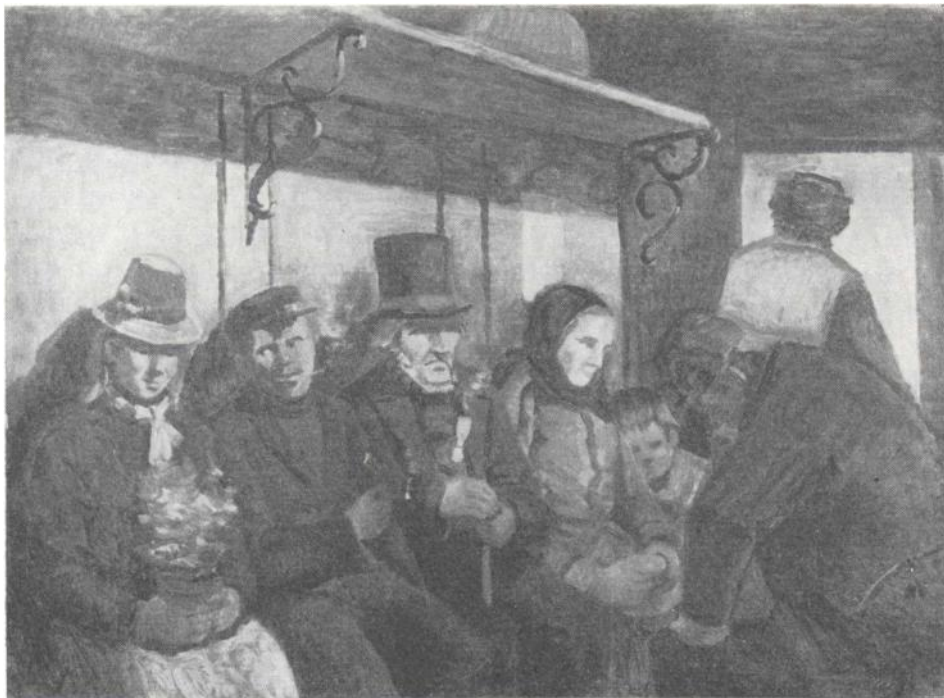
vogndørenes store bladhængsler at hage sig fast i. Trak folk i kupéen ikke vinduet ned for ham, måtte han selv bakse med det under omstændelige manøvrer med højre hånd og albue. Med overkroppen inde i kupé efter kupé fik han i små portioner ly og læ for storm og regn. Springet fra vogn til vogn var yderst farligt, og dertil kom alle de vandkraner og ledstolper, han skulle være sig for under farten. Ikke så få konduktører blev revet af og dræbt. I 1897 dræbtes en på den ny kystbane, hvor man heller ikke engang havde kunnet bekvemme sig til at anskaffe moderne materiel. „Trafikvæsenet er et område, hvor det allermindst er på sin plads at være konservativ“, kommenterede et venstreblad.

Efter billetteringen skulle konduktøren op i „jordemoderstolen“ på vogntaget og passe skruebremsen efter signal fra lokomotivfløjten. Selv kunne han varsko lokomotivføreren ved træk i en line, der løb i øskener over vogndørene hen til dampfløjten. Den skulle altid afprøves inden afgang, men kunne under farten let løbe fast i en øsken, mens der blev trukket i den. Altså et ganske illusorisk sikkerhedssystem. Vakuumbremsen og det nu kendte nødbremsetræk blev først almindelige i goerne. Da kunne konduktøren endelig trække sig indendørs efter endt billettering. Turen deroppe havde også været drøj. Han havde ganske vist haft kaleche at slå op og fåreskindspels og fodpose at krybe i om vinteren. Men kalechen duede kun i én vindretning, og der samlede sig vand i bunden af fodposen fra alle de sneklumper, han hentede med støvlerne, hver gang han var nede på perronen.

Gennemgangsvognene blev et stort gode for konduktørerne, navnlig da de blev forbundet med hinanden ved overgangsbroer i „harmonikaer“, men sådanne begyndte man først at tale om i slutningen af 1901. Gangbrætbilletteringen ophørte først fuldstændig omkring 1930.

Passagererne havde det bedre, men ikke behageligt. Der var én, der i februar 1888 skrev: „Mens vi farer over Sjælland, stormer det så stærkt fra nord, at en iskold luftstrøm med voldsomhed presses ind ad dørsprækken og afkøler benene til samme varmegrad som de ferske fårekroppe, der sendes fra Australien til England. Men så på Fyn, hvor jeg er kommet i vognens læside, udspyer varmeapparatet under bænken en sådan hede, at vi må lægge benene op på sædet lige overfor, hvis vi ikke vil have dem forkullede eller i hvert fald brunstegte.“

Oprikelig var der slet ingen opvarmning af togene om vinteren. I 1. og 2. klasse anbragtes nogle blikbeholdere, af form som et stort rugbrød, fyldt med koghedt vand. Rundingerne var belagt med gulvtæppestof og beregnet til at sætte fødderne på. Men da et sådant „rugbrød“ strakte sig fra dør til dør, generede det i højeste grad ind- og udstigningen – for slet ikke at tale om, at vandet, inden man havde kørt ret mange timer, frøs til is. Man prøvede også med

Det kan godt være, at de gamle tredje klasses kupéer var umagelige med deres hårde, retvinklede træsæder, at de var snavsede og lugtede af dårlig tobak. Men man fik landet at se på en ny måde og i større udstrækning, og man var ikke længer nogen hjemmefødning, man kom i selskab og meningsudveksling med mange fremmede mennesker fra andre egne, ja traf vel nu og da en udlænding også. – En tredje Klasses Jernbanekupé, maleri af Hans Smidth, 1887, Statens Museum for Kunst.

poser med varmt sand. De frøs i hvert fald ikke, men det gjorde fødderne ret snart. Så gik man over til at skyde tørvegløder i en kasse ind under sæderne gennem lemme i vognsiderne – også på 3. klasse. Det var farligt og lidet effektivt. Først i slutningen af 80erne fandt man på at lede damp fra en særlig varmeovn gennem rør ind under sæderne i alle kupéerne.

De rejsende i aften- og nat tog måtte lige til 1886 tage til takke med rapsolielamper som belysning. De blev stukket ned gennem taget lige i skillerummet mellem to kupéer, så de kunne oplyse begge på een gang. Oplyse er et stærkt udtryk, for i dette søvnige, blafrende lys kunne man intet andet foretage sig end småblunde. Petroleum turde man ikke bruge af frygt for eksplosionsfaren. I 1886 kom gasblussene. Dem kunne man dog læse ved; men de var intet imod de elektriske glødelamper, man eksperimenterede med fra 1889. De første elektrisk oplyste aftentog begyndte at køre på de sjællandske hovedbaner i 1892, men på de jyske ikke før efteråret 1901.

Toiletforholdene var miserable. Der fandtes kun toiletter på 1. og 2. klasse, og døren derind sad i selve kupéen, så hvem turde dog benytte dem, når der var både herrer og damer til stede. De var mest for småbørn under diskret moderledsagelse. Bedre at gøre som dem på 3. klasse: vente til toget holdt og søge over til stationens lille ekstra-hus; der var gerne rigelig tid. Havde en 3. klasser helt ubændig mave, kunne han undtagelsesvis indlades på et 2. classes toilet mod at blive der til næste station, eventuelt næste igen. „Toiletrum på 3. klasse skal komme efterhånden“, lovede trafikminister Høgsbro i 1905, og det kom til at stemme!

Et modbydeligt spytteri fandt sted, navnlig på 3. klasse. „Man kan ikke komme ind i en kupé uden at se gulvet oversvømmet af spyt“, erklærede Bluhme i folketinget 1896, „det er noget slemt svineri (Hør!)“. En plakat 1897 „anmodede“ i den almindelige sundheds og renligheds interesse o. s. v. Men mon det hjalp? spurgte et blad. De lovlydige spyttede så i stedet ud ad vinduet – til liden glæde for konduktøren derude på brættet – eller i deres lommeørklæde. Spytbakker blev der spurgt efter i 1905. Men trafikministeren syntes, at de i rigsdagslokalerne havde erfaring nok for, hvad det ville sige uforvarende at træde i en fuld spytbakke.

Med renligheden var det i det hele taget så som så. Under kørslen hvirvledes støv og snavs fra det jordbelagte banelegeme ind gennem alle sprækker, og i alle vinduskarme dansede større og mindre kulpantikler.

Det, som engang havde været nyt og vidunderligt, var naturligvis 50 år efter blevet gammeldags, primitivt og utåleligt. Man havde lært at stille fordringer. Københavnerne klagede over maskiner, der gik i stå allerede ved Frederiksberg, og alle disse „eksprestog“, der holdt ved ethvert latterligt provinshul. Jyderne klagede omvendt over iltog, der ikke holdt, hvor de burde, og især over disse fortvivlede „blandede tog“ med sneglefart og endeløse rangeringer ved hver station. I det hele taget følte jyderne sig altid skammelig forfordelt, ikke mindst i det fjerne vest og nord. Køreplanen blev her imødeset med bange anelser. Efter den ny i 1886 kunne man med afgang fra Thisted kl. 6,20 være i Viborg kl. 17,20. Tog man derimod en hestevogn og rullede over Mors og Salling i stedet, kunne man være i Viborg en god stund før. „De danske statsbaner kan altså ikke i året 1886 tage konkurrencen op med et par almindelige køreheste“, skrev Vejle Amts Folkeblad. Ville man i 1902 fra Thisted til København, var man efter 7 timers bumlen og langtrukne ophold nået til Ringkøbing, og efter andre 7 timer nåede man at befinde sig i Storebælt ud for Sprogø.

Farten på de sekundære baner var sagnagtig lav. To cyklister, der i 1891 startede samtidig med toget fra Glyngøre, nåede – trods dårlig og opblødt vej

– Skive 14 minutter før toget. Så var det næsten heller ikke løgn, hvad onde tunger sagde, at en énbenet mand havde tid til under kørslen at gå ved siden af toget og tigge. I 1900 var det i hvert fald lykkedes to mænd at holde trit med toget fra Oddesund til Struer. De havde endda holdt hvil i Humlum, inden de løb videre med støvlerne i hånden.

Materiellet var også under al kritik. Der var her endnu i 1905 ikke kasseret en eneste 3. klasses vogn siden statsbanernes begyndelse, påstod P. Sabroe; han vidste det fra en højere embedsmand i generaldirektoratet. Og medens rigsdagen i 1908 øste penge ud til en ny banegård i København, kunne Bjerringbro knap nok få bevilget sølle 20–30.000 kr. til absolut nødvendige udvidelser, som desuden viste sig at være utilstrækkelige. Men størst harme vakte det dog, da i 1897 en dygtig trafikchef i Jylland blev udskiftet med en, der havde vist sig ikke at magte sin opgave på Sjælland. „I mange år har vi været henvist til at slide sjællændernes udrangerede materiel“, skrev Folkebladet i Vejle. „Vi vil ikke skøtte om, at det skulle komme dertil, at vi også skulle slide sjællændernes udslidte personale“.

Helt paradiske kunne forholdene være på de små privatbaner. Skagensbanen, der åbnedes i 1890, var, som Vendsyssel Tidende skrev i 1892, åbenbart „en gemytlig bane, hvor togtiderne ikke holdes så strengt, men hvor man kører og holder stille, hvor det sådan kan passe sig“. En mand, der havde indfundet sig i god tid på Frederikshavn station for at komme med toget efter Skagen kl. 19,40, fik sammen med en halv snes andre ventende passagerer den besked, at toget var kørt for en time siden. Det var snevejr, og togføreren havde da tænkt, at det var bedst at komme lidt gesvindt af sted, inden driverne blev for store. En lignende oplevelse havde nogle rejsende på Thyborønbanen i 1899. Men de ringede til driftsbestyreren, der gav toget ordre til at køre tilbage efter dem, „hvilket også skete med appel“. Sikkerhedstjenesten var heller ikke allevegne ligefrem pålidelig. På Vemb-Lemvigbanen fór toget en novemberaften 1897 forbi Lomborg holdeplads, hvor tyve rejsende ventede at komme med sydpå. Og hvad var så grunden? Jo, manden, som passede holdepladsen, var taget til byen om eftermiddagen uden at efterse lanterne. Og til at passe signalerne var der kun en ung pige, som slet ikke kendte forholdene. „Men sligt burde vel i grunden slet ikke have lov at passere,“ mente Struer Dagblad.

Den slags kunne man dog ikke bebrejde statsbanerne. Men deres synderegister var stort nok endda. „Udlændinge korsør sig“, hed det i en kritik i 1899. De gik helst uden om Danmark. Tyskerne foretrak at sejle direkte til Norge i stedet for at snegle op gennem Jylland. Og Cook i England havde erklæret, at han havde fået så mange ubehageligheder over at have sendt rejsende ad Esbjerg-ruten, at han ikke oftere ville indlade sig herpå. De rejsende fra England måtte vente

*Naturkræfterne i Menneskets Tjeneste.
Exprestoget til Lyngby føres over Bakken.*

Jernbanernes udslidte materiel og deraf følgende mangel på præcision har altid givet anledning til både berettiget og uberettiget, for det meste munter kritik. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1898.

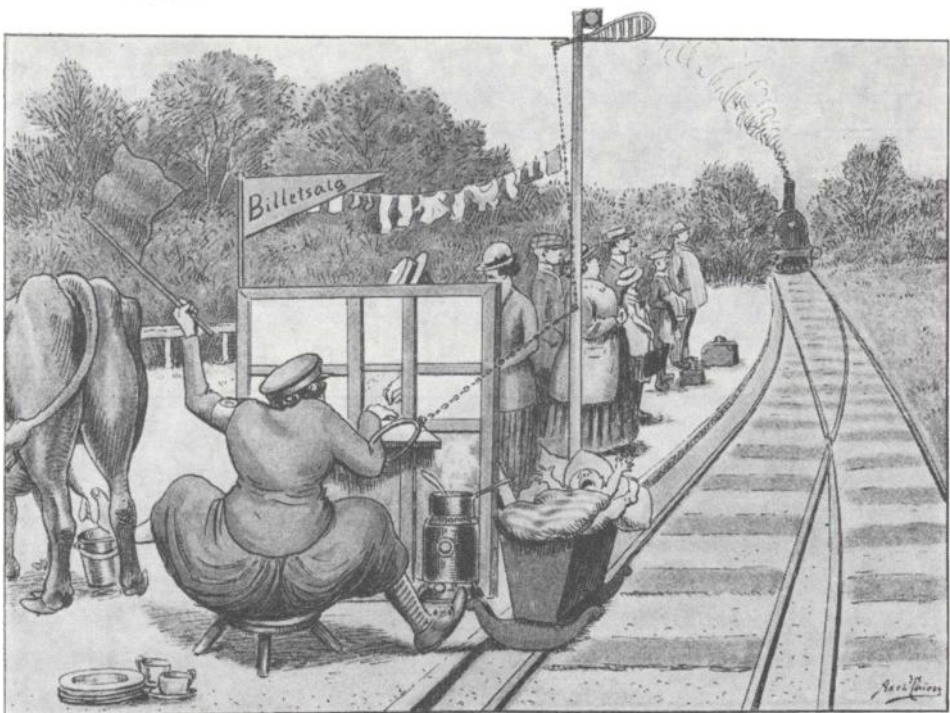
henved to timer i Esbjerg, inden de kunne komme videre. Det var for genialt. Men sagen var den, at man i Danmark slet ikke havde interesseret sig for den gennemgående udenlandske trafik, men ladet den gå i zig-zag gennem landet. Der var endnu ingen iltog nordpå fra Aalborg til Norge-Sverige-forbindelsen, og først for allernyligst havde man taget sig sammen til at lægge en kystbane fra København til Helsingør-Helsingborg-overfarten. „Det ville være aldeles vildt at anvende millioner på at skabe en genvej over Danmark mellem Sverige og Tyskland,“ havde N. Andersen, Vestervig, sagt i folketinget 1889; og Chr. Berg havde kraftigt støttet ham, mens indenrigsministeren dog havde ment, at den var „passende ofre værd“.

Der var ingen sovevogne med nattogene, når undtages kystbanen, og de var svenske. Den første danske sovevogn mellem København og Jylland blev indsat i 1904. Der var heller ingen spisevogne, kun på Gedserruten nogle „højt uappetitlige og tilmed dyre smørrebrødskurve. Det mener man er en tilstrækkelig tidsvarende indretning!“ Her kom for en gangs skyld Jylland først, på Aalborg-Tinglevruten i 1923. Man var også efterhånden blevet utilfreds med at blive gennet ud af toget ved alle sund- og bæltoverfarter og for 3. klasses vedkommende blive henvist til et vogndæks kulde og gennemtræk og stærkt begrænsede

luningspladser ved maskinrummets halvåbne luger eller til en overfyldt underdækskahyts lumre øl-, snaps- og osteduftende atmosfære. De nye skruefærger fra omkring 1910, „Christian IX“ og „Odin“ bedrede vilkårene for 1. og 2. classes passagerer. Men det var først i lyntogenes og broernes tidsalder, der kom en gennemgribende ændring i disse forhold.

Over for snevanskeligheder var jernbanerne i ældre tid overmåde sårbare. En række voldsomme vintre i 1880erne desorganiserede komplet hele systemet periodevis. Også langvarige isbådstransporter over Storebælt døjede man endnu med i de år. Det var før isbrydernes og skruefærgernes tid.

Da der i februar 1900 faldt usandsynlige mængder af sne i Nordjylland, begravedes en lang række tog ude på linjerne, og hundreder af rejsende måtte søge herberg på de nærliggende gårde efter bedste julefortællingsmønster. Thybanen var fuldstændig lukket i syv dage, inden snemandskabet fik sig kastet igennem. De rejsende, som den slags overgik, kunne bagefter glæde sig over at være blevet

*En overbebyrdet Stationsforstanderske.
Økonomisk Administration paa Hornbækbanen.*

Hverken statsbaner eller privatbaner kunne med rette beskyldes for ødsel administration. Tvært imod var den fulde udnyttelse af personalets arbejdskraft i mange tilfælde gennemført i påfaldende, til tider foruroligende grad. – Tegning af Axel Thies, Blæksprutten, 1925.

En sport er og bliver automobilkørselen

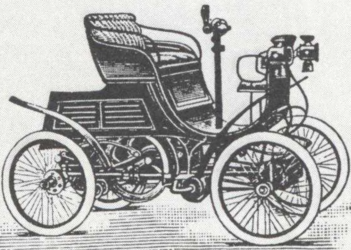
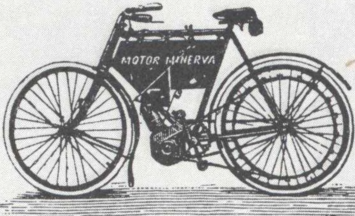
en oplevelse rigere, og det gjaldt ikke mindst dem, der 13. november 1901 havde det held i uheld at sne inde på selve Holstebro banegård hen under aften. Da blev der arrangeret bal. Assistenterne og portørerne fik ordre til at hente deres koner; de rejsendes småbørn blev lagt til at sove i 2. klasses ventesal; og så gik ballet lystigt fra 8 aften til 4 morgen. Stationsforstanderen førte ballet op. De, der ikke dansede, havde glæde af jernbanerestauranten, der stod i forbindelse med „balsalen“.

„Nu får vi en ny dagvogn,“ skrev et ugeblad i 1904, „det er den, der går med benzin og gummihjul, siger tøv-tøv og skratskratterat, myrder høns, ænder og flødebønder, joller sine 150 km i timen og får den gamle bondekone til forfærdet at krybe under dynen. Tøv-tøv, det er den ny tid, der holder sit indtog. Tøv-tøv, af banen!“

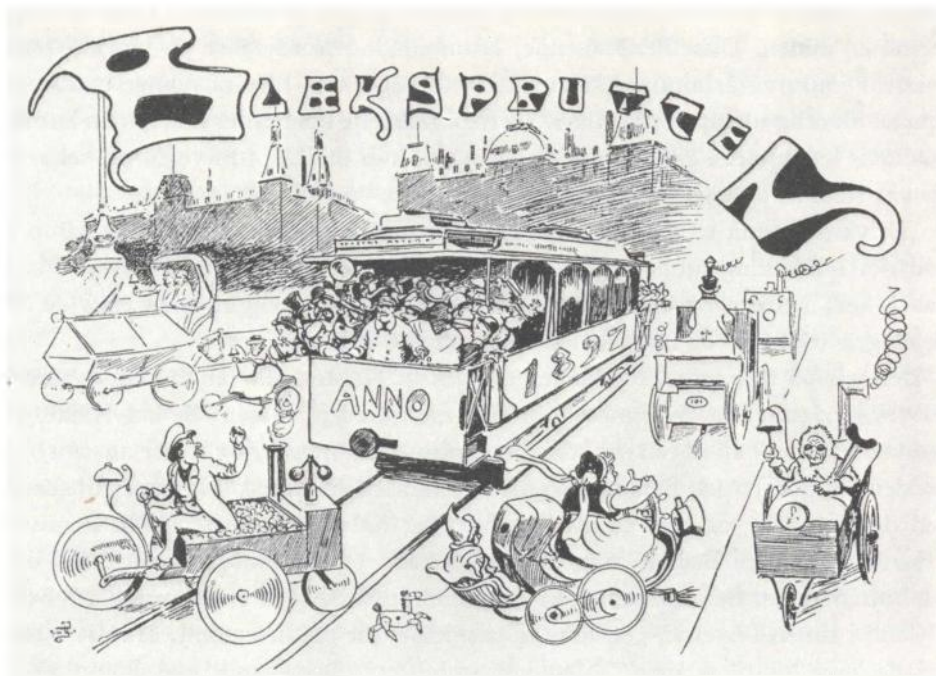
Man mærker straks, at den nye „automobil“ ikke blev taget rigtig alvorligt, den var et dyrt fritidslegetøj for de få velbeslåede – kostede så meget, som det tog en almindelig mand at tjene i to år. En morsom sportsrekvisit for de fartglade – omend ikke ganske ufarlig.

At den i løbet af få årtier skulle blive jernbanen en alvorlig konkurrent, drømte ingen om. Derimod anede man hurtigt, at den ville blive hestens største fjende – og droschekuskenes. Allerede i 1902 sås motordroschen på Københavns gader, „en lidt klodset, rødlaakeret genstand, med plads til 3 personer + vognstyrer, og forsynet med kaleche“. Og Hotel Royal i Århus anskaffede en motoromnibus til gæstetransport, oven i købet elektrisk!

Også en hel del privat automobilkørsel var i 1902 begyndt i København og

Gratis Undervisning.			Gratis Prøvekørsel.
MERCURY. Carl Joh. Janssen. Nr. 33, Vestergade Nr. 33.		<i>Gode Cykler fra 150 Kr.</i> 1. Klasses Motorvogne og Motorcykler, eget Fabrikata, 700 Kr. Motor paasættes enhver 1. Klasses Cycle for 500 Kr.	

Allerede omkring århundredskiftet fristedes det købedygtige og fremskridtsvenlige publikum af automobilfabrikkernes flotte annoncer for elegante automobiler, sportsprægede motorcykler og knallertens forløber, trædecyklen med hjælpemotor. – Annonce i Klods-Hans, 1900-01.

Da man i slutningen af 1800 årene hørte om det nye tekniske vidunder, menneskeåndens sejr over naturen, vognen uden heste, automobilen, fablede man fantastisk og ureelt om kommende tiders umulige trafiksituationer. Og hvem kunne vide, at virkeligheden i løbet af en kort årrække ganske skulle overtrumfe de dristigste fremtidsfantasier for til slut at drukne, ikke i spændende fartproblemer, men i triste, trivielle parkeringsvanskeligheder. – Tegning af Alfred Schmidt, titelblad til Blæksprutten, 1897.

ud over landet. En direktør i Lemvig havde købt en stor vogn på en udstilling i København, en åben „charabanc“ til 5 plus vognstyrer. Den havde sejret over alle konkurrenter i forsøg på at sætte over grøfter og pløjemarken og havde nu taget turen fra Randers over Viborg og Holstebro uden uheld og med en gennemsnitsfart af 30 km i timen, men så havde også alle deltagerne måttet tage sig en times pust, hver gang de nåede en købstad. Samtlige redaktører i Lemvig blev inviteret på en tur „helt ned på den anden side af Vilhelmsborg“, det var 15 km. De var lidt ængstelige, navnlig ved tanken på mødet med de mange heste undervejs, men alt gik forbavsende godt. Et sted havde en landmand ført sine plovheste helt hen til landevejen, for at de på nærmeste hold kunne betragte deres ny konkurrent, og de havde betragtet den med knusende ro og øjensynlig interesse.

I amtsråd og byråd sad man og drøftede, hvad man skulle gøre ved disse nye køretøjer, som, hvis der kom flere, kunne blive et problem for fredelige vejfarere. „Lad os være så strenge som muligt, så længe de kun bruges til lystfart og narre-

streger," sagde et amtsrådsmedlem i Ringkøbing. Cyklerne var snart værre, mente en anden. Disse hæsblæsende, krumbøjede rekordjagere på bicykle, som aviserne omkring århundredskiftet skrev så meget om, blev af mange betragtet som en alvorlig ulempe i trafikken. De forskrækkede bøndernes heste, men kunne heldigvis let gennes i grøften under passagen, hvis de ikke i forvejen på behørig vis var stået af og havde trukket deres „maskine“ ud til vejkanten.

„Drivkraften må virke uden larm og uden stærk udstødning af røg og damp,“ hed det i Hjørring amtsråd, „og farten om dagen må ikke være over 3 mil (22½ km) i timen og om natten kun 1 mil“. Iøvrigt længtes man efter en af rigsdagen vedtagen og for hele landet gældende automobillov.

Den var på trapperne. Rigsdagen arbejdede. Næsten alle landborepræsentanter var i krigsmaling, byrepræsentanterne mere fredelige, men alle betvivlede, at automobilen ville få nogen praktisk betydning. „En sport er og bliver automobilkørslen,“ sagde Jensen Bælum, „og blot en halv snes mennesker kommer til skade ved den om året, og blot en af disse brækker halsen, er sporten købt for dyrt (Hørt!)“. „Jensen Bælum er medlem af friheds- og fremskridtspartiet!“ lød det fra højremanden Benzon, som i øvrigt angreb lovforslagets maksimumhastighed, 1½ mil i timen i byerne, „en umulig sneglefart for en automobil. Mindst 2 mil må de have lov til at køre“. Men justitsminister Alberti fandt maksimum 1½ i byen og 2 på landevejen tilstrækkelig. „De fleste, der kører i automobil, har næppe så travlt, at det gør synderligt, om de kommer til målet lidt før eller senere.“ Da endelig loven kom i 1903, lagde den det nye køretøj alle mulige hindringer i vejen: forbud mod nattekørsel, forbud mod kørsel på biveje og så videre. Havde det stået til Jensen Bælum, skulle der have gået en mand med en klokke foran hver automobil.

Men ude blandt folk, i hvert fald hos byboerne, steg interessen og begejstringen. Det afspejledes tydeligt i sommerrevyerne, „Klods-Hans“ og alle mulige blade og tidsskrifter:

Nytiden farer med larm over landet,
vi må vel flytte os – kan vi vel andet?
Nok tør vi ta' den maleur med i købet,
at en stupid lille gås går i løbet,

kvad Johannes Dam i en række vers til satiriske tegninger af Resen Steenstrup i 1907. Og allerede i 1902 havde sommerrevyens fuldtræffer været en „Automobilvise“ sunget med hiksende fart og tøv-tøv-staccato rytme. Typisk var det også, at „Politiken“ i 1902 udskrev en konkurrence om det bedste navn til dette køretøj. Det gængse var for langt og for vanskeligt. Der indkom en mængde mere eller mindre fjantede forslag: Rapvogn, Fandenivoldski, Frispænder, Udenhest,

Luftkløver, Pilgris, Knaldvogn, Tøf og lignende. Men ét var fornuftigt, og det sejrede: Bil. Det kom fra en „anset filolog“ (O. Jespersen²). Dommerne havde vaklet lidt mellem dette og Tøf, men, som filologen skrev, „Tøf har bitonen øf, og udsagnsordet at tøffe lydmaler billedet af en so i galop, bile har derimod bitonen ile, noget energisk og rapt. I bil er der også noget blinkende og brillerende, det maler på en smuk måde det øjeblikkeligt forbifarende“.

Journalisten og sportsmanden Alfred Nervø agiterede på alle måder for bilen og hyldede alle de raske, moderne mandfolk, praktiske idealister og „vagre forretningsfolk“, der uforknytt arbejdede på at overbevise alle „æstetikere med europakultur i kroppen“ om, at „den, der kører med stude, kommer *ikke* med“. Overalt dannedes „Automobilklubber“, der afholdt udholdenhedsprøver med vognene – og arrangerede selskabelige udflugter. I Ringsted holdt klubben i 1907 udflugt i hestevogn, for den havde slet ingen biler endnu, kun seks par bilbriller! „Det småger altid af fugl,“ skrev Vendsyssel Tidende.

København havde i 1907 81 biler, og de var kendt af hele byen, hedder det i Gnudtzmann og Linds bog om „Stor-København“ fra samme år. Og samme sted får vi at vide, at motorkørselen ingen fremtid har i Danmark; dertil er cyklen for populær; der var 80–100.000 af disse demokratiske køretøjer alene i København; bilen var og ville vedblive at være uoverkommelig dyr for de mange, den ville højst kunne indfange nogle få af „the upper ten“, som tidligere dyrkede cyklen, da den var fornem og eksklusiv. Og samme meninger luftedes i „Hver 8. Dag“: bilerne ville nok blive billigere, men „aldrig hvermands eje således, at Jens Madsen kommer tøffende ind til byen på torvedagen“. Den var også for indviklet og kompliceret for den jævne mand. „Jens Madsen vil komme kørende til byen i den vogn, hans far lod sig nøje med, og hans børn vil sandsynligvis være tilfredse med *hans* vogn.“

Provinsbyerne kom mere eller mindre hurtigt med. I Skanderborg så man ikke en bil før i 1905. Den susede ind i byen kl. 10,40. Og i samme nu standsede så godt som al virksomhed. Fabrikker, værksteder, butikker og kontorer affolledes. Pigeskolernes børn tog opstilling på fortovene under lærerindernes beskyttelse. Og husmødrene forlod deres gryder og glemte i skyndingen at skrue gassen ned, så der ved middagstid stod en stram duft af sveden mad over den ganske stad. Sådan tog i hvert fald begivenheden sig ud i en avis-korrespondents øjne. Silkeborg havde allerede i 1908 et stort bilfirma, der forsynede hele landet – fornemme købere kom i avisen. Og fra Viborg rapporteredes 1909, at man var godt med, nu var der hele tre „kraftvogne“ til udlejning. Mere kneb det med Horsens. Her var der i 1910 kun to biler, meddeles det, „og sker det, at nogen bestiger dem og giver deres liv og lemmer i vold, bliver der øjeblikkelig opløb, og nyheden

Ophold i et automobil er ingenlunde farefrit

Jensen Bælum: Faar jeg nogen Sinde Raad til at køre paa Automobil, faar jeg vel ogsaa Raad til at betale det Par Skilling, det koster at lade en Mand løbe foran Køretøjet. Folketinget.

Rigsdagsmanden fra Bælum, husmandsrepræsentanten Jens Henrik Jensen, vidste nok, hvad han gjorde, da han i 1900 stemte for brændevinsskatten. Hyggeligt nok, men mindre fremsynet var det, da han i november 1902 fremkom med sit berømte forslag om den gående mand foran det kørende automobil, for resten ikke så meget af hensyn til farten, som for at vedkommende skulle virke beroligende på eventuelt mødende heste. – Tegning af Djalmar Christoffersen, Ravnem, 1902.

telefoneres uopholdeligt til de lokale blade“. Helt galt var det med Odder: „Odder har indlagt sig den tvivlsomme fortjeneste kategorisk at forbyde al bilkørsel inden for sine grænser“, forlød det i 1911. Det var ganske i tråd med „Næstved Tidende“s forslag fra 1907: „helt at forbyde automobiler at færdes her i landet eller i hvert fald sætte en bøde på 1000 kr. med tillæg af en måneds fængsel for både bilejer og chauffør, når automobilen ikke standser, hver gang en vejfarende forlanger det“.

Landboerne kunne ikke døje bilerne. De var snart bange for at køre med hest og vogn på landevejene, for de vidste ikke, hvad øjeblik de kom i grøften, og det var de små provinsbyer heller ikke tjent med, sagde folketingsmand Poul Christensen i 1908; de kunne allerede mærke, at der ikke kom nær så mange bøndervogne til bys som tidligere.

På Sjælland blev i 1907 en bilkortège ligefrem bombarderet med kartofler og hånende tilråb – det var næsten, som da de franske bønder i 1780erne gik løs på den første ballon med deres høtyve. Men bilisterne var opfindsomme. Således arrangerede „Foreningen til automobilismens fremme i Danmark“ et forso-

Ophold i et automobil er ingenlunde farefrit

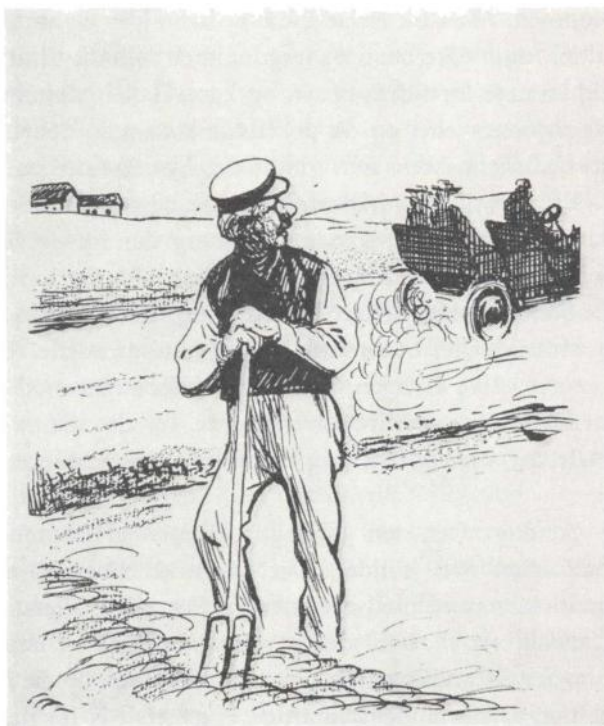
ningsmøde mellem hesten og bilen ved Frederiksværk i sommeren 1906. Det blev et muntert møde på Lynæsvejen mellem foreningsmedlemmer i deres biler og landboerne med deres heste og vogne, mens tusinder af tilskuere trængtes for at se det ejendommelige skuespil. „Hestene vænnede sig hurtigt til selv de mest larvende motorer – under rigelig uddeling af brød og sukker ganske vist. Og landboerne blev vundet for det ny evangelium“. I 1907 fandt man på en ny list: seks københavnske bilister inviterede ferieborn fra landet på køretur. „Børnene var svært begejstrede, og automobilisterne er henrykte over deres snedige påfund“, skrev Vendsyssel Tidende.

Den 3. maj 1907 skete den første bilulykke, som krævede menneskeliv. Det var i Istedgade i København, og det vakte mægtig opsigt, men egentlig ingen undren, sådan som de biler dog kørte. Motoriserede folk *ville* jo have fart, men nu havde denne ulykke belært mange om, at „opholdet i et automobil ingenlunde er farefrit“. Flere ulykker fulgte hurtigt efter og bevirkede en følelig nedgang i benyttelsen af de københavnske bildroscher, så følelig, at man i december kunne fastslå: Bildroscher i København „synes ikke at have nogen fremtid for sig“.

Lovgiverne var ikke fri for at benytte sig af stemningen. Den ny automobillov i 1908 imødekom ikke mange af bilisternes krav. Alberti var lige uforsonlig og

– *Ja lowte, ded ka' di, men
Møj gi'er di itte nowe a'.*

Det varede ikke længe, før landboerne selv blev ivrige automobilister. Men indtil da kunne det naturligvis ikke skjules, at de moderne køretøjer måtte betragtes som i hvert fald i visse retninger helt uproduktiv luksus. – Usign. tegning, Klodshans, 1907-08.

Opstigning i ballon

drømte vel mindst af alle, at han skulle komme til at ende sine dage – i 1932 – som indehaver af et auto-vaskeri. Først med loven af 1913 tillodes kørsel på biveje – vel at mærke for dem, der boede på dem – og kørsel om natten på forsvareligt oplyste veje og på hovedveje over øerne og gennem Jylland, ligesom den tilladte fart blev sat op fra 30 til 50 km.

Bilernes sejsgang lod sig trods alt ikke standse. Motorcyklernes heller ikke, skønt man fra begyndelsen troede endnu mindre på dem. De kunne lige så godt straks opgive ævred, hed det i den førnævnte bog om Stor-København; „de klodsede, hvæsende tingester med deres ilde lugt, og som mest af alt ligner arrige køtere, der farer folk i benene, har absolut ingen chance, de er på forhånd ildeset“. Ikke desto mindre blev spådommen ret omgående gjort til skamme. Allerede i 1908 måtte politiet rundt om gribe til at mulktare unge motorbøller. Men det viste sig også, som fremhævet i folketinget, at motorcyklen brugtes af mange håndværkere på landet, som havde deres arbejde langt borte fra hjemmet. Her åbnedes altså helt nye perspektiver.

Motoriseringen åbnede i det hele taget perspektiver af mange slags. Ungdommen, som havde fået motordjævelen i kroppen, kunne ikke lade bilerne stå i fred. Således stjal i 1912 fire unge fyre en bil i Holstebro, som de kørte lysttur med til Århus. Her blev de anholdt. Det var opsigtsvækkende eventyrligt alt sammen. Man fik en anelse om, hvor lille Danmark ville blive i bilismens tidsalder, og hvilke chancer ungdommen ville få til at bevæge sig frit og unddrage sig strenge forældres opsyn og kontrol. Ungdommen beundrede de fire som en slags pionérhelte, og da politiet ankom med dem til Holstebro, var banegården sort af mennesker, som gjaldt det hjemkomsten af en nordpolsekspedition.

En alvorlig hindring for bilerne og motorcyklerne, såvel som for de tunge klodsede rutebiler, som man her og der forsøgsvis havde sat i gang, var dog selve landevejene, som man i jernbanealderen havde forsømt. Mange steder var de håbløst forfærdelige. Det hændte, at biler kørte fast i pløre og formelig måtte graves ud, eller at de sank i, fordi landmændene af gammel vane havde omdannet det halve af vejen til plovfurer. Forbudet mod kørsel på bivejene var mange steder ikke vanskeligt at respektere, for det kunne hændte, at de var „grundforbedrede“ med et tykt lag utromlede skarpe flintesten.

Søndag aften den 31. august 1890 steg brødrene Johansen op fra Tivoli på ballonfart over sundet. Det begyndte drabeligt med L. Johansen stående på gondolens rand med det ene ben flot ud i luften. Men så førte vinden dem ad Landskrona til, hvor de havnede i en mose og nær var omkommet af gas. „To hoteller i Landskrona nægtede at modtage de drivvåde og svært tilgrisede luftskippere, men endelig fandt de et gæstfrit ly for natten. Mens de ungdommelige

aeronauter sov retfærdighedens søvn, tørredes deres klæder over hotellets varme komfur, og mandag morgen tog de tilbage til København med første damper.“ – Samtiden fik således et levende indtryk af, at flyvning ingen fremtid havde for sig.

Luftskippere var næsten altid uheldige. I Randers 1892 stødte ballonen på ridehuset og rev et stykke gavl med sig, hvorpå den kort efter satte sig på jorden igen, og i Århus 1901 sejlede den mod et træ og flængedes. Det var med vilje, sagde de skuffede, for skipperen havde ikke haft lyst til at gå til vejsr.

Menneskenes ældgamle drøm: at flyve frit som fuglen i luften gik vist aldrig i opfyldelse. Med ballonen var man jo nu ikke kommet videre i over 100 år. Og luftskibet – enhver lykkeligt tilendebragt tur med den „forbryderisk farlige“ og upraktiske maskine var intet mindre end et mirakel. Måske ville man i en fjern, fjern fremtid få en styrbar ballon at se. Måske ville engang L. Johanssens sønnesøn stå på gondolens landgangsbræt, svinge med kasketten og råbe: „Hurra, nu går ballonen til New York og Chicago, passagerer kan afsættes i Esbjerg og London“. Det var god ugeblads-underholdning i 1899. Men var der nogen, der for alvor troede på det?

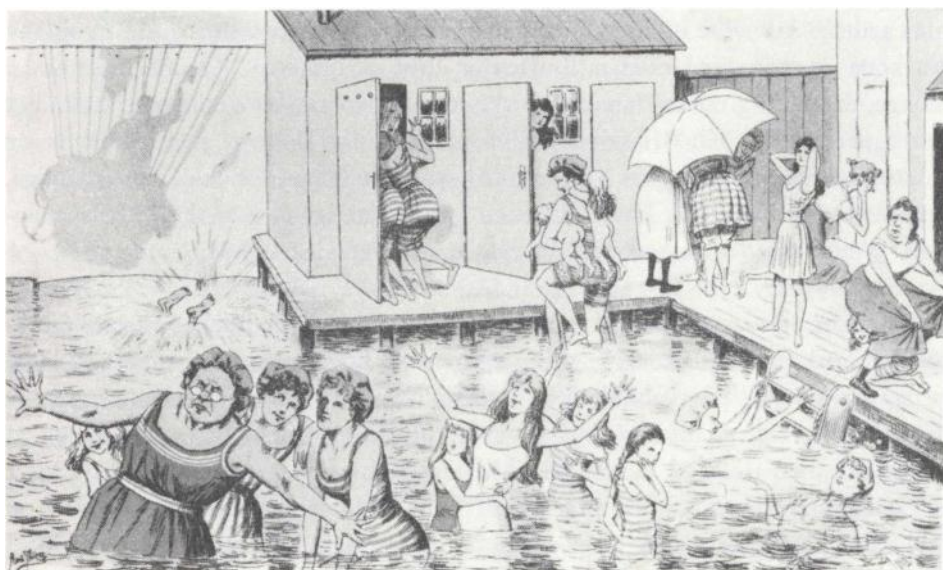
En søndag morgen i marts 1909 strøg en ballon fra Dresden med fire mand i gondolen så lavt hen over Midtjylland, at ankertovet strejfede trætoppene og man tydeligt kunne se og høre mændene. I Tyregod styrtede en mand ind og gav sin kone et chok med råbet: „Luften er fuld af tyskere!“ Og en husmand i Vonge, der sprang ud ad døren i bar skjorte og måbede, blev hilst med trefoldigt hurra deroppefra. Kl. 8 landede ballonen i Kibæk. Det var jo spændende og interessant. Men på de tider var ballonen allerede blevet forældet. Det utrolige, det, så mange kloge kloge folk havde kaldt en fysisk umulighed, var sket. Flyvemaskinen, „Aeroplanet“, tungere end luften, var blevet virkelighed.

Det var i 1906, man her til lands begyndte at høre om Ellehammers eksperimenter med en sådan maskine. Man rystede på hovedet over så meget spild af penge og kræfter på så håbløst et foretagende, selv om det på slutningen af året nok hed sig, at han havde hævet sig lidt over jorden. Pressen foretrak at væbne sig med ironi, så længe den ikke vidste, hvad den skulle tro. Året efter begyndte man dog at spidse ørerne lidt; Ellehammer havde fløjet 200 alen et par meter over jorden. Og snart hørte man fra udlandet om brødrene Wrights og Santon Dumonds fantastiske resultater. I løbet af et år bortvejredes al tvivl. Endnu i 1908 kunne der ironiseres over, at de folk, som det lattermilde Danmark for et par år siden havde kaldt „forstyrrede idioter“, nu med „bævende alvor“ blev kaldt for videnskabsmænd. Bevares, det var „pokkers fikst legetøj for vovehalsede sportmænd“, der her var lavet; men det kunne umuligt blive

Han flyver

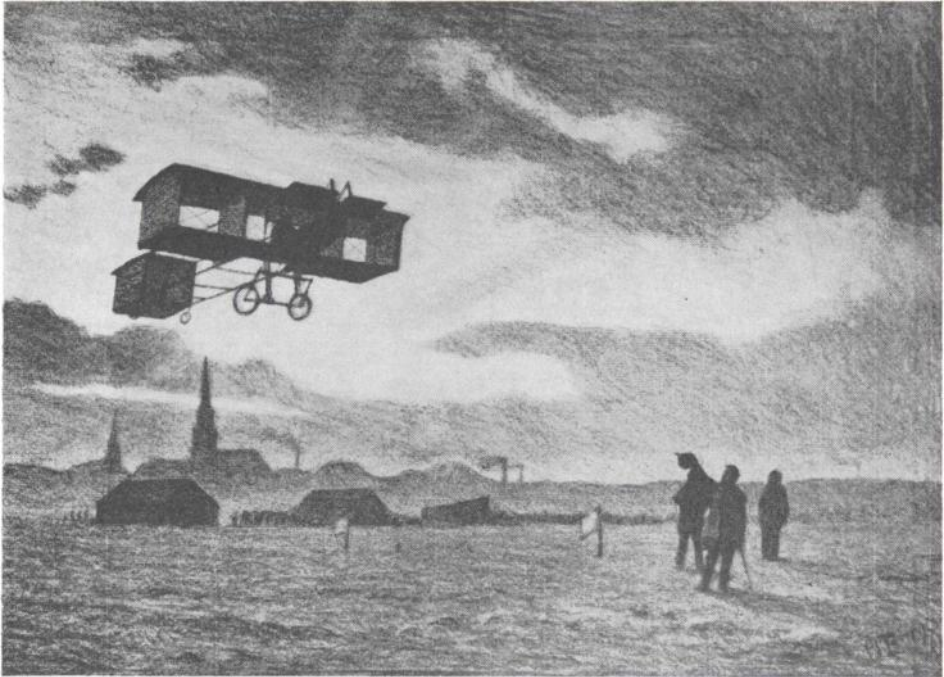
„det luftskib, vi alle glæder os til at rejse til Amerika med på en søndag formiddag“. Men i 1909 proklamerede man „det største i vor tid“. Franskmanden Paulhan havde fløjet 131 km, altså lig med København–Samsø. Og dagen efter havde Farmann fløjet 189 km på 3¼ time. Havde han fløjet fra Rostock samtidig med middagsekspressens afgang kl. 12,32, ville han have været i København kl. 16,18, mens toget først rullede ind kl. 18,44. Utroligt, men sandt. „En verden jubede“.

Selv i Danmark var der helte, der vovede sig på vingerne. Alfred Nervø rundede rådhusårnet i København og drog derefter på landsturné med et foredrag om „luftens erobring“ – med lysbilleder. Franskmanden Delagrange vakte vældig opsigt på landsudstillingen i Århus 1909, selv om han havde måttet opgive at forcere Århusbugten. Men det var for intet at regne mod den begejstring, der opstod, da danskeren Robert Svendsen den 7. juli 1910 klarede en med megen spænding imødeset tur København–Malmø. En helt Svendsen-kult blev følgen, han kom på postkort og på chokolade, druknede i breve, gaver og autografbøner, navnlig fra damer naturligvis. En ung kvinde meldte sig endda som elev! Selvfølgelig måtte provinsen også have del i denne nytidsrus. Overalt kom Svendsen i sommeren 1911 og bekræftede for alle dem, der ikke kunne tro, at

Naar Johansen gaar ad Sverig til.

Flyvningen var ved at blive det store eventyr, Johansens ballonfarter fra Tivoli var berømte, luftskipperen dagens helt, skønt luftballonen var en gammel opfindelse. Men nogen praktisk betydning af luftfart kunne ikke forudses, så længe rejsens start og forløb var ganske afhængig af vind og vejr. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1898.

I 1909 satte Robert Svendsen rekord for 1 dansk mil med et Voisinbiplan. Hans flyvemaskine lignede mest en motoriseret kassedrage, men fra denne og andre pionerbedrifter at regne og ved de følgende års opvisninger i en række danske byer blev man alligevel overbevist om, at flyvningen havde en reel fremtid for sig. – Fra Flyvningen paa Amager Fælled, tegning af Oscar Bojesen, Ill. Tid., 1909–10.

det var sandt. Og hvor han ikke kom, kom til gengæld franskmændene Poulain, med sin elegante „guldsmed“. Begejstring, betagelse, ja bevægelse, hvor de så kom. En præstefru i Aalborg berettede:

„Sørensen råbte ind ad døren – „han flyver!“ og væk var han. Jeg styrtede ud på trappen og så ham højt oppe i luften over torvet; jeg havde sagt, jeg græder, hvis jeg får det at se, og jeg stod og græd. Ovre ved posthuset stod en ekspedient, jeg kender, han så forbavset på mig et nu – så styrtede han af sted som skudt ud af en kanon og med ham en stor skare mennesker. Jeg tørrede mine øjne, mens jeg tog trøje og hat på. Du vil med, sagde jeg til mig selv, men du vil gå, ikke løbe som alle de andre. Det rykkede i mig. Nej, du vil gå, sagde jeg igen, og jeg gik og nåede broen mellem alle de 1000 mennesker, idet han fløj tilbage mod Aalborg over tage og skorstene, og loftsvinduer var pakket med folk, som råbte og viftede, og så gik jeg hjem“.

Men der var også surmulende kritikere. „Barbarerne er over os“, skrev magister Harald Nielsen irriteret over københavnernes forgudelse af belgieren Cozick,

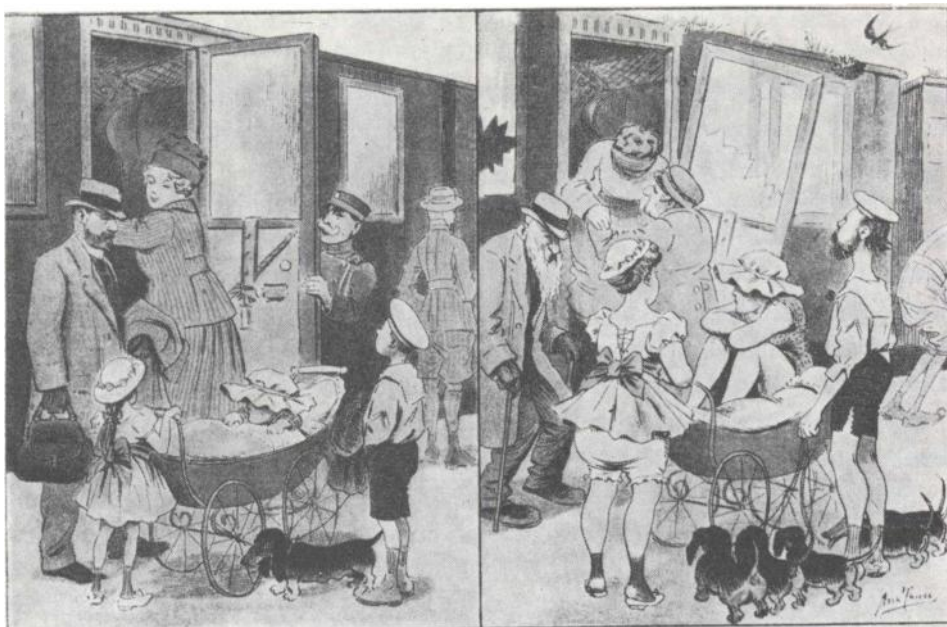
„denne luftcyklerytter – vor tids helt – en forhenværende slagtersvend formodentlig, med sixpence på hovedet og hænderne i bukselommen. Det sidste er det mest betryggende ved ham. Man ville nødig træffe ham på ubefærdet vej“.

Samme sommer fløj tyskeren Thelm fra Århus til København med mellem-landing i Tornved på Vestsjælland. Her havde vi gået og været så stolte af Kalundborgruten – hvor gammeldags!

Og herefter foregik luftens erobring over Danmark i stadig øget tempo. I sommeren 1917 klarede løjtnant Pollner København–Viborg uden mellemlanding, og ved nytårstid slog sergenterne Bjarkov og Erlind allerede rekorden ved at trænge helt frem til Skive. I 1919 begyndte man at lave rundflyvninger over provinsbyerne for hvem der turde. Det var der forbavsende mange der gjorde, og deres udviste mod var så imponerende, at de måtte hædres med navns nævnelser i de lokale aviser. Der kom også enkelte privatflyvere i provinsen, som fabrikant Hans Dynesen i Herning. Han arrangerede i 1921 rundflyvninger „for at vise, at Herning er en by, der er med“, men sagde samme sommer stop for sit eget vedkommende. „Han har giftet sig“, hed det, „og har nu familieansvar og bliver ved jorden – ligesom Robert Svendsen i sin tid“. Endnu ved midten af 1920erne var det dog sådan i det vestlige Jylland, at det blev meldt i avisen som en mægtig sensation, når en flyver havde vist sig i luften.

Den første verdenskrig hæmmede stærkt motortrafikkens udvikling, efterhånden som benzinmanglen blev følelig, og bragte den til sidst næsten i stå. Men det kom ikke jernbanerne til gavn, for kulmangelen bragte dem i samme situation. Allerede ved krigens udbrud blev flere tog inddraget, og fra 1915 begyndte de evindelige forsinkelser, som kunne bringe de rejsende til desperation. „Morgentoget fra Jylland, der ordinært skulle ankomme til København kl. 7,54, var i går for 100. gang forsinket i denne vintersæson“, hed det i marts 1916. Sådanne jubilæer morede kun vittighedsmagerne, men de boltrede sig også til gengæld. „Skal vi gå i biografen? – Nej, så er det meget morsommere at gå ned på stationen og se på de vrede rejsende“, hed det i „Klods-Hans“ 1916; også „Blæksprutten“ bragte i disse år drastiske tegninger af forsinkede og overfyldte tog.

Fra den 1. marts 1917 indskrænkedes toggangen med to trediedele, hvorefter lystrejser måtte opgives og forretningsrejser overvejes både to og tre gange. I maj kom yderligere indskrænkninger, så toggangen var nu vendt helt tilbage til 80ernes forhold. Farten blev samtidig sat ned – ikke mindst hvor der fyredes med tørv – og opholdet på stationerne blev utåleligt forlænget. Det blev igen en tålmodighedsprøve for rejsende fra København at nå det nordlige Jylland. Først i 1921 var man nogenlunde vendt tilbage i de gamle folder.

Afgang

Hurtigtoget fra Kjøbenhavn til Thisted.

Ankomst

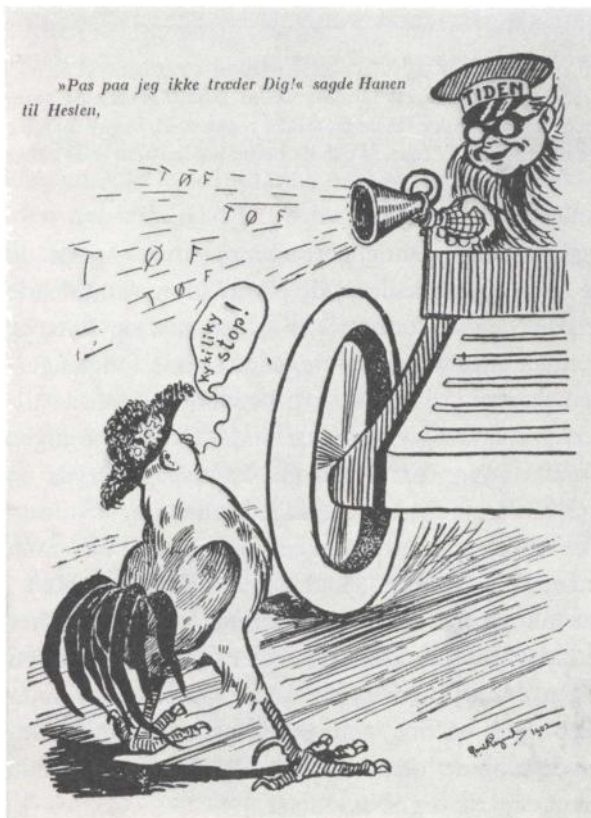
Allerede under første verdenskrig forårsagede kulmangel inddragelse af adskillige tog og store uregelmæssigheder i driften. Køreplanens ankomsttider skulle man ikke regne med, begav man sig ud på en længere rejse, var det ganske uvist, hvornår man nåede sit bestemmelsessted. – Tegning af Axel Thiess, Blæksprutten, 1916.

Krigen havde givet fodgængerne deres gamle herredømme over vejene og gaderne, som de også udnyttede til fuldkommenhed; de plantede sig samtalende midt i gadekrydsene og spadserede i brede formationer gaden ned og flyttede sig ikke af stedet for en cyklist, hvor meget han så ringede. Denne fodgængerligeglæde blev lidt farlig, da motorkøretøjerne i 1919 begyndte at vende tilbage, og farten samtidig blev mere uforsvarlig end nogen sinde. Der var jo ingen færdselslov endnu. Den kom først i 1923. Trafikken gik kaotisk på kryds og tværs. Cyklisten kørte glatvæk i venstre vejside og svingede, hvor og hvordan det passede dem. „Den københavnske mode at strække en arm ud, når man svinger om et gadehjørne, er nået til Silkeborg“, hed det i et Silkeborgblad i juni 1922, „men desværre er der mange, der har den opfattelse, at blot de vifter lidt med den ene hånd, kan de lade hånt om alle krigsregler“. Landboerne lod deres vogne stå på landevejen om natten uden lygte. Lygte på hestekøretøjer blev først lovbealet fra 1. august 1921, en ting, som ikke rigsdagen, men sund fornuft burde have dikteret enhver kørende, skrev et blad. Og så var der endda rigsdagsmænd, som ville have skov- og roevogne undtaget.

Vanskeligheder under 1. verdenskrig – rutebiler, lastbiler

Efter krigen begyndte lastbilen at gøre sig gældende, og dens fordele var straks indlysende. Øjeblikkelig ophørte den før så ivrige diskussion om nye baneanlæg. Endnu i 1917 havde det vrimlet med projekter. Hvordan skulle man ellers få skovenes og mosernes, kalkgrubernes, grusgravens og klinternes rigdomme ført til byen? Nu klarede lastbilen problemerne.

Og samtidig begyndte rutebilerne deres opsving. Rutebilejerne førte ikke alene deres linjer gennem de jernbanetomme områder, hvor indtil nu dagvognen havde luntet med to tålmodige heste, eller som stiklinjer til jernbanestationerne, men de oprettede simpelt hen ruter parallelt med banerne og således, at bilen kunne svinge ind om alle sogneveje og tage folk op så at sige ved deres dør eller smide aviser og pakker af ved havelåger og indkørsler. Nye træk blev indføjet i trafikbilledet: de ventende småklynger på grøftkanten og de overfyldte, ram-lende omnibusser med „blandet kor af alt“ pakket sammen på bagperronen og langt ind i gangen mellem de to bænkerækker og føreren som en hyggelig snak-kende fader for dem alle. Hvem havde nogensinde i toget følt sig i familie med

Alberti var blandt bilismens mest uforsonlige modstandere. Men bilisterne kunne tage det med humør, de vidste, at udviklingen ikke lader sig standse, ikke engang af en justitsminister. – Tegning af Carl Røgind, Jakel, 1902.

lokomotivføreren? Dagvognen havde selvfølgelig haft noget af den samme karakter, men den rummede højst en halv snes, og kusken sad jo udenfor – for ikke at tale om ulempen, når bakken blev for lang eller for stejl for hestene, og alle mand måtte ud af vognenden og spadserer i flok som et ligefølge efter en rustvogn.

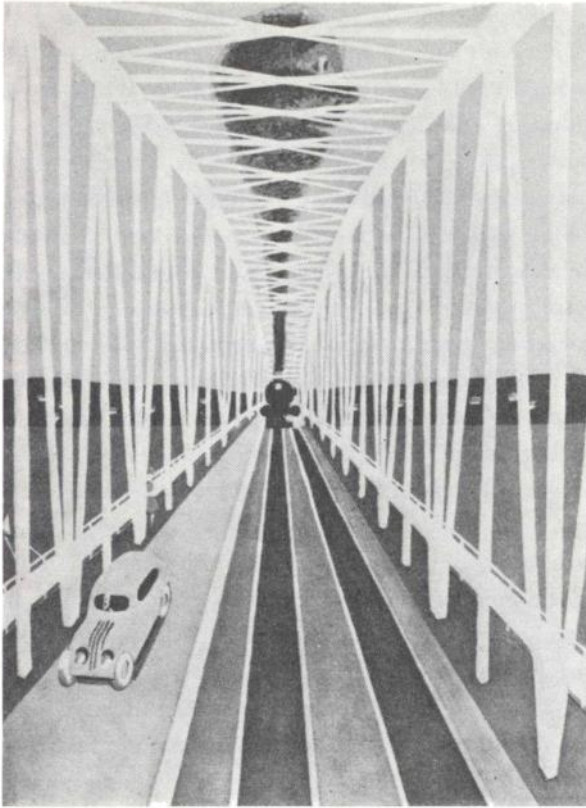
Mange privatbaner måtte hurtigt opgive ævred. Det første offer var de smalsporede amtsbaner ved Åbenrå i 1926, og flere fulgte hurtigt efter. Andre prøvede at tage kampen op. De afskaffede de latterlige plaffende og plaprende små sorte tingester af et lokomotiv med samt deres hale af humpende og skumpende vogne i alle faconer og størrelser og indførte i stedet den lille raske motorvogn med „grischyl“ og energiske skinneslag, hvor passagererne kunne stige ind og betale hos vognstyreren ligesom i rutebilen. Men vognen måtte blive på skinnerne, hvor de var lagt en gang, længe før man anede, at der skulle opstå bebyggelser andre steder i omegnen. Rutebilerne havde derfor alle chancerne i denne kamp om kunderne.

Statsbanerne, der bedre kunne bære underskuddet, begyndte også at sætte motorvogn foran togstammen på de mere sekundære strækninger. Og da dieselmotoren havde godtgjort sin utrolige prisbillighed i forhold til den dyrt kuldædende dampmaskine, satte i 1930erne den udvikling ind, der i dag har gjort det gode gamle damplokomotiv næsten lige så sjældent som hesten. Statsbanerne gjorde alt for at tage konkurrencen op; toggangen blev hurtigere og bekvemmere; der indsattes lyntog og store, flotte færger, og sæderne på fællesklasse blev bløde og behagelige.

„Trafikken er vendt tilbage fra skinnevejen til landevejen“, skrev en avis i 1923. Den tid var forbi, da bilerne var en landevejsplage, som man med alle midler måtte søge at komme til livs. „Man betragter nu bilerne med ganske andre og velvillige øjne – ja, selv hr. Madsen-Mygdal har jo udtrykt sin overstrømmende glæde ved synet af de små lette fordbiler, der hopper (!) hen over landevejene“.

Man var fra alle sider klar over bilismens fremtid herhjemme, påstod samme avis. Det var en sandhed med begrænsning. Da en Lillebæltsbro i 1923 for alvor kom på tale, var man i tvivl om, hvorvidt det skulle være en ren jernbanebro, hvad statsbanerne bestemte mente, eller om man eventuelt skulle anbringe en hængefærge til biler på skinner under broen. En landevejsbro ville der næppe være brug for. Trafikminister Friis-Skotte udtalte så sent som i sommeren 1926, at biler måske kunne få lov til på bestemte tider at smutte over mellem jernbaneskinneerne. I øvrigt betvivlede han, at broen ville blive stærkt benyttet, når

Jernbanebroer – skal biler tillades?

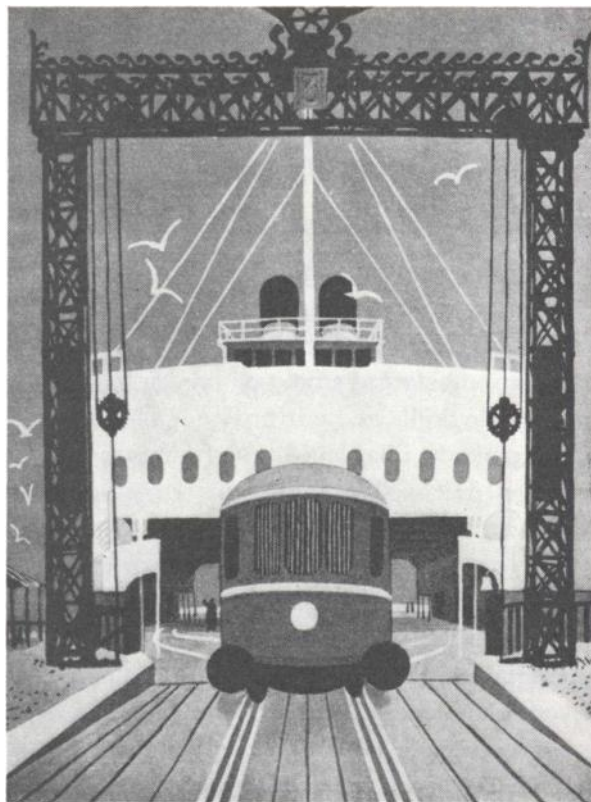
For et lille halvt hundrede år siden var Masnedssundbroen et teknisk vidunder, solgt på postkort til turister, et mål for skoleudflugter. Med Lillebæltsbro, 1935, Storstrømsbro, 1937, og flere mindre, men lige så moderne, rykkede Danmark frem i det internationale plan, hvad broforbindelser angår. – Tegning af Arne Ungermann i Harald H. Lunds børnebog: Toget, 1936.

den først var der, og „adskillige motorfolk har da sagt, at det bliver ikke nogen behagelighed i vort klima i dårligt vejr at passere den meget høje bro“.

I 1930erne var der dog ingen tvivl længere om, at både Lillebæltsbroen og Storstrømsbroen skulle være kombinerede vej- og jernbanebroer. Og næppe var de bygget, før kravet om Storebælts- og Øresunds- og mange andre broer blev rejst og dertil kravet om moderne „autostradaer“. Store projekter blev fremsat, men mødtes med skepsis af sagkyndige. Det forventes i 1936, at „tendensen til stagnation i befolkningstallet og begrænsningen af den internationale handel bevirker, at der ikke i fremtiden kan ventes nogen nævneværdig stigning i trafikbehovet“. Jyderne kunne i hvert fald nok undvære „stradaer“ endnu en årrække. Trafikken på de jyske veje var ingenlunde overvældende, hed det, og passagen gennem byerne ikke vanskeligere, end at man godt kunne undvære omkørsler. Noget andet var det med strækningen København–Lillebælt, og ganske særlig København–Roskilde.

Flere broer blev bygget på de gamle vanskelige Limfjordsoverfarter. Men Storebælt og Øresund måtte vente. De beregnede omkostninger var også af-

Broen over Storebælt vil komme ad åre. Indtil da kan man, alt efter sin individualitet, ærgre sig over færgefartens sendrægtighed og for ringe kapacitet eller glæde sig over den forfriskende afbrydelse med dens bevægelsesfrihed og friske luft. – Tegning af Arne Ungermann i Harald H. Lunds børnebog: *Toget*, 1936.

skrækkende: 565 millioner. Ganske vist ville det kunne give arbejde til 12.000 mand. Men, som det blev fremhævet, samme beløb anvendt på grundforbedringer af alt, hvad der lå unyttet hen i mose, lyng, kær, sand og surhed kunne skabe 30.000 gode husmandsbrug. Selvfølgelig ville broerne blive en stor behagelighed for luksusturister fra udlandet og vore egne rigmænd og forretningsmænd – hvis de da ikke til den tid ville foretrække at flyve.

Hvor blev forresten indlandsflyvningen af? Det er ikke nogen statsopgave, sagde trafikminister Fisker. Men staten hindrede også det private initiativ, og det var bagstræb, blev der svaret. Folk kunne jo køre i lyntog eller sejle! Det var sandt – men „en sandhed af samme dybde som den, der ville hindre banerne af hensyn til dagvognshesten og landevejskroerne!“

Så kom anden verdenskrig. Den ramte også trafikmæssigt befolkningen langt hårdere end første. Motorkøretøjernes antal var jo løbet op fra ca. 10.000 i 1914 til flere hundrede tusinde i 1939. Og på baner, skibe og færger havde man vænnet sig til fart, komfort og plads.

Alle privatbiler stod „opklodsede“ i garagerne, og de forvænte bilister sås til fods eller ridende på den mangeårigt hengemte cykle. Omnibusser, varevogne og droscher fik kakkelovn på bagen og bøgebrænde i småklodser i magasinerne og asede ved gasgeneratorkraft op ad bakke i fodgængertrit – måtte endda til tider forsmædeligt lade sig trække af en hest. Og ligesom hesten fik også damplokomotivet en lille kort renæssance; det kunne dog bruge indenlandsk brændsel. I de få eksprestog, som gik på de store linjer, trængtes de rejsende som sild i en tønde i sidegange og inde mellem knæene på de heldige pladserobrere, også på 2. klasse, hvortil mange løste billet i det forfængelige håb, at dér skulle være bedre plads. Og i mørketiden stod de i dødningeblåt skumringslys bag tiltrukne gardiner ombølget af stinkende røg fra horribel erstatningstobak og vidste knap, hvornår de skulle af, og hvordan de skulle komme ud. Så skulle de en tid have nummermærke i hatten eller på frakkekraven for at komme om bord på færgen fra toget. Det medførte, at tusinder sendte deres cykel til Nyborg eller Korsør, fandt den og trak den ind på færgen, hvorpå de efter endt overfart sendte den videre og selv besteg toget igen. Der var endog en tid, hvor alle togrejsende ved færgelejerne blev gennet mellem to snore ind i et skur for én efter én at blive kuffert- og personvisiteret for sprængstof og maskinpistoler. Da begyndte besværlighederne at betage mange lysten til at begive sig på længere rejser; og da det efterhånden også blev direkte farligt at rejse på grund af sabotagen mod banelinjerne, „Schalburgtage“-attentater på fredelige rejsende og engelske flyverangreb, ebbede rejselivet så småt ud i Danmark. Selv cyklerne blev sat hen, tunge og ubrugelige af lutter dækslapper eller „skrællet“ for dæk, slange og sadelbetræk af sortbørssjovere og andre kæltringer. Landevejene lå øde hen, når undtages tyske militærtransporter og tapre lægers og erhvervschaufførers pligt-ture.

Det tog tid at komme sig efter krigen. Men derefter steg trafikken til lands, til vands og i luften efter en brat opgående kurve til hidtil uanede højder og med den farten – og risikoen.

FISKEREN – HAVETS ARBEJDER

For 100 år siden virkede de danske fiskere under yderst beskedne forhold. Økonomisk var de næppe bedre stillet end husmændene på landet og arbejderne i byerne, og det til trods for, at havene ud for vore kyster vrirmede med fisk. Men de danske fiskere kunne ikke udnytte rigdommen. Deres både var for små og deres redskaber for enkle til at drive havfiskeri. De var kystfiskere, der fangede fisken, når den selv søgte ind under land, ind i bælteerne og fjordene. Og da fisken kun gjorde det på bestemte årstider, blev fiskeriet for de fleste kun et sæsonerhverv, der måtte suppleres med andet arbejde.

Det var kun på de steder, hvor forholdene var særligt velegnede for fiskeri, og hvor der ikke var andre erhvervsmuligheder, at folk kun var fiskere. For eksempel på Skagen, hvor det dybe, fiskerige vand løb helt ind under Grenen, og hvor sandflugten havde ødelagt landbruget. Det var også tilfældet i Harboøre og Agger ude på den gennembrudte tange mellem Limfjorden og Vesterhavet. Her havde hav og sand ødelagt agerjorden, men til gengæld bød havet på gode fiskemuligheder forår, efterår og det meste af vinteren med, medens ålefiskeriet i fjorden gav fortjeneste i sommermånederne, når havfisken var trukket ud på dybet.

Lidt anderledes forholdt det sig i fiskerlejerne på Halsnæs i Nordsjælland: Store Carlsminde, Lynæs, Hundested, Lille Carlsminde og Kikhavn. Her havde en godsejer ved udskiftningen af de ham tilhørende landsbymarker ladet anlægge en række husmandssteder langs kysten med så lidt jord, at beboerne var tvunget til at fiske. Isefjord og Kattegat gav tilsammen gode fiskemuligheder, og et tæt befolket opland gav sammen med hovedstaden et sikkert afsætningsmarked. Det var tilsvarende gode afsætningsmuligheder, der sikrede fiskerne udkommet langs Øresundskysten og på Nordsjællands Kattegatskyst. Endelig var det den store fiskerigdom omkring Bornholm, der gav eksistens til de mange fiskere på denne ø.

Men selv på disse steder levede fiskerne under små forhold. Svigtede fiskeriet et år, enten fordi stimerne ikke indtraf på de sædvanlige fangstpladser, eller også fordi vejret var for uroligt i fangstperioden til, at fiskerne kunne gå ud med deres åbne både, var der straks nød i fiskerlejerne. Skete det modsat, at fiskerne fik stor fangst, kunne det også være galt. Da afsætningsmulighederne

Skagboerne får dæksbåde

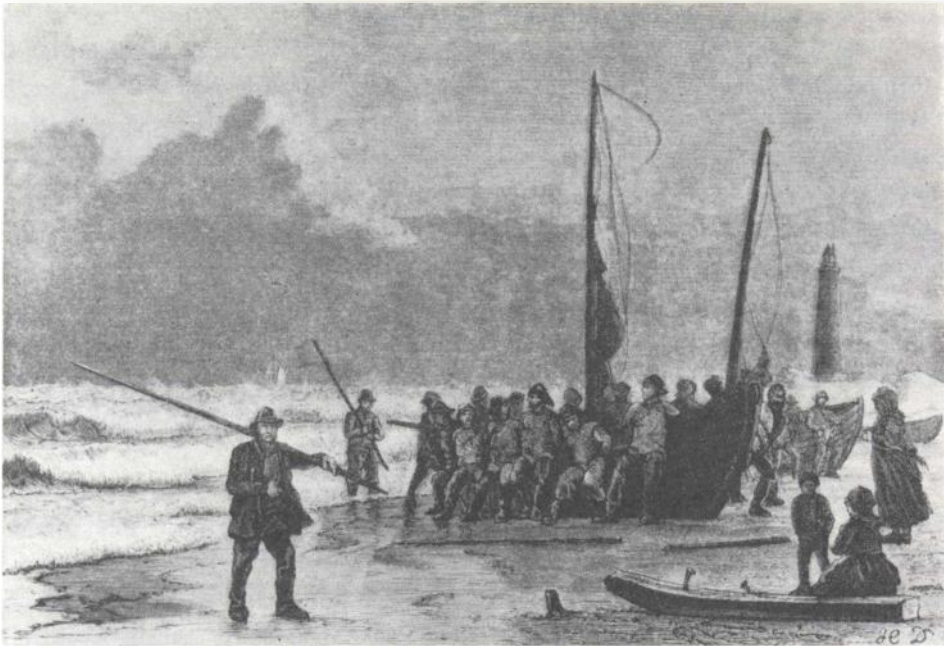
var begrænsede, faldt priserne omgående. Så solgtes fiskene ikke i snese og ol, men i vognlæs til omegnens bønder, der pløjede dem ned som gødning, og fiskeriet hørte op for en tid. Regeringens fiskerikonsulent gav tilmed vejledning i indretning af forrådnelseskuler til fremstilling af fiskeguano, som man kaldte fiskegødning dengang.

Skulle det danske fiskeri give større udbytte, måtte fiskerne have sødygtige dæksfartøjer, der kunne bruges til havfiskeri. Men det krævede havne; for de store dæksfartøjer kunne ikke trækkes op på stranden som de åbne både. Og blev udbyttet større, måtte der også sørges for afsætningsmuligheder, hvis ikke det hele skulle ende som fiskeguano. Det var regeringen klar over, og det var de mest fremsynede blandt fiskerne også. Var de i tvivl, kunne de blot se ud over havet, hvor fremmede fiskere gjorde store fangster, tyske og engelske i Vesterhavet, svenske i Kattegat og Skagerak. Og alle de fremmede fiskere kom med store dæksfartøjer. Tyskerne med everter, englænderne med sejlsmakker og svenskerne med bankskutor og sjöbåtar.

Begyndelsen til det ny blev gjort i Skagen. Herfra indsendte 12 fiskere i 1860 en ansøgning til staten om støtte til køb af et større fartøj, der skulle bruges til torskefiskeri efter svensk mønster. Ansøgningen var inspireret af regeringens fiskerikonsulent og blev derfor også fremmet. Året efter bestiltes en 30 tons dæksbåd i Kongsvikskilen i Bohuslän, hvor Nordens dygtigste havfiskere boede, og hvor der byggedes nogle af tidens bedste fiskefartøjer, nordpå de velsejlende kosterbåde, sydpå – blandt andet i Kongsviken – de utroligt sødygtige, men tunge sjöbåtar og bankskutor. Rokkepinere kaldte skagboerne de sidste. Fartøjet søsattes i 1862 og fik navnet „D. G. Monrad“. (Monrad var indenrigsminister i 1861, da båden bevilgedes, og fiskeriet henhørte da under indenrigsministeren). Med Jens Chr. Jensen fra Skagen Østerby som fører og med en svensker som kendtmand sejlede de 12 skagboer til Jyske Rev for at drive torskefiskeri. Uheld og storme gjorde, at udbyttet blev ringe. Fartøjet blev lagt op for vinteren, medens fiskerne fortsatte kystfiskeriet hjemme fra Skagen. Tredie juledag druknede Jens Chr. Jensen og 3 af fiskerne fra „D. G. Monrad“, da Skagen redningsbåd kæntrede under forsøg på at undsætte briggen „Daphne“ af Göteborg.

Næste sommer sejlede „D. G. Monrad“ ud med 10 skagboer og 2 svenskere med Lars Kruse som fører, denne gang til Storeggen ud for Ålesund. Denne banke var blevet opdaget af to Bohuslänfiskere i 1861. Næste sommer var der allerede 18 dæksfartøjer på banken og i 1863 ikke mindre end 42, deriblandt „D. G. Monrad“. Fiskeriet foregik med liner, der røgtes fra to små både, medens dæksfartøjet lå forankret på banken. Fangsten, der bestod af torsk og

Skagboerne får dæksbåde

Det hæmmede Skagensfiskernes virksomhed, at stedet ikke havde nogen havn. Ville de som de konkurrerende fremmede, englændere, tyskere, svenskere drive havfiskeri under større forhold, med dæksfartøjer, måtte de arbejde med Frederikshavn som basis, hjemme var der kun mulighed for de åbne, mindre både, som kunne sættes op på selve stranden. – Fiskere i stormfuldt Vejr paa Skagens Strand, tegning af Holger Drachmann, Ill. Tid., 1873–74.

langer, rensedes og saltedes om bord og solgtes til købmændene i Ålesund. På grund af storm blev der kun 15 fiskedage for skagboerne. Sommeren gav kun et halvt hundrede rigsdaler i udbytte til hver af fiskerne. Lige så uheldige var 6 fiskere fra Skagen Vesterby, der samme år fiskede torsk i Skagerak med en lejet svensk båd. Og endnu uheldigere var 8 Halsnæsfolk, der drev linefiskeri på Jyske Rev med „Hajen“, en 14 tons dæksbåd, der var købt i Sverige. De fiskede med underskud dette år. Det svenske bankefiskeri var ikke så ligetil at lære for de danske fiskere.

Først ti år senere skulle det lykkes for Skagensfiskerne. I 1874 fiskede et selskab af skagboer med en lejet slup fra Frederikshavn i Skagerak. Fiskeriet gav udbytte, men fartøjet var uegnet. I 1876 anskaffede de derfor en svensk dæksbåd på 16 tons fra Öckerö ud for Göteborg. Den fik navnet „Forsøget“ og blev ført af Lars Chr. Th. Sørig fra Skagen. Besætningen bestod af hans 2 brødre og af 3 brødre Møller fra Højen. Forsøget faldt godt ud. I 1878 kunne Sørig købe en større båd, „Norden“, i Sverige, medens Chr. Møller fortsatte som fører af „Forsøget“.

Kuttere med snurrevod

I 1880 søsattes 4 dæksfartøjer, nu ikke i Sverige, men i Frederikshavn. Det var „Familien“ med Lars Kruse som fører og med besætning af hans slægt, „Enigheden“, ført af Chr. Mathiasen fra Skagen, „Løven“, ført af Ole Larsen Møller fra Bangsbostrand, og endelig „Alpha“, som tilhørte et interessentselskab i Frederikshavn med købmand Isager i spidsen. Der var nu seks større dæksbåde hjemmehørende heroppe. Hidtil havde fiskeriet fra disse både hovedsagelig været torskefiskeri i Skagerak. Kun når dette svigtede, blev der fisket med rødspættegarn i Kattegat. Nu svigtede torskefiskeriet på Jyske Rev. Med dæksbådene gav man sig da til at fiske rødspætter i Kattegat, ikke ved kysten, men ude på Ålborgbugten, omkring Læsø og nord for Anholt, og denne gang ikke med garn, men med „snurrevod“. Resultatet blev over al forventning, og med kombinationen søgående kutter og snurrevod var grundlaget skabt for det danske kutterfiskeri.

Snurrevoddet var blevet opfundet allerede i 1848 af Jens Laursen Væver i Krejbjerg i Salling, det vil sige inde i Limfjorden. På den tid fiskede man mange steder med vod, der blev draget op på stranden. Skagboerne var særlig dygtige hertil og fiskede blandt andet rødspætter på denne måde. Vodfiskeri fra båd på dybt vand var derimod Limfjordsfiskernes speciale. De brugte hertil de såkaldte „pulsvod“ eller „bøttevod“, men kun til ålefangst. Nu blev Aggertangen gennembrudt af havet i 1825, og den vestlige del af Limfjorden blev mere salt. Hermed indvandrede rødspætten. Fra kysten fiskede man den med strandvod, ude på dybet med kroge og garn. Men de sidste var ikke nær så effektive som voddet. Det spekulerede Jens Laursen Væver over, og resultatet blev snurrevoddet, et rødspættevod der kunne drages fra båd på dybt vand. Det ny fiske-redskab var ikke alene utroligt fiskedygtigt, men også billigt. Det efterlignedes snart overalt på Limfjorden. Senest omkring 1870 tog fiskerne i Hals ved Limfjordens munding det i brug til deres kystfiskeri i Kattegat. Også her viste det sig fiskedygtigt, og i løbet af få år blev der fisket med snurrevod langs hele Kattegatskysten op til Skagen. Da der i 1877 blev fundet rige rødspættebanker ud for Hirtshals, gjorde Skagensfiskerne kolossale fangster her med snurrevod fra åbne joller. Indtil da var snurrevoddet ukendt for fiskerne vest for Grenen.

Med foreningen af søgående dæksbåd og snurrevod var grundlaget lagt for det danske kutterfiskeri, men samtidig mistede Skagen sin førerstilling; for Skagen havde ingen havn, hvad de ny kuttere krævede. De kunne ikke trækkes op på stranden. Den nærmeste havn for skagboerne var Frederikshavn, og her måtte de have deres kuttere liggende. Det gav 5 mil at trave ad elendige landeveje for Skagens fiskere. Det hæmmede udviklingen af kutterfiskeriet fra Skagen. Initiativet flyttede nu til Frederikshavn.

Denne by havde fået en havn i 1805. På den tid nåede de bornholmske handelskvaser frem til Vendsyssel, og ganske naturligt blev den by, der havde havn, udgangspunktet for deres fiskeopkøb. Snart søgte også fynske og tyske kvaser hertil ligesom svenske opkøberbåde. Det fik de frederikshavnske købmænd til selv at anskaffe handelskvaser. I 1862 var der 14 kvaser hjemmehørende i byen, flere end i nogen anden dansk by. I 1871 nåede jernbanen frem til Frederikshavn. Byen fik nu forbindelse med det store fiskemarked i Hamburg og blev landets største fiskehandlerby efter København. Skagen fik derimod først jernbane i 1891. Indtil da fik fiskerne præcis dobbelt så meget for rødspætter i Frederikshavn som i Skagen. En havn fik Skagen først i 1907. Lige til dette år måtte byens kuttere ligge i Frederikshavn. Det var ikke alene omstændeligt for fiskerne, men betød også et tab for Skagens handlende. Kutternes udrustning købtes for en stor del i Frederikshavn, og fangsten solgtes sammesteds, når kutterne fiskede i det nordlige Kattegat.

Skibsfarten trak skibsbyggere til Frederikshavn. I 1870 anlagde H. V. Buhl sit skibsværft, og herfra søsattes i 1880 de første danskbyggede kuttere, to til Skagen og to til Frederikshavn. De fulgtes snart af mange andre. Buhls værft blev landskendt for sine fiskefartøjer, og det samme kom senere til at gælde for Nikolai Olsens skibsbyggeri og endnu senere for H. Nielsen og Søns. De første kuttere fra Frederikshavn var forholdsvis brede, en 40 tons kutter kunne for eksempel være 42 fod lang, 6½ fod dyb og 15 fod bred. De var klinkbyggede og rundgattede, rigget med gaffelstorsejl, topsejl, klyver og fok samt med papegøje. Agter havde de styrehul, derefter et mindre mandskabsrum, en lille dam til levende fisk, et stort tørt lastrum til saltet fisk og endelig et større mandskabsrum forude. Da snurrevodsfiskeriet slog igennem, blev den lille dam og det store lastrum slået sammen til én stor dam, både på de allerede byggede kuttere og på nybygninger.

Efter midten af 80erne ændredes kuttertypen. Det skyldtes den kendte skibskonstruktør E. C. Benzon i Nykøbing F. Han fik i 1886 bestilling på tegning til en 30 tons kutter, der skulle bygges til Skagen på Nikolai Olsens værft. Benzon tegnede et smalt, dybt skrog, noget i retning af de engelske fiskesmakkers, men så afvigende fra det hidtil anvendte, at skagboerne nægtede at modtage kutteren. Den blev hurtigt købt af et andet kutterrederi, og under navnet „Thora“ vandt den i de følgende år flere kapsejladser. Men til hurtigheden kom, at den lå stød i vandet under søgang, således at rødspættene i dammen ikke blev skvulpet og slidt til døde. Benzon tegnede i de følgende år mange kuttere. I 1888 leverede han Dansk Fiskeriforening en typetegning til et forbedret fartøj til Nordsøfiskeri. Den viser en kraelbygget yawl, 50 fod lang, 7 fod dyb, men kun 13¾ fod bred med lodret stævn, skarp bov og udhængende hæk, træk som længe

Snurrevoddet kommer til Esbjerg

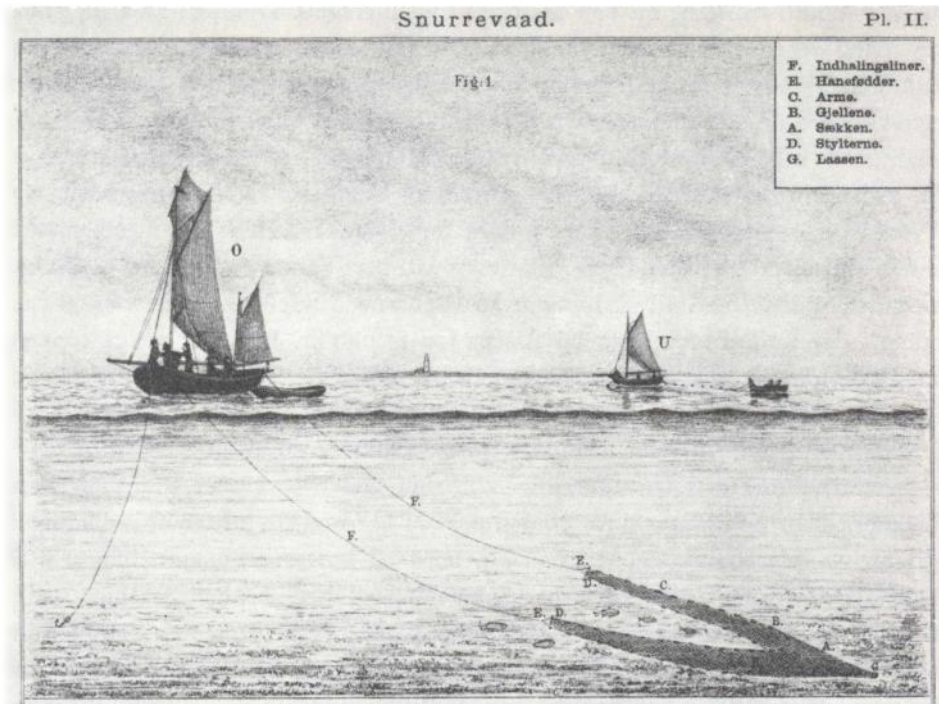
Esbjerg blev anlagt med henblik på Englandseksporten af levende kvæg, og havnen åbnet i 1874. Ingen havde tænkt på, at der ville udvikle sig et storstilet fiskeri på stedet, men i slutningen af 1880erne måtte der bygges en særlig fiskerihavn, som allerede i 1897 blev afløst af en ny og større. Og denne hedder nu Gamle Fiskerihavn, thi da dens kapacitet snart viste sig utilstrækkelig, blev Ny Fiskerihavn anlagt i 1917. – Esbjerg Gamle Fiskerihavn, fra 1897, foto i Kgl. Biblioteks Billedsamling.

dag, tog de unge fiskere arbejde hos bønderne. Da var der ingen indtægt ved fiskeriet.

I 1887 var der 46 både hjemmehørende i Esbjerg og Hjerting i størrelse fra 1½ til 48 tons. I gennemsnit var dæksbådene her betydelig mindre end de nordjyske kuttere (10 tons mod 30), og de havde alle tør last, da fangsten ikke blev bragt levende i land. På den tid havde myndighederne fået øjnene op for det fiskeri, der var under udvikling herovre. Da havnen i Esbjerg blev bygget, var det udelukkende af hensyn til eksporten og trafikken. På fiskere havde man slet ikke tænkt. De måtte klemme sig ind, hvor der kunne blive plads til dem. Nu bevilgede staten i 1886 penge til bygning af en særlig bådehavn til fiskerne. Den blev færdig i 1888.

På den tid begyndte de nordjyske kuttere at benytte Esbjerg havn. De bedste banker i Kattegat var hurtigt blevet affisket, så kursen var blevet lagt uden om Skagen til de kendte banker ved Hirtshals og Løkken. Siden fortsattes langs

Snurrevoddet kommer til Esbjerg

Snurrevoddet har navn efter sin anvendelse, liner og vodd sættes ud og hales ind efterhånden i alle retninger fra det forankrede fartøj, der „snurres“ med det, kompasset rundt. Snurrevoddet, nu et vigtigt redskab i det søgående fiskeri af fladfisk, kuller, torsk, er udviklet af en limfjordsfiskers beskedne og længe anonyme opfindelse i 1848: Jens Laursen Væver, født 1822, blev først genopdaget i 1895, fik hædersdiplom og pengepræmie, 30 kr., og blev desuden senere, 90 år gammel, dannebrogsmænd, æresmedlem af Dansk Fiskeriforening og pensioneret af staten. – Snurrevoddet, tegning i C. F. Drechsel, Vore Saltvandsfiskerier, 1890.

kysten til nye banker ud for Klitmøller og Bovbjerg. Senest i 1886 nåede nordjyderne frem til Hornsrevområdet og begyndte at lande deres fangst i Esbjerg. Det var især Lemvigkutterne, der søgte forårsfiskeri hernede. Nordjydernes snurrevodsfiskeri og deres store fangster vakte opmærksomhed i Esbjerg, ikke mindst da det viste sig, at snurrevodsfiskeriet også kunne drives i sommermånederne, hvor fiskeriet ellers lå stille i Esbjerg. Da en kutter fra Lilleheden (Hirtshals) landede 200 snese levende rødspætter efter kun to dages fiskeri, og da 3 frederikshavnkuttere en måned efter gjorde lige så rig fangst, blev det, som man sagde, begyndelsen til enden på linefiskeriet fra Esbjerg.

Omlægningen skete i løbet af goerne. Den tog tid. Dels var vestjyderne forsigtige. De havde deres trawl til rødspættefiskeri, som de havde lært at bruge af tyskerne og englænderne. Trawlen gav ganske vist kun død fangst; men for en sikkerheds skyld fiskede Esbjergfiskerne parvis i overgangstiden. En båd med

Kutterne får dampmaskine

den velkendte trawl og én båd med det ny snurrevod. Desuden kneb det med pengene i det vestjyske Klondyke, der netop på den tid oplevede sin værste spekulationsperiode. I første omgang måtte Esbjergfiskerne til dels klare sig med brugt materiale, blandt andet med sejlsmakker som englænderne skilte sig af med, da de selv gik over til damptrawlere. Men også fra Nordjylland købtes en del ældre fartøjer, således kutteren „Bien“ for 4.000 kr. Den fik øgenavnet „æ Tvestjart“, ørentvisten. „Union“ købtes for 5.500 kr. Den hed i folkemunde aldrig andet end „Thisted Tyr“. Kutteren „Robert Schou“ købtes for 9.500 kr., men den sejlede også til slutningen af 1930erne. Endelig kan nævnes „Esperance“, der i 1898 blev bygget i Assens for 11.000 kr. Den var på 34 tons og havde motorspil. Det var først hen mod århundredskiftet, at Esbjergflåden fik et lige så solidt præg som den nordjyske.

I Nordjylland fortsatte udviklingen. I 1889 lod fiskeskipper Fr. Wilhelmsen installere et brugt dampspil fra en damper om bord på sin kutter til indhalingen af snurrevodet. Hidtil havde man om bord på kutterne anvendt håndspil til dette arbejde; men jo længere man kom ud på dybet, des længere blev vodlinerne. I slutningen af 80erne var en vodline på 500 favne (944 m) ikke ualmindelig. Det tog en lille time at hale sådan et vod ind med hånden, med spil kunne det gøres på den halve tid. Samme år som Wilhelmsen fik sit dampspil, fik Ska-genskutteren „Alma“ installeret et spil med petroleumsmotor hos Burmeister & Wain, medens Bangsbostrandkutteren „Karoline“ fik et dampspil hos Dahlstrøm og Lohmann i København. Til anskaffelsen af de to sidstnævnte spil gav staten tilskud. Karolines spil svigtede det første år. Det var for svagt.

Næste år var vanskelighederne overvundet, og da dampspil ikke var mere udviklede at fremstille, end at en dygtig jernstøber kunne gøre det, tog både Brdr. Houmøller i Frederikshavn og jernstøber Sørensen i Sæby produktionen op. I 1891 kunne Ålborg Avis meddele: „En halv snes fiskerkuttere fra Esbjerg og Lemvig er i denne tid indkommet i Frederikshavns havn for at blive forsynet med dampspil. Et lignende antal kuttere forsynes på samme tid i Sæby med dampspil. I Frederikshavn og i Sæby er der i løbet af et års tid leveret ca. 150 dampspil til en pris af ca. 2000 kr. pr. stk.“ Meddelelsen var vist lidt overdreven. Af de 87 kuttere, der i 1894 var hjemmehørende i Frederikshavnsområdet, havde 57 fået dampspil hos Brdr. Houmøller, 17 hos jernstøber Sørensen, 4 hos Dahlstrøm og Lohmann, medens 7 havde fået petroleumsmotor i København. Om 2 kuttere mangler oplysninger, måske havde de stadig håndspil. Til sammenligning havde Esbjerg i 1894 kun 18 større fiskefartøjer, og heraf havde kun ét dampspil og kun fire dam. Året efter var der 30 kuttere i Esbjerg og heraf havde 19 dampspil og 26 dam.

Kutterne får dampmaskine

Den første mekaniske kraft om bord på kutterne var således til indhaling af voddet, ikke til kutterens fremdrift; men også på dette område eksperimenteredes der. I 1885 skal en bornholmsk fisker have prøvet en håndkraftdrevet skrue i sin båd. I 1886 fik fisker Chr. Hansen i Svaneke en båd, der var forsynet med en 4 hk dampmaskine til fremdrift. Desværre er der kun oplyst om dette fartøj, at den bornholmske forsikringsforening for fiskefartøjer ikke ville forsikre det for skade og havari, som opstod, medens det sejlede for dampkraft. Overhovedet kunne fartøjet kun blive optaget i forsikringen, hvis de lokale repræsentanter godkendte det, efter at have set fartøjet i indsejlingen til Svaneke havn under pålandskuling.

I 1890 fik kutteren „Kamma“ af Frederikshavn installeret et par skovlhjul, der blev drevet af kutterens dampspil. Ved prøvesejladsen i juli samme år opnåede kutteren en fart på 3 knob (5½ km i timen). Apparatet fungerede godt de følgende år. I 1892 indtjente „Kamma“ således 10.000 kr., hvilket lå betydeligt over de andre kutteres gennemsnitsindtægt. I 1894 blev skovlhjulene aftaget, fordi dampspillet var blevet for svagt til at trække dem.

I 1891 byggedes Bangsbostrandkutteren „W. Klitgaard“ på Nikolai Olsens værft efter tegning fra E. C. Benzon. Den målte 53 tons, var yawlrigget og var derudover forsynet med en dampmaskine til fremdrift og en tobladet skrue. Skrueaksen gik ud gennem agterstævnen og var indrettet således, at den kunne trækkes ind i en fordybning i stævnen, når skibet var under sejl. Det blev dog ikke udnyttet i praksis, for kutteren navigerede fortrinligt under sejl, selv om skruen var ude. Under prøveturen udviklede maskinen 14 hk, hvilket gav en fart på 4 knob, det vil sige som en rask mand går. Kedel, maskine og spil havde kostet 5.000 kr., de årlige vedligeholdelsesudgifter var beregnet til 200 kr. og driftsudgifterne til 360 kr. om året, næppe mere end en enkelt rejse kunne indvinde, som følgende eksempel viser:

Den 4. maj 1893 lå „W. Klitgaard“ sammen med flere sejlkuttere ud for Løkken med dammen fuld af levende rødspætter. Da det var vindstille, satte „W. Klitgaard“ skruen i gang, og efter 28 timers sejlads ankom kutteren til Frederikshavn. Af de 300 snese rødspætter, som lasten bestod af, var de 255 snese endnu levende ved ankomsten til Frederikshavn og indbragte 3,65 kr. pr. snes eller 930,75 kr. i alt. De andre kuttere, som kun havde sejl, landede senere deres fangst i Skagen. Da var hovedparten af rødspættene døde.

Eksperimentet med dampmaskine og skrue i agterstævnen var faldet godt ud; men der skulle dog gå 7 år, før det blev taget op af andre. Indtil videre fortsatte man med at installere mekaniske vodspil. På dette område blev petroleumsmotorerne efterhånden de foretrukne. De var billige i drift og lette at betjene. Det eneste minus var, at de – i alle tilfælde i første halvdel af goerne – skulle til

Cykelskruen og stopmaskinen

København for at repareres. Men i øvrigt var der kun få reparationer. Dampspillene var fiskerne derimod ikke ubetinget tilfredse med. Der var for mange og for store reparationer. Røg og gnister sværtede og tærede sejl og master. Og endelig var der risikoen for kedelekspllosion ved ukyndig behandling. Da der i anden halvdel af goerne fremkom en række forbedrede petroleumsmotorer til fiskeribrug af dansk fabrikat, blev dampmaskinerne sat i land. De sidste forsvandt kort efter århundredskiftet.

Vodspillene og deres motorer bragte sidst i 1890erne en mærkelig løsning på kutternes fremdrivningsproblemer. I 1896 eller 1898, kilderne er uenige om årstallet, lod fiskeskipper Ole Jensen Nepper fra Bangsbostrand installere en hjælpeskrue på kutteren „Wesley“. Fra vodspillet maskine blev en akse ført ud over kutterens agterstavn, og denne akse trak gennem en kæde en skrue, der var fastgjort på et stativ udvendig på kutteren. Stativ med skrue kunne svinges op af vandet, når kutteren var under sejl. Indretningen kaldtes for en „cykelskrue“ efter kæden, der indgik i arrangementet. Cykelskruen vandt en overgang stor udbredelse. Den var nem at montere. Den krævede ikke nogen speciel fremdrivningsmaskine eller – hvad fiskerne dengang nærrede stor betænkelighed ved – skruesakse ud gennem stævnen. Til gengæld gav den kun en ringe fart, 2–3 knob, da vodspillenes maskiner sjældent ydede mere end 3–4 hk, og desuden var der altid risikoen for, at kæden knækkede eller hoppede af og forsvandt i dybet. Cykelskruen blev et overgangsfænomen.

I 1898 løb den første kutter med fremdrivningsmotor og stævnskrue af stabelen i Frederikshavn. Den var på 55 tons, havde en 20 hk hovedmotor samt en mindre motor til vodspillet. Farten blev 5 knob i vindstille. Samme år fik to Esbjergkuttere petroleumsmotorer til fremdrift. Petroleumsmotoren havde holdt sit indtog i det danske fiskeri. Ved århundredskiftet havde ca. 200 kuttere petroleumsmotor eller dampmaskine til vodspil og fremdrift. Ti år senere talte den danske fiskerflåde ca. 2.000 motordrevne fartøjer. Fiskerne var nu uafhængige af vinden.

Indtil århundredskiftet blev snurrevoddet udsat med jolle fra kutterens ene side. Kutteren blev ankret op på fiskepladsen, jollen sat i vandet, og medens enden af den ene vodline blev om bord, roedes resten af samme vodline, selve voddet og den anden vodline ud i en trekant eller bue, således at jollen endte ved kutteren med enden af den anden vodline. Derefter blev vodlinerne halet ind med spillet, og når voddet dukkede op, fortsattes indhalingen med håndkraft, indtil vodposen lå tømt på dækket. Så blev voddet atter roet ud fra kutteren, men i en ny retning, og således fortsattes, indtil hele området omkring ankerpladsen var affisket.

Det var et hårdt og sent arbejde, som krævede forholdsvis stor besætning, at hale det tunge vod med de lange liner ind med håndkraft. Det hjalp, da kutterne efterhånden fik installeret damp- eller motordrevne indhalingspæl. – Paa Fiskepladsen ved Skagens Sydostkyst. Oktober, maleri af Carl Locher, 1904.

Ved århundredskiftet begyndte man at fiske fra begge kutterens sider, det vil sige med to vod. Medens det ene vod blev halet ind til kutterens ene side, blev det andet roet ud fra kutterens anden side. Det betød en bedre udnyttelse af kutter og vodspæl, men samtidig et større arbejde for besætningen. Hårdest var det for dem, der roede voddet ud, så til dette arbejde skiftedes man gerne. Lige efter århundredskiftet bragte motoren imidlertid også lettelse her, idet kutterjollerne blev forsynet med små 1–2 hk motorer. Nu blev det bedstemandens faste arbejde at sætte voddet ud. Senere blev også indhalingen lettet. Det var den for så vidt allerede, som spillet besørgede selve arbejdet; men opskydningen af de mange meter line foregik i hånden, og da vodlinerne nu var helt op til 2½ km lange, var det et betydeligt arbejde. Det ophørte, efter at murer Jens Andersen og fisker Viggo Rasmussen i Grenå i 1903 havde opfundet stopmaskinen, der mekanisk skyder de mange favne vodline op i kvejde, efterhånden som spillet haler dem ind. I løbet af få år var alle snurrevodskuttere forsynet med stopmaskine eller „hæg“, som apparatet kaldes i Frederikshavn.

På den tid begyndte det at knibe med tilstrækkelig fangst for de store kuttere i Kattegat. Flere og flere forlagde deres fiskeri til Vesterhavet og landede deres

fangst i Esbjerg. De store afstande gav større omkostninger. Kutterrederierne fik vanskeligt ved at forrente den kapital, der var stukket i de store fartøjer. De begyndte derfor – som det var sket før, og som det også skete siden – at sælge kutterne til fiskerne, der med sparsommelighed og afsavn kunne få dem til at bære sig.

Samtidig gik man over til at bygge en helt ny, mere økonomisk type fartøjer. Små kuttere på 6–10 tons, udstyret med 10–15 hk motorer, der gav dem en fart på 10–15 knob. Medens skruen i de gamle kuttere var en hjælpeforanstaltning, var det i de nye sejlene, der kun var til hjælp. Nu fiskede man med motor. De ny kuttere var så manøvredegtige, at man kunne sætte voddet ud med dem. Den ene vodline fastgjordes til ankergrejet, der markeredes med en bøje, medens kutteren sejlede voddet ud i en bue. Derefter fortøjedes kutteren ved ankeret, og indhalingen kunne begynde. Jollen kunne helt undværes ved udsætningen, og det betød, at de ny kuttere kun behøvede en besætning på 3 mand, medens de gamle store kuttere krævede 6–8 mand. Til gengæld kunne der kun arbejdes med et vod ad gangen, men det opvejedes rigeligt af, at de ny kuttere kunne sætte voddet under forhold, hvor man ikke vovede at sætte jollen i vandet fra de gamle kuttere. Fiskerne på de gamle fartøjer kaldte de ny kuttere for „hajer“, og det var absolut ikke ment som kælenavn. Med årene mistede navnet sin brod, for snart byggedes alle kuttere som hajer, uanset størrelsen.

Den typiske haj havde et bredt, dybt skrog, lodret stævn og elliptisk hæk. Den var kravelbygget på køl af bøg med spanter og bord af eg, medens dæk og skodder var af fyr. De første hajer havde kun én mast og storsejl og forsejl af beskedne dimensioner. Siden kom der en mesanmast til. Agter havde de styrehus over motorrummet, midtskibs dam eller tørt lastrum, forude mandskabsrum. Så vidt vides blev de første hajer taget i brug i Kattegat omkring 1905.

Da det søgående fiskeri satte ind i begyndelsen af 80erne, var Harboørefiskerne de første på Vestkysten, der anskaffede kuttere. I 1889 var deres flåde vokset til 7 damkuttere. Først på året fiskede de fra Esbjerg, senere på sæsonen i Kattegat, og om vinteren blev deres kuttere lagt op i Lemvig, medens besætningerne drog hjem til Harboøre. Lemvig var Harboørefiskenes basis. Her var den nærmeste havn, og hertil var jernbanen og med den fiskehandelen kommet i 1879. Før den tid var fangsten blevet ført til Vemb eller Struer. I 1899 åbnedes endelig jernbanen fra Lemvig til Thyborøn. Herefter lossede Harboørefiskerne deres fangst på hofde 63, den inderste hofde på kanalens sydside, det vil sige for så vidt vejret tillod det, men det var ikke altid tilfældet. På den tid var antallet af kuttere i Lemvig steget til 8. Den beskedne vækst skyldtes dels, at besejlings-

forholdene var vanskelige – sejlfartøjer kunne ikke altid passere Thyborønkanalen – og dels at her manglede et vinterfiskeri.

Det blev de stedlige fiskere, der fandt udvej. I 1903 tog de et par fartøjer i brug, der var blevet bygget helt efter deres egne anvisninger. Det var to små, kraftigt byggede kuttere, „Vinterflid“ og „Vrist“, der ikke målte mere end 14 tons brutto, men som hver var forsynet med 2 skruer og en 14 hk motor, efter datidens forhold en meget stor motorkraft. Med disse stærke fartøjer kunne kanalen besejles selv i hårdt vejr. De blev straks sat ind i et søgående vinterfiskeri med liner efter kuller. Resultatet blev over al forventning. Det viste sig, at der her ikke alene var vinterbeskæftigelse, men at kullerfiskeriet kunne strækkes fra efterår til forår. Næste år ændredes de to forsøgskuttere efter de erfaringer, man havde gjort i den forløbne sæson. De to skruer erstattedes med én, og der blev lagt ny 16 hk motorer i begge både. I 1905 var der allerede 14 både af den ny type i brug, og samtidig blev der lagt kraftige motorer i de gamle store kuttere, således at også de kunne deltage i vinterfiskeriet. Som pionerer nævnes Kristen Heerup og Jens Hedaa, der sammen med to andre fiskere lod „Vinterflid“ bygge; men det må også nævnes, at staten støttede deres forsøg med lån og tilskud.

De ny kuttere havde ikke dam, og da man ikke brugte at ise fangsten om bord, kneb det snart med at skaffe sommerbeskæftigelse til de mange ny kuttere. Hen mod den første verdenskrig så det ud til, at fiskeriet gennem Thyborønkanalen havde kulmineret; men endnu en gang fandt de lokale fiskere ny veje. I 1914 forsøgte de med kutterne „Vinterflid“ og „Håbet“ at bruge snurrevod til kullerfiskeriet i stedet for liner. Også dette forsøg faldt heldigt ud. Snurrevodet viste sig lige så velegnet til kuller som til rødspætter, og fiskerne sparede ikke alene agnen til de hundreder og atter hundreder af kroge, som anvendtes ved linefiskeriet, men også at sætte denne agn på krogene. Da de næste fem år var usædvanligt rige kullerår, voksede fiskeriet gennem Thyborønkanalen stadig, og da fiskerne også begyndte at ise fangsten om bord, var sommerfiskeriet ikke mere noget problem. Blandt pionererne var Jens Hedaa og Jesper Peitersen.

I 1914 vedtog staten at opføre en fiskerihavn ved Thyborønkanalen, nærmere betegnet ved den før omtalte høfde 63. Havnen blev indviet i 1918 og blev meget søgt. I 1930erne var den efter værdien af landet fisk den 3. største fiskerihavn herhjemme, og denne plads beholdt den indtil den i 1950erne blev passeret af Hirtshals. Men i takt med havnens vækst svandt kystfiskeriet ind både nord og syd for kanalen, ligesom den ny havn for en tid betød et tilbageslag for Lemvig.

På den lange kyststrækning fra Thyborønkanalen til Skagen findes ingen naturlige havne. Her levede for hundrede år siden en tusindtallig fiskerbefolkning, der arbejdede ud fra den åbne kyst med joller og lette robåde. Tidligere havde man anvendt dæksbåde og svære robåde, men netop i de år, da udviklingen inden for havfiskeriet tog fart på Kattegatskysten, blev de såkaldte norske pramme de foretrukne fiskefartøjer herovre mod vest. De var små og spinkle og derfor også lette at sætte ud og ind på stranden.

På Vendsyssels vestkyst påvirkedes forholdene af fremgangen på Kattegatskysten. For eksempel anskaffedes der i 80erne kuttere til Løkken og Hirtshals. Det sidste sted i forventning om, at den læmole, der var blevet opført i 1879–80, hurtigt skulle blive afløst af en virkelig havn. Det var ikke alene fiskerne, der nærrede dette ønske, men også købmændene i Hjørring, der havde brug for en ladeplads. Allerede i 70erne var der blevet ført forhandlinger i rigsdagen om denne sag. Da udsigterne til havnen efterhånden fortonede sig i det fjerne, bortsolgtes kutterne (Hirtshals havn blev først opført i årene 1917–30).

Noget anderledes forholdt det sig på Thykysten. Her var rige fiskemuligheder, men vanskelige afsætningsforhold, fordi fiskerlejerne lå fjernt fra købstæder og havne. Det hjalp betydeligt, da Thylandsbanen, Struer-Oddesund-Thisted, blev åbnet i 1882; men også den løb langt fra lejerne. De to største fiskerlejer herude var Stenbjerg og Vorupør, og af disse var Vorupør så langt det førende. Fiskernes problem var her som overalt på den åbne kyst at få en bådetype, der var så sødygtig, at den kunne anvendes på det åbne hav, men som samtidig var så let, at den kunne sættes op på kysten ved håndkraft. Endnu i 60erne anvendte fiskerne i Vorupør havskibe og norske pramme, men på den tid begyndte de at tage spejlgattede både i brug, fordi de lænsede bedre end de spidsgattede.

For at ophjælpe fiskeriet bestilte staten i 1897 en 5 tons dæksbåd hos bådebygger C. Thomsen i Vorupør efter dennes egen konstruktion. Den skulle først og fremmest kunne anvendes til det rige hellefiskeri, der fandt sted en 5–6 mil fra kysten i forårsmånederne. Fartøjet blev stillet frit til rådighed for Vorupørfiskerne; men ingen ønskede at benytte det. De mente, det ville blive for tungt at ro og for vanskeligt at få ud og ind på kysten. Til sidst forbarmede Fiskerkompagniet i Vorupør sig over båden, og under navnet „Ebenezzer“ stod den endelig til havs. Skønt det første år gav et dårligt økonomisk udbytte, blev fiskerne klar over, at det ny fartøj var bedre end de gamle. Det var ikke vanskeliger at ro, og det var snarere lettere at få ud og ind på kysten, og så var det langt mere sødygtigt. I 1898 fiskedes for et yderst tilfredsstillende beløb med „Ebenezzer“, og i 1899 var der allerede 20 både af Ebenezertypen i brug på kysten, heraf over de to trediedele i Vorupør.

Det nævnte Fiskerkompagni var stiftet i 1887. De første paragraffer i de ældste vedtægter lød:

§ 1 Kompagniets formål er at drive timeligt erhverv i fællesskab for samtidig at støtte og hjælpe hverandre i økonomisk henseende.

§ 2 Enhver, som ønsker at være medlem af kompagniet, må derfor kendelig være ven af Guds børns samfund.

I flere år arbejdede kompagniets medlemmer virkelig i fællesskab og delte den indkomne fangst ligeligt imellem sig, uanset den enkeltes indsats. Det sidste viste sig at være en svaghed. I 1892 måtte vedtægterne ændres, således at kun $\frac{1}{3}$ af fangsten deltes ligeligt; de $\frac{2}{3}$ tilfaldt nu de fiskere, der havde bragt fangsten i land. Kompagniet og dets første vedtægter er betegnende for den dybe religiøsitet, der fandtes i fiskerlejerne på Vestkysten.

Udviklingen af materiellet fortsatte. I 1899 sluttede staten kontrakt med bådebygger Thomsen om bygning af en dæksbåd med motor og stævnskrue. Båden blev færdig i februar 1901. Den var bygget af fyr på eg, 27 fod lang, 10 fod bred, og forsynet med en 3 hk motor, der gav båden en fart på 5 knob. Men det vigtigste var, at den trods motorens vægt kunne sættes ud og ind af besætningen, der ganske vist også skal have været på 8 mand. Båden blev overladt N. Larsens bådelav i Stenbjerg og viste sig yderst velegnet til kystfiskeriet. Med få ændringer blev den forbillede for alle de både, der senere byggedes på kysten.

Ved århundredskiftet vandt således både dæk og motor indpas i kystfiskeriet. Men jo mere sødygtige og veludstyrede bådene blev, des strengere blev det for fiskerne at sætte dem ud fra stranden før hver fisketur og derefter at hale dem op igen, når fisketuren var endt. Det satte også en grænse for, hvor store både der kunne bygges, og hvor tunge motorer de kunne udrustes med. Noget hjalp de små håndspil, der efterhånden anskaffedes til ophaling, men en virkelig lettelse blev det først, da bjærgningsentreprenør Claus Sørensen i Esbjerg skabte det elektriske ind- og udhalingsspil. Det første installeredes i Vorupør og blev taget i brug i 1940. Man behøver ikke at være fagmand for at forstå, hvilken befrielse det var for fiskerne ikke mere at skulle løfte de store dæksbåde ud og ind på kysten ved hver fisketur. Enkelte både målte på den tid helt op mod 10 tons. I de følgende år installeredes tilsvarende spil i alle de større fiskerlejer, og herefter kunne kystbådene atter gøres større. I dag måler de største op til 14 tons og er forsynet med 35 hk motorer.

På kyststrækningen fra Thyborønkanalen i nord og Blåvandshuk i syd arbejdede endnu i 1920erne ikke helt få kystfiskere, først og fremmest ved Nissum og Ringkøbing fjorde, hvis udløb virkede som små naturhavne. Efter regulerin-

Hvide Sande og Thorsminde – stålcuttere

Jyllands vestkyst er på lange strækninger uden havne, bådene står på den åbne strand. Men de skal ikke mere, som i gamle dage, hales og løftes ind og ud med håndkraft, nu bruges det elektriske spil i spilhuset oppe i klitten, når båden skal landsættes og søsættes. – Stenbjerg ved Vorupør, fot. Yde-Andersen, 1957, Dansk Folkemuseum.

gen af Ringkøbing fjords udløb og genåbningen af Hvide Sandekanalen i 1931, voksede her en fiskerihavn op, som ikke alene trak omegnens kystfiskere til sig, men også kutterfiskere andetsteds fra. Det var det rige tungefiskeri, der trak. I dag er Hvide Sande blandt landet 6 største fiskerihavne. Længere nordpå ved Thorsminde skete noget tilsvarende, blot i mere beskedne målestok, da Nissum fjords udløb blev reguleret, og der blev anlagt en havn for mindre fartøjer inden for reguleringsslusen. Hertil søgte efterhånden alle kystfiskerne fra Sdr. Nissum, Fjaltring og Ferring sogne. I dag er kystfiskeriet på strækningen Thyborøn–Blåvandshuk forsvundet. Samme skæbne vil sikkert overgå kystfiskeriet i Thy, når havnen ved Hanstholm ad åre bliver færdig. Den blev påbegyndt i 1920.

Således som det her er beskrevet, udviklede det danske kutterfiskeri sig fra begyndelsen af 1860erne til den første verdenskrig, det vil sige i løbet af ca. 50 år. Dets videre udvikling gennem det følgende halve århundrede skal kun skitseres kort.

Kutterne af hajtypen, som afløste de store sejlcuttere, blev under og efter første verdenskrig stadig bygget større og større, men beholdt den typiske hajform, den store motorkraft og den lille besætning. I mellemkrigsårene byggedes mange hajer i størrelsesgruppen 20–50 tons, udstyret med motorer på 40–100 hk. I 30erne fik de større hajer elektrisk lys, radiomodtager og radiosender; enkelte af de største fik tillige bestiklukaf og beboelse til skipperen i styrehuset. Nogle – især frederikshavnerne – havde kabyskus på dækket ved stormasten.

Partsfiskere

Efterhånden gik hajnavnet af brug, og „kutter“ blev også betegnelsen for denne fartøjstype. I årene efter den anden verdenskrig byggedes kutterne endnu større, enkelte helt op mod 100 tons; men hermed syntes også den økonomiske grænse for trækutteres størrelse nået. Fra 1957 begyndte de danske fiskere at anskaffe stålkuttere. De første havde hollandsk bygget skrog, der blev udrustet på danske værfter; men snart blev de helt igennem danskbyggede. Stålkutterne vandt først indpas hos de nordjyske fiskere i Frederikshavn, Skagen og Hirtshals. Den sidstnævnte havn er i øjeblikket hjemsted for det største antal. Stålkutterne er, som også de største trækuttere, udrustet med moderne navigeringsapparater såsom radar, decca og ekkolod. Samtidig er såvel beboelsesforhold som spiseforhold om bord blevet betydeligt mindre spartanske. Om det så er W. C., findes det i de nye kuttere.

Gennem årene har det danske fiskeri gennemløbet en del større og mindre kriser. Værst var naturligvis krisen i begyndelsen af 30erne, da alle de sædvanlige aftagerlande nedskar importen af fisk fra Danmark. Eksporten blev kontingenteret, som det hed i datidens valutasprog. Når det danske kutterfiskeri klarede denne og andre kriser nogenlunde helskindet, medens trawlerflåderne blev lagt op i andre lande langs Nordsøen, skyldtes det to forhold. For det første at de danske kuttere er de mindste fartøjer i Nordsøen, og at de som oftest ejes af skipperen selv. Det er begrænset, hvor stor en kapital de skal forrente. For det andet bliver hovedparten af det danske kutterfiskeri drevet som partsfiskeri. Besætningen får ikke fast løn, men en part i udbyttet. Er fangsten stor og priserne høje, tjener alle om bord penge. Er udbyttet knapt, suger hele besætningen på labben.

Endnu i dag er partsfiskeriet det normale inden for dansk kutterfiskeri. Udbyttedelingen kan ske på lidt afvigende måde fra kutter til kutter, men ikke ualmindeligt således: 50 pct. til kutteren, 20 pct. til skipperen, 13–15 pct. til bestemanden, 9–11 pct. til trediemanden og 5–8 pct. til kokken. De 50 pct. til kutteren, det vil sige til kutterens ejer, der som regel også er skipper om bord, går blandt andet til forrentning og vedligeholdelse af kutter og redskaber, til kutterens driftsudgifter og til forsikring af kutter og besætning. Skipperen, der får 20 pct. til sig selv, står for navigationen og for valg af fiskeplads. Han bestemmer, når afsejlingen skal ske, både fra havn og fra fiskeplads. Han bestemmer også, når arbejdsdagen skal begynde og slutte. Han har ansvaret og tager bestemmelserne; men i praksis har man som regel talt om tingene først, således at der er enighed om bord. Bestemanden, der får 13–15 pct., er fiskemester om bord. Han sørger for, at voddet kommer rigtigt ind og ud, og at fangsten bliver behandlet, således at den er mest muligt værd, når den skal sælges i land. Tredie-

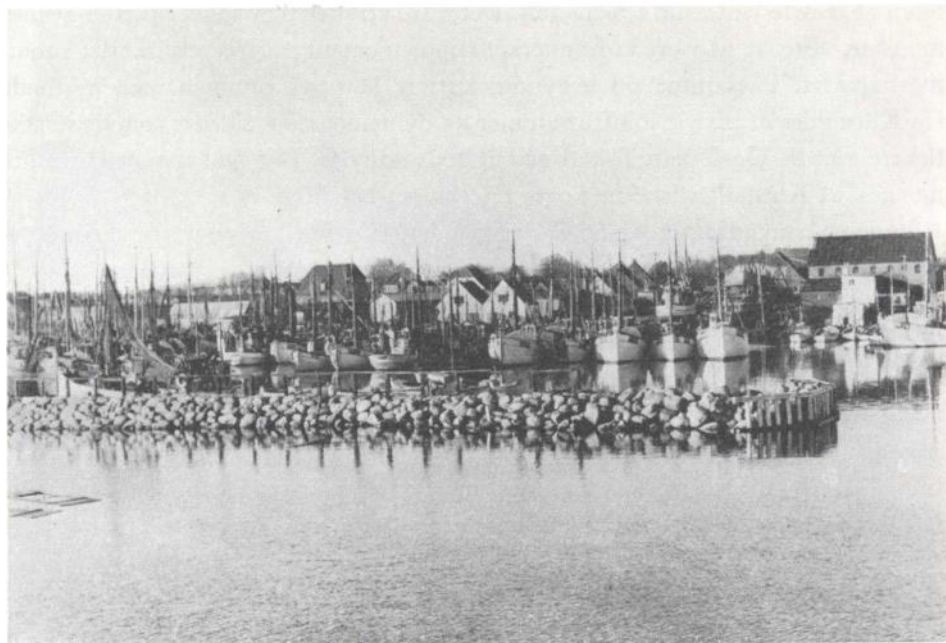
Man kan endnu ved vestkysten finde den lille, åbne fiskerbåd, der trækkes på land ved hjælp af et hånddrevet spil, og som tre stærke mænd er i stand til at sætte i søen. – Lønstrup, bådene sættes ud kl. 4 morgen, Yde-Andersen fot., 1958, Dansk Folkemuseum.

manden, 9–11 pct., skal kunne deltage i alt arbejdet om bord. Han skal kunne hjælpe skipperen med at reparere redskaber, og han skal – om det bliver nødvendigt – også give kokken en hånd med. Har man arbejdet 2–4 år som trediemand, kan man komme ud som bestemand. Kokken, der som regel er en dreng, skal sørge for provianteringen i havn og for madlavningen om bord. Derudover hjælpe til med alt forefaldende arbejde. Han aflønnes med 5–8 pct. og må regne med 3–4 års læretid, før han kan komme ud som trediemand.

Partsfiskeriet går tilbage til kystfiskeriets bådelaug. Her deltes fangsten in natura, i lige så mange bunker som lavet havde medlemmer, og derefter blev bunkerne fordelt mellem medlemmerne ved lodtrækning. Med kutterfiskeriet gik fiskerne over til pengeøkonomi og delte det pengebeløb, der indkom ved salget af fangsten.

I bådelaugene havde hver fisker ikke alene en part, men også en stemme, og således synes det også at have været i kutterfiskeriets første dage. Her afgjordes alt fiskeriet vedrørende ved stemmeflertal, hvor yngste mands stemme betød lige så meget som skipperens. Ifølge premierløjtnant Bendsen på torpedobåden „Hvalrossen“, der havde inspektionen med fiskeriet inden for Skagen i 1906,

Trawl og skovlvod

Om søndagen arbejdes der ikke, bådene bliver hjemme. Og hvor vejen til fiskepladsen er kort, kan kutterne endog løbe hjem hver dag og ligge tæt, side om side i havnen. – Strandby, søndag formiddag, Yde-Andersen fot., 1957, Dansk Folkemuseum.

stemte kutterbesætningerne endog om aftenen om, hvorvidt det var så mørkt, at lanternen burde tændes. Sparsommelighed og dovenskab fik som oftest flertal. Lanternen og kutteren forblev mørk, og så måtte fiskerikontrollen lade hammeren falde til skræk og advarsel for ligesindede: 5 kr. i bøde.

Da de nordjyske kutterfiskere kom til Esbjerg i 1880erne, anvendte fiskerne her trawl ligesom de tyske og engelske fiskere, der arbejdede ved den danske kyst. Tilsvarende brugte nordjyderne lejlighedsvis at slæbe snurrevoddet efter kutterne, spilet af et par skråtstillede brætter, „skovlene“, ganske som en trawl, det vil sige at skovlene, der skrabadet på bunden, af vandets pres blev skubbet så langt væk fra hinanden, som voddets længde tillod. Heraf udvikledes – vistnok i Esbjerg – skovlvoddet, hvis pose spiles af skovle, der er fæstet til posen med lange liner. De er altså ikke fastgjort direkte på posen, således som de trawl, der spiles med skovle. I daglig tale kaldes skovlvoddet altid for trawlen. Slæbt med 5–7 km.s fart hen over havbunden viste skovlvoddet sig at være et yderst fiskedygtigt redskab. Det slog især an i Kattegat, Bælterne og Østersøen til fangst af torsk og fladfisk. En særlig form, Fredericiatrawlen, anvendtes til fangst af brislinger. Omkring 1930 begyndte kuttere fra Skagen og Frederiks-

havn at trawle vintersild i Skagerak. Dette fiskeri, der blev taget op efter svensk mønster, viste sig at være et udmærket supplement til snurrevodsfiskeriet i sommerhalvåret. På samme tid begyndte kuttere heroppe sammen med kystbåde fra Klitmøller at trawle jomfruhummer og dybvandsrejer, således som de norske fiskere gjorde. Også dette fiskeri gav et godt udbytte. Det skal som et kuriosum nævnes, at Klitmøllerfiskerne kogte rejerne om bord.

Både snurrevod og skovlvod følger bunden ligesom de rigtige trawl, de kræver derfor en jævn bund uden hold af nogen art og kan kun bruges til fangst af bundfisk. Igennem årene havde man mange steder forsøgt at lave vod, som kunne bevæge sig i det fri vand og fange stimefisk, der ikke fulgte bunden, en såkaldt „pelagisk trawl“. I 1948 tog vodbinder Robert Larsen i Skagen patent på et flydevod, der menes at være den første pelagiske trawl, der fik virkelig praktisk værdi. Det trækkes efter 2 kuttere og bruges med mundingsdiameter fra 16 til 40 m. Den største diameter skal der kuttere med 200 hk til at slæbe. Efter alt at dømme er flydevoddet det betydeligste kutterredskab, der er blevet skabt inden for de sidste 50 år.

Indtil den første verdenskrig fiskede de danske kuttere sjældent længere ude i Nordsøen end 30–40 sømil fra den jyske kyst. Under første verdenskrig nåede de frem til Doggerbanken, og i 1919–20 begyndte de i stort tal at lande fisken direkte i engelsk havn. På den tid var det tyske marked intet værd, medens det engelske pund stod til kurs 23. Siden da har danske kuttere hver sommer arbejdet med engelsk havn som basis og til dels fisket på banker, som ikke udnyttes af de kuttere, der fisker fra dansk havn. Tilsvarende har Esbjergfiskerne lige fra kutterfiskeriets første tid landet fangst direkte i tysk havn, og i 1920erne begyndte de direkte landinger i Holland og Belgien.

I årene fra 1880 til 1908 sendtes der regelmæssigt danske fiskeekspeditioner til farvandene omkring Island. I de første år saltedes fangsten om bord, senere førtes den med specielle dampskibe til England. I det største år arbejdede 6 kuttere og 4 dampere heroppe. Fiskeriet finansieredes af mænd uden for fiskernes kreds, blandt andet af københavnske interessenter; men kutterne byggedes og udrustedes i Frederikshavn og Esbjerg, ligesom fiskerne var fra disse to byer. Fiskeriet ved Island blev opgivet, fordi konkurrencen fra de engelske og tyske damptrawlere blev for overmægtig. – I 1925 blev Islandsfiskeriet imidlertid genoptaget af nogle af de større Esbjergkuttere, og senere sluttede frederikshavnerne sig til. Sidst i 30erne fiskede helt op til en snes snurrevodskuttere ved Island om sommeren. Fangsten isedes om bord og landedes i engelsk havn. Under den anden verdenskrig arbejdede ikke mindre end 40 danske kuttere heroppe med skotsk havn som basis. Efter krigen fortsatte det danske fiskeri ved Island

På det moderne storfiskeris hovedpladser, havnene fra Frederikshavn over Skagen til Esbjerg, vidner isværker, frysehuse, konserverfabrikker, pakhuse, sildeoliefabrikker, fiskemelsindustrier om de store kræfter og kapitaler, der i vore dage er knyttet til dansk erhvervsfiskeri. – Fiskepakhuse i Frederikshavn, Østre Inderhavn, fot. Yde-Andersen/Braskhøj, 1957, Dansk Folkemuseum.

indtil 1952, da Island udvidede sine fiskegrænser, således at de danske kuttere ikke mere kunne komme til fiskepladserne.

I 1948 forsøgte en Skagenskutter sig med snurrevodsfiskeri i Barentshavet. Forsøget faldt heldigt ud, og fangsten bragtes til engelsk havn. Næste år søgte 10 kuttere herop. I 1950 fiskede lige ved 100 danske kuttere heroppe – men derefter aftog det danske fiskeri i Barentshavet igen. De danske kuttere havde ikke så stort lastrum, at transporten af fangsten til England kunne betale sig. Desuden sled de lange sejlads for meget på motor og materiel.

I begyndelsen af århundredet havde man fra Esbjerg forsøgt sildefiskeri med garn efter tysk mønster i Nordsøen. Resultatet blev ikke dårligt det første år, godt det andet år, men da man det tredje år forlagde virksomheden til farvandede omkring Island, gav det tab, hvorpå konsul Lauritzen, der havde financieret dette som så meget andet Esbjergfiskeri, trak sig ud af foretagendet. Senere forsøgte et par Lemvigkuttere sig med drivgarn efter sild og et par Ska-gensfiskere med skovlvod; men begge forsøg faldt utilfredsstillende ud. Nordsøen

Skidtfisken bliver industrifisk

vrimlede af sild. Tyskere, hollændere og skotter gjorde store fangster, men det blev lidt af et dogme, at de danske kuttere var for små og svage til dette fiskeri (for tiden fanges der 600.000.000 kg sild årligt i Nordsøen).

I 30erne begyndte skagboer og frederikshavnere vinterfiskeri i Skagerak med sildetrawlen, egentlig et skovlvod. Ud over konsumsilden røg desuden anelige mængder skidtfisk i trawlen, det vil sige yngel af sild, makrel, torsk og hvilling. Den kunne ikke bruges til menneskeføde, men fandt god afsætning til sildeolie- og fiskemelsfabrikker, til pelsavlere og dambrugere. Da skidtfisken gav penge, omdøbtes den høfligst til industrifisk. I slutningen af 30erne gjordes der igen forsøg fra Esbjerg på at udnytte Nordsøens enorme silderigdom. Vestjysk Fiske- riforening fik statsstøtte til forsøg med trawlfiskeri efter den spanske pareja- metode, hvor trawlen trækkes af to kuttere. Forsøget blev ledet af Claus Sø- rensen, og den specielle trawl blev konstrueret af vodbinder Carl Hansen. Kut- terne formåede ikke at give trawlen den rette fart, men alligevel blev fangsten tilfredsstillende. Det var afsætningsforholdene i Esbjerg derimod ikke, hvorfor det blev ved forsøget.

Da Nordsøen atter blev fri efter den anden verdenskrig, sejlede Chr. Venø med sin store kutter „Peter Venø“ i september 1945 på forsøgsfiskeri med sildetrawl på Fladen Grund. Om bord var chefen for Danmarks Biologiske Havundersø- gelser, dr. phil. H. Blegvad. Nu kunne de danske kuttere og skovlvoddet klare Nordsøsilden. På fire dage trawledes 50 tons sild. To år efter trawlede 200 danske kuttere sild og industrifisk i Nordsøen. Men Esbjerg var ikke forberedt på denne storfangst. Et sildesalteri fik først den rette arbejdsgang i 1946, og skidtfisk var man kun indstillet på at behandle små mængder af. I første omgang klarede man sig ved at leje en flydende sildeoliefabrik, „Clupea“, fra Norge, men i løbet af et par år havde man selv opbygget en sildeolieindustri af tilstrækkelige dimen- sioner på havnen i Esbjerg.

Sildefiskeriet i Nordsøen kom til på en tid, da rødspættefiskeriet fra Esbjerg knapt nok var rentabelt. Man kunne få en snurrevodskutter i Esbjerg, blot man ville overtage gælden i den, sagde man med nogen overdrivelse. Da sildefiskeriet kom i gang, skulle der lægges et betydeligt større beløb på bordet, hvis man ønskede en kutter. Stanken fra sildeoliefabrikkerne hang over byen; men es- bjergenserne var tilbøjelige til at lade den hænge; for den lugtede af penge. Fiskeriet i Esbjerg havde hidtil været alt for afhængigt af svingninger i rød- spættebestanden og i rødspættepriserne; nu fik det med sildefiskeriet et fiskeri nr. 2, der i det mindste en del af året kunne træde i stedet for rødspættefiskeriet.

Inden for Skagen

Fiskeriet langs indlandskysterne har langt fra den overvejende betydning som storfiskeriet langs Vendsyssels Kattegatskyst, Vestkysten og i havet om Bornholm, men er dog et selvstændigt og vigtigt erhverv blandt de mange andre. – Nyord ved Møn, åledrivvoddet hales ind, fot. Yde-Andersen, 1957, Dansk Folkemuseum.

I det foregående er der gjort rede for kutterfiskeriets opståen og udvikling langs Vendsyssels Kattegatskyst og på den jyske vestkyst. Men også fra andre landsdele har der inden for det sidste 100 år sejlet kuttere på storfiskeri i Skagerak og Vesterhavet. Fra Hundested og Lynæs udgik midt i 80erne „kvaser“, som man her kaldte store dæksfartøjer med dam, ikke alene til Kattegat, men også til Vesterhavet. Det søgående fiskeri måtte her opgives efter nogle års forløb, for så langt senere at blive taget op i stort omfang. Fra Grenå har kutterne sejlet uafbrudt siden 1895. Endelig må det bornholmske storfiskeri nævnes. På Bornholm byggedes den første store dæksbåd til laksefiskeri så tidligt som i 1867, og i 1884 skal der have været ikke mindre end 85 store dæksbåde hjemmehøren-

de på øen. Udviklingen her gik sine egne veje; men nutidens bornholmske laksefiskeri må naturligt medregnes under landets søgående fiskeri.

På de øvrige fiskepladser inden for Skagen har fiskeriet udviklet sig i langt mere beskedne målestok. Sejlbåde er blevet erstattet af dæksbåde med motor, dæksbådene med motor er på de største pladser blevet erstattet af små kuttere af hajtypen. Kroge og liner, nedgarn og drivgarn, ruser og bundgarn, drivvod og snurrevod er blevet suppleret med forskellige former for skovlvod, en tid også med snurpenoten. Størst har udviklingen været inden for skovlvodsfiskeriet og bundgarnsfiskeriet. Men medens skovlvodsfiskerne mange steder har trawlet sig fattige i de efterhånden hårdt udnyttede indvande, har bundgarnsfiskeriet været i stadig udvikling og drives nu i et omfang, som kun en gennemført mekanisering har gjort mulig. Pælene slås ned med motorrambukke og trækkes efter sæsonen op med motorspil. Garnene hales op med motortrukne spil, monteret på både, tages på land fra bådene med spil, der er monteret på vogne, og fortsætter stadig mekanisk videre til tørrepladsen og til barkegryderne. Bundgarnsfiskeriet kan i dag give store penge, men kræver en stor kapitalindsats. Det gælder i øvrigt som overalt i indvandsfiskeriet, at her er den store investering i redskaber, medens den i kutterfiskeriet er i fartøjerne.

Men selv om indvandsfiskeriet er blevet udbygget gennem de sidste hundrede år, har det dog intet sted fået den betydning for oplandet, som det vest- og nordjyske kutterfiskeri har for sit opland. Kutterfiskeriet betyder ikke kun en forøgelse af fiskefangsten. Det betyder først og fremmest erhvervsmuligheder for befolkningen i landets mest øde og ufrugtbare egne. Inden for Skagen, eller måske bedre syd for Frederikshavn, er fiskeriet blot et erhverv blandt mange andre. Stedvis endda et ikke særlig godt erhverv. Fra Frederikshavn til Skagen og videre langs kysten til Esbjerg er fiskeriet blevet det bærende erhverv. Havnene i Skagen, Hirtshals, Thyborøn, Thorsminde, Hvide Sande og Esbjerg er ikke alene hjemsted for fiskerne og deres kuttere, men giver samtidig brødet til fiskehandlere og eksportører, vognmænd og jernbanefolk, bådebyggere og vodbindere, sejlmagere og mekanikere, til arbejderne på isværker, frysehuse og hermetikfabrikker, på sildeolie- og fiskemelsindustrierne og – længere ude – til pelsavlere og dambrugere. Fra at være en overset husmand er fiskeren her blevet en anset borger, der bringer penge og arbejde til sin by.

GARTNERI OG HAVE

„Garden Parties“, eftermiddagsselskaber i haven, er en engelsk skik, som også vandt indpas hos os. Hvis det var i større stil, rejstes et telt til forfriskninger som te, kaffe, chokolade, kager, frugt eller endog champagne. Mens de ældre adstadigt spadserede rundt og beundrede havens blomsterflor, morede ungdommen sig med at spille tennis eller croquet også efter engelsk forbillede og i passende adstadigt tempo. Da der i reglen var god plads, kunne man udsende temmelig mange invitationer, og præsentation skønnedes ikke nødvendig. I reglen var der også sørget for musikalsk underholdning og eventuelt kunne man slutte af med en dans. Var det hen mod efteråret forskønnedes festen med kulørte lamper i træerne. Man mødte gerne kl. 4 og gik igen kl. 7.

Mindre formelt, men sikkert meget mere fornøjeligt gik det til ved haveselskaberne i Skagens kunstnerkredse, hvor livsglæden synes at kulminere i Krøyers overdådige „Hip, hip, hip, hurra!“ fra 1888, hvor det solglitrende grønne løv i havens træer og buske danner rammen om et festligt dækket bord og det selskab af glade kunstnere, der er samlede omkring det. Mere stilfærdigt og under jævner former, men på lignende måde udnyttede man haver i by og på land i den mindre forjagede tid op til den første verdenskrig.

Herregårdens parker var nu som før fagligt førende og i nær tilknytning hertil landstedernes haver. Efter gammel tradition var mange herregårdshaver åbne for publikum, og der var også noget at se på. På Clausholm udplantedes omkring 1880 af daværende gartner J.F.Hansen ca. 30.000 tæppebedsplanter årligt. Det var blevet mode at plante tætte, lave blomstergrupper i skarpt begrænsede, symmetriske felter i græsplænerne. Men heller ikke handelsgartneriet forsømt. Især drev man grøntsager og jordbær til salg i Randers. Det samme var tilfældet med andre herregårde, der havde afsætningsmuligheder i nærliggende byer. Til at sørge for driften var der foruden gartneren fire havemænd, mange lugekoner samt et vekslende antal daglejere, som lønnedes med en krone om dagen for 10 timer.

Endnu i 1923 var der på Hørbygaard ved Holbæk en slotsgartner, to elever, en gift og en ugift havemand samt i sommertiden lidt kvindelig arbejdskraft især til bærplukning. På et areal af 8 tdr. land ($4\frac{1}{2}$ ha) med prydhave, frugt-

Park, villahave og kolonihave

have og urtehave lå to drivhuse og ikke mindre end 40 vindues-mistbænke med undervarme af hestegødning. Af en dagbog fremgår, hvad man leverede fra gartneriet til hovedbygningen, til avlsgården og til salg. Til hovedbygningens køkken sendte man hele året persille. Fra tidligt på sommeren til hen mod jul var der salat, og hele sommeren hver dag radiser. Af andre grønsager brugtes asparges, spinat, kartofler, agurker, ærter, blomkål, hvortil kom stikkelsbær, hindbær, jordbær og suppeurter. Hen i august var der artiskokker, snitbønner og voksbønner, knudekål, spidskål, gulerødder, løg og ribs. I september sommeræbler og pærer samt frilandsagurker, peberrod, dild, savojkål og hvidkål – grønkål spistes næsten ikke i hovedbygningen, men var forbeholdt avlsgården. I oktober leveres der æbler og jordskokker foruden nogle af de nævnte grønsager. Avlsgården forbrugte især kål, kartofler, gulerødder, selleri og porrer samt en del æbler. Overskudet af produktionen solgtes til Holbæk navnlig i efterårs-månederne. Endelig leveredes en masse blomster til hovedbygningen, og gartnerne sørgede for udsmykninger af mange slags.

Men mange herregårdsparker fik et alvorligt knæk med lens afløsningen i 1919. Nogle steder toges plæner ind til dyrkning. Hidtil åbne haver lukkedes for publikum. Det store antal medhjælpere reduceredes. Hovedvægten blev lagt på indtægtsgivende afgrøder, og her tog aktiviteten ikke af. De fleste steder kom det til at knibe med vedligeholdelsen af fortidens vidtløftige anlæg. Der var ikke mere tid og råd til udplantninger i tusindvis. Troede man. Men efter den anden verdenskrig har prydhaverne fået nye muligheder. I 1942 forsøgte man som noget nyt i Vallø slotspark at lade tusindvis af løg- og knoldvækster myldre op i en stor plænes græstæppe. Siden er andre parker fulgt efter og har tildels efter hollandsk mønster udlagt store blomsterpartier, fortrinsvis med løgvækster, som publikum kan få adgang til mod entré. Med nutidens motoriserede transport og behov for nye udflugtsmål har man kunnet regne med store besøgstal for eksempel på Gavnø, Langesø og Egeskov. Der er skabt nyt liv i herregårdshavernes gamle rammer med mulighed for at formidle skønhedsindtryk af natur og kunst til meget vide kredse.

De haver, som trods grundenes hårdhændede udnyttelse endnu holdt stand efter 1870 i hovedstadens indre, tabte yderligere i tiltrækning ved, at røgen fra de stadig talrigere fabriksskorstene dækkede blomster og blade med kulstøv. Det var endnu kulfyringens tid. Noget lignende kom til at gælde de større provinsbyer, mens de små uden særlig vækstpræg bedre kunne bevare et grønt indslag, ikke blot bag husene, men også i selve gadebilledet. I Fredericia anførte man med stolthed, at man indførte frugttræer fra udlandet, at sorte morbær modnedes i solrige somre, og at man kunne glæde sig over så sjældne vækster som gule nelliker og blå tulipaner i blomsterbedene. Mere mismodigt hedder det fra en

Sydens kunstsamlinger er rige på malerier, hvis motiver kunne sammenfattes under titlen: Frokosten i det Grønne. Og stundom former også den danske sommer sig således, at haven kan blive festlig ramme om et festligt måltid. – Hip, Hip, Hurra!, maleri af P. S. Krøyer, 1888, Göteborgs Kunstmuseum.

naboby, at udbyttet af haverne kun var ringe, men de blev heller ikke passet særlig godt. Erhvervsbetonet havde Fredericia en specialitet i tobaksavl. Det skortede vist ikke på påpasseligheden, men særlig velsmagende blev den jyske tobak aldrig. Kun under de to kriges tvungne afspærring havde avlen gyldne kår.

Uden om byerne tog villaerne og dermed villahaverne til, ikke mindst mod århundredets slutning. Det fritliggende énfamilieshus, der i alt fald før 1914 havde karakter af overklasse, blev efterhånden hjemidealet for stedse større kredse. Samtidig blev de tilhørende grundarealer og dermed havemulighederne mindre og mindre for hver enkelt. Den fra herregårdene overtagne landskabelige havestil føjedes vel om landsteder og store villaer, men egnede sig ikke til små arealer med konkylter langs gangene og en glaskugle i plæns midte. En tid kom de strengt symmetriske italienske haver med små springvand på mode. De var mere til repræsentation end rekreation. Nye ideer hentede man derefter i de

engelske villahavers mindre formelle anlæg med en stor sammenhængende plæne, så få gange som muligt og helst uden grus, i stedet lagdes trædeflisser. Man plantede stauder og roser, men ingen store træer og buske. Under lidt større forhold indpassedes pergolaer, stenhøje og vandpartier. I højere grad end før blev haven en del af hjemmet. Der måtte være let og bekvem adgang fra stuerne til haven, tidligere gerne formidlet af en veranda, åben eller lukket, i 50'ernes arkitektur overflødiggjort ved, at gulvet lagdes ned i græsplænsens niveau, og store udelte ruder fra loft til gulv kunne selv i vintertiden skabe en nær kontakt mellem inde og ude. En pejs i det fri gør udeopholdet nok så hyggeligt på kølige aftner.

Naturløsheden i de voksende bysamfund fik englænderen E. Howard til at fremsætte ideen om havebyer, der skulle forene bylivets økonomiske levevis med landlivets æstetiske fordele. I 1914 opførtes Grøndalsvænge ved København som det første forsøg på dansk grund. Til hvert hus er udlagt et anseligt havestykke. I mellemkrigstiden byggedes en del rækkehuse, som også tillod små haveanlæg. Park- og blokbebyggelserne gav vel ikke haver til de enkelte beboere; men den friere placering med hensyntagen til sol og luft muliggjorde græsplæner og beplantninger mellem husblokkene. Også karrébebyggelsen fulgte med og fik pynkelige anlæg i de lukkede rum. Det var noget af en sensation, at der til Københavns nye rådhus i 1905 føjedes en smuk lille have, nu ødelagt, men siden da har man ikke gerne placeret offentlige bygværker uden at indrømme plads til beplantning omkring. Særlig vellykket er samspillet mellem park og bygværk blevet for universitetet i Århus.

Den i modsætning til ældre tider meget uskarpe overgang mellem by og land formidles gerne af et bælte af kolonihaver. Foruden Fredericias, der går tilbage til 1778, kom omkring 1830 flere provinsbyer som Århus og Helsingør med, i øvrigt med kancelliets støtte. I 1884 lejede landstingsmand Jørgen Berthelsen syv tønder land af Aalborg kommune og fik sat system i tingene på den måde, at en forening varetog de fælles interesser som lejemål, veje, hegn og vand. I København anlagdes de første haver af foreningen „Arbejdernes Venner“. I 1916 dannedes den landsomfattende sammenslutning „Kolonihaveforbundet“, og fra 1919 tager en statskonsulent sig af disse små havebrugs faglige problemer. Foruden det konkrete udbytte af frugt, grønt og blomster er skabt en ramme om sund fritidsbeskæftigelse, om fyraftenshvile efter den forkortede arbejdsdag og om søndagshygge med dannebrog på utallige flagstænger og kaffekanden på lysthusbordet. En moderne, udpræget familiebetonet idyl, hvis svage punkt er den kortfristede opsigelse, når byens byggeri trænger frem.

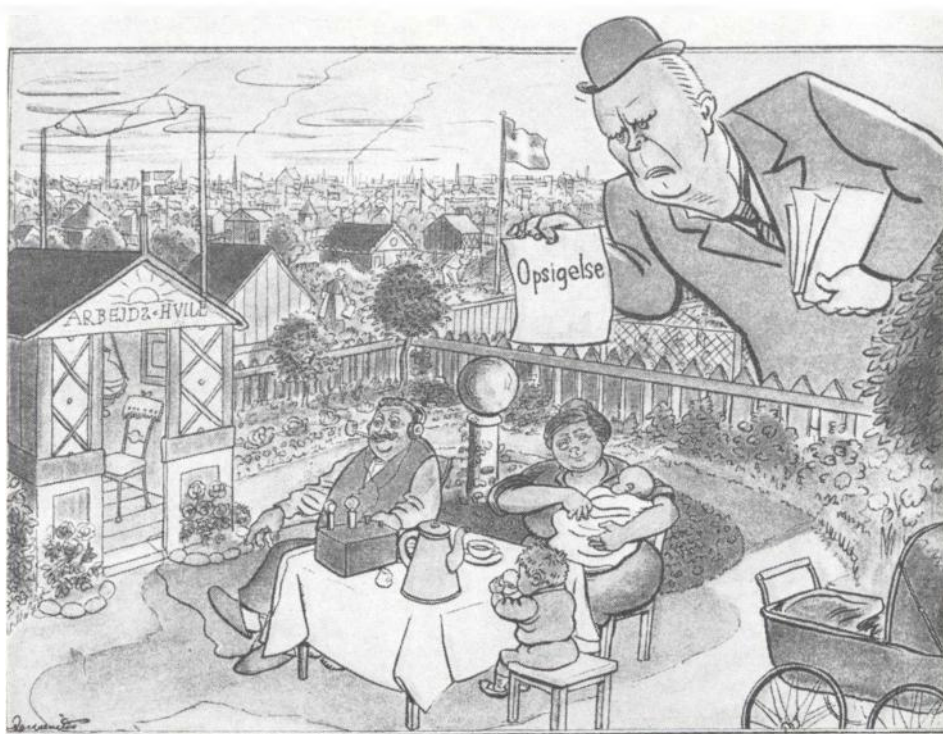
I hovedstaden og efterhånden også i provinsbyerne plantedes flere offentlige parker. Københavns volde sløjfedes i 1850erne og efterfulgtes af et parkbælte

Enten villahaven, som det for tiden er moderne, ligger i plan med stuegulvet, så man virkelig bor i sin have året rundt, eller den anskues fra højden af den mere gammeldags terrasse eller fra den luftige, plankelagte veranda, er den sommeren igennem en naturligt fungerende del af boligen. – I Havedøren, maleri af L. A. Ring, 1897.

Offentlige anlæg og udflugtssteder

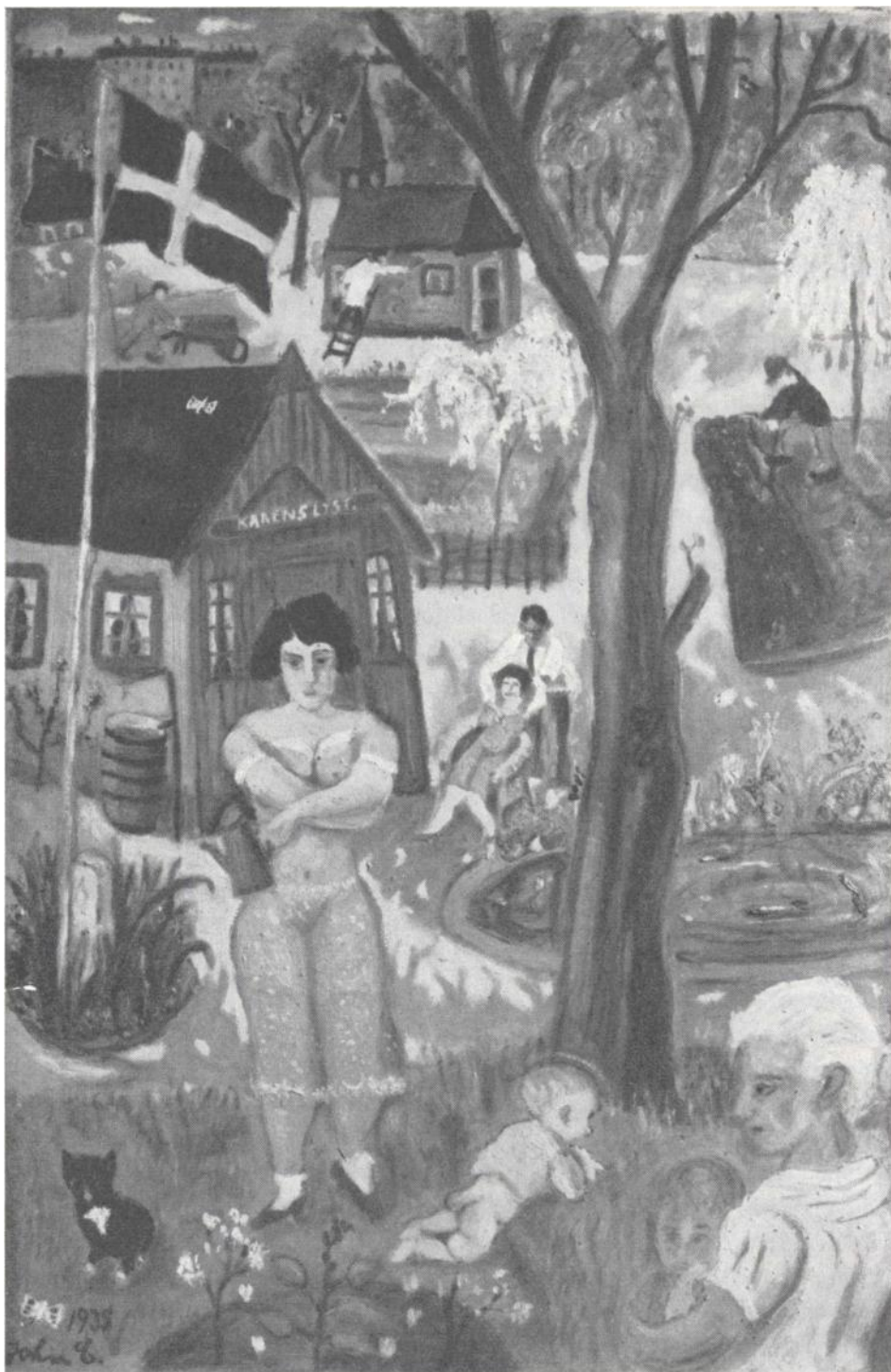
fra Tivoli over Ørstedsparken og Botanisk Have til Østre Anlæg. Siden kom nye parker længere ude, og fælledeerne, der havde været vidne til det borgerlige militærs krigeriske øvelser og angreb på fyldte madkurve, inddrog også til parkanlæg med plads for et frit folkeliv og på sommersøndage koncerter i stort format. Fredericia beholdt sine volde, der stadig frembyder ypperlige promenader

Et hastigt overblik over kolonihavers grønne områder har man fra flyvemaskinen, der lægger til landing, og endnu bedre fra toget, som på sin høje dæmning nærmer sig byen. Helheden virker ung, moderne, improviseret, men er af gammel dato, de første kolonihaver lå ved Fredericia siden 1778. I løbet af 1800 årene kom flere til rundt om i landet, Aalborg kolonihaveforening dannedes i 1884, Arbejdernes Værn grundlagde kolonihaver ved København fra 1891. Nu er bevægelsen vokset til store sammenslutninger med offentlig støtte, konsulentassistance, mønsterhaver o. s. v. Men byer vokser også, kolonihaverne på deres lejede kommunaljord når sjældent den høje alder, før eller senere vil nedlæggelse eller udflytning til en fjernere periferi true. Det kunne føles som grå materialismes sejr over grøn idyl, da Københavns magistrat med borgmester Peder Hedebo (oprindelig uddannet som gartner) måtte opgive visse lejemål. – Slagskyggen. Aanden fra Raadhuset viser sig bag Kolonihaverne. Tegning af Jensenius, Blæksprutten, 1925.

Billedet på næste side: Af de gamle dages byboere var det kun de velhavende, som kunne rekreere sig i lystgårde og på landsteder, jævne mennesker nøjedes med den årlige skovtur. I vore dage kan beboere af byernes haveløse lejligheder sommeren igennem ligge på landet i deres kolonihaver. – Maleri af John Christensen, 1938.

Offentlige anlæg og udflugtssteder

med udsigt over by, land og bælt. I rette tid kunne man finde jordbær i græsset, som fattigfolk plukkede og solgte. I Marienlyst-parken ved Helsingør var der musik til lige glæde for badegæster og byens pæne borgerskab, der tilmed kunne få forfriskninger i havens pavilloner eller om aftenen danse i slottets balsal. De provinsbyer, som ikke i forvejen havde offentlige parker, skred til plantning af anlæg ved offentlig eller privat initiativ. Vejle fik sit skyttehusanlæg ved fjorden, mens man i Kolding – typisk for tiden – begyndte at beplante Stejlbjerg syd for byen ved byrådets foranstaltning, men for frivillige bidrag. Tempoet blev følgelig moderat. Efterhånden fik hver by sit anlæg med en buste af Frederik 7. eller en mindesten for en af byens berømte sønner, med sirlige og snoede gange, med blomsterrabatter og plæner, der ikke måtte betrædes. Der holdtes grundlovsfester og politiske møder i anlæggene, der musiceredes fra estrade i sommeraftnerne, der var servering, og folk spadserede rundt i det nye sommertøj, pinsesnippet, som det hed.

Men omkring 1930 skiftede smagen. De ældre udfugtssteder var fortrinsvis lagt ved de idylliske ferske vande; men mod århundredskiftet var tildels under indtryk af Skagens kunstneriske opdagelse flere lignende salte strande blevet „opdaget“. Både disse og navnlig de ældre mere indlandske svigtedes nu af ungdommen, som i stedet i store skarer, helst pr. cykel eller efter den anden verdenskrig pr. motor, drog til de ubeplantede strandarealer for at gå i vandet, tage solbad og drive i sandet, men ikke „promenere“. Lidt efter lidt gav parkerne køb overfor de nye livsformer. Det viste sig, at græsset nok kunne tåle at betrædes, man kunne tilmed ligge på det. I stedet for estradeorkestrenes symfonier kom først rejsegrammofonernes vekslende og skrattende repertoire og derefter transistorradioerne. Det var ikke længere stilheden eller den „store Pan“ man søgte.

Hegnet bag gamle stengærder lå rundt i landet præstegårdshaverne, store eller mindre store, ofte flere tønder land med køkkenhave og frugttræer, undertiden tillige en humlehave, men også med rigelig tilmålt plads til plæner, buskader, nøddegang og blomsterbede. Et vandløb eller en dam kunne yderligere skabe liv og variation i anlægget og en kunstig eller naturlig høj give udsyn til verden udenfor. Undertiden gik haven uden tydeligt skel over i en lille lund eller præstegårdsskov. Disse haver regnedes til embedets herligheder i en tid, der havde nok af billig arbejdskraft, selv om en eller anden gammel husmand eller indsidder, der fik opgaven betroet, ikke altid formåede at holde haven så smukt, som præsten og navnlig præstefruen gerne så det. Disse haver var ikke blot som fordom præstens og ikke mindst præstebørnenes paradis, men gav også i sommertiden den naturbestemte ramme om møder for unge, sammenkomster for sognets gamle og kristelige foredrag som et værdifuldt led i sognets menighedsliv.

Sidenhen, da præsten kom på embedsmandslønning, og gård og avl blev skilt, blev de store haver nærmest til byrde. De blev for dyre i drift, og uden at være prangende blev de for herskabelige i en udjævningens tid. Hvor de endnu holdes nogenlunde ved magt, taler de mindernes sprog om en stilfærdig hygge, en tid som i poesien har fået sin lødige tolkning i Valdemar Rørdams digtkreds „Den gamle Præstegård“. Fornemmes der stadig piberøg bag bladhanget er det ikke mere fra den hyggelige, men uhåndterlige lange pibe, snarere fra en kort shag-pibe, hvis glød kan holdes i live, mens præsten selv håndterer hækkesaks, skuffeljern og plæneklipper.

Bønderne betragtede endnu omkring 1870 haven fra et udpræget nyttesynspunkt og havde kun ringe interesse for blomster. Fandtes disse i haven, var det konens arbejde at passe dem. Efter 1864 stillede staten midler til rådighed for uddeling af frugttræer. Det hjalp på kvaliteten og derefter også på salgsmulighederne. Der havde været bondeæbler, som kun kunne bruges til eddikefremstilling. Nogle steder blev der anlagt forevisnings- og forsøgshaver, og fra 1891 kunne man få hjælp fra en statskonsulent i frugtavl. De nybyggede bondegårde skabte direkte kontakt mellem have og beboelse. Begge påvirkedes af byernes villabyggeri, og hvor man beholdt bindingsværket, flatteredes det af stokroser. Bondehaverne er som de fleste haver både til pryde og til nytte. I nytteafdelingen er humlen forsvunden, mens andre vækster, som også dyrkes med salg for øje, er kommet til, således omkring den første verdenskrig tomaterne. Ud over en vis rigelig tilmåling af pladsen og en forkærlighed for de storkronede frugttræer kan nutidens bondehaver næppe siges at adskille sig fra andre haver. Og livet på plæner, under trækroner og i lysthusets læ har nøjagtig samme præg af rationel udnyttelse, af slid og påpasselighed samt af æstetisk nyden og behagelig fritidshvile som det meste havebrug.

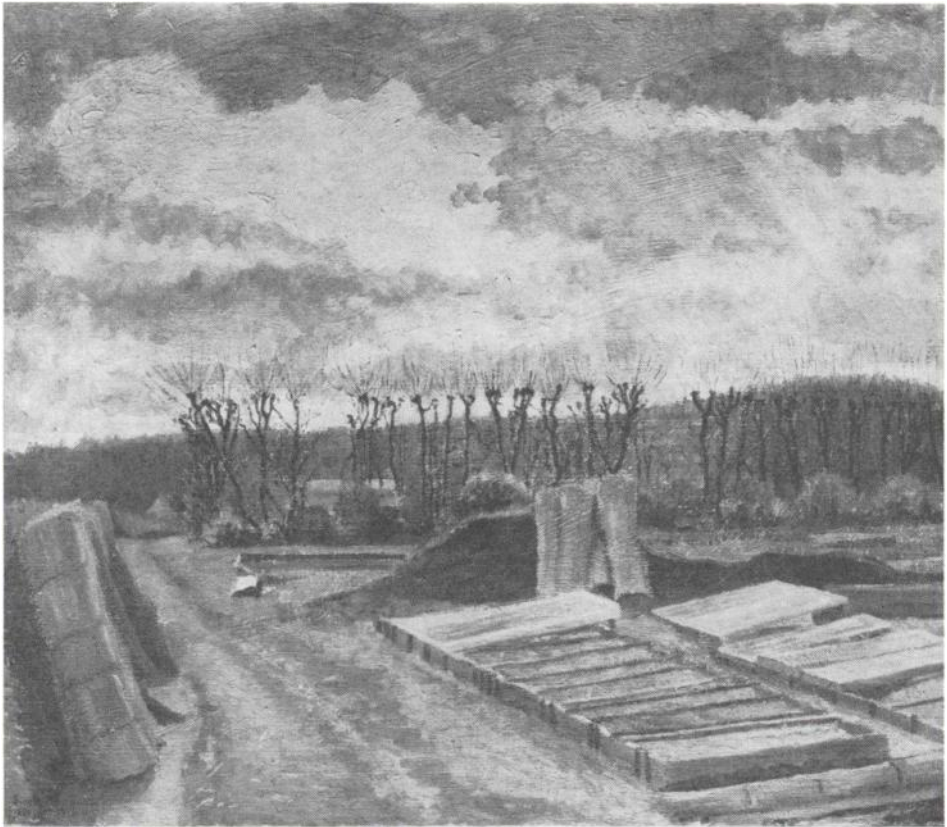
Der stilledes betydelige krav til en gartner på et stort gods. Bag sig skulle han have en fyldig uddannelse, helst med vandrear i det fremmede. Modsat for byernes vandrende håndværkssvende var England stadig et af de lande, som den unge gartner søgte til, ikke mindst hvis han ville dygtiggøre sig i den „landskabelige“ retning. Det forretningsmæssige lærte man vel nok så godt i Nederlandene. En ledende gartner skulle stadig følge det nye i ind- og udland, dirigere et stort personale, med smag og skønhedssans forestå stuers og spisebordes dekoration samt endelig sørge for en forretningsmæssig afsætning af overskudsproduktionen. Omkring 1900 kunne han opnå en løn op til 3000 kr. om året, fri bolig samt 10–20 pct. af havens salg. En sådan gartner var økonomisk særdeles vel stillet. En gartnerbolig fra 1800 årene fra herregården Stenalt ved

Randers fjord viser nu i „Den gamle By“ rammen om en gartners tilværelse på et gods, der ikke hørte til de største.

Under mindre forhold kunne man klare sig med en havemand af jævner uddannelse. Var han ugift fik han frit ophold og ca. 300 kr. om året. Lønnen for en første års elev var i 1923 på Hørbygaard ved Holbæk 15 kr. om måneden, andet år steg den til 20 kr. Om sommeren var man i arbejde fra kl. 6 morgen til 6 aften afbrudt af en halv times frokost og halvanden times middagspause. En havekarl året rundt kunne man få for 2–300 kr. Udenfor den travle havesæson kunne han da beskæftiges med kørsel, måttebinding, vedligeholdelse af havemøbler og redskaber. Ekstra hjælp i travle tider fik man af løserer medhjælp og lugekoner til lave takster. Det er forståeligt, at folk af stand, der havde råd til at holde have, aldrig drev det til noget videre med selv at sysle i haven. I alt fald ikke i tiden før 1914.

Den meget krævende gartner-eksamen ved Rosenborg var blevet ophævet i 1866. Dog vedblev Rosenborg gartnerlærestanstalt med tilknyttet aftenundervisning at bestå. I 1863 indrettedes havebrugsundervisning på højere plan ved Landbohøjskolen, og i 1875 stiftedes Vilvorde Havebrugsskole, hvis kursus bygger på forudgående praktisk uddannelse og afsluttes med eksamen. Flere uddannelsesmuligheder er siden kommet til. Den unge vordende gartner er i dag undergivet lærlingeloven som andre fag, således at den praktiske uddannelse i mark og drivhus suppleres med en teoretisk på tekniske skoler for at kunne afsluttes med en medhjælperprøve.

Efterhånden som en stigende part af befolkningen flytter til byerne, bliver mulighederne for hus med have forholdsvis mindre, og erhvervsgartnerierne, som omkring 1870 endnu kun var få, har overtaget den væsentligste del af forsyningen med grøntsager og frugt. I den nyere tid har vitaminlære og ændrede kostvaner yderligere stimuleret behovet. Hindhedes og andre sundhedsprofeters propaganda har ikke været forgæves. Desuden har den voksende velstand i folkets bredere lag muliggjort et øget salg af blomster ved såvel sørgelige som glædelige begivenheder. Blomster er ikke mere en luksusvare for de få. I de gamle gartnerier omkring 1870, som Frisenettes på Gammel Kongevej ved København, fandtes drivhuse og mistbænke som nu, men arbejdets form og redskaber var de samme, som havde været kendt i umindelige tider. Gartnerne brugte bærebør og arbejdede med fingrene i mulden og i nær personlig kontakt med ukrudt, planter og høstudbytte. Gartneren i dag kører i jeep og på traktor. Ukrudt og skadedyr bekæmper han med kemiske midler. En afgrøde som ærter, der tidligere naturligvis plukkedes ved håndkraft, høstes nu på maskine, og dersom ærterne går videre til konservesindustrien, bælges de også på maskine. Gartneren må vel stadig følge naturens rytme med dvaletid og hektiske perioder, jord-

Gartneren er en mærkelig blanding af gammeldags landbruger og moderne troldmand. Så længe planter skal gro i jord, og frugter avles på træer og buske, vil gartneriet bevare sit gamle præg og følge årets rytme. Men samtidig sker der forunderlige moderne mirakler af forædling, krydsning og befrugtning, planter grønes ved kunstigt lys og kunstig varme, blomster drives næsten uden hensyn til årstiden. – I en Gartnerhave, maleri af Sigfred Neuhaus, 1913, Kunstmuseet i Sorø.

bær må plukkes tidligt om morgenen for at kunne afsættes friske samme dag. Men en forbedret drivhusteknik har muliggjort, at der til enhver tid er blomster til forhandling, og enkelte sorter, roser for eksempel, forekommer året rundt, og mange har specialiseret sig i bestemte slags blomster som nelliker eller roser. Endelig har konserverindustrien tillige med henkogning og dybfrysning skabt mulighed for, at de tidligere sæsonbestemte gartneriprodukter nu kan være til rådighed året igennem, ligesom gartneren derved til en vis grad har kunnet frigøre sig fra det lokale marked og arbejde for eksport. Det har igen bevirket en mere systematisk dyrkning og i forbindelse hermed specialisering.

Intet af dette har dog betydet en standardisering af gartneribrugenes størrelse. Der findes stadig både store og små bedrifter, og der findes afsætningsformer

spændende over torvehandel, som den har været kendt siden middelalderen, hvor producent sælger direkte til husmoder på middagsindkøb, over kontraktbestemte leverancer til industrien og til auktionssalg i stort format med „hollandsk ur“. Princippet i dette auktionssystem er, at „urviseren“ begynder ved en højere pris end forventet og går nedad, indtil en af opkøberne finder prisen rimelig og standser uret. Derved spares tid, idet der kun afgives et tilbud på hver udbudt vareparti, og denne pris er den højeste nogen af deltagerne har villet betale. Der er desuden opstået en forhandlerstand af grønthandlere og blomstersælgere, som ikke selv ejer jord og drivhus, men blot videreforhandler andres produkter. Dog er disses levevilkår mere knyttet til handelen end til gartnererhvervet.

Tydeligst har specialiseringen markeret sig for frugtavlen, der som selvstændigt erhverv er opstået i mellemkrigstiden. Udgangspunktet er slots- og herregårdshavernes bestand af gamle frugtsorter. Det må være nok her at nævne gråstener-æblet. Første gang dansk frugtavl vovede sig frem på verdensmarkedet var ved en international udstilling i London 1865. Modet lønnes med en guldmedaille. Ti år senere dristede man sig til at arrangere en nordisk frugtudstilling i København, hvor man dels ville øge interessen for frugtavlen og dels vise de opnåede resultater. Ved denne lejlighed udstillede gartnerne ikke færre end 785 forskellige æblesorter, hvad der naturligvis var vældig fornøjeligt, men ikke synderlig praktisk. Siden da har man reduceret de handelsmæssigt dyrkede sorter betydeligt i antal under stadig hensyn til den økonomiske rentabilitet. Gartneren forsøger i dag i sit plantevalg at bryde den geografiske isolation. Efterårets dominerende blomst, krysantemum, er japansk, og den røde juiestjerne hører oprindelig hjemme i Mexico. Herfra er også kommet en række kaktus, hvis svingende yndest synes bestemt af tilfældige modeluner. Bambus og andre østasiatiske planter har vundet indpas i danske haver og parker. På den anden side har rent danske nydannelser som de „Poulsenske roser“ kunnet vinde indpas og berømmelse i den store verden. Der er indenfor havebruget behov for såvel rationel forretning som forsøgsvirksomhed på videnskabelig botanisk basis, og gartneren skal både fremdyrke det vitaminrige madnyttige og mætte et skønhedsbehov.

Peter Hansen: På isen udenfor byen, Fåborg 1901. Udsnit i $\frac{1}{4}$ størrelse. Hele billedet 102×164 cm. Statens Museum for Kunst.

BEBYGGELSE OG LANDSKAB

Den bonde, der ved en af de tidligste udskiftninger af landsbyjord omkring 1775 havde været så uheldig ved lodtrækning at få en jordlod på den rå, ugødede udmarksjord var blandt sine bysbørn meget at beklage. Ikke alene blev han af godsejeren og den af ham beskikkede landinspektør tvunget til at flytte bort fra landsbyen. Men fællesskabets ophævelse var på den tid – som stiftslandinspektør Ehlers skrev en snes år senere – endnu „gandske forhadet af almuen“.

Mange bønder troede, at udskiftningen af jorden til enkelte sammenhængende jordlodder og den deraf følgende udflytning af en stor del af gårdene kun var et nyt påskud for godsejerne til at vælte byrder over på deres fæstere. Trods indbyrdes kiv var man vant til at stå skulder ved skulder over for det fælles „her-skab“ i tavs protest eller i mere eller mindre åbenlys opsætsighed på hovmarken og i herregårdsladen – hvilket naturligvis ikke hindrede, at man kom med hatten i hånden og ydmyge miner og talemåder, hvis man om foråret manglede såkorn. På bystævnet havde man kunnet få afløb for megen utilfredshed. Og her havde man været fælles om at beslutte, hvornår de forskellige landbrugsarbejder skulle sættes i værk.

Den nye ordening skabte i begyndelsen utryghed, fordi man med ét kom til at stå alene med ansvaret for sin bedrift og ingenlunde kunne skyde en del af skylden for restancer på sine granders sendrægtighed eller uvilje.

Først gjaldt det om ved fælles hjælp at få mange af de gamle gårde brudt ned, få tømmer og inventar flyttet ud til de nye byggetomter, få træ kørt hjem fra skoven, og huggeren til at bearbejde det, inden man i forening kunne tage fat på at rejse bygningerne igen, og få væggene lukket med risfletning og lerklining samt overdelen tækket og rygningen lagt med halm og rygtræer eller fladtørv. Når dét var gjort, pålagde godsejeren sine fæstebønder at indgrøfte veje, grave vandrender og afløbsgrøfter, rejse stengærder eller jorddiger samt plante piletræer som hegn mellem gårdenes marker. Således blev der i landsbyen Hejninge ved Slagelse – med op mod en snes bøndergårde – opkastet 30.000 alen (18,8 km) nye gærder; og desuden plantede bønderne adskillige tusinde piletræer.

Mange steder sparede man på arbejdet ved at lade så mange gårde som muligt blive liggende inde i landsbyen. Endnu mere end 150 år efter spores følgerne af denne bøndernes modvilje mod udflytning på talrige steder derved, at skel-

lene løber ud fra landsbyerne som stråler fra en stjerne. Ved en sådan „stjerneudskiftning“ opnåede bønderne nemlig, at mange – måske endog alle – gårde kunne blive inde i byen. I Københavns omegn ser man tydeligt sådanne stråleformede skel i Farum, Lille Værløse, Skovlunde, Ejby, Herlev, Brøndbyøster og Husum. Her forråder endnu adskillige gaders radiære retninger den halvandet-hundredårige udskiftningsplan. Og går man til Århus, genfinder man den tilsvarende plan i flere af forstæderne som Vejlbj, Skejby, Åby, Holme og Årslev.

Bøndernes indflydelse på den ny jordfordeling var således nærmest af passiv natur. Men efterhånden som de hen mod midten af 1800 årene blev uafhængige af godsejerne, kom de i høj grad til at præge landskabet i mere aktiv forstand – navnlig ved frasalg af jordlodder, det vil sige udstykning. Sporene af denne virksomhed ses ikke så tydeligt i naturen som sporene af stjerneudskiftningen, men den kan dog altid påvises ved hjælp af det matrikelskort, som enhver ejer af jord modtager sammen med sit skøde.

Der er imidlertid forskel på udskiftnings- og matrikelskortene i Nordslesvig og den øvrige del af Danmark. I hertugdømmet Slesvig begyndte udskiftningen af landsbyjorden tidligere. Men den blev til gengæld ikke så planmæssigt gennemført. Derfor har indtil den nyeste tid mange bøndergårde i Nordslesvig haft deres jord liggende på op til en snes forskellige steder, ofte med flere kilometers afstand ud til den fjerneste lod. Gårdene fik nemlig i stort tal lov til at blive på deres gamle pladser i landsbyerne; og den spredte bebyggelse, der opstod efterhånden, skyldtes for en stor del frasalg af ubekvem liggende jordlodder. I landsdelens midterområde, hvor jorden gennemgående er mager, har der dog også fra gammel tid været adskillige enligt liggende gårde, som det nærmere skal forklares i det følgende.

Matrikelskortene ser altså forskellige ud nord og syd for Kongeåen. I det gamle kongerige blev den sidste matrikulering – det vil sige vurdering af jorden til ejendomsskat – gennemført i tiden fra 1804 til 1844. Hver af de ejendomme, hvis jordlodders form var blevet fastlagt ved udskiftningen i årene mellem 1770 og 1810, fik et matrikelsnummer. Ved senere frasalg tilføjedes for stamparcellen et a, medens hver af de frasolgte stykker efterhånden fik tilføjet de følgende bogstaver i alfabetet. De sidst frasolgte jordstykker har altså fået alfabetets sidste bogstaver tilføjet – hvis bogstavrækken ikke forlængst er opbrugt, så man har måttet sætte endnu et bogstav til.

I Nordslesvig har ejendommene derimod ikke matrikelsnumre, fordi man her ikke har gennemført en almindelig matrikulering. De står derimod opført efter den såkaldte „artikelbog“. Heri står det gamle gårdnummer under en brøkstreg som nævner, medens parcellens nummer står over stregen som tæller.

Tællernes nummerfølge angiver altså her udstykningens rækkefølge – svarende til de små bogstaver, der er vedføjet matrikelsnummeret i landet nord for Kongeåen.

Dagliglivet formede sig ikke ganske på samme måde inde i landsbyen som hos udflytterne og de fra gammel tid enligtboende jorddyrkere. Uden for landsbyen måtte man i den mørke årstid stavre afsted med stok i hånd eller flere i følge arm i arm undertiden flere kilometer bort for at gæste venner og slægtninge. Thi vejene var da ofte plørede eller tilsneede og fulde af huller. Ordentlige flagermuslygter, der ikke gik ud i blæst, fik man først omkring 1900, vognlygter til stearinlys ligeså. Bedst gik det, når jorden var frossen og overdækket med fast sne, så man kunne sætte sig på en slæde med en hest for. Da kunne man nok finde vej ved lyset fra stjerner og sne, hvis der ikke var måne.

Inde i landsbyen gik det lettere med at komme sammen og spørge bynyt. Det fortælles om konerne i en vestjysk gruppe småhuse – når de pludselig fik en nyhed at rende med – at de i farten råbte til børnene: „Ta' mig mi' hues!“ (tag mig bindehosen). Thi afsted måtte man i en fart, for at nyheden ikke skulle blive for gammel; strikke måtte man også, for at have samvittigheden ren. På enligtliggende gårde fik man ikke så mange nyheder. Men til gengæld kunne man tygge drøv på det overleverede forråd, som de gamle i gården altid var parat til at udlægge på ny.

Enlige gårde havde der altid været, men flest i landets magre eller stærkt bakkede egne samt der, hvor der var mest skov. På side 654 er opgjort ved hjælp af et kort, hvor mange enestegårde der var i procent af samtlige gårde før udskiftningen. Grundlaget for opgørelsen er Christian 5.s store matrikel fra 1688. I det følgende hundrede år, indtil landboreformerne, skete der ikke store ændringer; så kortet viser i grove træk, hvordan situationen var umiddelbart før udskiftningen og udflytningen omkring 1800. I Vestjylland lå gårdene undertiden ikke langt fra hinanden, men dog ikke samlet i landsbyer. De dannede ofte kæder langs åer og enge, fordi der her var de bedste betingelser for næringen. Hederne dannede bagland. I Vendsyssel veksler terrænet i visse egne stærkt med bakker og dale, og den dyrkede jord falder her ligesom af sig selv i små bidder. Her kunne der også være småskove eller større bevoksninger som Dronninglund storskov. I det hele taget var der mange enligtliggende gårde, hvor skove – ofte af naturbestemte årsager – dækkede landet. Således i Nordsjælland, i visse dele af Skovby, Odense og Båge herreder på Fyn samt på øer som Læsø og Bornholm. Også den frugtbare egn omkring Lemvig var endnu i middelalderen temmelig skovrig, hvorom stednavnene vidner; og her har landsbyer derfor ikke nået at vokse til. Bornholms skove var omkring 1800 stort set forsvundne, men gårdene

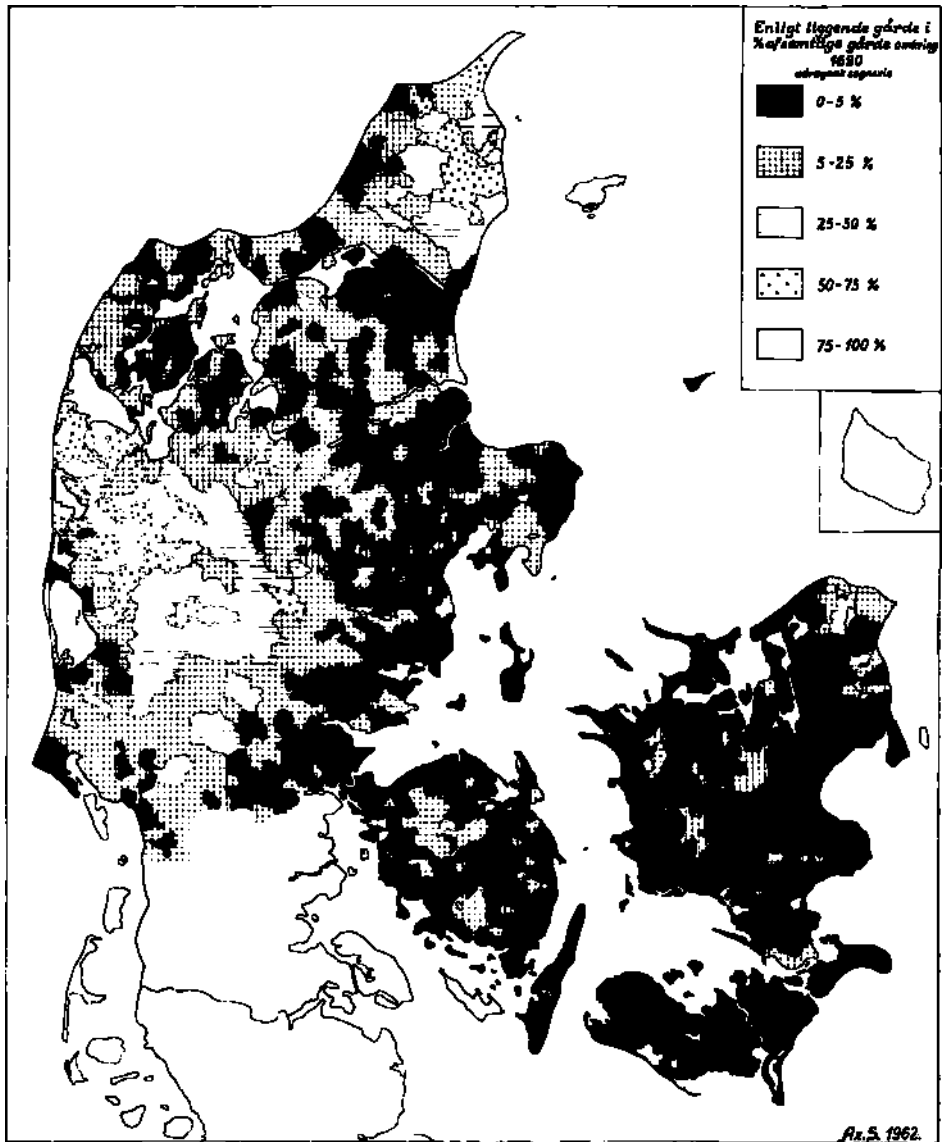
lå gerne nær kysten på skråningerne mod de dybe sprækkedale, medens det indre af landet, „Højlyngen“, anvendtes til kreaturgræsning, bjergning af ildebrændsel og andre fornødenheder – på lignende måde som de vestjyske heder. Matriklen omfatter ikke Bornholm, Fanø og Sønderjylland med Ærø; men der er næppe tvivl om, at landsbyerne i høj grad prægede det nordslesvigske kystland, medens indlandet – „Geesten“ – vel rummede store landsbyer, men også en del enligt liggende gårde.

Den store forandring, der skete i løbet af de næste 150 år, afspejles på kortet side 655. Det er fremstillet på grundlag af Geodætisk Instituts kort i målestokken 1:100.000, udarbejdet i 1920–30erne; det omfatter derfor også Nordslesvig og Bornholm. Gårdene, der endnu lå på de gamle landsbypladser, er talt for sig, og udflyttergårdene, der lå enligt og ikke har dannet grupper, er ligeledes talt for sig. Kun større og mellemstore gårde er optalt, medens husmandsbrugene er udeladt. Dette er gjort for sammenligningens skyld, idet de nævnte gårde nogenlunde svarer til gårde på mindst 1 td. hartkorn, som var grundlaget for kortet side 654. Tog man også alle husmandsbrug og små bolssteder med, ville billedet forskydes endnu mere i retning af spredt bebyggelse.

Det viser sig, at udflytningen har været størst i landsbyer, der rummede et stort antal gårde. Navnlig i byer som Horne på Fyn, Strøby og Magleby på Stevns og Bogø by med henholdsvis 60, 58, 38 og 32 gårde skete der en stor udflytning, og antallet af enligtliggende gårde voksede her med mellem 70 og 88 pct. Store Magleby på Amager var endnu større og rummede et hundrede gårdbrug. Men den blev ikke splittet op i så høj grad som de andre, fordi dens jorder i vid udstrækning udnyttedes til gartneri. Og ingen godsejer havde noget at sige over amagerbønderne.

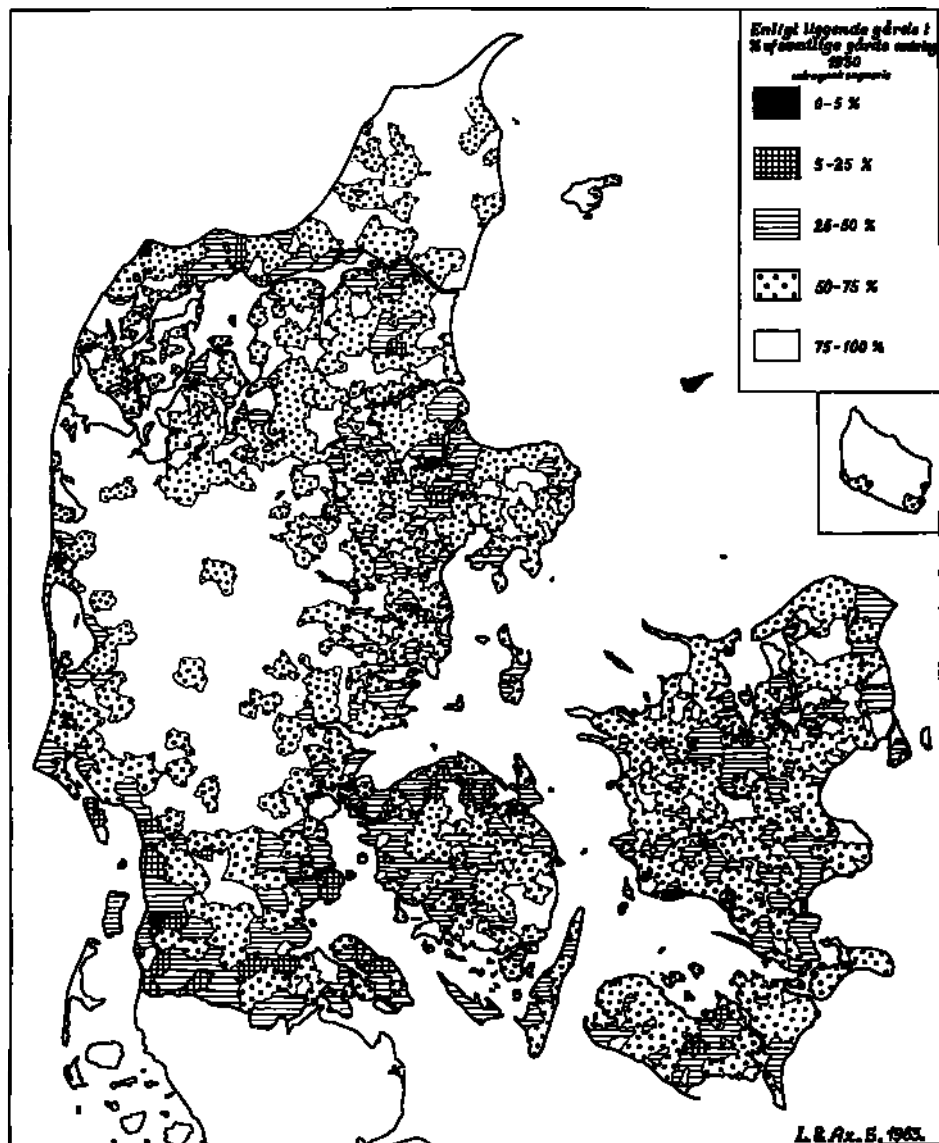
I øvrigt skete der udflytning i større omfang, hvor hovedparten af gårdene i forvejen lå i landsbyer. Det vil sige de områder, som på kortet side 654 er helt sorte. Størst forandring er der sket i en række sogne i det vestlige Vendsyssel, for eksempel Harreslev, Rakkeby og Ingstrup. Ringere har udflytningen været i det østlige Vendsyssel, bortset fra Hals sogn. I Hanherrederne har en del landsbyer, der lå i randområder, måttet afgive en stor mængde gårde, medens udflytningen har været yderst ringe i sogne som Aggersborg, Torup og Vust. I Ty er der sket en forholdsvis større udflytning i et indre, østligt bælte end længere ude mod havet i vest. Det samme har gentaget sig sydpå langs Jyllands vestkyst, hvor mange gårde fra gammel tid lå i landsbyer på randen af enge og marsk. Her har det ikke været praktisk at flytte ud i større omfang, lige så lidt som i den vestlige del af Sønderjylland. I Midtjyllands hedeegne er det især i egnen mellem Grindsted og Vejen, mange har flyttet deres gårde ud fra landsbyerne. Nord herfor var der i forvejen flest enligt liggende gårde. På Viborgeggen skete en

Landsbyer og enligt liggende gårde

lignende betydelig udflytning som på Grindstedegnen, fordi der i grænseegnene til de store hedeområder fandtes mange gamle landsbyer, men også megen jord, der med fordel kunne opdyrkes. På øerne var det navnlig i det skovløse bælte langs Store Bælt mellem Skælskør og Kalundborg samt i den sydlige del af Nordsjælland mellem Uggerløse og Havdrup der skete store forandringer. Og på Fyn prægedes landskabet stærkest af udflytningen i den sydøstlige del, medens Nord- og Vestfyn i ringere grad blev berørt.

Landsbyer og enligt liggende gårde

Således tegnede billedet af landskabet sig i sammenligning med tiden før udflytningen. Betragter man situationen udelukkende, som den fremtrådte i årene mellem de to verdenskrige, var der da en iøjnefaldende lighed mellem den nordvestlige, større part af Fyn og de genvundne landskaber i Nordslesvig. Og trods de reformer, jordfordelingskommissionen har fået gennemført i disse sønderjyske landskaber siden 1925, er det stadigvæk her og på Fyn, landsbybosættelsen præger landskabet stærkest i nutidens Danmark. Af Fyns sogne er der i næsten

halvdelen over 50 pct. af samtlige bøndergårde tilbage i landsbyen. I Sønderjylland, taget som helhed, er det endnu over tre femtedele af sognene, der har de fleste gårde i landsbyer. På Sjælland er det knapt en fjerdedel, på Lolland og Falster godt en fjerdedel og i Østjylland mellem Randers og Horsens lidt under en tredjedel – medens det for eksempel i Himmerland kun er en syvendedel af samtlige sogne, hvor der er overvægt af bøndergårde, som endnu ligger i landsbyen.

Man forstår af dette, at landsbylivet forlængst er hørt op med at præge bondens tilværelse som helhed. Kun fordi vejnettet endnu for det meste går gennem landsbyerne, kan det for trafikanten måske tage sig anderledes ud. Landsbyerne er imidlertid vokset på grund af tilflyttere, der ikke ejer anden jord end en have. Og dog er afstanden i indbyggerantal mellem købstæder og landsbyer større end nogen sinde. I tiden omkring 1790 var der en ganske jævn overgang fra de mere velvoksne landsbyer i landets frugtbare egne til de mindre af købstæderne.

Først vil vi nævne nogle indbyggertal for en række landsbyer; dernæst til sammenligning tallene for de mindste købstæder: Ved folketællingen i 1787 havde på Slagelse-Korsør egnen Vemmelev, Ormslev, Skørpinge, Fuglebjerg, Næsby ved Stranden, Øster Stillinge, Kirke Stillinge, Slots Bjergby og Lundforlund mellem 200 og 235 indbyggere. Længere mod øst lå Aversi med 217, Glumsø med 278, Næsby ved Næsbyholm med 244 og Tyvelse med 210 indbyggere. På Møn havde byer som Udby, Dame, Frenderup, Æbelnæs over 200 indbyggere, og på Stevns hørte Store Torøje, Lund, Lille Heddinge og Havnelev til samme størrelsesorden. Hellested var nær ved 300, og landsbyer som Holtug, Frøslev og Sigerslev lå mellem 300 og 400 indbyggere – ligesom Egeslevmagle i Vestsjælland. Endelig fandtes der i de ovenfor nævnte meget store landsbyer: Bogø by 423, Magleby på Stevns 434 og Strøby på Stevns 538 indbyggere; i sidstnævnte var indbyggerne fordelt på omkring 90 familier.

Til sammenligning var der i de mindste købstæder endnu ved år 1800 et indbyggertal på mellem 300 og 400. Det gælder Lemvig, Slangerup, Sandvig og Allinge, medens købstæder som Stubbekøbing, Præstø, Åkirkeby, Skanderborg, Hobro, Løgstør og Mariager havde mellem 400 og 500 indbyggere – altså på linje med Bogø by og Magleby på Stevns. På samme højde som Strøby – for ikke at nævne Store Magleby på Amager – var købstæderne Skælskør, Store Heddinge, Sakskøbing, Sorø, Hasle, Frederiksværk, Skive, Sæby og Æbeltoft. Selv i de tre største provinsbyer Odense, Ålborg og Helsingør var der, som nævnt tidligere i anden sammenhæng, kun omkring halvsjette tusinde mennesker – det vil sige omkring det dobbelte af, hvad der var i Sjællands største landsby.

Vil man føre sammenligningen frem til midten af 1900 årene, viser det sig, at der endnu er under 1000 indbyggere i Strøby landsby, medens de tre største af

landets købstæder har passeret de 100.000. De ovenfor nævnte mindre provinsbyer er på nær Hasle alle over 2.000 og har nu i gennemsnit 4.700 indbyggere – det vil sige næsten en tidobling. Hvor ikke særlige forhold har skabt en stærk befolkningstilvækst, er landsbyerne stagneret i forhold til de større bysamfund. I de sidste par menneskealdre har der skudt sig et helt nyt lag af bydannelser ind mellem de gamle landsbyer og købstæderne. Det er stations- og landevejsbyerne. Og det er nu dem, der danner overgangsled mellem bondelandsbyerne og de egentlige bysamfund.

Værdien af udstykningen og udflytningen efter landboreformerne kan ikke gøres op i penge, men den gav som helhed de danske landmænd den bedste jordfordeling i Europa. Ikke alene betød jordens bedre beliggenhed i forhold til bygningerne – den bedre „arrondering“ – megen tidsbesparelse i bondens daglige arbejde. Men undersøgelser foretaget i tre sønderjyske landsbyer i årene fra 1946 til 1952 viste, at beliggenheden også påvirkede gårdenes drift. Det vil sige, at dårligt arronderet jord tilskyndede til mindre intensiv drift med forholdsvis store græsarealer, mange stude og kvier, men færre køer og mindre høstudbytte, samt mindre folkehold. Alt i alt blev også det økonomiske udbytte ringere på gårde med dårlig arrondering af jorden – i hvert fald var det således omkring 1950, på en tid, da bønderne kunne afsætte alle de landbrugsprodukter, de evnede at frembringe. For småbrugerne spillede arronderingen derimod en forholdsvis ringere rolle; og af dem blev der navnlig oprettet mange i første halvdel af 1900 årene.

Medens det ved begyndelsen af 1800 årene var udflytningen af talrige bøndergårde og oprettelsen af ganske små husmandsbrug, oftest på afsides steder i den gamle bymark, der prægede bebyggelsen, blev det i tiden efter 1899 de nye statshusmandsbrug, der især bidrog til at ændre billedet, side om side med nye stations- og landevejsbyer.

I årene 1860–80 var befolkningens tilvækst – blandt andet som følge af Hede-selskabets indsats – i de midt- og vestjyske hedearealer oppe på omkring 50 pct. Men allerede i de næste tyve år viste sig følgerne af den overgang til pengeøkonomi og specialisering, som er omtalt i indledningen til bind 1. Mange landboere vandrede til byerne eller til Amerika. I sognene på den gode jord i Østjylland og på Sjælland tog befolkningen af i antal. Selv i hedeegnene var tilvæksten ringere end i de foregående tyve år. Også landbrugskrisen havde skyld heri. Men i årene fra 1901 til 1921 voksede folketallet atter i de fleste landdistrikter – i hedeegnene særligt i områderne omkring Grindsted, der nu var blevet forsynet med jernbaner. En hovedårsag til denne fornyede vækst må søges i husmandsudstykningsen. Thi i tidsrummet fra århundredskiftet til 1956

blev der oprettet ikke mindre end 27.290 husmandsbrug: 19.540 med forholdsvis små tilliggende efter loven af 1899 og 7.750 med lidt større arealer på jordrentevilkår efter loven 1919. Dertil kom, at omkring 3.000 husmandsbrug fik tillægsgjord efter den sidstnævnte lov, hvilket ændrede jordfordelingens mønster, men naturligvis ikke bebyggelsens karakter.

De nye jernbaner trak bebyggelsen til sig, dels i landdistrikter som på Grindstedegnen, men dels også i form af stationsbybebyggelse. Til gengæld rantes mange kystegne og øer af en begyndende affolkning. Efter den anden verdenskrig, der har virket som en pause i udviklingen, tog denne flugt fra afsides liggende egne til. Det var først og fremmest de unge kvinder, der søgte til byerne, til industrierne og kontorerne. Kvindernes del af arbejdet på bøndergårdene er i de seneste år blevet indsnævret ved indførelse af malkemaskiner, frysebokse, køleskabe, andelsvaskerier, flaskegas og el-komfurer. Men også mændenes arbejde er i stort omfang blevet hjulpet med maskinkraft, således at bortvandringen fra sognenes landbrug nu vokser i hastighed. Det er navnlig i landets østlige egne, landejendommene afgiver en stor del af deres beboere. En af grundene hertil er, at det var i disse landsdele, der opstod særligt mange små husmandsbrug, som nu er vanskelige at mekanisere. Men det hænger også sammen med, at disse egne gode kornjorder i mindre og mindre udstrækning anvendes til kreaturhold. Vest- og Midtjyllands gode græsningsjorder og kartoffelarealer tilskynder i højere grad til at holde kvægbesætninger; og for så vidt det drejer sig om malkekvæg, kræver denne driftsform et større folkehold. De industrier, der arbejder med forædling af landbrugets produkter, er allerede nu begyndt at flytte fra Øst- til Vestdanmark. Bortvandringen fra landbrugsejendommene er rimeligvis som helhed endnu større, end det viser sig i statistikken. Thi i den sammenfattes landdistrikter under ét. Men der foregår på sine steder en vandring inden for distriktet fra landbrugsejendommene til landsbyen eller stationsbyen, således at distriktets befolkning som helhed aftager, mens landsbyernes tiltager.

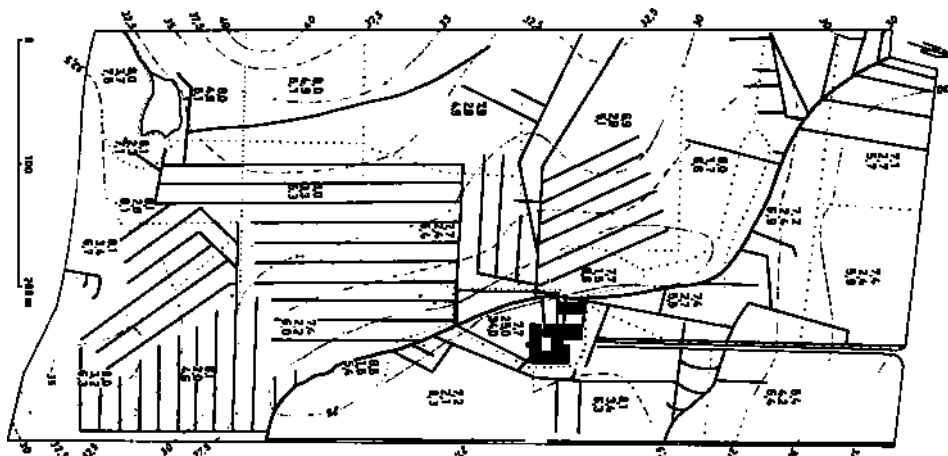
Oprettelsen af nye landbrugsejendomme ude i landsognene blev i store træk afgjort ved økonomiske og politiske beslutninger, som den enkelte bonde måtte tage hensyn til, men ikke havde nogen direkte indflydelse på, ja som han endog indirekte fik stedse mindre medbestemmelsesret i på grund af den stigende tilvækst af byboere og andre, der ikke beskæftigede sig med landbrug.

I det enkelte sogn tog man dog i videst mulige omfang lokale hensyn. Selvfølgelig var den godsejer eller større jordejer, der mere eller mindre frivilligt måtte afhænde jord til staten for senere udstykning, ikke interesseret i, at det blev den højest boniterede eller bedst beliggende del af arealet. Ja, ofte købte sådanne godsejere ligefrem jord andetsteds til udstykning for at slippe for indhug i deres

sammenhængende tilliggender. Adskillige husmandsbrug blev desuden bygget på mager hedejord, der i begyndelsen gav ringe udbytte og først efter en menne-skealders slid kom i nogenlunde god gødekraft. Nye metoder, hvorved man opbrød dybere jordlag med motorplove, gav dog allerede i 1930erne bemærkelses-værdige resultater.

Der var mange vanskeligheder at overvinde for disse nybyggere. Kom man ud for at måtte grave mere end en halv snes meter ned efter vand, skete der let et for kraftigt og uforudset indhug i den lille sparekapital, der krævedes for at komme i gang. Det var af betydning, om terrænet var fladt, jævnt bølget, stærkt bakket eller om det faldt jævnt mod solen, når den stod i syd; thi på kold, nord-ventd jord vokser afgrøderne langsommere og modnes senere; for stærk hæld-ning af jordsmonnet fremmer erosionen og gør det vanskeligt at pløje, køre med landbrugsmaskiner og læsse vognene i høsttiden, for ikke at tale om den øgede trækraft, der fordres til at hale fuldt læssede vogne med korn eller gødning op ad bakke.

Jordens beskaffenhed spillede navnlig en rolle på steder, hvor den var fed og dækket af for ringe muldlag, eventuelt fyldt med store sten. Thi da krævedes der sværere heste til at trække ploven, end en husmand ret vel kunne få råd til at fodre. På nyopdyrkede hedejorder klarede man sig ofte med små islandske heste, nordbagger eller „russere“, der ikke krævede store mængder foder. Det var væ-sentligt for nybyggeren at vide ikke blot, hvor grundvandspejlet lå – af hensyn til brøndgravningen – men også hvordan afløbsforholdene var. Thi skulle jorden drænes helt fra nyt, blev det en kostbar historie først at grave de mange dræn-grøfter, dernæst at købe tusinder af drænrør og få dem lagt ned, så de ikke hur-

Plan over drænrørsnettet på Dalmosegård i Borre sogn på Møn. – Efter Erdkunde, XVI, 1962.

tigt blev tilstoppede, samt endelig at få grøfterne jævnet således, at mulden kom øverst igen, at ikke den rå jord skulle trække lyse striber over frugtbare marker.

Byboere tænker sjældent på, at så godt som enhver bølgende kornager, bladstruttende roemark, afbidt græsslette eller blånende brakjord dækker over et sindrigt udtænkt og plant udnivelleret net af rørledninger, der som blodårer i en hånd ligger spredt under jordens overflade. Men det kort, der her er gengivet, viser et sådant drænrørsnet ved en udflyttergård i Borre sogn på Møn. Gården lå oprindeligt i Sønder Vestud. Ved udskiftningen blev de inderste fem gårde liggende med stjerneudskiftede lodder. Resten – hvoriblandt „Dalmosegård“ som her omtales nærmere – blev flyttet ud på veldannede lodder, og de fik navne efter de forskellige partier af bymarken: Gammeljord, Skalbjerger, Nøddelund og Dalmosegård. Den sidst nævnte gård kom til at ligge omtrent midt på sin jordlod ved østsiden af en afløbsløs mosestrækning, der på kortet ses indenfor 25 meter kurven. Lavningen er dog ikke dybere, end at en hoveddrænledning går gennem den fra nordvest og leder al overfladevandet bort til en anden lavning mod sydøst.

I fordums tid, da gårdens jord endnu ikke var drænet, stod der vand i denne lavning en stor del af året, og det hænder endnu i våde år. Men ellers er den eneste tiloversblevne mose på gårdens jord den, der ses som en lille dam i kortets sydvestlige hjørne. Drænrørssystemet er i hovedtrækkene lagt i forhold til højdekurverne, det vil sige i forhold til overfladens relief, og mange steder er afstanden mellem systemets ledninger kun omkring femten meter. Dette gælder den lerede jord. Gårdens mere sandede jorder har ikke krævet en så kraftig vandaflledning ved hjælp af drænrør. Hovedledningen blev gravet som en åben grøft omkring 1803, og den blev først erstattet med en dækket rørledning i 1924. Den ældste underjordiske vandaflledning foregik vest for gårdens bygninger i tiden mellem 1855 og 1892 derved, at en stenpakning var blevet anbragt i bunden af en smal rende for derefter at blive dækket til med jord. Vandet fulgte da stenpakningen, som var det en naturlig vandåre.

Overalt i landet fandtes sådanne stendræn. Mange steder bestod de ældste underjordiske dræn af grøfter, hvori der var lagt ris og grene, dækket med jord. Sådanne risdræn kunne naturligvis kun holde en årrække, indtil grenene råd-nede og sank sammen. Stendræn holdt meget længere. Mange steder i Jylland havde man i den første menneskealder besvær med drænrørene i mosejord. De fyldtes hastigt med gul og rød okker, som gennem lange tidsrum havde ligget oplagret i den dårligt iltede jord, afsat af vand fra kilder under tørven. Men når mosejorden blev drænet, blev okkermassen revet med af det livligt strømmende vand, kom ind i drænrørene, hvor det aflejredes – navnlig hvis rørenes dimen-

Vandafledning – landvinding

Overalt, hvor samlinger af grundvand, regnvand og smeltevand tidligere kunne gøre agrene sure og ufrugtbare, strækker sig nu de store net af drænrør, et usynligt, men vældigt landvindingsarbejde som i løbet af det sidste hundrede år på grundlag af omhyggeligt udarbejdede detailplaner og nivellementer er blevet gennemført for så at sige hele det danske landbrug. – Drænrørsgravere. Mogenstrup, maleri af L. A. Ring, 1885.

sioner var for små – og stoppede dem tilsidst med et fast pulver. Atter og atter måtte opdyrkningens pionerer grave drænrør op og rense dem eller lægge nye ned. Men efter godt en menneskealders stadige vandafstrømning var okkeren fjernet så meget, at den ikke mere tilstoppede drænledningerne. Nu er det kun tudser, frøer og andet tilfældigt indtrængende materiale, der kan standse vandledningsystemet.

Siden 1920'erne blev landmændene tilskyndet til at lade deres jord dræne, dels gennem Statens grundforbedringsvæsen og Hedeselskabet, dels gennem dræningstilskud. Ved en opgørelse i 1929 viste det sig, at en fjerdedel af landets landbrugsarealer var drænede. Mange steder ville en udvidelse af det bebyggede område slet ikke kunne finde sted, hvis vandafledningen ikke var bragt i orden. Andre steder kunne man klare sig med at pløje agrene op, så der dannedes høje rygge på midten. Sådanne højryggede agre findes nu kun på opgivet dyrkningsområde i skov og hede, men endnu ved århundredskiftet kunne en og anden jysk bonde pløje rygge op til vintersæd på en mark, der ikke var drænet. Kyn-dige folk hævder, at den gennemførte afvanding har betydet lige så meget for afgrøderne som, hvis man havde anbragt midtjyske marker et godt stykke syd for Hamburg. Men i de seneste år er der blevet advaret mod en alt for voldsom afvanding, dels fordi der på sine steder rives for meget organisk og uorganisk materiale med, som aflejres i banker ved vandstrømmenes nedre løb – dette kan dog modvirkes ved forskellige indretninger i kanalerne; dels fordi samfundet i voksende grad får brug for vandreserver til forskellige formål; dels endelig af hensyn til bevarelse af dyre- og planteliv og landskabelige skønhedsværdier. Men i den sidste menneskealder er mange åløb blevet regulerede; kanaler trækker deres rette linjer gennem de fordums enge, der nu er blevet til dyrkede marker, og de stedsevarende grønne områder bliver fra år til år færre og mindre. Stor-ken er blevet hjemløs, ikke bare i poesien og folkeovertroen; men inden længe forsvinder vel både den og andre folkekære væsner fra den danske natur.

Støre arealer er også blevet indvundet til bebyggelse derved, at man har udtørret søer og inddæmmede fjorde og marskområder. Det begyndte allerede i sidste halvdel af 1700 årene – i marsken endnu tidligere. Men de største foretagender af denne art gennemførtes, da de store „vejler“ på nordsiden af Limfjorden blev inddæmmede i årene fra 1866 til 1895 – fortsat af inddæmninger ved Øland og Gøl efter 1914 – ved Lammefjorden på Sjælland i årene 1873–75, ved Lollands sydkyst navnlig efter 1873, ved Kolindsund på Djursland fra 1872 til 1878 og ved Stadil fjord nær Ringkøbing siden 1864. Ved hver enkelt af disse udtørningsarbejder indvandedes der fra halvandet til over fire tusinde hektar agerjord. Efter 1920 er „Den store vildmose“ i Vendsyssel blevet helt kultiveret; og „Den lille vildmose“ i Øst-Himmerland er delvis blevet opdyrket. Forpagter-

Det lille, tætbefolkede lands natur formes og omformes af mennesker, flora og fauna skifter karakter, gamle, nationalt karakteristiske arter af planter og dyr fortrænges. Storkene, hvis reder endnu for et par menneskealdre siden var så almindelige på bøndernes tage, er blevet sjældne, antagelig fordi den gennemgribende regulering og afvanding af enge og moser har formindsket bestanden af frøer og tudser. – Maleri af A. Mackeprang.

gårde er opført på de af staten ejede arealer. Og de to moser er endnu større end de nævnte inddæmninger, hver omfattende omkring 5000 ha. land. De ulve, der endnu omkring 1800 undertiden strejfede rundt på sådanne utilgængelige steder i Jylland, er forlængst udryddet. Men også i mindre moser kunne disse rovdyr findes. I en mose på 150 ha mellem Vildbjerg og Sinding i Vestjylland blev den sidste ulv dér på egnen nedlagt engang i begyndelsen af forrige århundrede af et par karle fra gården Åvad, da de var ude at grave lyngtørv.

De vidtstrakte moser prægede dagliglivet på mangfoldige måder. Gik der ild i en mose, kunne det blive ved med at brænde i mange år. Ilden arbejdede sig frem nede i den porøse sphagnumtørv (mostørv). Den lå og ulmede om vinteren og i fugtigt vejr, for så at bryde ud i lys lue, når det blev tørke. Det fortælles, at Den store vildmose engang brændte i syv år. Store brande hærgede mosen i 1817, 1826, 1836, 1871, 1884, 1925 og i 1932. Det værste var ikke, at en del værdifuld tørvejord blev forvandlet til aske – for på den måde kunne den tænkes omskabt til kulturjord, hvis ellers brændingen kunne foregå nogenlunde ensartet. Værre var det, at ilden gerne blussede op i tørvesæsonen. Og da kunne den fortære millioner af nygravede tørv, mens de stod opstablet i skruer til tørring. I Ulkær mose ved Ikast brændte det i tørvejorden fra maj til ud på efteråret i 1960. Og ved en brand i Lundergårds mose i Vendsyssel i juni 1939 kæmpede brandvæsenet, hjulpet af 300 af omegnens beboere, i flere dage med ilden.

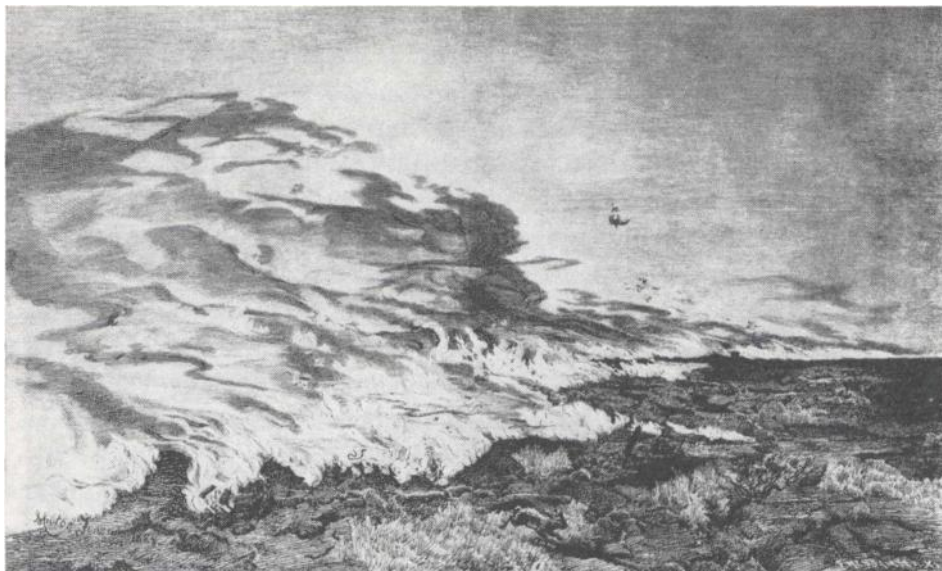
Ikke blot mosebrande, men også store hedebrande prægede landskabet i Midtjylland i den tørre sommertid endnu i 1920erne. Undertiden sprang ilden over i nåletræsplantager, ja selv Hald egeskov kunne i en af de tørre somre blive svedet, omend ikke ødelagt af ilden, der for frem med blæsten. Men for den, sagen ikke angik, kunne det være et betagende syn, især ved aftenstid, at se skæret af den lange ildlinje, der bugtede sig som en orm, der hvor himmel og jord mødtes langs hedefladens synsrand. Heden ville i virkeligheden næppe eksistere uden brande, der holdt lyngen i ånde. Men heden var tillige et balanceprodukt af flere kulturkræfter. Thi fårene og andre kreaturer gnavede de sparsomme urter og udryddede spirende trævækst. Bønderne skrællede lyngskjolden med deres tørvespader eller plukkede den lange lyng til ildebrændsel i deres bagerovne, de anvendte den til tækkemateriale blandet med rughalm, og til bundlag i alkoverne. Revlingerisene brugtes til at lave reb af. Men skete det, at man lod alt for mange kreaturer gå og trampe på en lille plet lyng, forsvandt planterne og gav plads for en sparsom græsvegetation. Overlod man på den anden side heden til sig selv, uden menneskers og dyrs angreb, forvandlede den efterhånden til krat og skov.

Undertiden blev lyngen afbrændt med forsæt, for at frisk, kort lyng kunne vokse op til foder for får og i staldfoderfattige år tillige for hornkvæg. I sådanne

år hørte man om vinteren slåmaskinernes knebren på de jyske heder. Og denne virksomhed sporedes mange år efter derved, at arealer med gammel, grenet, brunsort lyng på sine steder vekslede med regelmæssige felter, hvor planterne stod korte, buskede og grønne. Selv på Sjælland fodrede man undertiden, når der var mangel på stråfoder, med lyng, der blev leveret ved jernbanevogne på stationerne. Det jyske hedeland kom på denne vis øboerne i møde. Køerne malkede godt efter et tilskud af lyng, når den var ung, kort og frisk grøn. Af og til brændte jyderne også et stykke hede af for at tage et par afgrøder af rug og kartofler, der lykkedes godt, så længe de kunne udnytte askens forråd af næringsstoffer. Forladte agre fandt man overalt i lyngens vidtstrakte rige. Men i løbet af trediverne blev næsten al hedejord pløjet op for bestandig. Kun enkelte fredlyste arealer fortæller efterkommerne om forfædrenes daglige naboskab med „den sorte hede“.

Intet har bidraget så stærkt til at ændre landskabets karakter som de levende hegn, der i landets frugtbare egne rykkede frem langs med de nye skel i udskiftningstiden. Endnu ses på Fyn talrige steder stynede piletræer i gærderne, fredede som følge af en særegen fynsk trang til at omgive dagliglivet med pynkelig hygge. Netop fynske malere åbnede i begyndelsen af dette århundrede folks øjne for sådanne simple tings skønhedsværdi, i begyndelsen mødt med kritisk næserynken fra toneangivende kredse: Var dét nu noget at male!

Dog, allerede omkring 1900 hed det om Sjælland, at der i de senere årtier var ryddet flere hegn, end der var plantet nye. Men til gengæld var man kommet ind på at plante læhegn omkring gårdenes bygninger. Også på Lolland og Falster var man i slutningen af 1800 årene begyndt på en udryddelseskrig mod markhegnene, fordi piletræers og andre hegnsplanters rødder sugede næring fra rodfrugterne i et bælte på begge sider af hegnene. Just i disse år efter 1870 tog runkel- og sukkerroedyrkingen et stort opsving i forbindelse med omlægningen af bedriften fra overvejende kornavl til kvægbrug. Hvor der før var grøfter og jorddiger eller stengærder, nøjedes man med en agerfure som markskel. Og den derved vundne arealførøgelse kunne for en almindelig bondegård let komme op på to-tre tønder land. Man påstod, at gærderne var fredningssteder for altfor megen ukrudt, hvis frø derfra spredtes over markerne. Hegnene var besværlige at pløje langs med. De samlede snedriver, der smeltede sent om foråret. Og om sommeren hindrede de kornet i at blive tørt. Omkring 1920 hævdede gamle mennesker, at ingen mere forstod at styne piletræerne på rette måde eller flette et ordentligt gærde. Kun langs enkelte herregårdsmarker havde man ladet de gamle jordvolde, bevokset med slåen og alskens flerårigt ukrudt, i fred – vel nærmest for at skærme vildtet og forbedre jagtudbyttet.

De store jyske moser, de sidste uberørte dele af Danmarks natur, blev planmæssigt afvandret og reguleret og er i stor udstrækning blevet til agre og enge. Før mosen kom under kultur, kunne et barns leg, en tørvegravers uforsigtighed, et lyn sætte den i brand, og havde ilden først rigtig fat, kunne den brænde i måneder og år, ulmende halvvalt i grunden i fugtigt vejr, frit flammende på overfladen, når sommeren kom med blæst og tørke. – Milton Jensen, Brand i Vildmosen, illustration i M. Galschiøtt, Danmark, I, 1887.

Hvor man havde løsgående kreaturer, var hegn nødvendige. Og i stedet for de gammeldags metoder begyndte man sidst i 1800'erne at sætte glat ståltråd fast med kramper til stolper, der var gravet i jorden med et par favnes mellemrum. Således i Hellevad ved Åbenrå omkring 1890. Før den tid gravede man grøfter mellem markerne og kastede jorden op til begge sider som lave diger, så kreaturerne ikke kunne springe over. Efter århundredskiftet begyndte man i stedet for – under påvirkning fra militæret – at erstatte den glatte ståltråd med pigtråd. På Silkeborgegnen blev pigtråden først almindelig omkring den første verdenskrigs begyndelse. Samtidig fældede man på nogle egne de tjørnehegn, der stedvis var blevet foretrukket siden sidst i 1800'erne. Men heller ikke pigtråden var noget ideelt hegningsmiddel. Thi når gamle veludviklede køer med et tungt yver afspadserede hegnet for at rane sig nogle bidder saftigt græs, korn eller roetop af det, der stod uden for trådskrækerne, hændte det, at yveret daskede imod den nederste pigtråd, og patterne blev revet til blods. Flængen kunne blive så dyb, at mælken kom ud gennem strålerørets side. Men også i dyrenes sideskind blev der flænger med påfølgende ar, således at det nedsatte værdien af de slagtede dyrs huder. Derfor fik en ny idé, som en forsøgs-

leder kom hjem med fra Amerika omkring 1930, straks stor udbredelse. Det var de elektriske hegn. På få år forsvandt pigtrådene praktisk taget fra det danske landskab. Og i begyndelsen stod overalt batteridrevne stødgivere og tikkede; senere blev hegnene koblet til gårdens elektriske system ved hjælp af en omformermekanisme, der forhindrede at strømmen blev for stærk i trådene.

Samtidig med, at man ryddede de levende hegn på øerne og i det østlige Jylland, begyndte man for alvor med at plante læhegn af bjergfyr og gran i de magre egne af den jyske halvø. Efterhånden som opdyrkningen skred frem på de grå sandede flader, hærgedes nemlig markerne i stigende grad af sandfygning, navnlig om foråret, når jorden ikke var dækket af høj vegetation, og påskeøsten havde tørret den ud. Rejste der sig da en nordvestenstorm, kunne der ske stor skade på nysåede marker. Folk byttede jord, som man sagde! Man var nødt til at så store partier af korn og rodfrugter om, og det kunne endda ske mere end én gang i løbet af et forår. Afgrøderne blev derved så stærkt forsinkede i væksten, at det ofte blev katastrofalt for høstudbyttet.

Hedeselskabet havde ganske vist gjort en stor indsats for læplantningen allerede før århundredskiftet. Men endnu omkring 1920 kunne man de fleste steder i Vestjylland på højt terræn bestige en gravhøj og derfra skue mange mil væk i alle retninger, uden at udsynet standsedes af træer. Det gjaldt navnlig udsigten fra bakkeøerne ind over Karup-hedefloden. Men allerede midt i 1930erne var alt som forvandlet. Alle vegne spærredes udsynet nu af nåletræshegn eller opvoksende plantager, læplantninger omkring gårde eller bønderhaver med tætte løvtræer.

Da den unge teolog Lauritz Engelstoft på en vandring i Nordsjælland i juni måned 1797 satte sig op at age med en bondemand, erfarede han, at nyttehen-synet i snævrere forstand var afgørende for menigmands syn på naturen. Bonden var meget misfornøjet med de skovplantninger, man just havde anlagt i denne egn, fordi landmanden derved mistede græsarealer til høslet – naturligvis på grund af indhegningerne. Han mente i almindelighed, det var bedst at lade naturen råde sig selv. Engelstofts egne følelser var mere blandede: På Strandvejen var han blevet generet i nydelsen af udsigten over Sundet ved den tætte kalkkrøg, der med østenvinden drev ind over land fra de langs stranden liggende kalkovne. Den dækkede træerne i de lystgårde og haver, der lå uden for Østerport, med en kalkskorpe, der vel var ubehagelig, men dog ikke syntes at skade disse træers frugtbarhed – en ubetinget formildende omstændighed. Han blev også begejstret over udsigten fra Maglehøj ved Frederiksværk over Isefjord, Roskildefjord og Arresø.

Men for læg som lærd var det trods alt synet af blomstrende enge og kornrige

vange, der især fyldte sindet med lyst. Ingen priste mergel- og teglværksgravens dybe huller, skønt gedden trivedes vel i det lerede vand. Ej heller grusgravens vilde og ofte farlige skrænter, lumske som strandens lerkliner, eller sandgrave og kartoffelkuler i lynghederne. Udyrket jord blev siden arilds tid anset for at være til rådighed for den, der havde brug derfor, uanset de nyudstukne ejendomsskel fra udskiftningen. Indtil den nyeste tid har bærplukkere, grusgravere, lystfiskere, lyngtørvgravere og lynghøstere huseret her uden anfægtelse. – Men jagtretten blev hævdet, selv i ødemarken, om end livligt overtrådt af lokale krybskytter, der kastede sig plat ned på maven, når de havde skudt, for derefter krybende på alle fire at nærme sig det nedlagte bytte. Hvad der navnlig kunne bringe sindene til kogepunktet og parterne for dommerens skranke, var retten til at køre over anden mands grund. Ofte blev sådanne veje, som naboer mente at have hævd på, afgravet – åbenlyst eller i nattens mulm og mørke. Og blodige slagsmål kunne standse arbejdet med at grave en grøft tværs over den simple jordvej.

Romantikernes syn på naturen påvirkede den jævne mands tanker så stærkt i 1800 årene, at han i tale og skrift i reglen fulgte den angivne toneart til punkt og prikke. „Nu nærmer den skønne forårstid sig med raske skridt. Forårsbuderne har allerede indfundet sig . . . Stæren synger nok så lystigt på høje tage, og den lille hvide gjæk kommer også listende frem . . . men det har rigtignok været noget modgangstid for de stakkels blomster og fugle . . . Vi var ved at tænke på, at vi skulle have været ude at pløje og harve, men det slog fejl, nu kom de(n) her lille vinter, og så var den beregning slået fejl. Sådant går det for det meste med alle vore beregninger, de går gjerne fallit. For vor Herre han har sine beregninger, som er helt forskellige fra vores, og så kuldkaster han dem . . .“ Sådant skrev en ung bondekarl den 15. marts 1874. Han havde været på Ryslinge højskole og var nu hjemme i Ejstrup ved Løgstør. Næste forår glædede han sig over lærkernes sang, han havde lavet en del huse til stærene og håbede, de ville besætte dem alle sammen. Året før havde han haft to par: „Jeg håber også, at Du har en del huse bygget til disse vævre og muntre fugle,“ skrev han til en ven i Klostermølle ved Lemvig.

I sommeren 1874 skrev en bondesøn fra Lemvigegnen, avlskarl hos provsten i Jerne ved Esbjerg, og fortalte om sine køreture med hans velærværdighed langs Vesterhavet fra Ho til Ringkøbing fjord. Han imponeredes af Blåbjerg sandklit og glædedes over Fiil søs udtørring: „Det er et smukt syn at see, hvor dislige enge her bliver, hvor søen er bleven tør“. Den stråttækte Oxby kirke fængslede ham som en kuriositet. Og „når man undtager en miil wei fra havet, er egnen en 3 miil ind i landet ret god, og på sine steder heelt udmærket god og smukt, der er i særdeleshed meget gode enge, både marsk og gjest-enge.“

De stynede piletræer i gærder og skel og vejkanter forsvinder, efterhånden som landbruget rationaliseres mere og mere, og vejbanerne reguleres efter den moderne motortrafikks krav. – Landevej ved Bækkeskov, maleri af Godfred Christensen, 1872.

Også ved herregården „Nørholm“ fandt han „smukke plantaser og gode enge og en stor åe udenfor, på 4de side en stor smukt have, vistnok den smukkeste i hele West-Jylland, der opelskes mange af sydens deiligste frukter . . .“ For ham bestod skønheden mest i materielle goder; en sø forsvinder og herlig engbund opstår, havens fortjenester er først og fremmest spiselige!

Denne indstilling bundet dybt i landmandens slid med jorden, ikke mindst i de karrige egne af Jylland. Endnu ved midten af 1900 årene frydede det landmandens øje at se hedebrinker omdannet til grønne agre, enghuller opfyldt, bakker udjævnet – en og anden gravhøj kunne gerne gå med i løbet – og slynkede åer kanaliseret til gavn for jordens praktiske udnyttelse.

Der graves stadig væk nye huller i jorden, brunkulsejer, mergellejer, stenbrud og kalkbrud. Grus og ral køres væk, kuglerunde flintsten fragtes til cementmøllerne, åse fjernes, veje skærer gennem bakkehæld og dæmninger rejser sig. Skønhed forgår. Men ny øjenlyst opstår undertiden på ruinerne, som i de forladte brunkulsejers sandørken, hvor beplantningen nu yder vildtet skjul

og læ, og hvor fiskene erobrer de sammenskredne udgravninger med det stille vand. Nogle mennesker tyr til sådanne ensomme steder for at fiske, gå på jagt eller elske. Andre søger gerne til skov og strand, men helst i flok og med madkurv. Siddende i bilen nyder de trafikken på vejene og udsigten over markerne. Eller man bor i sommerhus på landet eller ved vandet. Dagliglivets danske synes næsten altid at være på vej – mest om lørdagen og søndagen – til eller fra landhuset eller bylejligheden. Snart vil tilværelsen være delt endnu mere i to eksistenser, én ved fabrikken eller butikken, en anden ude i de „rekreative områder“. Her skyder hegn og hække op lige så stærkt som skilte med „adgang forbudt“, „privat vej“ foruden ståltråd, plankeværker og andre foranstaltninger, der viser, at bymenneskets hævvelse af ejendomsretten er endnu mere hårdhændet og knivskarp, end landmenneskets har været gennem fortidens umålelige tidsrum.

Bygningsskikken forandrer sig som oftest fra egn til egn. Det gælder i særlig grad det ældre byggeri, der var afhængigt af lokale materialer. I Østjyllands, Fyns og Bornholms skovegne blev man her og der ved med at opføre bindingsværksgårde til omkring 1900, ja, et par stykker byggedes endda under første verdenskrig. I de samme egne har man også bevaret flest gamle gårde fra udskiftningstiden eller endnu før; thi her har det været let at skaffe supplerings-tømmer til at udskifte brøstfældige stolper med. Udviklingen har heller ikke været så stærk som i de egne, hvor der var store heder at dyrke op og vandlidende arealer at udgrøfte, og hvor synet af talrige nyopførte ejendomme fritstede konerne i de gamle gårde til også at kræve nye stuelænger for ikke at stå tilbage. Men de bindingsværkslænger, der opførtes i slutningen af 1800 årene, var rummeligere end deres forgængere. Ved Hvalpsund i Himmerland opførtes således endnu i 1845 en smuk stråttækket stuelænge med „valmgavle“ (skrå overgavle); men ellers var det gerne udhuse, der byggedes på denne måde. I Stovby mellem Vejle og Horsens fjord lod en storbonde i 1884 en vældig agerumslade lave af egebindingsværk, hvortil tømmeret var hugget i gårdens egen skov.

På Sjælland blev de fleste bindingsværkssvæge erstattet med grundmur, uden at bygningernes indre og overdel blev rørt. Husene blev „undermuret“, som det hed. Det samme er undertiden sket i den vestlige del af Sønderjylland, men således at bindingsværkssvæggen blev stående bag en ydre „skalmur“. Selv i Nord- og Vestjylland kunne man i egne med udelukkende grundmur her og der finde en bindingsværksstolpe indkapslet i murværket som en mindelse om fortidens byggeskik, der også i fattige hedeegne oprindelig var præget af bindingsværk.

Ved vestkysten, hvor strandsten og vragtømmer var let for hånden, brugte

– Folk er nu mærkelige, de elsker at klumpe sig sammen i tusindvis lige op ad os, der sætter så stor pris på naturens ensomhed.

Naturen er den store mode, alle vil have del i den, mindre og mindre bliver der tilbage af den, vanskeligere og vanskeligere bliver det, selv for den økonomisk velstillede, at sikre sig en plet med uforstyrret ensomhed. – Tegning af Bidstrup, Tegnerier, 1950.

man vragstolper i væggene sammen med tavl, der var udmuret fra syld til tagrem af fladagtigt afrundede strandsten, således i Agger og Harboøre. Endnu omkring 1900 brændtes der på Heringegnen mursten med hjælp af en omrejsende teglbrænder i ovne opbygget for tilfældet i en og anden lyngbakke. Bonden kørte leret hen, hvor ovnen skulle stå. Her hjalp teglbrænderen at ælte det. Så gravede man et hul i siden af bakken, stablede stenene op og lagde tag på. Der var aftræk i taget og et par fyrehuller i forsiden. Brændelet var „klyne“ fra mosen. Ville ovnen ikke trække, sendte man et skud løst krudt ind gennem ovnmundingerne. Man brændte gerne to ovnfulde à 3–5.000 sten årligt de sidste par år, før man skulle bygge. Og de sidste aftener før stenene var færdigbrændte, samlede egnens unge til „tæjelowssjov“ for at holde teglbrænderen med selskab. Thi han plejede at være fuld af historier, rim, remser og skæmtsomme indfald, og i denne kritiske periode af brændingen skulle han alligevel våge.

Hjemmebrændte mursten var ikke ret hårde, men de gav murfladen et smukt og levende udseende. Indmurene opførte man af soltørrede rå lersten. Det hændte også at rå sten blev brugt til ydervægge; men de holdt ikke længe. Niels Knudsen i Fårup ved Rødkjærsbro fortalte, at i hans barndom, i første halvdel af 1800 årene, var gårdene helt opmurede af vindtørrede sten; det var en stor herlighed, hvis en og anden af og til kunne få en tavl muret op af teglstensbroklinger, og i Folby og Sabro nordøst for Århus brugte man undertiden at mure væggene op af tørv, hvorefter de blev trukket op både indvendig og udvendig med ler. Også indervæggene blev på den tid ofte muret af tørv.

Græstørvhuse fandtes enkelte steder i landet endnu i slutningen af 1800 årene. Efter Lammefjordens udtørring i 1870erne byggede nogle af nybyggerne huse af græstørv; ja, så sent som i 1901 stod endnu et af disse huse, hvis skorsten ligeledes var opført af dette brændbare materiale. Græstørvsskorstenene fandtes også ved små fiskerhytter nær Nymindégab. Og på Skærumhede ved Frederikshavn blev det sidste hus, der var opført af lyng og fladtørv og med en lyre i stedet for skorsten, først nedrevet i 1902. Tre snese år efter fandtes nær Karup et hus med vægge lunet af græstørv stablet op til vindueshøjde – en skik der var i fuldt flor endnu omkring 1880. Man ser, i hvor høj grad beboernes stilling i samfundet prægede bebyggelsens karakter, også før statshusmandsbrugenes tid.

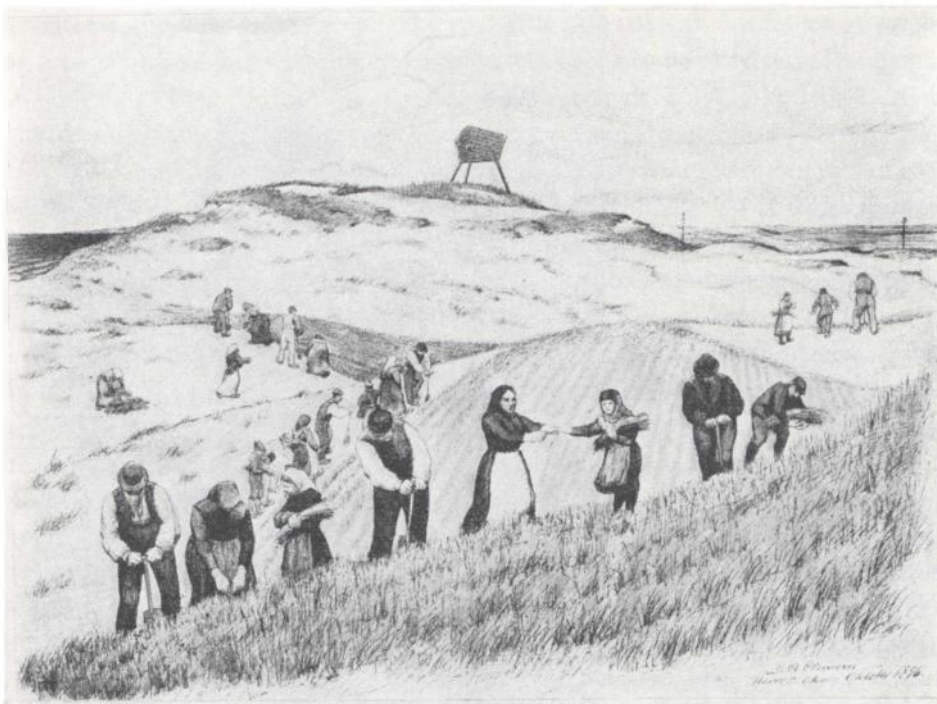
På Bornholm havde man sandsten, der egnede sig fortrinligt som bygningsmateriale. Mange steder på den sydlige del af øen blev bindingsværkstavlene lukket med plader af Nexøsandsten. Denne sandsten brugtes også til at stable op som gærder omkring have og gårdsplads. Natursten blev derimod i andre egne af landet først almindelige som bygningssemne i grundmur efter midten af 1800 årene. Der kom således stenhuggere fra Halland til Vendsyssel. De drog fra sogn til sogn og tilhuggede forhåndenværende marksten til brug ved opførelsen af kostalde og andre udhuse. Også i andre egne af landet, hvor naturlige sten af tilstrækkeligt store dimensioner i længst forsvunden tid var bragt hid af isen, byggedes nu talrige kampestenslænger. En hel „kvadermani“ brød ud, mindende om de dage da vore første romanske stenkirker blev til. Man ville bygge for evigheden, eller i hvert fald for de nærmest kommende slægtled. Og man tænkte ikke på, at udviklingen tog til i fart. Inden halvtres år var gået, stod disse kompakt murede, kolde, fugtige og usunde længer forældede som kreaturhuse og for snævre som lader. Så var de skrøbelige lervægge dog mere porøse. Derimod havde man mellem Herning og Ikast en god bygningssten i de myrmaalmlumper, der kunne graves op af vidtstrakte „malmkær“ langs åer og mindre vandløb. På afstand tog den slags huse sig ud som kampestenslænger. Men myrmalmen var porøs og isolerede så godt, at den stedvis har været at se som stuehusmateriale endnu i midten af 1900 årene.

Gammelt fælleseje forsvandt med udskiftningen, men så længe jord lå udyrket hen, hævdedes allemands uskrevne ret til at udnytte den efter behov, der hentedes grus og graves tørv, høstes lyng og plukkedes bær, uden at en retmæssig ejer skulle vente sig noget positivt resultat af en eventuel indsigelse. – Hans Nic. Hansen, Tyttebærpigen, illustration i M. Galschiøtt, Danmark, I, 1887.

I opgangstiden efter 1840 tog man på øerne og i Østjylland for alvor fat på at bygge bøndergårde og huse af teglværksfremstillede mursten. I første del af 1800 årene havde man i vid udstrækning fyldt mellemrummene mellem gårdenes længer ud, så de blev sammenbyggede, det vil sige at stuelængen havde to frie gavle, medens sidelængernes tage støttede sig til stuelængens. På Sjælland havde sidelængerne gerne frie gavle ud mod gaden eller mod den vej, der løb hen til gården, hvis denne var flyttet ud på marken. Porten fandtes da i tværlængen modsat stuehuset. Men den kunne også findes i en af sidelængerne. På Møn var porten ofte ved den ene ende af stuehuset, idet der i stuehuslængen fandtes udhusrum hinsides gennemkørselen. Og i denne landsdel kunne stuehusrummene til gengæld fortsætte om i den ene sidelænge – en praksis, der også kendtes fra de sydlige øer, Sønderjylland og langs Jyllands vestkyst.

I det meste af Jylland var den længe, der lå parallelt med stuehuset, en såkaldt „agerumslade“ med en port i hver ende til ind- og udkørsel i høstens tid, medens

Sandflugten truede de magre og lette marker i store strækninger af Jylland, fyningen kunne kun dæmpes af vegetation; når den manglede, måtte den fremhjælpes. Hvor klitterne lå åbne for vinden, blev der plantet klittag og marehalm, som med deres langt krybende underjordiske rodstængler formåede at binde sandet. – Fra Klitterne ved Tannishus. Nøgne Steder tilplantes med „Klittag“ for at hindre Sandflugten, tegning af G. A. Clemens, Ill. Tid., 1896.

den daglige trafik mellem gårdspladsen og omverdenen foregik henne ved stuehuset. Laden havde da en fri gavl i hver ende. Denne ladetype afløste en ældre form med én eller to tværporte; og denne havde i sin tid afløst en lade, der kun var forsynet med luger til indforkning af korn og hør. Agerumsladen havde man lært at kende på de store herregårde, hvor den havde været almindelig siden 1500 årene. Som følge af omfattende opdyrking og øget høstudbytte i de fordums tyndt befolkede egne af Jylland så bønderne her deres fordel ved at opføre sådanne lader. I Ty ændrede man undertiden de gamle lader med tværportene til agerumslader ved at bygge en langlo langs den udadvendende side på gården og sætte stikspær uden på de oprindelige, således at tagets profil blev skævt – fladest på den side, der vendte udad, modsat gårdspladsen. I det vestlige Jyllands blæsende vejr var fritstående stakke og kornhæs udsat for at blæse skæve eller vælte, og dette var yderligere en grund til at skaffe hele afgrøden under tag. Eventuelt havde man en stakhjelm eller to, bestående af fire master

med et forskydeligt tag imellem til at beskytte kornhættet; masterne hindrede hættet i at vælte. Men man byggede før eller senere en agerumslade. Her kunne to mand til nød klare aflæsningen, indtil der skulle stikkes op i toppen; det betød endnu en fordel i egne, hvor mandskabet var småt i forhold til de store hø- og stråmængder, der skulle bjerges. Agerumsladerne var som oftest bredere end sidelængerne; og var taghældningen den samme, kom ladens rygning til at rage op over gårdens andre længer. På denne høje tagryg rejstes henimod slutningen af 1800 årene mange steder en slags stubmølle med fire vinger, der blev beklædt med sejl, når møllen skulle trække kværnen eller tærskværket. Senere afløstes husmøllerne af vindmotorer.

De grundmurede stuelænger, der på sine steder blev opført fra midten af 1800 årene, var så brede, at man kunne have to rum ved siden af hinanden i husets tværlinje. I Jylland var de oftest stråttækte, på øerne tækket med fast tag. I egnen omkring Vejen virkede fra omkring 1840 til op i 1870erne en bygmester ved navn Peder Holdensen, født i Østerholm i Læborg sogn. I de gårde, han byggede, var stuehuset i reglen omkring 10 meter bredt med højt stråtag og gavle, der skrånede på den øverste del („halvvalm“) – en tradition, han havde fra Sønderjylland. Over indgangsdøren midt i længens gårdside og over have-døren i den modsatte side anbragtes lave, to til tre fag brede trekantgavle, hver med et rundt eller et rhombeformet vindue i. Ved dørenes sider var der oftest brede murefremspring, „pilastre“ eller „risalitter“, som de benævnes i arkitektursproget. Derved kom det til at se ud, som om trekantgavlene blev båret af piller; det gav facaderne et mere anseligt præg uden at virke prangende. I staldlængernes gårdsider anbragte bygmester Holdensen halvrunde tagkviste med luger, hvorigennem afgrøderne kunne stikkes ind i tagrummet. I ladens facade mod gården var der gerne en dør, og til hver side for denne en port med ellipseformede murbuer over. Der kunne også være en port med murbue over i sidelængen. Murene var enten røde med hvide fuger eller helt hvidkalkede.

Holdensen var typen på en dygtig håndværker og nidkær mester. Han og hans folk klinede så længe, de kunne se en flue på en væg. Og om aftenerne skar han selv ved lys alle de „fine ting, der kom på husene“. En gang var han gået fra en lade, der just var rejst. Han havde givet mestersvenden ordre til at stive den godt af, fordi det begyndte at blæse. Men om natten blæste det op til en sand storm. Holdensen blev urolig, stod op og gik tilbage til gården for at se, om afstivningen kunne holde. Da lå laden og var blæst omkuld. Det hed sig nu på egnen, at mester havde stukket sin svend en lussing, fordi han ikke havde udført ordren godt nok. Men da en mand mange år efter spurgte en bonde på egnen, om det var sandt, lød svaret: „Nej, det passer ikke; Per gik ind i stalden, tog et tøj og gennemtærskede ham.“

Der findes endnu syd for Kongeåen enkelte stuelænger fra denne tid, vistnok opført af andre bygmestre, men lige så smukke at betragte som de tegner sig i landskabet. Indvendig er de undertiden udstyret med en pæn stue, der minder om købstadsborgeres stadsstuer et par snese år tidligere: Væggene inddelt med pilastre og i felterne derimellem marmorering eller dekorative malerier. Sådanne pragtstuer kan også endnu findes nordpå langs østkysten hos folk, der hæver sig lidt op over deres naboer, møllere og storbønder.

Fra midten af århundredet begyndte man mange steder at opføre grundmurede stuehuse med høj sokkel, cementtrappe, ildfast tag og skorstene, hvis piber ikke blev murede, men støbt og profilerede i cement. I Jylland var det efter århundredskiftet højeste mode at bygge stuelænger af blanke, røde mursten og indføje vandrette cementpudsede bånd i højde med vinduernes over- og underkant. Ofte var der pudsede buer over vinduerne og tandsnit i gesimsen under det udhængende tag af skifer, tegl eller cementsten. Det var en mode, der kom fra Tyskland; og den bredte sig i noget enklere form over hele landet. Det samme gjaldt de saltglaserede sorte eller brune tagsten, der glinsede, når solen skinnede på dem. De var højeste mode under den første verdenskrig.

Sydfra lærte bønderne og landsbyens bygmestre tillige en anden nyhed at kende: Høje „trempler“ bygget ovenpå husvæggene, muret i sten eller beklædt med pløjede brædder, malet grønne eller røde, sjældnere blå. Derover et næsten fladt paptag. I Sønderjylland fik denne byggeskik sin mest udprægede form. Medens trempler i kongeriget næsten kun fandtes på udhuse, så man dem syd for kongeåen hyppigt på stuehuse, murede og forsynet med små vinduer, så huset i virkeligheden blev en halv etage højere. I denne lave etage indrettedes kamre til gæster, børn og tjenestefolk. I underetagen var der meget højt til loftet, vinduerne havde ofte buet overkant, dørene ligeså. I facaden prangede store fløjdøre forsynet med kunstfærdigt indrammede fyldinger. Undertiden fuldendte farvede glasruder indtrykket af overlæsset fornemhed. Vinduesglassene var buede, så udenfor gående ikke kunne kikke ind gennem de mægtige lysåbninger. Dette var også en skik, der kom sydfra, men ikke vandt større bifald i Nørrejylland. I det hele taget var bruddet mellem den gamle hjemlige byggeskik og den nye tyskrægede stærkere i Sønderjylland. Her var også klasseforskellen på landet mere udpræget end længere mod nord, bortset fra Kolding-Fredericiaegnen. Fattige røgterfamilier, landarbejdere og småbrugere ville gerne efterligne den moderne byggeskik. De byggede også huse med høj trempel og fladt paptag, men havde ikke råd til buede vinduer og anden kostbar pynt.

Nord for Kongeåen blev der ganske vist også bygget huse med paptag og høje vinduer, der undertiden efterlignede den i Tyskland meget yndede type med

T-formet midterpost. Men tagets hældning var i reglen mere stejl; og det var et særsyn, hvis der forekom en ekstra halv etage på stuehuset. Derimod svælgede man i de nye billige materialer: Cement og støbejern. Man var pludselig blevet i stand til at udstyre trapper og altaner med slyngede og profilerede støbejernsgelændere. Udstyret med spydspidser, knopper og rosetter lignede de til forveksling smedejernsgitre fra gotikkens eller renæssancens tidsaldrer; sådan forekom det i det mindste de fleste. Det var ikke blot på kirkegårdene – hvor disse gitre holdt sig længst – denne mani bredte sig. Når kong Christian 9. kunne sove i en kunstfærdig jernseng, var det i sin orden, at befolkningen anvendte støbejern til hverdagsbrug.

Cementen erstattede virkningsfuldt sandstenspiller i havehegn, langs terrasser, foran havestuedøre, ved gårdindkørsler og på altaner. Desværre holdt disse nymodens balustre ikke ret længe i det danske klima, der om vinteren hele tiden veksler mellem frost og tø. Og lagde man rundjern ind i cementen, virkede det blot som et ekstra kraftigt sprængmiddel, når vandet gennem fine revner sivede ind og fik jernet til at svulme op af rust. Man lavede også mursten af cement. De var billigere end brændte lersten, men ikke så porøse, og de isolerede dårligt. Netop på grund af prisbilligheden blev de anvendt til opførelse af nogle af de første statshusmandsbrug. Fladt profilerede cementtagsten blev ofte lagt op i kunstfærdige mønstre. Der kunne være både billedrammer, ejerbogstaver og årstal på taget. Men heller ikke som tagsten holdt cementen lige så godt som det brændte ler. Og når man undertiden sparede på spærenes antal, således at tagrygningen på forholdsvis nyopførte huse kunne bølge som en krybende orm, gav det selv på lang afstand den vejfarende et indtryk af forfald.

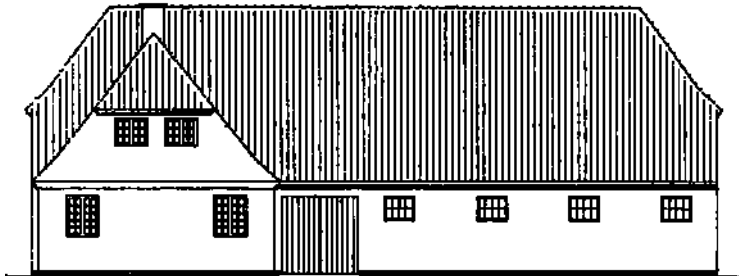
Denne bygningsstil med afvekslende vinduesstørrelser, et fags og to fags i samme facade, murede midterpiller i trefagsvinduer og andre elementer, der gjorde udseendet uroligt, varede ved til den første verdenskrig. Den var en arv fra klunketidens hang til at imitere og lave kunstfærdige kulisser ud af simple ting.

Men allerede i 1890'erne var en reaktion begyndt, samtidig med at arkitekter gav sig til at opmåle smukke gamle bøndergårde og præstegårde. På landsudstillingen i Århus i 1909 opførtes „stationsbyen“, der skulle bringe den gode smag, bygget på den ældre hjemlige tradition, til sejr. En mand, der gik igennem „stationsbyen“, inden den endnu var ganske færdig, sagde: „Jeg forstår ikke, hvad meningen er, jeg synes, jeg kender alle disse bygninger, jeg har set dem før.“ Dette var just hvad P. V. Jensen-Klint, Poul Holsøe og andre gerne ville høre. Thi det var ikke deres mening at skabe nye, hidtil ukendte former, men tværtimod at vise, at „der i vor gamle, hjemlige bygningskunst ligger værdier, som ikke bør lades upåagtede, og som lader sig udmønte til tidens tarv.“ Eller som

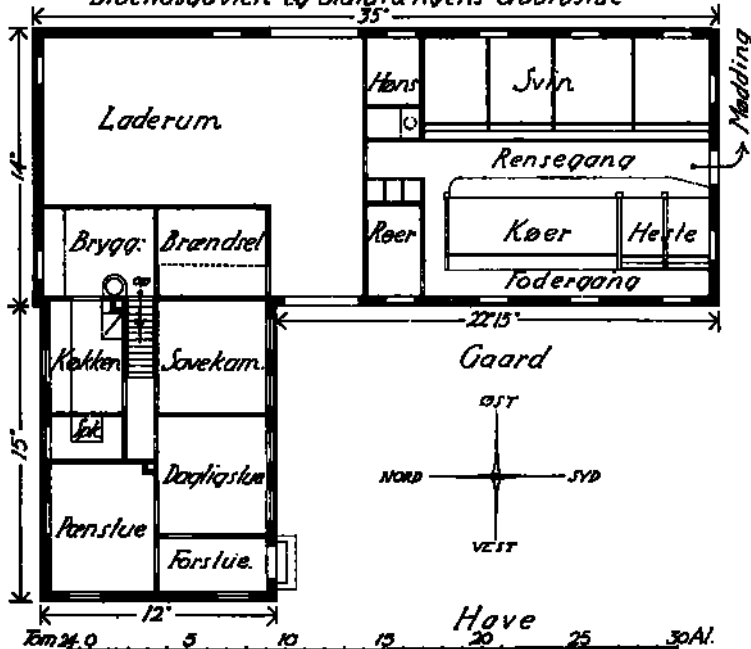
JYSK HUSTYPE FOR CA 12 TØNDER LAND

Stuehusets Gaardside og Staldgavlen

Stuehusgavlen og Staldlængens Gaardside

Da anvendelsen af moderne materialer som cement, tagpap, bølgeblek, støbejern i rigelig grad begyndte at sætte sit præg på det danske landskab, stiftedes foreningen Bedre Byggeskik. Den lærte i et landsomfattende agitationsarbejde folk at bygge huse og gårde, der vel var både moderne og praktiske, men som dog passede til lokaliteten og bevarede de bedste af den gamle byggekulturs traditioner. – Forslag til hustype, Bedre Byggeskik, Aarsberetning 1921.

Jensen-Klint sagde: „Gentagelsens kunst er af lige så stor værdi som nyskabelsen, den hører håndværket til og kan ikke tilfredsstillende øves af andre.“

I 1915 stiftedes foreningen „Bedre Byggeskik“, der kom til at præge det danske landskab gennem det meste af en menneskealder. Den blev støttet af landboorganisationerne, og udstykningsforeningernes formand var en virksom forkæmper. I de førende landbrugsblade så landmændene annoncer fra foreningen med forbillige tegninger af bygningsfacader. Der holdtes foredrag og kursus, og det meddeltes, at enhver, der stod over for at skulle bygge, kunne sende sine planer ind og få dem kritiseret. Stuehuset burde ifølge foreningens ideer have samme mur- og taghøjder som stedets øvrige huse. Vinduerne måtte ikke være af forskellig størrelse med store og små ruder imellem hinanden. Farver og materialer burde passe sammen. Ensartet fagdeling, ro og orden skulle præge bygningerne, sådan som det var i ældre tiders bøndergårde. Ensartetheden understregedes af høje tagflader med knækkede gavle, en let svajning nedad mod tagbrynet, brede kviste, undersætsige skorstene, oftest smårudede vinduer og døre med kvadratiske eller vandret aflange fyldinger. Man foretrak stærkt røde, brændte tagsten for blegrøde cementtagsten, der var tilbøjelige til at falme med årene. Så hellere et sort tag, der stod godt til en hvid eller dybrød kalket væg. Man drog i felten mod gule eller mørktfarvede gesimser til hvide vægge, men også mod røde fugede vægge, skønt disse havde gammel hævd mange steder i Jylland og på Fyn. Mahogni- og egetræsmaledede døre var ikke mere ønskelige. I stedet skulle man nu male med en klar farve, eller – hvis der var fyldinger – i to farvetoner med lyse fyldinger og mørke rammer. „Smukt er det også, hvis væggene er lyse, at male (vindues)rammerne hvide og karmtræet mørkt, gråt eller grønt.“ Farverne på tremplerne var ikke noget problem, al den stund trempler stred mod de nye skønhedskrav og derfor ikke måtte forekomme i det nye byggeri.

Det lykkedes i vid udstrækning „Bedre Byggeskik“ at vinde gehør for disse idéer. De husmandshuse, der blev opført efter loven af 1899, var gerne énlængede og med lodrette gavle. Men de, der blev opført efter 1919-loven blev i reglen vinkelbyggede eller opført med et fritliggende stuehus og en udlænge i vinkel med hverandre. Knækkede gavle og betydelig taghøjde karakteriserede dem; men i det indre fulgte landmændene ikke ganske de givne signaler.

I det ydre kneb det også mere for gårdbrugenes vedkommende. Ganske vist blev stuelængerne gerne opført efter „Bedre Byggeskik“s retningslinjer. Men udhusene måtte følge med tidens krav. Stigende priser på arbejdskraften gjorde det mindre lønnende at fragte en stor del af afgrøden op i de høje tagrum over staldene. I stedet byggede man mange steder lader af træ eller anden let konstruktion, på større brug indrettet til mekanisk aflæsning af korn og hø. I modsætning til småbrugene havde store bøndergårde forholdsvis større behov for plads til

stråafgrøder. Bygningerne afspejlede derfor til en vis grad driftsmåden. Også den mest rationelle indretning af bygningerne spekulerede man på i „Bedre Byggeskik“s første tid omkring 1920; og betragtningerne blev videreført i slutningen af 1930erne af L. Hansen Larsen og Knud Brücker. Den mekaniske drivkraft var i mellemtiden blevet udviklet så stærkt, at man stræbte efter at anbringes en slags „kraftcentral“ på det sted, hvor to længer stødte sammen: Kværn, roerum, kølerum, vaskerum. Derved blev den tilbagelagte afstand under det daglige arbejde mindsket. Man foretrak at bygge vinkelformede eller T-formede udhuse, og i stedet for de upraktiske skrågavle genindførte man lodrette murede gavle. Men da udhusene af hensyn til den rationelle udnyttelse måtte være meget brede, helt op til 14–15 meter, og vinkeltag med den høje rejsning blev foretrukket frem for flade tage, blev udhusene betydeligt højere end den smallere stuelænge – man var nu på vej bort fra 20ernes skønhedskrav. Heller ikke nu kunne man imidlertid forudse udviklingen inden for landbrugserhvervet. Under krigen udsendte „Fællesudvalget for landbrugsbyggeri“ en række stuehusplaner, der gik ud fra, at selv en mindre gård skulle have værelser til to karle og en pige, og et husmandsbrug måtte helst foruden børneværelse også have et par ekstra værelser til gæster og tyende. Men efter krigen overtog maskinerne tjenestefolkenes rolle, og husmoderen havde kun ekstra ulejlighed af det store stuehus med de mange rum, som hun blev alene om at holde i orden.

I årene mellem 1920 og 1960 forsvandt så godt som alle stråtagene fra landskabet. Udviklingen skete langsommere i de egne, hvor bebyggelsen fra gammel tid for en stor del samlede sig om landsbyer, hurtigere derimod i „koloniseringsområderne“, hvor megen hede blev opdyrket og mange nye brug opstod. Den dyre brandassurance fik mange til at erstatte strå- og rørtagene med blik- eller asbesttage, der var lette nok til ikke at kræve solidere spærkonstruktioner. De pyntede ikke i landskabet; blikket rustnede, og asbesten fik ofte et skiddent præg. Efterhånden kom man ind på at lægge farvet materiale op. Det kunne dog ikke passe ind i landskabet på samme måde som tegltagene, for ikke at tale om stråtagene.¹

Rødmaledede trælader var hist og her nye træk i billedet, når man så ud over det åbne land. Ligeså de lange pælerækker, først telefonpælene med deres mange tværarmer ved landevejene, sidst enkle tråde, der fandt ud til fjerne hedegårde. Endelig begyndte i 20erne for alvor elektricitetsmasterne, lyst imprægnerede i modsætning til telefonpælenes sorte overflade, at gøre sig gældende. Transformatorårne byggedes uden for landsbyerne, ofte i form af et mindre „kirketårn“ – som om et nyt kraftcentrum skulle konkurrere med det gamle! Vi lever i en materialistisk tidsalder, var der nogle, der sagde.

Den tid er længst forbi, da købstæder og landsbyer lå som øer i et milevidt åbent landskab, og da kvæget om efteråret, når gærderne var åbne, uhindret kunne græsse over adskillige byers marker. Udskiftningen standsede denne trafik; og efter udflytningen lukkedes det åbne land af talrige hegn og gærder. Parcelleringen af jorden hindrede yderligere udsynet. Snart kom der også andre huse end landbrugsbygninger til. Langs vejene lagde købstæderne deres forposter ud, tilfældigt forankrede, hvor en plads kunne erhverves. Og ved jernbanestationerne voksede småbyer op uden nogen fast plan. Her så lidt som ved de endnu yngre landevejsbyer var der borgmester og råd, der kunne gribe ind med byggevedtægter og sundhedsbestemmelser. Friheden varede længe.

Men i 1918 udsendte foreningen „Bedre byggeskik“ en betænkning om bebyggelsesplaner for landkommunerne; et typisk dansk træk at lade en forening udarbejde et sådant forslag med ministeriel deltagelse. Man havde undersøgt fire bymæssige bebyggelser: Haslev, Otterup, Grindsted og Holte, og man påviste på dette grundlag, hvor vanskeligt det var som følge af vejnettets tilfældige udvikling og en planløs udparcellering at løse disse voksende bysamfunds tekniske anlægsproblemer: Vand, gas, elektricitet, telefon og kloakering. Man fandt blinde veje, spidse vejvinkler og uensartet bredde af trafikårenerne. Der var ikke i tide sørget for anlæg af offentlige pladser til torvehandel, sport og andre fælles fornødenheder. Parker savnedes. Og udstykningen kom i reglen til at bestemme boligbyggeriet. Betænkningen mundede ud i kravet om, at der i tide blev udarbejdet bebyggelsesplaner, der kunne give myndigheder og private det overblik over udviklingen, man hidtil havde savnet. Det er dog måske tvivlsomt, om ret mange privatpersoner havde savnet denne planlægning.

I de følgende årtier byggedes der som aldrig før, og man kom ind på en bedre planlægning i de fleste større bymæssige bebyggelser. I ly ved byerne voksede talrige kolonihaver op. Men dem havde man nogenlunde hold på, fordi de i reglen var opført på lejet jord, som før eller siden kunne inddrages til helårsbebyggelse efter en fornuftig regulering. Dette provisoriske byggeri pyntede ikke altid i landskabet; men kolonihaveforbundet udsendte små pjecer med tegninger og planer for havehuse, for at få medlemmerne til at opnå bedre og smukkere resultater, uden at husene blev dyrere. Man udskrev konkurrencer blandt medlemmerne, hvorefter fagfolk bearbejdede de indsendte planer. Formålet var – som det hed i en pjece fra 1926 – „ikke at fremskaffe noget stort og kostbart, men noget praktisk, enkelt, stilfuldt og smukt, som kunne fremstilles for små midler.“

I næsten alle de huse, der blev opført efter de offentliggjorte planer, anbragtes smårudede vinduer. I den henseende fulgte man „Bedre byggeskik“s parole. Men ruderne blev undertiden stillet på højkant i rhombisk mønster, eller de blev

af vekslende størrelse og form; en udløber af det „kineseri“, der i sidste halvdel af 1800 årene havde præget adskillige velhaveres villaer. Forskelligt farvede ruder spillede i sollyset. Slanke spir, atrapskorstene, kinesisk svajede tage, trægitre, buer, kunstfærdigt udskårne profiler og sindrigt oplagte spånbeklædninger, sildebensmønstrede facader og døre med listeindramninger af indviklede geometriske figurer prægede denne flugt fra en prosaisk hverdag. I kolonihaven følte arbejdsmanden sig suveræn. Her kunne han bygge sit – eller sin kones – drømmeslot.

Der var et andet område, hvor det kneb mere med planlægningen, og hvor tilfældigheden kom til at råde, næsten uindskrænket af det offentliges indblanding i hvert fald i begyndelsen. Det var sommerhusbebyggelsen.

Feriehuset begyndte med strandgrunden. Velhavere byggede her prægtige villaer i begyndelsen af århundredet, samtidig med at friluftslivet tog til. I Hornbæk, Gilleleje, Tisvildeleje, Liseleje og Hundested-Lynæs fortsatte det eventyr, der i 1800 årene stort set havde været begrænset til Øresundskysten. Snart kom Rørvig til. I 20erne havde der næsten ikke været huse at se ved den øde Smidstrup strand, ved Rågeleje eller ved Vejby-Holløse. Bønderne kørte frit langs strandkanten og hentede mursand og grus, som det lystede dem. Og Vesterhavskysten var endnu næsten en ørken. Men mindre velhavende bymennesker fulgte snart i pionerernes spor. Åbne kyster blev lukket inde af sommerhuse og nåletræsbeplantninger. Den friske blæst, der for få år siden havde fejlet langs skrænter og klinger og svalet de få landliggeres kinder, standsedes nu af fyrre- og granhegn, hvor naturfredningsforeningen ikke havde fået hånd i hanke med udviklingen. Nogle steder langs Vesterhavet lykkedes det at bevare det åbne landskab, og sommerhusejerne forpligtede sig til kun at opføre bygninger med stråtag, som man syntes skæmmede mindre i naturen.

Nu blev det sommerhuset, der afspejlede folks romantiske drømme: Låger og hegn af naturvoksede egegrene, eller udstyret med vognhjul, der fanger øjet og giver huset et anstrøg af noget antikt. Endnu bedre er vognlygter ved dørene, en romantisk brøndvippe, en trillebør fyldt med blomster eller et sejl-skibsrat ved foden af flagstangen. Hjortegevirer over indgangen eller i gavlene leder tanken hen på Skovridergården. Stærkt blåmalede døre og vinduer fortæller på lang afstand, at her bor en landligger. Efter 1950 har plasticmaling i mange stærke farvesammensætninger bredt sig som en løbeild. Gule og grønne vægge sættes op mod hinanden, også violette eller røde. Landskabet kommer mere og mere til at ligne et moderne non-figurativt maleri; men farverne er ikke så gode; og harmonien ikke så gennemtænkt. Det er med dette som med det såkaldte „trommesalsmaleri“: Folk skelner i almindelighed ikke mellem originaler og tarvelige efterligninger. Nu er det mode at gøre sådan. Og ingen myndig-

Det åbne land skrumper ind

Der arbejdes ivrigt på at redde gamle værdier og bevare dem for eftertiden, det er ikke alene kæmpehøje og andre fortidsminder, der fredes, men hele landskaber sikres mod ødelæggelse ved hensynsløs udnyttelse. Og mange af de vindmøller og vandmøller, som var deres undergang nær i den ulige konkurrence med de moderne kraftkilder, er det i løbet af det sidste tiår lykkedes at få istandsat, ikke blot som døde museumsgenstande, men som levende og arbejdsdygtige virksomheder. – Børkop Mølle, opført o. 1830, fot. Anders Jespersen, Nationalmuseets Mølleudvalg.

Landskabet binder fortid og fremtid sammen

hed har magt til at forbyde det, selv om fredningsdommere kan finde på at nægte godkendelse af nye sommerhuse med grønt eller rødt icopalpaptag. Men de typehuse af træ, der nu fabrikeres i store serier, bliver i reglen behandlet med lys eller mørk imprægneringsvæske, således at de harmonerer godt med landskabets mørke toner om efteråret og foråret og ikke virker afstikkende i vintrens hvide eller sommerens grønne og gule farveskala.

Sommerhusbølgen har bredt sig til indlandet, ja ind i det rene bondeland. Mange går og drømmer om et lille bondehus med bindingsværk, stråtag og stokroser, hvor man kan være i fred. Den jævne mand ønsker ingen indblanding i sine dispositioner fra det offentlige. Han vil være suveræn, i det mindste i sin fritid. Med naboerne er det en anden sag – bevares. Man ønsker gerne vindmøllen i landsbyen og oldtidshøjen fredet, blot det ikke går ud over ens egen pengepung. Men der er også en anden strømning, der viser stor offervilje hos privatpersoner: Et mølleudvalg under Nationalmuseet har skaffet millioner af kroner til restaurering og fredlysning af gamle vand- og vindmøller; og naturfredningssagen er trods alt vokset til en folkebevægelse. Alt afhænger af, hvordan forsøget på at regulere bebyggelsen i landskabet gribes an. De færreste ønsker statens indblanding i det daglige; men kommer man med alle autoriteters anbefaling og kalder på lokal offervilje, giver det ofte udbytte. Og fortidsmindernes bevarelse nyder, trods mange forsyndelser overfor gravhøje på marken, godt af en almindelig interesse for det, der er meget gammelt.

Landskabet er som en olding. Daglig lægger vi nye furer og rynker i det kendte ansigt. Der huseres og rumsteres overalt af fire og en halv million mennesker. I skovene finder man spor af agerdyrkning fra Kristi tid. På hederne sammensunkne huse fra de dage, da Colosseum blev rejst i Rom. I Søndermarken ved Frederiksberg slot leger børnene og spiller bold på agerrygge, der sidst blev pløjet af deres forfædre under Frederik 4., og som hører til en længst forsvunden landsby i nærheden. Mange er arrene af senere begivenheder – både fra folkets dagligliv og fra dets afgørende skæbnetimer. Hver dag føjes nye træk til, og mange af dem bliver stående som minder, der vil tale til vore efterkommere. Men landskabet består. Det er i grunden det samme fra slægtled til slægtled, trods alle ar og skrammer; og det binder fortid og fremtid sammen for den, der forstår at tyde tegnene.

HENVISNINGER

I citater og bogtitler er den originale stavemåde og anvendelse af store og små bogstaver fulgt. I forkortelser anvendes derimod moderne retskrivning (derfor Alb., men i teksten iøvrigt Aalborg, som det skrives efter moderne retskrivn., modsat f. eks. Århus). – Følgende *forkortelser* er brugt (bemærk: Opløsning af forkortede titler fra første bind gentages ikke, men må søges i bd. I s. 662–65):

Aakjær Drengear Jeppe Aakjær: Drengear og Knøsekaar, Kbh 1929. *Alt for D* Alt for Damerne, ugeblad, Kbh 1946 ff. *Arkitekten*, måneds- og ugehefte udg. Akademisk Arkitektforening, red. Willy Hansen, Kbh 1898 ff. *Arrondering* C. C. Thomsen og B. K. Møller: Driftsøkonomiske undersøgelser vedrørende landbrugets arronderingsforhold udg. Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole, Kbh 1957. *Atlas D* Atlas over Danmark red. Niels Nielsen, I–II, Kbh 1949–1963. *Bagn og stegn* Om Bagning og Stegning ved Gas udg. Aktieselskabet Det danske Gaskompagni, Kbh 1890. *Barn Århus* Barn i Århus, 2 saml. udg. Årh byhistoriske udvalg, Århus 1957. *Bedre Byg* Landsforeningen Bedre Byggeskik, årsskrifter 1933–37, 1–5 hft. alle 2 række udg. Harald Nielsen. *Berl T* Berlingske Tidende, dagblad, Kbh 1749 ff. *Bjerre Brevd* Bjerreslægstens Brevdue udg. Lemvig 1962. *Bomholt på vej* Jul. Bomholt: På vej til livet, Kbh 1954. *Byer og Mænd* Danmarks Byer og deres Mænd I–II red. C. C. Clausen, Kbh 1899–1901. *Byg vi rejser* Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser I–III (litt. for-tegn. i bd III), Kbh 1954–55. *Børnesag T* Børnesagens Tidende, Organ for dansk børneforsorg udg. Børnesagens Fællesråd, Valby 1905 ff. *Christiansen Arbejderf* Chr. Christiansen: Arbejderfester, Haandbog for Foreninger, Kbh 1932. *Crone* Axel Crone: Kunsten at møblere sin Lejlighed, Kbh 1892. *Da Arkitekt* Tobias Faber: Dansk Arkitektur, Kbh 1963. *Da byg kunst* Hakon Lund og K. Millech: Danmarks bygningskunst, Kbh 1963. *Da Folkehøjsk* Festskr Danmarks Folkehøjskole 1844–1944, Festskrift udg. Foreningen af Højskoler og Landbrugsskoler, Kbh 1944. *Da før og nu* Danmark før og nu I–III red. Johs. Brøndsted m. fl., Kbh 1957. *Dagmar* Skandinavisk Modeblad for Toilette og kvindelige Haandarbejder, Leipzig 1866–1902.

Da Hjem Danske Hjem ved Aarhundredskiftet I–IV red. I–II Poul Bagge III–IV Tove Clemmensen, Kbh 1947–53. *Dam Blad* Damernes Blad udg. Valborg Andersen 1898–1904 (afløst 1904 af „Hjemmet“). *Dansk Folkeopl* Dansk Folkeoplysning udg. O. Bertolt, A. Boye, E. J. Borup 2 udg. Kbh 1942 3 udg. Kbh 1950. *Danø* Viggo Danø: Seminarieelev i Halvfemserne, Kbh 1907. *Da Tidskr* Dansk Tidsskrift red. L. Moltesen, Kbh 1898–1906 (fortsat som Gads Danske Magasin 1907). *Det ny Årh* Det ny Aarhundrede, tidsskrift red. P. Munch og Poul Levin, Kbh 1903–09. *D Kultur 1940* Sven Dahl red.: Danmarks Kultur ved Aar 1940 I–VIII, Kbh 1941–43. *D Nyh* Dagens Nyheder, dagblad, Kbh 1874 ff. *Edith Rode* Der var engang, Kbh 1951. *Ellekilde Jul* Hans Ellekilde: Vor danske Jul gennem Tiderne, Kbh 1943. *Esbj A* Esbjerg Avis 1889 ff. *Falb H Scharl V* Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik I–VI, Kbh 1878–91. *Fam Journ* Familie-Journalen, ugeblad, Kbh 1877 ff. *Fam Samf* Familien og samfundet red. Henning Friis, Nyt socialt Bibl, Kbh 1960. *Fang Fanny* Fang udg.: Handelsmand og Slagter, Roskilde 1934. *Folkem* Folke-minder I–II udg. foreningen „Danmarks Folke-minder“ red. H. P. Hansen, L. Bødker og Chr. Lisse, Samlebind I omfatter hæfter udkommet 1955–59 og samlebind II hæfterne 1959 ff. *Folket Forh* Folketingets Forhandlinger. *Fort Nut* Fortid og Nutid udg. Dansk Historisk Fællesforening, 1914 ff. *Frode K Erind* Frode Kristensen: Fra heden til højskolen, Erindringer, Kbh 1956. *Fyns Ti* Fyns Tidende, dagblad 1872 ff. *Gad Takt* Emma Gad: Takt og Tone, Hvordan vi omgaas, Kbh 1918. *Gart T* Gartner-Tidende, Organ for Den almindelige danske Gartnerforening red. A. M. Danvig, 1884 ff. *Gosse* Edmund Gosse: To Besøg i Danmark 1872–74, Kbh 1912. *Gredal* Karen Gredal: Moderne for-

Henvisninger

- bruges motiver og adfærd, Kbh 1959. *Grundtv Hjem* H. P. Barfod udg.: Minder fra gamle grundtvigske Hjem I-VIII, Kbh 1921-28. *Hansen Æresdr* H. P. Hansen: Fra hyrde til æresdoktor, Kbh 1960. *HCA Breve* Poul Poulsen (fhv. postkontrahent i Struer): H. C. Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin IV, Kbh 1936. *Heft Folk* Tage Heft: Folket fortæller, Kbh 1942. *Herregårdsliv* red. Ernst Fr. Hansen I-II, Kbh 1953-54. *Hindh Erind* M. Hindhede: Af mit Livs Historie, Kbh 1945. *Hjem Tro* E. Steenvinkel red.: Hjemliv og Tros-liv I-XVII, Kbh 1932-46. *Holb Købst* Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie, Holbæk 1936-42. *Holst A* Holstebro Avis 1851 ff. *Holst Dgbl* Holstebro Dagblad 1881 ff. *Horneman E.* Horneman: Danske Arbejderboliger, 1877. *Hors A* Horsens Avis 1828 ff. *Hush råd* Statens Hus-holdningsråds pjecer. *Hus i By* Huset i Byen, Købstadsboligen udg. Akademisk Arkitektforenings byggeudstilling, Kbh 1945. *Husmhj* Husmandshjemmet udg. De samvirkende danske Husmandsforeninger, Århus 1950 ff. *Husmo bl* Husmoderens Blad 1897. *Hvem byg hv* Hvem byggede hvad? Gamle og nye bygninger i Danmark red. Harald Langberg, Kbh 1952. *Hv 8 D* Hver 8. Dag, Illustreret Ugeskrift for Hjemmet 1897-1911. *Høf Etik* H. Høffding: Etik, Kbh 1887. *Højskbl* Højskolebladet 1876 ff. *Jensen Silkeb Skolev* J. K. Jensen: Silkeborg Skolevæsen 1846-1900, Silkeborg 1916. *Jensenius* Her-luf Jensenius: Lige ud ad landevejen, Huske-billeder fra et jævnt og muntert virksomt liv, Kbh 1958. *Juhl indret* Finn Juhl: Hjemmets indretning, Kbh 1953. *Jyll-P* Jyllands-Posten, dagblad 1871 ff. *Kbh Bispet* København fra Bispetid til Borgertid, Byplanmæssig udvikling til 1840, Stadsing. Direktorat, Kbh 1947. *Key* Ellen Key: Barnets Aarhundrede, Kbh 1901. *Klitgaard Købmænd* C. Klitgaard: Aalborg Køb-mænd gennem 500 Aar, Aalborg 1931. *Landb Hist* Det danske Landbrugs Historie I-V, Kbh 1934-45. *Land og Bebyg* G. Olsen og A. Steens-berg: Landskab og Bebyggelse i Landsbyen og det danske Samfund 1 hft., Kbh 1945. *Landsbl* Landsbladet udg. De samvirkende danske Land-boforeninger, Kbh 1956 ff. *Langberg Byg kult* Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur I-II, Kbh 1955. *Langberg Langkilde* H. Langberg og H. E. Langkilde: Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942, Kbh 1942. *Langberg Voldene* Harald Langberg: Uden for voldene, Køben-havns udbygning 1852-1952, Kbh 1952. *Lebech Købst* Mogens Lebech: Danske købstæder for to hundrede år siden og i dag II, Kbh 1961. *Lebech Taulov* Mogens Lebech: Dyrelægens Mogens fra Taulov, Kbh 1962. *Liv i arb* P. D. Pedersen: Et liv i arbejde, Erindringer fra 1870-1900 udg. Nat. mus. v. D. Yde Andersen, Kbh 1954. *Martensen Ethik* H. Martensen: Den so-ciale Ethik, Kbh 1879. *M Chr Erind* Marie Christensen: Erindringer, Et Livs Indsats for danske Husassistenter, Kbh 1942. *Millech Ark strøm* K. Millech og Kay Fisker red.: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950, Kbh 1951. *Min Far* Poul Borchsenius red.: Min Far, Dan-ske Mænd og Kvinder fortæller om deres Far, Kbh 1948. *Min Mor* Ernst Fr. Hansen red.: Min Mor, 40 kendte danske Mænd og Kvinder fortæller om deres Mor I-II, Kbh 1947-48. *Min Skoletid* red.: Aage Heinberg, Kbh 1954. *Mit Hjem* I-IV red. C. A. Clemmensen 1911-1926. *Mod Bo kunst* S. Bernadotte, Johs. Lehm Laursen red.: Moderne dansk Boligkunst I-II, Odense 1946-47. *Munch Erind* P. Munch: Erindringer udg. Udgiverselskab for Danmarks nyeste historie red. P. Bagge bd I (1870-1909), Kbh 1959. *Møller Slægt* Th. Møller: Slægts-minder og egne Minder, Struer 1934. *Mønsterl byg* Beretning om nogle Mønsterlandbrugsbyg-ninger paa Sjælland udg. De samvirkende sjæl-landske Landboforeninger ved L. Hansen og K. Brücker, 1943. *Nexø Erind* Martin Andersen Nexø: Erindringer I saml, Kbh 1945. *Nexø Erind 2* Martin Andersen Nexø: For Lud og koldt Vand (i Erindringer I saml 2), Kbh 1945. *Nexø kræ* Martin Andersen Nexø: Et lille Kræ, Kbh 1945. *Nielsens 8 byggebøger* Aug. J. Nielsen: 50 Boligtper I, Kbh 1929, II, Kbh 1934, III, Kbh 1937, 4de Byggebog, Kbh 1940, 25 god-kendte Statslaanshuse, Kbh 1943, Villabogen, Kbh 1946, 7ende Byggebog, Kbh 1950, 8ende Byggebog Villabogen, Kbh 1952. NM, IHA Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Ar-bejderundersøgelser, Kirkevej 17 Charlotten-lund. *No Kult hist* Anders Bugge og Sverre Steen red.: Norsk Kulturhistorie I-V, Oslo 1938-42. *Ny Jord* 14 Dags Skrift for Litt., Viden-skab og Kunst, Kbh 1888-89. *Næstved T* Næst-ved Tidende 1866 ff. *Nørreg Arbejd forhold*

Henvisninger

Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899, Kbh 1943. *Opdrag Underv* Opdragelse og Undervisning i Danmark I red. E. Torsting og II red. Alfred Jørgensen, Kbh 1948-49. *Plesner Helge* Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner, Kbh 1954. *Raske Fjed* 10 arbejdende Kvinders Livserindringer v. P. S., Kbh 1932. *R Berg* Rasmus Berg: Minder fra Haandværk og Industri udg. Erhvervsarkivet, Århus 1954 -. *Reimer Hjem* Christine Reimer: Hjemmets Bog, Århus 1908. *Reimer Mad* Christine Reimer: Aarets Madtro og Madskik, Særtryk u. å. *Ringk A A* Ringkøbing Amts Avis 1841 ff. *Ringk A Soc-Dem* Ringkøbing Amts Socialdemokrat 1898 ff (først Vestjyllands Soc-Dem). *Ringsted Trilleb* Henrik V. Ringsted: Lille dreng med trillebaand, Kbh 1958. *Råd Hus Hj* Raadgiver for Hus og Hjem, tillæg til Illustreret Familie Journal, Kbh 1877 ff. *Sadler* Hans Lassen: Sadler og Draperier 1440-1960, Kbh 1960. *Sandf anden Tid* Gunnar Sandfeld: Fra en helt anden tid, Struer 1955. *Sandf Tid* Gunnar Sandfeld: Nye tider, Struer 1957. *Schoubye Guld* S. Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tøndereggen 1550-1900, Århus 1961. *Skovm Folkehøjsk* R. Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-92, Kolding 1944. *Skovm Højsk* R. Skovmand: Højskolen gennem 100 Aar, Kbh 1944. *Smeden* ved D. Yde-Andersen, Kbh 1952. *Soc-Dem* Social-Demokraten, dagblad, Kbh 1872-1959 (fortsat som Aktuelt). *Soc pol Småskr* Socialpolitisk Forenings Smaaskrifter, Kbh 1947 ff. *Sognerådst* Sogneraadstidende, tidsskrift for Landkommunalvæsen udg. De samvirkende Sogneraadforeninger, Kbh 1885 ff. *Sorø A T* Sorø Amtstidende 1815 ff. *Soya* Soya: Min Farmors Hus, Fredericia 1944. *Stat Arb* Statistisk Årbog. *Steen Eiler Byer* Steen Eiler Rasmussen: Byer og Bygninger, Kbh 1949. *Steensb Bondeg* Axel Steensberg: Den danske Bondegaard, Kbh 1942. *Steensb Bønderg* Axel Steensberg: Gamle danske Bøndergaarde, Kbh 1943. *Steffensen* S. Steffen-

sen: Bag lave længer, Ribe 1955. *Strange Helene* Strange: I Mødrenes Spor, Kbh 1945. *Stuehus* på Land Stuehuse paa Landet udg. Fællesudvalget for Landbrugsbyggeri 1943. *Stuehusundersøgelsen* Landbrugets informationskontor 1957 (Husholdningsudvalget under landbrugsministeriets produktivitetsudvalg). *Sundh pleje* Sundhedsplejen, tidsskrift for praktisk hygiejne udg. Selskab for Sundhedsplejen, Kbh 1949 ff. *Svend-*sen A. Svendsen: Kommunale Spisehuse, Kbh 1891. *Thomsen Skomagere* Albert Thomsen: Skomagere og Garvere i det gamle Holbæk, Holbæk 1948. *Thyra Jensen* Fra gamle Præstegaarde I-II, Kbh 1930-31. *Tidskr Da* Tidsskrift Danmark red. Poul Nørlund, Erick Struckmann og Ejner Thomsen, Kbh 1940-47. *Tidskr Hush* Tidsskrift for Husholdning udg. Vort Landbrug 1922 ff. *Tidskr Ind* Tidsskrift for Industri, Kbh 1900 ff. *Tid St* Tidens Stemme, tidsskrift for Frisind og Samfundssind red. G. Fog-Petersen og Anders Olsen, Århus 1935-39. *U Dahlerup* Baronesse Ursula Dahlerup: Fra gammel Tid, Kbh 1927. *Ugeskr Læger* Ugeskrift for Læger med følgeblad udg. Den alm. danske Lægeforening, Kbh 1838 ff. *Uhrskov B og B* Anders Uhrskov: Bonde og Borger, Kbh 1928. *Vejle A F* Vejle Amts Folkeblad 1865 ff. *Vejløe* A. Vejløe: Spaaner og Splinter, Kalundborg 1924. *Vends T* Vendsyssel Tidende 1872 ff. *Vib Amtst* Viborg Amtstidende 1890 ff. *Vib Stiftst* Viborg Stiftstidende 1773 ff. *V Landbr* Vort Landbrug 1881 ff. *Vort Hjem* IV udg. Emma Gad, Kbh 1903. *Vrå Højsk* Årskr Vraa Højskoles Aarskrift udg. elevforeningen 1914 ff. *Winther S* Carl Winther Sørensen: Tyve forunderlige år, Erindringsbilleder om arbejderungdom, Kbh 1961. *Ø Jy Hjemst* Østjysk Hjemstavns, Skanderborg 1935 ff. *Ålb Stiftst* Aalborg Stiftstidende 1767 ff. *Årh Prom* Århus Promenade 1909-1959, Livet i Århus gennem et halvt århundrede udg. Århus byhistoriske udvalg, Århus 1958. *Årh Stiftst* Århus Stiftstidende 1794 ff.

FAMILIENS FORVANDLING

Forkortelser af titlerne findes opløst i foranstående forkortelsesliste eller i bind I's forkortelsesliste. Udhævede tal henviser til sider i „Dagligliv i Danmark“. Almindelige tal henviser til

sider i bøger, hvorfra vi har hentet stof til vor skildring, eller til arkivnumre. – Til videre læsning anbefales: *Paul Bergsøe*: De tre Vinduer, Erindringer og Tidbilleder, Kbh 1946. *Bom-*

Henvisninger

- holt på vej*. Arbejderhjem i provinsbyen: *J. Bomholt*: Vinterlys, Kbh 1956. *Christian Christensen*: En rabarberdreng vokser op, Kbh 1961. *Frode K Erind*. *Ringsted Trilleb*. *Chr. Schiørring* red.: Min far var præst, Kbh 1961. *O. Bertolt* udg.: Tre danske Arbejders Livserindringer, Kbh 1925. *Raske Fjed*. *Kirsten Auken*: Unge kvinders seksuelle adfærd, Kbh 1953. *Kate Fleron*: Vi er Ungdommen, Kbh 1943. *Gerh. Rasmussen*: Vi er også Ungdommen, Kbh 1944. – Til afsnittet er særlig benyttet: *Bavnen* 1935 165–70 (J. Th. Arnfred). *Da Hjem* I 9–24, 155–58, 208 II 41, 64–65, 130 III 12, 22–23, 26, 63, 119, 121, 173 IV 143, 167. *Da Tidsskr* 1898 717–45 (A. C. Larsen). *Dansk Udsyn* 1922 1–13 (H. Lund). *Det ny Årh* 1905–06 337 ff. (P. Levin). *Familien lever*, En familieundersøgelse v. Kirsten Auken, Vagn Christensen m. fl., Kbh 1962 41, 53, 59 ff., 98, 105–40. I tidsskriftet *Folkevirke* 1963 nr. 1 findes interessante kommentarer til „Familien lever“ fra „biologen, filosofen, psykologen, sociologen, lægen, socialrådgiveren og andre familiemedlemmer“. *Fam Samf* 11–16, 18–19, 28, 180–202. *Hafstrøm* 7–9, 16–35, 63, 71, 74, 79, 83. *Høf Etik* 177, 181–82, 194, 200. *Højskbl* 1884 II 359 ff., 1885 824–25, 1886 I 1188, 1902 121–22, 187, 220, 1903 874, 1911 93–94, 1926 601–02, 1931 119, 271. *Jensenius* 7–9, 30–44, 53–58, 78–83, 100. *Key* især 43, 111, 113, 136–37. *Martensen Etik* især 36–44, 75–84. *Min Far* 42, 190, 221. *No Kult hist* V 3, 9–10, 48, 50–67, 73–77, 365–68. *Ny Jord* 1888 I 281–83 II 3 ff., 129 ff., 443 ff., 544. *R. Berg* især 22–25, 48–49, 51–55. *Rung* især 14, 24, 131, 135, hertil *sammes* afsnit i *Danmark i Fest og Glæde* V. *Sandf anden Tid* 80–90, 113–17. *Sandf Tid* 11–48. – Henvisninger til bestemte kildesteder: **13** *Holst A* 16. 2. 1883 efter D Nyh (E. Bøgh). Store Bastian: *Bogvennen* Årb for bogkunst og boghistorie, udg. Forening. for boghåndværk, Kbh 1962–63 103. **15** Børn gennem Skorstenen: *E. Jespersen*: Fra Vinding-Vind til Vedersø, Holstebro 1957 71. **16** Pigens fremtidsopgave: *Sundhedstidende* 1897 67–68. **18 S. Schandorph**: Uden Midtpunkt, udg. 1914 95. Ungpige-ideal: *Vore Damer* 4. 6. 1925. *Edith Rode* 88–89. Pigers oprør: *Holst A* 19. 11. 1886 e. Næstved T. **21** Unge mænds optræden på gaden: *Holst A* 24. 4. 1885 e. Vib Stiftst hovedstadskorresp. **22** Mørkningstime: *Hjem og Skole* 1912 301 ff. *De gamle fortalte* II 229. *E. Jespersen*: Hedens Børn, Kbh 1954 57 ff. Landbobørn og det seksuelle: *Årb Thist* XII 1946 355. *Holst A* 3. 10. 1888 e. Politiken (Pontoppidan). Sædelighed på landet: *Falb H Scharl* I 611–12, 620–21 jfr *Da Tidsskr* 1902 563. **25** *Fort Nut* 17, 1947–48 193–94 (Sinding). Om åndsliv og nøjsomhed på landet findes utallige vidnesbyrd i: *Da Hjem*. *Grundtv Hjem*. *Hjem Tro*. *Min Mor*. *Mit Hjem*. *Thyra Jensen*. *J. L. Koch*: Under Præstegaardens Tag, Kbh 1948. *P. O. Pedersen*: Barndoms minder 1874–1890, Kbh 1937 især 19–20. **26** Landhåndværkere og arbejdere: *Årb Thist* XI 1945 256–60. Københavnsk „bærme“: *Sundhedstidende* 1897 89. *Nexø kræ* 14–15, 74–75, 105, 107, 111. Jævn arbejderbefolkning: *Folket Forh* 1879–80 sp 1100–1101. **28** *Smeden* 25. Socialismens virkninger: *Nexø kræ* 75. Småhåndværkerhjem: mundt. medd. af fhv. postkontrahent i Struer, P. Poulsen (1870–1956). **31** *Vore Damer* 11. 1. 1923 (Thit Jensen). Studiner: *Hv 8 D* 1908–09 107. Familien spredes: *Dam Blad* 1903 404–05. **35** Oprør mod velopdragenheden: *Politiken* 29. 10. 1961 – ikke som tekstens 1962. **36** *Fam Journ* 1. 3. 1960. *Årh Stiftst* 20. 11. 1956. Unge på gaden: *Kristeligt Dgbl* 19. 7. 1949. **37** *Alt for D* 30. 5. 1961. „Unyttige“ husmødre: *Soc-Dem* 2. 8., 7. 8. 1956. **38** Beholde udearbejde: *Alt for D* 16. 1. 1962. **39** Hjemmearbejdende husmødre: *Jyll-P* 21. 2., 28. 1. 1963. **40** *Information* 11. 2. 1963 (Vagn Christensen). **41** Skolemøde i Kbh: *Vends Tid* 9. 8. 1907. Rådvild pige: *Alt for D* 21. 11. 1961. „Liberalitet“: *Holst Dgbl* 23. 4. 1963. **42** Gøre som veninderne: *Alt for D* 26. 7. 1960. **43** Bil: *Fam Journ* 28. 6. 1960. **44–45** Arbejderhjem: *Winther S* 20, 60–61. Arbejderbørn: *Folkeskolen* 1926 571, jfr *Augusta Fenger*: Erindringer, Kbh 1932 81. *Politiken* 12. 4., 10. 11. 1936. *Alva Myrdal*: Samfundets Krav, Kbh 1935 126–28. Slumkvarterer: *Vagn Christensen*: Boligforhold og børnesygelighed, En undersøgelse af hospitalsindlæggelse under forskellige boligforhold, Kbh 1956 173–76. **46** 11årig arbejderdatter: *Alt for D* 30. 5. 1961. *Politiken* 15. 11. 1962 (kronik). *Johs V Jensen*: Retninger i Tiden, Kbh 1930 14–15. *Tid St* 29. 1. 1936. Landboernes forvandling: *Georg Brochmann*: Mennesket og Maskinen II, Kbh 1937 57. Husmandskone: *Alt for D* 28. 8. 1962.

FOLK FESTER

Til videre læsning anbefales: *Danmark i Fest og Glæde* VI 7-57 (Bomholt) og V 7-43 (Skjoldborg). *Christiansen Arbejderf. Ellekilde Jul* 448-71. *Albert Eskerød: Årets fester, Halmstad* 1953. *Feilb Jul I-II. Fester og Højtider. Johannes Fønss: Folkefester i Danmark, Minderuner, Kbh* 1941. *Gad Takt. Paul Geiger: Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch, Berlin und Leipzig* 1936. *Folkem I* 131-37 (Piø: Pandekageløbet i Holbæk). *Iørn Piø: Danske festskikke, Kbh* 1964. *Schmidt Gilder* (heri bl. a. følgende emner, der ikke er specielt behandlet i nærværende artikel: andespil, avisgilde, bal, fugleskydning, fødselsdagsgilde, grundlovsfest, kaffeal og kaffegilder, rejsegilde, skovgilde, skyttefest, soldatergilde, sommergilde, ølgilde). Dag- og ugeblade er citeret efter udklipssamlingerne i DFS. Arkivnumre er dog kun anført, når avisudklippet ikke er præcist dateret. - **51** Konfirmationsforsikringer: venligst medd. DFS i 1963 af direktør, cand. jur. Carl Jensen, Nordisk Livsforsikrings-Aktieselskab af 1897. Stevns: *Pedersen Højtid* 89. **53** Lyø: *Fy Hjemst* 1932 117 (Askholm). *Gad Takt* 21 f. **54** N. F. S. Grundtvig: Om Religions-Frihed, Kbh 1827 (Udvalgte Skrifter V 84). DFS 1963 (Konfirmation 1921 og 1917, opt. Kamma Arildsen). *Nationaltidende*, Jubilæumsnummer 18. 3. 1926 (= Mit Hjem 4) 20 (J. Frimodt om konfirmation i slutn. af 1800 årene). DFS 1963 (Rantzausgade, opt. K. Arildsen). **55** Bent Hansen og Robert Petersen udg.: Ung i de gode tiders land, Kbh 1961 73 (Holm-Nielsen). DFS 1906/44 H top. 1 (læserbrev til Frdb A avis, trykt i Møns Dgbl 1959). Begravelsesgilde 1905: DFS 1906/43 top. 1036, 1943 (A. Rønnekilde Nielsen efter smedekone Jensen i Øster Skerninge). Gravøl: DFS 1906/43 top. 3304, 1937 (Andreas Lorenzen efter fisker H. P. Lausen i Stenbjergshav). Præst: *Holbæk Amts Venstreblad* 28. 6. 1960 (Carl Karlum). **56** Terkelsbøl: *SJy MSkr* 1963 110 f (Worsøe). **57** jfr *Knud Secher: Ligbrænding i Danmark 1881-1956*, Kbh 1956. *N. J. Rald: Kirkens stilling til ligbrænding, i Dansk Ligbrændingsforenings Aarsskrift for Aaret 1960*, Kbh 1960 15. **58** DFS 1906/44 E top. 4 Frdb A Tid. citeret i Fakse Avis 1893. Sejerø: *Kolding Folkebl* 1943 nr. 249. Sdr. Vilstrup: DFS 1906/44 E

top. 3013, Søndagstillæg t. Berl T 1933. Albæk: *Aftenposten* 9. 1. 1909. Hellum: *Folkem I* 236 f (Laura Vestergaard). Langeland: *Dansk Musikertidende* 1. 3. 1950 (Søren Holmskov). **59** Hjeds: *Ålb Stiftst* 4. 11. 1949 (lidt forkortet). **60** Faaborg Avis 27. 9. 1951. Bryllupsinvitation: DFS 1906/43 top. 111. **61** Kolding: *Tidens Tegn* 12. 12. 1952. Sydstevn: *B.T.* 13. 10. 1952 (lidt forkortet). Fåborg, Assens: *D Nyh* 19. 6. 1960. **62** Slagelse: *Sorø A T* 19. 2. 1962. Risengryn: DFS 1906/23 top. 242, 1917 (Niels Andersen). Vaskebalje: *Vestkysten, Ribe-Tønder*, 20. 1. 1953. **63** Aalborg: *Ny Tid* 22. 7. 1951. **64** Klejtrup: DFS 1906/44 E top. 1723, Kalundborg Folkebl, marts 1957. Vadum: *Billed-Bladet* 3. 5. 1949. **65** Ærøskøbing: *Fyns Ti* 20. 11. 1940. **66** Hårby: *Fyns Soc-Dem* 14. 8. 1949. **67** Wilsdahl: *Sorø A T* 23. 12. 1953. Roskilde: DFS 1906/43 top. 108. **70** Engelstrup: *Næstved T* 12. 12. 1959. Silkeborg: *Julius Bomholt: Svalerne, Kbh* 1957 36. *Aage Bundgaard: Adventskransen. Hvor kommer den fra, og hvem bragte den til landet? Årsskrift for Borrehus' elever, Kolding* 1960 8-15. **71** Vesterbro: *Næstved T* 9. 12. 1959. Katrinedal: *Møns Dgbl* julen 1959. Soesmarke: *Lolland Falsters Venstreblad* 23. 12. 1959. *Feilb Jul II* 141. **72** Politikens juletræ: DFS 1962 (Viola Jacobsen). Klampenborg-kvarteret: DFS 1962 (Iørn Piø efter Svend Aage Hansen). **73** Flemming Bergsøe: Danskere, Kbh 1948 138 f. *Hugo Høgsted* udg.: Fører i Marstal og Ærøskjøbing ved Juleindkjøbene 1892, 13, 7, 8, 12. **76** Studenterjulemand: DFS 1963 (Jørgen „Gamle“ Hansen, lidt forkortet). **77** *Gad Takt* 29. Hoppe i nytår: DFS 1906/43 top. 640, 1899 (Ingeborg Petersen, Askov høj-skole). Århundredskiftet: *Fyns Ti* 1901 nr. 2 cit. e. *Feilb Jul II* 285 (lidt forkortet). **78** *Einer Møllerup: Godtfolk, gavtyve og gadeliv, Kbh* 1961 89, 91. Fyrværkeri: *Fam Journ* 26. 12. 1961. *Johan Krohn: Peters Jul*, udg. H. P. Rohde. Kbh 1962 5 samt afsnit VII hellig-trekongersaften, gengivet efter 1 udg. 1866. **80** Agersø: DFS 1906/44 A top. 459, udat. avisudklip fra 1930'erne og *Sydsjællands Soc-Dem* 7. 1. 1959. *Jydske Tidende, Sønderborg*, 4. 1. 1962. **81** Kræn Bjerger: *Ålb Stiftst* 21. 2. 1952. **82** Oplysninger om Fars Dag venligst

Henvisninger

medd. DFS i 1963 af næstformand i Fars Dagkomiteen, herreekviperingshandler Finn Petersen, Kbh. *Det jydsk Haveselskab* udg.: Blomster og fester til årets tolv måneder, Århus 1961 11 (Erik Klougart). *Politiken* 5. 5. 1945. Kalundborg: DFS 1963 (Ellen Kæmpegaard). **83** Veteraner: *Sjællands Tidende* 29. 4. 1963. Skive: DFS 1963 (Ellen Kæmpegaard). Vejle: *Vejle A F* 4. 9. 1959. Kolding: DFS 1963 (Iørn Piø efter Flensborg Jensen). DFS 1963 (J. Gottlieb). **85** Pineskik: DFS 1906/43 top. 2590 (P. Chr. Knudsen). *Folkem* II 76 (P. Jensen Kjærgaard 1935), jfr smstds. 72 f (Piø). **86** *Landet* 6. 4. 1944. Højdevangsskolen: *Berl Aftenavis* 13. 12. 1958. **87** Kolding: *Jydsk Tidende*, Åbenrå 8. 4. 1961. Tarm: *Vestkysten*, Varde 8. 5. 1963. *H. J. Wejs*: Erindringer, Vejle 1931 56. **88** *Arthur G. Hassø*: Bidrag til Københavns Haandværks Historie i det sidste Hundredeaar, Haandværkerforeningen i København 1840-1940, Kbh 1940 333. **89** DFS 1906/44 H top. 228, 1953

(kælderfest). **90** *Nordisk Spejderkorps* marts 1926. **91** *Christiansen Arbejderf* 5, 7, 23 f. *Danmark i Fest og Glæde* V 20, 25, 26 (Skjoldborg). **92** *Christiansen Arbejderf* 80 f. *Winther S* 27. **93** *Christiansen Arbejderf* 73, 75, 76. Fagenes fest: *Aktuelt* 14. 4. 1963. **94** *Sønderjyden*, Åbenrå 17. 6. 1960. **95** *C. Maibøll*: Festskrift til 25-Aars Jubilæet for Sønderborg Kreds-Ringridersfest, Sønderborg 1912. **96** Sønderho: *Vestkysten*, Esbjerg 22. 7. 1963. **97** *Sjællands-Posten*, Slagelse 18. 7. 1960. *Holbæk Amtst* 25. 7. 1960 o. fl. a. **98** At tænke sig: *Politiken* 28. 6. 1958 (lidt forkortet). Bardut: egt. badut, men formen bardut hentyder til det franske sex-idol, filmskuespillerinden Brigitte Bardot, som Vagn Bro i 1958 havde reklameret med skulle være karnevallets prinsesse. Hun kunne imidlertid ikke komme, og derfor valgte man skønhedsdronningen Vivi Bak. Interview: *Politiken* 6. 7. 1958.

FOLK UNDERHOLDES

Til videre læsning anbefales: *Karl S. Clausen*: Dansk folkesang gennem 150 år, Kbh 1958. *Folkem* II 33-48 (Enevig: Viser fra Nørrebro). *Anders Enevig*: Prinser og vagabonder, Kbh 1963. *Folkem* II 196-213 (Gustav Henningsen: Det store Skib). *Vagn Jensen*: Stene for brød. De kulørte hefters problem, Kbh 1961. *Alfred Kjærulf og Orla Ramsøe*: Den danske Revy. Et tilbageblik over Revyernes Historie fra 1850-1934, Kbh 1934. *Folkem* II 1-12 (Thorkild Knudsen: Folk synger). *Danmark i Fest og Glæde* VI 393-421 (M. Lind). *Samme*: V 121-191 (Muusmann). *Carl Muusmann*: Firsernes glade København, Kbh 1920. *Samme*: Halvfemsernes glade København, Kbh 1921. *Folkem* II 161-179 (E. Kaas Nielsen: Børns traditionsstof). *Folkem* II 13-24 (Piø: Sølves Sangforlag). *Da Stud* 1958 107-111 (Piø: En moderne skillevise). *Sejr Volmer Sørensen*: Verden vil underholdes og det bliver den! i Nan Henningsen: Moral - hvad er det? Kbh 1962 48-52. *Charlotte Wiehe-Beremy*: Fra Gammel Mønt til den store Verden, Kbh 1929. - **99** *R. Berg* 57 f, **100** Oplysningerne om oplæsningerne venligst medd. DFS i 1963 af formand Verner Nielsen, C. W. Obels fabrikker: „I 1952 var jeg arbej-

dernes tillidsmand, og da jeg kendte skuespiller Zibrandtsen personligt, kontaktede jeg ham på arbejderne vegne“. **102** *Nils Schiørring*: Selma Nielsens viser, Kbh 1956. **103** *Folkem* II 97 (Thorkild Knudsen). DFS 1963 opt. A. Steensberg. **104** *Ejler Alkjær*: Studier i Efterspørgslen på det danske ugebladsmarked med et pressehistorisk bidrag af *Ulf Kjær-Hansen*, Kbh 1961. *B.T.* 9. 5. 1959 (Erling Poulsen). **106** *Iørn Piø*: Skillingsviserne om Christiansborg slots brand 1884, Kbh 1959. **107** Barnemord: *Ekstrabladet* 11. 7. 1958. *Politiken* 10. 5. 1958 (Davidsen). **108** *Koldinghus*. Medlemsblad for Kolding Hjemstavnsforening nov. 1953 (Harry Ludvigsen). *Danmark i Fest og Glæde* V 314 (Arctander). DFS 1961 opt. Dora Andersen, Sorø. DFS 1961 opt. Estrid Jensen, Esbjerg, jfr. *Folkem* II 122-136 (Stougaard Hansen). **110** *Berl T* 26. 12. 1961 (Edvard Brink og A. Holck). **112** De to udtalelser om schlagerne cit. efter Iørn Piøs kommentar til Ekstrabladets undersøgelse af refrænsforbruget i Danmark, *Ekstrabladet* 28. 11. 1961. Børsens anmeldelse cit. efter biografannonce for Morten Korch-filmen „Der brænder en ild“, *Berl T* 1. 1. 1963. **113** Pia fra Parmagade: *B.T.* 22. 5. 1958, jfr Gösta

Henvisninger

Schwarck: Skønhedsmisser har moralsk mod, i Nan Henningsen: Moral – hvad er det? Kbh 1962 53–57. *Danmark i Fest og Glæde* V 330 (Arctander). *Herring Folkebl* 30. 3. 1963 (Skodshøj). Reklametryksagen for Orla Lund, uds. af

Musik-Kontoret, Århus, venligst udlånt af A. Enevig. **114** *Christiansen Arbejderf* 10 f. *Politiken* 7. 7. 1963 (Johs. Hansen). Cirkus Arena: DFS 1963 opt. Iørn Piø. **115** *Danmark i Fest og Glæde* VI 15 (Bomholt).

FOLK OG SCENE

Til videre læsning anbefales: *Danmark i Fest og Glæde* V 121–390, VI 125–308, 369–92. *Bernhardt Jensen*: Fra det glade Århus, Århus 1963. Hvor intet særligt bemærkes, er eksemplerne hentet fra forfatterens eget værk: *Thalia i Provinsen*, Dansk Provinsteater 1870–1920, Århus 1962 (med fyldige registre og kildehenvisninger). Iøvrigt er benyttet: – **117** Casino: *Teatret* XXII dec. 1923 (Aug. Goll). **121** *Ringk A A* 15. 6., 17. 6. 1895. **122** Bydreng for skuespillerne: *Jul i Vejle* 1959 34–35. Casino: *Teatret* XXII dec. 1923. Departementchefen: *Mit Hjem* I 69. Struer: *E. Bertelsen*: Barndomshjem og Ungdomsdage, Struer 1951 42. **123** Børnebænk: *Jul i Vejle* 1953 47, 1956 6. **125** *Valdemar Willumsen*: Fra Teatrets Verden, Kbh 1944 5–11. *Silkeborg Avis* 16. 8. 1962. **126** „Hakon Jarl“: *Hjem og Skole* 1912 315. **128** Dilettant i Lemvig: *Holst Dgbl* 31. 1. 1901. **129** Hjørring: *Randers Amtsavis* 18. 1. 1958. Dilettantaktivitet: *Dramatisk Tidende*, Medlemsblad for Dilettanter i København, 1903 32, 35, 49, 125, 131. **133** Revolutionsbryllup: *Horsens Teaterblad* 1915–16. *Thalia græder*: *Samme* 1914–15. **134** Ole Olsen: *Hv 8 D* 1912–13 690–91. Nykøbing F: *Lolland-Falster Stiftst* 20. 2.–25. 2. 1909. Asta Nielsen: *Biografteater-*

bladet 1911 87. **135** Skern: *Holst A* 19. 8. 1925, 5. 3. 1926. Horsens: *Holst A* 29. 5. 1926. **136** Fønns: *Holst A* 28. 4. 1926. Børnefilm: *Børnesag T* 1932 270. **137** Dicksens-film: *Berl T* 6. 12. 1922, 27. 12. 1924. U.S.A.: *Børnesag T* 1932 265. *Vore Damer* 12. 3. 1925, 17. 3. 1926. **138** Karen Møller i *Jyll-P* 13. 12. 1953. Biografteater: H. Ringsted i *Politiken* 8. 4. 1945. Træsko på: *Holst A* 29. 4. 1925. **139** Talefilm: *Teatret* XXIX 1930 16, 156. Radio: *Holst A* 6. 1. 1922, 20. 1., 14. 4. 1923. **140** *Vore Damer* 31. 3. 1926. Lykkebarnet: *Radio Uge Revy* 1924 103, 689. **142** *Forum* 1935 14–15. *Kultur-Fronten*, Organ for Arbejder-Oplysning 1933 96, 98 1934 105. **143** *Samvirke*, Brugsforeningsbladet 21. 4. 1947. *Vore Damer* 3. 10. 1923. **144** Fjernsynsfamilien: *Holst Dgbl* 31. 12. 1962 og *Politiken* 21. 10. 1962. Kritik af TV: *Jyll-P* 14. 3., 13. 4. 1961 og *Holst Dgbl* 31. 12. 1962. Merete Bonnesen i *Politiken* 25. 3. 1946. *Teatret* XXX 1931 14–15. **145** Moderne ungdom og teater: *Forum* juni 1935. **146** Leck Fischer: *Forum* juli 1935. Teatret og de brede masser: *Forum* løbende debat 1935–36. *Teatret* XXX 61–62. *Tid St* 25. 9. 1935. *Harald Engberg*: Dansk teater i halvtredserne, Kbh u. a. 7–15, 79–97.

DEN OFFENTLIGE MENING

Almindelige fremstillinger: *Den danske Rigsdag* III Rigsdagen og Folket, Kbh 1950. *Det danske Folks Historie* VII–VIII, Kbh 1926–29. *Schultz* V–VI. *Roar Skovmand*: De folkelige Bevægelser i Danmark, Kbh 1951. *Danmark for 100 Aar siden* og *nu*, red. K. Winding, Kbh 1946 (Sig. Skov). *Alfred Bindselev* m. fl.: Konservatismens Historie i Danmark I–III, Kbh 1936–37. *Fr. Nørgaard*, *Hans Jensen* m. fl.: Venstres Historie i Danmark I–II, Kbh 1937–38. *G. Fog-Petersen*,

M. Nøhr: Det radikale Venstres Historie I–II, Odense 1938–39. *Roar Skovmand*, *Erik Rasmussen*: Det radikale Venstre, Kbh 1955. *C. E. Jensen*, *F. J. Borgbjerg*: Socialdemokratiets Aarhundrede II, Kbh 1904. *E. Wüinblad*, *Alsing Andersen*: Det danske Socialdemokratis Historie, Kbh 1921. *Byg vi rejser*. *Ib Nørlund*: Det knager i samfundets fuger og bånd, forlaget Tiden, Kbh 1959. *Svend Thorsen*: Folkets veje, Kbh 1953. *Erich Henrichsen*: Mændene fra For-

Henvisninger

- fatningskampen I-II, Kbh 1913-14. *Svend Martin*: Hvorledes jeg blev Politiker, Interviews, Slagelse 1912. *P. Stavnstrup* red.: Politisk Testamente, Kbh 1963. *Det ny Danmark* 2 årg., Kbh 1930 (Schovelin: Blade af Højres Historie). *Nørreg Arbyd forhold. J. P. Norden-gaard*: Valgene til Rigsdagen gennem 100 Aar, Roskilde 1949. *Dansk Folkeopl* 3 udg. *Skovm Højsk. Svend Thorsen*: Den danske Dagspresse I-II, Kbh 1947-51. *I. V. Christensen* m. fl.: Dansk Provinspresse, Odense 1925. *N. Egebjerg* 1911-1915 red.: Nyborg Avis gamle Aargange bd 1-4: 1851-1915, Nyborg 1934-42. *Ernst Christiansen, Knud Réé, J. Rosenkjær* m. fl.: Stats-Radiofonien 1925-50, Kbh 1950. *Falb H Scharl. Stat Arb* 1904. *Avisårbogen* 1924 ff, Kbh, jfr *V. Elberling*: Danmark under Verdenskrigen og i Efterkrigstiden, Uddrag af aviserne 1914-23, Kbh 1939. - Erindringer: *N. Andreassen*: Brogede Minder, Kbh 1937. *C. Behrens*: Erindringer, Kbh 1937. *H. Bergstedt*: Et Liv i Folket, Kbh 1944. *Klaus Bernitsen*: Erindringer 1-3, Kbh 1921-25. *K. Hvidt* udg.: Frede Bojsens politiske erindringer, Kbh 1963. *J. Bukdahl*: Langs en gammel Grænse, Kbh 1947. *H. Cavling*: Efter Redaktionens Slutning, Kbh 1928 og *Samme*: Journalistliv, Kbh 1930. *J. C. Christensen*: Fra min Barndom og Ungdom, Århus 1925. *Ernst Christiansen*: Men det gik anderledes, Kbh 1960. *Johs. Fog-Petersen*: Brogede Erindringer, Kbh 1955. *Severin Hansen*: Fra træskoene til rigsdagen, Kbh 1952. *Aase Hansen*: Fra den grønne provins, Kbh 1952. *H. P. Hansen*: Et Tilbageblik 1-4, Kbh 1931-34. *C. N. Hauge*: Erindringer 1870-1924, Kbh 1937. *Ax. Henriques*: Svundne Dage, Kbh 1929. *Samme*: Glade Aar, Kbh 1930. *J. J. Ipsen*: En Utopists Historie, Kbh 1926. *Adolph Jensen*: Erindringer, Kbh 1946. *J. Jensen-Sønderup*: Hørt og oplevet gennem 24 Aars Politik, Kbh 1943. *Franz V. Jessen*: Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker I-V, Kbh 1943-46. *Ager Karstensen*: Et Liv i Politik, Kbh 1940. *Hans Kirk*: Skyggespil, Kbh 1953. *F. H. Kjølser*: Mit Livs Logbog, Kbh 1957. *Ole Bjørn Kraft*: Ung Mand undervejs, Kbh 1958. *Kr. Krater*: Fra „Kong Harald“ til Hans Hedtoft, Kbh 1948. *N. J. Larsen*: Erindringer, Svendborg 1923 (v. Sv. Martin). *Ths. Larsen*: En Gennembrudstid I-III, Hjørring 1917-27. *Larsen-Ledet. N. P. Madsen-Mygdal*: Politiske Oplevelser, Kbh 1913. *E. Marott*: Tidsbilleder, Kbh 1930. *A. C. Meyer*: En Agitators Erindringer, 1-2, Kbh 1929-33. *A. C. Mortensen*: Saa meget hændte, Viborg 1951. *Munch Erind. Anton Maaløe*: En Pressemands Erindringer, Kbh 1934. *N. Neergaard*: Erindringer 1854-1894, Kbh 1935. *Frejlif Olsen*: En Kjøbenhavnsk Journalist, Kbh 1922. *E. Reventlow*: I dansk tjeneste, Kbh 1956. *Marcus Rubin*: Nogle Erindringer, Kbh 1914. *Viggo Schiørring*: Hyggelige gamle København, Gentofte 1946. *K. K. Steincke*: Ogsaa en Tilværelse 1-4, Kbh 1945-48. *Nic. Svendsen*: Sønderjysk Skæbne I-II, Åbenrå, Kbh 1953. *C. Thalbitzer*: Da vort århundrede vågnede, Kbh 1955. *I. S. Vanggaard*: Oplevelser, Mennesker og Synspunkter, Kbh 1945. *A. Vinding*: Sorgløse Tider, Kbh 1942. - Biografier: *F. Nørgaard*: C. Berg, Kbh 1916. *S. Elkjær*: Kr. Bording, Kbh 1951. *H. P. Sørensen*: F. J. Borgbjerg, Kbh 1943. *Et brev fra Hartvig Frisch*, Gentofte 1950. *Carl Hall* og Forsvarssagen i 60 Aar, udg. H. P. B. Barfod, Kbh 1909. *Bogen om H. C. Hansen*, Kbh 1960. *Hans Hedtoft*, Liv og Virke, Kbh 1956. *E. Arup*: Viggo Hørup, Kbh 1941. *A. Svensson*: Redaktør J. Jessen I-III, Kbh 1955-60. *Bj. Svensson*: Knud Kristensen og hans Politik, Slagelse 1949. *A. Christensen*: Vilhelm Lassen, u. st. 1919. *O. Bertolt*: Michael Chr. Lyngsie, Kbh 1944. *Bogen om Christmas Møller*, Kbh 1948. *R. K. Berthelsen*: Anders Nielsen, Århus 1915. *Tage Kaarsted*: Ove Rode - en politiker bliver til, Århus 1963. *Sv. Sabroe*: Peter Sabroe, Kbh 1944. *Bogen om Stauning*, Kbh 1950. *R. Wiinblad*: Redaktør E. Wiinblad, Kbh 1929. - Specielle henvisninger (omfatter ikke brug af de ovenfor nævnte titler). 147 *P. Hansen*: Ritzaus Bureau 1866-1891, Kbh 1891. *P. Eliassen*: Ritzaus Bureau, Kbh 1916. *Af de Ædles Æt*, Odense 1939 (Johanne Lange). 148 ff *P. Engelstoft*: Politiske Valg i Danmark (Nær og Fjern, Kbh 1926). Foredragsmøder: *Det ny Årh* 1904 (Grønberg). *V. Hermansen & P. Engelstoft*: Køge Bys Historie, Kbh 1932. *Alex. Rasmussen*: Aalborg 3, Bælumkredsens polit. Hist., Ålborg 1915. *Husted*: Blade af den pol. udv. i Salling, 1923. *K. H. Kofoed*: Bornholms pol. Hist. IV 5. afs, Rønne 1939. *M. J. Lomholt*: Bidrag til Nr. Broby Sogns Hist., Nyborg 1918. *C. Fr. la Cour*:

Henvisninger

Skelskør, Skelskør 1932. *A. Uhrskov*: Nye Kulturbilleder fra Hillerød og Omegn, Hillerød 1956. „Døde pletter“: *Da Hjem* II (Berthelsen) og IV (Scharff). **152 H. Begtrup**: Christen Berg 1829–1866, Kbh 1896. *Topsøe*: Politiske Portrætsstudier, Kbh 1878. **152 ff Gads danske Magasin** 1928 (S. Vasegaard). „Aviserne og Postvæsenet“ i Mdl. bl. f. Org. af Bladudgivere 1928. *Da Hjem* IV (Scharff). **155 H. Stangerup**: Kulturkampen I–II, Kbh 1946, jfr. *V. Hørup i Skrift og Tale* udg. Vilh. Nielsen, Edv. Brandes og P. Nansen I–III, Kbh 1902–04. **156 ff Henry Bruun**: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900, I, Kbh 1938. *A. Levin*: Ferslew-Slægten fra Skagen, 1927. **158 ff Spr Kult** 1960 (Kr. Hvidt: Venstre og Forsvarsspørgsmålet). *Det ny Årh* 1908–09 (E. Larsen). *Hv 8 D* 1918–19 („Adam“ o: Müllertz). **164 ff Børnene og politik**: bl. a. Alfred Raas erindringer (manuskript i presse-mus.). *P. Engelstoft*: Politiske Valg i Danmark, (Nær og Fjern Kbh 1926). *Vejlæe*. Slagsmål: *Hv 8 D* 1918–19 („Adam“ o: Müllertz). Jubilæumsnr. f. eks. *Thisted Amtstid* 1932. *P. Eliassen*: Kolding fra Middelalder til Nutid, Kolding 1908–10. **165 ff Erindringer** bl. a. *Da Hjem* I (Huus, Bomholt) II (R. Gandrup m. fl.) III (Thit Jensen, Vogel Jørgensen, Oldendow) IV (Dumreicher m. fl.) Byhistorier f. eks. *A. Sundboe*: Frederikssunds Hist II, Hillerød 1937.

C. C. Haugner: Maribo Købstad II, Maribo 1938. *Sandf anden Tid. Sandf Tid. C. Svenstrup* Grenaa i Fortid og Nutid, Grenå 1945. *S. Vasegaard*: Hobro Nyere Historie 1870–90, Hobro 1941. **170 ff Herregårdsliv** I 1953 (E. Moltke). *Da Hjem* I (Frode Kristensen). *F. Skrubbeltrang*: Den danske Husmandsbevægelse, Kbh 1943. **175 ff Partihistorierne**, dagblades jubilæumstillæg, f. eks. *Venstres Folkeblad* 1941, *Vestlollands Avis* 1937, *Langelands Avis* 1950. Lokalhistorier f. eks. *C. C. Haugner*: Lolland 1 del 4, Nakskov, Nakskov 1918. *A. F. Schmidt* m. fl.: Brørup Sogns Historie, Brørup 1949. *Lindholm*: Starup Sogn i Brusk Hrd, Kolding 1911. *Vejlæe*. Mødetallet: P. Munch i *Det ny Årh* 1906. **177 ff Danmarks Kultur ved Aar 1900**, Kbh 1900 (Jessen). *V. Koppel*: Af Politikens Historie I–II, Kbh 1946 **179 f. Festskrift til Astrid Friis**, Kbh 1963 (P. Bagge). **183 ff Sønderjyllands Historie** V, Kbh 1943. *Troels Fink*: Rids af Sønderjyllands Historie, Kbh 1945. *Samme*: Sønderjylland siden Genforeningen, Kbh 1955. *Ax. Linvald og Sv. Dahl*: Sønderjylland I–II, Kbh 1919. **189 f Autoritære strømninger**: Se bl. a. *J. Joesten*: Rats in the Larder, New York 1939. **190** Se f. eks. *Chr. Refslund og Max Schmidt* red.: Fem Aars Indtryk og Oplevelser 1–2, Kbh 1945–46. *Jørgen Hæstrup*: Hemmelig alliance I–II, Århus 1959. **192 f Aksel Lassen**: Folkevilje eller Vælgerlune, Kbh 1961.

FOLKET I SKOLE

196 Hansen Æresdr 78–87, jfr *ØJy Hjemst* 1961 34 ff (Elkjær). *Løjer*: *Hansen Æresdr* 82 f. Dreng på loft: *T. Kaarsted*: Almueskæbner, Århus 1961 46 f. Lærerinde: *ØJy Hjemst* (Elkjær). På alle fire: mundt. medd. til forfatteren. **199** Lektie læsning: *ØJy Hjemst* (Elkjær). Danmarks historie: *Samme*. Sognebogsamling: *Årb Ribe* XIII 1962 70–74 (Slægtsminder). **200** Lærerinde: *Nexø kræ* 100–106. Snottet bande: *Samme* 122 f. Suhmsgade: *Min skoletid*, 64 ff (Jensen: Fra landsbyskolen til gymnasiet). Århus: *Samme* 181 (Povl Sabro: I skole i oldtiden). *Jens Smørum*: Vejen jeg gik og mennesker jeg mødte, Kbh 1961 21. **201** Slagsmål: mundt. medd. til forfatteren (Steensberg). Overfyldte klasser: *Jensen Silkeb Skolev* 92. Skoleudflugt:

I dagbladet *København* 6. 7. 1891 gør dog en 13-årig indsender ophævelser over at skulle deltage i skoleskovtur. **202** Eksamensrejser: *Danø* 67. Religionsundervisning: *Århus Seminarium* 1909–34, Århus 1934 49 ff (Holger Sørensen). Kvalitet: *Vordingborg Seminarium* 1882–1957, Vordingborg 1957 17 ff (Th. Balslev). **204** Blågård: *Fr. Hamre*: Om og fra Blaagaard Seminarium, Kbh 1898 156 f. J. Tang: *Blaagaards Seminarium* 1859–1934, Kbh 1934 9 ff (J. Banke). **205** *Danø* 67, **206** Smækbukser: *G. Schmidt Nielsen*: Skårup Seminarium 1803–1953, Svendborg 1953 38. Privat latinskoleforberedelse: *Jul. Nielsen*: Oversigt over den danske Skoles Historie og Organisation, Kbh 1938 4–7 (duplikeret). Straf: *Årb Ribe* XI 1947

Henvisninger

145 ff (Katedralskolen). **207** Strenge krav: *Odenseaner Samfundets Tidsskr* nr. 20, Odense 1944 (Aa. Trojel), *Årb Ribe XI* 1947 160 og *B. Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie II* 1660–1920, Kbh 1952 376–85. Viborg: *Carl E. Jørgensen: Viborg Katedralskoles Historie*, Viborg 1960 120 ff og *Munch Erind I* 9 ff. Solide kundskaber: *Jensen Silkeb Skolev* 92, jfr *Adolph Jensen: Erindringer*, Kbh 1946 49 ff. Fantasi: *Dansk Folkeopl* 20 (Bredsdorff) og *samme* 54 (Borup). Antal: *Skovm Folkehøjsk* 246, jfr *Skovm Højsk* 43 ff, 75 ff. Strikke uldvanter: *Højskbl* 1885 sp. 2393. *Jens Thise: Ungdoms- og Manddomsaaer, Thise* eget forl. pr. Manne, Tise sogn 1945 47 f. **208** *Vrå Højskbl Årskr* 1946 37–42 (Ribergaard) og *samme* 1922 46–48 (Næsgaard). **209** Askov: *Nexø Erind* 2 86 ff. L. Schrøder: *Da Folkehøj Festskr* 546 (Dael). **210** B. Dahlgaard: *Ugens Politik* 24. 11. 1961. Kammeratskab: Se f. eks. *Skals Højskoles vandrebøger*. Landsarkivet, Viborg. **211** *Samme*, **212** Kundskaber: *Dam Blad* 18. 5. 1902, *Skals Højskoles vandrebøger*. Lysvågen: *Højskbl* 1926 539 f, 546, 553, 558. **213** *Nexø Erind* 2 131 ff, 157 ff. Thit Jensen: *Da Hjem III* 1951 28–29. Sophus Clausen: *Dagbladet København* 10. 9. 1891. Selvfølelse: *Højskbl* 1926 549, 553. Udslagent hår: *Da Hjem III* 28–29. **214** Vågen og oplyst: *Skovm Folkehøjsk* 470. Træghed og dumhed: *Dansk Folkeopl* 19 (Bredsdorff). **215** Venstres førere: *Højskbl* 1926 545. Systemskiftets mænd: *Lærerne og Samfundet* 1814–1914, Kbh 1914 (Elberling). Rigsdagsmænd: *Skovm*

Højsk 157. Studentereksamen: *Dansk Folkeopl* 24 (Bredsdorff). Mellemskole: *D Kultur* 1940 II 179 (Gymnasieskolen). **216** Amtsskolekonsulent: *Dansk Folkeopl* 23, 27 ff (Bredsdorff). Om 1937-loven se gængse værker, f. eks. *Opdrag Underv.* **218** *Barn Århus* 72 ff (Høybye). Fattig: *Samme* 85 (Bernh Jensen). Naturfag: *Samme* 134 ff (Niels Å. Nielsen). **220** Visne i toppen: *Dansk Folkeopl* 29 (Bredsdorff). Forældrepres: *D. Kultur* 1940 II 179 (Gymnasieskolen). Fra 1903 til 1941 faldt antallet af akademikerbørn fra 44% til 28% og landbobørn fra 10% til 6%. Omvendt steg antallet af funktionærberne fra 11% til 24%, men arbejderne kun fra 2% til 3%. Det er med andre ord middelstandens børn, der har folkeliggjort gymnasieskolen (Højberg Christensen). **221** *Kaj Munk: Foråret* så sagte kommer. *Erindringer*, Kbh 1944 172 ff. Scherfig: Se f. eks. *Vor Ungdom*, Kbh 1944 159 ff (K. Galster) og *Lebech Taulov* 74 ff. Jysk gymnasium: Haderslev Katedralskole 1920–45, Haderslev 1945 100–105 (Meyer-Heiselberg). Sorte skole: *Dansk Folkeopl* 54 (Borup) og *Samme* 20 (Bredsdorff). **222** Elevtal: *Skovm Folkehøjsk* 118, 154 og *Dansk Folkeopl* 74 (Borup). Thorkil Kristensen: *Da Folkehøjsk Festskr* 558. **223** *Askov-Bogen* 1930–31, Kolding 1931 9 (Sv. Birk). Fagidiot: *Soluret*, Kolding 1956 24 (Svend Snitker Petersen). Positivt menneske: *Samme* 40 (Grete Nielsson). **224** Aftenskolen: *Opdrag Underv* II 1949 302 (Novrup). Folk i skole: *Dansk Folkeopl* 35–44 (Thyregod).

DE TROENDE OG DE VANTRO

Til videre læsning anbefales: *L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions Tid* 1848–98, Kbh 1898. *H. Koch: Danmarks Kirke gennem Tiderne*, 5 udg. Kbh 1960. *P. G. Lindhardt: Den danske Kirkes Historie VII*, Kbh 1958. *Samme: Vækkelser og kirkelige retninger*, 2 udg, Kbh 1959. *Samme: Kirken igår og idag*, Kbh 1955. – I „Et Kirkeskifte“, Kbh 1960 behandles fremtrædende retninger og bevægelser i tiden 1800 til ca. 1900. – Om Indre Mission læs bl. a. *L. Blauenfeldts* og *P. Holts* fremstillinger, henholdsvis 1912 og 1960 ff, samt *Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv*, Kbh 1901. *Carl*

Moe: Oplevelser, Kbh 1926. *Hjem Tro. P. Holt: Nød dem – Københavns Indre Mission* 1865–1940, Kbh 1940. – Om ungdomsarbejdet læs især *C. Gad: Da vi var unge*, Kbh 1928 og *Elith Olesen: Børn og unge i dansk kirkeliv*, Kbh 1958. – Om kirkefondet etc. læs *Københavns Kirkesag* 1890–1915, udg. af Kirkefondets forretningsudvalg, Kbh 1915. *C. Gad: Et Størværk*, Kbh 1933. *P. Helweg-Larsen* udg.: „Kirkens Venner“s korrespondance, Af Kirkefondets Forhistorie, Kbh 1955. – Om grundtvigianismen læs f. eks. *A. Nørgaard: Grundtvigianismen I–III*, Kbh 1935 ff. *H. Begtrup:*

Henvisninger

Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse I-V, Kbh 1931 ff. *Grundtv Hjem. A. Højmark og V. Hansen* udg.: De grundtvigske Fri- og Valgmønstre I-II, Odense 1944. *Roar Skovmand* udg.: Højskolens Ungdomstid i Breve I-II,

Kbh 1960. *P. G. Lindhardt*: Præsten Dines Pontoppidan, Århus 1948. *Samme*: Morten Pontoppidan I-II, Århus 1950 ff. *A. Pontoppidan-Thyssen*: Den nygrundtvigske Bevægelse, Kbh 1958.

KUNST I HVERDAGEN

Til videre læsning anbefales: *Tidskr Da* 1946 1-7 (Malling: København 1888-1945). *Samme* 1946 43 ff (Wolf: Københavnske Hjem). *Samme* 1946 82 ff (Wolf: Kbh'ske Hjem). - **243 Vore Damer** 1925. Balbillede: *C. Staun*: Proletardrengens Læreår, Kbh 1929 22. Dansk-amerikanere: *Alt for D* 28. 5. 1963 (Interview med Fidusmaleren Kristian Nielsen i Jyderup). **244** Den tomme væg: *Bo Bedre* okt 1963. **245 Aakjær Drengedr** 108. *Gosse* 154. **250** Fra Angelico: *Marcus Lauesen*: De meget skønne Dage, Kbh 1933 20. Luther: *Jørgen Nielsen*: Vi umyndige, Kbh 1934. **252 Herman Bang**:

Stuk, Kbh 1887 1 kap. **254 Martin A. Hansen**: Dansk Vejr, Kbh 1953 37. **256 Hans Mølbjerg**: Gården, Kbh 1949 69. **258 Det Bedste** nov 1963 (Reklamesider m. reproduktioner gengivet i farver). **259 Bissens Landsoldat**: *Gosse* 59. **263 Soya** 40. **264 Løve** på hanken: *Thomas Olesen Løkken*: Claus Bjerg og Bodil, Kbh 1923 29. **266 Funkis-idealhjem**: *Ove Boesdal*: Hvordan skal vi bo? Vejledning i sund og naturlig boligindretning, Kbh 1931 51, 80. **272 „Fessoren“**: *Bomholt på vej* 146 f. **274 Aakjær Drengedr** 108. *Alfred Povlsen*: Højskolens forhold til kunsten, i Den danske Folkehøjskole 1916 153.

SUNDHED OG RENLIGHED

Til videre læsning anbefales: *Sundhed og sygdom mens Århus blev stor* udg. Sygekassen i Årh. 27 april 1963 (v. Birgit Nüchel Thomsen, John W. Oldam og Finn H. Lauridsen). I dette værk, udkommet efter trykningen af nærværende, er fremlagt et righoldigt, grundigt kommenteret og statistisk behandlet materiale, som - trods lokal afgrænsning - giver en i det store og hele almengyldig beskrivelse af sundhedstilstande og hygiejniske forhold i Danmark 1861-1909. Til læsning i almindelighed anbefales: *Sigurd Jensen* udg.: Københavns hospitalsvæsen 1863-1963, Kbh 1963. Til afsnittet er særlig benyttet: *R. Berg* 28-29, 52-55. *O. Bisgaard*: Af Silkeborgs Handelsplads' Historie 1860-1900, Silkeborg 1942 188-98, 305. *Dam Blad* 1902 190, 345, 382, 490, 1903 33. *Da Hjem* II 137 ff, 155, 178, III 152, IV 23. *Dansk Sundhedstidende* 1896 26-28, 34, 42, 66 ff, 88-89, 123, 179-80, 182, 237-39, 289, 306, 1897 83-84, 99, 101 ff, 212-14. *De gamle fortalte* I 63-64, 123, 170, II 85, III 47. *Det ny Årh* 1903-04 177, 462 ff, 549-50, 1904-05 200 ff, 507-08, 576, 1905-06 122, 126-27, 227, 401 ff, 430, 1907-08 1-7. *Feilb Bondeliv* I 1910 396-97, 399. *Folket Forh* 1878-79 sp 1568-69, 1903-04 2830, 4312 ff, 1905-06 6711,

1907-08 103-05. *Hospitalstidende* 2 rk IV 1877 33, 537-40, 3 rk V 1887 634-37, 650, 793 ff. *Hv 8 D* 1898-99 240, 1905-06 268 f, 721, 1906-07 808, 1908-09 722, 1909-12 312, 1914-15 169. *Jul i Vejle* 1938 12-14, 1942 7-9. *Købstadsforeningens Tidsskrift* 1890 117-21, 1891 121-31, 132-35 tabel I, 1892 55 ff, 177-96, 1893 86-97, 125-37, 158-72, 181-203, 223-37, 247, 1894 20 ff, 44-51, 1897 86-89. *Larsen-Ledet* I 123-28, 152-53. *Ringk A Medicinalberetning* 1898, 1900, 1904, 1905. *Severin Nordentoft*: Vore Sygdomme og deres Aarsager, „Frem“ Kbh 1904 27-28, 58-60, 173, 224-25. *Sandf anden Tid* 90-112. *Sandf Tid* 120-35, 136-52, 201-12. *Falb H Scharl* I 457-65, IV 90, V 79-81, 87-89, 94 ff, VI 552. *Sognerådst* 1885 67 ff, 1886 181 f, 211 ff, 227 ff, 245, 1889 12-13, 74-75, 204-05, 213-14. *Stat Arb* 1901 16 Tab. XII E, 18 Tab. XIV A, 1949 36 Tab. 27-29, 40-41 Tab. 36-37. *Ugeskr Læger* 4 rk XVII 1888 229 f, 290 f, XVIII følgebld 4-5. *Aalborg Amts Lægeforening* 1854-1954, Alb. 1954 25-51. *Årb Hards* 1947 150-51, 1950 45, 1952 103-05, 110, 1956 40-41, 1957 48-49. *Årb Thist* 1945 264, 1946 353. *Årb Vib* 1930 114-15. Utallige dgbl-referater og -notitser i *Esbj A* 1896-97. *Hobro A* 1902.

Henvisninger

Holst A 1866–1914. *Holst Dgbl* 1878–1914. *Ringk A Soc-Dem* 1904. *Vejle A F* 1884–86. *Vib Amtst* 1897. *Vib Stiftst* 1892. – Henvisninger i tilknytning til specielle sidetal: **275** Skravlet døde: Fhv. postkonrahent i Struer Poul Poulsen (1870–1956). Skarlagensfeber: *HCA Breve* 158–59. **277** Svovlpustning: *J. L. Koch*: Under Præstegaardens Tag, Kbh 1948 72–73. Distriktslæge bortrejst: Gimsing Sogneråds *Copibog* 17. 4. 1871. **278** Lever ikke længe: *Møller Slægt* 32. **280** Mistro: *Da Stud* 1926 115. Boysen: *Grundtv Hjem* VII 115. Brændevin med peber: *Jak. Knudsen*: Ide og Erindring, Kbh 1949 153. Forgørelse: *Jy Saml* 4 rk VI 427–28. **281** Kvaksalver: *Da Tidskr* 1902 298 ff. **282** Præstefrue: *Møller Slægt* 19. **284** Tuberkulose: *Carl Thalbitzer*: Stormfulde tider, Kbh 1958 32. **286** Bad: *Dansk Landbotidende* 1868 320. *Højskbl* 1903 721–22. Venø: *Elise Konstan-*

tin Hansen: Smaa Kapitler af et langt Liv, Odense 1945 77. **287** Oscar Bloch: *Gads Danske Magazin* 1923 128. **290** Horsens: *Thyra Jensen* I 160. **295** *Georg og Edvard Brandes*: Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd I, Kbh 1939 311. **296** Ledegigt: *C. L. T. Frølund*: Holstebro, Holstebro 1871 47. **297** *HCA Breve* 44–45, V 326. Klinik: *No Kult hist* V 48. Gaderne: *Edith Rode* 52. *Årh Prom* 40. **300** Gårdretirade: *Jensenius* 80–81. **301** Husprivet: *Husm bl* 1897 26–27. **302** Århushand: *Byer og Mænd* II 1899 52. **303** Strandbadning: *No Kult hist* IV 399. *Årh Prom* 27, 46. *Vore Damer* 1. 6. 1913. **307** Difteritisvaccination: *Højskbl* 1902 118. **308** Kogesprit: *Pressens Magazin* 1918 nr. 338. *Højskbl* 1902 42. Uro og rastløshed: *Folkeskolen* 1911 310. Resignation: Brev 23. 3. 1873 i forf.s privateje, jfr *Politiken* 28. 1. 1962 (Warburg).

VELFÆRDSSAMFUNDET

Til videre læsning anbefales: *Georg Brochmann*: Mennesket og Maskinen I–II, Kbh 1937. *Everet Dean Martin*: The Conflict of the Individual and the Mass in the Modern World, New York 1932. *Erik Hoffmeyer* red.: Velfærdsteori og velfærdsstat, Kbh 1962, jfr *Perspektiv* okt. 1960 (P. P. Rohde). *Beretning om Mødrehjælpsinstitutionernes virksomhed* i tiden 1 april 1955–1 april 1958, Kbh 1960. *Ungdommen og arbejdslivet*, Betænkning afgivet af Ungdomskommissionen, Kbh 1952. *Den tilpasningsvanskelige ungdom*, Betækn. afg. af Ungdomskommissionen, Kbh 1952. Endvidere anbefales *Soc pol Småskr* og skriftrækken: *Nyt Socialt Bibliotek* udg. af Soc. pol. forening. *Harald Jørgensen*: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark, Kbh 1940, jfr *Sandf anden Tid* 181–210 (fra Gimsing-sogns fattigarkiv 1865–95). – Forf. har navnlig benyttet: *Poul Bonnevie*: Hygiejne og socialmedicin, Kbh 1958 især 105–08, 172–202, 220–34, 269–82, 325, 332, 343, 358–70. *Vagn Christensen*: Boligforhold og børnesygelighed, En undersøgelse af hospitalsindlæggelser under forskellige boligforhold, Kbh 1956 især 43–44, 99–101, 112, 145–46. *Henning Friis*: Indledning s V–XXII i Langvarigt forsorgsunderstøttede, Undersøgelse af langvarigt kommunehjælps- og fattigunderstøt-

tede foretaget under ledelse af H. F. og Erik Warburg, Kbh 1960. *Soc pol Småskr* 26 1958 (H. Friis). *D Nyh* 12. 2. 1958 (H. Friis: kronik). *H. E. Knipschildt*: Om hygiejne, Kbh 1962. *Soc pol Småskr* 17 1954 især 42–44, 45, 49–50, 51, 56–57, 67. *Kjeld Philip*: Staten og Fattigdommen, Kbh 1947. *Sundh pleje* 1960 især 4, 10–11, 12, 18–21, 27, 60–62, 67, 81–86, 132–33. *Medicinalberetning* for Ringkøbing amts lægekreds 1959, Ringkøbing 1960. *Avisårbogen* 1955–61. – Under bestemte sidetal henvises til: **309** *Holst A* 6. 8. 1885 (e. Årh Stiftst) og 15. 2. 1889. *Sognerådst* 1886 321 f. **310** Typisk angreb og typisk forsvar: *Vestkysten* 30. 1. 1956 (kronik) og *Soc-Dem* 14. 2. 1956 (kronik). **311** *Ortega y Gasset*: Massornas Uppror, Natur och Kultur, Stockholm 1934 53. **312** Losseplads og skarnspande: *Jyll-P* 13. 1. 1963. *Austin Freeman*: Social Decay and Regeneration, London 1920 196. **313** *Holst A* 9. 1. 1877, 6. 8. 1885. *Tilskueren* 1890 930. *Højskbl* 1885 sp 2295. *Jylland* 1892 69 ff. **316** Israelitter: *D Nyh* 28. 12. 1958 (E. Bach, kronik). Canada: *Politiken* 10. 3. 1963, jfr *Da Mag* 1946 4 ff, 614 ff (K. Lindemann). *Ugeskr Læger* 1952 696 (Rydborg). **317** Tegner Jensen: *Sandf Tid* 25. **324** Pesthus: *Ugeskr Læger* 1951 148 ff (Troels Smith). *Soc-Dem* 25. 4. 1949 (Halfdan Rasmussen). **325** Infor-

Henvisninger

- mation 11. 2. 1963 (Vagn Christensen). **326** *Ugeskr Læger* 1951 1678 ff (Bjerregaard). **327** *Soc pol Småskr* 10 1950 31 (Helweg). *D Nyh* 13. 3. 1956. **328** *Politiken* 2. 1. 1956. *Berl T* 27. 7. 1957. *Årh Stiftst* 21. 1. 1957. De gamle: *D Nyh* 13. 3. 1956. Ceylon: *Mennesket i centrum*, Kbh 1953 68. Husmoderafløserne: *Berl T* 6. 12. 1956. *Jyll-P* 16. 2. 1963. Sygehus og plejehjem: *Årh Stiftst* 21. 1. 1957. **330** Middelmådighed: *Perspektiv* 1963 23. *Sundh pleje* 1960 41 f (Bonnievie). *Soc pol Småskr* 8 1949 5 ff (Th. Kristensen). *Ove Hoff*: Automation og beskæftigelse (Berl Leks bibl), Kbh 1958 132.

PÅ KANT MED LOVEN

Til skildringen af livet indenfor fængselsmurene har forfatteren væsentlig benyttet arkivmateriale, især de enkelte anstalters forhørsprotokoller, der ikke er offentligt tilgængelige. Desuden er af trykte arbejder benyttet: *Aude-Hansen*: Fra fængsel til frihed, Kbh 1952. *F. Bruun*: Beretning om Straffeanstaltens Tilstand, Kbh 1858-85 (årligt) og Beretning om Straffeanstalterne i Danmark 1886-1925 (årligt). *Samme*: Om Fuldbyrkelse af Strafarbejde, Kbh 1867. *Svend E. Christiansen og Th. Møller*: Statsfængslet i Horsens, Odense 1953. *V. From*: Christianshavns Straffeanstalt 1662-1928, Kbh 1928. *Torkil Fussing*: Nogle Træk til Belysning af Fængselsvæsnets Administration, Kbh 1903. *August Goll*: Forbrydelse og Straf, Kbh 1905.

Chr. Gudnitz: Fra Fængslerens Verden, Kbh 1925. *S. M. Hafstrøm*: Fra Horsens Tugthus, Århus 1900. *Stephan Hurwitz*: Kriminologi, Kbh 1948. *Henning Høirup*: Fangen, vort Medmenneske, Kbh 1939. *Vagn Kildemoes*: Statsfængslet i Vridsløselille, Kbh 1959. Meddelelser fra Direktoratet for Fængselsvæsenet 1891-1928, Kbh (årligt). *A. C. E. Poulsen*: I Jerne, Kbh 1934. *George E. Schrøder*: Psykiatrisk Undersøgelse af Mandsfanger i Danmarks Straffeanstalter, 1. Forbedringsfanger, Kbh 1917 og 2. Tugthusfanger, Kbh 1927. *Jørgen Trolle*: Syv Maaneder uden Politi, Kbh 1945. *J. H. Wandall*: Fangens Anvendelse til Friluftsarbejde, Kbh 1925.

FOLKS TØJ

Henvisninger i tilknytning til specielle sidetal: **349** Edith Rode 16 ff. **350** *Årh Stiftst* 1. 1. 1870 (Annonce fra Anton Herskind). Pude bagpå: Mundt. medd. frk. Jensine Albrecht f. 1880 (om hendes mor i Lading). „Hale“: *Dagmar* februar 1880 illustration. Snoretræk: *Samme* 16. 6. 1878 144 illustration. „Balayese“: *Samme*. *Rung* 75. **353** *Edith Rode* 77. Dronn. Louise: Nat. mus. 3 afd. Jaketter: *B. A. Hutters*: Nyeste Skole i Tilskærerkunst, Kbh 1885 (trykt: J. M. Elmenhoff & Søn, Randers) 80 og tavle 73. Tugthus: *Årh Stiftst* 13. 10. 1870 (annonce). Buckskin: *Samme* 30. 6. 1878 (annonce). **354** Gummistrimmel: *Samme* 27. 11. 1895 (annonce). Manchet: Se i *Gl By*. **356** Dolmankåber og Havelocks: *Berl T* 28. 2. 1881 (annonce). Sjalsnål: Medd. fru Fanny Lorenzen Kbh f. 1887. Hverdags-sjal: *Berl T* 30. 6. 1884 (annonce fra E. Børgesen, Kjøbmagergade 25 - „Uldne shawler fra 3 kr., franske shawler fra 12 kr.“). **357** Medd. fru Hansen Lundingsgade Århus, (Hendes mo-

ster havde købt et stort fr. sjal ca. 1885 for 60 kr. Sjalet nu i „Den gamle By“). Overskæg: Medd. fru Fanny Lorenzen Kbh. Silkehat: Medd. frk. Alma Møller Sdr. Ringg. 81 Årh, f. 1887 (oplyst om hendes far, der var traskomager i Årh). Carl Wendel: *Skorstensfejeren* Nat. mus. 3 afd, Kbh 1953 2 udg. 12, 28. Hattæske: Se i *Gl By*. Meyling: *Årh Stiftst* 1. 5. 1870 (annonce). Stråhatte: *Samme* 9. 7. 1873 og 30. 6. 1878 (annoncer). „Kaskjætter“: *Samme* 1. 1. 1878 (annonce). Drengeskasket: *Rung* 66. Boelsmand: Medd. frk. Jensine Albrecht (se ovenfor). **358** Hårarbejde: *Årh Stiftst* 29. 5. 1870 (annonce). **359** Engelsk filthat: *Husmo bl* II 1897 nr. 41 (Camilla Eegholm). Handsker: *Berl T* 28. 2. 1884 (annonce). **360** „Bicycle“: *Hist Medd Kbh* 3 rk, 2, 420 (E. M. Kjerrumgaard Jørgensen). Silkeborg: *Gl By* 1955 15. **362** Amme: *Rung* 50. *Gyrithe Lemcke*: Dansk Kvin-desamfunds Historie gennem 40 Aar, Kbh 1939 14. Reformdragt: *Samme* 82. **363** Edith Rode

Henvisninger

81. Kristine Dahl: *Husmo bl II* 1897 nr. 14, 16. *Rung* 165. **364** Sygeplejerske: *Hjemmet* 15 og 16 1880. Tandlæge: *Husmo bl II* 1897 nr. 2 s. 9. Teater: *Samme II* 1897 nr. 3. „Silk'kjoul“: Medd. frk. Tulstrup, Mogensg. Viborg. **365** Sort brud: Medd. Th. Thomsen, Esbjerg og Mus. insp. Gunner Rasmussen, Årh. Mejerist: Medd. Fanny Lorenzen Kbh. Kedeldragt: Medd. blikkensl. Peter Frederiksen Vanløse. **366** Otto Mønsted: *Samme*. Gamst: Medd. A. Steensberg. **368** Krinoline: *Hjemmet* 12. 6. 1904 og 23. 9. 1915. **371** Laksko: Medd. A. Steens-

berg. **372** Matroskrave: *Ringsted Trilleb* 65 ff. **373** *Husmo bl II* 1897 nr. 45 (foreningen stiftet 1889, i 1896 uddelt 2.331 par kapsko). Model 1963: *Årh Stiftst* 26. 11. 1962. **375** Arbejdstøj: *Textilbogen*, Kbh 1944-46 hft. 11 495. **376** Buseskørt: *Årh Prom* 27 (udpluk af Årh-avisen, 50 år siden Landsudst.). **379** Kunststoffer: *Niels Lichtenberg*: De kunstige Spindestoffer i „Vore Klæder“, Kbh 1941 68 ff. Non-Iron: *Samme*, jfr Foreløbig meddelelse nr. 8 aug 1955, nr. 11 nov 1959 Terminologicalentralen.

GOD MAD - SUND MAD

Under følgende sidetal henvises ved hjælp af stikord fra teksten til benyttede kilder: - **381** Slagteren: *Da Hjem III* 167. Kød er kraft: *Shaw Desmond*: Fru Danmark, Kbh 1917 59. Maver i jernbanekupeer: *Samme* 60. Als: *Årb Sdrbg* 1963 33. Sukkerfabrik: *R. Willerslev*: Studier i dansk Industrihistorie 1850-1880, Kbh 1952. Konserver: *Beauvais* 29. Negerfedt: *Årb Vib* 1954 (Pape). Amerikansk fedt: *Fang* 147. **382** Fordøjelsestiden: *Hahn* 361-63. **383** Liebig: *Birket-S Lægekunst*. P. Niemeyer: Almenfattelig Sundhedslære, Kbh 1879 kp. 12, 13, 15. **384** *Chr. Jürgensen*: Mad og Drikke, Kbh 1888. Diæt-mad: *Reimer Mad*. August Krogh: *Tidskr Hush* 1922 89 ff. Beretninger fra M. Hindhedes kontor for ernæringsundersøgelser 1913 nr. 3. Stoffer: *Tidskr Hush* 1923 49 ff (Hindhede). Bananen: *Hind Erind*. **385** *Kirstine Nolfi*: Mine erfaringer med råkost, Ringsted 1953. **386** Nordsjælland: NEU 8120. Udbløde sild: NEU 2340. Måltid ved sekstiden: NEU 8117. Vassingerød: NEU 1004. Sild med fedtebrød: NEU 8862. Norske spegesild: *Folkem I* 9 f. Fyn og Jylland: *Th Hansen og Thuborg*. Sengeløse: NEU 8120. Ærtegrød: NEU 9508. Dyppe i underkop: NEU 17.748. Kød til andendagsgæster: NEU 11.209. Kolding: NEU 18.961. Aldrig kød: NEU 8862. **388** Kregme: NEU 11.209. Pillesul: NEU 11.112. Dyppe: NEU 15.467. Kolding: Valgmenighedspræst Axel Helweg, Askov iflg. opt. hos A. Steensberg. Frijsenborg: *Årb Årh* 1955 236 (Lauridsen). Astrup: *Folkem I* 88 ff (Piø). Brahe-Trolleborg: Marg. Friis optegnelser, 1890 fra Brahe-T v. Hans Brandt, Fåborg. **389** Svendborg: *Da Hjem IV* 123. Samsø: NEU 970. Fedte-

grever: NEU 11.112. Medisterpølse: *Nexø Erind* 15. Wienerbrød: Traditionen hos *T. Heft*: Da. Sæder og Skikke, Kbh 1943 I 164. Men allerede i 1821 omtales forskellen på de såkaldte kukkenbageres finbrød, der dreves ved gær, og konditorernes og sukkerbagerens, der alene dreves ved æg eller som blot bestod af sukker o.l., medens udtrykket wienerbrød først findes i bevillinger fra 1857 for kukkenbagerer i forbindelse med deres næring til at bage sådant brød, der drives med gær; jfr. *H. Hjort-Nielsen*: Kbh Bagerlaug, Kbh 1933 205. Den af Heft omtalte strejke, hvortil arbejdere indkaldtes fra Tyskland, fandt først sted i 1874, jfr. *Bagersvenden i Fortid og Nutid*, Festskrift, Kbh 1942 89. **390** Ida Jensen: *Raske Fjed* 12. Amager: *J. Johnsen*: Mellem to Tidsaldre (Mem. og Breve XXIII), Kbh 1915 145. Spisehuse: *Svendson* 4,9. *Samme* 13. Nørrebro: *Bespisningsforen. Jubilæumsskr.* 1903. Dampkøkken: *Svendson* 4 f. Hansted: *Årb Årh* 1955 39 f (Bay). Kommuneskole: *Birket-S Lægekunst*. Hancke: *Fang*. Svendborg: *Da Hjem III* 124. **392** *Jul i Kalundb.* 1960. Café: *Da Hjem IV* 53 III 84. **393** O. Rode: Om Dyrtdisforanst., 1918. **395** Fødemidlernes forringelse: *Sund Levevis* nr. 11 (tidsskr.) 1935. **396** Midtjylland: Opt. A. Steensberg. **397** Begtrup: *Sund Levevis* nr. 1 1935. **398** Suttepose: NEU 15.091. Radioforedrag: *Vor Mad* 1941. **400** *T Heft*: Da. Sæder og Skikke, Kbh 1943 I 174 f. Rationeret: bl. a. *Axel Kjærulf*: Livet i Danmark 1937-47, Kbh 1947-48, og *10 år i Husmoderens Tjeneste* 1939-1949 udg. Tørleffs Husmoder Service, 1949. **401** Politimester: *Berl T* 27. 10. 1963. **402** Sjøv mad:

Henvisninger

- Karen Overgaard Petersen og Gunhold Gantzel*: Sjøv Mad – i en trist Tid, Kbh 1945. Kødfattige middagsretter: *Hush råd* nr. 25 1948. *E. Clausen og Knud Lundberg*: Spis drik og vær slank, Kbh 1950, jfr *Erik Olaf-Hansen*: Slank uden sult, Kbh 1958. **403** Gjøel: *Hush råd* nr. 26 1961. Fiskeboller: Forbrugeren og konserver. Foredrag af *Ellen Villemoes Andersen* på DSK's pressemøde 13. 3. 1961. Konserver: *Statistikker* o. a. fra konserverindustriens informationskontor. **404** Landhusholdning: Undersøgelser over landbrugets driftsforhold 44, udg. *Det landøkon. driftsbureau*, Kbh 1961 2 del 59–60, 100–109. *Samme* 1951 2 del 81 ff. og husholdningsorg. h. regnskaber. *Hush råd* tekniske medd. nr. 4 1962. **406** Fedtindhold: *Hush råd* nr. 3 1963 og *K. Vedel Petersen*: Danm. Statistik, Kbh 1946 469 ff.

LANDMÆND

- Under følgende sidetal henvises ved hjælp af stikord fra teksten til benyttede kilder: **407** Veteran: *M. P. Ejerslev*: Den danske Bonde, Kbh 1945 177. Krise: *K. Hansen*, Landbrugshistoriske oplysninger indtil 1930 støtter sig i hovedsagen på dette værk. Kornpris: *Årb Ribe* 1956–59 431 (K. Bruun). Kapiteltekst: Den af stiftsøvrigheden ansatte afløsningspris. **408** Skide i flaske: *Bjerre Brevd* 14. *Sandholm* 116–122. **409** Hovgård: *Da Hjem* II ny saml. 1949 60. **410** Termin: *Samme* IV 150. Lån: *Sandholm* 139–40. **411** Fællesmejeri: *V Landbr* 1881 161–64. Centralisering: *Samme* 1881 406–7. **412** *Sandholm* 139–40. Futmælk: Medd. 1. 12. 1962 af Kristine Hansen, Strøby. Hovgård: *Da Hjem* II ny saml. 1949 57. **413** Sædskifte: *V Landbr* 1891 458. Oliekager: *Sandholm* 117–19. Roefrø: *Bjerre Brevd* 18. **414** Padderokker: Medd. Kristine Hansen 1. 12. 1962. Radrenser: *Samme*. Roelæsning: *Samme*. *V Landbr* 1891 231. Arbejdsstyrke: *K. Nielsen*: Mit gamle Hjem, Roskilde 1931 85 ff. Satan: *Kristine Hansen*. **418** Maskinsyn: *Steffensen* 21. **419** Brødmaskine: *Årb Ribe* 454 (K. Bruun). El-værk: *Da Hjem* II ny saml. 1949 58. Mølleris: *Årb Frdb* 1938 177–78 (Uhrskov). Harehammer: *Steffensen* 151–52. Bindegarn: *V Landbr* 1891 444. Mejemaskine: *Samme* 1881 676. **420** Drengen ved manden: *Kristine Hansen*. Drengen ved pigen: *Hansen Hyrdeliv* 1 udg. 74. **421** *Liv i arb* 10–11. **422** *Frode K Erind* 12. **423** Akssankning: *N. M. Carlsson*: Et vestslesvigsk Smaakaarshjem, Tønder 1944 11 ff. Vallø: *Kristine Hansen*. Beskrivelse af årets gang på en nordsjællandsk gård bygger på uddrag af en *arbejdsjournal* ført året 1922–23; tilh. A. Steensberg. **430** Om JAK læs bl. a. *JAK-Bladet*, ugebladet (1930 ff), og månedsbladet *Økonomi* begge udgivet af Landsforeningen JAK; JAK banken, stiftet 1958 yder rentefri lån på grundlag af opsparede indskud, men også midlertidige lån og kassekreditter på rentevilkår. **431** Landbrugsordninger: *E. Olsen*: Danmarks økon. hist. siden 1870, Kbh 1962. **432** Gældsbyrde: *Landsbl* 15. 9. 1962. Hornskovgård: *Samme* 20. 10. 1962. **433** Store lønninger: *Landsbl* 3. 11., 8. 9. 1962. Bortvandring: *Samme* 16. 6. 1962. Værelse: *Samme* 15. 12. 1962. **434** St. Restrup: *Husmhj* 5. 1. 1961. Vestsjælland: *Samme* 23. 2. 1961. „Dværgbrug“: *Landsbl* 24. 11. 1962. Donslund: *Samme*. **435** Røsnæs: *Landsbl* 15. 9. 1962. 1961: *Samme* 8. 9. 1962. **436** Specialisering: *Husmhj* 27. 4., 4. 5. 1961. Driftsvejledning: *Samme* 5. 10. 1961. **437** Rø: *Landsbl* 17. 11. 1962. Bregnerød: *Samme*: 1. 9. 1962. **438** *Landsbl* 17. 3., 12. 5., 1. 9., 15. 12. 1962.

LEJLIGHED ELLER EGETHUS

- Foruden den under stikordshenvisninger nævnte litteratur kan følgende anbefales til videre læsning: *Bøggild Andersen og Edv. Wolf*: Fra Fortidshytte til Nutidshjem, Kbh 1950. *R. Broby Johansen*: Gennem det nye København, Kbh 1957. *Georg Brøchner*: Nordiske Villaer og Hjem, Kbh 1912. *Daniel Brun* udg.: Danmark, Kbh 1919–23. *Ole Buhl*: Socialt Boligbyggeri, Kbh 1941. *Samme*: Boligbyggeriets skyggespil, Kbh 1957. *Marie Christensen*: Bolig og Hjem, Kbh 1917. *Crone*. *Da Arkitek. Helge Finsen*: Ung dansk Arkitektur, Kbh 1947. *Plesner*. *Kai Flor*: De gamle Volde, Kbh 1942. *Arkitekten* 1936 113 ff (Fisker: Kbh'ske Boligtyper). *Vort Hjem*

Henvisninger

- IV. *H. Engquist*: Sønderjydske byer, Kbh 1951. *Grethe Hartmann*: Boliger og Bordeller, Kbh 1949. *Horneman. Juhl indret. T. C. Kålund Jørgensen*: Fra Jordhytte til moderne Bolig, Kbh 1937. *Langberg Langkilde. Langberg Byg kult. Harald Langberg*: Arkitekturens oprindelse, Kbh 1963. *Langberg Voldene. Hans Lassen*: Tapetets Historie, Fåborg 1947. *Sadler. Hans E. Langkilde*: Arkitekten Kay Fisker, Kbh 1960. *Erik Lassen, Preben Hansen og Niels A. Knudsen*: Huse i Danmark, Kbh 1942. *Lebech Købst II. Vilh. Lorenzen*: Vore Byer V, Kbh 1958. *Da byg kunst. Even Marstrand*: Arbejderorganisation og Arbejderkaar i Danmark, Kbh 1934. *Millech Ark strøm. Nielsens 8 byggebøger. Gunnar Olsen*: De danske Købstæder gennem Tiderne, Kbh 1943. *Johan Petersen*: Arkitekten Arne Jakobsen, Kbh 1954. *Poul C. Rasmussen*: Kunstig Bolignød, Kbh 1922. *Steen Eiler Byer. Ebbe Sadolin*: Vor Bolig, Kbh 1927. *Charles J. Schou*: Om Bygningskunst, Kbh 1923. *O. Schmidt*: Arbejderboliger, Kbh 1892. *H. Søjberg, H. Zangenberg og H. Søgaard*: Jydske Købstæder, Kbh 1936. *H. Stemann*: F. Meldahl og hans venner I–VI, Kbh 1926–32. *Arkitekten* 1892 ff. Bebyggelsesplaner i K.A.B. (Kbh. Alm. Boligselskab). *Bogen om Bosætning* red. S. Juul Andersen og M. K. Michaelsen, 1943. *Boligtilsyn og Sanering* Boligmini. Kommission af 22. 10. 1949, Kbh 1957. *Bygge og boligforholdene* 1946–56, Kbh 1957. *Da før og nu. Byer og Mænd. D Kultur* 1940 især II 1942, VIII 1943. *Aalborg Mænd. Da Hjem. Hvorledes skabes et hyggeligt og smagfuldt Hjem* Nogle Vink, 1893. *Hus i By. Huset og Haven* red. A. Holmdorf, Kbh 1945. *Huset af idag*, u. å. *Hvem byg hv.* Hygiejniske Meddelelser 1856–1880. *Tidskr Da* 1946 1–7 (Malling: Kbh 1888–1945). *Mit Hjem. Mod Bo kunst. Steen Eiler Rasmussen* red.: Modern Architecture in Denmark, Kbh 1925. *Rapport* fra Statens byggeforskningsinstitut: Dagophold og sovsteder i etageboliger, Kbh 1963. *Som vi bor* 1958–1959. Blad for bolig og lejeinteresse-rede, Kbh 1940 ff. *Trap. Vor tids Bolig* 1931. – Desuden følgende erindringsbøger: *Jul. Bomholt*: Livets gave I–III, Kbh 1954–56. *Carl Brummer*: Mennesker, Huse – og Hunde, Kbh 1949. *Ringsted Trilleb. Rung. Soya. Soya*: Sytten, Erindringer og refleksioner, Kbh 1953–54. – Henvisninger i tilknytning til specielle sidetal:
- 439** Kaalund: *Poul P. M. Pedersen* udg.: København før og nu i Digte og Viser, Kbh 1951 61. *Langberg Voldene* 7 f. *Kolera: Millech Ark strøm* 77, *Kbh Bispet* 274, *Horneman* 325. **440** Wilkens: *Da før og nu III* (Linvald). Bygningslov: *Kbh Bispet* 267 ff. De riges interesser: *Samme* 169. **441** Meldahl: *Kbh Bispet* 279. Chr. Berg: *Kbh Bispet* 280 f. „Europæerne“: *Millech Ark strøm* 168 ff. *Langberg Byg kult* 143. **442** *Da byg kunst* 373. *Falb H Scharl* 579 ff. **443** Rækkehuse: *Horneman*, jfr *O. Schmidt*: Arbejderboliger, Kbh 1892 og *R. Liedgren*: Så bodde vi, Stockh 1961. *Villa: Frederiksberg* gennem tiderne VI, Kbh 1959 6–7 (Lebech). Enkelthuse: *Vor tids Bolig* 1931 og *Hus i By*. **444** Se bl. a. afsnittene om provinskøbstæderne i *Da før og nu* samt *Langberg Byg kult II* 143 ff. **446** Aalborg: *Aalborg Mænd. Ryesgade: Kbh Bispet* 274, jfr 286. Korridorhuse: *Einer Mellerup*: Det gamle København på Vrangen, Kbh 1960 17. *Vort Hjem* 59. **447** Egen stil: *Crone og Hvorledes skabes et hyggeligt og smagfuldt Hjem* Nogle Vink, 1893, jfr satirisk skildring i *Humoristisk Kalender* 1887 (Oldfux, cit. Dansk Folkemuseum og interiørprincippet, v. Holger Rasmussen, Udsendt i anledning af Dansk Folkemuseums 75-års dag 8. august 1960, Kbh 1960). **448** *Soya* 33–43. **449** Forlovelsesværelse: *Da Hjem II* 136 (Fenger). *Pigeværrelse: Millech Ark strøm* 75, 124, 145. *Tapetserer: Rung* 24. *Sadler* 43. *Danmark i Fest og Glæde* V 75 (Rung). **451** *Tidskr Da* 1946 43 ff (Wolf). *Joseph Merinos* patenterede lugtfri Luftklosetter 1858 og 1859. **452** *Da Hjem I* 11 f (Oscar Hansen). *Kbh Bispet* 276 ff, jfr *Tidskr Da* 1946 43 ff (Wolf). **453** *Kbh Bispet* 284. **454** *Plesner* 9, jfr *Da Arkitekt* 159 ff. Åhusene: *Hvem byg hv* 9 ff. *K. Varming* udg.: Dansk Arkitektur gennem 20 Aar 1892–1912, Kbh u. å. 96 f, jfr *Da Arkitekt* 164. *Kbh Bispet* 289 f. *Jens Jensen*: Tårne og Spir (Medicinsk Forum 1962 178 ff). I lejligheden boede meddelerens far, forfatteren Johs. V. Jensen. **456** Forsøgshuse: *Plesner* 19, jfr *Hvem byg hv* 79 f. „Kritisk Revy“: *Edv. Heiberg*: Hvordan har De det? *Kritisk Revy*, 1926, jfr *Da Arkitekt* 184 ff. *Vilh. Malling*: Rundt i byen, Kbh 1959 69. **458** Altanerne: *Langberg Langkilde* 241 ff. *Hus i By* 30 (Steen Eiler Rasmussen). *Arkitekten* 1936 113 ff (Fisker: Kbh'ske Boligtyper). *Mod Bo kunst* 11 ff (Lassen). *Hvem*

Henvisninger

byg hv. **459** Legerekvisitter: *Mod Bo kunst* 47 ff (Fisker), jfr *Vor tids Bolig* 1931 (H. Nielsen og Ivar Bentsen) og *Hvem byg hv* 48 f. **460** Haveboligforeningen *Grøndalsvænge* 1911–1936, Kbh 1936. *Millech Ark strøm* 289, 294, jfr *Arkitekten* XI 1904 94–104 (Holstoe). **461** Typiske villaer og bungalows fra hele landet findes med planer og beskrivelse i *Nielsens 8 byggebøger*. *Langberg*

Langkilde 216. Se også *Hus i By og Mod Bo kunst* I (Fisker). **463** Om boligindretning ca. 1940 se interiørbilleder i *Nielsens 8 byggebøger*, jfr *Tidskr Da* 1946 82 ff (Wolf). **464** *Millech Ark strøm* 301. **465** *Juhl indret* 66 f. *Samme* 67 f. *Politiken* 28. 9. 1962. **466** *Hvem byg hv* 196. *Juhl indret* 73 ff, jfr *Da Arkitek* 222 ff. *Bellahøj: Da Arkitek* 242 f.

HUSMØDRE

Stikord fra teksten viser hen til trykte og utrykte kilder, der er benyttet, og hvor yderligere oplysninger kan søges. – **469** Rokken: *Nordfynsk Landsbyliv* 25. Conradinelist: *Herregårdsliv* I 118 (Moltke). Hofembedsmænd: *Da Hjem* III 34 (Castenskiold). Müllers: *Da Hjem* IV 76. Johnsen: NEU 18963. *Breve fra Magdalene Thoresen* 1855–1901, Mem og Breve XXX, Kbh 1919 23. *Råd Hus Hj* nr. 47 1891. **470** *Samme* nr. 21 1889. Aldrig hjemmefra: *Reimer* 262. Udsyn: *Bittetid*, Kbh 1960 155. Vogel Jørgensen: *Da Hjem* III 124. **472** Følgeskab: *Raske Fjed* 87. Kom-her-pige: *Reimer* 80. Tidligt ud at tjene: *Samme* 81. **473** Middagslur: *Strange* 30. Køkken ændret: *Samme* 43. **474** Malede køkkenhylder: *Vort hjem* IV 198. Politistationen: *Raske Fjed* 108. Skudsmålsbog stemplet ifl. § 60 i tyendeloven af 1854: „Enhver der ankommer til København eller en anden købstad, for sammesteds at tage tjeneste som tyende . . . skal anmelde det i købstaden for politiørigheden . . . og af samme lade sin skudsmålsbog påtegne. Anmeldelserne bør ske i købstæderne inden 24 timer“. Husmoder: *U. Dahlerup* 74. Tro tjenestefolk: *M Chr. Erind* 36 ff. *Vort hjem* III 39 ff. Langelinie-fruer, Vardekøkkepige: *Ringsted Trilleb* 119 f. **475** Kommode: *samme* 120. Fagforening: *M Chr. Erind* 44 ff. Program: *samme* 25. **476** Frøkenpige: *Reimer Hjem* 29. **477** Tjenestepigespørgsmålet: *samme* 16. Vende lagen: *U. Dahlerup* 74. *Tjenestepigernes Blad* startet juli 1900 som medlemsblad for Københavns tjenestepigeforening (hvert nr. trykt i 1000 ekpl.). Lave om: bl. a. Socialdemokratiets kongres 1915. **478** Hanne: digt af *Mogens Lorenzen*: Hundred gang mindst i Timen. Anvisningskontorer: *Alt for D* 17, 1955 (Konehjælp – een gang om ugen; artiklens be-

retninger er virkelige oplevelser). Mette: NEU 18963. Ukøbendes: *Reimer Hjem* 276. **479** Kakkelovn: Medd. af Hans Olsen. Brevkasse: *Alt for D* 35 1955 (Af hverdagens jura). Lette arbejdet: *Håndbog for Kvinde og Hjem*; danske kvinders udstilling for rationel husførelse i Forum, Kbh 1950. Lagener: *Betænkning* afgivet af Boligministeriets udvalg *vedrørende kollektive anlæg*, Kbh 1954, Fællesanlæg til lettelse af hjemmets arbejde. Familien ude: *Hustruindkomsterne* 1958/59, Statistiske efterretninger nr. 21, 1960. Rengøring: *Hush råd* nr. 4 1961 (Udeerhverv, hjemmearbj.), jfr *samme* 1951 (Hjælp til selvhjælp for den udearbejdende husmor). Rusthalm: De bedste skureviske fås af den lange rusthalm fra bryggerkarret. *Strange* 78. Træbøtter: *Nielsen Schack* 80. **480** Herning: Medd. af A. Steensberg. Hemmet: DFS 1906/46 top. 2573. **481** Kanten hvidskuret: NEU 18965. Blondegardiner: NEU 18962. **482** Sadelmager: NEU 18964. Forårsrengøring: *Da Hjem* IV 33 (Hofmannsgave). Sommergardiner: *samme* 66 (Kai Flor). Lugtede rent: NEU 18963. *Kvindernes Blad* 14. 9. 1909. Ane: NEU 18960. Nørrebro: Medd. af Inger Fusgaard, f. Johansen. **484** Pakke spand ind: *Raske Fjed* 121 f. Visitter: *Vort hjem* IV 106 ff (Omgangslivet). Lysemanchetter: Medd. af Inger Fusgaard. Sodende lampe, støvet vej: *Da Hjem* II 122 (Vogel Jørgensen). Tæppefejmaskine og håndstøvsuger: *Zelma Schrøder*: Vejledning i Rengøring, Vask og kernisk Rensning, Sorø 1910 31. Leje støvsuger: *Annoncer* bl. a. i *Verden og vi* 1912 og *Medlemsblad for Rulleforeningen* for København og Omegn, okt. 1943. Nilfisk: Kvinde, køkken og hjem, Beretning om rundbordskonferencen på Nyborg Strand 1954 84. **485** *Stuehusundersøgelsen* 34. **486** Alderdoms-

Henvisninger

hjem: NEU 18966. Brændsel: *Nielsen Schack* 11. Primus: *Strange* 43. Komfur: NEU 18963. *Bagn og stegn*. Gasspild: *samme*. Beholde komfur: NEU 18965. Røgning: NEU 18960. Mælk: *Strange* 133. **487** Kartoffler: *Reimer* 176. Anretning: *Nielsen Schack* 7. Falster: *Strange* 154 ff. Rømme af: Medd. af Peter Rydbert. Forloren kylling: Medd. af H. P. N. Fusgaard. Tobaksfabrik: NEU 18963. **488** Portioner: *Hush råd* nr. 2 1962 (Rigtig mad til billig pris). **489** Flaskegas: *Stuehusundersøgelsen* 40. Blågarnsdug: *Strange* 182. Gåsefjer: Nat. mus. 3 afd. 2410/1945. Trælåg: NEU 18961. Større huse: *Reimer Hjem* 279. **490** Opvaskestativ: Statistik fra *stuehusundersøgelsen* og oplysninger fra firmaet Lea, Kbh. *Ude og Hjemme* 9 1877. Jerngryde: NEU 18960. Civilingeniør *Johanne Moustgaard*: Kender vi plasticstofferne? Kbh 1956, delvis som radioforedrag feb 1962. **492** Spare på bunden: *Nielsen Schack* 3. Ravnholt: *Herregårdsliv* II 110. Svanemøllevej: NEU 18963. Bagerbud: NEU 18959. *Edith Rode*: På togt i erindringen, Kbh 1953 17 ff. Gæs: NEU 18961. Avis: *Da Hjem* IV 20 (Freuchen). Kurv: *Reimer* 662 og *Raske Fjed* 109. Torveindkøb: *Da Hjem* IV 26. **493** Kaffe: Medd. af Inger Fusgaard. Rugbrød: i pakker på Københavns Brødfabrik 1952, fra

andre fabrikker i årene deromkring. **494** Småudgifter: *Dansk Gallup Institut* for Handelsministeriets produktivitetsudvalg: Hvad ønsker husmødrene af detailhandlen? Kbh 1955. *Gre-dal*. Annonce: *Max Kjær Hansen*: Annonce-markedets reaktioner (1929-53) Kbh 1954. *Edward Clausen*: Penge er ikke alt, men alligevel, Kbh 1956. Saltlagen: *Da Hjem* IV 24 f. Husmorbog: *Nielsen Schack* 41. *Nexø erind* 1 145. **496** Overtro: *Da Husm* 32. Glasur: pressemeddelelse fra *Hush råd* 4. 4. 1962. Banketræ: bl. a. NEU 882. Langhalm: *Strange* 82. Rulle: NEU 4659. Sidde: NEU 7017. Brun sæbe: NEU 14688. Brahetrolleborg: NEU 300. **497** Underbukser: NEU 7621. Indkøb: NEU 10457. Rendesten: *Da Hjem* IV 63 (Kai Flor). Wienerbrød: *Min Mor* (Marius Jacobsen) Kbh 1948 63. Natkappe: *Reimer Hjem* 340. Møllergård: NEU 5792. Arreskov: Medd. af lensgrevinde Schaffalitzky de Muckadell. **498** Projektering: ifl. ark. Erik Allin, M.A.A., Statens byggeforskningsinstitut. **499** Vaskemidler: ifl. civiling. Birthe Marnæs. **500** Kilo-vask: radioudsendelse om ude-vask 5. 2. 1962, tilrettelagt af Statens husholdningsråd og Forbrugerrådet. Hjemmevask: *Stuehusundersøgelsen* 52 f. og vaskemiddelfirmas upubl. markedsundersøgelse.

EKSPEDIENT OG KØBMAND

501 *Klitgaard Købmænd* 226 ff. Læbælte: *Falb H Scharl* III 448, jfr 510. Formuer: *Gunnar Olsen*: De danske Købstæder gennem Tiderne, Kbh 1943 136. **503** *Holb Købst* 646. **504** *Nakskov: Da Hjem* I 114 f. *Lebech Købst* II 28 f. **505** *Helsingør: Uhrskov B og B* 61. *Lebech Købst* II 30. Land og by: *Atlas D* II (befolkningen). Aalborg: *Klitgaard Købmænd* 250. **506** *Rung* 142. *Smeden* 138 ff, og *Rung* 143. *Randers: Lebech Købst* 25. **507** *Tørvebryggen: Klitgaard Købmænd* 224 og *Lebech Købst* 21. Vestkyst: *Årb Ribe* 1954 439 ff. **508** *Åkirkeby: Lebech Købst* 18, 78. *Nykøbing F: Da Hjem* IV 14 f. **510** *Henning Ravnholt*: Den danske Andelsbevægelse, Kbh 1943 29 ff. **514** *Bissekræmmer: Heft Folk* 92 ff. **517** *Niels Albæk: K. Understrup*: Af Bindestuens Saga, Årh-Kbh 1918 66 ff. **519** *Uldkræmmer på cykel: Heft Folk* 95 ff. *Sandwichmænd: Samme* 13 ff. **521** *Klit-*

gaard Købmænd 256 ff. **523** *Nakskov: Da Hjem* I 113 f. *Familieliv: Uhrskov B og B* 86 ff. *Holb Købst* 536 og *Da Hjem* I 114 ff. **527** *Ejler Alkjær*: Købevaner paa det danske Marked (Det danske Marked nr. 1 1944). *Samme*: Detailhandlens Udvikling, Kbh 1937. *Samme*: Studier i efterspørgselen, Kbh 1961. *Asger Langkjær*: Salgspsykologi med et Udkast til en psykologisk Behovlære, Kbh 1943. *Samme*: Publikums- og Markedsforskning, Nye Veje, Kbh 1948. *Samme*: Effektivitet, kultur og velfærd i samfundsplanlægningen (Bidrag til norm- og behovteorien 3), Kbh 1959. Reklame og refræn: *Berl T* 23. 7. 1956 (Piø). **528** *Hilsning: Poul Stern*: Handelslære, 3. udg., Kbh 1940 73 (i denne udgave „bypublikum“ i st f „publikum“), første udg. 1935. Forsikringsbranchen: *Assurandøren*, Ugeskrift for forsikringsvæsen 68. årg., 1963 250.

Henvisninger

HÅNDVÆRKERE

Ved affattelsen af teksten er i alm. benyttet: *Tidskr Ind* 1900 ff. Optegnelser i NM, IHA samt mundt. medd. fra nulevende håndværkere. **529** *Falb H Scharl* II 447 ff. **532** 1840erne: *A. F. Bergsøe*: Den danske Stats Statistik II, Kbh 1847 352. 1860-80: *Falb H Scharl* II 486 ff. Skomagere i Kbh: *Falb H Scharl* II 586. Markeds-skomagere: *Gl By* 1930-31 49. **533** Stifte familie: *Gl By* 1930-31 52. Kvalitet: *Gl By* 1930-31 53. **534** Fjederstøvler: *Gl By* 1930-31 50. *Thomsen Skomagere* 61 f. Måltagning: *Gl By* 1930-31 54 f. Bestillingsarbejde: *Gl By* 1930-31 55. *Niels A. Christiansen*: Skomagere i Roskilde Museum, Roskilde Studier 1944 10. **535** Hjemmearbejde: *Gl By* 1930-31 55. **536** Import fra Tyskland: *Thomsen Skomagere* 65 ff. *Falb H Scharl* II 586. Forfinede produkter: *Gl By* 1930-31 53. *Thomsen Skomagere* 70 f. Indpakket til fest: *Gl By* 1930-31 49. **539** Værktøj: *Gl By* 1946 20. **540** Syklemme: *Gl By* 1946 22 ff. Lakere læ-

der: *Gl By* 1946 25. Damesadel: *Gl By* 1946 27 ff. Polstring: *Gl By* 1946 31 ff. **541** Kemi: *Thomsen Skomagere* 53 f. Barkhandel: *Holbæk Amts-Avis* 2. 6. 1858. Her efter *Thomsen Skomagere* 51. **542** Industrialisering: *Samme* 54 f. Læretid: *Gl By* 1954 31. Drik: NM, IHA opt. nr. 244. Klovsav: *Gl By* 1954 33. Værktøj: *Gl By* 1954 38. Ligkiste: NM, IHA opt. nr. 244. **543** Efterlavet nøgle: *Gl By* 1954 37 f. NM, IHA opt. Tømrer nr. 5, 1293. NM, IHA opt. Tømrer nr. 10, 1866. **545** NM, IHA opt. Tømrer nr. 10, 2418. **547** *Anton Nielsen*: Landhaandværkere før og nu, Kbh 1889 8 ff, 49 ff. NM, IHA opt. Murere nr. 1, 2293. **548** *Anton Nielsen*: Landhaandværkere før og nu, Kbh 1889 46. **551** Fællesbageri: *Tidskr Ind* 1906 142. **555** Maskinsmed: *Gl By* 1955 24. **557** „Drengs dreng“: *Gl By* 1930-31 57. Afbryde lærlingeforhold: *Malertidende* udg. Centralforeningen af Malermestre i Danmark, 1962 nr. 24.

ARBEJDERNE - FØRSTE SLÆGTLED

Ved udarbejdelsen er bl. a. benyttet: *Byg vi rejser* bd I. *Even Marstrand*: Arbejderorganisation og Arbejderkaar i Danmark fra 1848 til Nutiden, Kbh 1934 (med litt. fortegn.). *Nørreg arb. forhold*. Indenrigsministeriet udg.: *Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar*, Kbh 1874. *Oplysninger om Fabrik og Haandværks-*

arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelt af Arbejderne selv, Odense 1873. *Schematiske Oplysninger om Fabrik- og Haandværks-Arbejdernes Fortjeneste i Odense*, Odense 1873. *Th. Sørensen*: Kjøbstadsarbejderens Vilkaar, Kbh 1880. *Samme*: Markarbejderens Vilkaar, Kbh 1881.

SAMFÆRDSEL

Til afsnittet i alm. er særlig benyttet: *Aage Aagesen*: Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark, Kbh 1949. *De danske Statsbaner* 1847-1947 udg. Generaldirektoratet for Statsbanerne, Kbh 1947. *Vilh. Hansen*: Jernbaneliv, Kbh 1918. *Liv i arb. Folket Forh* 1878-79, 1895-96, 1902-03, 1905-06, 1907-08, 1920-21. Talrige artikler, referater og notitser i *Hv 8 D* 1897-1911. *Esbj. A. Hobro Avis*. *Holst A. Holst Dgbl*. *Hors A. Ringk A. A. Vejle A. F.* - Henvisninger i tilknytning til specielle sidetal: **579** Jernbaneanlæg: *Ill Tid* 1859-60 78. **580** Jernbanevarsler: *H. P. Hansen*: Syner og varsler, Kbh 1957. *Fyns*

Stiftstidende cit. *Holst A* 31. 8. 1875. **581** Landevejsrøveri: *Smeden* 180-81. Bange for tog: *De gamle fortalte* III 81. **582** Grænseland: *Demokraten* 7. 9. 1896. **583** *H. Pontoppidan*: Arv og Gæld, Kbh 1938 16. Landevej: *Jul i Aalborg* 1936 24-26. Markedsgæster: *Niels Mølgaard*: Kulturbilleder, Lemvig 1950 28-29. **585** *L. Poulsen*: 40 Aar i DSB, Kbh 1946 I 72. *R. Berg* 28. Jernbaneklasserne: *Da Hjem* III 162. Præstedatter: *Grundtv Hjem* IV 148. **586** Satiriske hug: *Blæksprutten* 1907 (Neu-Ruppiner). **588** Dagbog: *Højskbl* 1888 182. Vinterrejse Kbh-Randers se *H. Pontoppidan*: Hamskifte. Kbh

Henvisninger

1936 20 f. **596** Johs. Dam: *Ill Tid* 1907-08 722-23. Bil: *Politiken* 15. 3. 1902. **599** Alberti: *V. Elberling*: Rigsdagens medlemmer gennem hundrede år I, Kbh 1949 7. **602** Delagrang: *Arh Prom* 16, 11. Svendsen: *Tage Christensen*: Set og sket, Kbh 1959 74-78. **603** Aalborg-brev

i forfat's privateje, jfr *Tage Christensen* 72-74. Barbarerne over os: *Ugens Tilskuer* maj 1911 **608** Broer: *Tid St* 11. 12. 1935, 13. 5., 3. 6., 10. 6. 1936. **609** Indlandsflyvning: *Tid St* 11. 12. 1935.

FISKEREN - HAVETS ARBEJDER

Udover den i bind I anførte litteratur er følgende kilder anvendt: *Fiskeriberetningen* 1888 ff udsendt af de ministerier, hvorunder fiskeriet har sorteret (indenrigsministeriet, landbrugsministeriet og nu fiskeriministeriet). *L. Inge-mann*: Dansk Fiskerihaandbog, Kbh 1944. *K. Blegvad*: Fiskeriet i Danmark I-II, Kbh 1946 -48. *F. Holm-Petersen og Kaj Lund*: Høst fra

havet, Kbh 1960. *A. Finsing*: Danmarks fiskerierhverv I-II, Kbh 1963 ff. *H. Jørgensen*: Frederikshavns Fiskeriforening 1905-55, Frederikshavn 1955. *A. Nielsen*: Esbjerg Fiskeriforening 1892-1942, Esbjerg 1942. *Samme*: Vorupør Fiskeriforening 1892-1942, Esbjerg 1942. *Grenaa Fiskeriforening* 1895-1945, Grenaa 1945.

GARTNERI OG HAVE

F. Elberling: Beretning om Havebrugets Tilstand i Aaret 1900, Kbh 1901. *Brun & Lange*: Danmarks Havebrug, Kbh 1920. *Vort Hjem* IV 1, 100. *Berner Schilden Holstens Slægtebog* III, Kbh 1947 79. *F. J. C. Jensen*: Anlægsgartneriet, Kbh 1873 44-47. *Gart T* 1945 38-40. *E. Qwist*: Vallø Stifts Have, 1944. *E. Langkilde*: Danske blomsterløgparke, Kbh 1960. *J. Martensen*: H. L. Martensen, Kbh 1918 8. *Årb Vejle* 1928 189, 199. *Frem* II 1926 602. *Steen Eiler Byer* 187. *Gregor Paulson*: Den ny Arkitektur, Kbh 1920 156. *E. Langkilde*: Nye danske haver, Kbh 1956. *J. Eilersgaard*: Arbejderhaverne, Kbh 1905. *Årb Ålborg* 1929 453. *C. Nielsen & A. Dalskov*: Kolonihavebevægelsen, Kbh 1933.

Gart T 1901 17, 1915 145. *Årb Vejle* 1928 99, 184. *Norrie Hjemme* 28. *E. Begtrup*: Levned I, Kbh 1929 45. *V. Rørdam*: Den gamle Præstegaard, Kbh 1916. *C. Hermansen*: Fra en gammel Præstegaard, Kbh 1935 56. *Havekunst* 1945 13-15. *Kjerulf Petersen*: Randers Amts Husholdningsselskab 1810-1910, 196, 470. *Årb Vejle* 1928 199. *Gart T* 1935 556. *J. Tholle*: Danske Gartnere, Kbh 1927. *Vort Hjem* IV 4, 32. *Årb Vejle* 1930 100. *Dansk Havetidende* 1880. *J. Tholle*: Danske Gartnerivirksomheder, Kbh 1934. *Dansk Chrysanthemum Selskab* 1897-1947. *Beauvais* 79. *N. J. Sennels*: 75 grønne år, Kbh 1962.

BEBYGGELSE OG LANDSKAB

Til videre læsning anbefales: *K. Bidstrup og E. Kauffmann*: Danmark under forvandling, Kbh 1963. *Frits Hastrup*: Landsbytyper i Himmerland, Kulturgeografi 1959 207-218. *Hans Jensen*: Dansk Jordpolitik 1757-1919 I-II, Kbh 1936-45. *Sigurd Jensen*: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, Kbh 1950. *Aa. H. Kampp*: Landbrugsgeografiske studier over Danmark, Kbh 1959. *C. A. Koefoed*: Udskiftningens historiske Gang gennem de europæiske Lande og dens Udførelse i Landbrugsteknisk Henseende, *Tidskr. for Landøkonomi* 1933 566-655. *Samme*:

Landbrugsproduktionens Afhængighed af Landbrugsenhedernes Form, Meddelelser fra Akademiet for de tekniske Videnskaber 1942 51-64. *Matrikulen 1844-1944*, særtryk af *Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen* 1944. *Sandmosearealerne*, rapport afgivet af Sandmoseudvalget, Kbh 1959. *F. Skrubbeltang*: Den danske husmand I-II, Kbh 1954. *A. Steensberg*: Bebyggelse og Jordfordeling i Frederiksborg Amts Landsbyer, Den nordsjællandske Lejrskoles Aarsskrift 1946 1-8. *H. Thorpe*: A Special Case of Heath Reclamation in the Alhede District

Henvisninger

- 1700–1955, The Institute of British Geographers, Publication No. 23, London 1957 87–121. – Litteratur om nyere landbrugsbygninger: *Bedre Byggeskik Aarsberetning* 1921. *Bedre Byg* 1933 1 hft. (Planer for „Vangegård“ i Sperrestrup). *Bedre Byg* 1934 2 hft. (Planer for „Ebbehøjgård“, Igelsø v. Holbæk samt om staldventilation). *Bedre Byg* 1935 3 hft. (af foreningens tilblivelses- og arbejdes historie). *Bedre Byg* 1936 4 hft. *Bedre Byg* 1937 5 hft. (heri indholdsfortegn. for 2 rk.). *Mønsterl byg. Stuehus på Land. Land og Bebyg. K. Helveg Petersen, Rich. Østlund og S. Juul Andersen*: Arbejdskundskab for Landboungdommen, Odense 1943 (Bygninger 66–78). Om jordens arrondering læs: *Arrondering*. – Henvisninger til bestemt sidetal: **649** *C. Rise Hansen og A. Steensberg*: Jordfordeling og Udskiftning, Det kgl. danske Videnskaberne Selskabs historisk-filologiske Skrifter II, 1, Kbh 1951 349, 374. **651** *København før og nu* red.: Sv. Aakjær, M. Lebech m. fl. VI, Kbh 1950 144 ff. *Steensb Bønderg* 27 f. *Land og Bebyg* 38 f. **652** *H. Pedersen*: De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian Vs Matrikel 1688, Kbh 1928. **656** *Folketællinger* i Rigsarkivet. *Falb H Scharl* I 566 ff. **657** *Arrondering. Atlas D* II 17 ff (Aagesen). **658** *P. Milhej*: Danmarks statistik I, Kbh 1961 176 ff. *Landb Hist* V 552 (Skrubbeltrang). *Atlas D* I 22 ff. **659f.** *Aa. H. Kampp*: The Agricultural Geography of Møn, Erdkunde XVI 3, Bonn 1962 173–190. **662** *Landb Hist* II 39. *Samme* I 46 ff. *Trap* (se pågældende amter). **664** *Ulv: Fort Nut XVII* 1948 156. *M. K. Kristensen*: Vildmosearbejdet udg. Det kgl danske Landhusholdningsselskab, Kbh 1945 80 ff. *Vendsysselbogen* udg. Skolebibl. foren. for Hjørring amt 1954 56 f. jfr *L. Both*: Natur og Folkeliv i Jylland, Kbh 1862 27, 54. **665** *Schmidt Hegn* 227 ff. **667** *Årb Frdb* 1961 44, 19, 85. **668** *Brevveksling* tilhørende familien Tovborg Jensen fra Klostermølle ved Lemvig (nu i Rigsarkivet). **669** *J. Humlum*: Danmarks Minedrift, Kbh 1943. **670** *Steens Bønderg* 145, 106. **671** *Samme* 34, 36, jfr *Feilb Bondeliv*. **672** *Tang Kr Jy Almueliv* III 14 nr 27, 28. *Steens Bønderg* 48, 128. *Samme* 19, 39. *Samme* 117, 145, 151. **673** *Steens Bønderg* 119 f. **674** *Samme* 133, jfr *Steens Bønderg* 27. **675** *Arkitekten* XV 1912 85–89 (Bentsen: Hollensen). *Bedre Byg* 1937 5 hft 264 f. *Danske Landbrugsbygninger* udg. Landsforeningen Bedre Byggeskik, Kbh 1920 I, VI f. (I. Bentsen). *Steens Bønderg* 167. **676** *Samme* 137, 94 jfr 28, 149. **679** *P. Jeppesen Drusebjerg*: Da vi startede, Kbh 1952 67. *Bedre Byg* 1935 3 hft 108 f. **680** *L. Hansen Larsen og K. Brücker*: Nye danske Landbrugsbygninger, Kbh 1939. *Mønsterl byg.* jfr *Stuehus på Land. Steens Bønderg* 181, 184, 185. **681** *Bebyggelsesplaner for Landkommuner*, Betænkning udarbejdet af Landsforeningens Udvalg for Bebyggelsesplaner 1918, Kbh 1918. *Kolonihavehuset* ved C. Nielsen udg. Kolonihaveforbundet for Danmark, Kbh 1926.

REGISTER

Registeret er ikke udtømmende, men skal tjene som hjælp for den, der ønsker at eftersøge ord og begreber, hvorom der siges noget væsentligt i teksten. Ofte vil det være muligt ved hjælp af henvisninger at finde frem til mere omfattende behandlinger af emnet. En del af de genstande og begreber, der illustreres ved hjælp af billeder, er taget med i registeret, selv om de ikke nævnes i billedteksten - begreber af så omfattende karakter som f. eks. klædedragt dog undtaget.

- Abort 23 II 316
Accise 396 409
„Adlers Agende“ 212
Adventist II 241
Adventskrans II 68 70
Afgangsgilde 54
Afholdsbevægelse II 392 f 512
Afstemning i Flensborg II 191
Afstøbning II 259 f 262 f 265
Aftenskole II 224
Agerfald 493
Agerskel 493
Agerum II 673 ff
Ajlebeholder II 414
Akkordarbejde II 547
Akrobat 132
Alderdomsforsorg 284 II 327 f
Alimentationsbidrag 24
Alkove 53 522 f
Allegori 451 ff
Almissemel 278
Almueskæring 458 f
Altan-karnaphus II 458
Altankasse II 458
Altergang 53
Amerikansk fedt II 381
Amerikansk flæsk II 513
Amme 30 II 307 362
Amuletpose 256
Andelsfryseri II 404
Andelsvirksomheder II 162,
410 412 438 551
„Andenæb“ II 377
Animalsk magnetisme 253
Ankerfiskeri 629
Ankersmed II 529
Anlæg II 640 642 644
Antikviteter II 270
„Antimakassar“ II 448
Apoteker 250
Appelsin II 394
Appelsinvogn II 392
Applikation II 468 (tavle)
Arbejde adler II 313
Arbejder 656 II 251 559 ff
Arbejderfest II 90 ff
Arbejderforening 656
Arbejdernes byggeforening II
442 445
Arbejdsgilde 69 ff
Arbejdsmandsforbund II 171
Arbejdsskjorte II 365
Arbejdstid II 433 435 476 f
523 542 544 561 f 564 f
571
Arbejdstøj 334 337 348 II 362
365 ff 375 545 547 552 576 ff
Arbejdsvagt 595
Arkitektur 429 ff II 440 ff 454
456 ff
Arneskødet 484 f
Arrondering II 657
Artikelbog II 651
Asfaltbal II 96 f
Askeble 543
Askelud 530
Askeonsdag 82
Asketræ 512 f
Atriumhus II 465
Automatkafé II 400
Automobilklub II 597
Automobilslør II 368
Autostrada II 608
Avis 636 ff 641 ff 646 ff 659 ff
II 152 ff 176 ff 185 ff 193 473
561
Avlsbruger II 508
Bad 386 f II 317 f 459 463
Badeanstalt II 308 (tavle) 602
Badedragt II 602 671
Badekar II 305
Badestol II 304
Badning 254 II 286 302 304 f
Bagehus 537
Bager 418 II 529 531 f 548 ff
Bageri II 304 494
Bagerovn 484 538 II 548 550
Bagning 536 ff II 495 f
„Bakke“ 616 625
Baks (Bacchus) på Tønden 83
117
Bal 28 f 103 ff 490
Balayse II 350
Ballonfart II 600 f
Bananer II 392
Bananvogn II 519
Bandagist II 281 284
Bankekølle II 552
Bankesten II 552
Banketærskel 464 f 544
Baptister 219 f
Bar II 116
Barak II 458
Barber II 530 554 556
„Bare damer“ II 252 255 269
Barkbrød 363
Barkhøker II 541
Barnets århundrede II 34
Barnevogn II 179 561 605
Barnevognsfabrikant II 530
Barsel 38 f II 288
Barselfeber II 277
Barselferie II 308
Barselpotte 40
Barselstue 39
Bassekone II 549 f

Register

- Bebyggelsesplan II 681 f
„Bedre Byggeskik“ II 678 ff
Befolkningstilvækst II 657
Befakkel 390 f
Begrøve 115
Begravelse 54 ff 228 603 f
II 55 ff
Behøvling 117
Belysning 389 ff II 589
Benbrudslæge 257
Bendts (Benedikts) dag 66
Berberis 572
Bergefisk 372 f
Bespisningsforening II 390
Bestillingshandel II 515
Besætning 591 ff
Bettelpind 268
Bevilling 288 II 529
Bibliotek II 194 (tavle)
Bicykle II 360
Bil II 44 47 504 594 ff 605 ff 610
Bildroche II 599
Billede II 243 f 254
Billedskærer II 552
Biltyveri II 600
Bilulykke II 599
Bilægger 53 274 394 452 487
II 197
Bindebrev 68 467 469
Bindekrog 558
Bindestue 109 558 f
Bindingsværk 475 ff 480 II 670
Biografteater II 132 ff
Bisquitfigur II 259 f 262
Bissekræmmer II 514 f
Bjergfolk 40 194 ff
Bjælkehovede 476
Bjælker 476
Bjørnestsads 83
Bladhandel II 519
Blegning 514 (tavle) 545 555
Blegsot II 308
Blikkenslager II 529 533 552
Blokskifte II 547
Blomster 570 ff II 637 f 640 646
648
Blomstervindue II 462
Blusbrænding 91 ff 95 f
Blussepande 622 f
Blytækker II 529
„Blå jomfru“ 312
Blår 551
Blåstrømpe II 18 32
Boder 397 f
Bogbinder II 530 553
Bogievogn II 586
Bogtrykker II 530
Bolche II 512
Bolig 272 349 429 ff 438 ff
II 284 298 324 ff 420 f 433
439 f 442 f 446 ff 452 454 ff
474 477 479 f 568 572 f
Bolognød 450 II 329
Bombebøsse 612
Bomhul II 547
Bondefiskeri 614
Bondekultur 451 ff II 46
Bondemøbler, malede 460 ff
Bondevenernes selskab 649
655
Borddans 174
Borddækning 378 ff II 639
Borgerskab II 519 531
Borgervæbning 569
Bortvandring fra landet II 432 f
658
Borups selskab 123 125 f 129 303
Bowler II 357
Boxcalf II 542
„Bragesnak“ II 210
Brak II 412 427
Brama Livseliksir II 282
Brandfri trappe II 456
Bredskover 533
Bredtærsker II 416
Briket 393
Brikhylde II 489
Bro 347 II 584 607 ff
Brudedans 51 II 60
Brudedragt 334 II 59
Brudekaret II 61 f
Brudekjole II 364 f
Brudekrone II 58
Brudesko II 61 f
Brudetog 48 f
Brugsforening II 508 510
Brunkulsleje II 669 f
Brygger II 529 554
Bryggers 483 f 490
Bryggersskorsten 490
Brygning 539 f
Bryllup 45 ff 245 II 58 ff 364
Bryllupsmåltid 50
Bryllupsskjorte 54 466
Brystsyge II 283
Brænde 392 f II 424 f 427
Brændemærkning 314 ff
Brændesankning 513
Brændevin 33 288 330 367 f II
276 280 542 545 578
Brændevinsbrænder II 529 551
Brænding (jydepotter) 562
Brød 370 ff 536 ff II 384 393
396 469 ff 493 ff 527 548
„Brødegilde“ 551
Brødhæk 538
Brødmaskine II 472
„Brødning“ 551
Brønd 383 ff II 424
Brøndvippe 384
„Bråndhus“ 562
Buketholder II 364
Buksedragt II 378
Buksekørt II 360 f
Bul 324 (tavle) 335
Bundgarn 627 II 636
Bungalow II 461 f
Buntmager II 529 554
Buste II 262 f
Buktholder II 376
Butik 413 f 416 ff II 510 ff
Bydemand 37 48
Byderemse 37
Byfest II 94 96 98
Bygarde II 94
„Byge“ (vask) 543 f
Bygmester II 675 f
Bygningslov II 440 f 452 f
Bygningsnedker II 542 f
Bykultur II 46 ff
Bysav 512
„Bytte gæs“ 101 f
Bytromme 133 II 519 521
„Bægt“ 536 ff
Bærebør 524
Bærplukning II 673
Bøddel 318 f
Bødker II 529 532 541 544
Bønnemøde II 233
Børnearbejde II 531 f 565 570 ff

Register

- Børneavl 11 ff 19 II 15 f
Børnebegrensning II 31
Børneernæring II 398
Børnefødselsdag II 398
Børnehjælpsdag II 95
Børnetøj II 349 371 577
Børn, uægte 19 ff II 22 f
Børstenbinder II 530 554
Bøssemager II 529
Bøttevod 617 f
Bådejer 618 ff
Bådelag 615
Bådeoptog 609
Bådsmand 594
Båndjøde 400 f
- Cement II 676 f
Centralskole II 216 f
Centralvarme II 451 458 463
Centrifugemælk II 412 487
Certosaherre II 351
Champignons II 404
Chaussé 577 f
Chemise II 349
Chemisekjole II 370
Chignons II 358
Chokolade 366 II 512
Circus II 114
Citron II 394
Coiffure II 365
Cowboybukser II 374
Cravate II 354
Cykel II 525 590 594 596 605 644
Cykeldæk II 527
Cykelskrue II 622
Cykelsmed II 557
Cykeldragt II 360 f
Cyprianus 201 ff
- Dagligstue 444 ff II 262 268
448 ff
Dagstider 62
Dagvogn 582 f II 579 f
Dam II 615
Dampfærge 587
Dampkøkken 364 II 391
Damplokomobil II 414 430
Dampmaskine II 620 f
Dampskib 588 610 612 II 505
579 581 583 ff
- Dannekvinde 11
Dans 29 51 103 ff 294 490 II 60
Dansebod 294 404 f
Degn 23 226 ff II 195 ff 208
217
Dejtrug 483 II 495
Deligence 582
„Demarkationslinie“ II 439
Demonstration 651 II 565 ff
Deposits 118
Desinfektion II 291
Diegivning 14 f
Diesel II 607
Difteritis II 291 306
Dilettantskuespil II 127 f 130 f
Disciplin om bord 596 f
Diskstang 414
Diætmad II 384
Dobbeltgænger 191 f
„Dokke“ 476
Doktorstol 262 II 287
„Dornsk“ 491
Drager 531
Drejer II 529 552 f
„Drejerlag“ 615
Drejers klub 300 f 634
Driftsomlægning II 408
Drikfældighed 33 59 116 II 26 f
213 277 392 f 542 545
Drikkevand 263 383 ff II 285
317 ff
Drikkevarer om bord 601 f
Drivgarn 628 f
Drivhus 570 II 647
Dræning II 659 ff
Drøm 186 ff
Dukketeater II 131 f
Dybvandsruse 629
Dyrehavsbakken 124 295
„Dyrlægens natmad“ II 400
Dystløb 609 611
Dæksbåd 622 632
Dødelighed II 275 306 325
Dødsstraf 318 ff II 337 345
„Dørge“ 623
„Dørns“ 491
Døtre, giftefærdige II 11 f 473
Dåb 14 f 42 ff
Dårekiste 265 f
- Efterskole II 224
„Ege“ 630
Eget hus II 44
Ekspedient II 523
„Ekstrapost“ 581
Elektricitet II 589
El-hecn II 667
El-komfur II 489
El-kraft II 419
Elletræ 513
El-mast II 680
Elskovsmiddel 15 f II 280
Emancipation 36 II 20 33
Embedslæge 260
Embonpoint II 381
Emmer 538
Enestegårde II 652 ff
Engelsk plov 495 f
Entertainer II 112 f
Epidemihus II 291 307
Ernæring II 382 ff 389 f 392 ff
402 ff
Erstatningsvarer 362 f II 401
521 f
Esepige 615 f
Evangelisk-kristelig Salmebog
212 f
Eventyr 143 ff
- „Fag“ 476
Fagenes fest II 93 f
Fagforening II 156 167 182
475 481 551
„Fag hus“ (fiskeri) 614
Fars dag II 81 f
Farver 425 f II 530 552 574
Fastelavn 71 73 82 ff II 86
Fastelavnsbåd 610 f
Fattige 267 ff 506 II 52 283 290
298 309 ff 329 390 f 399 452
455
Fattiggård 278 280 ff
Fattighospital 277
Fattighus 270 ff
Fedme 359 ff II 381 f 394
Fedtlampe 389
Fejning 517 f
Ferie II 66 523 565 f
Fernis II 484
Fernisering II 480

Register

- Fidusmaleri II 243 f 253 f 256 ff
Filehugger II 529
Film II 132 ff
Filmscensur II 134 f
Filmstjerne II 137
Firlænget gård 471 ff
Fiskerbod 614 f 617
Fiskehandel II 515 518
Fiske med blus 622
Fisker 613 ff II 248 611 ff
Fiskerdragt 623
Fiskerkompagni II 627
Fiskerkoner 612 (tavle)
Fisketorv 631
Fjedervogn 580
Fjer 523
Fjerde-maj lys II 82 f
Fjernsyn II 111 142 ff
Fjælegulv 518 ff
„Fjællebodsløjer“ 123 f
Flagermuslygter II 652
Flagmager II 529
Flaskegas II 489
Flirt II 18
Fluer II 285
Flyndergarn 625
Flyttedag 524
Flyvemaskine II 601 ff
Flyverdragt II 376
Flæsk 372 II 390 ff
Fløjels hårbånd II 213
Fnat II 287
Fodrejse 578 f
Fodrem 478
Fodtøj 331 ff II 368 373 536 ff
Folkeafstemning II 188 193
Folkebøger 141 164 f
Folkefest 647 II 91 f
Folkemøde II 152 166
Folkestrejke II 194
Forbedringshus II 333 f
Forbrugertilpasning II 527
Forbryder 309 f II 331 ff
Forbrydersprog 322 f
Forbund med fanden 206 ff
Forbytning 39 f 43
Foredrag II 208, 212
Foreningsfester II 87 f
Forførelse 165
Forgylder II 529
Forgørelse 12 II 280
Forholdstalsvalg II 186
Forlis 604
Forlovelse 47
Formularbog 528
Forprang 406
Forrentningsprocent II 431
Forsamlingshus II 151
Forsikring II 50 f
Forsvarsforeninger II 161
Forsøgshave II 645
Fortabelse II 226
Fortuna 461
Fosterfordrivelse 23 II 316
Fotograf II 107 554
„Fotografhyæne“ II 107
Fotogravure II 244 f 252 261
Fragtkørsel 583 f II 579
Fragtvogn 583 f II 580 f
Franske stik II 252
Fransk køkken 364
Fredning II 683 f
Fredsvener II 180
Frelsens hær II 241
Fremmers 489
Frihedsstøtten 635
Fri kærlighed II 21 f
Friluftsliv 565 ff II 642 644
Frimenighed II 236
Frimureri 303 f
Friskole 244 f
Frisure 330 ff II 357 ff 554
„Frisæt“ II 373
Frisør II 554
Fritidshjem II 313
Frivagt 595
Frugt 572 ff II 638 648 669
Frugttræ 572 ff II 645
Fryseboks II 405
Fuglekasse II 668
Funktionalisme II 265 f 269
456 458 f 464 468
Funktionær II 559
„Fynboerne“ (malere) II 257
Fyrretyve ridderes dag 66
Fyrtøj 391
Fælledmøde II 567
„Fællesklasse“ II 586
Fængsel 312 f 316 ff 320 II
331 ff
Fængselsarbejde II 338 f
Fængselselskab II 342
„Fængselsstilen“ II 265
Færdselslov II 596 599 605
Færdselsregler 585
Færge 587 f II 584 f 593 609 f
„Færgeri“ 576
Fæsteøl 48
Fødsel 38 ff II 43
Føljeton II 103 ff
Føring 38 58 II 64
Første-maj optog II 92 f
Fåreklipping 552
Fårevask 552
Gadebasse 100 ff 106
Gadebelysning 430 434 f
Gadebredde II 453
Gadedrenge 114
Gadefejning II 298
Gadelam 18 45 100 ff
Gadesælger II 390 392 519
Gadinde 100
Gaffel 50 380
Garconnehår II 370 372
Garden Party II 637
Gardiner 444 522 II 453 481 f
543
Garnvinde 17 554
Gartner 573 f II 637 f 645 ff
Garver II 529 f 541 f 561 563
Gas II 401 454 f 486 488 f 589
Gasgenerator II 610
Gasbelysning 434 f II 289 455
Gendarm II 160 f
Genganger 60 182 ff
Genrebillede II 245 ff
Genrefigur II 260 263
Gertruds dag 66
Gipsbillede II 244
Gipsbuste II 265
Gipsfigur II 259 f 263 267
Gipsrelief II 269
Gilder 69 ff 102 ff
Glarimester II 529 531 554
„Glarøjne“ 522
Glas II 265
Glasværk II 571
„Glib“ 622 f
Globryllup II 63

Register

- Fidusmaleri II 243 f 253 f 256 ff
Filehugger II 529
Film II 132 ff
Filmscensur II 134 f
Filmstjerne II 137
Firlænget gård 471 ff
Fiskerbod 614 f 617
Fiskehandel II 515 518
Fiske med blus 622
Fisker 613 ff II 248 611 ff
Fiskerdragt 623
Fiskerkompagni II 627
Fiskerkoner 612 (tavle)
Fisketorv 631
Fjedervogn 580
Fjer 523
Fjerde-maj lys II 82 f
Fjernsyn II 111 142 ff
Fjælegulv 518 ff
„Fjællebodsløjer“ 123 f
Flagermuslygter II 652
Flagmager II 529
Flaskegas II 489
Flirt II 18
Fluer II 285
Flyndergarn 625
Flyttedag 524
Flyvemaskine II 601 ff
Flyverdragt II 376
Flæsk 372 II 390 ff
Fløjels hårbånd II 213
Fnat II 287
Fodrejse 578 f
Fodrem 478
Fodtøj 331 ff II 368 373 536 ff
Folkeafstemning II 188 193
Folkebøger 141 164 f
Folkefest 647 II 91 f
Folkemøde II 152 166
Folkestrejke II 194
Forbedringshus II 333 f
Forbrugertilpasning II 527
Forbryder 309 f II 331 ff
Forbrydersprog 322 f
Forbund med fanden 206 ff
Forbytning 39 f 43
Foredrag II 208, 212
Foreningsfester II 87 f
Forførelse 165
Forgylder II 529
Forgørelse 12 II 280
Forholdstalsvalg II 186
Forlis 604
Forlovelse 47
Formularbog 528
Forprang 406
Forrentningsprocent II 431
Forsamlingshus II 151
Forsikring II 50 f
Forsvarsforeninger II 161
Forsøgshave II 645
Fortabelse II 226
Fortuna 461
Fosterfordrivelse 23 II 316
Fotograf II 107 554
„Fotografhyæne“ II 107
Fotogravure II 244 f 252 261
Fragtkørsel 583 f II 579
Fragtvogn 583 f II 580 f
Franske stik II 252
Fransk køkken 364
Fredning II 683 f
Fredsvener II 180
Frelsens hær II 241
Fremmers 489
Frihedsstøtten 635
Fri kærlighed II 21 f
Friluftsliv 565 ff II 642 644
Frimenighed II 236
Frimureri 303 f
Friskole 244 f
Frisure 330 ff II 357 ff 554
„Frisæt“ II 373
Frisør II 554
Fritidshjem II 313
Frivagt 595
Frugt 572 ff II 638 648 669
Frugttræ 572 ff II 645
Fryseboks II 405
Fuglekasse II 668
Funktionalisme II 265 f 269
456 458 f 464 468
Funktionær II 559
„Fynboerne“ (malere) II 257
Fyrretyve ridderes dag 66
Fyrtøj 391
Fælledmøde II 567
„Fællesklasse“ II 586
Fængsel 312 f 316 ff 320 II
331 ff
Fængselsarbejde II 338 f
Fængselselskab II 342
„Fængselsstilen“ II 265
Færdselslov II 596 599 605
Færdselsregler 585
Færge 587 f II 584 f 593 609 f
„Færgeri“ 576
Fæsteøl 48
Fødsel 38 ff II 43
Føljeton II 103 ff
Føring 38 58 II 64
Første-maj optog II 92 f
Fåreklipping 552
Fårevask 552
Gadebasse 100 ff 106
Gadebelysning 430 434 f
Gadebredde II 453
Gadedrenge 114
Gadefejning II 298
Gadelam 18 45 100 ff
Gadesælger II 390 392 519
Gadinde 100
Gaffel 50 380
Garconnehår II 370 372
Garden Party II 637
Gardiner 444 522 II 453 481 f
543
Garnvinde 17 554
Gartner 573 f II 637 f 645 ff
Garver II 529 f 541 f 561 563
Gas II 401 454 f 486 488 f 589
Gasgenerator II 610
Gasbelysning 434 f II 289 455
Gendarm II 160 f
Genganger 60 182 ff
Genrebillede II 245 ff
Genrefigur II 260 263
Gertruds dag 66
Gipsbillede II 244
Gipsbuste II 265
Gipsfigur II 259 f 263 267
Gipsrelief II 269
Gilder 69 ff 102 ff
Glarimester II 529 531 554
„Glarøjne“ 522
Glas II 265
Glasværk II 571
„Glib“ 622 f
Globryllup II 63

Register

- „Glåse“ 562
Goderådsjern 370 539
Grammofon II 323
Grandelag 37
Gravkaffe II 56
Gravminde 55 57 f
Gravtræ 55
Gravøl 59 II 55
Gregoriusdag 66
Grissel 538
„Groffenbrad“ 74
Gruekedel 483
Grundlovsfest 655 II 152 162
Grundmur 475 f II 670 673
Grundtvigianer II 155 207
232 ff
„Gruss“ 118
Gryde II 492
Grydefjæl 561
Grydelap 561
Grydepige 560 ff
Gryderetter II 402
Græstørvshus II 672
Grønsager II 384 638 646
Gudelige forsamlinger 216 f
220 ff II 225
Gudelige vækkelser 213 ff
Gudmoder 44
Guldbryllup 53 f
Guldsmed II 529 554
Guldtrækker II 529
Gullaschbaron II 393
Gullaschtiden II 314
Gulvskrubbe II 480
Gulvvask 518
Gyldenlæderstapet II 448
Gymnasium II 221 f
Gymnastik 254 257 II 201
„Gænge“ 508
Gær 542
Gærde 508
„Gærdelænge“ 508
Gæsteseng 488
Gæstgiveri 290 f 582 II 493
Gødning 494 II 408
Gødningsbrændsel 393
Gøgler 123 ff 403 f II 113 f
„Gøre sand i huset“ 518
Gørtler II 529
„Gå på valsen“ 423
Gårdhavehus II 465
Gårdsanger 164
Gårdsplan II 673 f
„Haj“ II 624 628
Hakkelse II 424
Hamp 548
Hamstring II 392
Handel 395 ff 411 ff II 390 501
ff
Handskemager II 529 554
Handsker 326 II 359 f
Hanebjælke 476
Hanegal 61
Hanrej 456 f
Harefod II 195
Harehammer II 419
Hareskår 39
„Harmonikavogn“ II 588
Harve 497 II 527
Harvning 497
Haspe 554
Hatte 326 ff II 357 ff 368 371
Hattemager II 529 554
Hauberg 474 f
Havari 604
Have 568 ff II 637 ff 644 669
Haveboligforening II 460
Havebrugsskole II 646
Havelock II 206 354 356
Havfrue 190 192 f
Hede 99 511 ff 556 ff II 664 668
673 680
Hedebrand II 664 666
Hegling 551
Hegn 507 f 552 II 470 649
665 ff 669
Heks 12 88 f 95 f 204 ff
Helhest 187
Hellig kilde 253
Helligtrekonger 16 79 ff II 78
80
Helsot 250
Henrettelse 318 ff 322 II 337
345
Herregårdsmejeri 537
Herskabskusk 584
Hesteomgang II 415 417
Hestepander under gulv 481
Himmelbjergfest 647
„Hindhedebof“ II 401
Hjertesygdomme II 316
Hjuldamp II 579 581 584
Hjulmand II 529 532
Hjulplov 494 f
Hjørneskab 485
Hobbyarbejde II 272
Hofteholder II 368
„Hollandsk ur“ II 648
Holstensk gård 473 f
„Holystone“ 596
„Hornfisk“ II 616
„Horngjævere“ 616
Hosebinding 557 ff
Hosekrammer 558 ff II 517
Hospital 264 f II 390
Hovedrengøring 522 II 482
Hovedtøj 341 f II 362
Huepige 44
Huggehus 547 ff II 424
Hugger 471
Hulvej 576
Humle 550 II 516
Hummer 623
„Hunden“ II 552
Husassistent II 476 478
Husere 426
Husflid 398 465 f 547 ff II 270
272 516 ff
Husholdningsrådet II 395
Husholdningsskole II 385
Hushøjde II 440 458
Husleje II 545
Huslæge 260
Husmand II 171 421 f 434 ff
658 f 678 ff
Husmandsforeninger II 172
Husmoderafløser II 328
Hvergam 553
„Hverken“ 13
Hvidgarver II 541
„Hvivklæde“ 338
„Hvælbåjl“ 621
Hyldepapir II 473
„Hylsklæde“ 523 558
Hyrde 97 ff 507 510 ff 557
II 420
Hyre 594 f
„Hyrebasse“ 594
Hyttedreng II 571

Register

- Hyttefad 632
„Hæg“ II 623
Hægtemager II 554
Hælebar II 538
„Hæler“ 479
Høhest 501 f II 427
Højdemål II 547
Højhuse II 326 f 466 ff
Højre II 214 f
Højremshus 477
Højryggede agre 493 f II 662
Højskole 108 ff 238 207 ff 222 ff
II 154
Højtaler II 100
Høker II 501 506 509
Høle 492 (tavle) II 527
Hønsning 97 117
Hør 550 f
Hørkram II 506
Hørkræmmer 416
Hørlærred 555
Hørsvinger II 529
Høstgilde 69 ff
Høstskik II 437
Høstudbytte II 422
Håndarbejde II 422
Håndgerning II 272 411
Håndkværn 537
Håndværker 348 420 ff II 529 ff
559
Håndværkerlaug 304 ff 411 420
II 529 ff 559 f
Hårabejde 466 f
Hårpisk 330 f

Igangsgilde 54 70 f 304
„Ilde“ 538
Ildpuster 533
„Ildpøt“ 562
Ildsted 363 368 370 f 381 393
485 533 532 ff
Illumination II 83
Inddæmning II 662 664
Inderfremmers 489
Indkøb 521 ff II 492 ff
Indkøbskurv 385 394 (tavle)
407 521 II 475
Indpakning II 514 520
Indre mission II 225 ff 234
237 ff 616

Instrumentmager II 529
Isanretning II 54
Isbåd 586 ff
Islandsk lammekød II 513
Islandsk trøje II 362
Istransport 586 II 289

Jagilde 48
J. A. K. II 430
Jaket II 353
Jakobinerhår 325
Japansk stil II 266
Jeans II 377
Jehovas vidner II 241
Jernbane 99 588 II 502 504 517
579 ff 584 f 587 ff 604 f 607 ff
658
„Jernhat“ 330
„Jernration“ II 393
Jersie-stol 463
Jomfrudom 18
„Jordmarv“ II 408
Jordmoder 266 II 288
Jordmoderkaffe 39
Jordkølle 484
Jul 72 ff 382 II 53 66 ff 78
Julebisp 76 78
Julebuk 78
Julegilde 71
Julehandel II 72 ff 506
Julekalender II 68
Julekærte II 68
Julemand II 75 f
Julemærke II 70
Julemærker (vejrvarsler) 64 f
Julenisse 193 f II 74
Julestue 78 118 ff
Juletræ 72 75 ff II 67 69 71 f 80
Jydepotte 397 f 560 ff II 474
„Jysk kappe“ 281 337
Jægtetøj II 373
„Jødefejden“ 643

Kabinet II 448
Kabys 590
Kadrejer 629
Kafé 291
Kafeteria II 527
Kaffe 30 369 II 514
Kaffehus 645

„Kaffemølle“ (vogn) 566
Kagstrykning 314 ff
Kahyt 590
Kakelstue 490
Kakkelovn 391 394 II 451
Kalender 73
Kalkbrænding 563
Kalkning 479 II 426
Kalkovn II 667
Kalorie II 384
Kalvekryds 340
Kaminskorsten 490
Kammager II 530, 554
Kammer 489
Kampestensmur II 672
Kandestøber II 529 554
Kanslergadeforlig II 431
Kantine II 402
Kapitelstakst II 407
Kapløb mellem karle og piger 83
Kappe (hovedtøj) 341 f II 365
Kaptajn 591 f
Karetmager II 540
Karlelag 97 ff
Karnaphus II 454 460
Karneval II 97 298
Kartegilde 553
Kartning 487 553
Kartoffel 366 f II 425
Karvesnit 453 458 f
Kasket II 357 527
Kasserede brugsting II 312
320
Kastegynges 128
„Kaste kæg“ 276
Katten af tønden 84 ff
Kattesten 180
Kedeldragt II 365
Kedelkrog 533
Keramik II 265
KFUK II 237 239
KFUM II 237 ff
Kildemarked 395 f
Kilo II 493
Kirkefonden II 240 f
Kirkegang 30 II 231 235
Kirkegang efter barsel 41 f 43
Kirkegård 55 58 571
Kirkelig forening for indre
mission 220

Register

- Kirkeskib 43 611
Kistebillede 456f
„Kistebyld“ 182
„Kistefornøjelse“ 597
Kistelægning 57 II 56
Kittel II 367 375
Klabautermand 600
Klapsejler II 415 418
Klatreengel II 269
Klejnsmed II 529
Klipfisk II 513
„Klipfisk“ II 353 370
Klitplantning II 674
Klittag II 674
Kloak II 298 317ff
Kloge mænd og koner 200ff
255ff II 278f 281
Klokken 61ff
Klokkringning 56
Kloset 448 II 300f 317
Klub 299ff 634 645
Kludesko II 218
Klunketid 27ff 445ff II 268
448ff 452f
Klædedragt 325ff II 349ff
Kløpind 492
Kløser 376
Knapmager II 529 554
Knipling 562f
Knud Hertugs dag 82
Kobberbryllup II 64
Kobbersmed 421 II 529 554
Kobberstik II 265
Kobberstikker II 554
Kobbertrykker II 530
Kogødning 501
Kok 593
Koks II 451 456
Koldstøbt lud 544
Koldt bord II 50 400
Kolera 263f II 277 439
Kolonihave II 640 642f 681f
Kolportør II 516
Komfur 448 II 486
Kommiss II 523
Kommode II 475
Kompasmager II 529
Koncert 303
Konduktør II 582 586ff
Konegilde 40ff
Konehjælp II 478
Konehue 51 208 (tavle) 324
(tavle)
Konfektionssyning 356
Konfirmation 98f 119 297 346
II 50ff 57 371
Kongeleg 83
Konserves 365f II 381 404 647
Konsumtionsafgift 396 406
409
Kontrabog II 516
Kopper (sygdom) II 277
Kornhandel 364 II 407
Kornhøst 375 503ff 509 II 419
425 427ff 437
Korridorlejlighed II 446f
Korpige 109
Korset 339 II 350f 353 362
367f 371
Korstegn 40
Kortspil II 67
Kostald 481f
Kostskoledreng 113
Kraftfoder II 413
Kragetræ 478
Krambod 412ff
Krammarked 400ff
„Kranje“ (hummer) 623
Kransekage II 550
Kravlenisse II 67
Kredit 7 II 409f 431 503f
Kreditforening 7 II 410
Krejler 618
Krinoline 339f 347 II 350
Kriseforanstaltninger II 431
Kristentøj 45
Kro 288ff
Krogfiskeri 615
Krogmager 626
Krondiamantbryllup II 65f
Krybskytte 311
Krydsforbandt II 547
Kræft II 316
Kræger 370
„Krøjer“ 623
„Krøller“ 325
Kuglepost 581
Kulsvier 548
Kundeservice II 525 527f
Kunst II 243ff
Kunstgødning II 408 426
Kunst for offentligheden II
273f
Kunst på arbejdspladsen II
272
Kupé II 585ff 589f
Kusk 583ff
Kutter II 614ff
Kvaksalver 259 II 278 281
Kvase 632 II 635
Kvindearbejde 32ff 359ff 515ff
II 28 37ff 532 535 568ff 658
Kvindefrigørelse 36 II 20 31 33
362ff 368
Kvinder, farlige 34f
Kvindens rettigheder 35f II 13
Kvindevalgret II 174
Kyndelmisse 65 71
Kys 122
Kyskhed 18
Kædehuse II 465
„Kælderfest“ II 89
„Kællingen“ (høst) 505
„Kæltringe-latin“ 278 323
„Kæltringekroer“ 290
Kæltringer og natmandsfolk
275ff
Kæmning 552f
Kæreste 17ff 22f 25 31f 45 106
II 21ff
Kærnemælkssuppe II 487f
Købevaner II 525 527
Købmand 411ff II 501 523
Købmandsgård 411ff II 502f
Købstad 411ff 434ff 581 II 444
502ff 529 531 656f
Kødekstrakt II 383f
Kødkontrol II 303
Køkken 368 370ff 381 393 448
450 484f 531 II 383 401 451
465 473f
Køkkenbord 393 II 473
Køleskab II 405
Kønsbestemmelse 11ff
Kørebrev 583
„Køre klinker af“ 510
Kåg 617
Kåringsvalg II 148

Register

- Lade 245 482 II 673ff
Ladegårdslem 280
Lademester II 534
„Lagkagehus“ II 456f
Laksefiskeri 631f
„Lakselænker“ 631
Landarbejder II 422f
Landbrugsbygninger 471ff
II 437 673ff 680
Landbrugskrise II 407 429ff
Landbrugsmaskiner II 414 436
Landevej 575ff II 600 607
Landevejskro 288ff 581ff
Landlov 605f
Landpost II 583
Landsby 100ff 493ff II 653ff
681
Landskabsmaleri II 254
Langfredagspiskning 88
Langhalm 478 548f II 424
Lastbil II 606
Latinskole II 205ff
Latrin 387 II 300
Laug 304f 420ff II 528ff
Laugshus 304
Led 472 505 508ff
Ledegigt II 296
„Ledsted“ 508
Ledvogter 472
Leg 97ff 112 (tavle) 121 571
II 98 (tavle)
Legeplads II 459
Legestue 30 89 103ff II 115
„Lejden“ 476
Lejrliv II 319
Lektielæsning II 203
Lensafløsning II 638
Lerklining 33 479
Letmatros 593
Levnedsmiddelbutik II 390
Levnedsmiddelforskning
366 II 303
Lidkøb 400
Ligbrænding II 57f
Lighus II 291
Ligkiste 54ff 228 II 542
Lillestue 489
Liniedans 124f
Liniedåb 599f
Lirekasse II 325
Liter II 493
Livsleksir 258
Livslede II 15
Livstykke II 362
Lo 481f
„Lod“ 552
Loftskølle 484
Lohgarver II 541
Lokum 387f II 283 300 451f
473
Lopper 389
Losseplads II 312 320
Lotteri 306ff
„Lovpietist“ 215 218
L. S. II 189f 430
Luciafest II 85f
Lud 544
Luftforurening II 320f
Luftgynges 128
Luftkloset 448 II 451
Luftskipper II 601
Lugning II 413f 427
Lukaf 590
„Lukke gårde“ 508
Lukkelov II 507
Lumberjack II 373
Lungebetændelse II 277
Lygteføring II 605
Lyngfoder 665
Lyngtag 478 II 341
Lyngtørv 501 II 664
Lyntog II 609
Lyre 477 492 II 672
Lyseklyne 389
Lysemanchetter II 484
Lysepind 390 538
Lysthus 161 564 (tavle)
„Læbælte“ II 501 505 510 529
531
„Læderjakke“ II 374
Læge II 56f 219 249ff 257
259ff 277 280ff 286ff 298
316
„Lægge en grav af“ 498
„Lægge på strå“ 56f
Lægning 478
Lærer, se degn
Læreklud 455
Læretid 416ff II 557
Læplantning II 667
Lærling 115f 348 416 421ff
II 522f 547 557f
Løbbinding 549 564
Løbepårs 390
Lødgryde 534
Løgnhistorier 143ff
Løjert II 349
Løn II 421f 474 561ff 572 629f
Løholt 476
Lån 7 II 410
Mackintosh 341
Mad II 545
Madforgiftning II 323
Madlavning II 384 487f 490
492
Madsik 29 50 52 74f 77 122
359ff 477 491 517 II 64 67
381f 385ff 396ff 402 563
573ff 638f
Majbænk 93f
Majdag 73f II 565 567
Maje 92ff
Majgreve 91f
Majtræ 90ff
Majvise 90 100
Makart II 266
„Makartbuket“ II 449
Makrel 623
Maler II 529
Maleri II 243ff
Malkepige 10 (tavle) 509 516
Malt 540 542
Malkølle 483f 540
Mamelukker II 235
Manglebræt 32 453 464f 545
„Mangle tøj“ 546
Mantille II 356
Mare 188f
Marehalm II 674
Margarine II 382ff 511 515
Margrete Råddenhos dag 66
Marie Bebudelsesdag (Vor
Frue dag i Fasten) 66 71
Marie Besøgelsesdag (Vor
Frue dag i Midsommer) 71
Marked 354f 357 395ff II 583
Markedsgøgl 403ff
Markedspas 396
Markedstelt 397 399 403

Register

- Markedsskomager II 532f
Markfred 507
Markmand 507
Mask II 551
Maskerade 298 II 80 91 97
Maskering II 80
Maskinstation II 436
Maskintilsyn II 416ff
„Mastefedt“ 364
Matrikulering II 651f
Matros 329 593 598
„Matrostøj“ II 372
Matthiasdag 65
„Maven“ (slagterbod) II 507
Medicin 250ff II 283
Mejemaskine II 419
Mejeri 537 II 410ff 438 552
Mejetærsker II 436
Mekanisering II 431 433 436f
Mellekammer 488
Mellemskole II 215 220 222
Mellemskoleprøve II 219f
Mellemsstue 490
Melleset 511
Melodie Grand Prix II 115
Melodiradio II 100
Melon II 394
Melsal 489
Menage 389
„Mengede“ sild 630
Mergel II 408 413
Mergelnav II 408
Merinos lokumskasse 448
II 451
Mesterstykke II 530f 534
Midsommertræ 90ff
Mikkelsdag 66 70f 618
Missionen 621
Morgenstjerne 21f 31 63 268
313 319
Mormon 219f II 241
Morrod 402
Mors dag II 81f
Mortensdag 66 71
Mose 498ff II 662 664
Mosebrand II 664 666
Motor II 414 620ff
Motorbølle II 600
Motorcykel II 594 600
Motorkøretøj II 322
Mundhelt II 213
Murer II 532 544 547ff 675
Mursten 436f 563 II 672
Musik 48 50 II 644
Musiker II 101
Musik til arbejdet II 100
Myrالمالمur II 672
Mytteri 597
Mælk 534 II 410ff 438 486f
552
Mælkebøtte 534
Mælkedreng II 362
Mælkekammer 534
Mælkekontrol II 305
Mælkeemand II 307 552
Mælkereklame II 380 (tavle)
Mælkeri II 400
Mærkevarer II 525
Møbelsnedker II 542f
Møbler 60 (tavle) 441f 462ff
486ff 531 554 II 269 438
(tavle) 448ff 459 464 466
Mødding 474
Mølle 89 263 635 II 424 675
683f
Møllebygger II 531
Møller 142 II 529 549
Møntreform II 155
Mørklægning II 610
Måltid 359ff II 385ff 491
Måneskifte 64
Nar 83
Natdragt 331f 349 II 367 369
Natpotte 652
Nattemare 188f
Naturhelbredelse II 385 395
Navneklud 455
Navngivning 44f
Nedlæggelse af landbrug
II 434
Nedstyrningsskakt II 458
Negerfigurer II 269
Neonlys II 520
Neptunbælte 256
Nervøsitet II 308
Neurose II 326
Neu-Ruppiner 469
New Look II 376
Nikål 88
Nips II 264ff 268ff 451
Nisse 193ff II 74
Nyhedsvise II 104, 106f
Nylon II 379
Nürnbergkram 402
Nytår 78ff II 77ff
Næringsbevis II 531
Næringsfrihed II 392 501ff
531ff
Næringslov II 501 531 559f
Nølle 338
Nålemager II 529 554
Offer 77 227f
Oldermand 304 II 534
Oldgesell 117
Ole Lukøje 83
Oliefyrr II 465
Oliekager II 413
Olsdag 62
Omgangslærer 225f
Omhangsseng 26 39 60 (tavle)
486 554 561 II 251 306 491
Opdragelse 97ff 113ff II 13 24
34ff 44ff
Opdyrkning II 422 432
Opgive ævret 506
Oplæsning II 99f
Operation 259f II 290
Opklodsning II 610
Opkøber II 516ff
Opsang 596
Opsparing II 434
Optog II 530
Opvarmning 392ff II 451 454
464 573 588f
Opvask 529f II 489f 493
Opvaskestatv II 489f
Ost 536
Osteløbe 536
Overalls II 366
Overflod II 314ff
Overtro 111ff 55f 59f 64 71 73
80 171ff 251 253ff 262 II 61f
Overtræksbukser II 365
Overtømmer 477
Ovnskjul 484
„Paketsbåd“ 585f II 583
Paletot II 356

Register

- Panamahat II 357
Pandekager 370
Pandetræ 10 (tavle)
Panelmaleri 450 (tavle) 459 f
Pantalone 325
Pantomime 124 131
Papirfabrikation 424 f
Papirstøj II 365
Paptag II 676
Parallelgård 472
Parasol II 359
Park 566 f 570 f II 637 f 640
642 644
Parkbebyggelse II 640
Parketgulv II 463
Parlamentarisme II 214
Pasterisering II 305
Pattekone 44
Pekingesere (figurer) II 264
Pelerine II 355 f
Penicillin II 280 307
Pennialisme 113 118
Perlon II 379
Persdag 65
Peters Fængselsdag (Våde
Per) 66
Petroleum II 514
Piglyster 614
Pigtråd II 666
Pillesul II 388
„Pind i øllet“ 375
Pinse 73
Pinsebevægelse II 241
Pinsegilde II 84 f
Pipaluk II 376
Plakatforbud II 519
Plakatkunst II 270 f
Plantage II 669
Plastic II 490 f
Plasticmaling II 682
Plejl II 416
Plovkører 496
Pløjning 494
Pløsesko 352
Pogeskole II 197
Politi 310 f II 159 343 f 517
„Polsk ægteskab“ II 23
Polstring II 540
Porcelæn II 264
Porcelænsfigur II 263 f 268
Possementmager II 529
Post 580 ff II 582 f
Postordreforretning II 525
Postvogn 580 f
Pot II 493
Pottemageri 560 ff II 529
Povlsdag 65
„Prek“ 614
Pressebillede II 107
Prikkebrev 563
Primus II 486
Privet 387 II 301
Privilegier 288 II 529 531
Probenreuter 423 II 523
Proleteriat II 29
Prostitution 20 f II 19
Proviand 600 ff
Provisorier II 159 161 169
Provstevistats II 198
Prygl 113 ff 242 f 314 ff 423
II 196 200 216 218 221
Præliminæreksamen II 215
Præst 23 41 ff 46 53 246 ff 491
II 24 225 ff
Præstegårdshave II 644 f
Præstegårdsliv II 24
Prøvenætter 16
Prøvevalg II 151
Pudsning 530
Pullover II 374
Pulsvod 617 f
Pumpe 164 383 f
Punch 369
Punkthus II 466 f
Pyjamas II 367
Pyntehåndklæde 486
Pæreskude II 506
Pølsevogn II 399 f
Pålæg 360 ff II 493 f
Påske 73 88 ff
Påskekrise II 183
Påskeæg 89 ff
„På valsen“ 118
Radering II 243 253
Radio II 100 111 f 140 ff
Radioaktivitet II 318
Radioapparat II 525
Radioavis II 187 193
Raftetag 478
Rakker 320
Rakkerglas 277
Rakkerkule 275
Ranson 601
Rasphuset 317 f
Rationering II 393 400 ff 405
Realskole II 215
Reb II 514
Reberbane II 555
Rebslager 548 II 532 555
Redingote II 353
Reformdragt II 362 f
Refræn II 108 110 ff 115 f
Rejseligde II 545 548
Reklame II 380 (tavle) 519 f
522 527 f
Relief II 259 f 262 269
Remmesnider II 539
Ren 493
Rengøring 517 ff II 479 ff 493
Renovation 430 II 167 169 299 f
320
Reparatør II 525
Reproduktion II 244 ff 248 251
253 256 ff
Repræsentant II 523 525
Resocialisering II 347
Respirator II 284
Revlingreb II 664
Revolutionstiden 637 ff
Revyvise II 108 ff
Ridedragt II 360
Ride jul i by 81
Ride sommer i by 90 ff 101 f
Ride til gås eller hane 86 f
Riffeforeninger II 159
Ringridning 83 II 88 94 f
Risning 87 f
Rivning 505
Rodfrugter II 413 ff 426 ff
Roekule II 424 428
Rokkedrejer II 529
„Ross“ II 539
Rotter 389 II 286
Rulning II 496
Rumfords suppe 363 f 525
Rumlepote 78 f
Rundflyvning II 604
Rutebil II 600 606 f
Rygås 477

Register

- Rytterskole 241
„Række bænke“ 487
Rækkehus II 443 445 461 ff
Ræsedede laks 377
Rødgarver II 541
Røgede sild 630f
Røglers 500
Røgning 533 II 486
Råkost II 395
- Sabotage II 610
Sadel II 540
Sadelmager II 449 453 482 529
531 539f 543
Safety II 360
Sagn 149f 175
Saksisk gård 474
Sal 438 442 ff 489
Salmebog 212f
Salt 563
Saltning 616f
Samfundet 633ff
Sammenlægning II 434
Sanatorium II 285 292 294
Sandflugt II 667 674
Sandstensplader II 672
Sandwichmand II 519
Sanering II 324 326 456f
Sangerindepavillon 126
Sangleg 104 157
Sankebrænde 514
Sankt Hans 95f 255
Sankt Hans blus 91ff
Sankt Hans Ko II 85
Sankt Ols dag 62
Sankt Skade aften 88
Sankt Steffens dag 77
Schlager (jfr. 166) II 108ff 115
Sejlmager 594 II 529
Sejlskib 589ff II 505
Sejltur 566
Seksualbehov II 19
Seksualvejledning II 15f 22 37
41 43 45 220
Sektter II 241f
Seletøj II 540
Selskab 28f
„Selskabet for borgerdyd“ 634
Selvaflægger II 419
Selvbetjening II 523 525
- Selvbetjeningsvaskeri II 499
Selvbinder II 419
Seminarium 234ff II 202 204ff
Send(else) 38
Seng 19 26 39 53 60 (tavle) 448
486 522ff 526 561 II 299
420f 448 450 491
Sengehalm 523f
Sengehul 489
Sengelad 523
Sengetøj 523ff
Sensommerfest II 89
Septictank II 317
Servante 299 II 351 450
Servicemandskab II 554
„Session“ 33
Shanties 596
Shaver II 554
Show-band II 112
Sidebånd (husbygning) 476
Sidste læs 180 505 II 537
Sild 627ff
Sildebræt 380
Silhouetklip 458 469
Silkehat II 357f
Sime 548
Sindssyge 265f II 293ff
Sirup II 514
Sjækkerjøde 115 351 353f
Sjal 332 II 356f
Skade (fisk) 625 II 396
Skaffer (jfr. bydemand 48ff)
II 58f
Skaftkorn II 413
Skalk (husbygning) 480
Skamlingsbankemøde 649
Skampibe 117
Skarlagensfeber II 275 282
Skarøkse II 545
Skalmur II 670
Skemand 548
„Skibbåjl“ 619f
Skibsdreng 593
Skibsproviantering 600ff 629
II 505
„Skidne æg“ 88 374 II 396
Skillingsvise 141 161ff II 100
102 104f 107
Skilsmisse II 40ff
Skiltemaling 460
- Skinkeærme II 353
Skipperhus 606ff
Skipperlav 609
Skipperløgn 608
„Skod“ 538
Skok 504
Skoldkage 538
Skole 225ff 241ff II 37 195ff
214 216ff 220f 236
Skoleafslutning II 87
Skolebespisning II 217f 399
Skoleholder 226
Skolekøkken II 385
Skolelov 225f 246 II 215 217f
Skolelæge II 219
Skolepige II 348 (tavle)
Skoletandpleje II 219
Skoleudflugt II 201f
Skomager 422 II 99 529 532ff
547
Skomagerkugle 422
Skorstensfag 484
Skorstensfejer II 530
Skov 512ff
Skovlovring 559f
Skovlvod II 632 634
Skovtyveri 560
Skovtur 565f II 88
Skraldevogn II 320f
Skrædder 355f II 529 532 547
Skråtobak II 511f
Skudehandel 411
Skudsmål II 474 477
Skullergård 614f
Skulptur i hjemmet II 273
Skuresand 530
Skurevisk II 479
Skydeselskab 303
Skyggetante II 31
Skyttelaug II 84
„Skæggemand“ 367
Skæmtehistorier 145 147ff
Skærekiste II 418
Skærelad 547
Skærsliber 276
Skærtorsdag 88f
Skætning 551
Skættefod 465 551
Skættehånd 466 551
Skøjer 278

Register

- Skøjtedragt II 364
Skøjteløb II 648 (tavle)
Skønhedskonkurrence II 113
Skønvirke II 265 269 454
Slacks II 377f
Slagbænk 447 526
Slagsmål 51 110 113f II 165
200f
Slagtehus II 304
Slagter 348 427 II 515 529 552
Slagterbod II 507
Slagteri 426 II 412
Slagtning II 387 389 492
Slankhed II 394 396 402
„Slave“ 319
„Slavekrigen“ 309
Slavetime II 564
Slipover II 374
Slopkiste 594
Slyngelkro 290
Slågilde 70
„Slå glas“ 595
„Slå øjet ud på tyv“ 314
Smakke 586f 610
Smed 34 426ff II 529 531f 547
551f 555 557
Smitte 263ff 284 II 282 286
Smækbukser 326ff II 206
Smækforklæde II 365f
Smør 536f II 411
Smørfarve II 382
Smørkærning 535
Smørlykke 176f
Smørrebrød II 400
Småredsel 227
Snapstingshalløj 124 131
Snedker 57 219 II 531f 542f
545f
Snerydning II 593f
„Snese garn“ 558
Snippecone 563
Snurrevod II 614f 619f 622
631ff
Socialisme II 28 156f 168 170
181f
Sod 533
Sodstang 484
Sofapuder II 272
Sofastykke II 253 258
Sogneforstanderskab 649
Soldatertjeneste 106f
„Sold og saks“ 314
Sommerhus II 670 682 684
Sommer i by 90ff 101f II 86f
Sortbørs II 522 526 610
Sorte skole II 221 223
Souvenirs II 264
Soveplads 19 25 75 526
Sovevogn II 592
Soveværelse 446ff II 448 450ff
Spadseretur 566f
Spanskør II 221.
Spejder II 89f
Spejderbukser II 373
Spidsbukser II 370
Spil 308
Spildevand II 298 552
Spillemand 49ff
Spinding 553f
Spiritus II 50 54f 276
Spisehus II 390f
Spisekrog II 462 465
Spiseokken II 400 456
Spleen II 15
Sporemager II 529
Sportstøj II 360f 370
Sporvogn II 193 595
Spytning II 514 590
Spyttebakke 518 II 473
Spækhøker 416 419
Spær 476
Spøgelse 182ff
Spøgelseshund 185f
Spåcone 199ff 203
Stadepenge 396
Stade 628
Stadsvogn 580
Stakhjelm II 674
Stakkefsjæl 268
Stald 481f II 678
Stamknejspe 292
Standsmæssig opførelse 285ff
Stationsforstander II 593
Statslånsbus II 464
Stavre 508
Stavrekølle 508
Stavreøkspe 508
Stefanskage 375
Steffensdag 77
Stegers 483f
Stenhugger II 529
„Stikke til stråmanden“ 84
Stikøkspe II 545
Stilleben-maleri II 250
Stille uge 88f
Stjernemænd 79ff
Stjerneudskiftning II 650f
Stodderkonge 268ff
Stolemager II 529
Stolper 476
Stopmaskine II 623
Store Bededag 89 343ff
Stork 12 II 37 663
Storstue 488f
Storvask 542ff II 497
Stranding 591 603 627
Strandskaller II 516
Strandvod 625
Strejke 639 II 157f 169
Strikkemaskine II 517
Strippe 479
Strukturændring II 432f
„Stryge for kålen“ 504f
Strygefri stoffer II 500
Strygning 545f
Strålægning 56f II 56
Stråmand 84
Studedrivning 578f
Student 120f II 158 221
Studiner II 19 32
Stue 60 (tavle) 484ff 561
Stuehus 473 482ff II 670ff
Stueskorsten 490
„Stuk“ II 270 441 443 449
Stunthoser 557 II 386 673
Stylgærde 508
Styrmand 592
„Stærke jyder“ 218
Støbe byg 540
Støbejern II 677
Støj II 321ff
Støjler 479
Støvle II 534
Støvsuger II 484f
Stål som beskyttelse 56f
Sukker 362
Sukkerstang II 512
Sulehus 477
Sulfo II 499
Sundfiskere 629

Register

- Sundhedskommission II 319
323 f
- Sundhedsplejerske II 398
- Sundhedssalt II 282
- Sundhedsvedtægt II 285
- Superfosfat II 408
- Suppekage 373
- Susebukser 624
- Suttepose II 398
- Swagger II 375
- Svangerskabsafbrydelse 23 II
316
- Svangerskabsforebyggelse 23
26
- Svangerskabskost II 397
- Sweater II 373
- Svejtserstil II 548
- Svendekro 305 f
- Svendeprove II 530 f 534
- Svendestykke 423 II 546
- Svineavl II 408 f
- Svingplov 495 f
- Svommet væg 479
- Svovlkiste 546
- Svovlkurv 546
- Svovlstik 391 393
- Sværdfejer II 529 554
- Svøbelsesbarn II 349
- Svømmehal II 308 (tavle)
- Svømmeundervisning 254
- Sygdom om bord 602 f
- Sygehus II 288 ff
- Sygekasse II 278 306
- Sygevogn II 291
- Syklemme II 540
- Syld 476
- Syldstykker 479
- Syltning II 389
- Synd 25
- Synske folk 199 f
- Sypige II 535
- Sæbe 543 II 527
- „Sælge sit skind“ 526
- Sædskifte II 412 f
- „Sætte vandbænke“ 499
- Søfart 589
- Søjle II 363
- Sølvbryllup II 63 ff
- Sømand 589 ff
- Sømandsdragt 597 f
- Sømandsforening 609
- Sømandsmission II 239
- Sømandstro 600
- Sømbid 117
- Sømbyld 182
- Søndagsarbejde II 564
- Sørgedor II 357 368
- Søsterseng 75
- „Så for begge ben“ 497 f
- „Så for det ene ben“ 498
- Såning 179 497 ff II 426 428
- Tableau 286
- Tagrem 476
- Tagsten II 677
- Talefilm II 139
- Tallerken 380
- Tandlæge II 219 297 396
- Tandlægebor II 296
- Tapet 439 f II 527
- Tatovering 599
- Tavl (husbygning) 476
- Te II 514 527
- Teater 123 ff 541 II 117 ff 145 f
- Teglbrænder 563 f II 529 671
- Tegning II 547
- Teknisk skole II 547 557
- Telefon II 513
- Telegraf II 147 f 179
- Terracottafigur II 259 267
- Terylene II 379
- Testikler (mad) 397
- Testimonium over afdød 59
- Tidepenge II 534
- Tidselstab 501
- Tiende 506
- Tiggeviser 156
- Timse 538
- Tjenestefolk 520 ff 525 ff 530 ff
II 197 420 f 433 449 463 469 f
472 ff
- Tjenestepigeforening II 475
- „Tjenestepigernes blad“ II
476 f
- Tobak 306 ff II 511
- Tobaksavl II 639
- Tobaksfabrik II 570
- Tobaksspinder II 530
- Toilet II 590
- Toilettemøbel II 38 450
- Tomat II 394
- Tordenkile 481
- Tordensten 180 f
- Torsk 623
- Torv 335 631 II 648
- Torvehandel 406 ff II 475 511
- Torvetvang II 503
- Toskillings billeder 469
- Tostol 544
- Tournure II 350 353 356
- Traktor II 431 437
- Tranlampe 389 485
- Transformator II 680
- Transistor II 323
- „Trante påskeæg“ 80 f
- Trappevask II 483 f
- Trawl II 617 619 f 631 f 634
- Trempele II 676
- Tricolore II 367
- „Trille jul“ 81
- „Trille påskeæg“ 89
- Trippelse 530
- Trolovelse 48
- Tromle 497
- Trommesalsmaleri II 253 257
- Trykkefrihed 26 639
- Træben II 540
- Træharve 497
- Træhusfid 464 ff
- „Træk“ 480
- Trælade II 680
- Trænge II 566
- Træsko II 218 552
- Træskomager 357 407 559 f
II 554
- Turisme II 51
- Tuberkulose II 277 284 291 ff
307
- T.V. II 111 f 115
- Tveje 547
- Tvinde garn 554
- Tyendelov II 477
- Tyendemarked 405 f 526
- Tyfus II 282 f
- Tyggegummi II 527
- Tykmælk 372
- Typograf II 553
- Tyveknude 309
- „Tæjelownssjov“ II 671
- Tækkekæp 478 550

Register

- Tækkemand II 547
 Tækning 478 II 425f 428f
 Tællelys 389f
 Tæppebankning II 482
 Tæppefejmaskine II 484
 Tæring II 277 293
 Tærskelo 482
 Tærskemaskine II 418
 Tærskøværk II 417 430
 Tærskning II 414 416 423f
 Tærtepande 539
 „Tøje“ (uld) 553
 Tøjr II 514
 Tøjsmed II 529 554
 Tømmermand 593f
 Tømrer 210 348 639 II 529 532
 544f 547f
 Tømrerbil II 545
 „Tørre jyder“ 373 617
 Tørring af frugt II 389
 Tørv 392 498ff
 Tørvekul 500f
 Tørveskrue 500
 Tånsten 562
 „Tårne tørv“ 500
- Udflytning 141 471 II 649ff
 653ff 657
 Udskiftning 471 II 649ff 681
 Udskudshus 473 477 483
 Udstykning II 658
 Udtørring II 662 668
 Ufrugtbarhed 12f
 Ugebladsnovelle II 103ff
 Ukrudt 498
 Uldhandler 559 II 517
 „Uldjyde“ 559 II 517
 Uldkræmmer 559 II 516 518
 520
 Uldvarer II 518f
 Ulster II 354
 Ulv II 664
 Undermuring II 670
 Undertøj 334ff II 349 352f 367
 379 497
 Undertømmer 478
 Ungdomsbander II 313f
 Ungdomsklub II 88f
 Ungdomsskole II 224
 „Ungmand“ 593
- Ure II 527
 Urinal II 284
 Urmager 548 II 529 554
 Urtekræmmer 417
 Usædelighed 20ff 24ff 525
 II 21 23 30 213
- Vaccination 264 II 277 307
 Vadmæl 556 II 552
 Vagabond II 101
 Vagt om bord 594f
 Vakuumbremse II 588
 Valborgdag (Voldermisse) 62
 73f 91ff 100
 Valg 644f 647 653 657ff
 II 161f 165 172ff
 Valgdeltagelse 645 647 658
 II 149 166 175 186 192
 Valgkredse II 150 175
 Valgmenighed II 234 236
 Valgret 657 661 II 149
 Valgretsaldre II 189
 Valgtryk II 164 423
 Valmgavl 473 474 477 495 500
 559 II 160 418 429 548 670
 675 678f 683
 Vandbrædt 480
 Vandfilter II 285
 Vandkloset 388 447
 Vandkur 253f
 Vandopsamlingsapparat II 480
 Vandpost 164 385 520
 Vandrebog II 210 212
 Vandværk II 301
 Vandmølle II 683
 Vangebrug 493
 Vangeled 509
 Varemangel II 521f 524
 Varetilpasning II 527
 „Varme nonner“ 75
 Varmstøbt lud 544
 Varsel 55 64f 80
 Varulv 188ff
 Vask 386 485 541ff II 456ff
 496ff
 Vaskemaskine 544 II 498
 Vaskemiddel 543
 Vaskeplads 543
 W.C. 388 447 II 300f 317ff
 327 459 463
- Vegetar II 384f 393
 Vejarbejde 575
 Vej 575ff II 652 656 668
 Vejrvarel 64ff 626
 Vejspor 577
 Velgørenhed II 75 299 313
 Velfærdsstat II 310
 Velocipede II 583
 Vendrer 479
 Venstre II 214f
 Veranda II 640f
 Vestjyske skoleordning II 199
 Victoriansk II 14
 Wienerbrød II 389 (jfr. henvisning)
 Viklers II 370
 Villa II 443 639ff
 Vindegærde 508
 Vindepind 466
 Vindetrøde (hegn) 508
 Vindjakke II 371
 Vindmotor II 415f 418
 Vindovn 394 490f
 Vindrose II 415 418 429
 Vindue II 676f 679
 Vinduespyntning II 506
 Vinstue 293f
 Vise 139ff 151ff II 99f 102ff
 Visekælling 170
 Visesanger 169 403 II 114
 Visesælger 167f 266 (tavle) 403
 Visit II 484
 Visitats II 198
 Vitaminer II 322 384 394
 Vodspil II 620ff 624
 Vogn 503 505 579f II 411 415
 515
 Vognhaver 579
 Vognskrin 579f
 Vogterhus 472
 Voltakors 258 II 282
 Vugge 39 II 251 281 491
 Vægdekoration 428 (tavle)
 439ff 450 (tavle) II 10 (tavle)
 98 (tavle) 194 (tavle) 242
 (tavle) 308 (tavle) 468 (tavle)
 Vægt II 493
 Vægter 21 31 63 310 313 319
 Vækkelse 649 II 226ff
 Vælgerforening II 176 184

Register

Vælgermøde II 151 ff 175 187	Æggepige 83	Åben skorsten 363 368 ff 381 393 485 532 f II 488
Væltepeter II 360	Ægteskabssvindl 165	Åg 509
Værtshus 290 ff	Ægtrilning II 86	Ålefiskeri 617 f 623
Væver 555 II 529 532	Ækvatordåb 599	Ålegård 630
Vævespjæld 466 f	Æltetørv 500	Åmand 193
Vævning 555 f	Æresport II 59 65	Åreladning II 278 f
Vågestue ved lig 58	Æskemageri 467	Årstid 62 ff
Yderfremmers 489	Øl 540 542 II 396 547	Ås (i hus) 478
Zynft 117	Ønskekoncert II 112	Ås (i vangen) 493
	Øverstestue 488	

DIS-Danmark

1 0 2 9 3 6